MAAILMA MAAD JA RAHVAD

III

B-524 II

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

TÄNAPÄEVA MAAILM SÕNAS JA PILDIS

Toimetajad:

AUGUST TAMMEKANN
Tartu ülikooli geograafiaprofessor

EDGAR KANT
Majandusgeograafia õp. Tartu ülikoolis

■

III

„MAAILMA MAADE JA RAHVASTE" talitus
Tartus, K./Ü. „Loodus", 1932.

2
Tartu Ülikooli
Raamatukogu
196121

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartus 1932.

„MAAILMA MAAD JA RAHVAD“ III KÖIDE.

SISUKAVA.

EUROOPA.

TAGA-EUROOPA JA VAHEMEREMAAD.

1. Taga-Euroopa 1680
   Rumeenia 1682
   Bulgaarlaste maal 1688
   Konstantinoopol — Hommikumaa värav 1692
   Bosnia — maailmasõja kolle 1697
2. Vahemeremaad 1703
   Muistne ja praegune Kreeka 1704
   Teel Ateenasse 1710
   Dalmaatsia — Aadria pärl 1718
   Veneetsia 1722
   Igavene linn — Rooma 1728
   Vesuuvi jalal 1732
   Madrid 1742
   Riviera sinised rannad 1737
   Madridi argipäev 1748
   Andaluusia matk 1754
   Linn mäe otsas 1770

KESK-EUROOPA.

1. Idapoolne Kesk-Euroopa 1789
   Uuestisündinud Poola 1789
   Tatra mäestik ja Zakopane 1794
   Tšehhoslovakkia 1802
2. Ungari 1811
   Budapest 1811
   Alföld ja Siebenbürgen 1820
   Lääne-Ungari 1828
3. Alpimaad 1835
   Austria 1835
   Šveits 1845

4. Saksamaa 1855
Danzig 1859
Põhja-Saksa suured sadamalinnad 1864
Berliin 1868
Ruhri piirkond 1874

ATLANDIMAAD.

1. Atlandi ookean 1895
Ulgumere erakud 1897
Esimene lend üle Atlandi ookeani 1902
2. Prantsusmaa 1908
Päikese ja lillede maa — kaunis Prantsusmaa 1911
„Maailma süda" — Pariis 1919
Bretagne 1928
Lääne-Prantsusmaal 1935
Läbi Ida-Prantsusmaa Lotringist Provence'ini 1940
Provence, päikeseküllane veinimaa 1946
Cevennes 1950
Auvergne 1954
Maailmasõja läänerindel 1960
3. Belgia ja Holland 1963
Flaamid ja valloonid meie päevil 1965
Brüssel ja Antverpen 1970
Tuuleveskite ja kanalite maa 1980
Kanalite maal — Hollandis 1988
4. Inglismaa 2001
London 2009
„Old merry England" 2032
Šotimaa 2044
Roheline saar. Iirimaa ja iirlased 2054
5. Fär-saared ja Island 2063
Fär-saared 2064
Islandi maa ja rahvas 2072
Heeringapüügist Islandi vetes enne ja nüüd 2084
Ratsamatk läbi Lõuna-Islandi 2089
6. Norra 2097
Tundrute ja lõhangute maa 2098

LÄÄNEMEREMAAD.

1. Taani 2123
Õitsev maa 2124
2. Rootsi 2140
Rootsi maa ja rahvas 2144
Millest elatub Rootsi? 2156
Stokholmi elu 2163

Göteborg 2168
Norrbotten — Rootsi tulevikumaa 2170
3. Soome 2175
Aavasaksa 2180
Oulu 2184
Savo südames 2188
Viiburi ja Saima kanal 2192
Imatra 2198
Laadoga rannikul 2200
Tampere ja ümbrus 2204
Edela-Soomes 2208
Helsingi 2210
4. Leedu 2225
Kaunas 2229
Šauli ja ümbrus 2235
5. Läti 2241
Liepaja 2245
Daugava 2249
Gaizini mägi 2252
Zemgale taeva all 2254
Dundaga 2258
Riia sadam 2261
Ainaži (Heinaste) 2266
Burtnieki (Asti) järv 2268
Gauja (Koiva) 2273
Latgale maast ja rahvast 2274
6. Eesti 2280
Lääne-Eesti 2299
Põhja-Eesti 2304
Kesk-Eesti 2317
Lõuna-Eesti 2322
Ida-Eesti 2323

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

13

TAGA-EUROOPA JA VAHEMEREMAAD

Hispaania neiu rahvarõivais.

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

TÄNAPÄEVA MAAILM SÕNAS JA PILDIS

Toimetajad:

AUGUST TAMMEKANN
Tartu ülikooli geograafiaprofessor

EDGAR KANT
Majandusgeograafia õp. Tartu ülikoolis

13

TAGA-EUROOPA JA VAHEMEREMAAD

„MAAILMA MAADE JA RAHVASTE“ talitus
Tartus, K./Ü. „Loodus“, 1932.

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartus 1932.

EUROOPA

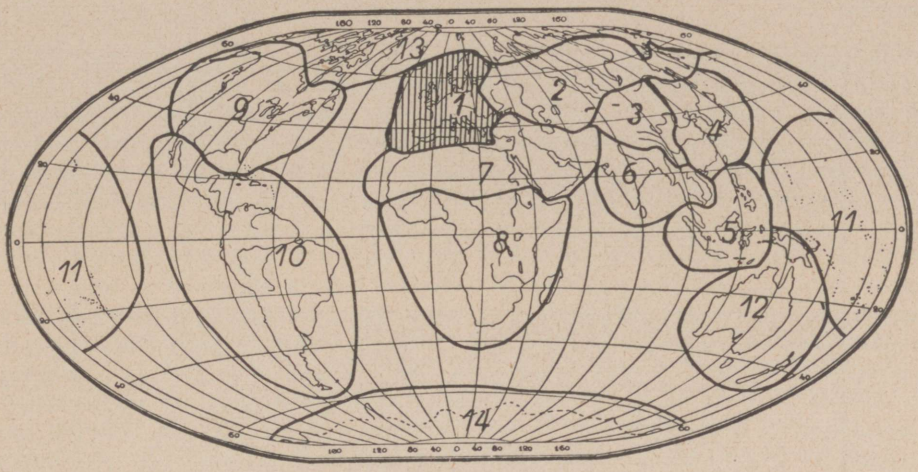

Euroopa asend maailmajagude seas.
(Vrd. lk. 15.)
Euroopa on Vana-maailma tuum.

EUROOPA.

A. Tammekann.

Kaardipildis esineb Euroopa vaid Aasia valdava mannertombu väheldase poolsaarena läänes ja sageli kutsutaksegi mõlemaid maailmajagusid ühise nimega Euraasiaks. Üleminek ühest maailmajaost teise toimub Venemaa laiade metsa- ja stepitasandikkude kaudu, kus Euroopa ja Aasia sulavad ühetooniliseks ja tervikuliseks Suur-Siberiks. Selle läänepoolseks jätkuks olevad tasased ja madalad maad ulatuvad kitsama ribana läbi põhjapoolse Kesk-Euroopa umbes Reini jõe suudmeni. Läbi Euroopa kesk- ja lõunaosa käib läänest itta mitmekordne pikk ja kääruline mägedeahelik, mis jätkub Väike-Aasia, Kaukaasia ja Iraani kaudu vahenditult Aasias. Euroopa läänejooderannikuid niisutavad pehmed merelised läänetuuled ulatuvad, kuigi nõrgemal kujul, veel Loode-Aasiasse ja samad Põhja-Euroopa okasmetsad jätkuvad suurema muutuseta üle Uurali Aasia poolele. Ühe sõnaga, valitseb kõige tihedam side Euroopa ja läänepoolse Aasia looduslikkude olude vahel, mõlema maailmajao maastikulised alad põimuvad ühiseks katkestamatuks mosaiigiks. Ja siiski on Euroopa täiesti omaette maailm, hoopis midagi muud kui Aasia, hoolimata kõigist neist looduslikest sidemeist.

Milles seisab siis Euroopa omapära ja erinevus, mis teevad tast omaette terviku? Hoolimata rohkeist sidemeist Aasiaga on Euroopal siiski ka looduslikes ja maastikulisis oludes palju erinevat ja omapärast. Ulatudes võrdlemisi kitsa ja rikkalikult liigestatud poolsaarena läände, Atlandi ookeani poole, on Euroopa kõige merelisem ja seega kõige pehmema, mitmekesisema ning lopsakama ilmega osa põhjapoolsest Euraasiast, millesse Euroopa oma asendilt kuulub. Euroopa pehmet ja merelist ilmet suurendavad veel enam

Atlandi ookeani poolt tulevad niisked läänetuuled ja soe Golfi hoovus, mis muudab Euroopa looderanniku kõige pehmemaks ja soojemaks rannikuks nii kaugel põhjalaiusel maailmas. Sügavalt mandrisse tungiv Läänemeri ja Vahemeri oma rohkete lisamerede ja lahtedega kannavad seda ookeani soojendavat ja pehmendavat mõju kaugele itta. Nii on suurem osa Euroopa kitsavõitu mandrist mõjustatud Atlandi ookeani õhu ja vee liikumisist, mille mõju aga kahaneb märgatavalt või kaob sootuks Aasias. Kontinentaalsema ja seega teatud mõttes „aasialiku" ilmega on vaid idapoolse Kesk-Euroopa siseosad (Ungaris, Rumeenias). Ilmastu pehmus ja merelisus ei jäta mõjustamata ka taimkatet: põhjapoolseile süngeile okasmetsile järgnevad edelas mahedailmelised sega- ja lehtmetsad tammede, pöökide ja kastanitega ning Vahemere rannikuil koguni igihaljad metsasalud ja võsa (vt. kartogr. lk. 1675). Kui edasi arvestada, et kõik need kliimalised ja taimkattelised üleminekud ja vaheldused toimuvad nobedasti ja suhteliselt vähesel alal, tasased ja madalamad maad asenduvad peagi küngastikkude või koguni kõrgete lumiste mägismaadega, millele võib taas järgneda mõni rõõmsailmeline jõemadalik või madalam lauskmaa, siis on selge, et Euroopa on, hoolimata oma väikesest ulatusest, maastikuliselt kirjum ja vahelduvam kui vahest ükski muu maa maailmas.

Ent kõige „euroopalikuma" ilme on Euroopale andnud siiski tema elanikud ja nende kätetöö jäljed ning avaldused. Juba üle 2000 aasta on Euroopa oma mõjult ja tähenduselt asustatud maailma keskuseks. Seda mitte niipalju oma inimhulkade poolest. Kuigi Euroopa on praegu üks tihedaimini asustatud ja rahvarikkamaid maailmaosi, jääb ta siiski oma inimhulkade poolest maha viljakast Monsuun-Aasiast (Ees-India, Jaava, Hiina, Jaapan) ja Põhja-Ameerikas on kujunemas Euroopale rahvaarvult kardetav võistleja. Missugused olid need rahvastusevahekorrad saja aasta eest ja kuidas on nendega lugu viimasel ajal, näeme lähemalt järgmisist arvudest (Rootsi maateadlase Sten De Geeri arvestuste järgi):

	milj. el. 1821	1921
Euroopa ühes Siberi, Ees-Aasia ja Põhja-Aafrikaga	225	530
Põhja-Ameerika	17	150
Monsuun-Aasia	640	870
Muud maad	118	160
Kokku	1000	1710

Nii ei ole Euroopa veel oma rahvastikuhulgalt teiste maailma maade seas esikohal. Ka on mujalgi sobivais ilmastulisis ja muis looduslikes tingimusis ning tihedalt rahvastatud aladel arenenud oma kõrge kultuur, nagu Põhja-India ja Hiina jõemadalikel ning Kesk- ja Lõuna-Ameerika kõrgeil mägismail. Ent kõik need kultuurikeskused on jäänud piiratuks ja kohalikuks, suutmata levitada oma mõju kaugemale ümberringi. Mis aga teeb Euroopa praeguse asustatud maailma keskuseks, on asjaolu, et siin on alaliselt valitsenud tung oma esialgsest piiratud alast välja tundmatusse kaugusse. Selle tungi kandjaks olid vanal ajal föniiklased ja hiljemini kreeklased ning roomlased, kes nihutasid oma asumaad kaugele Lääne- ja Kesk-Euroopasse ning Põhja-Aafrikasse. Keskaja alul etendasid sama osa Põhja-

Euroopa tektooniline kaart.

1 — vulkaanilised alad (laavakatted); 2 — vanemad, osalt ärakuivanud mägismaad; 3 — nooremad, nõgusad alad; 4 — Fennoskandia ja Podoolia kristalne masiiv; 5 — tegevad tulemäed; 6 — noored kurdmäed; 7 — tasased settelavad; 8 — noored jõemadalikud; 9 — 200 m meresügavusjoon.

Euroopas viikingid, kuna hiljemini omandasid juhtiva koha Lõuna-Euroopa merirahvad — itaallased, hispaanlased ja portugallased, ning selle järel hollandlased, prantslased ja inglased, kes on kujundanud praeguse aja suurimad koloniaalriigid. Alles euroopa kultuuri ja ühtlasi politilise võimu levitamise kaudu kujundati maailm selleks tihedas majanduslikus ja kultuurilises suhtlemises olevaks tervikuks, millena teda nüüd näeme. Euroopa on kogu selle keeruka organisatsiooni tuum ja süda, kelle järele jõudmise on seadnud omale sihiks ka teised seni oma erinevat arenemisrada käinud kultuurmaad, nagu Jaapan, Hiina, India ja Orient, kõnelemata algelisel kultuuriastmel olevaist loodusrahvaist Aafrikas, Lõuna-Ameerikas ja Okeaania saartel. Kui kõneldakse Euroopa läänelise kultuuri loojangust ja peatsest langusest ning hävingust ja nn. „kollasest" hädaohust, siis ei tule küll karta Euroopale hädaohtu mõne erineva eksootilise kultuuri ja rahva poolt, vaid kõige pahemal juhul vahest ainult tehnilise tsivilisatsiooni poolest Euroopale järelejõudvailt Aasia rahvailt.

Euroopa kõrge kultuuriline tase ja juhtiv asend avaldub ka väliselt tema maastikulises ilmes ja see ongi meile õieti kõige tähtsam. Neiks väliseiks

jälgedeks on suure rahvastikutiheduse tagajärjel rohke kultuurmaistu osa maastikus, metsade asendumine põldude ja niitudega, tihe linnastus ja teedevõrk, milles tulevad kõige märgatavamalt ilmsiks arenenud ehitus- ja liiklemistehnika suurejoonelised saavutised suurte kõrgmajade, tehaste, raudteede, sildade, sadamate, lennuväljade jne. näol, edasi igal pool töökad ja usinas tegevuses olevad rahvahulgad, kord ja puhtus, igasugu masinate ja tehniliste vahendite rohke tarvitamine töös ja igapäevseis toimetusis. Need tunnused ei levi kaugeltki ühtlase tihedusega üle kogu Euroopa, olenedes kultuuri levimise ajaloolisest käigust ning ühe või teise ala looduslikest eeldusist. On ju euroopa kultuuri keskus nihkunud aastatuhandete jooksul Vahemere idapoolseist rannikumaist Kreeka ja Rooma kaudu esiteks Hispaaniasse ja Prantsusmaale ja siis Belgiasse, Hollandisse ja Inglismaale. Seejuures on vanemad kultuurikeskused Lõuna-Euroopas langenud vahepeal jälle algelisemasse seisundisse, ainult rohked vanad ehitised ja uhked varemed kerkivad veel endise hiilgeaja jälgedena. Põhja- ja Ida-Euroopa on jäänud sellel kultuurikeskuste nihkumisel ikka enam kõrvale, saades siit küll tugevaid mõjustusi. Praegusel ajal seisab tehtud kultuuritöö väliste avalduste tiheduse ja tõhususe poolest esikohal Euroopa loodeosa Põhjamerd Atlandi ookeaniga ühendavate väinade ning Reini alamjooksu ümbruses — Inglismaa, Kirde-Prantsusmaa, Belgia, Hollandi, Loode-Saksamaa. Siin on rahvastiku tihedus kõige suurem (vt. kartogr. lk. 1674), suuri linnu, tööndusliikke ja liiklemisseadiseid kõige tihedamini, maapind pea üleni või igatahes valdaval määral võetud kultuuri alla, ainelisi ja vaimseid kultuurivarasid kõige rohkemal määral. Sellest keskusest ulatub üks tõhusamate kultuuriavalduste haru Taani ja Lõuna-Rootsi, teine läbi Kesk-Saksamaa ja Tšehhoslovakkia Lääne- ja Lõuna-Poolasse, kolmas Ida-Prantsusmaa kaudu Šveitsi ja Põhja-Itaaliasse. Nende alade ümber levib siis muu Euroopa, kus kõrge kultuuri välised märgid kuuluvad kas osalt juba minevikku, nagu Vahemeremais, või siis on maa oma kultuurilises arengus sellele kaugelejõudnud keskusele alles järele sammumas, nagu kaugem Põhja- ja Ida-Euroopa. Neid alasid piiravad viimati Euroopa kauged põhjapoolsed äärealad Skandinaavia mäestiku siseosades, Põhja-Norras, -Soomes ja -Venemaal, kuhu inimasustus ja kõrgem kultuur alles tungimas.

Euroopa mitmekesiseist maastikest ühes neis nähtavale tulevate kultuuriavaldustega omab kõige suuremat sarnasust Aasiaga laiem ja mandrilisem idaosa, mida on käsiteldud käesoleva teose 12. vihus ühes põhjapoolse Aasiaga Suur-Siberi nime all. Kitsamas mõttes või Päris-Euroopana tuleks seega mõista Euroopa ülejäänud kitsamat ja rikkalikumalt liigestatud merelist lääneosa Suur-Siberi piiridest läänes. See eraldav piirijoon ei ole küll maastikus kuigi selgesti väljendunud, ilmnedes pigemini laia ebamäärase piirivöötmena, milles Suur-Siberile omased maastikulised tunnused asenduvad vähehaaval tüüpiliselt „euroopalikkude" tunnustega. Kus viimased pääsevad määravalt mõjule, neid alasid võime pidada juba selgesti Päris-Euroopasse kuuluvaiks. Seda näeme Euroopa idaserval kõige pealt Soomes, läänepoolses Eestis, Lätis, Leedus, Poolas ja Rumeenias, kuna viimatimainitud maade idaosad jäävad juba eespoolkirjeldatud piirivöötmesse. Siit lääne poole jätkub siis läbi Euroopa kirju ja vahelduv maastikkude rida oma mitmekesiste kultuuriavaldustega, mis teevad Euroopast vaheldusrikkaima ja huvitavaima maa maailmas.

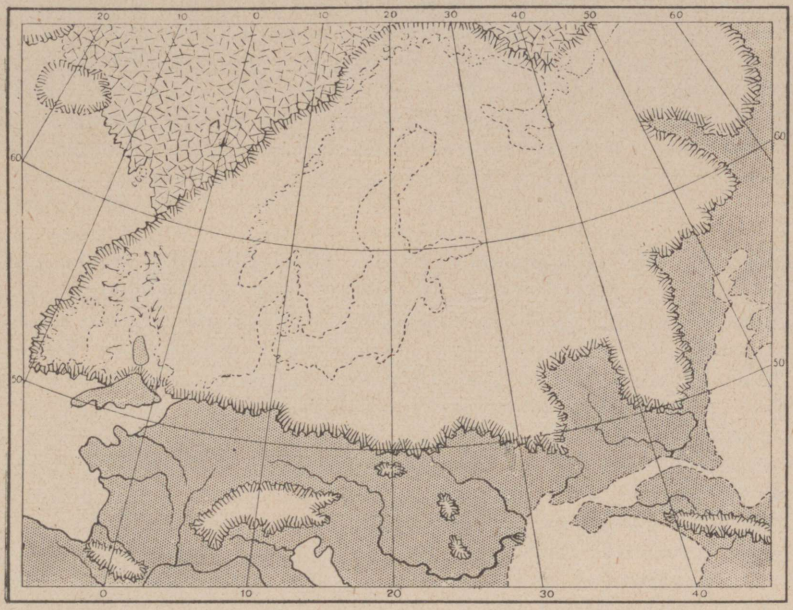

Jääaeg Euroopas.

Kaart näitab mannerjää suurimat levimist Euroopas.

Asudes nüüd üksikasjalisemalt jälgima neid looduslikke eeldusi, millest suurel määral johtub see kultuuriavalduste vahelduv pilt Euroopa eri osades ja mis annavad Euroopale nii mitmekesise ja vahelduva maastikulise ilme, siis näeme õige kirjut pilti juba kõige aluseks oleva maapinna geoloogilises ehituses (vt. kartogr. lk. 1667). Põhja-Euroopas moodustab omaette geoloogilise valdkonna kõva kaljuse pinnaga Fennoskandia, mille lääneservake on Atlandi ookeani poole Norra rannikul järsult langev Skandinaavia mäestik. Viimase jätkuks on geoloogiliselt Põhja-Soti ja Iiri mäestikud. Kogu see pikk mägedeahelik kuulub oma tekkeloolt väga vanasse geoloogilisse aega ja kannab kaledoonilise mäestiku nime. Fennoskandiale ja kaledoonilisele mäeahelikule järgneb lõunas geoloogiliselt hoopis noorem ja ka pinnamoelt madalam ning tasasem Põhja-Euroopa nõgu, mis ulatub madalikkude reana Inglismaalt üle Põhja-Prantsusmaa, Belgia, Hollandi, Põhja-Saksamaa, Taani ja Põhja-Poola Läänemeremaile. Sama nõgusat vöödet märgivad ka madalad mered — Põhja- ja Läänemeri ning viimase jätkuna Soome laht, Laadoga, Äänisjärv ja Valge meri. Sellele noorele madalikkude vöötmele järgneb lõunas jälle kõrgem ja tekkeloolt vanem mägismaa vööde, mille tugijärkudeks on Kesk-Prantsusmaa kõrgustik, Böömi ja Edela-Ukraina (Podoolia) massiiv. Lõunapoolses Euroopas valitseb viimati noor kõrge kurdmäestik, mis ulatub pika lookleva ahelikuna Püreneedest Alpide, Karpaatide, Transilvaania ja Balkani mägede näol Väike-Aasiasse. Mäestiku noorusest annavad tunnistust suur kõrgus, järsud harjad ja tipud, mis ei ole jõudnud veel kuigi suurel määral kuluda, ja üldse kulumisvormide suhteliselt vähene osa mägede reljeefis, võrreldes esialgsete tektooniliste (maakoore kurrutumise taga-

järjeks olevate) vormidega. Nende geoloogilise ehituse üldjoonte kohaselt kujunevad ka Euroopa välise pinnamoe üldjooned. Põhjas madalavõitu kaljused lauskmaad (Fennoskandia idaosa) ja vanad, suurel määral kulunud mäestikud (Skandinaavia, Soti), mis ulatuvad merest välja Põhja-Euroopa saartena ja poolsaartena. Keskel osalt madalate meredega kaetud madalate tasandikkude ja lauskmaade vööde, mis paisub idas üha laiemaks ja sulab ühte Suur-Siberi laiade tasandikkudega. Lõunas aga enamasti kõrge ahelmägismaa vaheldumisi kitsamate jõemadalikkude ning keskmise kõrgusega lavamaadega.

Euroopa pinnamoe kujunemises on mänginud tähtsat osa jää-aegne jäätumine, mil tüse mannerjääkate peitis kogu Põhja- ja suure osa Keskning Ida-Euroopast (vt. kartogr. lk. 1669). Jäätumise peamiseks keskuseks oli Skandinaavia mäestik, kust mannerjää laskus ümbritsevaile madalamaile maile, ulatudes edelas Inglismaani ja Hollandini, lõunas pea Karpaatideni, kagus Kesk-Venemaani. Mannerjää pühkis oma aeglasel võimsal liikumisel maapinnalt kõik lahtise murenemisrusu, purustades, kulutades ja ihudes koguni allolevat aluspõhja, ja kandes siis kogu rusu enesega ühes kaugele jäätumise serva-alale, kus ta jää ärasulamisel jäi maha tüsedate, ebatasaste moreenkuhjatistena. Selle peamise jäätumisala kõrval Põhja-Euroopas olid ka lõunapoolsed mäestikud praegusest suuremal määral jää ja lumega kaetud, moodustades omaette väiksemaid jäätumispiirkondi (Püreneed, Alpid, Karpaadid jt.). Vahepealseil madalamail ja seetõttu jäävabadel aladel võis voolav vesi jätkata pidevalt oma uuristavat tööd, kulutades vanu mäetompe ja kujundades orustatud astang- ja tompmägismaid.

Euroopa maastikuliste erinevuste ja vahelduse üheks oluliseks põhjustajaks on pinnamoe kõrval i l m a s t u. Jälgides ilmastuolude kujunemist Euroopa eriosades näeme kolm peamist ilmastulist piirkonda, mis erinevad oluliselt üksteisest, ja mille vahele jääb kitsamaid või laiemaid siirdealasid ilmastuliselt ebamäärasema ilmega (vt. kartogr. lk. 1671). Atlandi ookeani poolsel Euroopa loodeserval valitseb a t l a n t i l i n e ilmastu — selgesti merelise ilmega, pehmete talvede ja parajalt soojade suvedega, suure niiskuse ja pilvitusega ning tsüklonaalse õhuliikumisega, mis tuleb Atlandi ookeani poolt. Atlantilisse ilmastuvaldkonda kuuluvad Euroopa lääne- ja loodepoolsed rannikumaad Põhja-Hispaaniast Põhja-Norrani. Sellisel pikal ulatusel lõunast põhja muutuvad temperatuurid muidugi tunduvalt, nagu näeme järgmisest arvudereast:

	Keskm. temperatuurid		
	jaanuar	juuli	aasta
Hispaania põhjarannik	8°	20°	14°
Bretagne	6°	18°	12°
Lõuna-Inglismaa	4°	16°	10°
Šotimaa	4°	14°	8°
Lõuna-Norra	0°	14°	6°
Island	—2°	10°	4°
Põhja-Norra	—6°	10°	2°

Sademed on pea kogu pika atlantilise ranniku ulatusel ühtlaselt rikkalikud — enamasti üle 750 mm aastas (vt. kartogr. lk. 1673). Päikesepaiste tundide arv aastas kahaneb aga nobedasti põhja poole ja ses suhtes erinevad Inglismaa, Island ja Norra tunduvalt lõunapoolseist atlantilisist maist (vt. kartogr. lk. 1672). Kõige selle põhjal on kohane jagada Euroopa atlantiline

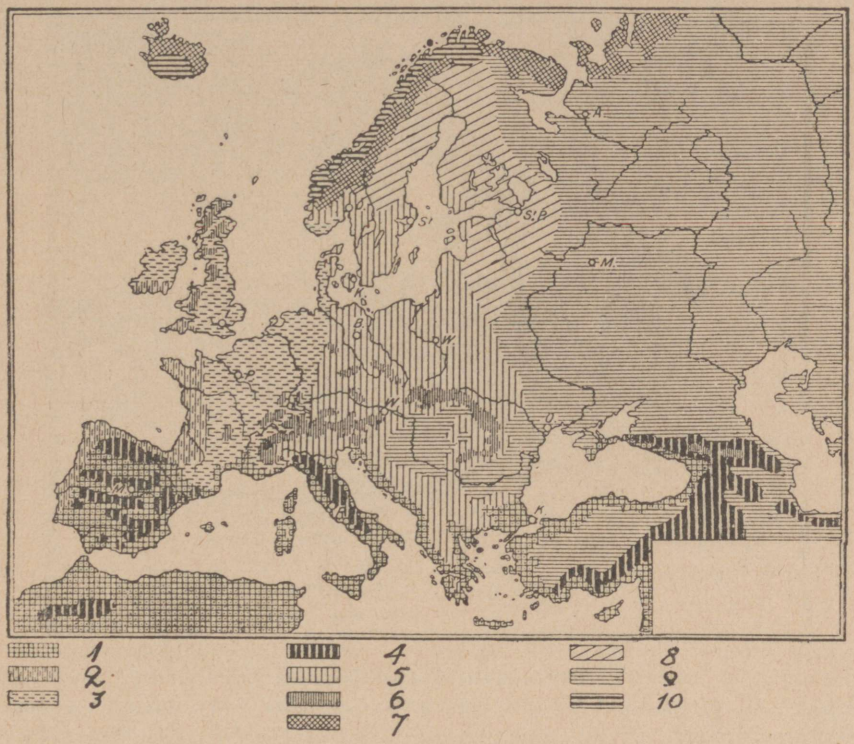

Euroopa ilmastuvaldkonnad.

1 — Vahemere ilmastu. — 2 — Lääne-Euroopa meriilmastu. — 3 — Lääne-Euroopa üleminekuilmastu. — 4 — Lõuna-Euroopa mägiilmastu. — 5 — Kesk-Euroopa ja Läänemere ilmastu. — 6 — Kesk-Euroopa mägiilmastu. — 7 — Tunduri- ja tundrailmastu. — 8 — Põhja-Euroopa üleminekuilmastu. — 9 —Ida-Euroopa ilmastu. — 10 — Põhja-Euroopa meri-ilmastu.

ilmastuvaldkond kaheks alavaldkonnaks — üks Lääne-Euroopa merelise ilmastuga (Põhja-Hispaania, Prantsusmaa), teine Põhja-Euroopa merelise ilmastuga (Inglismaa, Island, Norra). Kus atlantilise rannikuga rööbiti kulgevad kõrged mäeahelikud, nagu Hispaanias ja Norras, seal piirdub selgejooneliselt atlantilise ilmastuga ala vaid kitsama rannikuribaga ja mägede merepoolsete nõlvadega, kuna mere poole pööratud madalmail (nagu Prantsusmaal) ulatub atlantilise ilmastu mõju kaugele sisemaale. Prantsusmaal võib seda jälgida lõuna- ja idasuunas Kesk-Prantsusmaa kõrgustiku kaguservani (Cevennes'i mäestikuni), Juura mäestikuni ja Vogeesideni. Samuti ulatub atlantiline valdkond läbi Belgia ja Hollandi Loode-Saksamaale umbes Reini — — Elbe vaheliste madalate mäestikkudeni (Ardennid, Eifel, Westerwald ja Harz). Neil merest kaugemal olevail sisemaisil aladel on aga ilmastu juba osaliselt kaotanud oma teravalt atlantilised jooned, moodustades erilise Lääne-Euroopa ülemineku-ilmastu tüübi (vt. kartogr. lk. 1671).

Kogu idapoolne Kesk- ja Põhja-Euroopa ühes Ida-Euroopaga kuulub suurde p o n t i l i s s e ilmastuvaldkonda. See ilmastu on vastandina atlanti-

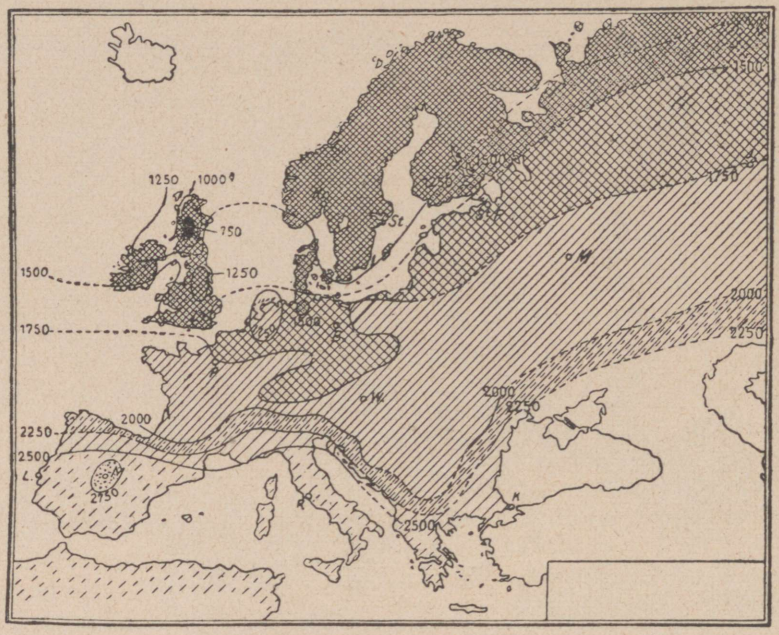

Päikesepaiste kestus Euroopas.
Arvud ja neile vastavad kõverad esitavad päikesepaiste aastast kestust tundides.

lisele juba mandrilise ehk kontinentaalse ilmega, s. t. talved on siin hoopis külmemad ja karedamad, kuna suvine kuumus võib tõusta õige kõrgele, temperatuuri aastased kõikumised on seetõttu suured, sademetemäär ja õhuniiskus aga väiksemad. Pontiline ilmastu on kujunenud kõige äärmisemal kujul Euroopa kaguosas Kaspia mere ümber, kust ta muutub lääne- ja põhjasuunas vähehaaval pehmemaks ja merelisemaks. Ala suure ulatuse tõttu on ka pontilises valdkonnas suur vahe põhja- ja lõunaosa temperatuurides:

	Keskm. temperatuurid		
	jaanuar	juuli	aasta
Põhja-Soome	—16°	14°	— 2°
Lõuna-Soome	— 8°	16°	4°
Läti	— 6°	18°	6°
Ida-Saksamaa	— 2°	20°	8°
Rumeenia	0°	22°	12°

Temperatuuri aastane kõikumine väheneb pidevalt idast läände, mis näitab ühtlasi ilmastu kontinentaalsuse ja seega pontilise ilme vähenemist. Nii on temperatuuri aastane amplituud Kesk-Venemaal 35°, Lääne-Venemaal 30°—25°, Saksamaal 20°. Temperatuuride ja nende aastaste kõikumiste kohaselt jaguneb pontiline ilmastuvaldkond kolmeks alavaldkonnaks — Ida-Euroopa mandrilise ilmastuga Koola poolsaarelt Doonau alamjooksuni, Põhja-Euroopa üleminekuilmastuga (Rootsi, Soome, Ingeri, Eesti, Läti) ja Kesk-Euroopa üleminekuilmastuga Läänemere lõunarannikult Balkani poolsaare siseosadeni.

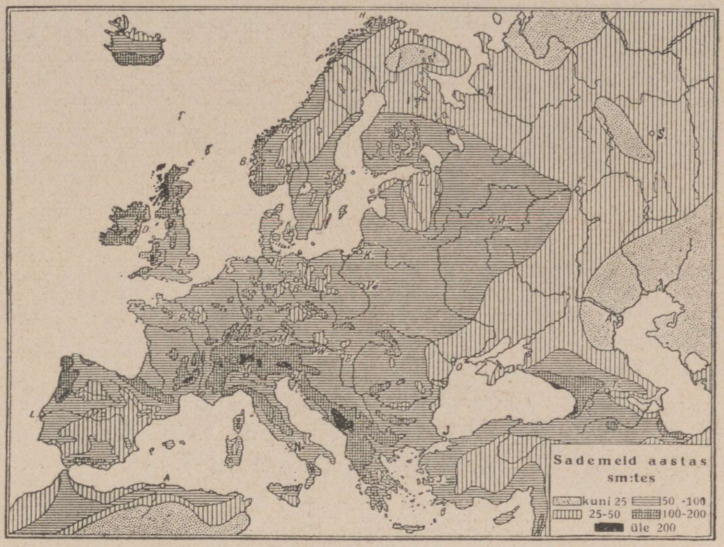

Keskmine aastane sademetemäär Euroopas.

Euroopa ülejäänud lõunaosa Vahemere ääres erineb eespoolkirjeldatud aladest oma ilmastult täiesti. Suveti, ühes päikese kõrgema käiguga nihkub siia Põhja-Aafrika kuiv kuumus, vihma ei saja suveti sugugi ja valitsevad kogu suve kuumad päikesepaistelised ilmad selge, pilvitu tumesinise taevaga. Talveks nihkub kuivusevööde Vahemere kohalt lõunasse, kuna Vahemeremais algab jahedam ja niiskem aastaaeg rohkema pilvituse ja sademetega. Sellist ilmastutüüpi nimetame vahemereliseks ehk m e d i t e r r a a n s e k s. Sademeid on rikkalikumalt seda ilmastuvaldkonda põhjast piiravais mäestikes (Püreneed, Alpid), kuna Pürenee ja Balkani poolsaare sisemuses on õige kuivi alasid (alla 500 mm sademeid aastas). Kuna Vahemere rannikumaad on enamasti palistatud kõrgeist mägedest, siis on ka mediterraanse ilmastuvaldkonna piir vastu põhjapoolset atlantilist ja pontilist üleminekuala õige terav. Ebamäärasem üleminek esineb vaid Lõuna-Prantsusmaal, eriti Rhône'i jõe orus.

Euroopa eri alade ilmastulised erinevused väljenduvad kõige selgemini taimkattes (vt. kartogr. lk. 1675), nii palju kui algupärast looduslikku taimkatet veel on säilinud. Soe ja niiske atlantiline Euroopa on peamiselt leht- ja segametsade ala, kus alles kõige kaugemas põhjaosas, samuti kõrgemail mägedel muutuvad valitsevaks okasmetsad.

Šoti ja Skandinaavia kõrgmäestikud kerkivad koguni üle metsapiiri, kattudes kõrgemal kõrgniitude, palja rusu ning viimati lume ja jääga. Leht- ja segametsad jätkuvad idasuunas ka pontilisse ülemineku-alasse, mille põhjaosas (Põhja-Rootsi ja Soome) astuvad samuti segametsade asemele okasmetsad. Päris pontilist valdkonda Kagu-Euroopas iseloomustavad aga lagedad rohtlad (Ungaris, Rumeenias, Ukrainas) ja koguni poolkõrved (Volga alamjooksul). Ka pontilisel ülemineku-alal kerkivad kõrgmäestikud, nagu Karpaadid ja Alpid, okasmetsaga kaetud saartena lehtmetsalisest ümbrusest välja. Vahemere-äärseil mediterraanseil aladel asenduvad Kesk-

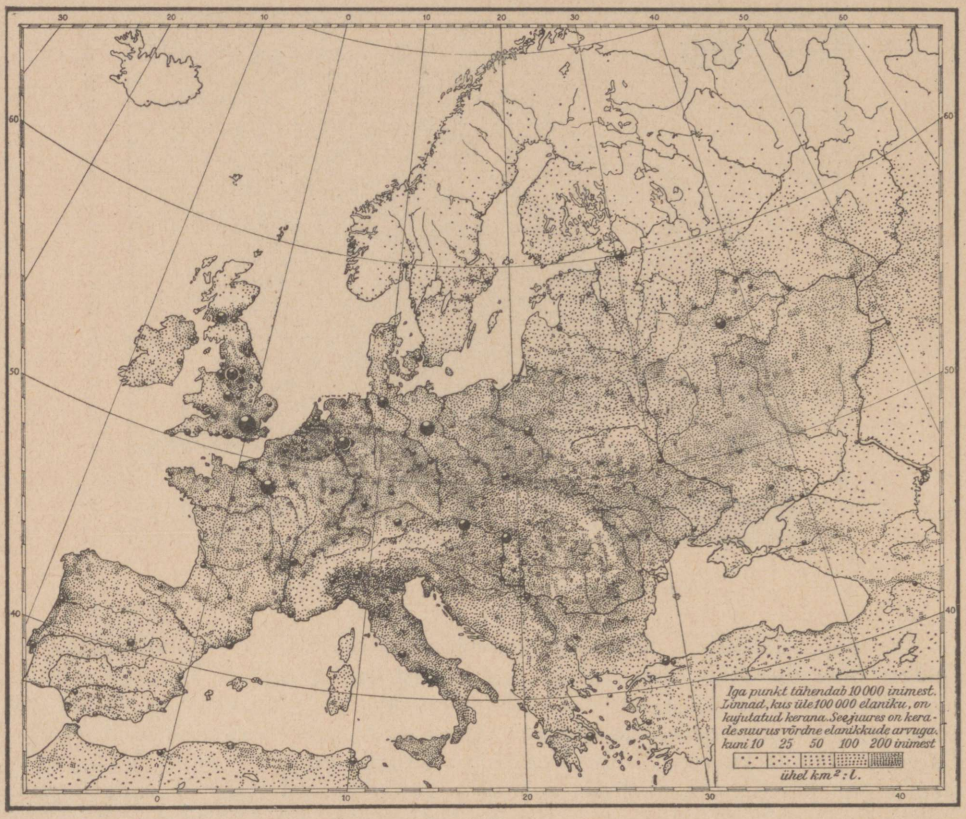

Rahvastiku levimine Euroopas.

Euroopa lehtmetsad suvekuivusega kohanenud nahkjaslehiste metsade ja võsaga, millest eriti iseloomukas kuiv astelvõsa, nn. makja (machhia). Pürenee poolsaare sisemuses on kuivus isegi sedavõrt suur, et metsa ja võsa asemele astub rohtla ja paiguti poolkõrb. Samu olukordi näeme Vahemerd idast piiravail mail — Väike-Aasias, Süürias ja Palestiinas —, kus rannikuil on nahkjaslehine võsa, sisemaal aga rohtla, poolkõrb ja kõrb.

Kirjeldatud looduslikust taimkattest on kõige vähem säilinud seal, kus rahvastikutihedus kõige suurem ja kõige rohkem maad võetud kultuurmaistu alla. Nii on Inglismaal, Põhja-Prantsusmaal, suurelt jaolt Belgias, Hollandis ja Taanis algupäraseist lehtmetsadest järel vaid üksikuid puid ja väiksemaid metsatukki, mis peetakse ka inimese poolt puhtad ja korras, kuna muu maa on üleni põldude ja kultuurniitude all, nii palju kui seda jääb üle linnade, tehaste, kaevanduste ja teede alt. Põhja- ja Ida-Euroopas, samuti Kesk- ja Lõuna-Euroopa siseosades on looduslikust taimkattest rohkem järel — paiguti levivad siin õige laialdased asustamata metsad ja sood. Äärmises Põhja-Euroopas võtab juba puutumatu laasmaistu täiesti ülekaalu.

Euroopa rohke r a h v a s t i k pole mitte üksnes kirju ja vahelduv levingult, vaid ka rahvuslikult ja tõuliselt koosseisult (vt. kartogr. lk. 1677). Rahvuslikku koosseisu määratakse eeskätt keele järgi. Sellelt seisukohalt

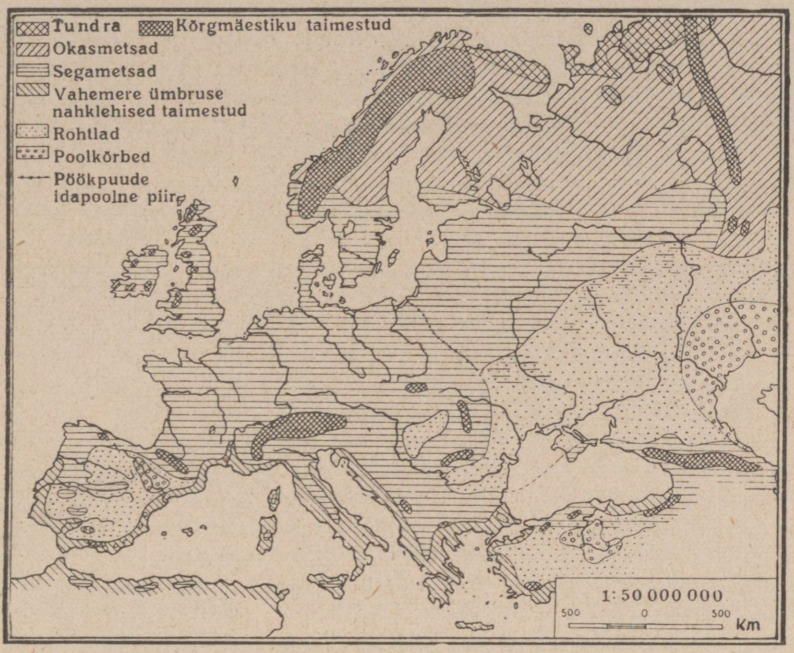

Euroopa taimkate.

on Euroopas kolm peamist rahvasterühmitist: romaanlased, germaanlased ja slaavlased, kellega seltsivad väiksemate rühmitistena soome-ugri, balti ja türgi-tatari rahvad, keldid, juudid ja mõned muud. Nende rühmitiste arvuline vahekord on järgmine: romaanlasi 128 milj. (35,5%), germaanlasi 147 milj. (40,8%), slaavlasi 51 milj. (14,2%, Päris-Euroopas, väljaspool Nõukogude-Venemaad), soome-ugrilasi 12,5 milj. (3,5%), kelte 11,3 milj. (3,1%), juute 4,1 milj. (1,4%), muid 5 milj. (1,5%), kokku 360 milj. Romaanlased asustavad läänepoolset Lõuna-Euroopat (Portugal, Hispaania, Itaalia) ja lõunapoolseid Atlandimaid (Prantsusmaa), germaanlased Kesk- ja Põhja-Euroopat (Inglismaa, Holland, Saksamaa, Austria, Taani, Rootsi, Norra), slaavlased aga Ida-Euroopat ja idapoolset Kesk- ning Lõuna-Euroopat (Poola, Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia). Seejuures on slaavi päritoluga rumeenlased omandanud romaani keele, mongoli päritoluga bulgaarlased aga slaavi keele. Soome-ugri rahvaist elab osa idapoolses Põhja-Euroopas (soomlased, eestlased), suurem osa aga lõunapoolses Kesk-Euroopas, Doonau keskjooksul (ungarlased). Türgi-tatari rahvaist on Päris-Euroopas vaid türklasi Balkani poolsaare idaosas, kuna nende päris levimisalaks on Aasia lääne- ja siseosa.

Euroopa rahvaste tõuliste tunnuste jagunemine ei lange ühte nende eeskätt keeleliste ja kultuuriliste rühmitistega. Euroopa rahvad on tõuliselt isekeskis suuresti segunenud ja tõulised erirühmad tublisti segi paisatud. Kõige üldisemais joonis võib märgata kolme tõulist elementi — ühte valitsevalt põhjas, teist lõunas ja kolmandat idas. Enamik euroopa rahvaid näitab kõigi nende tõuliste rühmitiste tunnuseid, üks suuremal, teine väiksemal määral.

Euroopa rahvaste keelelised ja rahvuslikud rühmitised on korraldunud enamasti igaüks omaette ka riiklikult, ainult Belgia ja Šveits, väiksemal määral ka Soome, on keeleliselt segariigid. Seejuures on kolme suure rahvusliku ja keelelise rühmitise kokkupuutumise alal kujunenud rida väiksemaid riike, sageli kahe- või koguni kolmekeelseid. Üks väikeriikide rida asetseb romaanilise ja germaanilise Euroopa piiril — Iiri vabariik, Belgia, Luksemburg, Šveits —, teine germaanlaste ja slaavlaste asumisala üleminekujoonel — Soomest Balti riikide kaudu Ungarini. Nende vahele jäävad keeleliselt ja kultuuriliselt ühtlasemad suurriigid: romaani alal — Prantsusmaa, Hispaania, Itaalia, germaani alal — Inglismaa, Saksamaa ühes Austria, Hollandi ja Skandinaavia riikidega, slaavi alal — Poola, Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia. Seega on ka Euroopa praeguses politilises kaardipildis teatud korrapärasus ja sisemine põhjendus, kuigi kõige üldisemais joontes. Veel lõikavad mitmeski kohas politilised piirid valjult ja hoolimatult läbi keelelt ja rahvuselt ühtlaste alade, lahutades seda, mis õieti peaks ühte kuuluma. Nii on kujunenud pärastsõja-aegses Euroopas rida vastuolude ja hõõrdumiste vöötmeid, mis rikuvad rahvaste sõbralikke suhteid ja läbikäimist, andes tunnistust puudusist ja ühekülgsusist, millest polnud vaba maailmasõja likvideerimine. Kui alata Päris-Euroopa idapiiriga, s. o. piiriga vastu Nõukogude-Venemaad, siis on sellega mõlemal pool juba enam-vähem lepitud ja see kannab üldiselt kaunis tasakaalustatud ilmet. Eesti, Läti ja Poola idapiiriga ollakse mõlemal pool rahul, Soomes on mõningail ringkonnil nõudeid piiritagusele Ida-Karjalale, ja Venemaal omakord praegu Rumeenia külge kuuluvale Bessaraabiale. Kõige valusamad kohad pärastsõja-aegseis piirides on Poola—Leedu ja Poola—Saksa piiril, kuigi erapooletult vaatekohalt peaks need, eriti Poola—Saksa piiri, tunnistama praegusel kujul täiesti õiglaseks ja põhjendatuks. Mis aga nõuaksid hädasti revideerimist ja mõnevõrra ümberkorraldamist, need on Ungari piirid, mis maa arvel on liiga ohtralt antud „juurdelõikeid" Tšehhoslovakkiale, Rumeeniale ja Jugoslaaviale. Teiselt poolt on aga kahtlemata liialdatud Ungari äärmiste ringkondade nõuded Ungari ennesõja-aegsete laiade piiride restaureerimiseks, mis haarasid taas liiga kaugele slaavlaste asumisalasse. Saksa- ja Prantsusmaa vaheliste piiride õiendamine on leidnud taas enam-vähem mõlemapoolset tunnustust või vähemalt rahulolu. Kui mainida veel nn. saksa Lõuna-Tirooli, mille liitmine Itaalia külge kannab küll eeskätt väevõimuga annekteerimise laadi, ja Šlesvigi põhjaosa õigustatud tagasiandmist Taanile, siis ongi mainitud kõik olulisemad Euroopa pärastsõja-aegsed piiriküsimused.

Euroopa on seega üks politiliselt killustatumaid alasid maailmas, mis asjaolu tuleb eriti teravalt nähtavale praeguse majanduskriisi ajal. Väliskaubanduse tasakaalustamiseks püüab iga riik end teistest võimalikult eraldada, kuid praegusaegsel majanduselu läbipõimumisel kogu maailma ulatuses toob säärane eraldumine vaid majanduslikku ja kultuurilist kängujäämist, eriti väikeriikides, mida on maailmasõja järel kujunenud õige rohkesti. Püüded ühistöö ja kokkulepete saavutamiseks ka väiksemaski ulatuses on aga põrganud vastu sedavõrt tõsiseid raskusi, et Paneuroopa, s. o. Euroopa Ühendriikide idee näib vähemalt praegu täiesti utoopilisena. Olla prohvet ja ennustada midagi Euroopa tuleviku kohta selles suhtes on praegu äärmiselt raske.

Kui tahaksime saada üksikasjalisemat ülevaadet Euroopast väiksemate osade kaupa, siis ei tuleks *Euroopa liigestamisel* pidada niipalju silmas neid keerukaid politilisi piire, vaid püüda kõige pealt eraldada maas-

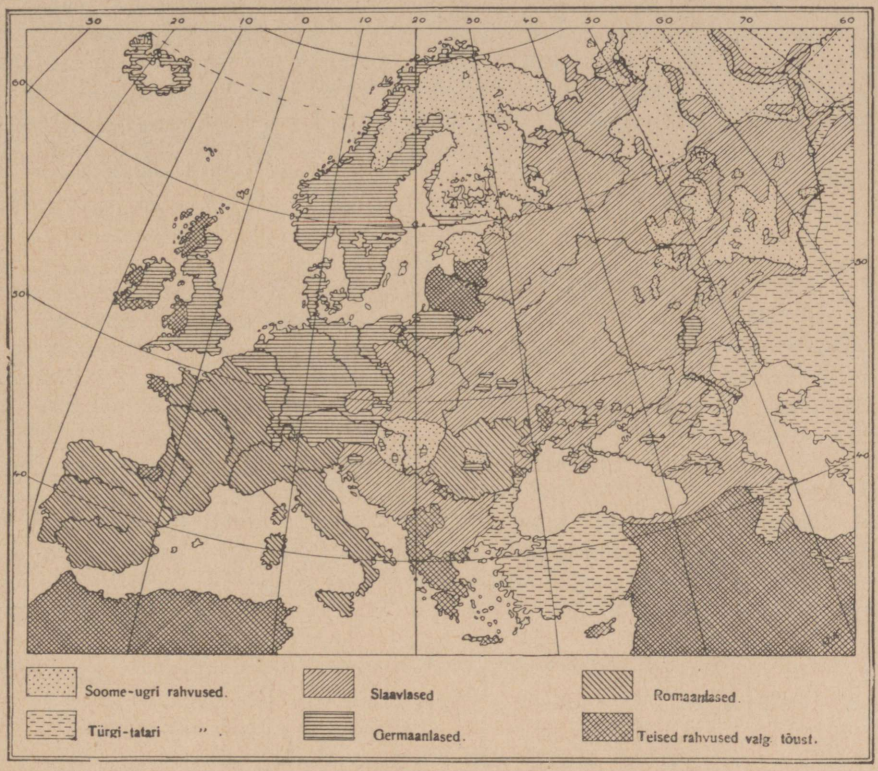

Euroopa rahvused.

tikuliselt ja kultuuriliselt selgejoonelise omapäraga tüüpilisi alasid, mille vahele kujunevad siis ebamäärasema ilmega piirivöötmed. Kuna igas maaalalises liigestuses on teatud tegelik tähendus ka täpsamalt tõmmatud piirijoontel, siis tuleks neid otsida siit piirivöötmeist, kuigi nende määramine jääb igal juhul meelevaldseks.

Juba ilmastu ja taimkatte ülevaatest paistis kaunis selgesti, et Euroopas seisavad kõige pealt vastastikku kaks erinevat piirkonda — atlantiline ja mediterraanne, mida E. Banse on nimetanud Õhtumaaks ja Keskpäevamaaks. Esimest iseloomustab rikkalik niiskus ja vastavalt sellele lopsakas, haljendav taimkate kas algupäraste leht- ja segametsade või hästiharitud põldude, niitude ja puiestikkude näol. Kõik see on enamasti ka suurema rahvastikutiheduse ja kõrgema kultuuri märgiks. Keskpäevamail, valitseb seevastu suveti põud ja kuumus, päikesest kõrvetatud kaljust maapinda katab tuhmroheline, nagu tolmune, kuiv nahkjaslehine astelvõsa, igal pool on suur kuivus ja veepuudus, osalt kunstlikult niisutatud põllud ja viinamäed ronivad astangutena mäenõlvu mööda üles, nende vahel valendavad tihedate kobaratena rühmitatud elamud ja väänlevad tolmused teerajad. Talveti tuleb pisut vihma ja maa lööb selle järel varasel kevadel õitsema ja haljendama. Siis on Keskpäevamaade õndsam aeg, siis koguneb siia ka kauge-

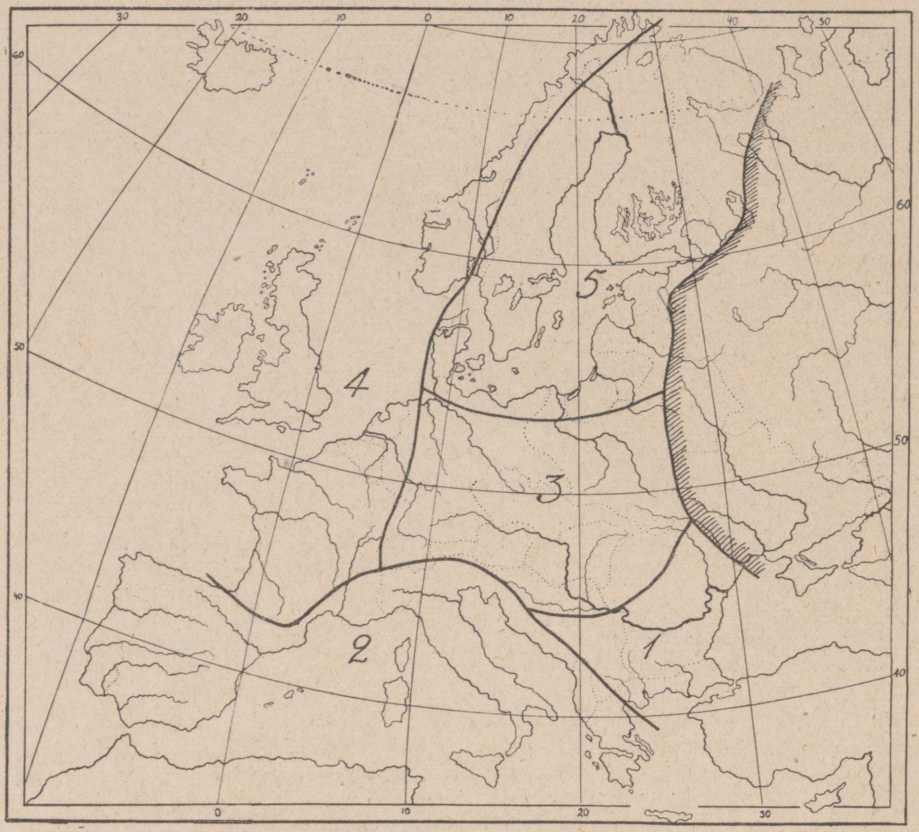

Euroopa liigestus.

Viirutusega äärejoon idas näitab Päris-Euroopa piiri vastu Suur-Siberit. 1 — Taga-Euroopa; 2 — Vahemeremaad; 3 — Kesk-Euroopa; 4 — Atlandimaad; 5 — Läänemeremaad.

maist jahedamaist maist rohkeid külalisi, siis on siin suur võõraste vastuvõtu hooaeg.

Õhtumaa ja Keskpäevamaa ulatus langeb üldjoontes ühte atlantilise ja mediterraanse ilmastuvaldkonnaga (vrd. lk. 1670), nii et esimese hulka loeme Norra, Islandi, Briti saared, Hollandi, Belgia ja Prantsusmaa (peale Vahemere-poolse lõuna- ja kaguserva), teise aga Ibeeria maad (Portugal, Hispaania), Itaalia ja Balkani merelisema lääne- ning lõunaosa (vt. kartogr. lk. 1678). Hispaaniast ja Portugalist kuuluksid küll põhja- ja läänerannik atlantilisse valdkonda, kuid muis suhteis ühtlaste maade tervikuina säilitamiseks on kohasem tõmmata piir Pürenee mäestiku kaudu. Ka on praktilisil kaalutlusil vahest kohane jätta Loode-Saksamaa muu Saksamaa külge, kuigi ta on ilmastult ja üldse maastikult selgesti atlantiline.

Kolmanda peamise ilmastuvaldkonna, pontilise, keskus asetseb väljaspool Päris-Euroopa piire idas ja Euroopasse jääb vaid läänepoolne pontiline üleminekuala, millesse mahutub kogu atlantilisest ja mediterraansest alast üle jääv osa Euroopast. Selle osa suure ulatuse tõttu põhjast lõunasse, Jää-

meresi Vahemereni, mis toob enesega kaasa suuri ilmastulisi ja maastikulisi erinevusi, on kohane jagada teda selles suunas kolme järku, millest kaks äärmist asetsevad sisemerede — Läänemere ja Musta mere — ääres, kolmas, keskmine jääb aga Euroopa mandri keskusse. Nimetame neid järke Läänemeremaiks, Kesk-Euroopaks ja Taga-Euroopaks. Läänemeremaade hulka kuuluvad Rootsi, Soome ühes Koola poolsaare ja Ida-Karjalaga, Eesti ühes Ingeriga, Läti, Leedu, Põhja-Saksamaa ja Taani, Kesk-Euroopasse muu Saksamaa, Alpimaad (Šveits ja Austria), Ungari, Tšehhoslovakkia ja Poola ning viimati Taga-Euroopasse Rumeenia, Bulgaaria, väike tükk Euroopa-Türgimaad ning Jugoslaavia siseosad.

Vastavalt Euroopa erinevale asendile maailma keskseima ja tähendusrikkaima osana, kuhu lisaks kuulume kaugema ääremaana ka meie oma kitsapiirilise kodumaaga, on toimetus pühendanud Euroopale tervelt kolmandiku käesolevast teosest, alates käsitlust meist kaugemal oleva Taga-Euroopa ja Vahemere-äärse Lõuna-Euroopaga ja liikudes siis Kesk-Euroopa ning Atlandi ookeani poolsete maade kaudu meie lähemate naabriteni Läänemeremaadeni ning Eestini. Euroopa iga osa leiab seega tunduvalt üksikasjalikumat käsitlust kui suhteliselt hoopis laiemad alad mujal kaugemas maailmas, mis on ka täiesti põhjendatud ja mõistetav. Meie harilikumad majanduslikud ja kultuurilised suhtlemised piirduvad Euroopaga, sageli vaid lähemate naabermaadega.

Kirjandust üksikasjalikumaks tutvumiseks Euroopaga üldse:

Europa von A. Philippson (Allgemeine Länderkunde). Bibliographisches Institut, Leipzig 1928.

Allgemeine Länderkunde von Europa von H. Wagner. Hannover und Leipzig, 1915.

Das neue Europa von W. Vogel. Leipzig 1925.

The New World by I. Bowman. New York 1928.

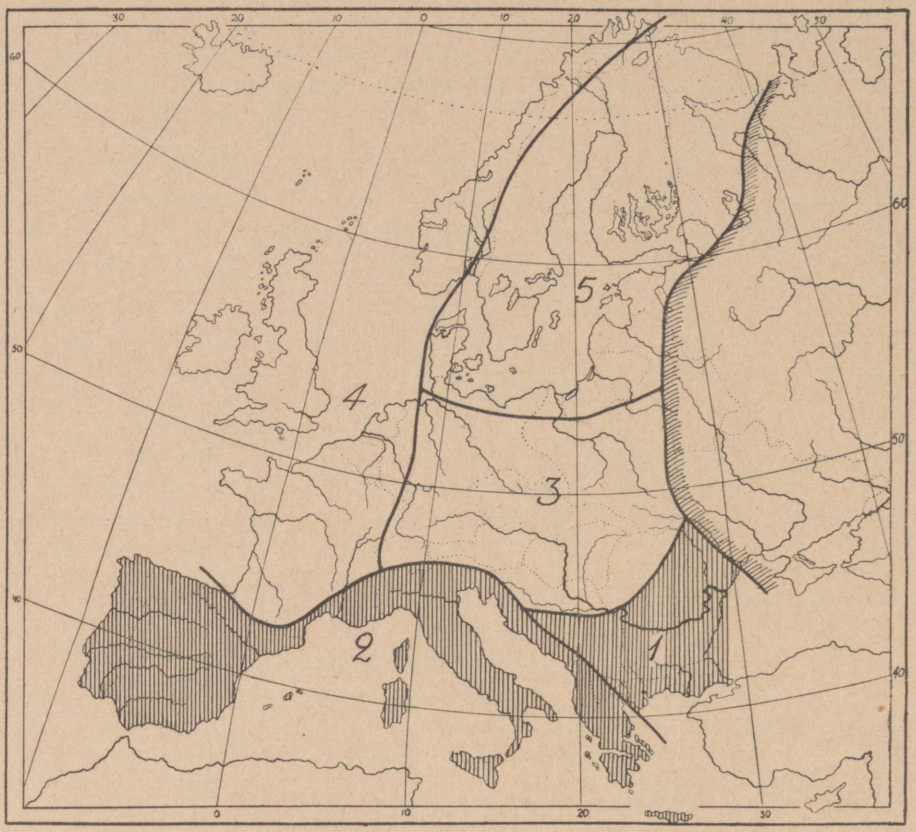

Taga-Euroopa ja Vahemeremaade ulatus ning asend Euroopas.
1 — Taga-Euroopa; 2 — Vahemeremaad.

TAGA-EUROOPA JA VAHEMEREMAAD.

1. TAGA-EUROOPA.

Taga-Euroopa on Euroopa kõige kaugem kagunurk vastu Musta merd ja Vahemere kirdesoppi. Kõrged mäeahelikud Balkani poolsaare lääneserval lahutavad teda mediterraansest Lõuna-Euroopast ja ka loodest, Kesk-Euroopa poolt, piiravad teda enamasti metsased ja hõredalt asustatud mäeahelikud (Karpaadid, Transilvaania mäed, Ida-Alpid). Taga-Euroopa on pööranud seega oma näo Väike-Aasia ja Oriendi poole ning näitab muule Euroopale selga. Ainsaks tähtsamaks ühendusepidajaks Kesk-Euroopaga on suur Doonau jõgi, mis saadab oma veed Taga-Euroopa kaudu Musta merre. Hommikumaade naabrus annab Taga-Euroopas end igal pool väliselt tunda, kuna lisaks Taga-Euroopa oli kord üleni orientaalse Türgi riigi

võimu ja valitsuse all. Ala äärmine kaguosa on seda praegugi, siin asetseb viimane Euroopa pinnal olev jäänus kord laiast ja vägevast Türgi riigist.

Taga-Euroopat loodest piiravad mäed moodustavad pika lookleva aheliku, mis tulles põhja poolt Ida-Karpaatide nime all käändub Transilvaania Alpidena läände, et pöörduda siis Banaati ja Ida-Serbia mäestikuna üle Doonau jälle lõunasse ning liituda siin Balkani poolsaare siseosa täitva laialdase mägismaaga. Mõlemal pool seda äsjakirjeldatud pikka looklevat mäeahelikku levivad laialdased madalikud — loodes Ungari, kagus Valahhia ja Moldaavia madalik. Doonau rajab nende madalikkude kaudu oma jooksu Musta mere poole, tungides sügava kitsa puhandusoru, nn. „Raudse värava" kaudu läbi Banaati mäestiku. Valahhia madalikul voolavast Doonau alamjooksust lõunas hakkab maapind jälle kerkima, tõustes peagi Doonauga rööbiti jooksvaks kõrgeks Balkani mäeahelikuks. Ainult mõned vähesed mäekurud viivad üle selle karedailmelise metsase mäestiku, nende seas Türgi-Vene sõjas kuulsaks saanud Šipka. Balkanist lõunas laskub maapind veel kord Musta mere poole avanevaks Ida-Rumeelia madalikuks, mille kaudu Bulgaaria tähtsaim jõgi Maritza suundub kagu poole, suubudes Egeuse mere kirdesoppi. Maritzast lõunas kerkib taas Rhodope kõrge kaljune mäestikutomp, milles asetseb kogu Balkani poolsaare kõrgeim mäetipp Mus Alla — 3000 m ü. m. Rhodope läheneb lõunaosaga juba Egeuse merele, jättes oma jalale vaid Traakia kitsa rannikumadaliku, mis paisub idas, Musta ja Marmara mere vahel, küll tunduvalt laiemaks.

Taga-Euroopa lääneosa on üleni kõrge ja mägine, läbitud rohkeist loode—kagu- ja põhja—lõuna-suunalisist ahelikest. Ainult Morava ja Vardari jõe orud moodustavad pika läbikäiva vagumuse, mida mööda liigub ka Kesk-Euroopat Taga-Euroopaga ja Kreekamaaga ühendav peamine raudteeliin.

Taga-Euroopa ilmastus tuleb juba selgesti ilmsiks pontilisele valdkonnale omane karedam, mandriline iseloom, pehme Vahemere ilmastuga võrreldes. Seetõttu katavad mägesid tumedad okasmetsad, kuna madalikel ja orgudes levivad kuivavõitu lagedad rohtlad, mis on muudetud osalt põllumaaks. Idapoolsed madalikud on avatud talvel Venemaa külmadele põhja- ja kirdetuultele, kuna läänes ja lõunas takistavad kõrged mäeahelikud pääsu pehmeile Vahemere tuultele. Taga-Euroopa on seetõttu võrdlemisi kareda mandrilise ilmastuga, hoolimata oma kaugest lõunapoolsest asendist. Kõrge vahelduv reljeef toob aga ka ilmastusse suurt vaheldust ja kohalikke erinevusi.

Taga-Euroopa madalikkude ja orgude kaudu on käinud suur rahvaste rändamiste tee, mille tõttu rahvastik on siin nüüd äärmiselt kirju ja mitmekesise päritoluga, keldi, romaani, slaavi, türgi ja mongoli elementide segu. Kauaaegne Türgi riigi alla kuulumine on vajutanud kõigile neile mitmekesiseile rahvaile teatud ühtlustava pitseri. See avaldub keeles, muhamedi usu levimises, asulate ilmes, rahva eluviisides. Rahvastiku kirju koosseisu tagajärjel on ka Taga-Euroopa politiline kaardipilt kirju ja killustatud. Endisest suurest Türgi riigist on jäänud vaid väheldane ala maa kagusopis, Musta ja Egeuse mere vahelisel laial neemikul. Võrdlemisi hõreda asustuse keskuseks on siin ühelt poolt Adrianoopoli linn maa loodepiiril, teisalt aga kogu Türgi riigi ja endine Bütsantsi vana pealinn Konstantinoopol Musta merd Marmara merega ühendava Bosporuse väina mõlemal pool, Euroopat Aasiaga ühendav pooleldi idamaise, pooleldi euroopaliku ilmega miljonilinn. Egeuse mere põhjaranniku,

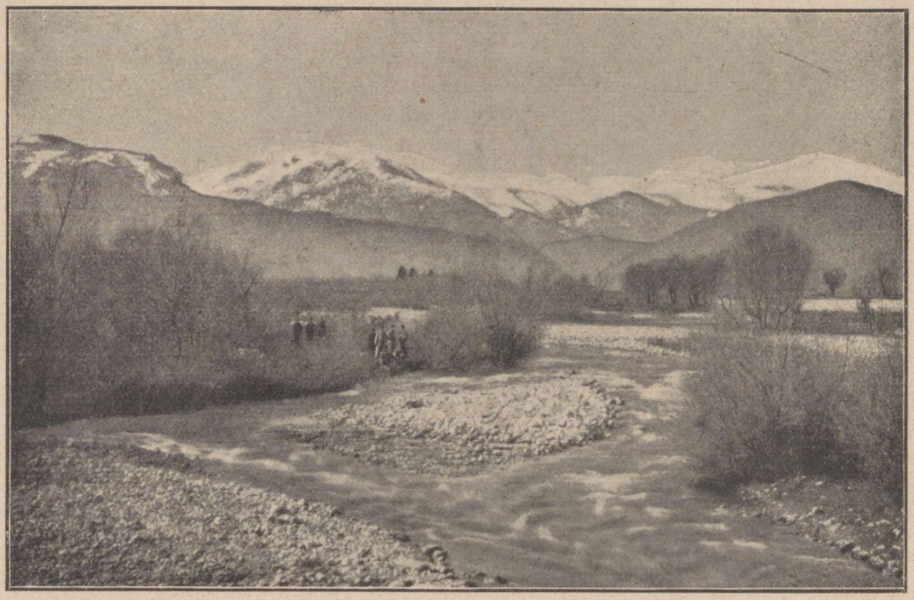

Šipka kuru Balkani mäestikus.

nn. Traakia lääneosa kuulub nüüd Kreeka külge, kuna põhjapoolsemad alad jagunevad Bulgaaria, Rumeenia ja Jugoslaavia vahel. Viimaste ala ulatub Taga-Euroopa piiridest juba välja lõunapoolsesse Kesk-Euroopasse. Tihedamini asustatud on siin Doonau alamjooksu madalik (keskuseks Rumeenia pealinn Bukarest), Ida-Rumeelia madalik (keskuseks Filipoopol) ja Doonausse suubuva Morava org, Jugoslaavia pealinna Belgradiga Doonau ääres.

Läbi Taga-Euroopa viib kolm tähtsat liiklemisteed, mis ühendavad Kesk-Euroopat Musta ja Egeuse mere rannikumaadega. Nende raudteede lähtekohaks on Budapest, kust üks suundub Szegedi ja Temesvari kaudu läbi „Raudse värava" Valahhia madalikule ja siit Bukaresti kaudu Musta mere äärsesse Konstanza sadamasse. Teine raudtee liigub Ungari madalikult Morava orgu ja siit Bulgaaria pealinna Sofia ning Ida-Rumeelia madaliku kaudu Konstantinoopoli. Kolmas raudtee hargneb sellest liinist ja viib Vardari oru kaudu Egeuse mere äärsesse Saloniki sadamasse, kust jätkub edasi Kreeka pealinna Ateenasse. Egeuse mere põhjaranniku kaudu Taga-Euroopa seisab ühenduses ka Vahemerega, millest teda muidu lahutavad läänepoolsed mäeahelikud.

RUMEENIA.

Kuigi nüüdsel ajal ei olda enam üldiselt arvamusel, et rumeenlased põlvneksid neist rooma sõdureist, kes asustasid muistse Daakia, keiser Trajanuse poolt u. 106. a. e. Kr. daakialaste vastu ette võetud sõjaretke ajal, võivad rumeenlased siiski kõnelda mõnesugusest muistsest Rumeeniast, mis

põlvneks sellest ajast. Trajanus laskis püstitada samba maa päriselanikkude üle saadud võitude mälestuseks Dobrudžas asetsevasse Adam-Klissi ja samast kõneleb ka Roomas olev Trajanuse sammas. Mõned roomlased jäid elama äsjavallutatud viljakale maale, millest peagi kujunes Rooma riigi üks õitsevamaid maakondi. Nimetati teda ju koguni „Dacia Felix" — Õnnelik Daakia.

Hiljemini sai Daakia palju kannatada nende suurte rändavate rahvahulkade käes, kes III sajandil voolasid üle maa, kuna rumeenlased ise põgenesid Karpaatide mäestikku. Seal arenes praegugi elav rumeenia rahvas, selle keel ja kultuur, mis olid päris võõrad Ungarist ja Türgist hiljemini siia tulnud rahvahõimudele. Mitmed rändrahvad on järjekorras valitsenud Karpaatide ja Doonau vahelist maad, ent miski ei ole suutnud hävitada rumeenlaste rahvuslikku omapära. Kujukalt seletab rumeenia rahvasõna seda püsivust: „Vesi voolab mööda, aga kivid jäävad."

Hilisemail aegadel, täpsamalt öeldes möödunud sajandi keskelt alates on Rumeenia saanud Prantsusmaalt tugevaid mõjustusi. Haritud klassid saatsid meeleldi lapsed prantsuskeelseisse koolidesse ja seda keelt tarvitati seltskondlikus läbikäimises muulastega. Napoleon III nimetas Rumeeniat „Prantsusmaa ladina õeks" ja ta aitas tunduvalt rumeenlasi nende püüdeis tagasi tõrjuda Türgi ja Venemaa üritusi, mis olid sihitud politilise mõju saavutamiseks. Paljud nooremasse põlve kuuluvaist rumeenlasist on olnud Prantsusmaal täiendamas oma õpinguid ja tulnud sealt tagasi Prantsuse ideede kandjatena. See ühekülgne prantsusesõbralikkus näis siiski jahenevat maailmasõja-eelseil aastail, mil eriti tehnika ja teaduse alal õppijad läksid parema meelega saksa ülikoolidesse.

Rumeenlased tunnistavad kreeka-katoliku usku ja neil on oma peapiiskopid ja metropoliidid, kellest kõige suurema austuse osaline on Bukaresti metropoliit.

Rumeenia keel põlvneb ladina keelest. Keele sõnavarast on umbes $^2/_3$ rumeenia päritoluga, kuna $^1/_3$ moodustavad slaavi, kreeka ja türgi keelest laenatud sõnad. Kõlalt tuletab rumeenia keel meelde itaalia keelt ja luules ning laulus jätab väga kõlava mulje.

Rumeenias on tõult kaks erinevat rahvatüüpi, üks hele, sinisilmne, teine taas tume. Mõlemad on suured ja tugevad; rumeenlased on ka väga uhked oma tõule ja päritolule. Nende rahvustunne on väga arenenud — iga lapski peab end suure Rooma riigi järeletulijaks.

Rumeeniat võib pidada loodusvaradelt väga rikkaks maaks. See on üks Euroopa vilja-aitadest, vedades suurel määral välja nisu ja maisi. Pealegi on seal palju metsa, mineraale ja kõige pealt petrooleumi. Nõrgalt arenenud raudteedevõrk ja sadamate puudus mõjuvad siiski takistavalt maa suurte loodusvarade kasutamisele.

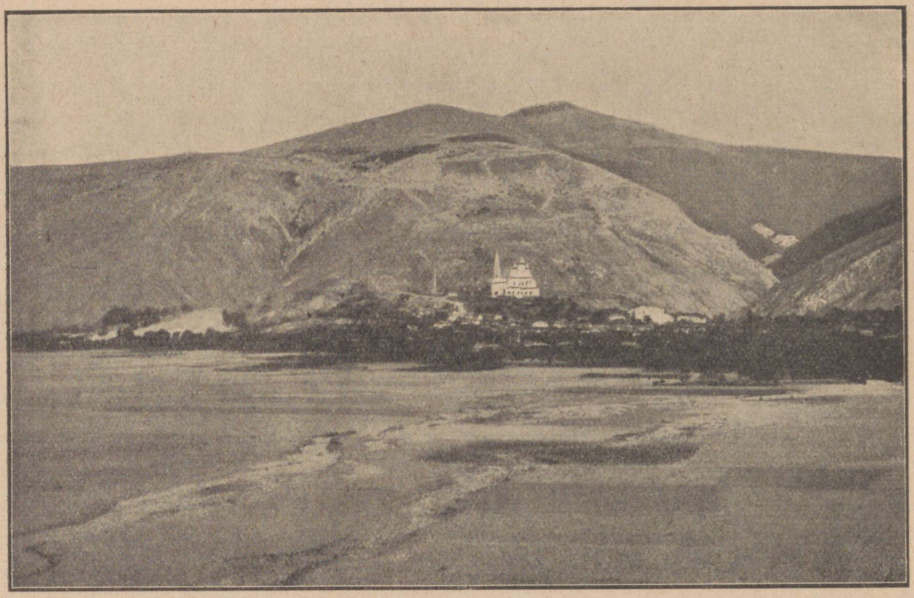

Rila mäestik Lääne-Bulgaarias.

Rumeenlased võivad tunda rõõmu oma riigi maa-ala suurest kasvamisest maailmasõja järel. Enne meenutas nende maa poolkuud, aga nüüd on sirp täitunud, moodustades peaaegu korrapärase ovaalse ala. Pindalalt on maa nüüd kahekordne ja rahvaarv on kasvanud veelgi rohkem. Vanasse kuningriiki kuulusid Valahhia ja Moldaavia maakond ning Musta mere ääres olev rannikuriba Dobrudža. Suur-Rumeenia haarab lisaks Bukoviina, Bessaraabia (mis enne kuulus Venemaale), Transilvaania ja teisi laialdasi alasid, mis kuulusid enne Austria-Ungarile. Riik piirdub nüüd idas Venemaaga, põhjas Poola ja Tšehhoslovakkiaga, läänes Ungari ja Jugoslaaviaga ning lõunas Bulgaariaga. Põhjas kerkivad maa kaitsemüürina Karpaadid, lõunas on Doonau pikal ulatusel piiriks, kuna idas ulatub maa Musta mereni. Vaid läänes puuduvad Rumeenial loomulikud piirid. Seepärast on tal väga tähtis elada heas läbisaamises naaberriikidega.

Doonau on rahva suure rõõmu ja uhkuse allikaks, kuigi Rumeenia alal on ainult jõe alamjooks. See on tõesti imelik jõgi, kuigi ta ei väära alati oma meelitusnime „sinine", nagu teda lauludes nimetatakse. Voolates „Raudse värava" kaudu Rumeenia poolele on Doonau juba väga lai ja valdav jõgi, tungides siin kitsasse ja järsuveerulisse orgu. Veealused karid, mis takistasid siin enne laevaliikumist, on nüüd dünamiidiga lõhutud, ja nii on saadud mugav laevasõidutee. Selle tähtsa tee avamist toimetati väga pidulikult selleaegse Austria keisri Franz-Josefi ja Rumeenia ning Serbia kuninga juuresolekul.

Doonau on Volga järel Euroopa kõige pikem jõgi, jättes oma laiuse ja rahuliku ilmega eriti piduliku mulje. Juba Belgradi lähedal on jõgi 3—4 km lai ja saared ning lisajõed teevad selle veelgi vahelduvamaks. Euroopa kõige pikem sild on Doonau alamjooksul Černavoda juures Rumeenias. Sild valmis 1905. aastal ja selle kaudu käib nüüd liiklemine pealinna Bukaresti ja Musta mere rannikul oleva tähtsama sadamalinna Konstanza vahel. 16 km pikkune sild käib üle jõesängi ja laia soise lammi, mis jääb kevadeti ja sügiseti suurvee alla. Aastal 1916 lasksid rumeenlased ise kolm sillakaart õhku, et takistada vaenlasel ülepääsu. Võime kergesti kujutella, et seda polnud kuigi meelepärane teha, sest silla uuesti kordaseadmiseks kulus tervelt viis aastat.

Jätame nüüd Doonau oma valdava ja aeglase jooksuga ning rohkete viljapraamide ja palgiparvedega, suundudes Bukaresti kaudu põhja Karpaatide mäestiku poole.

Maa pealinna Bukaresti on ikka nimetatud „väikeseks Pariisiks", mis polegi ime, kui pidada silmas rumeenlaste suurt lugupidamist kõigest prantsuslikust. Seal on ilusaid bulvareid ja uhke peatänav, mida suurilm peab oma jalutus- ja kohtumispaigaks. Seal on palju uhkeid tänavaid toredate kauplustega, ent ka mitmed vanad kitsad käigud ja kangialused huvitavate basaaridega, mis annavad tunda, et oleme hommikumaade piiril. Ja kirikuid, neid on Bukarestis rikkalikult, tervelt 200 tükki!

Bukarestis magatakse nähtavasti väga vähe. Teatrid ja kinod on ikka rahvast täis ja pärast etendusi inimesed tungivad tänavail ja kohvikuis, mis on avatud hommikuööni. Lõbustuskohtades on tulvil valgust ja lõbutsemist, muusikat ja tantsu, seal juteldakse ja juuakse karastusjooke. Hoopis teisiti elatakse maal, kus samal kellaajal valitseb pimedus ja vaikus. Töökad talumehed puhkavad siis sügavas unes oma raske päevatöö järel. Hommiku koites näeme siin otsatuid põllulagendikke, viljapuuaedu ja külasid valgeks krohvitud õlgkatuseliste majadega.

Maarahvast on üle 80% Rumeenia elanikkudest. Võiks vahest arvata, et nad, elades siin viljakal tasandikul keset ääretuid nisu- ja maisipõlde, on laisad ja saamatud, kuid asi pole sugugi nii. Nad ehitavad oma eluasemed omal jõul. Alguseks püstitatakse nurgasambad, siis tehakse katus ja viimaks seinad, mis valmistatakse tambitud savist ja õlgedest. Kui seinad on kuivanud ja kõvaks läinud, siis krohvitakse nad valgeks nii seest kui väljast. Seda tehakse iga aasta, et maja oleks meeldiv ja ilus, peale selle ilustatakse valgeid pindu punaste ja siniste joontega. Majas on mitu tuba ja põrand tehakse sama kõvaks ja siledaks nagu oleks see laudadest. Rõdu puunikerdiste ja väätkasvudega tõstab veel maja välist ilu. Sisustisse kuulub eredaid eesriideid ja kirjuks maalitud majariistu ning läikivaid metallesemeid. Igas külas on kirik, kool, postijaam ja ühine kaev, mille ääres vesteldakse päevasündmusist.

Batškovo sild ja klooster Rhodope mäestikus.

Rumeenlased armastavad väga lapsi ja nende vanasõna ütleb: „Laps on õnnistuseks maale." Vanemad uhkustavad oma suure perekonnaga. Lastest on ka kasu, sest nad hakkavad juba noorena tegema majatöid: tüdrukud ketravad lina ja villa, poisid käivad põllul kündmas ja vilja koristamas.

Nii noored kui vanad armastavad tantsu ja noorsugu kõnnib sageli õige pika tee naaberkülla tantsupeole. Neiud ilustavad oma peorõivaid lillede ja paeltega, noormeestel on pikk, valge, väljaõmmeldud kuub ja punane vöö, mis tehakse mõnikord kirjust nahast. Rahvatantsudest võiks eriti nimetada „calusari't" ehk hobusetantsu, vana rooma päritoluga tantsu, mis kujutab sabiinitaride röövimist. Seda esitavad ainult mehed vabaõhupidudel ja tantsu saadavad mustlased puuvile (cobza) või viiuliga. Ringmängudest võtavad osa ka naised.

Rumeenia maamees ei karda vargaid. Välja minnes paneb ta uksele pööra ette märgiks, et maja on tühi. Peetakse heade kommete vastu eksimiseks, kui võõras sellest hoolimata astub sisse. Teiselt poolt pole võõrale sugugi keelatud võtmast maja puuvilja või kasvavat maisi nii palju kui vaja nälja kustutamiseks. Näljane võib ikka süüa, kui ka pererahvast poleks kodus.

Rumeenia naine elab väga töökat elu, eriti peale abiellumist. Majapidamistööde kõrval peab ta koguma ja ümber töötama kõik rõivaste tooraine,

Kummalised kaljusambad Belogradšiki lähedal Bulgaarias.

linad ja villad. Ta ketrab ja koob need käsitsi ning valmistab väga ilusaid rõivaid. Ta värvib ja tikib riideid, mis oskused on Rumeenias väga kõrgel järjel. Selles on märgata peent loomulikku värvide ja stiilide tundmist. Kõige paremad saadused viiakse linna müügile, kuid ka igas kodus on rohkesti väljaõmmeldud tekke ja eesriideid ning rahvas peab tikitud riidest lugu. Kõik on rikkalikult ilustatud, ka savipotid.

Jõudes üle Karpaatide tuleme hoopis teissugusele maale ja teise rahva hulka. Maastikud on sünged ja metsikud, ent väga ilusad. Tuleb meelde Saksamaa, kui näed kivist ehitatud maju kiviaedadest piiratud õuedega, kõik üksteisega sarnanevad nagu kaks veetilka. Samuti ühesugused on ka inimesed, pisut kanged, vähese kõnega, aga hoolsad ja sitked — täielikud vastandid rumeenlastele, kes jäid Karpaatide taha. Maad ümbritsevad kõrged mäetipud; teda kutsutakse Siebenbürgeniks, seitsme lossi maaks, ehk Transilvaaniaks, metsataguseks maaks.

Suur osa Siebenbürgeni elanikest on sakslased, kelle esi-isad saabusid siia kolonistidena umbes 800 aasta eest, osalt Reini äärest, osalt Saksimaalt Maria Tereesia ajal, kui nende kodumaal valitsesid ikaldusaastad ja näljahäda. Nende järeletulijad elavad üha veel oludes, mis tuletavad meelde keskaegset elukorraldust. Nad on saanud kogu aeg ise omaga hakkama, tehes ise puusepa, kingsepa, rätsepa, kuduja, šavivalaja ja sepa tööd. Kõigest hoolimata näib siiski, nagu puuduks neil midagi, nagu ei suudaks nad vabaneda mõnesugusest rõhuvast tundest.

Ustovo küla Rhodope mäestikus.

Ilusas ja jõukas Rumeenias lokkab siiski veel omapärane ebausk ja nõidumistembutused. Mõni maamees kardab kogu oma elu „väikest rahvast" ehk, nagu teised ütlevad, „head rahvast". Nõidumisabinõudega ja loitsudega püüavad nad pöörata neid vaimusid oma kodu, tervise ja heakäekäigu kaitseks. Igas allikas elab näkk, kellega heas vahekorras püsimiseks iga veekandja peab enne allika juurest lahkumist pillama maha mõne tilga vett. Mõnes kohas pannakse veeanum ööks ukse taha välja ohvriks näkile, et ta allikast on võetud vett. Tüdruk, kes tuleb allikalt, kandes oma õlal täit veekruusi, tervitab vastutulijaid rõõmsasti naeratades, sest ta usub toovat neile õnne.

BULGAARLASTE MAAL.

Talurahvas rahutul Balkanil.

Bulgaaria asetseb nagu kokkusurutult Kreeka ja Rumeenia vahel, läänes on tal piiriks Jugoslaavia ja idas Must meri. Pealinn Sofia on kahe mäeseljaku vahel Balkani südames ja seal elab üle 200 000 inimese. See on ilus linn, mille nähtavusiks on suur bütsantsi stiili toomkirik kullatud kuplite ja ristidega. Seal on ilusaid puiestikke, kivitatud tänavaid, autosid, omnibuse, toredaid kauplusi ja teatreid. Sofiat tuleb pidada täiesti uueaegseks linnaks, mis on kerkinud ühe türgi küla varemeile, ja ainult mõned viletsad hütikesed

tuletavad veel meelde, et Bulgaaria oli alles vähese aja eest türgi Rumeelia maakond. Tänavaelu on elav ja mitmekesine. Tänavail liiklevate inimeste hulgas on näha ka lambanahast kasukaisse ja madalaisse karvamütsidesse rõivastunud maamehi eredais, pooleldi idamaisis rõivais. Kohvikud on Balkani linnade omapäraseks tunnusjooneks; neis mängivad mustlasorkestrid oma tuliseid viise viiuleil ja kitarridel. Sellest hoolimata ei saa Sofiat nimetada õitsevaks linnaks, sest see on kaks korda võidetud ja sõjas kannatanud maa pealinn. Aastal 1912 oli Bulgaaria oma võimu tipul, olles äsja võitnud esimese sõja türklaste vastu. Aasta hiljem, teises Balkani sõjas kaotas ta juba oma endistele liitlastele — Kreekale, Serbiale ja Rumeeniale. Maailmasõjas liitusid bulgaarlased 1915. aastal Serbia vaenlaste Saksa ja Austria-Ungariga. Sõja alguses said nad tähelepandavaid võite, vallutades Serbia ja ühe osa Kreekast. Aga sõjaõnn pööras neile selja ja 1918 olid nad sunnitud liitlaste vägedele alla andma. Kuningas Ferdinand loobus kroonist oma poja Borisi kasuks ja Neully rahus 1919 kaotas Bulgaaria suure osa oma seniseist maist. Elanikkond on nüüd põhjalikult tüdinud sõdadest ega soovi enam muud kui künda rahus oma põlde ja elada heas vahekorras naabritega.

Sofias on Bulgaaria rahvuslik muuseum, mille kogud tuletavad eriti selgesti meelde selle vana rahva möödunud elukäiku. Algupärased bulgaarlased põlvnevad türgi hõimudest, mis tulid Aasiast ja Ida-Euroopast. Nad sulasid siin peagi slaavlasist elanikkudega, kes elasid siin Balkani poolsaarel. Bulgaarlased vallutasid maa põhja pool Doonauni ja levisid hiljemini ka lõunasse; nende hobusejõhvidega ilustatud turbanid äratasid kartust ja hirmu, kus aga neid näha oli. Esimese Bulgaaria riigi ajaloo täitsid sõjad, mida peeti selle aja vana hariduse kaitseja Ida-Rooma riigi vastu või selle liitlasena. Ida-Rooma keiser elas Konstantinoopoli võimsate müüride taga ja vabises, kuuldes bulgaarlaste sõjasarvede häält. Keiser Nikeforuse võitis aastal 809 Krum, kellest räägitakse, et ta oma vaenlase pealuust oli teinud enesele veinikannu. Üks hilisem Bulgaaria vürst, nimega Simeon (893—927), kes võttis omale tsaari nimetuse, tundis eriti suurt huvi kirjanduse vastu. Ta kirjutas slaavikeelseid raamatuid ja tema riigivalitsemise ning sõjapidamise oskust ülistatakse muinasjutuliseks. Tema hõbedases rõivastises ihukaitsevägi ilmus kolm korda Konstantinoopoli müüride ette ja tsaar võttis tolli kõikidelt kaupadelt, mis viidi tema maa kaudu Euroopast Aasiasse.

Aastal 1018 vallutati Bulgaaria siiski Ida-Rooma keisri Basileios II poolt, keda tema julmuse ja õudsete tegude pärast kutsuti hiljemini „bulgaarlaste tapjaks". Bulgaaria sattus Euroopa maist ka kõige esimesena türklaste kätte, kui nad liikusid oma vallutuskäigul Väike-Aasiast Balkanile.

Aastal 1393 tehti Bulgaariast türgi Rumeelia maakond ja sellisena püsis ta muutumatult 19. sajandi lõpupooleni, mil Venemaa astus välja rõhutud

Kirilluse ja Methodiuse peakirik Sofias.

slaavlaste kaitseks. Aastal 1878 pääsesid bulgaarlased lühikese, kuid otsustava sõja järel vabaks türklaste ränga valitsuse alt. Maa hilisemas ajaloos on märgata järjekindlat edu. hoolimata Balkani riikide omavahelisist hõõrdumisist; nad on suutnud nimelt liituda vaid ühise vaenlase Türgi ähvardades. Serblased vaatavad viltu bulgaarlastele, need jälle põlgavad serblasi ja kreeklasi ning kreeklased, kes tulid alles Väike-Aasiast türklastest aetuna ja elavad alalises kahtluses, vihkavad omalt poolt neid kõiki. Selles sõja ja sõjakartuse keerises on bulgaaria maamees hakanud siiski harima oma põldusid aeglase härja või pühvli abil. Ta on tüüpiline väikemaapidaja, sest Bulgaarias on valdav osa maast jagatud just väikesteks või keskmise suurusega taludeks.

Bulgaaria maamehes ilmnevad kõik maamehe head ja vead. Tal on läinud tükk aega enne kui märkas, et vanad viisid pole ikka kõige paremad ja alles hiljuti tarvitas ta samu tööriistu, mida ta kauged esivanemadki. Veel aastal 1911 oli maal puuatru neli korda rohkem kui raudatru. Sellest hoolimata kogub bulgaaria talupoeg head saaki oma nisu-, kaera- ja kanepipõldudelt. Eriti rohkesti kasvatatakse siin tubakat, mis moodustab tähtsa väljaveoartikli, ning selle kõrval maisi, riisi, puuvilla ja veini. Sofia ümbruses kasvatatakse suhkrunaereid ja linnades töötab mitu suhkruvabrikut.

Bulgaarlase iseloom pole nii meeldiv kui teiste balkani rahvaste oma. Kokkuhoidlikuna ja vaiksena ei tunne ta rumeenlase lõbusat meelt ega serblase suurepärast võõrastevastuvõtlikkust. Keegi on öelnud: „Pane bulgaar-

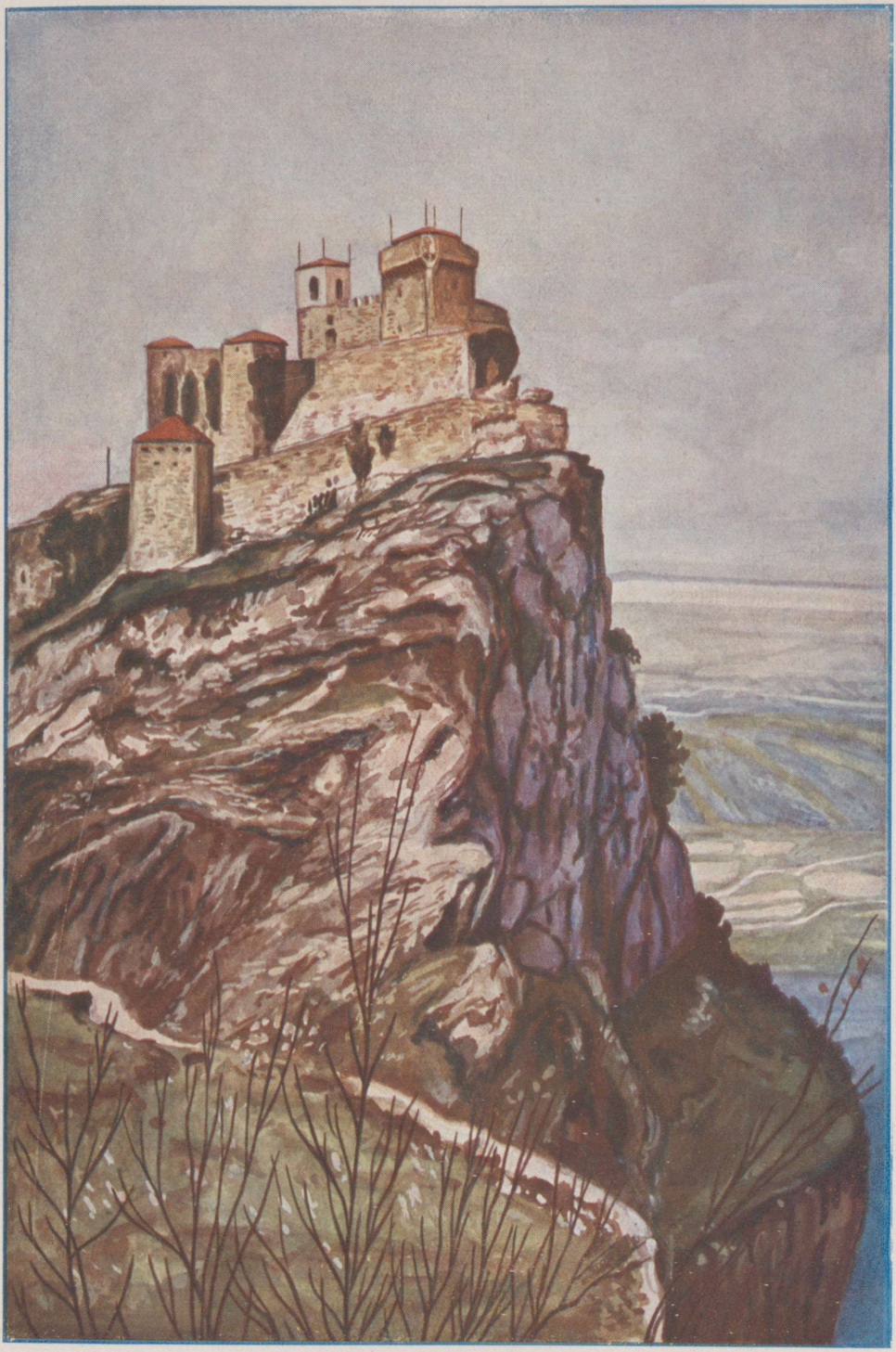

La Rocca kindlus San Marinos.

Lõuna-Bulgaaria tähtsaim keskus Filipoopol.

lane ja serblane koos lossi, siis näib bulgaarlane matsina, aga montenegrolane, kes pole kunagi painutanud oma kaela võõra ikke alla, käitub ja näeb välja nagu saks. Aga pane nad tühja kõrbe, siis muudab bulgaarlane selle õitsevaks roosiaiaks, kuna teine vaatab ainult pealt tema töötegemist." Seda ei tule aga mõista nii, et Bulgaarias puuduks haritlaskond. Kaks kolmandikku elanikest on aga maamehed, kes elavad eemal linnadest ning harrastavad maatööd nii palju, et neil pole aega ennast harida ega jälgida oma aega. Ja just need hoolsasti töötavad maamehed moodustavadki kogu maa tõelise jõu ja soola.

Meeste rõivastisse kuulub harilikult paks sinine särk, punane vöö ja valged takused püksid. Nende lühikesed kuued on lõigatud sõdurikuue moodi ja on ilusasti tikitud, igas maakonnas oma mustritega.

Maanaine on uhke ja mõjuva välimusega, eriti pidurõivais, mil ta mustad juuksed läigivad hõbeehteist ja kuldrahadest. Tal on seljas ilus roosa linane aluskuub ja selle peal must sametist kleit, mida ehivad väga osavalt tehtud nöörilustised. Suvel käib ta meeleldi palja jalu ja neist kolmest või neljast riidekorrast, mis ta omab, jätkub talle kogu eluajaks.

Rongisõidul läbi Rhodope mäestiku, mis asetseb Balkani mägedest lõunas, näeme rea väga meeldivaid maastikke. Rhodope mäed on eriti ilusad ja nende tipud kerkivad kõrgele üle metsade ja viinamägede, mis kasvavad

nõlvadel. Seal on sügavaid kuristikke, mille kaudu jõed järsu langu ja suure kohinaga sööstavad mere poole, ja mägede nõlvu katvais tihedais metsades ootaks peaaegu kohtavat nõiutud printse ja roheliste tiibadega lohesid, millest nii palju kõneldakse bulgaarlaste rahvajuttudes. Maastikud kaotaksid palju oma ilust, kui rahvale lubataks raiuda puid nii palju nagu nad soovivad, ent õnneks on metsaraiumine õigeis kätes. Riigi oma on kolmandik metsadest, usuühinguil umbes pool ja ülejäänud osa erakätes. 1878. aasta järel on palju endist laastatud metsamaad jälle täis külvatud.

Bulgaarlaste rohkete pühapäevade tõttu peavad nad äripäevadel tegema seda rohkem tööd, et jõuda kõigi tarvilikkude töödega valmis. Sügisel, kui vili valmib ja lõikuseaeg on käes, veedab maamees oma perekonnaga pea kogu aja väljas põllul. Lühikestel puhkustundidel lõbustavad nad end vanaaegse muusikaga, tantsu ja viljalõikamislauludega. Tantsudest on kõige enam armastatud bulgaarlaste rahvustants „hora".

Bulgaarlaste kirik on kreeka-katoliku kiriku haru. Aga talupoegade usku kuulub ka palju pagana ajalt pärit olevaid kombeid. Sööki ja jooki pannakse surnute haudadele ja haldjate või õhuvaimude suhtes peab olema väga ettevaatlik. Arvatakse, et Püha Demetriuse pidu ajal vaimud võivad teha kahju karjale, mispärast sellel päeval süüdatakse loomalautades ja hobusetallides küünlad. Aprillikuu 25. päeva peetakse kogu looduse peoks, mis päeval arvatakse ka mesilasi ja pääsukesi pidavat puhkust oma tööst, et ühes inimestega pühitseda looduse uuestisündi.

Kloostrid on Bulgaarias tähtsad asutised, neid on seal umbes 100. Tähtsaim on Rila klooster. Sinna koguneb palverändajaid neli korda aastas, vahest kuni viiskümmend tuhat paluma püha Ivan Rilskit.

Bulgaaria kuulsuseks on Balkani mägede nõlvadel levivad laiad roosiaiad, eriti Kazanlõki ümbruses, kust saadakse roosiõli lõhnaõlitööndusе jaoks. Õied korjatakse mais ja juunis — väga varastel hommikutundidel. Selle töö teevad noored mehed ja neiud, kuna lapsed jooksevad edasi-tagasi, kandes täied korvid sorteerijaile.

KONSTANTINOOPOL — HOMMIKUMAA VÄRAV.

Marmara mere poolt Konstantinoopolile lähenevale reisijale avaneb imelik vaatepilt. Der-i-seade, „õndsuse värav", nii nimetavad türklased seda linna, ja tõesti on raske mujalt leida sellele võrdset. Isegi kuulus Napoli ei suuda võistelda Konstantinoopoliga ja ka Rio de Janeiro jääb ta kõrval varju.

Vaevalt võib kujutella ilusamat maa, mere ja suurlinna ühendust. Tumesinise Marmara mere pinnalt tõuseb Euroopa-poolne rannik pehmete äärjoontega. Sellest kõrgemale kerkivad amfiteatrina maailmalinna majade-

Karjane Rhodope mäestikust.

hulgad läbisegi kuplite ja minarettidega, kuna nende takka paistab nn. Kuldsarve mastidemets. Ent meie silma ei köida siin niipalju ainult ilusate vormide kokkukõla, vaid sama palju või veel rohkem muinasjutuline värvideastmik, mis vaheldub keskpäeva kullast õhtupunani.

Sama tore on Konstantinoopol, kui teda vaadelda öösi mõnelt sadamas seisvalt laevalt. Seda mööda kuidas õhtu läheb pimedamaks, sütib igal pool, all vee ääres ja üleval kinkudel, tuhandeid tulesid, mis viimaks sulavad üheks ainsaks kiirtepärjaks.

Lähenedes linnale näed kõige pealt vanu müüre, mis sajandite kestel on kaitsenud Bütsantsi barbarite ja ristisõitjate eest. Kaugemal neemel, kus kord asetses Akropolis, linna süda ja kindlus, on näha vana seraili losse ja paviljone, mis olid ligi viis sajandit riigi keskuseks, nüüd aga mahajäetuina ja lagunenuina mõjuvad vaid möödunud aja mälestistena. Seraili taga asetseb Konstantinoopoli kuulus sadam, Kuldsarv, kitsas laht, mis ulatub sügavale mandrisse loodesuunas. Tuhandeteviisi suuremaid ja väiksemaid aluseid seisab sadamasilla ääres ja kaugemal merel. Kitsad sõudevened, patjadel istuvate turistidega, liiguvad nobedasti ja peaaegu hääletult suurte laevade varjus. Järsuks vastandiks neile on mootorpaadid, mis kihutavad igal pool, kus aga selles aluste rägastikus vähegi ruumi. Tõstekraanid koliseVad, köied nagisevad, kajakad häälitsevad ja kõige selle takka kostub miljonilinna katkematu müra.

Paremal pool, Galata ja Pera muulaslinnaosades, tõuseb majademeri mäenõlvu mööda üles, kuna seevastu Stambul levib oma minarettide ja kuppelkatustega tasasel pinnal. Loodes kerkivad Bosporuse ääres lopsaka, varjurikka taimestikuga künkad. Haidar Paša suur jaamahoone paistab kaugelt väina teiselt kaldalt silma ja sellest põhja pool on näha küpresse, mille varjus asetseb jõukate türklaste viimane puhkepaik.

Kõneldakse, et Stambul, Konstantinoopoli kõige vanem osa, olla ehitatud Rooma eeskujul seitsmele kingule. Neist võib praegu selgemini eraldada vaid kõige lõunapoolsema kingu piirjooni. Siin asetseb muu seas vana linnamüüri külge kuuluv Jedi Kule kindlus ehk „Seitse torni" Marmara mere rannikul. Seda kinku lahutab Lükose oja teistest kinkudest, millel kerkivad mitmed monumentaalsed ehitised. Stambul jaguneb 42 ossa, millest 38-s elavad türklased. Linn on ehitatud väga korrapäratult. Linna siseosade majad on ehitatud tihedasti kokku, kitsaste looklevate tänavate äärde, kuna läänes, linnamüürile lähemal levivad ehitised rühmadena. Majad on suuremalt osalt puust ja kuna tuletõrjeabinõusid ei või nimetada esmajärgulisiks, võib sageli terve linnaosa langeda tule ohvriks. Tänavad on üldiselt halvas korras, tähtsamail liiklemisteil on siiski tramm.

Kes soovib saada kiiresti üldpildi Konstantinoopolist ja ei taha teha kallist lennusõitu, mingu Seraskerati torni endise sõjaministeeriumi alal. Selle tipust avaneb suurepärane vaade. Läänes ulatub linnamüür Jedi-Kulest Kuldsarveni. Suures võitluses ida ja lääne vahel on sellel müüril olnud oma tähtis osa ja päev, mil muhameedlased ründasid müüri, oli ristiusu ajaloos üks kõige süngemaid. Väljaspool müüri, Kuldsarve pära lähedal on Ejubi eeslinn. See on tuntud oma usuhullustajate ja püha mošee poolest, kuhu uskmatuile on sissepääs keelatud. Räägitakse, et Ejubi mošees säilitatavat prohveti rohelist lippu. Ejubi taga mäekünkal asetseb meeldiv türgi kalmistu, kus tuhanded õigeusulised puhkavad oma igavest und küpresside varjus.

Ejubi taga on ilus rahvapark Kiathane, mis levib väga laiale alale. Siia tuleb rikas ja vaene nautima puhkust ja rahu reedeõhtuti.

Kuldsarve taga otse põhjas paistab Has-Köi ja selle taga haljendavad väljad ja mäekingud. Lähemalt vaadates märkame Admiraliteedi eriti ilusat marmorist ehitist. Sellest pisut lõunas on üle lahe vana sild ehk Asab-Köpri, mis nüüd on väga nõrgaks jäänud. Lahesuudmele lähemale on ehitatud uus sild. Selle üle liigub haruldaselt palju jalakäijaid, mille seas on esindatud väga mitmesuguseid rahvatõuge.

Galata on väliskaubanduse keskuseks ja siin asetsevad kõige tähtsamad pangad ja laevakontorid. Peale mõningate suuremate äritänavate on Galata tänavad kitsad ja mustad astmelised käigud. Kogu linnaosa on väga must ja jätab veel halvema mulje kui Stambul. Kitsas, astanguti tõusev tänav läheb Perasse, kus saab juba hingata pisut värskemat õhku. Rändaja tunneb end siin sama hästi kodus nagu mõnes Lääne-Euroopa suurlinnas. Igal pool on näha hotelli- ja ärisilte prantsuskeelsete tekstidega ja itaalia, prantsuse, kreeka ja inglise keelt on kuulda tänaval. Piki Bosporuse randa tuleme Bešiktaši- ja Ortaköi-nimelistesse eeslinnadesse. Rannal asetsevad tuntud sultanilossid Dolmabagtš ja Tšergan. Dolmabagtši tarvitas viimane kaliif Abdul-Medžid oma valitsuslossiks. Tükike maad Tšerganist sisemaale on Jildis-Kiosk ehk Täheloss, kuhu kõigis kahtlev ja ettevaatlik sultan Abdul Hamid peitis enese maailma pilkude eest. Ainult ühe korra nädalas, reedeti, lahkus ta Jildis-Kioskist, et palvetada lähedal olevas Hamidije mošees. Need nn. selamlikid andsid sultanile suurepärase võimaluse näidata Türgi sõjaväe valitud jõuke välismaalastele, keda kogunes rohkel arvul kohale.

Bosporus on maailma ilusamaid veeteid. Uhked lossid ja väikesed külad punaste telliskivikatustega palistavad ta randu. Siin-seal on näha ka ilusate saludena silma paistvaid türgi kalmistuid. Bosporuse tugevad kindlustised on nüüd lammutatud. Samuti on lood Traakia kindlustistega. Traakia on Türgile kuuluv ala Konstantinoopolist läänes ja loodes ja Türgi valitsus püüab anda sellele nii türgi ilme kui vähegi võimalik. Siin, nagu Väike-Aasiaski, on tarvitatud koguni rahva vahetamist, mille asjus lepiti Kreekaga kokku 1923. aastal. Kreeka türklasi on hulkadeviisi vahetatud Türgi kreeklaste vastu. Lepingu alla ei kuulu siiski Konstantinoopoli kreeklased, kes enne sõda moodustasid 17% ligi miljonilisest elanikkonnast. Konstantinoopoli kreeklased, kes elasid eeskätt Fanaris, Stambuli loodeosas, on nüüd arvult tublisti vähenenud. Veel rohkem on vähenenud armeenlaste arv, keda enne sõda oli sama palju kui kreeklasi.

Üldiselt võib öelda, et Konstantinoopol on maailmasõja ajal ja selle järel kaotanud umbes kaheksandiku oma elanikkonnast. Seda on osaliselt mõjustanud ka valitsuse ülekolimine Angorasse. Ent kõigist valitsuse asukoha muutusist hoolimata jääb Konstantinoopol siiski suureks maailmalinnaks.

Selle asend tähtsa veetee ääres, kahe suure sisemere vahel, mis ühendavad Euroopat Aasiaga, on liiga hea, et linnal tarvitseks olla mures oma tuleviku pärast.

See oivaline asend köitis juba väga vara merel liikuvate kreeklaste meelt. Seitsmenda sajandi keskel asutasid Megarast tulnud dooria kolonistid pooleldi muinasjutulise Büzakse juhatusel Bütsantsi ehk Bütsantioni koloonia Marmara mere ja Kuldsarve vahelisele neemele. Nende linnad arenesid peagi Kreeka maailma üheks tähtsaimaks kaubapaigaks. Rooma valitsuse ajal säilitas see oma juhtiva osa ja sai Traakia maakonna pealinnaks. Ent kõige hiilgavam ajajärk Bütsantsi ajaloos saabus siis, kui keiser Konstantinus tõi oma valitsuse Tiberi äärest Kuldsarve rannikule. Vana Bütsantsi ümber Konstantinus ehitas uhke ja hästikindlustatud linna. Byzantiumi neeme seitsme künka järele ja kujutades linna tulevikus Rooma keisrilinna asetäitjana, nimetas ta selle Uueks Roomaks, mis nimetus ei leidnud aga kunagi suuremat poolehoidu. Elanikud pidasid Konstantinoopolit paremaks ja selle nime on linn säilitanudki meie päevini. Türklaste Stambul on vahest ühendatud sõnadest „štan polin", mis tähendab „linna". Kui Rooma riik lagunes aastal 1395, siis sai Konstantinoopol Ida-Rooma ehk Bütsantsi keisririigi pealinnaks.

Nüüd arenes Konstantinoopolis uhke hoovielu, aga riigi kaitse jäi üha nõrgemaks. Sõjakad vaenlased, araablased ja bulgaarlased vallutasid terved maakonnad, suunates oma rünnakuid ka pealinna vastu. Üle Musta mere tulid rootsi-vene viikingid, kes rüüstasid rannikuid. Ühtlasi astus aga palju viikingeid ka palgasõduritena Bütsantsi keisri teenistusse, olles väga lugupeetud ihukaitseväelasiks. Ida-Rooma riik kaotas küll suurema osa oma Aasia-poolseist aladest araabia kaliifidele ja nende järeletulijaile, seldžuki sultanitele. Riigile tegid kahju ka bulgaarlased Euroopas, ent siiski jäi Konstantinoopol püsima ja sellest rikkast hariduskeskusest sai tugevaid kultuurilisi mõjustusi kogu Ida-Euroopa ja koguni islami maailm.

Alles 1204 sattus Bütsants vaenlaste kätte, kes polnud seekord võõrausulised saratseenid ega poolmetsikud bulgaarlased, vaid rüütlid läänemaalt, kes Veneetsia algatusel tegid neljanda ristiretke Konstantinoopolisse. Kolm päeva rüüstati ilusat linna ja see jäigi siis ladinlaste kätte kuni aastani 1261, mil Kreeka keisririik asutati uuesti Veneetsia verivaenlase Geenua kaasabil. Tänuks selle abi eest said nad oma kätte Galata. Ent peagi ilmus vaatepiirile veel kardetavam vaenlane, osmani türklased. Aastast 1369 alates piiras Konstantinoopolit osmanite sultan Bajasid, keda kutsuti Pikseks. Nelja aasta järel pidi Bajasid siiski jätma piiramise, sest tal tuli astuda veel tugevama vaenlase, Timur-lenki vastu. Nad astusid võitlusse Angora lagendikkudel, kus Bajasid kaotas oma krooni kui ka vabaduse. Timur ei kasutanud siiski võitu oma kasuks. Osmanid pääsesid jälle võimule ja Konstantinoopol oli sunnitud viiekümneaastase võitluse järel neile alla andma. Kreeka keisri-

riigi viimane võitlus oli igatahes mehine. Eriti näitas tublidust Bütsantsi viimane keiser Konstantin XI. Ta ei võtnud vastu ülejõulise vaenlase rahupakkumist ja langes ise sellel väraval, mida türklased hiljemini nimetasid „Top kapu" ehk kahurivärav. Võidukas sultan astus seepeale Sofia templisse tänama Allahi.

Mitmed Türgi valitsejad on ilustanud Konstantinoopolit väga ilusate ehitistega ning jätkanud väärikalt oma bütsantsi eelkäijate traditsioone. Aja Sofia on ka mošeena säilitanud väga palju sellest hiilgusest, mis oli endisel bütsantsi templil. Lisaks eespool-nimetatud luksusehitistele on nimetamisväärt veel Soliman I mošee, türgi ehituskunsti kõige hiilgavam saavutis, Ahmed I mošee, Bajasid II mošee ja Jeni Valide mošee.

BOSNIA — MAAILMASÕJA KOLLE.

Juba Šumadja eelmäestikus nautisin looduse ilu. Mida rohkem viis mind rong sisemaale, seda imposantsemaks kujunesid mäestikud ja järsuveerulised sügavad kitsapõhjalised orud. Rong lookleb kõrgeil mäenõlvadel, läbides vahete-vahel tunneleid.

Oli vaikne kevadehommik. Külm-niiske udu ümbritseb mäejalgu: kaugel sinavad mäeahelikkude harjad, mis meelitavad ja kutsuvad ääretu looduse valda. Nõlvadel särab päikesekiirtes kaste. Teravalt kajab mägedes rongirataste müra, mis kontrastiks kõikjal valitsevale rahule. Siin-seal silmame väikesi kokkukantud kividest ehitatud majakesi, mis asetatud kaljude servale pääsukesepesadena. Mida rohkem läheneme Bosniale, seda kalgimaks ja süngemaks muutub maastik.

Päike on tõusnud kõrgemale. Kaljune paas helgib sädeldes päikese käes ja mäed kujundavad kontrastirikkaid õhulisi violett-varjusid. Eemal silmame kehvil mäestikumurudel üksikuid lambakarju, mis ühtivad melanhoolse ümbruse värvusega.

Sõidan Višegradis Vana-Serbia piirist üle. Višegrad moodustab Bosnia piiril Drina jõe paremal kaldal viimase õigeusuliste kantsi. Tähelepandav on vanaaegne roomlaste ehitatud sild. Viimane püsib tänini tarvitamiskõlblikuna, sellele vaatamata, et ta umb. 2000 aastat vana.

Drina jõgi, mis mühisedes ürgjõuliselt lookleb kitsas kärestikurikkas kuristikus, vahutab rohelises sängis. Tundub, nagu tahaks ta protestida armutu saatuse vastu, mis sunnib teda võitlema meeleheitlikku võitlust oma olemasolu eest ümbritsevate kaljudega. Niiskusega immutatud õhk mõjub karastavalt ja silmitsedes ükskõikset, kaunist ja suurejoonelist loodust mõistad selle kõrval inimese vähesust ja tähtsusetust. Vasemal Drina kaldal küünib kõrgele nõelakujuliselt terav minarett — esimene tervitus Bosnia pinnalt.

Raudteed, mis lookleb jõe orus, piiravad kahelt poolt ristloodis tõusvad kõrged paekaljud. Taimkatet ei näe neil olevat; ainult hõbe-hall sammal mängleb päikese käes. Raudtee silmuskleb tunnelist tunnelisse; kord tõuseb ta kõrgele; siis avanevad silmale peadpööritavad sügavad kuristikud, näeme allpool spiraalina kaljudest läbisõidetud teed ja vaatepiiri sulguvat mäestikkude kogu... Kui rong aga laskub orgu, siis viimased sukelduvad nähtamatusse; silmame vaid mäestiku nõlvult langevaid koski ja kõrgel tiirlevaid saaki varitsevaid kulle.

Hakkab selgemini kujunema Bosnia hommikumaine ilme. Raudteejaamades ja rongil silmame kaetud nägudega naisi hallis, sinises või pruunis rüüs. Esmakordselt nähes neid salapäraseid kujusid mõjuvad nad reisijasse võõrastavalt.

Imestamisväärne on selle rahva visa hing, kes looduse kaljuses rüpes harib vähest põllumaad; põllumaa on kokku kantud mullast, mida kuhjanud mägedele tuul. Inimesed ümbritsevad põlde kokkukantud kividest taradega kaitseks tuule ja vihma eest. Mäestikus torgendavad kitsed ja lammaste karjad, mis rahvale toiduks, kehakatteks ning peatuluallikaks.

Silmapaistvad on Bosnia kõrged teravad kelpkatustega korstnata onnid; veel omapärasemad on väikesed vesiveskid, mis ritta asetatud kärestikkude kohal.

Kõrgetel mäenõlvadel libiseb rong kiiresti Sarajevo suunas. Kuigi tee lookleb endiselt läbi tunnelite, tabab reisijat ootamatult üllatus: kõrgelt järsu käänaku kohalt avaneb silmale sügavas vannitaolises lohus päikesekullane Sarajevo linn. Harva leidub linna, mille asend nii muinasjutuliselt ilus. See on tuhat ja üks ööd. Enne mu sissesõitu Sarajevosse oli sadanud vihma. Vikerkaared, punased katused ning loendamatute valgete minarettide kogu kerkisid korraga silma ette. Kogu linna kompleks läikis ja sätendas päikeses. S a r a j e v o t, Bosnia pealinna, mis asetseb Mulatška orus, piiravad kõrged mäed. Sarajevo jätab reisijale sügava mulje juba ta esimesel saabumise päeval. Linna omapärane orientaalne ilme, mis kontrastiks Õhtu-Euroopale, on meeldivaks elamuseks turistile. Liikumisel jaamast kesklinna poole on tähelepandav Euroopa tsivilisatsiooni mõju; muu seas on peatänavail tramm. Vasemal jõekaldal asetseb moodne linna ärilinnaosa ja suurem osa ametiasutisi; ent peatänavaist pisut eemal algavad puhtakujulised oriendipärased linnaosad, mis küünivad igas suunas kõrgele mäeveerudele, muu seas ka eelmäestikus vana endise türgi fordini. Tänavatel silmad kaetud nägudega naisi ja punastes türgi fessides liikuvaid mehi.

Elavaimalt tuksub Sarajevo süda basaaril. Siin keeb hommikust hilise õhtuni hommikumaa omapärane elu.

Bosnialased, kes peamiselt muhamediusulised ja linna elanikkude hulgas ülekaalus, on tähelepandavad oma välise erinevuse poolest. Vanemad ini-

Užice linn Jugoslaavia mägises keskosas.

mesed, keda Euroopa kultuur veel mõjustanud ei ole, kannavad rahvarõivaid, eriti oriendi linnaosis ja basaaril. Suurimaks ehitiseks, mis tähelepandav basaaril, on Begova mošee, mis sirutab taeva poole sirge minareti. See türklastele maailmatähtsusega mošee on ehitatud a. 1526—1530. Begova mošee on ühtlasi suurimaks mošeeks Sarajevos. Ehituslaadilt on ta pärliks türgi mošeede arhitektuuris. Tema peasissekäik moodustab kõrge sammaskäigu, mille pealmine osa ja välissein on maalikalt kaunistatud.

Muhameedlase usukomme nõuab, et iga usklik kord elus peab olema käinud Mekkas palvetamas — seal, kus on Muhamedi taevaminekukoht. Seetõttu näeme Mekkas käinud muhameedlaste fessil valget sidet.

Mošee treppidel silmame palvetajate kogusid. Keskpäeval kell 12 kostub minarettide rõdult ühetooniline kurb viis, mis kutsub usklikke palvele.

Begova mošee sisemus on tähelepandav ornamendirikka värvikülluse poolest. Domineeriv värvus on sinine ja kuld; stiililt on mošee sisemus türgi ja araabia stiilide segu. Põrandat katavad pehmed suured Bosnia vaibad ja seintel näeme koraanisalmide ornamentaalseid tähestikke. Mošee kõrgelt minaretilt avaneb kaunis vaade Sarajevole.

Kuna basaarielu Sarajevole tuksuvaks südameks, ei ole ka vähem omapärased oriendiilmega linnaosad oma kitsaste, kõverate, mäkke tõusvate tänavatega. Neil tänavail hõõgub, vastandiks basaarile, salapärane oriendi vaikus. Muinasjutulised salapärased elamud, mis ehitusviisilt mõjustatud türgi stiilist, on piiratud kõrgete taradega ja tummalt suletud väravatega. Majaderägastikust kõrgele küündides võistlevad minarettide rohkusega küpressid.

Neis linnaosis, kus valitseb sajandeisse ulatuv türgi kultuur, liigutakse tänavail vähe. Ainult üksikutes väikestes kafaanades näed mehi musta kohvi rüübates istumas. Kohtad rohkem lapsi; viimased on alati rõõmsad, nende kisa kajab tänavail. Silmad üksikut naist, kes kaevult kannab õlal veekruusi. Pea igal tänaval on mošee, mille läheduses vanad muhamediusuliste surnuaiad, mis oma hauasammastega nukralt, rahulikult ja lihtsameelselt vaatavad puude vahelt.

Muhamediusulise kodu on võõrale ligipäästamatu. Hotelliperemehe lahkel vastutulekul avanes mul võimalus tutvuda jõukama muhameedlasega. Tahtsin pilku heita tema suletud majja. Määratud tähtpäeval astusin saatjaga ülalnimetatud elamusse. Sisse astudes sulgub uks tummalt ja peremees tervitab külalist, pannes kätt südamele, sõnades koraanisõnu, viib lahkesti üldisse elutuppa. Siin silmame keset tuba hõõguvatel sütel suurt kohvikatelt. Majaisa palub istet võtta vaipadele asetatud padjale, mida ka teen, istudes türgi kombe järgi, jalad istme all. Oli mõnus jutustada lahkele peremehele meie külmast põhjamaa loodusest. Rüübates musta kohvi kuulasin jutustusi hommikumaa kommetest ning elust.

Vana silla kangialune.

Suurem osa rahvast tarvitab siin alles rahvarõivaid.

Mostari pilte.

Majaperemees oli ühenaisepidaja, suurel määral Euroopa intelligendi sarnane, kuid oma usukommetest pidas ta traditsiooniliselt kinni.

Rännates oriendiilmelistest linnaosadest südalinna poole tervitab rändajat oma tavalistest ehitistest ehituslaadilt täiesti erinev mauri stiili raekoda. See uus raekoda, mis kuulub linna silmapaistvaimate ehitiste hulka, valmis mõni aasta enne maailmasõja algust. Ta on Sarajevo monumentaalseimaks ehitiseks.

Maja esiküljel esineb kahekordne sammasrõdu, mis mõjub tervikuna väga imposantselt. Raekotta sisse astudes silmame suurejoonelisi stiilikindlalt teostatud ruumide arhitektuuri. Vestibüül, mis oma kõrgusega ületab maja teise korra, kujutab hulkkülikulist sammassaali, laeilustised on maalitud mauri-araabia värvirikka ornamendiga. Siin peab linnavolikogu oma koosolekuid. Seintel näeme säilinud austria linnaisade maale. Kõigist ruumest hõõgub meelepärane maitsekas kunstipärane mugavus. Raekoja rõdult avaneb Sarajevo üldvaade.

Sarajevo on üldiselt vaatamisväärne. Muuseumid, mis kuuluvad parimate hulka Balkanimail, sisaldavad väärtuslikke kogusid ning on Balkani rahvaste elu peegliks. Eriti huvitav on vaadata muuseumis oriendiosakondi, mis oma esemetega annavad kujuka pildi minevikust ja olevikust.

Sarajevo on ajaloos etendanud silmapaistvat osa. Siin toimus 1914. a. atentaat Austria-Ungari troonipärijale, mis oli üheks maailmasõja tekkimise põhjustest. Praegu nimetatakse Sarajevos silda, kus lasti troonipärijale, „Printsipi sillaks". See silla nimetus on tuletatud laskja, Belgradi keskkooliõpilase nimest. Nüüd, kus maailmasõda lõppenud ja serblased oma vabaduse väärilselt lunastanud, on Sarajevo saanud Euroopa turistidele tulevikumaaks. Austria ajal hoiti Sarajevot varjus, sest suuremal määral pöörati tähelepanu Alpide kuurortidele, mis kartsid Bosnia võistlust.

Sarajevo on Euroopas kuulus oma vaipadega; vaibad on võrdlemisi odavad, eriti talupoegadel.

On olemas ka riiklik vaibatööstus, mis valmistab bosnia, makedoonia, serbia ning pärsia vaipu.

Kui õhtu laskub Sarajevole, siis muutuvad elavamaks ainult euroopa linnaosad, seevastu aga uinuvad oriendi linnaosad kiiresti ning kaob siin igasugune tänavaelu. Euroopa linnaosas, milles tähelepandavad 2 peatänavat, jalutab rahvamasse ülevas meeleolus. Kahes suures ajakohases euroopalikkude restoranidega võõrastemajas võib kohata kõikide riikide turiste. Siiski osutub meeldivamaks õhtul viibimine vanades türgi kohvikuis, mis oma hommikumaa miljööga pakuvad omapärast naudingut. Siin kuuleme kurvameelseid meloodilisi laule ja mustlaste viiulit. Oma viimase õhtu Sarajevos veedan oriendi-kohvikus. Rohkesti muljeid on saadud Bosnias. Igatsus näha uut viib mind edasi Aadria mere ranniku suunas.

A. Möldroo, Balkani reisu päevikust.

2. VAHEMEREMAAD.

Vahemeremaad moodustavad Euroopa lõunaserva (vt. kartogr. lk. 1678). Juba nimetus näitab, et meil on siin tegemist merelise alaga Euroopat lõunast piirava Vahemere ääres. Vahemeremaade ulatuse mere äärest sisemaa poole määravad eeskätt ilmastulised suhted ja nende väliseks ilmendajaks olev taimkate. Ka inimese tegevus ja kultuur on omandanud nende looduslikkude olude kohaselt siin omapärase erineva ilme.

Pikal ulatusel tähistavad piiri Kesk-Euroopa ja Vahemeremaade vahel Alpid ja nende idapoolseks jätkuks olevad mäeahelikud. Liikudes üle Alpide jõuame lõunas hoopis uude, päikesepaistelisemasse, soojemasse ja pehmemasse maailma. Igal pool tervitavad meid Kesk-Euroopas harvemini nähtud sihvakad piiniad ja nahkjaslehised puud ning põõsad, nagu loorberid, mürdid, õlipuud, taevas on suve läbi selge ja pilvitu, kummudes tumesinise hiiglavõlvina veel sinisema mere kohal. Põllud ja viinamäed tõusevad astangutena rannikult ja orgudest üles mäenõlvadele, vaheldumisi apelsini-, sidruni- ja õlipuu saludega. Nende vahelt paistavad valendavate majarühmadena külad ja linnad. Igal pool on näha vana põlise kultuuri jälgi ja avaldusi niihästi säilinud ehitiste kui varemete näol.

Lõuna-Euroopa sirutub Vahemere poole kolme suure — Pürenee, Apenniini ja Balkani poolsaarena. Sellele vastavalt liigestuvad Vahemeremaad kolme peaossa, mida ühendavad kitsamad rannikuribad Lioni lahe ja Aadria mere kohal. Sellal kui lai tõmpjas Pürenee poolsaar ja pikk kitsas Itaalia mahutuvad tervelt Vahemeremaisse, kuulub Balkani poolsaarest siia vaid lääne- ja lõunaosa, mis oma pehmema, merelisema ilmega erineb tunduvalt karedamast sisemaisest Taga-Euroopast.

Vahemeremaad on enamasti kõrged ja mägised, kuigi mäeharjad ja tipud tõusevad vaid harva Alpide valdava kõrguseni. Mägede vahele kiilunduvad sügavad orud, mis paisuvad paiguti laiadeks jõemadalikeks (Poo madalik Põhja-Itaalias, Andaluusia madalik Lõuna-Hispaanias). Teisal liituvad mäeahelikud kõrgeks kiltmaaks, nagu Pürenee poolsaare siseosades. Need on kõige kuivemaiks ja karedailmelisemaiks aladeks kogu Vahemeremail. Igihaljaste salude ja võsa asemel levivad siin lagedad rohtlad ja kohati isegi poolkõrved.

Vahemeremaad kuulusid omal ajal kõik vanasse Rooma riiki, mille jäljeks on nüüd siin valitsevad romaani keeled ja kultuur. Ainult idaosa on vana põlise kreeka kultuuri alaks, millise kultuuri pärijaks ja edasikandjaks oli hiljemini türklaste kätte langenud Bütsants. Lääneosa jaguneb loomuliku liigestuse kohaselt Hispaaniaks ja Itaaliaks, millel kummalgi oma romaani

keele haru ja oma erinevat rada käinud ajalooline areng. Kõige soodsam asend ja paremad looduslikud tingimused on Itaalial, mis on teinud temast Vahemeremaade seas nii majanduslikult kui kultuuriliselt ja politiliselt esikohal oleva maa ja riigi. Itaalia kuulub maailma suurriikide hulka nii oma 40-miljonise rahvahulga kui ka politilise mõju ja tähtsuse poolest. Võidukais sõdades viimaste aastakümnete jooksul (Türgi-Itaalia sõda ja maailmasõda) on Itaalia laiendanud oma piire põhja- ja idasuunas ning võitnud uusi asumaid Aafrikas. Itaalia praegune fašistlik diktatuur on osutunud maale kasuks, vähemalt ajutiselt, luues maale korra ja distsipliini ning tõstes riigi välist mõju ja jõudu. Hispaanias on seevastu peale kuningriikliku korra kukutamist asjad alles segamini ja kujunemas. Peale oma hiilgeaja lõppu 16. sajandil on Hispaania olnud ikka kõrvalisemaks maaks Euroopas, jäädes oma idapoolseist naabermaist maha ka kultuuriliselt. Piiratud ümberringi mägedest ja merest, elas rahvas siin omaette ja eraldatud elu.

MUISTNE JA PRAEGUNE KREEKA.

Nende sõjakate, heledanahaliste rahvaste hulgas, kes ründasid 12. sajandil e. Kr. maad ja merd mööda Egiptuse vana kultuurriiki, oli üks hõim, keda egiptlased nimetasid danaunaks. Seda nime on võrreldud Homerose lugude danaolaste ehk kreeklastega. Ent kui see arvamus olekski põhjendamata ja hellenid poleks võtnud osa sellest Egiptuse rünnakust, ei eksiks meie vist küll, kui peaksime seda valdavat rahvaste liikumist kreeklaste lõunasse tungimise järelduseks.

See uutele elukohtadele siirdumine ei toimunud muidugi silmapilkselt, vaid pikkamööda sajandite jooksul. Kreeklased, kes juba siis olid jagunenud rohkearvulisiks hõimudeks, elasid juba teisel aastatuhandel e. Kr. Egeuse mere rannikuil. Nende eeljõuguna liikus hiljemini nii kuulus joonia hõim. Pisut hiljem tulid ahhaialased ehk eoollased, millega on vist tähendatud mitmeid üksteisele lähedal seisvaid hõime. Viimaks tulid doorialased, kelle sõjakas iseloom ilmnes kõige täielikumalt Sparta sõduririikides. Kreeka mandri ja saarestiku vanem asustus, mis on jätnud Kreetal ja Argolises uhkeid mälestusmärke, sulas peaaegu täielikult ühte hellenitega. Uue kodumaa looduslikkude olude ja oma lahkloomu pärast ei arenenud kreeklastes rahvuslikku ühistunnet. Ent aja jooksul arenes üha süvenev teadvus hellenite kultuuripärandi ühtlusest ja seda hakati arendama Olümpia mängude ja Delfi oraakli taoliste pärandatud kommetega. Just Delfis ongi vist lõplikult kujunenud muinasjutud hellenite ühisest põlvnemisest.

Kreeka muistse riikliku ajaloo moodustab peaaegu katkestamatu rida linnadevahelisi võitlusi ja sõdu. Isegi pärslaste pealetungi hädaoht ei suutnud neid täielikult liituma panna, vaid kaitseks moodustatud liit lagunes kohe hädaohu möödumisel. Ka Aleksander Suurel ei õnnestunud täielikult saavutada liitumist, kuigi ta lõi oma vallutustega eeldused kreekalise kultuuriga

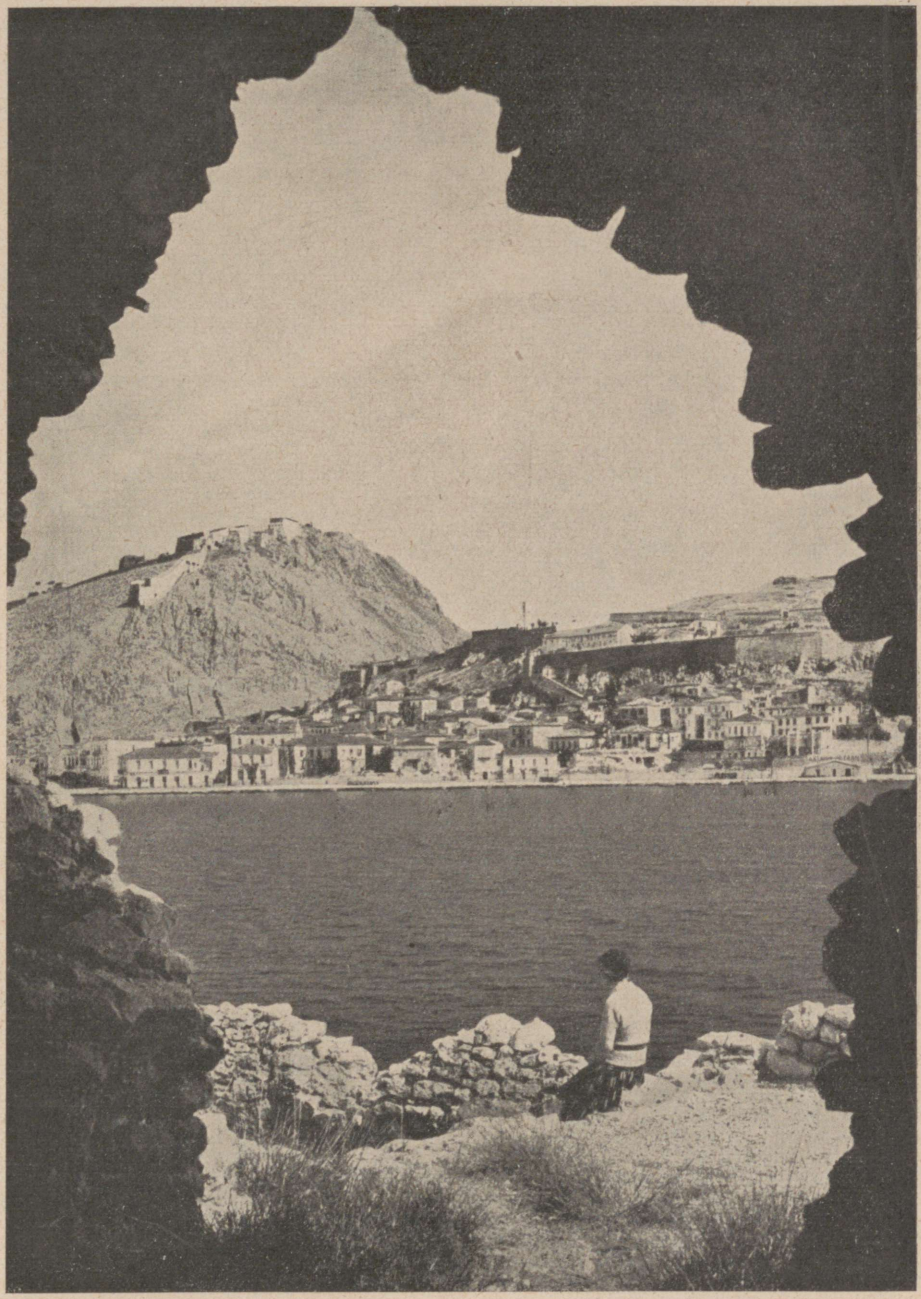

Nauplia linn ja Palamidi mägi Kreekas.

riigi kujunemiseks Aasias. Ühes Makedooniaga sattus Hellas ehk, nagu seda hiljemini nimetati, Ahhaia teise sajandi keskel e. Kr. roomlaste kätte. Kuigi sellega lõppes hellenite riiklik iseseisvus, suutsid nad siiski säilitada oma kõrgema kultuuri ja ilusakõlalise, vormirikka keele. Hommikumaad olid kaua kreekalised oma kultuurilt ja osalt ka keelelt. Ja Bütsants säilitas läbi kogu keskaja oma suhted hellenistliku muinasajaga.

XV sajandi lõpul ja XIV s. keskel vallutasid türklased Hellase ja maa jäi osmanite kätte kuni a. 1832, mil Kreeka raske ja vaheldusrikka õnnega peetud sõja järel saavutas vabaduse. Riik püsis peaaegu samasuurusena 1913. aastani, mil Kreeka, Türgi ja Bulgaariaga peetud sõjaga laiendas oma piire peaaegu kahe kolmandiku võrra, saades tasuks Makedoonia, Epeirose ja Kreeta ühes väiksemate saartega.

Maailmasõja järel näis Kreeka veelgi maid juurde saavat. Sevres'i lepinguga — mida hiljemini ei ratifitseeritud — lubati Kreekale alasid, mida Türgi ei tahtnud kuidagi loovutada. Väike-Aasiasse ette võetud ebaõnnestunud sõjaretke järel, mis põhjustas riigikorra muutuse Kreekas, tegi uus valitsus 1923. a. Türgiga Lausanne'is rahu, kus määrati Kreeka nüüdsed piirid. Samal korral sõlmiti kokkulepe Türgi kreeklaste vahetamiseks Makedoonia türklastega. Selle suurejoonelise toimingu tagajärjel, mida võiks peaaegu nimetada nüüdisaja rahvaste rändamiseks, lisandus Kreeka rahvastik tublisti ja ulatub nüüd umbes 6 miljonile. Imbrose ja Tenedose saared, mis valvavad pääsu Dardanellidesse, oli Inglismaa okupeerinud Gallipoli võitluste ajal ja andnud need siis Kreekale, aga a. 1923 sattusid nad jälle Türgi kätte.

Üldise arvamuse järgi on saarte ja Väike-Aasia kreeklased puhtatõulisemad kui nende Euroopa mandril elavad suguvennad. Selles arvamuses on vahest niipalju tõtt, et keskaja alul toimunud suur slaavlaste maaletung ei ole vist puudutanud saarte ja Väike-Aasia kreeklasi. Slaavlased ja slaavistunud bulgaarlased vallutasid suure osa Kreeka mandrist, sundides kreeklasi mitmel pool jätma maa ja kolima linnadesse. Tulnukad omandasid aga varsti ristiusu ja sulasid pea täielikult ühte kreeklastega. Ent veelgi annavad rohked slaavi algupäraga kohanimed tunnistust sellest slaavlaste maaletulekust. Mõned sajandid hiljem, kui Bütsants langes türklaste kätte, siirdus Kreekamaale hulkadeviisi albaanlasi. Nende järeletulijad on osalt säilitanud oma rahvusliku omapära meie päevini. Mitte üksnes Attikas ja Boiootias, vaid ka Peloponnesose poolsaarel on maarahvas peamiselt albaanlased. Need peavad end aga kreeklasiks, ja vabadussõjas türklaste vastu võitlesid nad vahvasti Kreeka poolt. Peaaegu kõik mehed mõistavad siin uus-kreeka keelt, naised aga oskavad harilikult vaid oma nn. toski keelt.

Slaavlaste ja albaanlastega segunemise tõttu on kreeka tõutüüp pisut muutunud — on kasvanud eriti lühipealiste arv pikapealiste arvel, kuid suurtes joontes ei erine nüüdsed kreeklased kuigi palju endistest bütsantslastest. Nad

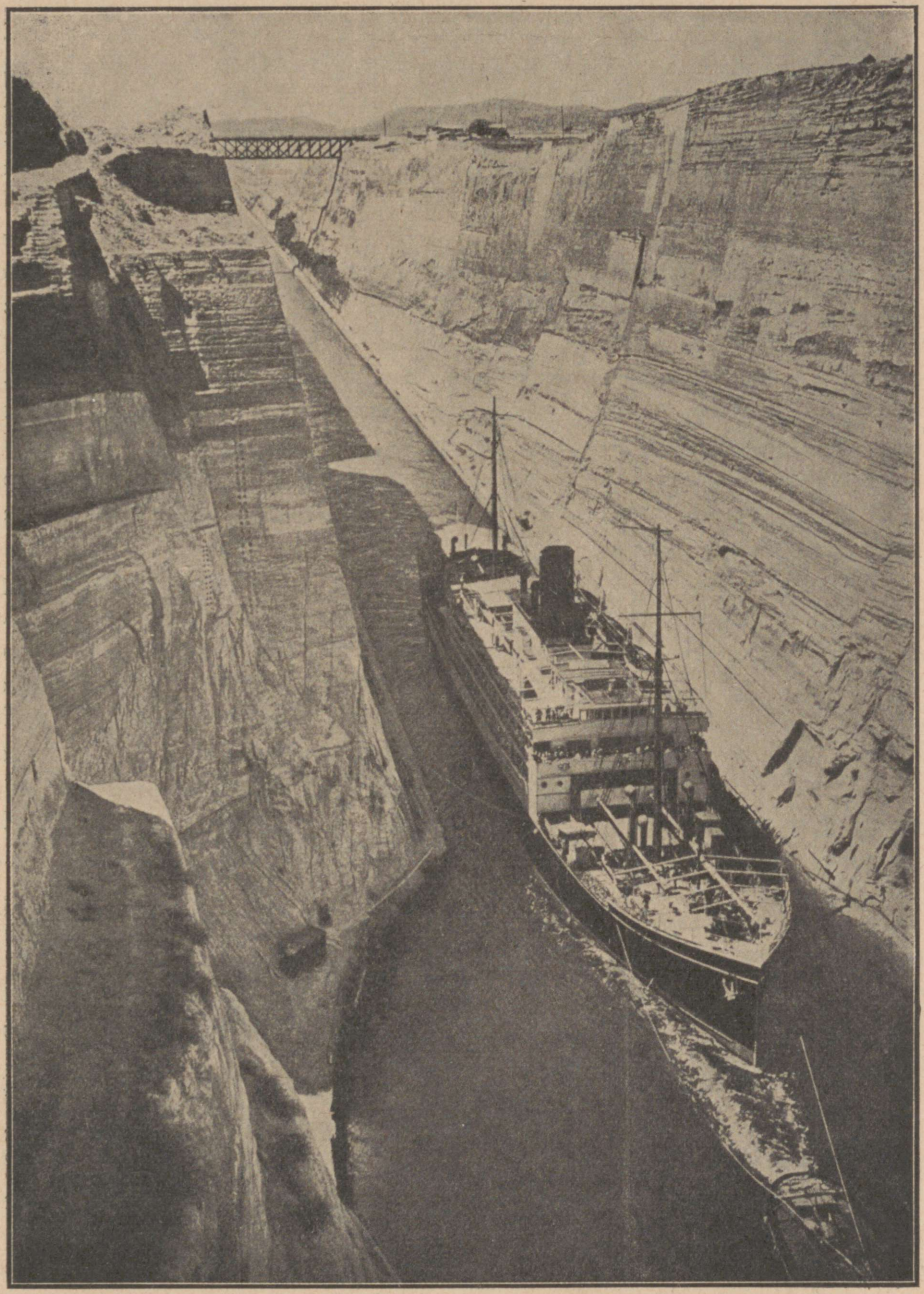

Korinthose kanal, mis lahutab Peloponnesose poolsaare muust Kreeka mandrilisest osast.

on, nagu Euroopa rahvaste suur enamik, tüüpiline segarahvas, kelle seas on siiski tume, sihvakas vahemere tõug kõige tugevamini esindatud.

Kreeklaste vaimseid ja moraalseid omadusi arvustatakse mitmet viisi. Etteheidete tegijad toonitavad eriti nende petlikke ärikombeid. Kuid peame hoiduma sääraste arvustuste üldistamisest, mis käivad tõeliselt vaid mõne üksiku rahvaklassi kohta. Kreeka rahval on ka mitu õige meeldivat iseloomujoont. Siin, nagu igal pool, saab rahvast kõige parema mulje, kui tutvud temaga koduoludes, nii töös kui ka lõbustusis.

Kreeklased on väga kiindunud oma vanadesse kommetesse ja harjumustesse. Eriti peavad nad lugu oma vanadest tantsudest, ja seda võib öelda nii maa kui linnarahva kohta. Lõbustused algavad ja lõpevad rahvatantsudega. Sünnipäevi ei peeta, aga nimepäevadest peetakse seda rohkem lugu, sest peaaegu igal kreeklasel on mõne pühaku nimi. Ristsed, pulmad ja matused on ühenduses mitmesuguste huvitavate kommetega. Maal pestakse vastsündinud laps mürdivee ja kerge veiniga ning riputatakse üle soolaga. Imelik komme on seegi, et surnud viiakse hauale lahtises kirstus ja piduriietes, toetatud padja vastu. Matmisel esitavad sugulased või palgatud nutjad ühetoonilisi nutulaule.

Praegusaegne Kreeka jälgib kirjanduse ja kunsti alal Lääne-Euroopa eeskujusid ja kuigi side nüüdse ja muinasaja Kreeka vahel näib õige nõrk olevat, ei maksa seda siiski liiga väheseks pidada. Uus-kreeka keel erineb väga palju muistsest, kuid praegu püüavad õpetajad ja kirjanikud säilitada muinashelleni stiili ja vormi. Ametlik kirjakeel läheneb oma olulistes osades suuresti antiiksele eeskujule. Riik ja kirik katsuvad kõigiti edendada klassilist haridust. Paljud on ka selle vastu, sest rahvas saab vaevalt aru kirjakeelest ja päris õieti on tähendatud, et selle tarvitamine takistab kreeka haridustööd albaanlaste keskel. 1880-ndailt aastailt alates trükitakse kirjandust ka rahvakeeles.

Muistse ehituskunsti suurejoonelised mälestised on tähtsaks teguriks Kreeka noorsoo kasvatuses. Kuigi vanade templite sambad on sageli lagunenud ja karniisid alla varisenud, sisaldavad nad siiski nii kõrgeid esteetilisi väärtusi, mida vaadeldes tahtmatagi tuleb meelde, et meie kultuuri väärtuslikum osa on võrsunud hellenite loodud tüvest.

Kreeka muinasjäänuseist on kõige väärtuslikum Ateena Akropolis. Kaugele Egeuse merele on näha Parthenoni sambaid. Kadunud on Athena Promakhos, Pheidiase ülev saavutis, mille kuldne odaots paistis kaugele, kadunud on Kreeka jumalate marmorist mälestussambad, ent järel on veel siiski nii palju, et mõtte ja kujutluse abil võib kujutella Akropolist sellisena kui ta oli 2000 aasta eest. Kreeka valitsus püüab nüüd Parthenoni endisel kujul restaureerida. Üks asjatundja on öelnud, et siin võib õppida ühe tunniga rohkem kui kõige paremaist raamatuist ühe aastaga. Ilu ja harmoonia seadused on siin raiutud kaljusse. Parthenon ehitati a. 447—435 e. Kr. Tempel

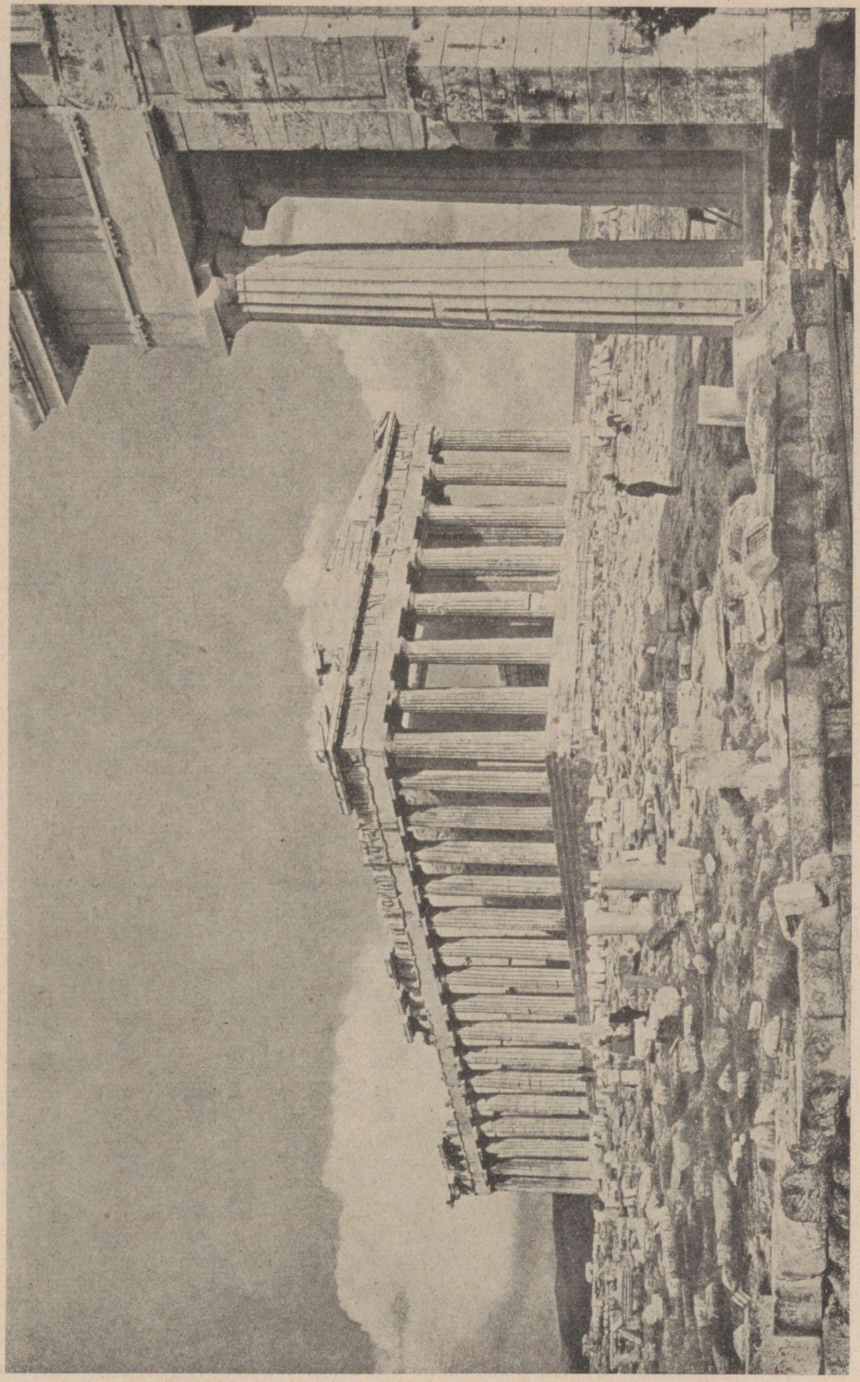

Parthenon, Athenale piihendatud vana-kreeka imeilus tempel Ateena linnamäel Akropolisel.
Templi vahepeal lagunenud keskosa restaureeriti 1930.

püsis tervena aastani 1687, mil veneetslased Türgiga sõdides pommitasid Ateenat. Templi paremad skulptuurid on kas kadunud või ära viidud. Briti Muuseumis Londonis säilitatakse mitmeid suurepäraseid reljeefe, mis viimase sajandi alguses viidi siit Inglismaale.

Parthenon oli Ateena tähtsaim pühakoda, kuid selle kõrval oli linnas veel hulk muid suurepäraseid ehitisi. Akropolisel on näha veel Erektheioni varemed imelikkude karüatiididega ja Akropolisele viivat teed piiravaist Propüleedest lõunas asetseb Ateena Nike tempel, tõeline ehituskunsti ime. Mäelt paistab loodesuunas Theseion, mida peetakse kõigist Kreeka templeist kõige paremini säilinuks. Theseioni ehitaja oli suur geenius ja ka iga lihtsaimgi ehitustööline selle püstitamisel pidi olema eriteadlane omal alal.

Vana Hellase näitekunst säilitas kaua usuliste toimetuste ilme. Näidendite kaitsepühakuks peeti Dionysost, sellepärast nimetati ka Ateena kõige suuremat teatrit Dionysiaks. See teater asetseb Akropolise lõunajalal ja seal võib veel praegugi eraldada näitelava ja „orchestra" pealtvaatajate rohkearvulisilt istekohtadelt. Istmed on üldiselt lubjakivist, peale aukohtade, mis on tehtud marmorist. Siin esitati muistsel ajal Aischylose ja Euripidese suurematuid draamasid. Hiljemini ehitati Odeon, mille ehituskulud kandis Herodes Attikos, sama mees, kes laskis ehitada ka Ateena staadioni. Odeoni pealtvaatajate pool oli ehitatud poolringikujuliseks ja seal oli ruumi 5000 inimesele.

Theseioni taga oli muistsel ajal „Sisemiseks Kerameikoseks" nimetatud linnaosa, kus arutati kogukondlikke asju ja sõlmiti äritehinguid. Teisel poolel on haudade tänav, mille ääres veel nüüdki on näha uhkeid hauasambaid.

Sparta, muistse Lakoonia maakonna pealinn, oli nii välimuselt kui vaimult Ateena järsk vastand ja selle kõva võistleja. Vastandina Ateenale on Spartast säilinud vaid väheseid mälestusmärke, mida on hakatud tooma suuremal hulgal päevavalgele alles käesoleva sajandi algusest peale. See on aga täiesti mõistetav, sest terve oma õitseaja oli Sparta nagu müürita sõjaleer ja kasvav põlv kasvatati karastunud kodanikeks ja kõige pealt harjunud sõdureiks spordi ja lihtsate kommete abil. Nii põhineski aristokraatse Sparta võim eeskätt sõjaväel, mida juhtis teine kahest kuningast. Kreeka muistne ajalugu on suuremalt jaolt Sparta ja Ateena vahelise võistluse ajalugu.

Lahkudes Ateenast tuleb meelde mõte, et nagu need kivid siin on püstitatud üksikute isikute mälestuseks, nii moodustab Ateena ise kauni mälestusmärgi neile ateenlastele, kes on soodustanud ja arendanud siin nii rohkel määral esile tuleva ilu loomist.

TEEL ATEENASSE.

Võib-olla on tõsi, mida mõnelt poolt väidetakse, et Kreekamaale peab sõitma meriteed mööda, kõige parem ümber Peloponnesose, peab jälgima

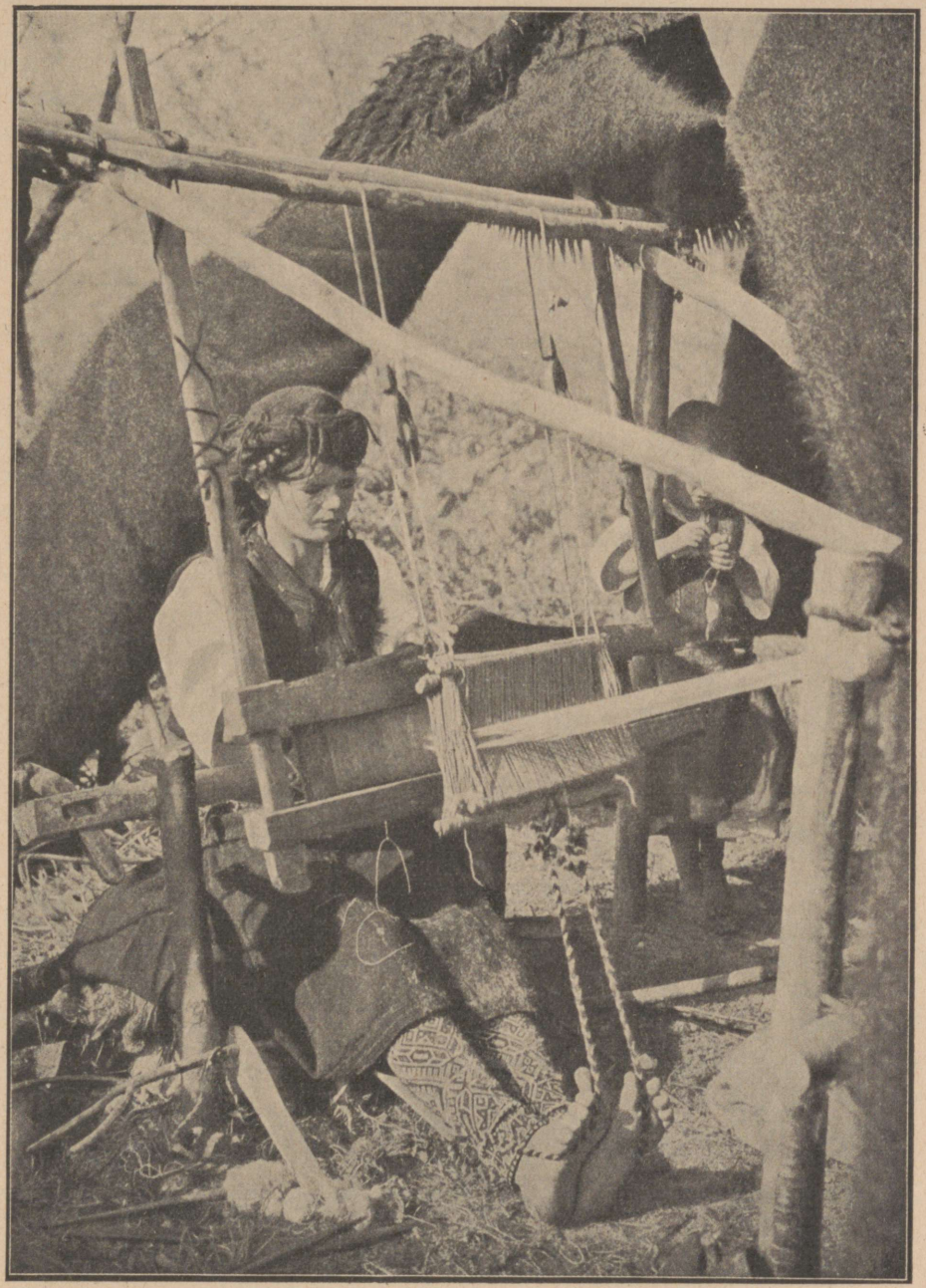

Makedoonia talunaine kudumas väljas lahtise taeva all.

delfiinide mängu laevanina ees, läbi elama tormise öö ja veripunase päikeseloojangu Aadria merel, peab nägema, kuidas suured tähed sütivad lõunamaa tumedal sametisel taeval Küklaadide kohal, peab andma silmale võimaluse aegamööda otsida vaatepiirilt Hellase kaljuseid violettsiniseid äärejooni, ja seistes laevalael püüdma leida muinasjuttude ja ajaloo igavesi nimesid saartele, neemedele, linnadele ja küladele, mis üksteise järel tembistuvad pimestavalt sinise vee sülelusest. Võib-olla on neil õigus, kes seda väidavad. Ent peab igatahes möönma, et selle järel kui Ateena on ühendatud Euroopa raudteevõrguga, on kõige lühemaks teeks Kreeka maatee, mis pole mitte üksnes kõige kiirem, vaid jätab oma eriosades nii maastikkude kui ka ajalooliste nähtavustega ununematu mulje.

Lõuna-Serbia ja Põhja-Kreeka valdavad mägismaastikud lamedalt üksteise taga kerkivate tippudega, mis oma rütmilises vahelduvuses tuletavad meelde tardunud hiiglalainetust, on eriti päikesetõusu ja -loojangu ajal kõige kiirgavamate värvisümfooniate näitelinaks. Väikesed karjastekülad, mis asetsevad linnupesadena mägede nõlvadel või maastikku lõhestavais orgudes vaevalt mesilasepesast suuremana näivate elamutena, lisavad ainult looduse puutumatuse ja üleva rahu tunnet. Võiks väga hästi kujutella, et mistahes hetkel pistab Paan ise mõne kaljunuki takka välja oma karvase pea, et lõbustada end oma üksinduses kitsekarjase ja tema habemikkude karja peletamisega. Põllumaid on väga vähe näha. Maa on kivine ja viljatu ja juba juunikuu alguses on päike selle nii ära kõrvetanud, et ainult mägede põhjapoolseil nõlvadel ja orgudes, jõgede ääres, võib leida täit suvist haljendust. Esimesed muljed, mida saan, jõudes üle Hellase piiri, näivad tõepoolest tõestavat seda Herodotose arvamust, et „vaesus on meie maa lüpsja". Sead enesele imestusega küsimuse, kuidas on võimalik, et selle väsitava kuuma taeva ja viljatu kaljuse maapinna vahel on võinud tekkida ja areneda see kõrge vaimne kultuur, mis on mõjustanud viljakalt meie elu paari aastatuhande jooksul. Maastik muutub lõuna pool paiguti mahedailmelisemaks ja naeratavamaks ning selle taimestik haljendavamaks, ent üldjoontes jälgib reisijat Attika tasandikkudeni sama maapinna kehvuse ja kareduse mulje. Peab küll igatahes arvestama, et metsade laialdase hävitamise tõttu on loodus ja ilmastu siiski suuresti muutunud antiikajast tänapäevani. Kuigi suurena ei oska seda muutust siiski enesele kujutella.

Nende tuntud ja iga haritud eurooplase mälestises luulega ümbritsetud nimede hulgas, mis reisukaardil märgivad raudteeliini ääres asetsevaid kohti, on „jumalate mäel" Olymposel loomulikult esimene koht. Kerge pettumustunne täitis meelt, kui märkasin sõiduplaanist, et sõidame Olympose mäest mööda öösi. Ja nii see juhtuski. Rongi liikudes Saloniki jaamast lõunasse oli päike juba ammu loojas ja pimeduse läbitungimatu müür mattis vaguniaknad. Meie polnud siiski jõudnud veel kuigi kaugele, kui seal, kus Tessaalia ja Makedoonia piirid ühinevad, hakkas hele kuupaiste levitama oma õrna hõbedast

Sparta linn Lõuna-Kreekamaal.
Laias nõos asetsevat linna ümbritsevad igalt poolt kõrged mäeahelikud.

valgust üle maastiku, joonistades möödaliikuvate kohtade äärjooned viirastuslikult selgesti vastu öist taevast. Ja päris õige: meie paremalt poolt paisus kuuvalgust tulvil olevast ööst esile valdav massiivne mäeseljak, mida sügav kitsas org näis jagavat kahte ossa. Olympos ja Ossa! Pannes käed silmadele varjuks ja surudes näo võimalikult tihedalt vastu aknaruutu kerkis äkki mu meeles ei tea kust hinge salasopist esiletõusnud lause, mida olin lugenud oma esimesest ajaloo õpperaamatust: „Kreeka jumalad elasid hiilgava jõuguna kõrgel Olympose mäe tipul."

Kuuvalgele ööle järgnes pilvitu, hõõguvalt kuum päev, mis näis andvat minule ja mu reisuseltsilistele eelmaiku sellest kuumusest, mida võib pakkuda Hellase suvi ja millest olin kuulnud juba enne kaunis vähe julgustavaid lugusid. Sõna otseses mõttes põletas õhk ihu ja kuitahes palju vett juues jääb kurku ikka sama kuivuse ja janu tunne. Ent päike üksnes ei soojendanud, vaid ka valgustas mingil uuel, seni täiesti tundmatul kombel. Selge, läbipaistev, nagu „nähtamatu" ja ühtlasi esemete olulisi äärjooni esiletõstev õhk andis maastikule imeliku katmatu ja asjaliku, pisut karmi mulje. Ükski teine maastik pole tundunud mu silmis nii tõelisena, nii endastmõistetava ja värskena kui need Põhja-Kreeka sätendavas valguses suplevad lamedanõlvalised, enamasti metsatud kingud ja neid lahutavad orud kuivanud jõesängidega.

Kõik paistis silma imelikult selgesti, üksik piinia kuski kaugel mäenõlvakul, külake all oru põhjas, üksik ratsutaja, kes oma hobueesli seljas liigub vaevaliselt järsku mäkke üles, kitsekari päikese käes koltunud rohus, millest kergitasid siin-seal oma päid suured punased lillepuhmad, karjane puhkamas hõbedase õlipuu all, lai kübar peas ja suur karvane koer kõrval, müürivare mõne üksiku, teistest järsema kaljukünka tipul, noor naine kõrge kitsakaelalise veekruusiga õlal, tulles kaevult, kirju rätt heidetud ümber piha. Kõik tundus nii imelikult lähedasena, nagu siinsamas olevana, kaugusi oli väga raske arvestada, sest kaugemad esemed olid näha sama selgesti kui päris lähedased. Hoolimata maastiku käegakatsutavast selgejoonelisusest, ei torganud päikesekiired siiski teravalt silma ja valguse ning varju vaheldus ei tundunud kuski nii tugevana kui põhjamaa maastikes.

Raudtee, mis Salonikist peale pürgib alla Ateenasse, on leidnud omale vaid suure vaevaga ja alatasa loodusetakistusi võites teed Põhja- ja Kesk-Kreeka mägisel maal. Siin mõistan küll, et karedad, paljad kaljud ja nende vahel looklevad kitsad orud on pakkunud head kaitset vaenlase vastu ja moodustanud hädaohu puhul soodsaid kaitseliine. Oli vaja Ephialtest, et juhtida vaenlast piki eksitavaid mäestikuradu kreeka kaitsejõudude seljataha. Raudtee, nagu kunagi Xerxes, on jätnud kõrvale Thermopüüle — kuulus mäekuru jääb vasemale, raudteeliini ja mere vahele —, ent möödume siit siiski nii lähedalt, et minu reisuseltsilistele avanes võimalus tsiteerida, igaüks oma keelel, Leonidase ja ta seltsiliste kuulsat hauakirja.

Vaade Albaania pealinnale Tirana'le.

Ühes Boiootia raudteejaamas, kus rong peatus pisut kauem, võisime jaamahoone uuskreekakeelselt sildilt lugeda nime, millel oli suur foneetiline sarnasus ühe muinasaja kuulsa linnaga. See väike linn või küla, mis paistis ülangult, raudteest pisut eemal, muidu võrdlemisi tasase maastiku keskel, osutus seitsmeväravaseks Teebaiks, Ateena endine nii mõjukas võistleja ja kadestaja, kreeka suurima luuletaja Pindarose kodulinn, äraandlik ja rikas, läbi elanud mitmed saatuse vintsutused. Seal oli Oidipus mõistnud Sfinksi mõistatisi ja seal oli ta pidanud kandma need saatuse löögid, mis igaveseks ajaks olid ühendanud tema nime kõige sügavama ja põrutavama traagikaga. Nüüdne Teebai on ehitatud muistse linna akropolisele, väikesele kaljukingule, mille jalalt leiti paarikümne aasta eest toimetatud kaevamistel Mükeena linna varemed. Mitmelt poolt on tahetud näha neis varemeis jäänuseid Teebai legendaarse asutaja föniiklase Kadmose lossist. Nüüdse Teebai

kitsapiiriline ja tagasihoidlik ehitistik pakub väga vähe tuge fantaasiale, kui katsuks selle abil luua sinna rikkusest ja uhkusest kuulsa muistse linna.

Jaama oli kogunenud hulgake tüdrukuid ja poisse, kõigil savist veenõud käes, millest nad pakkusid reisijaile head ja selget vett. Nende väikeste „nereiidide" hulgas, kes ulatasid oma veenõusid vaguniakende alla, oli näha klassiliselt puhtajoonelisi lapsenägusid, väikesi „jocaste", nagu tähendas minu reisuseltsiline, millest võis järeldada, et tõu segunemine ei ole suutnud siiski täielikult hävitada hellenite naiselikku iluideaali, vähemalt mitte Teebai ümbruses.

Laskudes Teebai tasandikule, jättis rong paremale poole massiivse mäeseljaku, mis näib jätkuvat katkestamatult Korinthose laheni. Mäe kõrgeimal tipul arvasin võivat eraldada lume ja jää sätendust. Kas oli see Parnassos, muuside mägi? Ja kas oli nende jääväljade taga ise Delphoi, Apollo püha kodupaik.

Rong, mis oli liikunud läbi Boiootia peaaegu täpsalt läänest itta, muutis Attika rannikul oma suunda ja sõitis suures kaares põhjast lõunasse, läbi lubjakivise Karnesi mäe ja marmorse Pentelikoni — just kui selle jaoks moodustatud auvärava kaudu Attika tasandikule ning peatus varsti Ateena jaamas.

Uus Ateena ja selle täiesti rahvusvaheline sadamalinn Piräus mõjuvad kahtlemata teataval määral paradoksaalseina selles klassilises maastikus. Praegune Kreeka pealinn oli vaevalt muud kui tähtsuseta küla, kui sellest sai iseseisvuse saavutanud Hellase administratiivne keskus ja selle arhitektuur ning plaan (19. sajandi algupooliku lootusetu, tüüpiline plaan, ruuduline malelaud) on pärit seega päris uuest ajast. Selle elanikkond ei ulatunud sajandite vahetusel kahesaja tuhandenigi, nüüd läheneb ta ühes vennaslinnade Piräuse ja Phaleroniga miljonile. Seda Ateena elanikkonna nobedat kasvu on tunduvalt mõjustanud pagulaste tulv Väike-Aasiast ja Konstantinoopolist Kreeka viimase õnnetu sõja tagajärjel. Ent Piräuse rohked vabrikukorstnad näitavad, et ta uueaegne tööndus on vallutanud kodanikuõiguse sellel klassilisel pinnal ja meelitanud nii rahvast riigi keskusse. Akropolisel seistes tuleb see uusaegne ilmetu linnapilt vaatleja teadvusse segava mälestisena sellest tõest, mille Renan avaldas kord pureva lausena: „Sküüdid on vallutanud maailma." See tõde tungib eriti meelde, kui silm satub märkama mõnd nüüdisaja proosalist sõidukit kihutavat piki Eleusisse viivat teed või mõnd kõrget vabrikukorstnat läbivat maastiku, mis on olnud kord suureks ajaloo ja luule näitelavaks.

Ent vaatleja, heites pilku alla moodsa Ateena sirgjoonelisile tänavaile, võib leida selles linnapildis ka lepitavaid jooni. Nüüdne Ateena ei näi, peale mõne harva erandi, taotlevat oma ehitisis suuremal määral kõrgemaid, kunstilisi eesmärke, see jätab oma valitsevalt kahekordsete lameda- või madalakatuseliste majadega väga ilmetu, peaaegu nagu ajutiselt ehitatud barakkide

Vana kivisild Albaanias.

kogumulje, nagu päris uued linnad. See individuaalse profiili puudumine uue Ateena linnapildis kergendab aga teiselt poolt vaatajale mõtteis selle kõrvaldamist Attika klassilisest maastikust, kuhu ta on küll asetunud, aga kus tal ei näi olevat juuri. Seda uue Ateena mitteolulist iseloomu näivad alla kriipsutavat ka need muinasjäänused, mis kerkivad esile sellest katusemerest ja mille hulgas pilk peatub eriti Akropolise jalal oleval, üllatavalt hästi säilinud Theseionil, mille võimsad jooned tuletavad meelde Parthenoni. Nende muinasjäänuste hulgas tõuseb siin-seal mõni rooma aja kaarvõlv või üksik sammastepaar, meenutades, et ka hilisantiiksel kultuuril on siin olnud oma õitseaeg. Ent siiski nii võimsana elab siin maastikus keset Akropolise varemeid muistse Hellase vaim, et kõik see, mis kuulub rooma aega, libiseb meist mööda peaaegu tähelepandamatult. Meie ei kõnni vahest kusagil nii külma ja ükskõiksena mööda rooma keisrite mälestussambaist kui astudes alla Ateena linnamäelt. Pole siis ka ime, et sellelt klassiliselt vaatekohalt suudame nii kergelt vaadata mööda moodsa Ateena „sküütidelinnast", et lasta silmal puhata looduselt pakutud vaateil ja neil kultuuri mälestusmärkidel, mis üksi näivad olevat selle ümbrusega kokkukõlas. Kus hellenite templivare avaneb silmale seda ümbritseva maastiku tagapõhjal, seal kaob kõik vastuolu looduse ja kultuuri vahel. Ainult see, mis on pärit hellenistlik-klassilisest ajast, kasvab ühte selle maastikuga, kõik muu on siia võõrana istutatud.

V. A. Koskenniemi, Suvipäiviä Hellaassa. Porvoo 1927.

DALMAATSIA — AADRIA PÄRL.

Ilus on ärkav lõunamaa kevad, sügav sinine taevalaotus ja hõbehallid mäeharjad, mis sirutuvad kõrgele taeva poole. All päikese hellitatud orgudes õitseb õrnalt loodus. Rong jõuab Dalmaatsia rannikule... Kõrgelt lamedalt mäenõlvalt paistab sinine Aadria meri. Ei näe enam seda sünget loodust, mis valitses Balkani sisemail. Punaste kivikatustega valged majakesed piiluvad lopsaka taimkatte vahelt. Nii suurepärased on mäed ja meri. Mäestik ja rannik on Dalmaatsia kogu ulatusel üksteisele teravaks kontrastiks.

Dalmaatsia maastiku ilu, meri, mis küünib järskude kaljudena sageli kaugele maismaasse ja moodustab romantilisi fjorde, vaimustab turisti, kes põhjas unistab päikeseküllasest lõunamaast, igihaljaist küpressidest, oliivisalude mahedast kohinast, keskaegsetest linnadest, roomaaegsetest ehitistest, vanadest kommetest, kirjudest omapärastest rahvarõivastest ning kaunist loodusest.

Dalmaatsia, Vahemere voogudest hellitatud muinasmaa, asetseb Aadria idarannikul. Ta küünib loodest kakku 560 km pikkuselt. Põhjas piirdub ta Kroaatiaga, idas — Bosnia, Hertsegoviina ja Montenegroga ning lõunas ja läänes Aadria merega.

Süda täitub kirjeldamatu tundega, kui silmame vaguniaknast meile avanevat vaadet Aadria sinisele merele ta rohkete poolsaarte ja saartega, nende lillakate kontuuride ja mustade küpressidega, millega seltsivad hõbedaselt helkivad kaljud... See on esimene tervitus Dalmaatsia rannikult.

Täis hardumust ümbritsevast ilust jõuan Dubrovniku raudteejaama, mis asetseb selle linna eelsadamas Gruzis; see on suurepärane looduslik sadam, mis piiratud rikkaliku igihalja taimkattega mäejalgadel kõrgete mägede poolt. Gruzist viib kõrgel kaljusel teel tramm Dubrovnikusse.

See muinasjutuline linn asetseb neemikul, millest kõrgemale küünivad Srogi ja Petka mäestikkude harjad. Igalt poolt kaitsevad teda mäestikud külmade põhjatuulte eest.

Kaunis on lopsakas subtroopiline taimkate, mis tähelepandav linnas ja ta ümbruses. Kasvavad palmid, küpressid, punaste õitega opuntsiad (viigikaktused) ja suured agaavid. See kõik iseloomustab Dubrovniku lõunamaist ilu. Vanadel Dubrovniku elamutel on vähe väljavaatamise võimalust valgusse, sest kitsad tänavad suudavad neile vaevalt anda avarat valguseküllust. Tõesti, see on keskaeg, mis hellitab vaadet ja vaimu.

Dubrovnik asetseb väga piiratul maa-alal. Ta on alati rahul kõigega, nagu inimene, kelle tunded on võidetud ja kes oma kõrgelt arenenud hingega ületab materialismi.

Kogu linna arhitektooniline muinsus võrdub teise kaunidusega, mis sama ilus, ainult selle vahega, et ta looduse poolt loodud, mere poole avanevate poolsaarte ja saarte vormide, värvide ja joonte harmooniaga.

Albaania pruut pidurõivais.

Dubrovniku võluv ilu ja romantika ning hea kliima on maailmakuulsusega. Dubrovnikut nimetatakse mitte ainult Dalmaatsia kauneimaks linnaks, vaid ka kogu Vahemere-ala ilusaimaks kohaks.

Kui Nizza näiteks kuulub kultuurmaastikkude hulka, on Dubrovnik eeskätt loodusmaastik. Ka Dubrovniku kliima on talvel pisut soojem kui Nizza oma.

Kes kord sellesse linna tulnud, ei saa tema nõiduslikule ilule vastu panna ja ta tahaks siia alati tagasi tulla selleks, et olla lõunamaa päikese vallas, hingata kosutavat mereõhku, kõndida oliivide ja palmide varjus ning kuulata Porta Pila lähedal kohisevat Aadria voogude meloodiat.

Porta Pila moodustab Dubrovniku linna värava ees kasvavate palmidega välja, mille varjus leiab aset kohvik „Dubrovačka". Viimane on elavaks kohtumispaigaks rahvale. Väli piirdub merekaldaga ja lained, mis põrkavad mängeldes kaljude vastu, on kõrvale muusikaks.

Siinsamas kõrgel järsul kaljusel merekaldal asetseb Lovrijenaci fort, millel veel tähelepandavad 1667. a. suure maaväringu jäljed. Kindlustis ise

on maalikalt asetatud sinise mere äärde sinava taeva alla. Müüris on nähtav Dubrovniku päästja ja kaitseja sümboolne kuju. Lovrijenaci kindlustise müürilt avaneb avar silmapiir. Õhuline, sinine ja sügav on siin meri, tundub, nagu läbiks merelist sügavust punase joonena müstitsism.

Dubrovniku linna piiravad vanaaegsed kindlusemüürid. Tema peavärava Porta Pila vastas, mille kaudu astume Straduni-nimelisele peatänavale, on tähelepandav müüril suur Serbia kuninga Peetri reljeefkuju. Kuningas on kujutatud hobuse seljas. — See on kuulsa jugoslaavia kujuri Meštroviči töö.

Dubrovniku üldilmes peegeldub keskaegne ilu, mis kutsub meid muinasjuttude hõlma. Silmame kõrgeleküündivaid paleid ja kirikutorne, mis ehitatud kõiksugu stiilides. Nende vanem ehituslaad on sageli teravaks kontrastiks veneetsia ja gooti uuendustele, sest viimased ei vasta Dalmaatsia maitsele: nende ilme on tõsine, pisut kalk ja murenenud. Gooti ehitised jätavad mulje, nagu tahaksid nad uhkelt esitada vanaaegseid mõisteid.

Rohkearvulised vanad ehitised on veel täiesti säilinud, näit. XIV sajandi arhitektuuri hiilgesaavutis, nn. Rektorite (valitsejate) palee, mille fassaad toetub sammaskäigule. Rektorite palee sisehoov on tähelepandav oma sammasrõdude poolest; ta jätab reisijale sügava mulje. Palees on muuseum, milles jälgime Dalmaatsia valitsejate esitusrikast minevikku.

Silmapaistvad on ka frantsisklaste ja dominiiklaste kloostrid, mis sisaldavad väärtuslikke kunstiesemeid ja maale ning kõrgeväärtuslikku raamatukogu; viimane pakub palju kunstiharrastajale. Frantsisklaste kloostris näeme huvitavat tornikella ja kloostri peasissekäigu kõrval vanemat Euroopa apteeki. Basiiliuse kirik, mis Rektorite palee vastas, kujutab kaunist XVI sajandi barokkstiili ehitist. Altaripilt on Tiziani maalitud. Teist Tiziani pilti näeme Toomkirikus („Velika Gospa"). See kujutab Kristuse taevaminekut; kirikus on ka väga ilus marmorkantsel. Tizian elas pikemat aega Dubrovniku läheduses. Dubrovniku Toomkirikus on maailma kõige väärtuslikum pühakujäänustekamber (reliquiarium).

Kloostriõued mahutavad varjukaid subtroopilisi aedu. Hoove piiravad sammasrõdud ja käik. Eraldatud vaikuses tundub steriliseeritud võimsa katoliku usu keskaegset vaimu.

Dubrovnik on üheks slaavi ja romaani tõu liitumiskohaks; eriti täielikult on need kaks inimtõugu siin ühte kasvanud, kuna seevastu teistes Dalmaatsia kohtades slaavi sisserändajad tulid romaanlaste pinnale ägeda võitluse järel eesoleva kõrgema klassiga. Dubrovnikus aga ei olnud midagi säärast. Romaanlased ja slaavlased on siin liitunud rahulikult. Slaavlaste kohanemisvõime kohalikkude elutingimustega on siin ühinenud romaanlaste organiseerimisvõimega ja huviga politika vastu.

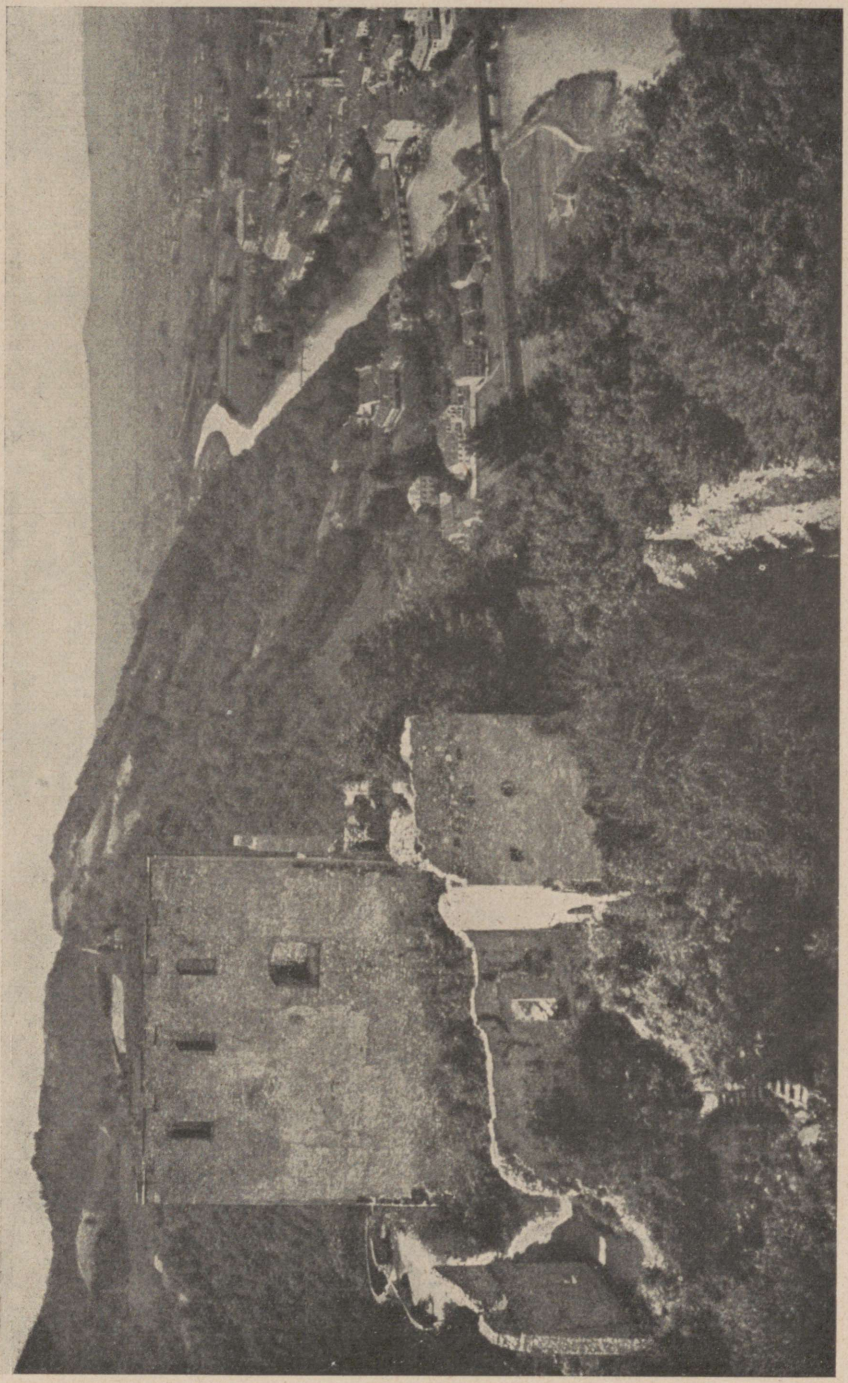

Vana kindlus Celje linna lähedal, Jugoslaavias.

Porta Ploče kaudu astume Dubrovniku vanasse väikesesse sadamasse, mis oma purjekatega mõjub romantiliselt. Sadamat piiravad kolmest küljest kõrged linnamüürid. Sadama ja Lokrumi saare vahel peavad ühendust mootorpaadid.

Lokrumil on väga hea plaaž. Saare subtroopilises pargis asetseb tumeroheline järv („Surnumeri"), mis ühenduses merega kitsa maa-aluse kanali kaudu. Huvitav on saaresse puutuv legend, mille järgi Lokrumi saar toovat ta omanikele õnnetust. Sellest asjaolust ongi tuletatud itaaliakeelne saare nimetus „Lacroma" (pisar). Dubrovniku linna müüridel moodustub ringtee kogu kindluse ulatusel; sealt näeme linna geomeetriliselt sirgjoonelisi tänavaid.

Dubrovniku linna tänavad on kaetud suurte tahvelkividega. Lai peatänav, mis algab Porta Pilalt ja kulgeb sirgjooneliselt Porta Ploče'ni, mille serval asetseb Kralja Petra väli kaubandusjumala monumendiga, on elavaimaks liiklemiskohaks. Mainitav on, et veoriistadega ja hobuste ning eeslitega on linnatänavail liiklemine keelatud.

Kõrvaltänavail, mis otsejoones treppidena mäkke tõusevad, on mõlemal pool tänavat kitsad neljakordsed majad. Neis tänavais peegeldub linna itaaliapärane romantika: nööridel kuivav pesu, mõlemal pool tänavat elutsevad kodanikud kõnelevad üksteisega aknast aknasse.

Kuuludes väikelinnade hulka, ulatub Dubrovniku elanikkude arv 15 000-ni.

Dubrovniku tänavaelu on elav. Kohtame rohkesti välismaa turiste, peamiselt inglasi ja prantslasi fotoaparaatidega. Siin-seal näeme maalikunstnikke töötamas molbertide ees.

Eriti huvitav on Dubrovnik varahommikul, kui linna ümbrusest tulevad talupojad oma saadustega turule; siis näeme värvirikkaid Dalmaatsia rahvarõivaid, mis harmoneerivad miljööga. Ilusad on Dalmaatsia punased väikesed mütsikesed, mis saanud maailmakuulsuse. Silmapaistvad on eeslite seljas rahvarõivais istuvad naised; näeme peamiselt noori, kelle õigetes näojoontes avaldub Dalmaatsia ranniku uhkus. Naiste valge kaelaside tõstab tunduvalt õitsevat tumedavärvilist näojumet.

Dalmaatsias silmame harva vanu naisi. Kaunis on Dubrovnik õhtul, kui sametmust lõunamaa öö võtab linna oma hõlma. Siis kuuleme linna kitsastel vähevalgustatud tänavail serenaade, mis kõlavad öövaikuses mahedalt ja igatsevalt.

A. Möldroo, Balkani reisu päevikust.

VENEETSIA.

Lähenesime Veneetsiale suure põnevuse ja uudishimuga. Inimesed on kirjeldanud seda linna mitmel viisil. Mõni kiidab Veneetsiat üle kõige ega leia küllalt sõnu Aadria kuninganna ülistamiseks. Teine taas väidab, et

Vaade Konstantinoopolile ja Bosporuse väinale.

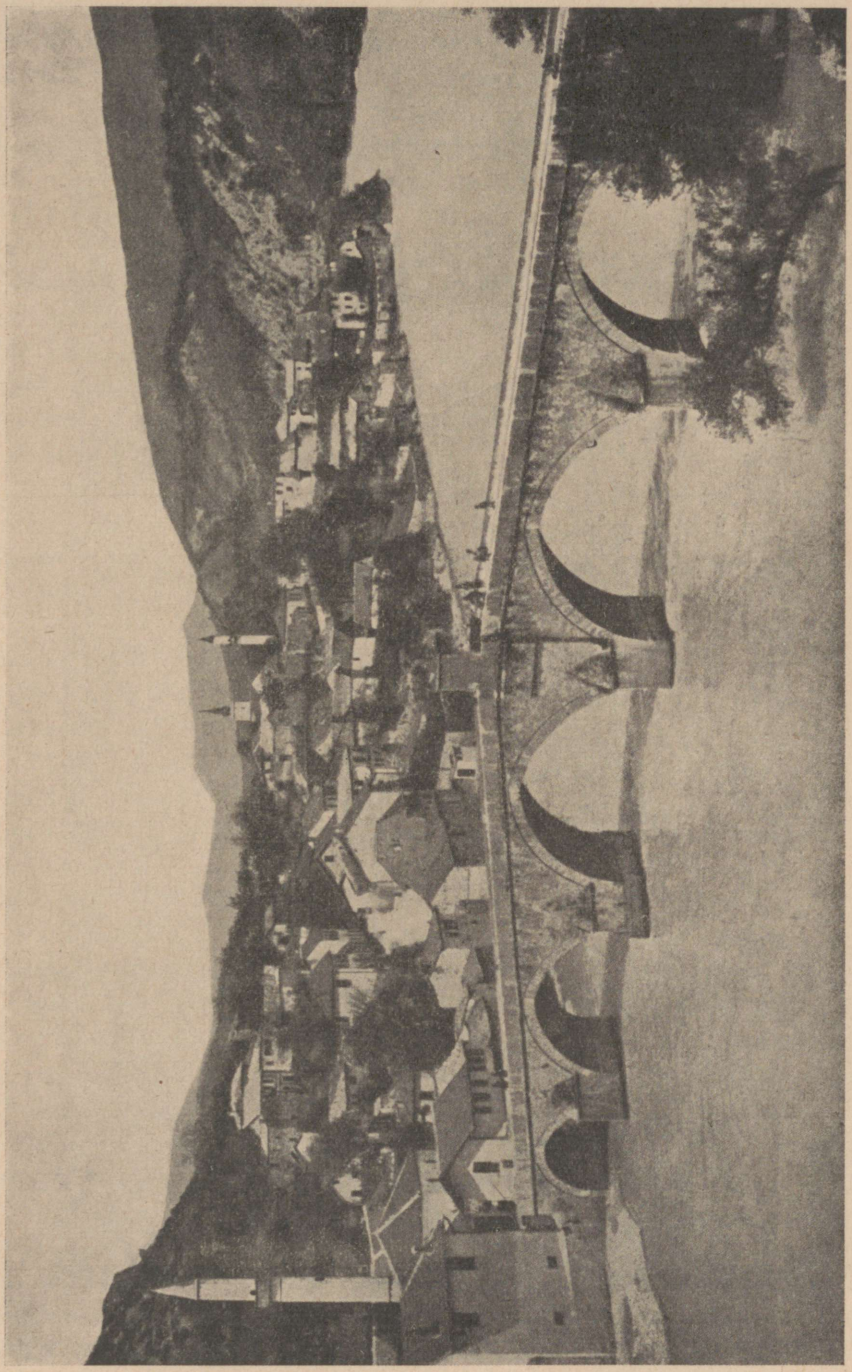

Vana sild üle Neretva jõe Jablanica linna kohal Jugoslaavias.

Veneetsia pole midagi, paljas teater, aimduste ja kujutluste armutu surm. Pole kunagi tulnud meelde küsida, kui õige on lapsepõlve kujutlus linnast, kus tänavaiks on kanalid. Nüüd siis peagi näeme. Vaguniakendes hakkas tunduma pisut värskemaid tuulepuhanguid, kuum tasandik madaldus ikka enam ja lõppes kuski madala sinetava joonena, mis muutus kaugemal läikivaks mereks. Pikk rongisõit Läänemere rannikult Veneetsia laheni oli lõppenud...

Rong sööstis nagu otse merre. Hele linn läikis meie ees ja kohe jõudsimegi jaamahoonesse, kus võis lugeda: Venezia, Santa Lucia. Tirisime oma kraami vagunist välja ja peatusime joovastatuna Canale grande ees, kus gondlite mustad kaelad sirutusid meile vastu. Lärmikaid pakkumisi ja kiireid käsi kihab ümberringi. Põgeneme esimesse silmahakanud hotelli, mis osutus rahvusvaheliseks, kaunis kalliks ja kus pealegi puudus itaalia loomulik sõbralikkus. Tuba oli üleval kõrgel ja tuletas elavalt meelde saunalava. Meil oli just veel jõudu lähedasele katuserõdule ronimiseks, ent ka sealt polnud näha ainustki kanalit ega midagi muud merd kui telliskivipunast katustemerd! Kas väärib see Veneetsia üldse oma suurt kuulsust?

Pisut puhanud ja tarvitanud suure hulga veevärgi vett nii seesmiselt kui väliselt, liikusime jälle karastatuna edasi. Istusime ilma mingi romantikata Canale grandel liikuva väikese aurulaeva ninna ja ootasime, mis tuleb. Oli hea olla, puhus meeldiv tuuleõhk ja Veneetsia algas.

Peaaegu kohe valdas meid imelik kindlus, et pettumus on igatahes kaugel. Laev liigub mööda laia, ilusat, vilka liiklemisega kanalit, mida piirab mõlemalt poolt rahulik, kosutav ilu. Kas oli see bütsants, keskaeg, renessanss või barokk — ükskõik — ilus oli ta igatahes — ja suhteilt peaaegu täielik. Siin uinub terasem tähelepanuvõime, nagu ei raatsikski Baedekerist vaadata, mis loss see või teine on ja kus keegi on elanud. Mis meil sellest, näeme muidugi, et kõik need on rikkuse ja kunstilise loomingu ühistöö ja et aja lepitav patiina annab neile oma erilise värvingu. Iga väike kanal, iga põiktänav kõlbaks maali aineks, iga rõdu ja palkon on täis lehestiku haljendust ja lillede värvikküllust. Kanal teeb käänaku, laev libiseb Rialto silla alt läbi, ilu panoraam jätkub. Juba hakkabki vasemalt poolt paistma Doodžide palee tuttav esikülg. Astume laevalt maale San Marco sillal, kõnnime ümber paari tänavanurga — nüüd näeme, et Veneetsias on ka tänavaid, kitsaid, igasugu ehteasjade kauplustest piiratud tänavaid, mille elavus tuletab meelde Sevilla Calle de Sierpet — kõnnime mööda sammastikust ja äkki näeme, et oleme otse San Marco turul, kus tuvid (ja postkaartide müüjad) lendavad meile parvena kaela ja kõrvu kostub lõbus muusika.

Kuigi teame, et vana Veneetsia ajaloos on küllalt hirmu ja õuduse romantikat, näib meile avar päikesekküllane Markuse turg maailma kõige rõõmsailmelisema kohana. Siin ühineb suure maailma elegants rahvapärase värvirikkusega, muusika mängib igal pool — siiski mitte nii, et lahtiste kohvikute moosekandid kuidagiviisi tülitaksid üksteist —, minevik on soetanud

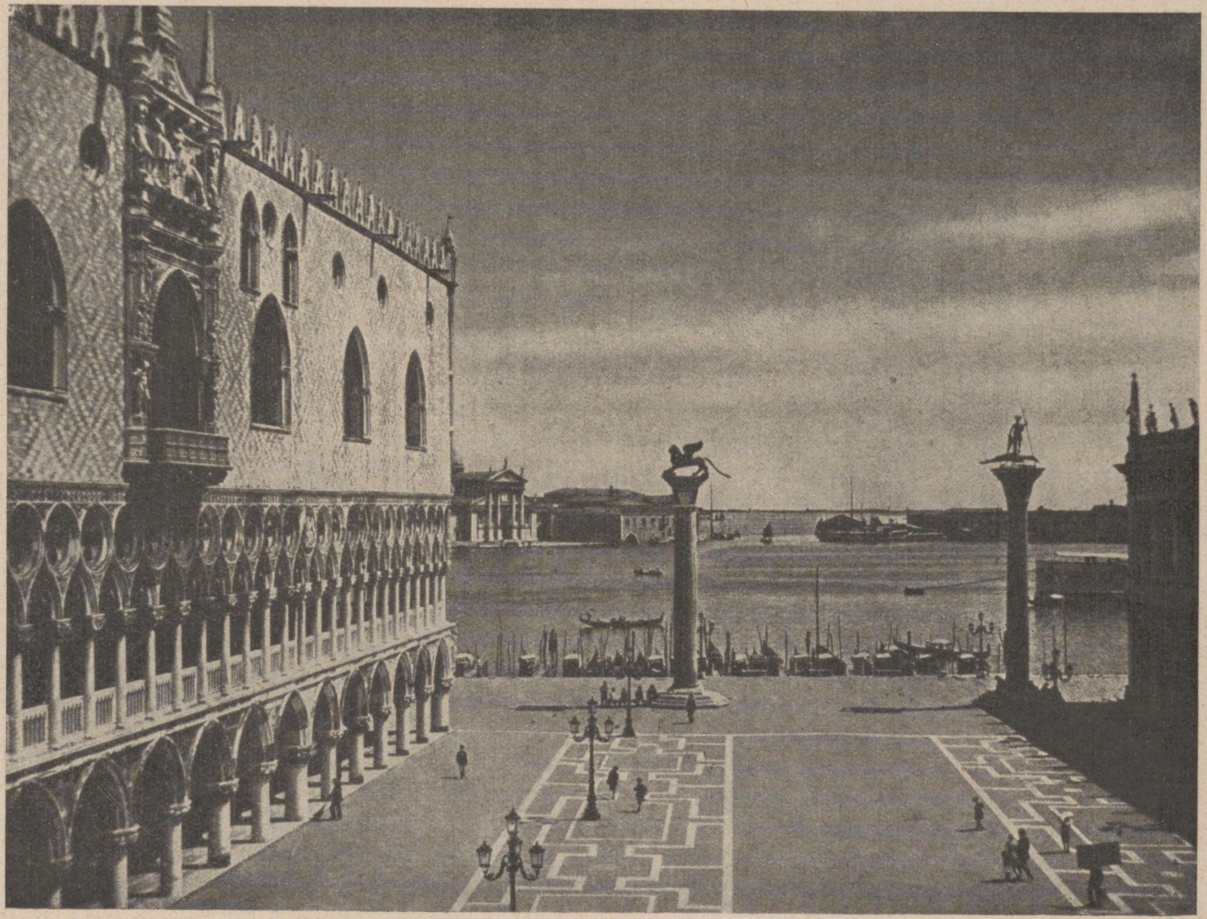

Doodžide palee ja piazzetta Veneetsias.

hiilgavad kulissid, tänapäev hankinud rõõmsa näidendi. Ja kuigi Tiziani heledate käharpäiste iluduste asemel kõnnib sammastikkude all ameerika misse ja nende kõhukaid miljonäre, on siin küllalt ka noorust ja ilu, laste kirjeldamatut veetlevust ja elu mänglevat hooletust. Istume tea-room'i laua äärde, sammastiku varju ja naudime elu omamoodi.

Kui vaadelda San Marco kirikut väljastpoolt, siis tulevad tahtmatult meelde laste joonistatud kuningalossid. Ütlen seda ilma vähemagi laimamistagamõtteta. Laps tarvitab kuldvärve liiga rikkalikult ja riputab kalliskive igale poole. Kes oma nooruses on kinkinud südame gootikale, ei satu Markuse kirikus nii tugeva harduse valda, nagu näiteks Pariisi Notre-Dame'is. Seda siin peab vaid imestlema, see on nagu muinasjutt. Vana Veneetsia kodanikud on tõepoolest lahtise käega andnud Jumalale, mis Jumalale kuulub — niipalju kui sellest on jätkunud ja niipalju, kui see lihtne evangelist, kelle luud lebavad kallis kirstus pea-altari all, ei naerata omas meeles kõigele sellele, loodetavasti siiski mööndes, et mõte on olnud hea ja tulemus ilus. Hangin erilise pääsme ja lähen ühes „bambinoga" (pojaga) vaatama aardeid lähemalt, altari *pala d'oro*'d, käärkambri kunstikogusid ja päris varakambrit, *tesorot*, kus muu seas üks kanamunasuurune topaas hiilgab nagu mõni hädaohtlik nõiaese Tuhande ja ühe öö lugudest. Oi, Bütsants, oi muinasjutuline Veneetsia! Ent meiega ühes sammuv ameerikalanna küsib juhilt korduvalt, kas on Jacopo de Sansovino kujud „käsitsi tehtud".

Seisame Doodžide palee eelsel kail ja vaatleme „õhkamiste silda", mis viib paleest vanglasse. See kohutavalt õudne, mustunud vangla peaaegu lubamatult peene ja hiilgava lossi kõrval on selget keelt kõnelev tõendus elu traagikast.

Kõigel on oma hind — kallim kui losside varakambrid suudaksid maksta.

Kui üürime lossi eest pooleks tunniks gondli, on Veneetsia „sinine hetk" saabunud. Läheme välja laguunile hõljuma selle üsna erilise kujuga venes, mille ehituses võib märgata antiikaja laevade eeskuju. Päike loojub, vähehaaval sütivad tuled. Aga praegusel suvisel ajal on õhtuhämarus ka siin lõunas pikk ning mähib violetsesse valgusse laguuni, taeva, lossid ja campanile. Kuskilt on kuulda jälle muusikat, kuski laulab ilus naisehääl Gounod' Ave Mariat. Veneetsia öö läheneb. On juba täiesti pime, kui tuleme viimaks laevaga tagasi piki laulvat ja mänglevat Canale grandet oma hotelli.

Pean tunnistama, et see esimene Veneetsia öö oli kõike muud kui mugav. Tuba oli ikka veel nagu saunalava, ja sellest eriti maalilisest tänavakohvikust, mis asetses otse meie akende all, kostus hirmus lärm kella kaheni hommikul. Ja kui kohvik viimaks hommikul suleti, algasid peagi kassid ja koerad, kirikukellad jne. Ei maksnud magamajäämisele enam mõeldagi, tõusin üles, vaatasin aknast välja ja nägin tumedal taeval kohmetut ja mure-

Nn. „õhkamiste sild" Veneetsias,
mis ühendab Doodžide paleed selle taga oleva vanglaga.

likku kuud, sama kuud, mis vaid umbes nädala eest oli hiilanud nii kitsana, heledana ja taktilisena läbi kaselehtede Soome lahe ranniku heledas öös.

Ent hommikul tegime kõik jälle heaks Lidol. Kartsin pisut, et Lido on ehk liiga noobel koht meile, kel polnud sumadanis ainustki rannapüdžamat, vanad supelkostüümid ainult. Aga — arvestamata sissekäiku — Lido supelasutis polnud hullem kui meie paremad kuurordid. Kaevasime end kogu kambaga liivasse, ja võin kinnitada, et liiv oli kuum. Ja siis tormas seltskond Aadria merre, mis oli ääretu ja imelik, soe ja tulisoolane. Sinna, kus sain veel jalad parajasti põhja, olid püstitatud võimlemistellingud, rõngad, kus võis õõtsuda ja lasta laineil end loksutada. Kandsime ka „bambino" sinna ja hiljemini oleme korduvalt tuletanud meelde Lido rõngaid nagu midagi imeilusat ja meelepärast.

Tuulia, Kaupunki vuorella. Matkakirjeitä Italiasta. Porvoo 1931.

IGAVENE LINN — ROOMA.

Läheneme Roomale. Meie teekond läheb läbi tühja, hõredalt asustatud tasandiku, campagna. Maastik on peaaegu väsitavalt üksluine. Laial tasandikul ei näe pea mingit elujälge, ei ühtegi elustavat värvilaiku, siin-seal tee ääres vaid mõni piiniasalu või oja kaldal puuderühm, mis liigutab kurvameelselt oma oksi vee kohal. On's see Itaalia, elurõõmu ja ilu korduvalt ülistatud maa?

Teekond jätkub. Tühjal tasandikul ristlevad laiade kiviplaatidega sillutatud teed, mis on pidanud vastu enam kui kahetuhandeaastasele kulutusele. Itaalia kuulsusrikka mineviku mälestised avalduvad Rooma suurmeeste ja keisrite losside ja haudade kokkulangenud varemeis, Rooma veevärgi lagunenud jäänustes. Keskaeg kõneleb oma võimsat keelt varemeiks muutunud aadlilosside tornides, mida kerkib igal pool tasandikul. Nende losside uhked härrad elatasid end Püha Peetruse linna Rooma matkavate palverändajate röövimisest. Häving ja varemed ümbritsevad meid siin kõikjal ja miski ei näi tõendavat, et saabume peagi linna, kus elu keeb värske ja võimsana. Rooma campagna moodustab oma tühjuse ja elutusega tagapõhja, mille vastu Rooma ilu ja hiilgus tundub veel hurmavana.

Mida näeme kõige pealt Rooma jõudes? Päev on alles algamas. Ilm on ilus ja selge. Itaalia hõõguvalt kuum päike paistab ülevalt taevast, ent veel ei ole linnast midagi näha. Äkki märkab meie silm midagi, mis näib nagu kerge pilvena vaatepiiril. Pilveks on tal siiski liiga korrapärased äärjooned — me murrame alguses asja üle pisut pead, kuni järgmisel hetkel selgub, et see, mida näeme, on esimene märk Tiiberi-äärsest linnast. Salapäraselt kiirgab Peetri kiriku valdav kuppel ja vähehaaval ilmub nähtavale

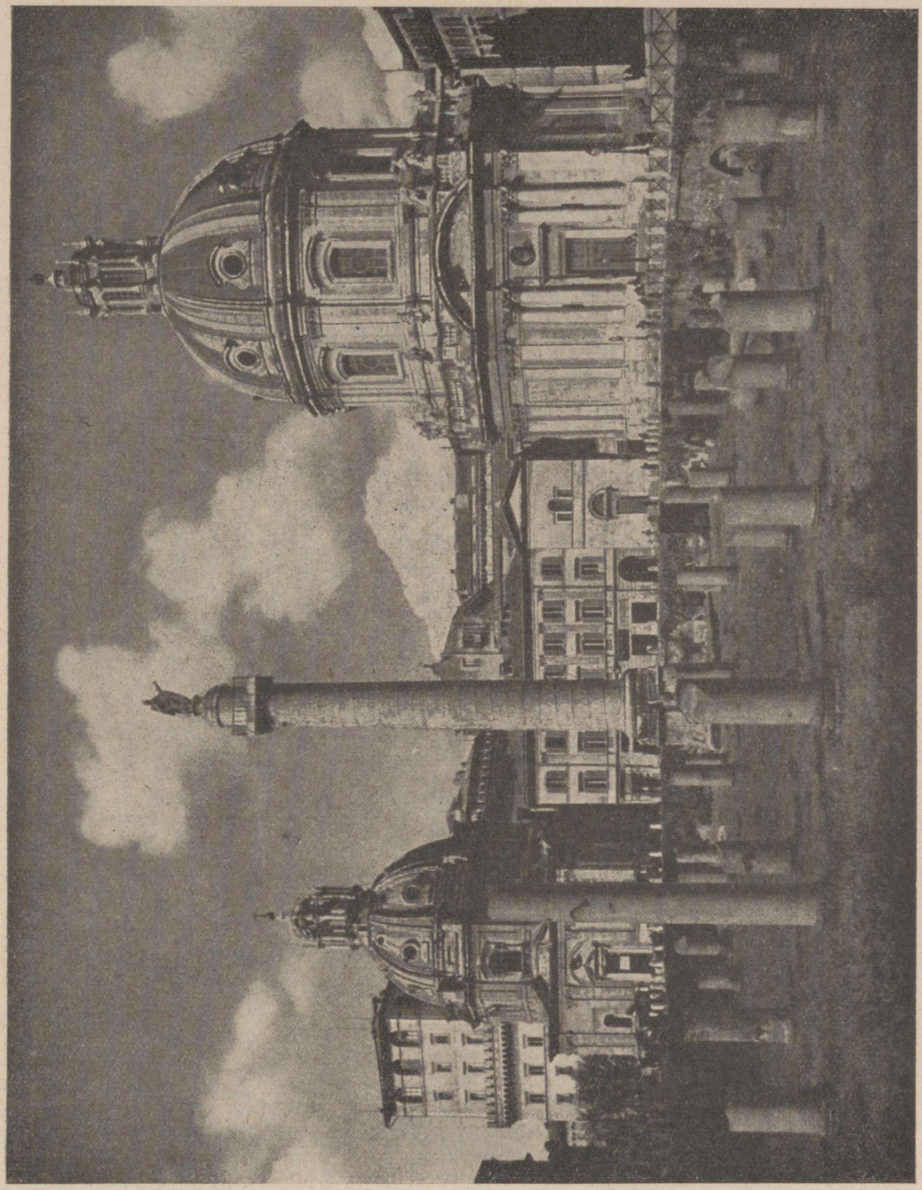

Väljak „Forum Trajanum“ Roomas.

ka muid ehitisi, mis näitavad, et linn, millele läheneme, on olnud võimsa Rooma riigi keskus, siis paavstide hiilgav asupaik ja nüüd Itaalia kuningriigi tore pealinn.

Olemegi viimati Roomas. Esimesed muljed ei ole vahest kõige üllatavamad. Tee raudteejaamast hotelli läheb piki tänavat, mida võib kohata mistahes suurlinnas. Trammivagunid kolisevad, ajalehepoisid kihavad su ümber nagu kärbsed, lillemüüjad pakuvad sulle vägisi oma kaupa. Preestrid tõttavad oma ametirõivais muu rahva keskel, kogu Roomal näib olevat kiire ja rutt, ainult võõrad turistid sammuvad rahulikult, uurides oma punasekaanelisi reisukäsiraamatuid.

Vahete-vahel liigume üle piazza'de ehk väljakute, millel kerkib mälestusmärke, sambaid ja purskkaeve. Just need piazzad oma loendamatute rõdude, paleede, sammastikkude, kirikute, obeliskide, varemete, puiestikkude, kohvikute, sihvakate lilleneiude ja mehiste mustasärgiliste fašistidega annavad võõrale esimese kujutluse Roomast. Ja üle kõige kummub Peetri kiriku hiidkuppel, kuna tseesarite sammasread seisavad nagu mineviku tummad vahid kogu selle uue aja rahutu liikumise keskel. Just selles peitub suur osa Rooma veetlevusest — muinas- ja nüüdisaeg kõrvuti ühel ja samal kohal.

Nüüdisaeg ümbritseb meid igal pool ja meelitab meie silmi, ent tahame kõige pealt leida ühendust muinasajaga. Meie esimene rännak suundub seetõttu Palatinuse mäele, Forumi taha. Sellele võimsale kingule rajas Romulus Rooma esimese aluse. Varemed mõjuvad hämmastavalt igaühesse, kes pole just muinasaja uurija; terve mägi on õieti üks ehitisjäänuste ja rusu rägastik. Seal võib veel eraldada jäänuseid vanast linnamüürist, mis arvatakse põlvnevat aastalt 600 e. Kr., ja meile näidatakse isegi koobast, kus muinasjutu järgi emahunt oli imetanud Romulust ja Remust.

Missugune on edasi Forum Romanum — see vana Rooma ühiskondliku ja politilise elu keskpunkt, koht, kuhu püstitati ausambaid Rooma sangareile, templeid selle jumalaile?

Praegu on Forumil vaid kahvatuid mälestisi muistsest hiilgusest. Barbaarsed vallutajad põletasid ja hävitasid koha; kristlik Rooma hävitas omalt poolt, et saada ruumi oma kirikuile. Puuduliku korrashoiu ja lagunemise tagajärjel on suurem osa Forumist sajandite jooksul mattunud rusu ja põrmu alla. Hiljemini ette võetud kaevamised on toonud päevavalgele suure hulga vana Forumi mälestusmärke ja meie silmale avaneb nüüd sammaste, templite, igivanade vanglate, auväravate, vana senatimaja, haudade ja basiilikate jäänuseid, mis annavad tunnistust aegadest, mil Rooma oli võimsa riigi valitsuse ja hariduse keskuseks.

Üks asjaolu, mis ei jää Roomas liikudes tähele panemata, on kirikute rohkus. Mitmed kirikud on otsani täis suuri maale ja raidkujusid. Rooma on üks suur muuseum ja kunstigalerii ja kui meie viidaksime seal terve sajandigi, oleks võimatu tutvuda kõigi nende nähtavustega. Suurt Peetri

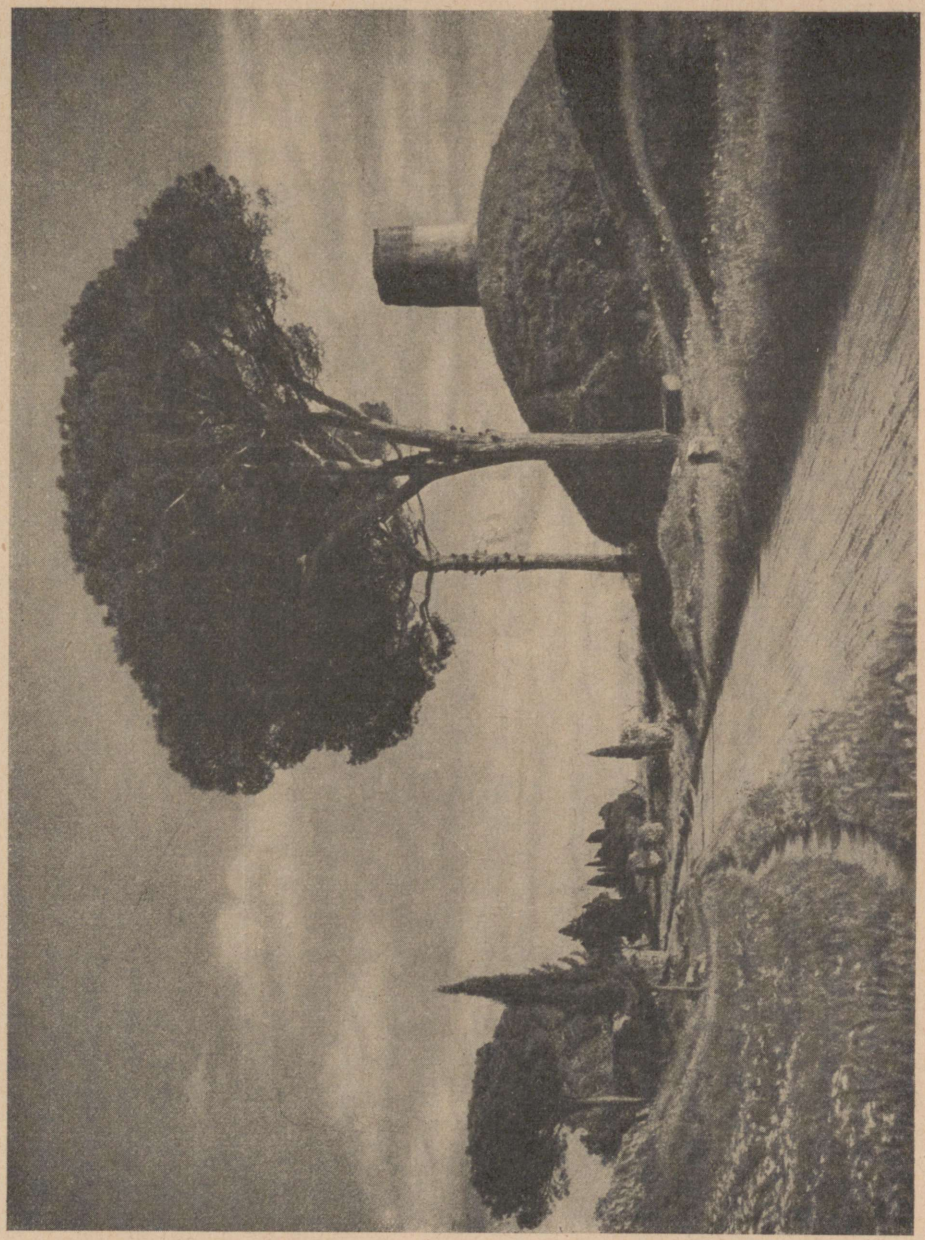

Vanade roomlaste ehitatud Appiuse tee Roomas.

kirikut peaks siiski igaüks nägema. Oma sammastega ilustatud piazzadega, purskkaevude ja päikeses sätendavate kollakasvalgete müüridega näib see nagu uue Jeruusalemma kangastusena. Kiriku sisemus jätab sama hämmastava mulje. Kulda ja marmorit on tarvitatud siin nii rohkel määral ja valdavate massidena, et vaatleja jääb kõike seda vahtima ammuli sui.

Peetri kiriku taga asetseb Vatikan, paavstide eluase, mida ei tohiks ka unustada. Vatikani kogud on äärteni täis kunstiteoseid ja selle aiad pakuvad tõesti suurepärast pilti. Paavstid tarvitasid laialdast ruumi Vatikani müüride vahel elades. Peetri kiriku ja Vatikani ala kuulus iseseisvale paavstile, kes sellele lisaks omas tervet Roomat seni kui Itaalia sõjamehed a. 1870 marssisid linna. Enne seda oli ta üks maailma vägevamaid valitsejaid ja palju selle aja uhkusest ja hiilgusest on säilinud tänapäevanigi Vatikani pidukommetes.

Rooma peatänav Corso algab võimsast Piazza del Popolost, mille keskel igivana egiptuse obelisk sirutab oma tippu taeva poole. Piazza del Popolo taga kerkivad Pincio aiad, mis pakuvad roomlastele eriti meeldivat varjupaika kuumadel õhtupoolikuil. Seal mängib orkester ja kogu linn kõnnib piki laiu jalutusteid keset lopsakat, kõigist maist ja igast maailmakaarest toodud lillehiilgust, rõõmsasti sulisevate purskkaevudega ilustatud marmorbasseinide vahel, keset ausambaid ja kujusid. Värvirikkad lilleaiad, hooletult ja lõbutsedes voolav elu, meeldiv vaade üle linna jätavad Pincio aiad võõrale püsivalt meelde.

VESUUVI JALAL.

Olime poolel teel Roomast Napolisse. Rong oli kihutanud juba kaua läbi kuuma Campagna. Tunnelid olid lämmatavalt pikad, olu hakkas raskeks muutuma. Siis ilmus äkki Vahemeri nähtavale. See nagu paiskus äkki meie üle ääretuna ja sinisena, liialdatud sinisena, nagu postkaartidel ja reklaampiltidel. Tõmbasime seda värskendavat õhku suurte sõõmudega kopsudesse. Väike linn, mille jaama parajasti jõudsime, sätendas heledana päikese käes ja selle heledus, piiniate klassilised vormid ja oleandri puna vastu sinist merd täitis meeltülendavalt kõik meie ootused Vahemeremaist. Armas meri kadus jälle varsti, kuid teadsime, et pea kohtame teda veel lähemalt.

Nüüd liikusime ilusas, haljendavas ümbruses. Viinapuuoksad väänlesid pehmete käsivartena ühe puu otsast teise, haljendus oli katkestamatu. Õieti olime seda näinud juba Adige orus, aga siin oli kõik palju lopsakam. Looduse lõunamaist toredust vaadeldes olime täiesti unustanud läheneva

Vaade Napoli linnale ja Vesuuvi tulemäele.

nähtavuse ja peaaegu ehmusime, kui vasemalt poolt ilmus korraga nähtavale võimas mäekuhilas, mis suitses nagu hiigla vabrikukorsten. Vesuuv!

Väidetakse, Napoli olevat Itaalia suurim linn, elanikkudearvult igatahes ees isegi Roomast. Suurlinna muljet ei jäta Napoli siiski. See on hele, rõõmus, pisut lõunamaiselt määrdunud ja meenutab teist valendavat linna sinise mere ääres — Cadizit. Olime omateada juba kaugel lõunas, kui jõudsime Veronasse. Ent kõik on suhteline. Vahe on sama mis Madridi ja Andaluusia vahel. Inimeste kõne on siin libedam ja pehmem ning erineb sama palju harilikust itaalia keelest nagu Andaluusia murrak Kastiilia omast. Tänavail on autode kõrval näha ka palju voorimehi, heleda narmasäärelise päikesevarjuga „troska" kohal. Mustajuukselised tüdrukukesed sobiksid igaüks iluduskuningannaks. Ruttasime muuseumi ja jõudsime just parajasti näha, kui palju seal oleks õieti vaadata. Imelik on muidu tähele panna, kui vähe siiski väline inimtüüp on siin muutunud. Rooma keisrite profiile oli näha Perugia ülikooli õpetajaskonnas ja kas või siinsamas tänavatrahteris meie kõrval, ning kas polnud Pompeij „rooma mees oma naisega" just äsja meiega ühes rongis!

Muuseumist läheme otsekohe rannale ja otsime Capo di Posillipot, mis on ja püsib *„moldo londano"*. Näeme aga Napoli lahte, näeme Sorrento ja Capri äärjooni. Kõige selle vaatamisega on läinud niipalju aega, et kui viimaks jõuame Vergiliuse hauale, *„ad Marinis mausoleum"*, et ka omalt poolt valada pisara *„piae rorem lacrimae"* kuulsa luuletaja haual, nagu apostel Paulus omal ajal — oli haud juba suletud. Vaatleme läbi raudvõre imelikku kaljuseina, mille koopaist üks peidab eneses kuulsa Ainea laulja põrmu, katsume võtta siit päevapilti, mis muidugi ei õnnestu, ja oleme kohmetunud. Väraval on plakat, kus seletatakse midagi Vergiliuse haua süstematiseerimisest. Elagu Itaalia uus, hea kord, aga see on juba pisut liig, kui hakatakse haudugi süstematiseerima!

Lohutust toob meile väike Osteria Avellinese, kus naerulohukestega Francesca Lavinia pakub meile maailma kõige paremat „spaghettit". Ja et meie Napoli õhtu ei jääks liiga vaikseks ja ühekülgseks, tuleb tänavalt paar kunstnikku, lauljad ja kitarrimängijad, kes rõõmustavad meid ootamatult hea muusikaga. Samas Osterias käime veel teisegi korra ja viimasel hommikul, kui Caprilt tulles sööme viimase kiire „pranzo" enne tagasisõitu Rooma, saame hiilgava Santa Lucia esituse laulu, viiuli ja kitarriga. Esitanud oma tükid, käivad tänavakunstnikud, kübar käes, ümber restorani ja kaovad.

Napoli vaatamine jäigi sellega, sest juba järgmisel hommikul astusime Circumvesuviana rongi, sihiks Pompeij. Umbes neljakümne minuti pärast oleme Pompeij jaamas. Aga ärge arvake, et pääsete niisama lihtsalt otse vanasse, õnnetusse, ärapõlenud Pompeijsse. Uus, hele linn on nihutanud

Ätna tulemägi Sitsiilia saarel.

end Vesuuvi hädaohtlikku lähedusse. Istume voorimehe troskale laia päikesevarju alla ja sõidame Porta Marina väravasse, kust algavad varemed. Paremal pool ilmub kõrge, tiheda taimestikuga kattunud vall. Selle taga on vana Pompeij, seal magab ta nagu mõni muinasjutulise Okasroosikese loss ja kõik teated temast olid peaaegu kustunud, kuni viimati uue aja teadus algas oma väljakaevamistega.

Liigume Porta Marinast lopsakate lõhnavate oleandritega palistatud teed mööda. Veel mõned väravad ja me astume uinuvasse linna.

Ei, see polegi uinuv linn, see on õieti surnud linn. Kirjeldamatult nukker, vaikne, hall varemetehulk. Tänavad on küll sama reaalsed kui all elavate maal, sillutis korras ja terve, on näha isegi veel raskete rataste jäljed. Kaupluste ukseavauste ees on selgesti näha joont, mida mööda ust on veetud kinni. Viina ja õliastjate asemed on ka omal kohal, paiguti on nõudki alles. Aga tänav tänava järele seisavad majad varemeina, sambad katkenud. Kuigi päev on kuum, tundub siin surma külma hõngu, isegi linnud ei laula.

Kuskilt hakkab siiski paistma silma värve, lilli, elu. Astume majadesse. Ja nüüd nagu hakkaks surnud linn elama — imelikku, suletud, viirastuslikku elu. Näeme maju, peenemaitselisi, õhurikkaid maju, mis on peaaegu korras, elanikud vaid puuduvad. Võime kujutella, kui rõõmust, võõrastevastuvõtlikku elu on viidetud Vettiuste maja aatriumis, kus purskkaev vuliseb ja lilled lõhnavad, võime kujutella Kuldsete Amoriinide maja hellenistlikult raffineeritud teatrinäidendeid. Maja omanik ja ta abikaasa, kaks ilusat, noorevõitu inimest, valvavad veel praegugi marmorkujudena oma maja. Kujutelgem, kuidas nende majade elanikud, päev päevalt, hommik hommikult, õhtu õhtult olid harjunud vaatama Vesuuvi, nagu inimene vaatleb oma kõige lähemat ümbrust ja jälgib peaaegu vaistlikult selle ilme vaheldust. Seal varitseb Vesuuv nüüdki tänavanuki taga, madala ja unisena, ükskõikse näoga. Ja kord oli *täna* see päev, mil sellest näiliselt rahulikust kuhikust kerkis üles taeva poole hiiglapiiniana tume, paks hukatus, lõpp linnale ja suuremale hulgale tema elanikest. Nii hukkus vana Pompeij ega tule elu enam kunagi tagasi siia linna. Ent sellisena, tuha ja rusu alt väljakaevatuna toob ta meile imelikult lähedase tervituse sellest maailmast, kus Plotiinad, Liiviad, Juuliad ja nende toogadesse mähitud mehed elasid päevast päeva oma argielu. Nende rõõmus, peenemaitseline, õhurikas ja puhtust ülistav kultuur on vahest tänapäevale lähemal kui mitme sajandi vahepealsed eluvormid. Tundub, nagu märkaksin koguni moodsas sisustusarhitektuuris Pompeij mõju. Ja valimisplakatid tänavate ääres pole, Jumal paraku, meilegi võõrad.

Jätsime Pompeij, selle varemed, oleandrid ja loendamatud sisalikud, kes jooksevad kivirusude vahel. Ja kui voorimees oli sõidutanud meid oma

naljaka päikesevarju all Torre del l'Annunziata sadamasse ja võisime heituda Napoli lahe läbipaistvasse, pehmesse vette, siis paisus meis nagu terava vastumõjuna pakatav rõõm, et meie ise kuulusime siiski veele, õhule ja päikesele, lilledele ja maa nõiduslikule ilule.

T u u l i a, Kaupunki vuorella. Matkakuvia Italiasta. Porvoo 1931.

RIVIERA SINISED RANNAD.

Näha kord Nizzat ja siis elada! Miks pole säärast vanasõna? Sest see, kes kogu oma eluks saab mälestisi sellest imelikust linnast, peab küll olema paratamatu loll.

Ärgu arvatagu, et Nizza on tühi ja surnud hooaja lõppedes. Muidugi on kadunud kõik mossis ja tusased inglased ning suured luksushotellid sulevad uksed, aga nende asemele tuleb loomulik ja elurõõmus keskseisuse prantslane, mõni ameeriklane, kelle ajaarvamine on sattunud segi minema, ja oma kosutusreisudel olevad põhjamaalased.

Ma ei mõtle siiski hakata sepitsema siin pikka kirjeldust Nizzast. See oleks liiga julge ettevõte. Sest on juba olemas sadasid kirjeldusi, kõige paremate sõnaseppade sulest, kui ka selliste reisukirjeldusmeistrite töid, kelle nime tunneb kogu haritud maailm.

Sõnadega kirjeldamatut naudingut pakub rannatee Cannes'ist Nizzasse igaühele, kellel silmad peas. Tee on pisut mägine, uskumatult kõver ja kääruline ning ühtlasi kaunis kitsas. Kui rannikul satub olema palju ameeriklasi, siis öeldakse see tore autosõidutee olevat otse hädaohtlik.

Armas aeg, kui ilus oskab olla Jumala loodus just siin selle tee ääres! Lugejad on vist kõik näinud neid belladonnasiniseid vaatekaarte ja pannud kõrvale kahetsevalt naeratades. Ilus, aga puha vale ja reisijate tüssamine! Nimelt, kui te ise pole siin veel käinud. Aga tänasest peale annaksin meeleldi tubli sauna igaühele, kes julgeb veel väita, et meri ja taevas ei või siin olla nii sinised — nii imelikult tumesinised. Mõnikord, aga mitte alati. Kui õhtu niiskus on suur, siis on taevas helesinine, nagu meil harilikult. Ja hämaras on veelgi imelikum tunne. Värvid muutuvad pehmemaks, kõik on mähitud nagu tumesinisesse sametisse.

Sõidame mööda suvilaist, millest üks on uhkem kui teine. Selle ostaksin omale, ei parem selle, ei — selle, siis kui olen saanud ... hm, siis...

Kõige imelikum on siiski taimeriik. Siin ei saja vihma suvel peaaegu sugugi. Järsud lubjakiviseinamid on nii kuivad, et kuiv püssirohi on nende kõrval nagu vettinud savi. Kõik ojad on kuivanud ja nende sängides mängitakse keeglit või kuivatatakse pesu. Ja siiski võrsub ning kasvab siin taimestik. Suvilate aedades kastetakse küll alatasa sinna istutatud

taimi. Aga selle eest on need nii lopsakad, et ei püsi aedades, vaid tungivad üle ja peidavad müürid ja plangud ka väljastpoolt möödamineja rõõmuks. Igasse mäeurkasse, igasse prakku on pesitsenud kodumaise, enam-vähem koltunud ja tolmuse taimestiku kõrvale kaks uhket ameerika võõrast, mis elavad alles mullusest vihmast ja niiskusest. Need on opuntsia, uhke kaktuseliik, ja agaav oma hall-valgete, pikkamööda ahenevate lehtedega. Agaav õitseb kord saja aasta järel ja sureb peale õitsemist. Nii on öeldud vähemalt meie „loodusloos".

Tee Nizzast Monakosse ja Monte Carlosse on sirgem kui Cannes'i oma ja ühtlasi laiem, muidugi teada, sest see viib ju — mängupõrgusse. Liiklemist segavad siiski veoautod ja trammiliinid. Väljavaated on veelgi suurepärasemad kui eelmisel teel.

Monako ei kuulu maailma tänapäeva suurriikide hulka, kuigi ta lõpetas võidukalt maailmasõja. Võit oli seda suurem, et riik ei kaotanud ainukestki meest võitlustes, vaenlane seevastu mitu miljonit. Ja siiski on monako sõdureil — või olid need vahest politseinikud — nii uhked lumivalged, kuldsete ja purpursete ilustistega mundrid, et neid oli näha juba kaugele. Ent sõitjad ei hooli kuigi palju politseist, sest üks katsub pääseda mängupõrgust ära nii pea kui võimalik, teine jälle ruttab sinna nii kiiresti, kui vähegi suudab, et haarata õigel ajal kinni oma õnne otsast. Inglasi ja ameeriklasi, hollandlasi, itaallasi ja venelasi — tõepoolest üllatavalt palju venelasi — ja mitme muu maa autosid, mille märke keegi ei jõua mäletada, kihutab alatasa mööda siin, kus inimene on loonud põrgu keset Jumala kõige ilusamat paradiisi.

— Kas teate, mida ütlevad terava keelega prantslased Mussolinist?

— Ei, kust meie seda teaksime?

— Nojaa, nad ütlevad, et Mussolini kõige geniaalsem temp oli see, et ta määras fašistidele mustad särgid. Vaadake, seletavad prantslased, itaallane põlgab puhtust, aga häbeneks ühtlasi mustaks määrdunud valget särki. Kõige parem teha särk kohe alguses mustast riidest, siis pole midagi märgata. Sellepärast jooksiski kogu rahvas ta lippude alla.

Üldse oleks küll parem puhastada esiteks oma uksealune enne kui rääkida teiste mustusest. Ja selle unustavad tublid prantslased. Kui näed, kuidas Itaalia Riviera kõige ilusamad kohad on ehitud kuivama riputatud pesuga, siis arvad peaaegu, et prantslastel pole õigus. Rahvas, kellel on nii palju pesu, ja kes — vist küll kipitava südamega — ohverdab oma ilusamad kohad pesupesemiseks ja kuivatamiseks, peaks vastuoksa pidama puhtuse ideaali vägagi kõrgel. Rivieral ei või igatahes paremaile hotellidele teha ses suhtes etteheiteid. Väiksemate öömajadega peab olema seevastu ettevaatlik.

Küla ja kindlusetorn Korsika saare kõrgel rannikujärsakul.

Maakeral on tõepoolest jumalikke maastikke, ka mujal kui filmis. Kujutelge vaid siinseid eeldusi! Alpide äärmiste ahelikkude lõunapoolsed nõlvad, mida niisutavad loendamatud mäestikuojad ja talvel meretuule

Relvastatud mägilased Albaania sisemaalt.

rikkalik niiskus, suvel saavad taas päikest ja päikest kogu päeva hommikust õhtuni, ja viimati vaade üle sopilise ranniku oma loendamatute lahtedega ja neemedega sügavsinisele Vahemerele, mis kunagi ei jäätu ega ole kunagi külmem kui meie mered suvè alguses. See on nagu loomulik maailma kõige suurim amfiteater, lavaks lai meri, näitlejaiks selle purjekad, aurulaevad ja kaluripaadid. Vaatlejate pool istuvad majad eri kõrgusel olevate pingiridadena, vaatlemas seda alatasa vahelduvat näidendit.

Rannikul kasvab igasugu õrnu taimi, mis ei kannata Kesk-Euroopa karedamat ilmastikku, siin kasvab isegi palme. Siin on lõunamaa puuvilja kodu. Mandlid olid juba küpsed, samuti persikud ja aprikoosid. Iga päev oli meil neid maitsevaid puuvilju lõunalaual. Aga viinamarjad olid alles väikesed, toored ja hapud. Viigimarju saime ka peaaegu küpsena, mil nad on sinakaspunased. Aga värske viigimari on põhjamaalasele selge pettumus. Ta loodab sellest midagi väga maitsevat, saab aga selle eest märja, nõretava, lääge puuvilja.

Turismi hooajal veebruarist maini on kogu „suur maailm" Rivieral. Suure maailma hulka arvatakse nimelt kõik inglise, ameerika ja põhja-euroopa rikkad inimesed. Sellele lisaks hulk igasugu seiklejaid ja kelme kogu maailmast. Siis on siin kõik puhastatud ja korras, söök hotellides esmajärguline ja muusika suurepärane. Aga kõik on vastavalt kallis ja rikaste välismaalaste ümber keerleb igasugu parasiite, keda on raske

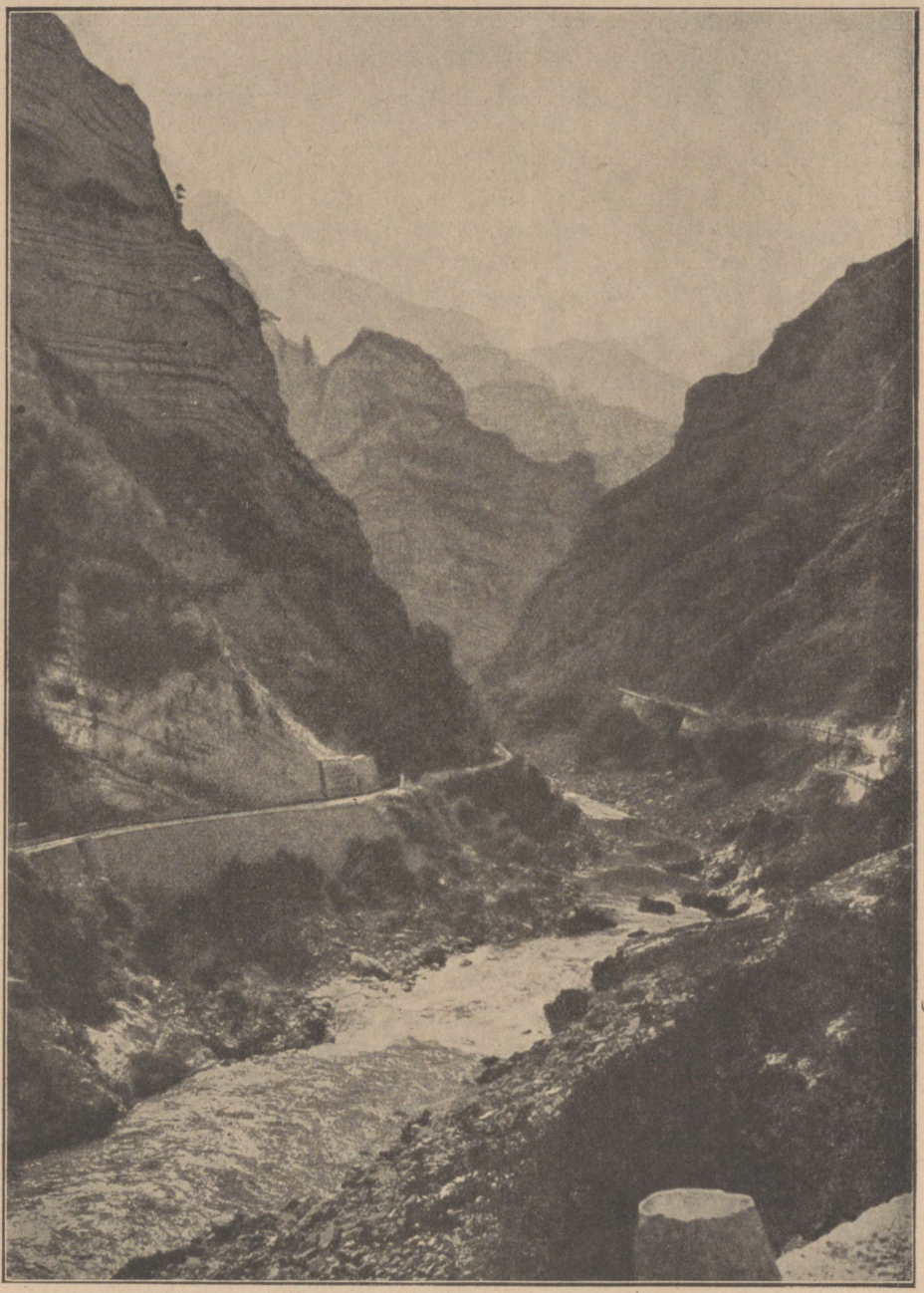

Neretva jõe sügav org Dalmaatsias.

eemale peletada. Hooaja möödudes sulevad kõige peenemad ja kallimad hotellid oma uksed ja lasevad rohelised võrevarjud akende ette. Aga osa hotelli teenijaskonnast on kohal ja kui kõnelda ilusasti nende pealikuga, võib juhtuda, et lastakse sind hotelli sisse ja saad ilusa toa odava hinnaga, igatahes ainult hoovi poolt, sest juba kombe pärast ei saaks avada tänavapoolseid aknaid. Muide alandavad teise klassi hotellid oma hindu hooaja järel ja matkajal on ikka hea meeles pidada järgmist tarka nõu: esimese klassi teise järgu hotell on alati parem kui teise klassi esimese järgu hotell. Ka kauplustes alandatakse tunduvalt hindu. Võib juhtuda isegi seda, et hooaja järel sõidetakse Pariisist Nizzasse või Torinost San Remosse ostma odavalt kraami. Võib koguni juhtuda, et meie suvireisijate talverõivastis on pärit lõunast.

J. E. Rosberg. Autolla Suomesta Välimerenmaihin. Porvoo 1926.

MADRID.

Viimane kord olin päikest näinud Lõuna-Prantsusmaal. Nüüd rändasin tinaste pilvede, jäise kõrve ja piiritu nukrameelsuse riigis. Lühikese päeva kestel lamas taevas otsekui kivivõlv meeleheitliku maastiku kohal, ööd olid pilkaspimedad, ilm luudeni tungivalt niiske.

Olin lugenud, et „Püreneede taga algab Aafrika". Olin lugenud idülle Vana-Kastiilia timja, lavendli ja rosmariini järele lõhnavaist kanarbikuväljust. Kuid sel aastaajal sain tunda, et Püreneede taga algab tõsine Siber, kus külm võib tõusta kahekümne kraadini. Minu sealolu ajal seisis elavhõbe vaevalt palju allpool nulli, kuid sedagi oli sealsetes oludes raskem välja kannatada kui talvepakast Maarjamaal. See osa Hispaaniast on lõikavate vastuolude maa, mille all inimene ja loodus kannatab. Tõepoolest, üheksa kuud talv, kolm põrgu, *ueve meses de invierno, tres de infierno,* nagu on vanasõna. Märtsikuul ärkab taimestik, kuid juuni keskel on ta juba kuluks põlenud. Septembrikuul ärkab ta uuesti, et oktoobrikuul jälle talve ees närtsida. Milline masendav vaade praegu! Punased, rusked ja hallid väljad, kuski taevarannal mõni metsik mäeahel. Ei iialgi metsa, vaevalt mõni üksik kõle puu siin-seal. Harva küla tolmuse tee ääres, ilma vähemagi haljuseta, savikarva kivimajadega, mille õues kilomeetrite taha näeme pilte, nagu tunneme neid „Don Quijote" realistliku kujutuse järgi: paks mees istub parajasti pisukese eesli selga või kahupäine poiss tassib ilmatu suurt kitsenahast viinakotti. Siin-seal künka harjal varemesse langenud, kuid veel nüüdki julm ja metsik loss, *castillo,* mille rohkuse järgi kord kogu maa oma nime on saanud.

Klis'i linna tänav Dalmaatsias.

Kõige kaunimad silmapilgud teekonnal on need, kui ärkad hommikul võõrastemaja toas, kuhu hilja õhtu väsinuna oled tulnud ja vaevalt riided seljast suutsid võtta, kui juba uni üllatas. Nüüd lamad puhanuna voodis, aknaeesriiete vahelt tungib keskhommiku kuma ja tänavakumin sisse. Seal väljas ootab sind võõras, salapärane linn, nagu riik, mille peatselt pärid. Sina aga lamad veel mõne silmapilgu, end loendamatute võimaluste kujutlusega nagu avanevate lillenuppude lõhnaga joovastades . . .

Nõnda ärkasin Madridis.

Läbi akna eesriiete tungis vastasmaja akendelt hele päikese vastuhelk. Ja sellesse valgusse uppus nagu uni eelmise õhtu pöörane sõit, surmaväsimus ja korteri otsimine pimedas, kõledas linnas. Hüppasin voodist ja jooksin akna juurde: tõesti, hele päike, nii kaua aja takka!

Kui pool tundi hiljem tänavale astusin, ei suutnud küllalt rõõmutseda ilma, linna ja uute inimeste üle; oli tarvis pöörduda ainult ümber nurga, ja olin juba Madridi keskplatsil, millel on kaunis nimi: Puerta del Sol — Päikese Värav. Öö oli külm olnud; võib-olla oli sadanudki; maa oli veelgi niiske. Kuid nüüd särasid veepiisad päikesepaistel. Valgus paiskus tagasi valgeilt seinult, akenderealt ja isegi inimeste nägudelt. Tõesti, see oli päikesevärav!

Kümmekond korda pidin iga päev üle Puerta del Sol'i minema. Turg ise pole huvitav. Tartu Suurturg on kohasem pealinna keskkohaks ja Tallinna oma kajastab paremini minevikku. Madridi keskturg on pikergune plats kõrgete kastitaoliste majade vahel. Avalikest asutisist on ta ääres siseministeerium ja post. Mis talle aga ometi oma huvituse annab, on asjaolu, et siit, nagu öeldud, terveni kümme tänavat algab, mis igasse linnaserva laiali viivad.

Hommikust õhtuni kihab turg inimestest. See on Madridi foorum, see on avalik koht lõunamaalase mõttes: koht seismiseks, ajalehe lugemiseks, kohvimaja ees lauakese taga kohvi joomiseks — ja politiliste asjade arutamiseks. Ajalugu ei tea Madridis ühtki mässu, *pronunciamiento*'t, mille esimene säde mitte Puerta del Sol'il poleks süttinud. Nõnda on see olnud juba Hispaania komuneeride ajast (XVI s.) tänapäevani.

Madrid on lõplikult igav linn. Kui olete käinud paar korda Prado muuseumis, jalutanud mõned hommikud Buen Retiros, vaadelnud paaril õhtul tänavaelu, siis tunnete paratamatult tühjust. Nädala pärast ei tea, mis peale hakata, olemasolu on mõttetu, tunnete enese olevat üleliigse, on igav. Ja siis võidab argipäeva hallus, tolmused tänavad ja kõledad ilmad kõige erksamagi meeleolu. Olete äkki muutunud kohalikuks elanikuks, kes kõik teab ning keda enam miski ei huvita.

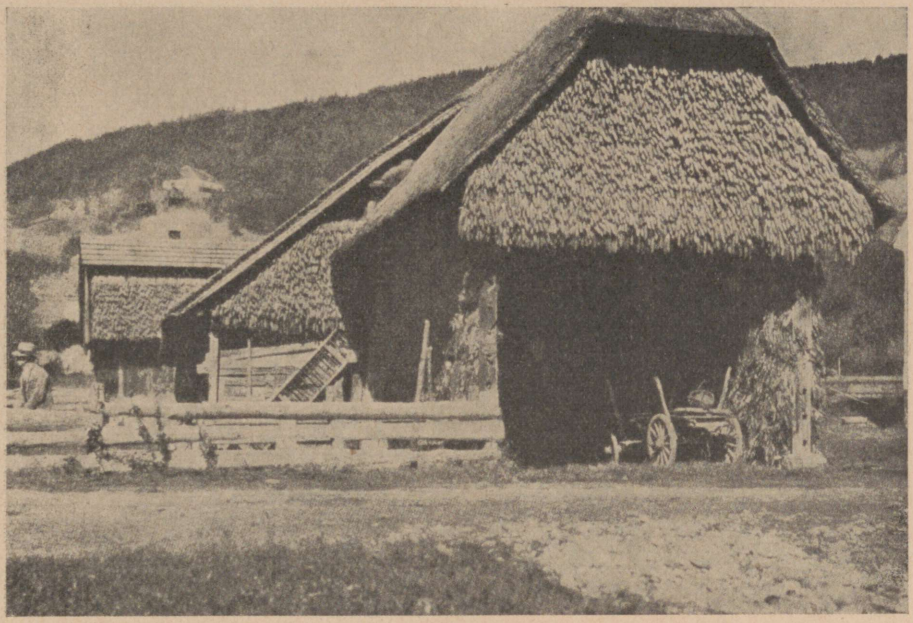

Sloveenia talumehed kuivatavad maisi rehe katusel.

Nagu inimesi, nii võime ka väga mitmesuguseid linnu armastada. Imetleme vanu kunsti ja mineviku metropole, peame lugu kihavaist tööndus-linnadest, tunneme aga ka intiimset sõprust väikeste linnakeste vastu kuski Flandria kurbadel lagendikkudel või Põhjamaa vaiksete vete ääres. Kuid Madrid ei kuulu nende hulka. Ta on uus ja suur, ilma et tas tunneks õiget elu südametukset. See pole õieti Hispaania ega „Euroopa", see on vaese mehe pühapäevakuub, mis hästi selga ei sünni.

Ma ei tunne ühtki Euroopa pealinna peale Budapesti, mis oleks nii igav kui Madrid. Olen lugenud Lõuna-Ameerika pealinnade meeltmasendavast vastuolust nende ümbrusega, nende kõledast „eurooplusest" kesk põlismetsi ja arumaid, — see mõte tõuseb ka Madridi puhul.

Madrid on igatahes suurlinn, umbes kaheksasaja tuhande elanikuga. Ta on võrdlemisi hästi korraldatud, tal on väga hea tänavaraudteevõrk, rohkesti uhkeid maju, haruldaselt palju esimese järgu hotelle ning loendamatud kohvimajad — „otsekui Pariisis"! Kuid jälle ja jälle tõuseb küsimus: mis otstarve on sel kõigel?

Praegune Madrid on täiesti uus linn, ning uus halvas mõttes. Peale ühe silla pole huvitavaid ajaloolisi ehitisi. Mis seal praeguse ehituskunsti alal kordaminevat on loodud, seda kõike võib mujal palju paremas ja suuremas ulatuses näha. Kirikuid on peale saja, kuid nende hulgas pole ühtki huvitavat. Ja see on alles vaesusemärk Hispaania linnas! Avalikud asu-

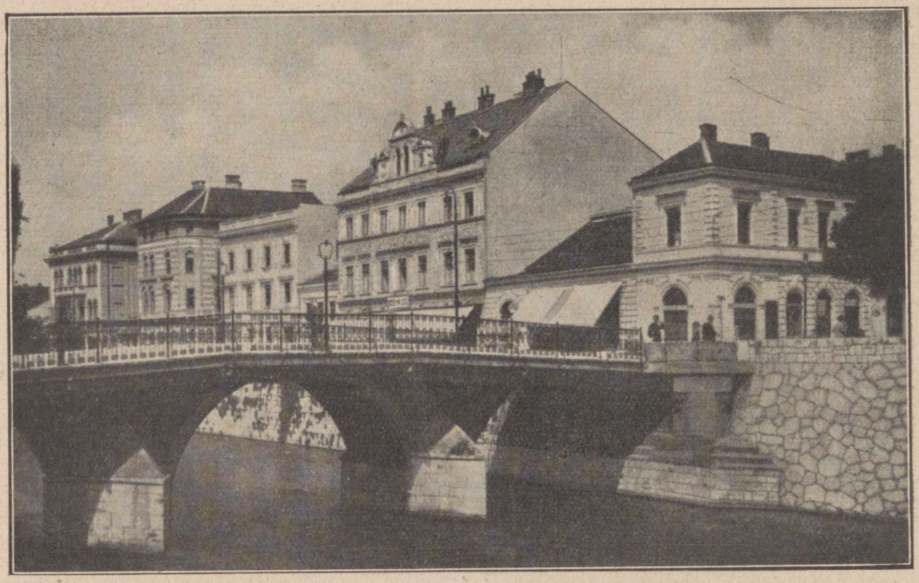

Sild Sarajevos,
kus tapeti Austria troonipärija.

tised on tüüpilised „kroonu" ehitised, tihtipeale koguni kasarmu stiilis. Ooperimaja on labane. Vaatamisväärne on ainult kuningaloss: neljanurgeline ehitis, valgest graniidist, renessanss-stiilis. Kuid seegi, vaevalt poolteist sada aastat vana, on itaallase loodud ega peegelda Hispaania hinge.

Ainus turg, mis keskaegse ilme alles hoidnud, on Plaza Mayor. Kord oli see linna süda, siin pandi toime rüütliturniire, auto-da-fé'sid ja härjavõitlusi, kuid nüüd on ta linna vereringjooksust kõrvale jäänud. See on vaikne koht, õieti õu, mida neljast küljest ühesugused majad loendamatute klaasrõdude ja mitme kangialusega ümbritsevad ning mille keskel on haljusest piiratud Philipp III ilus ratsutaja sammas. Kuid milline elu kihas siin kord, mihukesi pilte võis siin näha läinud ajul! Rõdudele ja kangialustesse mahtus nagu teatri loožidesse kuni viiskümmend tuhat vaatlejat. 30. juunil 1680 oli siin inkvisitsiooni otsusel inimeste põletamine, mis kella 7-st hommikul õhtu pimedani kestis, sest nuhelda oli terveni 80 õnnetut. Kuningas, kuninganna ja õu maitsesid seda lõbu terveni kaksteist tundi kohalt lahkumata! On midagi pööritavat juba paljalt ses mõttes. Ja alati, kui neist kangialustest läbi vaiksele ja kodusele õuele tulin, haaras minust kole minevikupilt hingemuljuva jõuga kinni. Ainult ühes kohas olen veel sellesarnast valu tundnud: Rooma Campo di Fiore turul, kus Giordano Bruno 17. veebruaril 1600 elavalt põletati ja kus nüüd turunaised martri samba ümber käratsedes igal hommikul äri ajavad.

Turg Sarajevos.

Isegi Nürnbergi piinariistade kogu ei mõju nii hirmsalt: need kuratliku inimese välja mõeldud riistad on veretöös tegevad olnud, kuid piinapaik on passiivselt sest osa võtnud ja otsekui isegi selle all kannatanud. Maastikku, kividesse, õhkugi on jäänud mingi mälestis paratamatust kuritööst, mis kaebab, kaebab järelejätmatult. See langeb kui painaja hingesse, nagu sünniks hirmus vägivald veel sel silmapilgul su ees. Olen kuulnud ateistist, kes Kolgata mäel nutukrambi ja pöörituse sai hirmsa kehaliku valu pärast. Ja ta ei võinud iial lõplikult seletada selle ülimõistusliku valu põhjusi, mis tas äratas teadvus ühest kuritööst sel kohal ligi paar tuhat aastat tagasi.

Mõne päeva pärast tundsin põhjalikult Madridi. Ma ei leppinud enam linnaga, vaid tegin iga päev pikemaid või lühemaid teekondi selle ümbrusse. Ja alles siin tärkas täiel jõul imestus: mis otstarbel on see linn siin?

Madridi läänepoolsel küljel jookseb Manzanáres'i jõgi, mille kohta, kui ma ei eksi, juba Cervantes pilkavalt on tähendanud, et „ses jões leidub isegi vett". Ainult kõrged ja tugevad sillad, mida on terveni kolmteistkümmend, näitavad, et siin vahel kõrge vesi võib olla. Harilikul ajal pääseb kivilt kivile hüpates üle. Jõe taga on mitmed surnuaiad, mille astmetelt, valgest graniidist kabelite ja kõrgete küpresside vahelt linnast saab ülevaate.

Tüüpe Sarajevo turul.

Kuid see on lame pilt: salk halle ja kahvatuid maju puudeta mäenõlval, kust vaevalt kuningaloss ja peakirik esile paistab, kõik ühtekokku ilma vähemagi maalilise iluta. Linna ümber lainetav savi- ja liivakõrgustik, alasti, päikese põletatud, ilma taimestikuta, tolmune ja igav. Loode pool aga poolringis lumine Quadarrama mäeahelik, millelt tuulehingus päikesepaisteselgi päeval tundub otsekui surma käskjalg.

Tegin veel siia-sinna mõne jalutuskäigu, kuid tulemuseks oli alati üks ja sama kõledustunne. Mõnes orus, vee lähedal kasvas üksik räsitud korgipuu või raudtamm, kuid üldiselt meeleheitlik kõrb. See on sedavõrt viljakandmatu maa, et kõige väiksemad aedviljad mitmekümne kilomeetri tagant peab tooma, mis elu linnas muidugi väga kalliks teeb.

Fr. Tuglas, Teekond Hispaania. Teine trükk. Tallinna 1923.

MADRIDI ARGIPÄEV.

Hispaania pealinn Madrid asetseb otse Pürenee poolsaare südames, kuival ja karedavõitu Kastiilia kiltmaal. Madrid on täiesti uueaegse välimusega suurlinn, mille elanikkude arv ületab 800 000. Hoolimata uueaegsest välisest ilmest on Madrid siiski küllalt „hispaanialik" oma üksikasjalikumais joonis, nagu korteriolud, elamisviisid, rahvakombed jne. Järgnev lugemispala annab sellest väheste sõnadega elava kujutluse, nagu see näib põhjapoolse Euroopa teissuguseist oludest siia saabunud külalise silmadele.

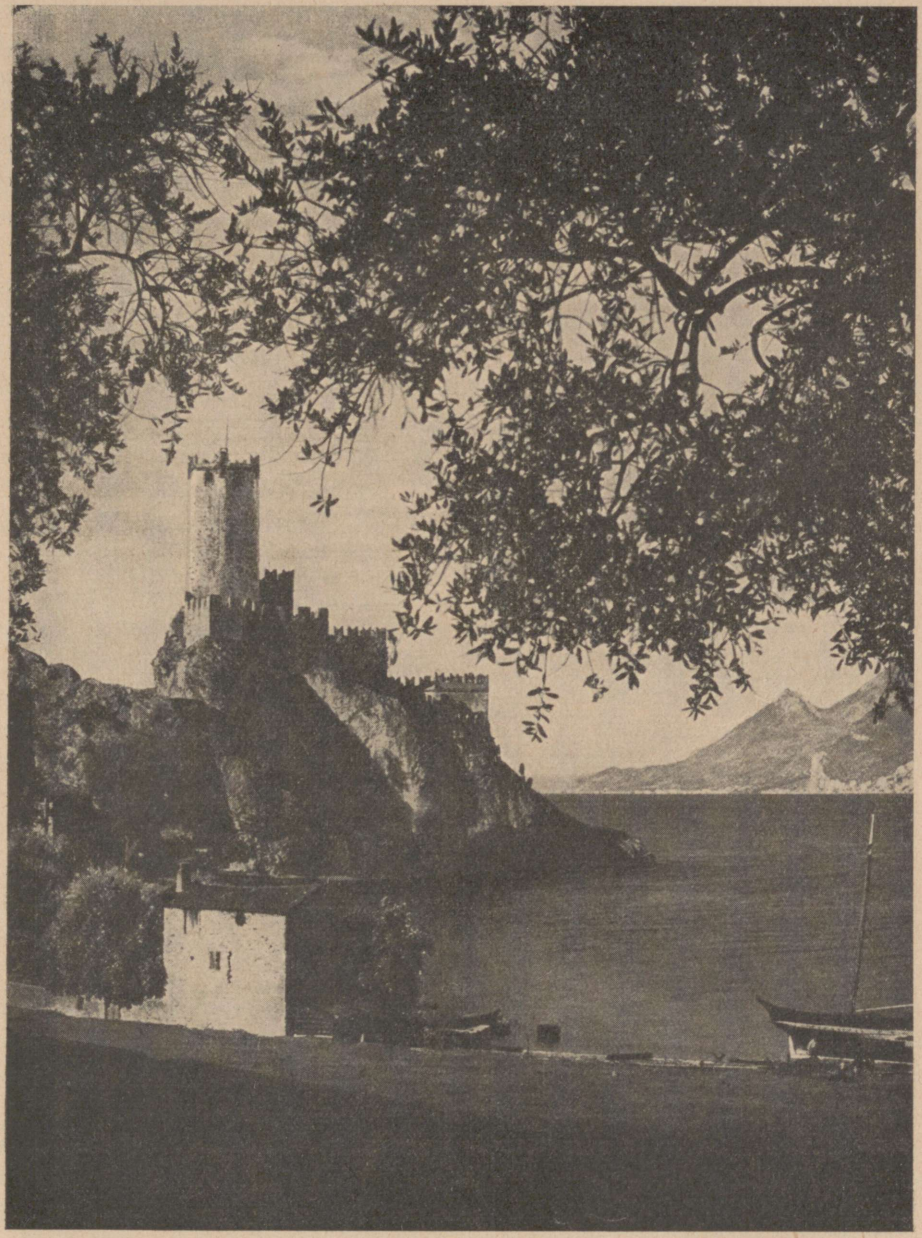

Garda järv Põhja-Itaalias.

Madridis nimetatakse „azotea'ks" rõdu üleval katuse kõrgusel või katust ennast, kui katus on tasane ja oleskelukohaks sisse seatud. Sellisele azoteale avaneb uks meie toast Madridis. Kui veel lisan, et meie azoteal

on ilus, punane kivipõrand ja teises otsas väike pergola, et seal on ruumi kahele tugitoolile ja teelauale ja et siit avaneb ilus vaade üle punaste telliskivikatuste, millel jooksevad kassid, siis arvavad vist küll lugejad, et oleme asunud elama kesteab kui uhkesse kohta.

Midagi sellesarnast! Tõsi küll, päris meie lähedal oli Puerta del Sol — „päikesevärav" — Madridi ja pea terve Hispaania keskus, trammiliinide suur sõlmekoht ja õhtupooliku jalutuskäikude tulipunkt. Aga kui esimesel Madridis viibimise päeval otsisime korterit ja astusime Pansion V. eeskotta, siis oleks küll üheksa kümnest põhjamaalasest pöördunud otsekohe tagasi. Sest see, kuhu me kõige pealt sattusime, astudes enne mööda viiest räpasest eidest ja kümnest lapsest, oli pikk ebamäärane koridor, mille lagi ja seinad olid kord olnud valged, nüüd aga olid mustad. Aga meie võtsime südame rindu ega läinud tagasi. Võis ju igatahes käia vaatamas kuulutuses pakutud ruumi. Koridor lõppes ja meie ees olid trepid, mis olid juba kaunis puhtad. Taipasime nüüd, et kuulutuse müstiline „2-dcha" tähendas teist korda paremat kätt. On väga oluline, et hispaania trepikodades on sildid, kust võib näha, mitmendal korral ollakse, sest muidu ei teaks seda kunagi. See, mis meie arvates on esimene, seda nimetatakse siin alumiseks korraks, teine on „entresuelo", mis tähendab midagi taeva ja maa vahelist, kolmas on esimene, neljas „peamine kord" (principal) ja alles viies on teine.

Kui helistasime „2-dcha" kella, avas ukse ilus Agapita, kes igatahes ei paneks kedagi ümber pöörduma ega põgenema. Asjale oleks olnud kasulikum, kui oleksime näinud pansioni pidajannat donja Brigida't kohe mustas siidis, peen pitstüllist rätt hästikammitud juukseil. Sellisena läheb ta kirikusse, linna ja võõrsile. Räpasevõitu kirjus argipäevarõivastises näib ta aga pisut — hm! Aga kui donja Brigida, kes mööda minnes öeldud on päris kuldne „mammi" ja hoolitseb meie eest suurepäraselt, näitab meile azotead, oli meil vaevalt enam meeles vaadata tuba, ja et hind oli väga mõõdukas, otsustasime jääda siia.

Kümnest põhjamaalasest üheksa oleksid kohe pöördunud tagasi ja azotea oleks jäänud avastamata. Muuseumide kõrval peab nägema ja õppima tundma ka elavat elu ning seda õpib sageli tundma alles siis, kui on julgenud astuda sisse ebameeldivast eeskojast.

Pansion V. kaudu oleme saanud heita pilku hispaanlaste eraellu. Sest see koht on läbi ja läbi hispaanialik, kui nii võiks öelda. Hispaania nimetamine meenutab hõlpsasti selliseid asju nagu grandeza, hidalgo jne. Tõeliselt on aga hispaanlased väga tagasihoidlik ja demokraatlik rahvas. Pansion V. on lihtsavõitu pansion, siin pole salongi ja söögitoas on ruumi vaid suurele lauale, selle ümber istuvaile lõunastajaile ja Agapitale, see on teenija „la preciosa", kes kannab söögid sisse ja välja, valab vett klaasidesse ja lõikab leiba idamaise aeglusega. Mõned toad on koguni akendeta alkoovid, erilist eeskoda pole, saapaid maja poolt ei puhastata.

Vaade Firenze kesklinnale.
Esiplaanil vana sild „Ponte Vecchio", taga keskel „Palazzo Vecchio" palee kõrge torniga.

Õieti on Pansion V. kaunis ebakodune, elanikud aga seda kodusemad. Noored üliõpilased istuvad ja loevad oma õpperaamatuid söögitoas, sest alkoovides on liiga pime. Sageli nägin Don Juliot (vana hallpäine advokaat, pooleldi kirjanik) istuvat köögis lehte lugemas. Hispaanlastel on küll temperamenti, aga kiirustamist ega närvitsemist pole märgata ka siis, kui peame ootama Agapita „köögimaiustisi" ülekohtuselt kaua. Viimaks tuleb Agapita, aeglaselt, naeratava näoga, vanad härrad annavad talle meelitusnimesid, poisid teevad väikest süütut nalja. Kõik on ikka heas tujus. Kõneldakse härjavõitlustest, teatreist ja politikast. Hambaarst ja Don Alfonso vaidlevad mõnikord nii et ragin taga, sest Don Enrique on noor kukk ja maailma parandaja eas, aga majakorda see ei tülita.

Nüüd sooviks ehk mõni teada, mida siis siin õieti süüakse. Õli, õli ja jälle õli. Palju liha, palju kala, palju juurvilja, mune ja puuvilja. Mitte kunagi võid, mitte kunagi piima. Vein on vilets, aga vett juuakse selle eest väga palju. Rahvuslikud söögid on üldiselt väga head ja nälg õpetab sööma praetud mune, mis ujuvad õlis.

On mõnus istuda üleval azoteal ja kuulatada. Sügaval all on tänav. Seal keeb kogu aeg elu ja liikumine. Kord pakub tänavakaupleja hõigates oma kraami — juurvilja, vedrunõelu või kraenööpe, vahel põristab pime mees oma kitarri ja laulab rahvalaulu, mille meloodia on hoopis midagi muud kui meie oleme harjunud kuulma, vahel laseb väike eesel kuulda oma häält, millest on öeldud, et selles kajastub terve loomariigi hädakisa. Väike eesel, vaeseke. Võib-olla hispaanlane armastab oma eeslit, nagu Sancho Panza, aga — keda ta armastab, seda ta ka karistab...

Tänav elab, sest hispaanlane elab tänaval. Ja tänavale ulatub ka ta kodu. Kui kõnetad siin mõnda inimest, küsid teed või muud sarnast, siis pole kunagi karta tusast vastust. Meie maja sissekäigul elavad peaaegu alaliselt need viis eite ja kümme last. Neid peab tervitama, kui tuled sisse või lähed välja. Hommikul öeldakse „buenos", mis tähendab tere hommikut, päeval „buenas", mis tähendab umbes tere lõunat ja õhtul „buenas" — tere õhtut. Nad vastavad rõõmsalt „muy buenos", mis tähendab „õige head!" Kui trepil tuleb mõni vastu, tervitatakse samuti, kui ta pole mitte just ilmsesti välismaalane. Esitlemist polnud, kui asetusime esimest korda pansioni söögilauda. Ja kujukas on, et nüüd, kolme nädala pärast, teame igaühe eesnime, aga mitte ühegi perekonnanime.

Erilist mainimist väärib „sereno" — öövaht. Meil on küll väravavõti, vähemalt 12 sm pikk, aga puudub majaukse võti. Kui tuleme õhtul teatrist ja uks on kinni, plaksutame paar korda käsi. Ja juba hakkabki liikuma valgus eemal tänaval, lähenedes meile — sealt tulebki „sereno", latern käes, teeb ukse lahti, ja samal ajal, kui meie otsime oma taskust jootraha, süütab ta oma küünlaleegist peene vahatiku, annab selle meile, et näeksime trepist üles minna, ja soovib „head ööd, head und".

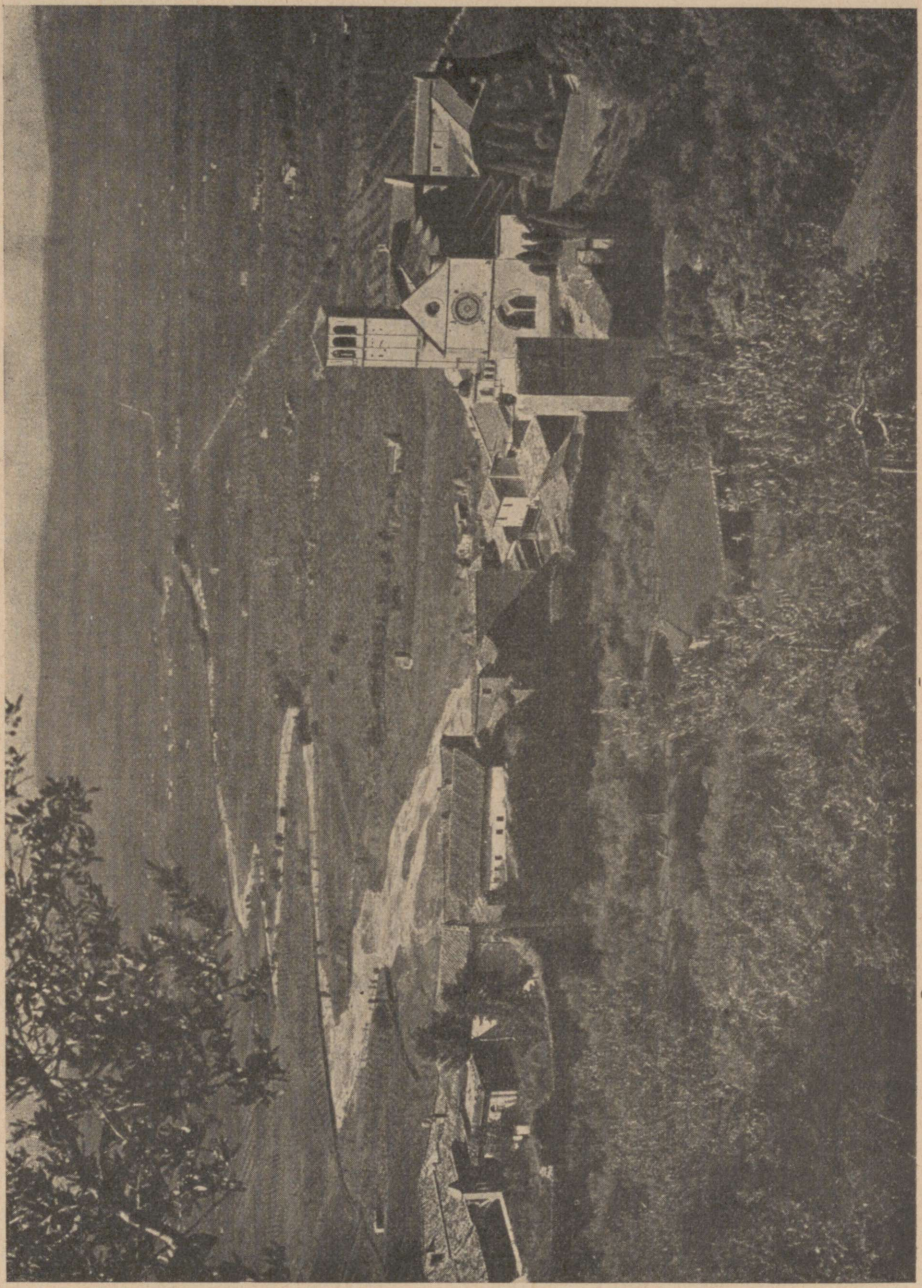

Assisi linnake Kesk-Itaalia Apenniinide läänejalal.

Korsika mägisel sisemaal.

Nende lugude lõpuks sobiks väga hästi, et istuksin nüüd azoteal seda kirjutamas. Ent azoteale viiv uks on täna õhtul suletud nii kõvasti kui võimalik. Sest — nüüd on ka siin jõudnud kätte sügis. Kui äsja pistsin pea uksest välja ja vaatasin siravaid tähti kirikutorni taga, siis tuli vastu õhk, mis lõhnas päris koduselt. Kodumaa kõledate sügis-suvepäevade lõhn. Puud on alles lehes ja lillepeenrad ilusad. Külmad ja pakased on alles kaugel. Aga sügis on tulemas. Ja on ka vist juba aeg.

Kas naeratab meile vastu suvi, kui tuleme Andaluusiasse?

Jeannette, Me lähdimme Ranskaan ja Espanjaan. Porvoo 1927.

ANDALUUSIA MATK.

Sõit Madridist Corbobasse kestab kaheksa tundi ja pakub nii palju vaatamisväärset, et see aeg ei tundu sugugi pikana. Alguses ümbritses meid sama kahvatu, suurejooneline Kastiilia, mida olime näinud juba enne. Sellisel raudteesõidul saab väga elava kujutluse jõgede tähendusest kuivas maas. Üksluise hallpruuni maastiku katkestab äkki lai, roheline vööt. Seal

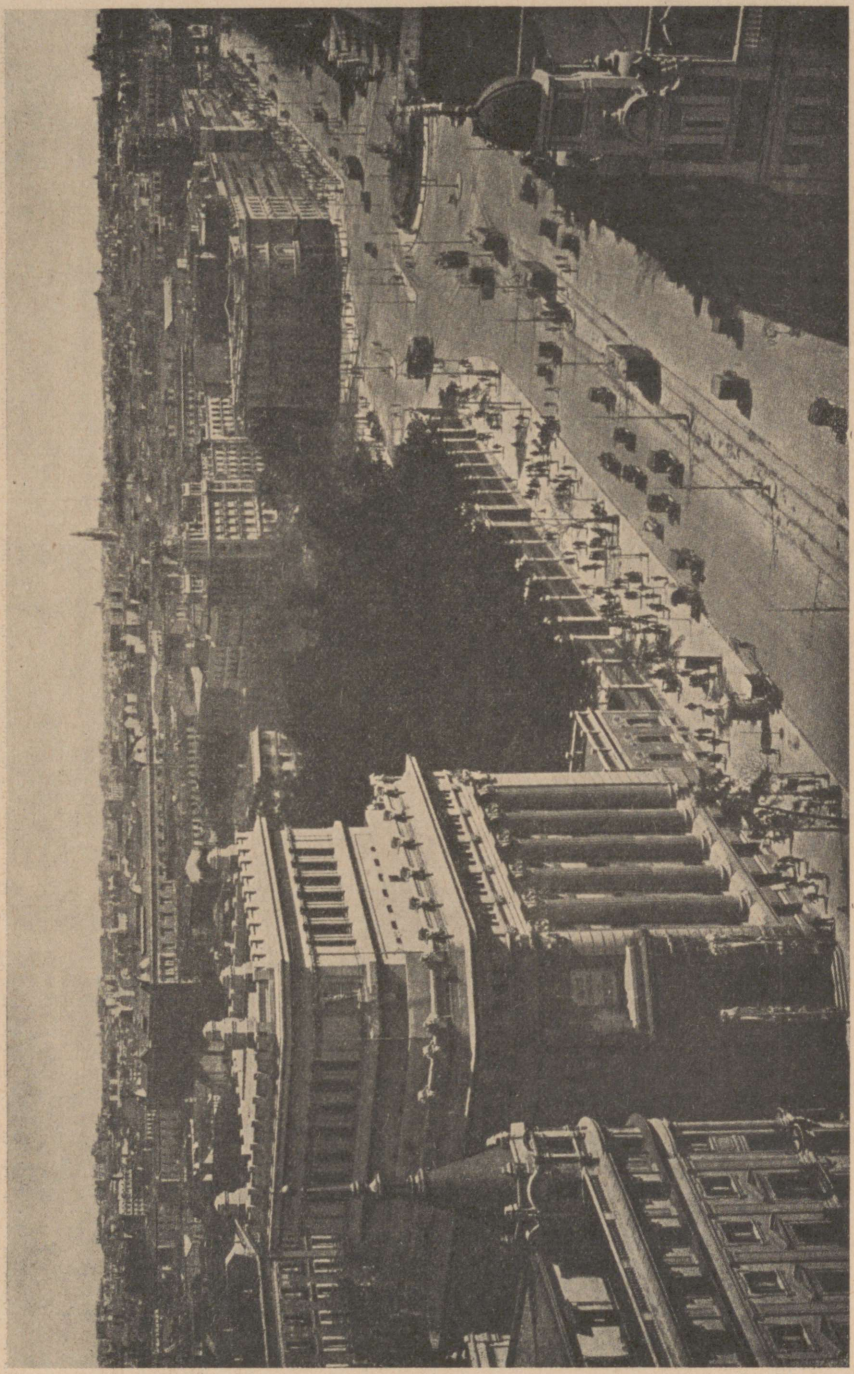

Vaade Madridi südalinnale.

Madrid on väliselt ilmelt täiesti uusaegne suurlinn.

on elu, linnupesadena kaljuveerudele kinnitunud külasid. Siis tuleb nähtavale jõgi. See võib olla vilets, poolkuivanud oja, aga sellest on siiski pärit kogu see haljendus. Jõeorust möödunud, näeme jälle sedasama karmi ja kuiva maastikku, mida katkestab alles uus jõevööde.

Paaritunnise sõidu järel jõudsime kuulsasse La Mancha'sse, Don Quijote kodumaale. Olin kujutelnud seda Quijote maad veelgi kuivemana ja karmimana. See puudetu, lainetav kiltmaa on siiski teatud määral ülesharitud. Vähemalt rongiaknast vaadates paistab silma erivärvilisi laike, mis tähendavad kesa, küntud põldu, karjamaad jne. Paiguti on näha ka vett, aga need on vist vaid vihmaveelaigud liialdamata telliskivi värvi. Ja siis tuli siin-seal nähtavale tuuleveskeid. Selles puudeta ümbruses tõusevad nad maast mingite suurte ja kummaliste olenditena. Tahaksin peaaegu väita, et La Mancha kurb rüütel oli vaid lühikese nägemisega, sest ka harilikkude paljaste silma-

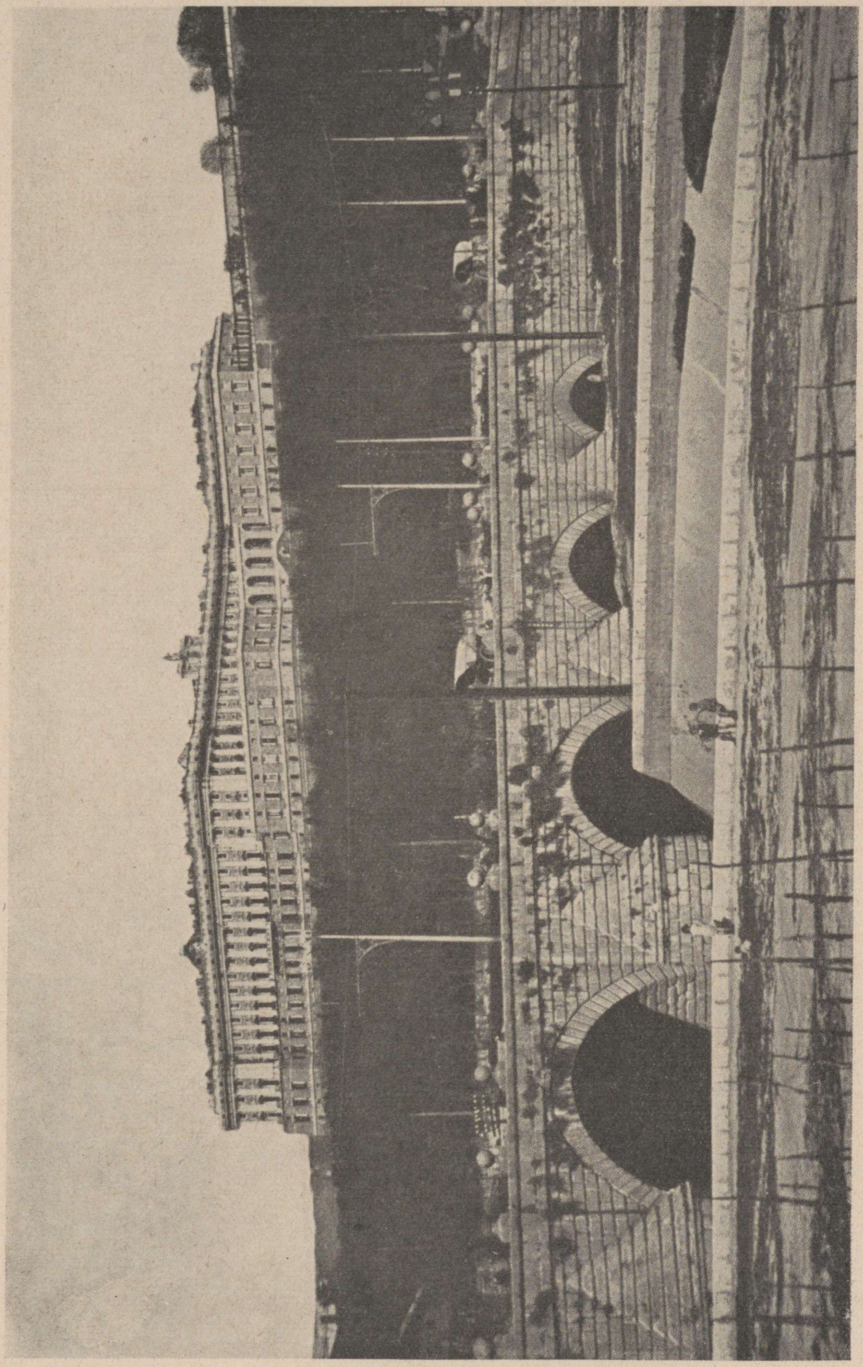

Endine kuningaloss Madridis.

dega vaadates näisid need minule tõepoolest hiiglastena, kes vehivad oma suurte kätega. Kuulsime, et on kavatsus püstitada hiiglasuurt mälestussammast Don Quijotele ja Sanchole siia La Mancha kõrbe. Ent nende vaim lehvib siin kõikjal ka ilma mälestussammasteta.

Oleme alles La Mancha lainjal kiltmaal, kui hakkab juba paistma lõunas siniseid mägesid. Seal on Sierra Morena. Rong tõuseb pikkamööda üha kõrgemale. Madridi põhja poolt piirava Sierra Guadarramaga võrreldes algab Sierra Morena leigevõitu elamusena; tõus on lame, servamäed madalad ja lamedad. Ka vihma sadas pisut. Aga Sierras paraneb asi aegamööda. Paari tunneli järel jõudsime mäestiku nii järsuharjalisse ja pidulikku ossa, et polnud enam midagi soovida. Siin kuski keset kõige karmimat Sierra rägastikku pidas La Mancha rüütel oma kurb-kuulsat „armastuskahetsust", ja siit tuli Sancho ühes kirikuõpetajaga teda koju viima.

Peagi hakkab rong minema allamäge ja olemegi Andaluusias. Jaamades müüakse head kitsepiima ja inimeste kõne on imelikult pehme ning pudikeelne. Kaugemalt kuuldes on raske öelda, kas kõnelevad nad hispaania või mõnda teist romaani keelt. Õhtu hakkab hämarduma, maastikku pole enam näha. Aga õhk tundub tõesti pehmemana.

Cordoba tundus vaikse, valge ja rahuliku linnana Madridi lärmi ja pika rongisõidu järel. Jõudsime veel samal õhtul kaunis palju näha. Laia Guadalquiviri, milles peegeldusid kaldalaternad ja taevatähed, rea kitsaid tänavaid, mille sillutis näis õige antiiksena ja oli kuuldavasti juba mauride tehtud, vaikseid puiestikke, kus kasvasid lilled ja sulises purskkaev, võredega aknaid, mille ääres istus noormees, sosistades midagi innukalt, kuna võre taga vilkus must silmapaar ja paistis pehme põse äärjoon. Ja soe oli. Kõndinud ilma kindla sihita ringi, sattusime mošee juurde, mille pikad igivanad välisseinad ja araabia väravad häälestasid meie meelt pidulikuks ootuseks.

Hommikul paistis päike ja Cordoba kalifaadi vana pealinn oli kiirgavalt valge. Inimesed nimetavad praegust aastaaega talveks. Oleme nüüd säärases kohas, kus lund sajab ainult mõni harv kord ja kus vesi kunagi ei jäätu. Nüüd päevavalgel nägime, et pimedas nähtud lilled olid roosid, kuigi nõrga lõhnaga talveroosid, aga siiski roosid. Ja mošee õuel nägime esimesi kollaseid apelsine puude otsas. Pargis kasvasid kõrged palmid ning igasugu värvi ja vormi lilli.

Põhja-Hispaania Burgos on nagu raudkübaraga rüütel, Toledol on kübara all juba turban, Cordobal ainult turban. Ja kui turbani otsa on pandud piiskopikübar, siis paistab igaühele silma selle juhuslikkus ja sobimatus. Nii palju kui olengi oma reisudel ihalnud katoliku kirikuid, nii imelikkudena ja sobimatutena tunduvad kõik kristlikud juurdeehitised Omaijaadide vanas templis. Missugune võis ta olla, kui kõik apelsiniõuele viivad uksed olid lahti ja kõik need peened, sihvakad sambad seisid püsti. Nüüd on neid umbes 850 järel. Imelik, hämar muinasjutuline mets. Aga keset mošeed

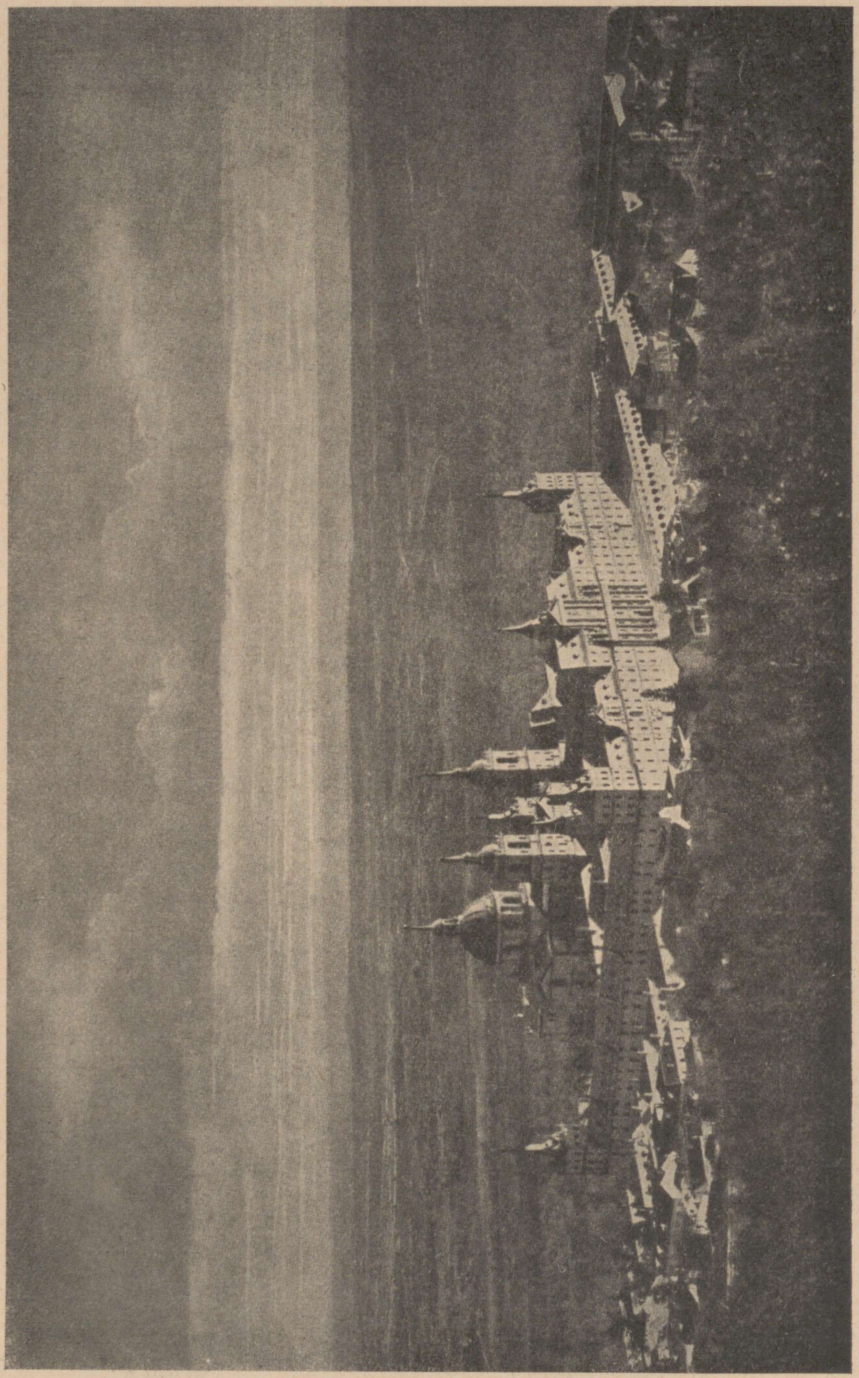

Escorial — klooster ja Hispaania kuningate matusepaik Madridi lähedal.

on mets maha raiutud ja meie satume siin renessanss-stiili kirikusse altari ja kantsliga. Karl V, kelle ajal seda tehti, ei pannud seda pahaks ega kaevanud selle üle. Praegu on osalised restaureerimistööd käimas.

Cordobat kutsutakse surnud linnaks. Minu meelest on ta pigemini uinuv linn, kuhu maurid on jätnud oma idamaise rahu. Cordoba on uinuv linn ja ei oleks sugugi kõige hullem jääda siia ka uinuma mõneks päevaks.

Kuid peame jätkama oma teekonda Sevillasse. Teel näeme pimeda tõttu vaid kaktusepõõsaid, mis nähtavasti asendavad meie kuuski raudtee ääres. Hispaania rongides harrastatakse alalist läbitõmmet ja võib alati pista pea aknast välja. Aastaajad kipuvad siin segi minema, tuleb meelde varakevad, mil lumi on just sulanud ja maa niiske ning lõhnav. See kujutlus jätkub, kui näed päevavalgel välju, millel rohi on pruun ja koltunud. Siin pole midagi meie sügisetaolist. Kollendavaid puid näeb harva. Aiad on meie meelest täies suveuhkuses. Missugune oleks siin kevad!

Jõudsime „sümpaatsesse" Sevillasse hilja õhtul. Hakkan taipama, mida hispaanlane mõtleb sõnaga *simpatico*. Kui hispaanlane nimetab mõnda linna sümpaatseks, siis tähendab see, et seal valitseb rõõmus, elav, nüüdisaegne elu ja mitte muuseumi õhkkond. Ja seda võib täiel määral öelda Sevillast.

Esimese õhtu valguses polnud Sevillas midagi erilist. Minnes välja oma ööbimiskohast, panime tähele, et elasime päris linna keskuses ja jõudsime otse palmide turule, kus omal ajal oli olnud klooster. Ilusa kõlaga kirikukell, mis kostus meie tuppa, oli Giralda kell.

Kui jätkata võrdlusi, et mis kübara alla peaks panema Sevilla, siis peaks see vist küll olema uhke flamenco-kübar, mida Madridis näeb harva, aga Andaluusias igal mehel. Või vanaaegne mantilla, kõrge kammiga, mida Sevillas võib näha igal sammul.

Sevilla vana katedraal on jälle ehtne ja õige gooti tempel, kõige valdavamat ja pidulikumat laadi. Siin on ka Kristofer Kolumbuse haud. Aga et „päris kindlasti" ei teata, kas on ta luud tõesti siin või on nad jäänud Habanasse, kus nad olid seni, siis ei suuda ka meie langeda eriti sügava harduse valda seda hauda nähes.

Nii Sevilla katedraalis kui Cordoba mošees nägime vähemalt osa siinseist rikkalikest kiriku aardeist. Oi seda kulla ja ehete hiilgust! Cordobas on mošee alal hoidunud, kuid minareti asemele on ehitatud hiljemini kellatorn. Sevillas on mošee hävinud, ent minarett, imeilus mauri Giralda on praegugi veel katedraali kellatorniks.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

See pole mitte noor ehitis, mis Sevillas kannab Giralda nime. Ta on vanem kui ükski maja siin linnas, ligikaudu tuhat aastat. Kuid sellest hoolimata on ta haruldaselt terve ja tüse. Ta ehitusega seotakse arhitekt Al Geveri nimi, mida omakord jälle, muidugi ekslikult, algebra leiutamisega

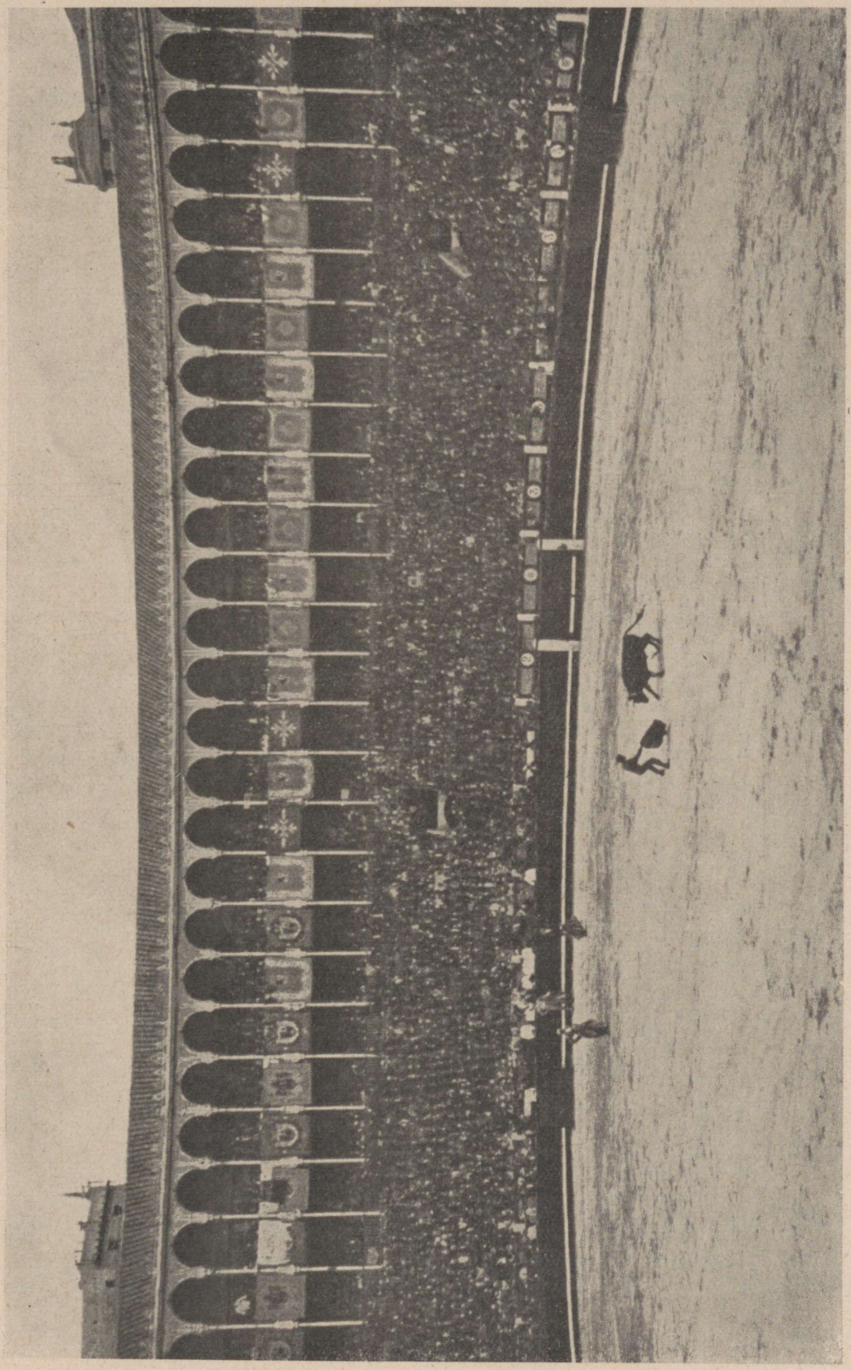

Suur tsirkus Madridis, kus peetakse härjavõidlusi.

ühendatakse. Kord hüüdis selle torni tipult muezzin usklikke palvele. Ajad muutusid, mauride mošee torni juures hävitati, asemele tõusis kristlik katedraal. Ja nüüd kutsuvad torni kakskümmend viis kella inimesi palvele jumala ees, kelle nimi pole Allah...

Oli imelik tundmus, kui saatja seltsis tõusu torni tipule algasin. Torn ise on neljanurgeline massiivehitis, iga kant umbes seitse sülda, müürid üle sülla paksud. Üldse on see Hispaania kõige kõrgem ehitis. Kuid, mis iseäraline, siin pole treppe. Kogu aja jätkub telliskivist põrand kruvi moodi kesk torni oleva väiksema neljakandilise torni ümber, kord pimedusse kadudes, siis jälle akna juurde juhtides. See on isesugune mäele tõus, mis heade jalgade puhul on lõbus ja uus. Sisemises tornis aga on kirikuteenrite pimedad korterid nagu mesilasekärjed üksteise kohal. Milline imelik elu ülalpool lõpmatut linna askeldust! Kes aimab alt turult vaadates, et siin ülevalgi elu igapäevne hall lugu ühes sünni ning surmaga jätkub! Ja mu meelde tuli Brügge kuulus Beffroi torn, mis Rodenbachi romaanide järgi hõõgab nukrat luulet, kuid kuhu tõustes leidsin kõige pealt kingsepatöökoja...

Milline vaade avanes torni rõdult üle linna ja ümbruse! All otse torni juures katedraali apelsiniõu, kiriku pitsilised tornid ja mustad india kuplid kui pajad kummuli. Kiriku ümber väikesed turukesed palmiistandikkudega, nendest eemal aga lumivalgete majade ääretu meri, räbune ja maaliline, kitsaste ja kõverate tänavate küntud, loendamatute palmi- ning apelsiniaiakeste elustatud. Kuid taevarannal igal pool *la tierra de Santisima Maria*, kõige püham Maarja viljarikas maa, lopsakate oliivi-, viinamarja-, apelsini-, korgipuu- ja palmiistandikkudega ning loendamatute küladega. Läbi selle õnneliku maa õhkus Guadalquiviri kollane pael, valendasid rooma-aegse veevärgi kaared, mis aga veel praegugi tegevuses, ning kandsid modernsed raudteed suitsevaid ronge.

Mõne aja pärast sammusime vaikiva „mauri" seltsis torni hämara kruvi kaudu jälle alla. Kuid spiraali kordamine ses sihis mõjus palju loomuvastasemalt kui tõus: silmad virvendasid, oli tarvis seintest kinni hakata, ja läbi akende paistev linna pilt oli imelikult viril, pool-lüngi, nähtud nagu Piisa kõverast tornist. Istusin alla jõudes mõned silmapilgud väsinult katedraali õues ja vaatasin tuksuvail silmil muste inimkogusid, kes massiivse värava varju kadusid nagu pilvedesse.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Sevillas viidetud päeval nägime roose kõikvõimalikes värvides, vaikseid puiestikke, mille hämaruses liiguvad vaulinnud ja valged tuvikesed, kuulsat sigarivabrikut, sadamat Guadalquiviri rannal ja siin koguni suuri laevu, „sümpaatset" tänavaelu ja uhket Alcázari, mis on nii endiseks kui nüüdseks kuningalinnaks, kus aga kohendamisel on araabiakeelsed laused seintel käänatud kõik pahupidi. Oleksime meeleldi lisanud oma mälestus-

Rahvameri Madridi tänavail pühitsemas vabariigi väljakuulutamist.

Hispaania revolutsioonimõllus kannatasid eriti kloostrid ja kirikud.

tele eht-sevilla tantsuesitise ja otsisime õhtul mõnd teatrit või kohvikut, kus seda võiks näha. Meile antigi juba üks aadress, ent kuulsime samal silmapilgul, et sealne tants pole pärit Sevillast, vaid Montmartre'ist. Ja kuna öeldakse, et „rämpsu võib näha ka kodus", siis loobusime kõigest ja läksime magama, sest homme oli jälle ees raske reisupäev. Ja ohkasime mõeldes, et kui sageli ilusad kohalikud kombed peavad taganema rahvusvahelise pettuse ja tembutuse eest.

Tusane udu peitis Sevilla, kui ühel hommikul läksime siit rongiga Cadizi poole teele. Andaluusia tahtis vist näidata, et küllap temagi oskab olla hall ja igav. Oli kuidas oli, päike tungis siiski aegamööda välja ja udu kahanes pehmeks pilvesagaraks taevavõlvil. Ja kui Atlandi ookean avanes taas meie silmadele, siis oli ta läikiv ja sätendav, nagu iganes võis soovida. Cadizi on nimetatud hõbevaagnaks. Minu meelest on pigemini meri hõbevaagen, millele

Hispaania iludused jalutamas Sevilla tänaval.
Peas iseloomukas „mantilla".

on asetatud valge Cadiz. Sest rongist vaadates kerkis Cadiz nagu otse merest.

Cadizist ei jõudnud jääda meelde muud kui palmipuiesteed, rida lumivalgeid majasid, kiire sõit päikesekuumuses kuhugi turule, kiiresti rüübatud kohvitass sama turu ääres kohvikus ja omnibus, mis ootas meid pisut eemal. Ja siis astusime autosse. Ees oli pikk tee Cadizist Algeciras'i.

Meie teekond läks piki Hispaania edelarannikut Kap Tarifa kaudu Algeciras'i. Meie kaardil oli suurem osa teest märgitud punase ja rohelisega, mis tähendas head autoteed ja ilusaid väljavaateid. Teekonna algus oli selles suhtes küll kaunis vähelubav. Möödudes Cadizi ümbruses rohkeist soolapüramiididest sõitsime tükk aega läbi tasase, karmiilmelise maa. Üldiselt peab vist küll uskuma, et Hispaania on kuiv ja viljatu maa ka oma kõige paremais osades. Sevilla oli nagu üks suur lilleaid, Cordoba samuti, kuigi aeg oli hiline ja sügisene, aga seda õiget naeratavat ja lopsakat hispaania maalist ümbrust pole meie veel näinud.

Kui siis algasid punasega märgitud „ilusad väljavaated", siis olid need juba mäestikus. Kauaks meelde jääv elamus oli Vejer de la Frontera, „linn mäe otsas", nagu piiblis öeldakse. See oli valge, nagu kõik Vahemereäärsed linnad ja ta kattis kõrge mäetipu, hiilates veel kaugele järele. Viima-

sena nägime selle vastu punetavat õhtutaevast. Vasemal pool ilmus järv, mille randa mööda sõitsime hulk aega. Kui see lõppes ja mererand hakkas jälle lähenema paremalt poolt, oli juba nii pime, et polnud enam midagi näha. Sellest oli kahju, sest viimane osa teest olla kõige ilusam.

Kuigi ka siin on olnud nüüd vihma, kattusime aegamööda paksu halli tolmukorraga. Ka nägu ei jäänud sellest puutumata. Katsusime kord panna juba akna kinni, aga vastaspoolel tehti kohe teine lahti. Hispaanlaste värske õhu armastus on suurepärane. Külmast polnud sellel korral juttugi, õhk oli eriti soe ja pehme.

Ookeani lähedus andis end selgesti tunda, kuid meie ei näinud midagi. Kuni viimaks ilmus vaatepiirile hele valgus. Tandža tuletorn, tähendati. See tuli siis juba teisest maailmajaost. Teine lähedasem tuli oli Tarifa tuletorn ja varsti auto peatuski Euroopa kõige lõunapoolsemas linnas.

Oli pilkane pime ja meie viibisime Tarifas vaid kümmekond minutit. Ent siiski tundus, et nüüd olime juba peaaegu Aafrikas. On jäänud meelde paar madalat, valget, lameda katusega maja väikese turu ääres, tumesinine taevas, mõni palm, mustapealisi poolmetsikuid lapsi, kes hüplesid meie ümber kerjates ja nurudes, ning paar väikest koloniaalkauplust, kus küsisime asjata postkaarte ja kust lõi vastu eht väikese provintsi „vürtsipoe" lõhn. Nüüd oli veel ees teekonna viimane osa Tarifast Algeciras'i. Tee väänles kõrgel mäestikus ja mere tuled olid kogu aeg näha. Katsime lambi käe või mütsiga ja katsusime välja vaadata. Meie reisuseltsilised pidasid hoolt seletustest. See seal on Ceuta tuletorn ja see kahvatum, laiem valgus, mis näis rohkem nagu mingi vastuhelgina, aga kus võis siiski eraldada üksikuid väiksemaid tulukesi, nagu tähti linnutees, on Ceuta linn, siis juba Aafrikas. Ent siis ilmus palju lähemal teine linnutee, palju suurem ja sädelevam. See oli Gibraltar. Viimaks olid näha sellest vasemal Algeciras'i tuled. Aga siis olimegi juba kohal. Astusime autost välja kaunis „aafrikalikul" turul, minu reisuseltsiline tõrjus kõik hotelliagendid tagasi, mis polnud sugugi nii kerge, ja läksime siis otseteed otsima korterit teel saadud aadressi järgi.

Õhtusöögi järel läksime pisut kõndima sadamasse, mis oli päris lähedal, sest linn on väike. Gibraltari harilik õhtuvalgustus näis mulle kõige ilusama ilutulestikuna, mida olen eales näinud. Ei mõista, kuidas see võib nii särada ja sätendada. Tagapõhi oli tumesinine ja Gibraltari kaljust polnud aimugi. Meie seisime sadamamuulil ja vaatlesime rahulikku, tumedat vett. Ceuta valgus kajastus väina teiselt poolelt. Kahe suure maaosa ja kahe suure mere ühtimiskoht peitus sinisesse õhe.

Ent tahtsime näha kõike seda ka hommikuvalguses. Meie rong pidi küll minema juba enne kella poolt üheksat, aga et meile kinnitati, et enne seda jõuab Gibraltaris ära käia, siis olimegi juba hommikul kell kuus rannal platsis. Kui lahkusime hotellist, oli veel päris pime, aga kui laeva oodates jõime hommikukohvi ühe väikese kohviku ees, selgis hommik õige nobedasti.

Vanakeste paar Andaluusiast.

Õhtu hämardumine ja hommiku koitmine käib sellel laiuskraadil kiiresti nagu teatris. Ja olime tõepoolest nagu teatris, kui öö tume eesriie kerkis ja silmadele avanes Algeciras't ümbritsev ilus mägismaastik. Gibraltari tuledevööde oli kustunud, ent selle eest nägime nüüd mäge, seda hiiglakaljut, mille äärjooned on piltide järgi tuntud. Astusime laevale -- selle nimi oli „Elvira" ja see oli vanamoeline rataslaev — ja peaaegu kohe, nii pea kui lahkusime sadamast, kerkis vaatepiirile Aafrika rand. See oli udune, fantastiline ja näis väga kõrge olevat. Lähenesime Gibraltarile ja nägime selgesti neid sambaid, mis Herkules on seadnud siia väina kohale inimpüüete piiriks. Üks on Gibraltari hall kalju, teine see udusse peituv mägi Aafrikapoolsel kaldal.

Meie laev viibis Gibraltaris ainult pool tundi ja et meil oli väga tähtis jõuda rongile, hulkusime ainult veidi selle heleda linna tänavail ringi. Kui olime õnnelikult vältinud tollirevisjoni Algeciras'i rannas, jõudsime vaevalt rongile, mis pidi viima meid selle päeva jooksul meie sihtkohta Granadasse.

Sõitsime Bobadilla sõlmejaamani väikeses segarongis, millega maamehed teevad oma väikesed sõidud ühest külast teise. Kui ometi oskaksin kujutada hispaania taati sellisena, nagu ta astus rongi ühelt väikeselt vahejaamalt. Tal on lühike kuub, vöö ümbert kitsad, alt laiad püksid, sageli sametist, punane vöö, kaelas — talvine aeg! — paks villane rätik „tabapocas", mis on mähitud suu ja kaela ümber õige soojalt, peas flamencokübar või ilma nokata ümmargune „boina" ning jalas valged (õigemini kaugel sellest) nöörsaapad. Lõual pole ammugi olnud tegemist habemenoaga. Rõivastisse kuulub veel suureruuduline vaip, mis lamab vorstiks kääritуna ta õlal. Kui tal on kaasas lühike pealiskuub, siis on ka see heidetud hooletult üle õla, tuletades meelde härrasmeeste ajaloolist „capa't", mis on siin veelgi mõnevõrra tarvitusel.

Hispaanlased on üldiselt väga ilus rahvas (kui mitte arvestada Sancho Panzat). Siin aafrikapoolses nurgas ja hiljemini Granadas oli näha nagu uusi tüüpe. Igatahes oli näha palju inimesi, kel olid pikad, kitsad näod, tugevajooneline suu ja lõug, kitsas nina ja silmad sügaval pea sees. Ei tea, kas on need vahest araabia tõu tunnused, aga tõusegunemist on sel alal palju ja mitmelegi oleks meie arvates turban sobinud väga hästi.

Tee Algeciras'ist Granadasse oli looduslikult ilusaim kogu meie teekonnal. Terve aeg mäed, kord metsa all, kord õlimägedega kaetud, siis jälle paljaste nõlvadega ja järsud. Ronda kohal on mäed kõige järsemad. Aga õhtu hakkas jälle hämarduma. Aeg oli juba hiline, kui Granada tuled ilmusid meie silmade ette. Kauge teekond oli tehtud ja olime jõudnud oma eesmärgile.

Jeannette, Me lähdimme Ranskaan ja Espanjaan. Porvoo 1927.
Fr. Tuglas, Teekond Hispaania. Teine trükk. Tallinna 1923.

Lõuna-Hispaania neiu maakirikus
kastab ristimärgi tegemiseks sõrmi pühitsetud vee nõusse.

LINN MÄE OTSAS.

Lõppsõna.

Kui sulen silmad, näen kaugel, päikese sätendavas paistes, nagu linna, mis on ehitatud mäe otsa. Ons see Perugia, Gubbio või Assisi, või on see seitsmel kingul kerkiv Rooma? Või on ta koguni see väike hispaania Vejer de la Frontera, mida nägin viie aasta eest just sellises õhtupäikese paistes, kaugel ja kõrgel muu horisondi taga?

Vahest on see mõni neist, vahest on see kogu Itaalia ja Hispaania sellisena nagu olen näinud neid lühikese suve kestel. Kauge, sätendava vaatepildina helendab see mu meeles nüüd, kus reisusündmused on möödas ja oleme tulnud tagasi oma tõelisse maailma, kuhu me kuulume. Jäägugi ta sellisena mälestuse ajatule, ainetule pinnale. Olen õnnelik, et see nüüd mul on.

On ju Itaalia olnud sajandite jooksul nagu mäe otsa ehitatud linn. Kõik teed viisid kord Rooma. Omad varandused ja rikkused on igal maal, kuid vaevalt kuski nii üldinimlikud kui siin. Tõusikmaa oled sina, uhke Gallia, olnud kord Itaalia kõrval.

Välisreisude peamine tähendus on selles, et õpid õieti mõistma ja hindama oma maad. Nii et sätenda aga pealegi, sina kauge, mäe otsa ehitatud linn, ja hea on, et sätendad. See siin lähemal on siiski meie „alaline ja igavene linn", niipalju kui sellist üldse olemas.

T u u l i a, Kaupunki vuorella. Matkakirjeitä Italiasta. Porvoo 1931.

VAHEMER

PRANTSUSMAA
Biskaia laht
Bordeaux
Clermont
Lyon
St Etienne
Grenoble
Mt Blanc
Torino
Milaano
Genua
Nizza
Marseille
Toulon
Cannes
Monaco
Livorno
Korsika
Bastia
Ajaccio
Sardiinia
Sassari
Alghero
Gagliari
Baleaarid
Menorca
Mallorca
Ibiza
Formentera
Pitiuusid
Valencia
Barcelona
Tarragona
Tortosa
Saragossa
Huesca
Figueras
Gerona
Perpignan
Carcassonne
Toulouse
Montauban
Nimes
Montpellier
Cette
Avignon
Valence
Bayonne
Biarritz
Bilbao
San Sebastian
Pamplona
Andorra
Burgos
Valladolid
Salamanca
Porto
Coimbra
Lissabon
Madrid
Toledo
Cáceres
Badajoz
Alcazar
Ciudad Real
Albacete
Jucar
Linares
Cordoba
Sevilla
Murcia
Lorca
Alicante
Cartagena
Granada
Almeria
Malaga
Jerez
Cadiz
Gibraltar (Engl.)
Ceuta (Hisp.)
Tetuan
Tanger
El Ariš
Melilla
Oran
Alžiir
Tenès
Bona
Tunis
Constantine
Sidi bel Abbes
Fes
Rabat
Casablanca
Hisp. Mar
PORTUGAL
HISPAANIA
VAHE
K. Finisterre
K. da Roca
K. São Vicente
K. Tarifa
Gibraltari väin
Douro
Tejo
Ebro
Guadiana
Guadalquivir
Jucar
Pürenee
Môôt 1:120

EREMAAD

2000000

200 300 400 km.

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

14

KESK-EUROOPA

Salzburgi loss ja linn Austrias.

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

TÄNAPÄEVA MAAILM SÕNAS JA PILDIS

Toimetajad:

AUGUST TAMMEKANN
Tartu ülikooli geograafiaprofessor

EDGAR KANT
Majandusgeograafia õp. Tartu ülikoolis

14.

KESK-EUROOPA

„MAAILMA MAADE JA RAHVASTE" talitus
Tartus, K./Ü. „Loodus", 1932.

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartus 1932.

EUROOPA

II

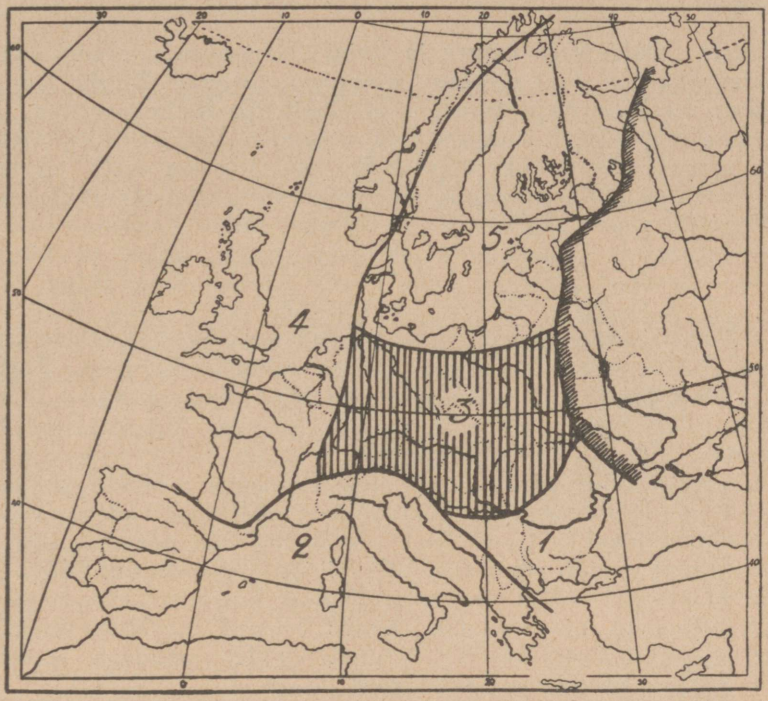

Kesk-Euroopa ulatus ja asend Euroopas.
Kesk-Euroopa võtab oma alla Päris-Euroopa laiema mandrilise idaosa keskuse.

KESK-EUROOPA.

A. Tammekann.

Kui eraldada Euroopast ta poolsaarelised ääreosad põhjas, läänes ja lõunas, siis jääks järele tömp mandriline tüvi Põhja- ja Läänemerest Alpideni ja Prantsusmaalt Venemaani. Kui eraldada ka veel Prantsusmaa kui suhteliselt kitsa merelise ala, siis võiksime ülejäänud osa mandrilise Päris-Euroopa keskuses nimetada oma asendi ja ümbrusega suhtlemise põhjal K e s k - E u r o o p a k s. Selle puht-geomeetrilise määrangu kõrval võib tuletada Kesk-Euroopat ka muilt geograafilisilt vaatekohtadelt, lähtudes, näiteks, ilmastu peajoontest, mis tingivad omakord taimkatte ja üldse maastiku välisilme (vrd. Euroopa liigestus, lk. 1679). Kesk-Euroopa moodustaks sellelt seisukohalt pontilise ülemineku-ala keskmise mandrilise järgu, mille kaudu soojad ja merelised Atlandimaad siirduvad vähehaaval karedaks ja mandriliseks Suur-Siberiks ning teiselt poolt toimub üleminek jahe-niiskeist Läänemeremaist kuumemasse ja kuivemasse Taga-Euroopasse.

Kuigi Kesk-Euroopa asend ja üldilme on selge, ei ole nii hõlpus määrata täpsamalt tema ulatust ja piire. Ainsaks selgejooneliseks piirimoodustiseks on Alpide ahelik Kesk-Euroopa lõunapiiril vastu Vahemeremaade keskmist järku. Igal pool mujal toimub aeglane ja ebamäärane üleminek ümbritse-

vaile aladele. Põhjamere rannik ja Reini alamjooksu piirkond kuni Alam-Reini mäestikuni on veel selgesti atlantilise ilmega. Edasi lõuna poole võib pidada Kesk-Euroopa läänepiiriks üldjoontes Reini, ent sama hästi ka Prantsusmaa idapoolseid mäestikke (Ardennid — Vogeesid — Juura). Alpid ja nende idapoolseks jätkuks olevad Karpaadid loeme veel tervelt Kesk-Euroopa hulka, samuti Karpaatide mäestikukaare varjus oleva Ungari madaliku. Taga-Euroopa mägised maad algavad alles Doonau keskjooksust lõunas. Karpaatide kirdejalalt algab pikkamööda põhja ja kirde poole alanev Ida-Euroopa lauskmaa, mille kaudu Kesk-Euroopa läheb üle Suur-Siberiks. Kesk-Euroopa idapiiri võiks seada siin umbes Poola idapiiri kohale. Põhjas avaneb Kesk-Euroopa Läänemere poole, millest teda lahutab kitsas, Läänemeremaade hulka kuuluv rannikumaa ühes Jüüdi poolsaarega. Neis piirides mahutab Kesk-Euroopa ümmarguselt 1,3 milj. km² 131 milj. elanikuga, mis teeb Päris-Euroopa pindalast 25% ja elanikkonnast 36%.

Kõige üldisemais joonis tõuseb Kesk-Euroopas maapind põhjast lõuna poole, siiski mitte ühtlaselt, vaid kõrgemate mäeahelikkudega vahelduvad paiguti madalad nõod ja tasandikud. Kesk-Euroopa põhjaosa ühes Läänemere-äärse rannikualaga võtab oma alla lainjas lauskmaa, nn. Põhja-Saksa — — Poola lauskmaa, millele järgnevad lõunas keskmise kõrgusega mägismaad ja lavamaad ning viimati lõunas kõrged ahelmäestikud. Põhjas Läänemere pinnalt alates tõuseb maapind Alpide tippudena ja kõrgharjadena üle 4000 m kõrgusele merepinnast.

Põhja-Saksa — Poola lauskmaa jätkub idas Vene laialdase lauskmaana, läänes Flaami ja Põhja-Prantsusmaa lauskmaana. Lauskmaa pind kerkib pikkamööda lõunasse keskmäestiku poole, püsides üldiselt õige madalana. Üksikud kõrgemad kohad kerkivad 300 m-ni ja pisut üle sellegi, aga, näiteks, Läänemerest õige kaugel oleva Berliini asend on vaid 37 m merepinnast kõrgemal. Vanem aluspõhi on pea kogu Põhja-Saksa lauskmaa ulatusel sügaval lahtise liiva, kruusa ja muude kuhjatiste peidus. Praeguse geoloogilise ajajärgu eel käinud jää-ajal oli kogu lauskmaa lõunapoolse keskmäestiku jalani kaetud tüseda mannerjääga, mis Skandinaavia mäestikust üle Läänemere tulles puistas Põhja-Saksa lauskmaa üle lahtiste kruusa, liiva ja rusu kuhjatistega. Osalt on need kuhjatised otse mannerjäärst välja sulades maha jäänud (nn. moreen), osalt aga jää sulamisvetest edasi kantud ja ümber kuhjatud (jäävee kuhjatised). Rohked sulamisveed uuristasid oma püsivamate vooluteede kohale suured läbikäivad ürgorud. Põhja-Saksa lauskmaa pinnamood koosnebki lamedaist moreenlavadest ja järsult kerkivaist kingustikest, vaheldumisi jäävee kuhjatud kruusa- ja liivaväljadega ning suurte ürgorgudega. Ürgorud käivad läbi lauskmaa üldjoontes lääne—ida suunas, jagades kogu ala samasuunalisiks rööpjaiks ribadeks. Läänemerele kõige lähemal oleval ürgorgude vahelisel ribajal maaalal kerkib pikk kinkude ahelik, nn. Balti moreenseljastik, mis jätkub edasi ida poole läbi Põhja-Poola Loode-Venemaale. Siin selles seljastikus on kogu lauskmaa kõrgeimad kohad. Järgnevat ürgorgude ahelikku kasutavad praegu vooluteena Elbe alamjooks ja Warthe ning Visla keskjooks. Jõgedevahelised järgud kujutavad endast sooderibasid ja järvede ahelikke, mille kaudu on hõlpus ühendada üht jõgikonda teisega ja luua nii pidevat veeteede võrku. Järgmist lõunapoolset ürgorgude ahelikku kasutab Alleri alamjooks ja Elbe keskjooks. Rohked väiksemad põikorud ühendavad neid

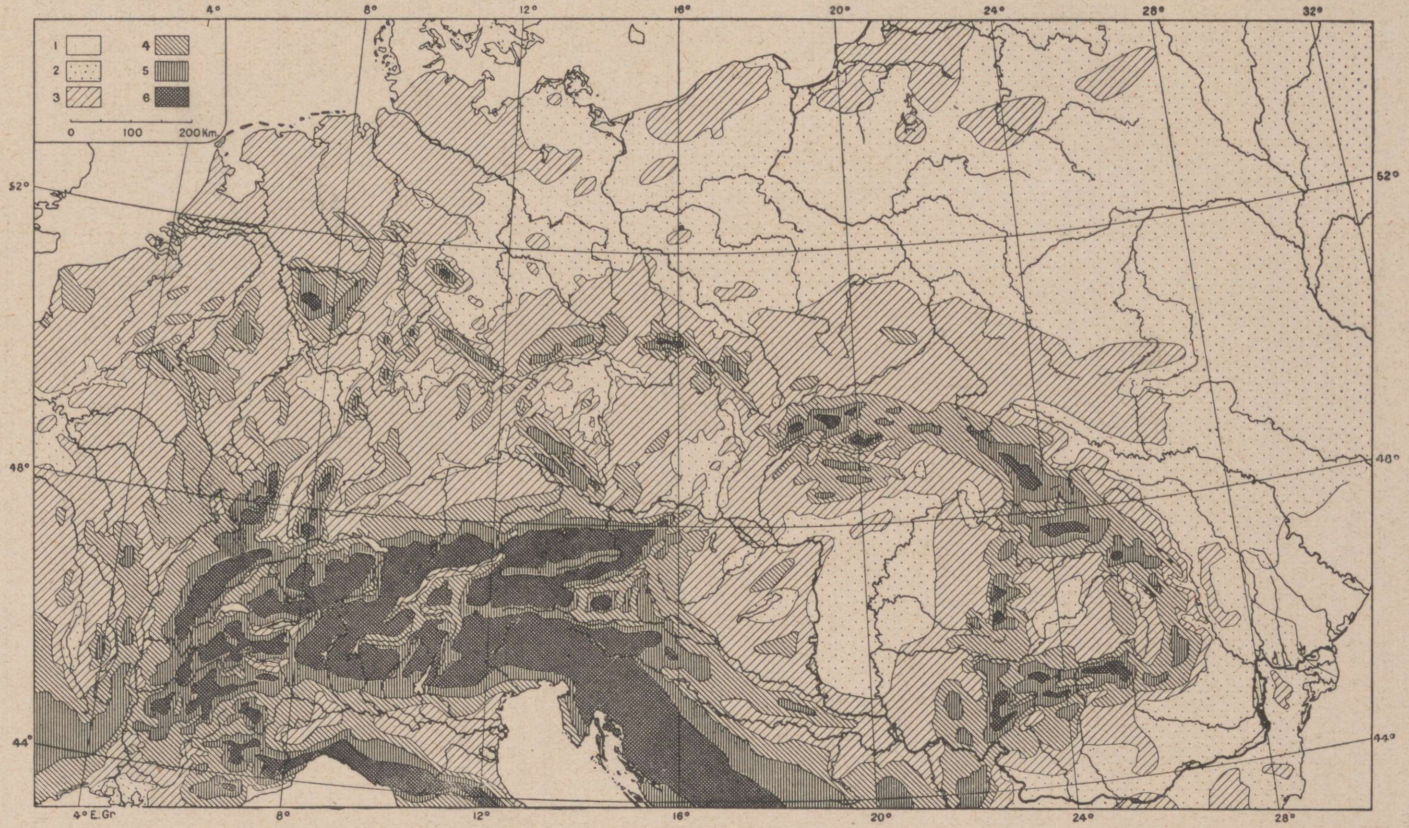

Aastane keskmine sademetehulk Kesk-Euroopas.

1) alla 400 mm; 2) 400—600 mm; 3) 600—800 mm; 4) 800—1000 mm; 5) 1000—1200 mm; 6) üle 1200 mm.

kahte peaorustikku omavahel, moodustades paiguti laialdasi orgude hargnemis- ja sõlmekohti soise põhja ja rohkete järvedega, nagu Berliini ja Brandenburgi ümbruses. Kahe peamise orgudeaheliku vahel valitsevad laialdased jääveekuhjatised suurte liivanõmmede näol (nagu Lüneburger Heide, Elbe ja Alleri vahel). Lauskmaa kõige lõunapoolsem serv vastu keskmäestikku moodustab rea lõunasse sirutuvaid soppe Hollandis, Saksimaal ja Sileesias.

Ilma terava piirita läheb Põhja-Saksa — Poola lauskmaa üle Saksa — — Poola keskmäestikuks. Läänes läheneb see mäestik ikka enam merele, Belgias on mäestiku läänepoolseimaks liikmeks olevad Ardennid vaevalt 150 km kaugusel Põhjamerest, kuna idas — Poolas ja Sileesias — jääb Läänemere ranniku ja keskmäestiku idapoolseimate järkude vahele 300—400 km. Keskmäestik ei moodusta ühte pidevat ahelikku, vaid koosneb üksikuist lahusolevaist järkudest, mille vahele jääb madalamaid mulke ja vahemikke. Mägede kohal tuleb vana kurrutatud ja ärakulunud aluspõhi nähtavale, osaliselt kaetud lahtise murenemisrusu ja jõgede kuhjatistega. Läänes algab keskmäestiku järkude rida Reini kiltmäestikuga, mille suund on edelast kirdesse, risti üle Reini keskjooksu. Mäestiku läänepoolseima tiiva moodustavad Ardennid, millele järgneb päris Reini kiltmäestik; Reinist läänes olev osa kannab Eifeli, idas Westerwaldi nime. Neist kagu poole jääb veel teine rööbitine ahelik, mille lääneosa, Reinist läänes, kutsutakse Hunnsrück, idaosa — Taunus. Kirjeldatud edela—kirde-suunalisest mäestikujärgust idas, Weseri jõe ülemjooksu piirkonnas, muudab Saksa keskmäestik järsult oma suunda, ulatudes siitpeale valitsevalt loode—kagu suunas mitmekordse reana, paiguti vaheldudes endise edela—kirde suunaga. Kõige põhjapoolsema rea moodustavad Harz, mis on üldse nagu kogu keskmäestiku põhjapoolseimaks nurgasambaks, siis edasi Sudeedid Sileesia ja Tšehhoslovakkia piiril, ning Poola keskmäestik oma kõrgeima tipu Lysa Goraga. Teise, edelapoolsema rea moodustavad Tüüringi, Böömi ja Baieri metsmäestik. Viimane toetub oma kaguotsaga juba vastu idapoolseid Alpe. Tüüringi ja Böömi mäestikule risti ulatuvad edelast kirdesse Fichtelgebirge ja Erzgebirge, mis moodustavad ühes Böömi mäestikuga piiri Saksamaa ja Tšehhoslovakkia (Böömimaa) vahel.

Saksa ja Poola keskmäestik püsib enamasti alla 1000 m merepinnast, tõustes kohati erandina 1600 m-ni (Schneekoppe Sudeetides). Jää-ajal oli ka keskmäestik jäätunud kuigi vaid kohati ja vähesel määral. Keskmäestiku ladvad ja harjad on praegu enamasti metsaga kaetud, mille tõttu nad kannavad saksa keeles enamasti metsmäestiku ehk lihtsalt „metsa" nime (Thüringer Wald, Böhmer Wald jne.). Olles enamasti rikkad maapõuevaradest, on nad kujunenud ammusest ajast mäetöönduse keskusiks, koondades paiguti enese ümber õige tiheda rahvastiku ja suuri linnu.

Kirjeldatud keskmäestiku läänepoolsete järkude ja Alpide vahele jääb lai ala suhteliselt tasasemat, astangulist maad, mis kerkib vähehaaval Alpide poole. See on nn. Lõuna-Saksa ehk Švaabi—Franki ülang, mis oma lõunaosas paisub Alpijalamiks. Tüseda liiva- ja lubjakivi settekatte alt tuleb ala lääneserval vana kristalne aluspõhi nähtavale, moodustades kahel pool Reini ülemjooksu ligi 1500 m kõrguseni kerkivaid mägismaid — läänes Vogeesid, idas Schwarzwald. Reini kohal on maapind sügava haudmikuna alla laskunud, moodustades Reini ülemjooksu haudmikoru.

Kesk-Euroopa muldkond.

1) tuhkmaa (podzol); 2) nõrgalt podsoleeritud metsamullad; 3) toorhuumus (rabad ja nõmmed); 4) pruunid metsamullad; 5) degradeeritud mustmullad; 6) päris mustmuld (tšernozem); 7) rohtlate kastanpruunid mullad; 8) Vahemere mullad (terra rossa); 9) noored jõesetted; 10) mägede rusupinnased.

Jää-ajal ulatusid Alpide liustikud mööda orge alla Alpijalamile, mille kaldevat pinda mööda saatsid oma sulamisveed Doonau poole, puistates Alpijalami üle sulamisvetest kantud kruusa ja liivaga. Praegu Alpidest tulevad Doonau lõunapoolsed lisajõed on uuristanud sellesse kruusakattesse sügavad orud, mille veerudes tulevad eriealised jäävee kuhjatised nähtavale. Neist on selgunud, et vähemalt neli korda on jäätumine paisunud laialt üle Alpide ning suured liustikud tunginud madalale orgudesse, tõmbudes vahepealseil soojemail järkudel jälle tagasi mäestiku siseossa.

Olemegi sellega jõudnud Kesk-Euroopa pinnamoe kõige valdavama elemendi, Alpide ja Karpaatide kõrgmäestiku juurde. Need moodustavad ühe olulise lüli pikast kurdmägede ahelikust, mis käib läbi kogu Lõuna-Euroopa ja lõunapoolse Kesk-Euroopa ning jätkub edasi Aasias. Alpid algavad võimsa kaarena Vahemere rannikul, Prantsusmaa ja Itaalia piiril, suundudes esiteks põhja ja siis itta. Alpide pikka kaart on kohane jagada kaheks poolmikuks, tõmmates eraldava piiri umbes Bodeni järvest Lago Maggioreni. Läänepoolmik, ehk Lääne-Alpid, on üldiselt tunduvalt kõrgem ja selgekujulisem ning kannab ka Alpide ja ühtlasi kogu Euroopa kõrgeimat mäetippu Mont-Blanci (4810 m üle merepinna). Lääne-Alpid koosnevad kolmest peamisest harjast, millest keskmine ja kõrgeim on kristalne, madalamad külgharjad aga lubjakivised. Loodeserval palistab Alpide jalamit veel eriline madalam kurdmäestik, nn. Juura. Ida-Alpid on Lääne-Alpidest madalamad ja ebamäärasemad, madaldudes ja levides lehvikuna ida suunas. Alpiharjade vahele kiilundub siin itta, Doonau madaliku poole avatud laiu orge ja nõgusid. Alpid lõpevad kirdes Doonau äärde ulatuva madala metsase mäeseljastikuga, mis piirab Viini linna loodest ja kannab seetõttu „Wiener Wald" nime. Doonaust kirdes kerkivad nagu Alpide jätkuna taas samasuunalised madalad mäeahelikud, mis aga kannavad juba Karpaatide nime. Karpaadid moodustavad kumerusega itta ja kirdesse pööratud mägedekaare, mis suudab täiesti võistelda Alpidega pikkuse poolest, kuid jääb neist tublisti maha kõrguse ja laiuse poolest. Karpaatide kõrgeimaks järguks on Tatra mäestik Poola ja Tšehhoslovakkia piiril, Karpaatide läänepoolse otsa lähedal. Tatra mägede kõrgeimad tipud kerkivad üle 2600 m kõrgusele merepinnast. Mujal püsivad Karpaadid enamasti alla 2000 m.

Alpide ja Karpaatide madala vahemiku kaudu Doonau valgub Karpaatidest lõunas avanevale laiale Ungari madaltasandikule, millel jätkab rahulikult oma jooksu lõunasse. Ungari tasandik kujutab endast ümberringi mägedest piiratud laia nõo põhja, mis oli kord üleni lainetava mere all ja seetõttu noorte mere- ja jõesetetega kaetud. Mere lahkudes ja ära kuivades jäi järele laudtasane rohtla. Läbi tasandiku loodeosa käib risti üle Doonau jõe edela—kirde-suunaline madal mäestik, nn. Bakony mets, mis jagab Ungari tasandiku kaheks ebaühtlase suurusega osaks — loodes nn. „Väike tasandik" (Kis Alföld) ja kagus „Suur tasandik" (Nagy Alföld). Viimane jätkub Ungari praegustest piiridest välja lõunasse umbes Sava jõeni Jugoslaavias. Alles sellest lõunas algab Serbia mägismaa, mis moodustab juba Balkani poolsaare siseosa ja kuulub seega Taga-Euroopasse.

Karpaatide kirdejalal Poolas ja Kirde-Rumeenias levib pikkamööda kirdesuunas madalduv tasaste setteladamete lava, mida lõhestavad Bugi, Dnestri ja Pruti jõgi oma sügavate järsuveeruliste orgudega. See jätkub Kesk-Euroopa piiridest välja Ukrainasse.

Kesk-Euroopa looduslik taimkate. E. de Martonne'i järgi.

1) põhjapoolse lauskmaa okasmetsad; 2) põhjapoolse lauskmaa segametsad; 3—4) põhjapoolsed kuuse- ja männimetsad; 5 ja 7) keskmäestiku segametsad; 6) kõrgmäestiku okasmetsad; 8) lõuna-atlantilised mägimetsad; 9) põhja-atlantilised nõmmed; 10) rabad; 11) Lõuna-Alpide kastanisalud; 12) Vahemere nahkjaslehine võsa; 13) niisked niidud ja luhad; 14) kuivad niidud ja rohtla.

Nagu eelnevast ülevaatest näha, moodustab Kesk-Euroopa pinnamoelt õige kirju ja mitmekesise ala. Teatud ühtlustava joonena esineb vaid ilmastu, kuigi ka selles on tunduvaid erinevusi maa laia ulatuse tõttu põhjast lõunasse ja vahelduva kõrguse ning pinnamoe tagajärjel. Oma ilmastu üldilmelt Kesk-Euroopa kuulub pontilisse ülemineku-alasse, ja kuivavõitu mandrilise ilmega pontiline ilmastu avaldub seda selgejoonsemalt, mida kaugemale kagusuunas liigume. Kesk-Euroopa lääneosa on seevastu juba õige pehme ja maheda ilmastuga. Siin tuleb talveti lund vaid harva ja juhuslikult ja temperatuur laskub talvel harva alla nulli, kuna idas seevastu lumi kuulub korrapäraste talvenähtuste hulka ning kraadiklaas laskub talvel sageli tunduvalt pakaspoolele. Maapinna ebatasasused kutsuvad aga temperatuuride jaotuses esile suuri korrapäratusi. Üldiselt on kõrgemad alad jahedama ja karedama ilmastuga, madalamad aga pehmemaga. Alpide kõige kõrgemais piirkonnis valitseb kõrgmäestiku külm ja kare ilmastu ning igavene lumi ja jää.

Ka sademete jaotuses (vt. kartogramm lk. 1779) on märgata kõige pealt mägede sademeid koguvat mõju. Mäed kerkivad vihmarikkamate saartena madalamast ümbrusest välja. Madalamail mail väheneb sademete hulk läänest itta, kõige kuivemad alad on Poolas ja Ungari madalikul. Ilmastu erinevused Kesk-Euroopa eri aladel avalduvad muu seas ka kevade tuleku näol. Kui pidada kevade kättejõudmise tunnuseks sirelite õitselepuhkemist, siis jõuab see aeg Reini ja Doonau orgu aprilli teisel poolel, Lääne- ja Lõuna-Saksamaale, Tšehhoslovakkiasse ja Lõuna-Poolasse mai esimesel poolel, Saksa keskmäestiku ja Karpaatide kõrgemaisse piirkonnisse mai lõpul, umbes samal ajal ka Kirde-Saksamaale ja Põhja-Poolasse.

See lääne- ja lõunapoolse Kesk-Euroopa ilmastu pehmus, võrreldes põhja- ja idapoolse omaga, tuleb nähtavale ka t a i m k a t t e s. Suurem osa algupärasest looduslikust taimkattest on pidanud, muidugi, taganema kultuurmaistu ees, mis tihedamini rahvastatud aladel võtab oma alla olulise osa maapinnast. Valitsevaks looduslikuks taimkatte vormiks olid metsad — Kesk-Euroopa kirdeosas segametsad, mägedes enamasti kuusemetsad, mujal aga mitmesuguse koosseisuga lehtmetsad (vt. kartogr. lk. 1783). Metsade vahele tungis laikude ja ribadena madalamat taimkatet — põhjapoolses moreenmaastikus sood ja rabad, orulammidel lagedad luhad, Ungari madalikul koguni laiad rohtlalagendikud. Alpide ja Karpaatide kõrgemail harjadel lõpeb mets 1200—1700 m kõrgusel üle merepinna, andes aset haljendavaile alpiniitudele ning veel kõrgemal paljaile kalju- ja rusuväljadele vaheldumisi lume- ja jäälaikudega. Kultuurtaimist omavad põhjapoolses Kesk-Euroopas kõige suuremat tähendust rukis ja kartul, lõuna pool nisu ja suhkrunaeris. Viinamägesid on Kesk-Euroopa kõige soojemas edela- ja lõunaosas, orgudes ja madalikel — Reini keskjooksu orus, kohati Württembergis ja Baieris, Doonau orus ja Ungari madalikul. Mainitud piirkonnad kuuluvad ühtlasi kõige viljakamate hulka Kesk-Euroopas.

Kesk-Euroopas puutuvad kokku germaanlaste ja slaavlaste asumisalad, nii et germaanlased asuvad enam põhjas ja läänes, slaavlased idas ja lõunas. Kokkupuute alal on rahvused suuresti segunenud ja sakslaste asumisala sopid ulatuvad poolakate, tšehhide ja lõunaslaavlaste asumisalade vahele. Lisaks jäid rahvasterändamisil keskaja alul Ungari tasandikule peatuma ungarlased. 10. sajandist peale hakkasid sakslased koloniseerima Lääne-

E. de Martonne'i järgi.

Kesk-Euroopa rahvastiku rahvuslik koostis.

1) Saksa riigi piirides elavad sakslased; 2) saksakeelne rahvastik väljaspool Saksa riigi piire; 3—6) slaavlased: 3 — poolakad, 4 — tšehhid ja slovakid, 5 — ruteenlased (ukrainlased) ja valgevenelased, 6 — lõunaslaavlased; 7) rumeenlased; 8) itaallased ja prantslased; 9) ungarlased; 10) bulgaarlased ja türklased.

Märkide tihedus näitab rahvastiku tiheduse astmeid: esimene rida — alla 25 in. km²-il, teine rida — 25—75 ja kolmas rida — üle 75 in. km²-il.

mere lõuna- ja kagurannikuid, mille tulemusena on praegu saksa rahvastik Ida-Preisimaal ja Baltimail, poolakate ja leedulaste vahel ning lätlaste ja eestlaste seas. Teiseks sakslaste asumisala väljaulatuvaks sopiks on Sileesia, poolakate ja tšehhide asumisala vahel. Ka tšehhide peamise asumisala — Böömimaa — ääremäestikud on saksa asustusega ning isegi kaugele Slovakkiasse, Ungarisse, Siebenbürgenisse ja kaugele itta Ukrainasse ning Volga äärde ulatuvad sakslaste asumissaared. Lisaks Saksa riigi piirides elavale 61 miljonile sakslasele elab sakslasi Šveitsis 2,6 milj., Austrias 6 milj. ja muis Euroopa mais ühes Nõukogude-Venemaa Euroopa-poolse osaga üle 11 miljoni, neist Tšehhoslovakkias 3,5, Poolas ühes Danzigiga 2,2, Prantsusmaal ühes Saarimaaga 1,5, Venemaal 1,6, Rumeenias 0,9, Jugoslaavias 0,7, Itaalias, Ungaris ja Baltimail igaühes 0,25 ja Belgias 0,12 miljonit. Seevastu on jäänud Saksa riigi piiridesse mittesaksakeelset rahvast 1,3 miljonit, pea-

miselt poolakaid. Hoolimata püüdeist maailmasõja likvideerimisel ajada uute riikide piire võimalikult rahvaste asumisalade piire mööda, on uute riikide olukorrad rahvusliku koostise suhtes veelgi küllalt keerukad. Eriti maksab see Tšehhoslovakkia kohta, mille piiridesse on jäänud peale eelmainitud 3,5 miljoni sakslase veel 750 tuhat ungarlast ja ligi 500 tuhat ruteenlast (ukrainlast). Ka Rumeenia sai piiride laiendamisel ühes 900 tuhande sakslasega 1,4 milj. ungarlast. Ungari kaotas nende piiride ümberkujundamisega 233 000 km² ehk 71,5% oma ennesõjaaegsest pindalast ja 13 milj. ehk 65% rahvastikust, neist 3,3 milj. ungarlast. Ka Saksamaa pindala ja rahvastiku kaotused (12 ja 10% ennesõjaaegsest) olid kaunis suured, kuigi peamiselt mittesakslasist asustatud alade arvel:

	km²	el. milj.
Poosen ja osa Ülem-Sileesiast — Poolale . . .	45 000	3,9
Elsass-Lotringen — Prantsusmaale	14 000	1,9
Saarimaa — 15 aastaks Rahvasteliidu valve alla	1 900	0,7
Danzig	1 900	0,4
Meemelimaa — Leedule	2 400	0,15
Slesvigi põhjaosa — Taanile	3 900	0,17
Eupen-Malmedy — Belgiale	1 000	0,06
Ülem-Sileesia osa — Tšehhoslovakkiale	300	0,05
	70 400	7,3

Poola, Tšehhoslovakkia, Jugoslaavia ja Itaalia vahel jagunenud endisest suurest Austria riigist jäi vaid praegune väheldane Austria, mille vanadest piiridest on järel vaid piir vastu Šveitsi ja Saksamaad. Kui põhjas ja idas eraldatud alad olid peamiselt slaavi rahvastikuga, siis kaotas Austria lõunas Itaaliale valitsevalt saksa rahvastikuga Lõuna-Tirooli.

Ennesõjaaegse kahe suure Kesk-Euroopa riigi — Saksamaa ja Austria-Ungari — asemele on seega tekkinud rida uusi riiklikke moodustisi. Neist omavad Saksamaa kõrval kõige suuremat tähendust Poola ja Tšehhoslovakkia, mis haaravad Kesk-Euroopa põlise tuumala tiheda asustuse ja kõrge kultuurijärjega. Saksamaal on selleks ühelt poolt Reini äärsed maad ja teisalt Kesk-Saksa — Tüüringi, Saksi ja Sileesia, kus raua ja kivisöe esinemised ning viljakas pinnas on võimaldanud selle suure rahvastikutiheduse ning tiheda tööndusliinnadevõrgu, mida seal näeme. Reini äärse kaevandus- ja metallitööndusplirkonna keskuseks on Ruhri ala, Reini idapoolse lisajõe Ruhri ääres, kus suured tööndus- ja kaevanduslinnad levivad tiheda reana pea üksteises kinni. Suurte tööndus-, kaubandus- ja liiklemislinnade rida jätkub siit piki Reini lõuna poole — Köln, Koblenz, Mainz, Frankfurt, Darmstadt, Mannheim, Karlsruhe. Teine suurte tööndusliinnade rida ulatub Reini äärest idasuunas läbi Tüüringi ja Saksi Sileesiasse — Kassel, Erfurt, Leipzig, Chemnitz, Dresden, Breslau. Viimasega liitub Saksa ja Poola Ülem-Sileesia mäekaevanduspiirkond, mis jätkub piki Karpaatide põhjajalga Galiitsias. Ka Tšehhoslovakkia tähtsaim osa Böömimaa on vana ja kõrgelearenenud tööndusplirkond, mille keskusteks on Praha ja Plzen (ehk Pilsen). Lõunapoolses Kesk-Euroopas on Doonau peamiseks liiklemissooneks, mille äärde või lähedusse on kujunenud rida suuri tööndus-, kaubandus- ja liiklemislinnu — Augsburg, München, Linz, Viin, Bratislava (ehk Pressburg), Buda-

Rahvahääletuse ja rahvusvahelise järelevalve piirkonnad Kesk-Euroopas pärast maailmasõda.

1 — ennesõjaaegsed piirid; 2 — praegused piirid; 3 — rahvahääletuse ja järelevalve alade piirid; 4 — Saksamaa vastu hääletanud piirkonnad; 4′ — Saksamaa poolt hääletanud piirkonnad; 5 — Austria poolt hääletanud piirkonnad; 5′ — Austria külge liidetud alad; 5″ — Austria vastu hääletanud piirkonnad; 6 — Poola külge liidetud alad; 6′ — Tšehhoslovakkia kasuks määratud järelevalve; 7 — rahvahääletus seni toimetamata (Saarimaal).

pest. Alpide piirkond on seevastu hõredama asustusega, kus vaid üksikuis tähtsamais liiklemissõlmis on kujunenud suuremaid linnalisi asulaid, nagu Bern, Zürich ja Innsbruck.

Eraldi mainimist väärivad Põhja-Saksa rannikumaad suurte sadamalinnadega, mis on kujunenud Põhja- ja Läänemerre laskuvate jõgede suudmeis — Breemen, Hamburg, Lüübek, Stettin, Danzig, Königsberg. Jõgesid mööda viib liiklemine üles sisemaale, kus Elbet Ooderiga ühendavate lisajõgede ja kanalite võrgu ääres asetseb tähtsa liiklemissõlmena Saksamaa ja kogu mandrilise Euroopa suurim linn — Berliin. Idapoolses Kesk-Euroopas on pea samalaadilises asendis Poola pealinn Varssavi, Visla jõe keskjooksul.

Vahelduv pinnamood — madalad tasandikud ja lamedad lauskmaad, metsane keskmäestik ja lumised alpide harjad — ühes vahelduva asustustiheduse ja kultuurmaistu ning liiklemisteede rohkusega loob Kesk-Euroopas rea ilmelt erinevaid alasid, millest igaüks moodustab omaette enam või vähem tervikulise ühiku. Täpsamate piiride tõmbamine nende alade vahel on raske või peaaegu võimatu, sedavõrt tihe on siiski nende vahel ühendus ja üleminekud. Võime kõnelda vaid teatud keskusist, kus ühe või teise ala omapära tuleb kõige selgemini nähtavale. Omaette piirkonna moodustab Põhja-Saksa — Poola lauskmaa oma madala ja lamedavõitu pinnamoe, muust Kesk-Euroopast suhteliselt harvema asustuse ja laialdasemate metsade, soode ja nõmmedega. Olles läänes germaani, idas slaavi rahvastikuga, on teda kohane jagada kaheks poolmikuks — Põhja-Saksa ja Poola lauskmaaks. Esimese tuumaks on Elbe ja Ooderi vaheline ala Berliini ümber, teisel — Varta ja Visla keskjooksu piirkond Poznani ja Varssaviga. Lauskmaa piirdub lõunas Böömi- ja Karpaatide-maaga, mis langeb umbes ühte praeguse Tšehhoslovakkiaga. Lääne pool on umbes samalaadilise ilmega Lõuna-Saksamaa, mis sisaldab Saksa keskmäestikku, Švaabi-Frangi astangumaad ja Saksa Alpijalamit. Kesk-Euroopa lõunaservaks on Alpid oma kõrgete lumiste harjade ja tippude, sügavate haljendavate orgude ja kogu oma kuulsa maastikulise võluga. Alpide ja Karpaatide taha jääb viimati Ungari oma ääretute pustalagendikkude, mahedailmeliste mägismaade ja valdavate jõgedega.

Et säilitada võimalikult käsiteldavate maade riiklikku ühtlust, on järgnevad kirjeldused rühmitatud nelja peatükki, millest esimene käsitleb idapoolset Kesk-Euroopat umbes Poola ja Tšehhoslovakkia piirides, teine Ungarit, kolmas Alpimaid (Austria ja Šveits) ning neljas Saksamaad.

Kirjandust üksikasjalisemaks tutvumiseks Kesk-Euroopaga:

Europe Centrale par E. de Martonne. Geographie Universelle, Paris 1931.

Deutschland von G. Braun. Berlin 1929—32.

Landeskunde von Süddeutschland von R. Gradmann. Stuttgart 1931.

Landeskunde von Sudeten- und Westkarpatenländer von F. Machatschek. Stuttgart 1929.

Die Ostalpen und heutige Oesterreich von N. Krebs. Stuttgart 1926.

Geographie von Schweiz von J. Früh. Bern 1928. a-st peale.

1. IDAPOOLNE KESK-EUROOPA.

Kesk-Euroopa idaosa on asustatud slaavi rahvaist — põhjas poolakaist, lõunas tšehhidest ja slovakkidest. Maastikuliselt sarnaneb Poola põhja- ja keskosa täiesti Põhja-Saksamaaga, Tšehhoslovakkia aga mägise Kesk- ja Lõuna-Saksamaaga. Ilmastu on siiski siin idapoolses Kesk-Euroopas juba tunduvalt karedam ning mandrilisem kui Saksamaal, mis ühes rahvastiku erinevusega annab põhjust vaadelda neid maid omaette alana.

UUESTISÜNDINUD POOLA.

Maailmasõja järel endise Vene keisririigi läänepoolseile ääremaile ja Austria-Ungari asemele tekkinud uutest riikidest on kõige suurem Poola. See vabariik on oma pindala ja elanikkonna poolest Euroopa maade seas kuues. Poola on Eestist pindalalt kaheksa, elanikkude arvult aga 25 korda suurem. Praeguse Poola piiridesse kuulub ainult osa, kuigi tähtsaim osa muistsest Poola-Leedu riigist, mis kujunes siis, kui Leedu Jagello tõusis Poola troonile, ja mis lagunes Poola jagamisel Venemaa, Preisi ja Austria vahel aastail 1772, 1793 ja 1795.

Peale äärmiste lõunaosade on Poola ühtlane lauskmaa, mille pinnamood on pärit jää-ajast. Läänes ja idas jätkub ta vahenditult Põhja-Saksa ja Vene lauskmaana. Ainult lõunas on loomulikuks piiriks Karpaatide mäeahelik, mis lahutab Poola Tšehhoslovakkiast. Karpaatide lääneosa on ühtlasi piiriks poola ja slovakkia keeleala vahel.

Sajandite jooksul on poola ja saksa rahvaainestik segunenud teineteisega sedavõrt suuresti, et praegu on väga raske määrata täpsamalt nende keelealade piiri. Maailmasõja võitnud liitriikide otsusel anti suurem osa Lääne-Preisimaast Poolale. Enamik selle maakonna elanikest on küll poolakad, kuid ka saksa rahvus on tugevasti esindatud, eriti linnades. Lääne-Preisimaa kaudu pääses Poola Läänemere rannikule välja, lahutades kitsa maaribana, nn. Poola koridorina, Ida-Preisimaa muust Saksamaast. Ida-Preisimaal on nimelt keskajal siia merd mööda tunginud sakslased tõrjunud endised slaavlasist ja preislasist elanikud kaugemale sisemaale.

Poolakate idapoolne keelepiir käib umbes üle Bialystocki ja Brest-Litovski. Selle joone ja Poola riigi idapiiri vahelisel maaribal moodustavad rahvastiku enamiku ukrainlased ja valgevenelased, kuna poolakad seevastu on olnud siin sajandite jooksul valitsevaks maaomanikkudekihiks. Linnades moodustavad ka juudid olulise osa rahvastikust, nagu mujalgi Poolas. Poola idapiir määrati kindlaks Riias 1920. a. Poola ja Nõukogude-Venemaa vahel sõlmitud rahulepinguga ja liitriikide suursaadikute konverents tunnustas seda piiri 1923. a. kevadel. Samal ajal kuulutati Ida-Galiitsia Poola maakonnaks, kuna see oli poolakaist asustatud juba nelisada aastat. Samal korral kinnitati Poola omandusõigus Vilno, Leedu igivana pealinna suhtes, mille marssal Zeligovski oli 1920. a. sügisel vallutanud leedulasilt. Vilno ala pärast on Poola ja Leedu vaheline vana vastuolu veel enam süvenenud. Vilno linnas on sama palju poolakaid ja juute kui leedulasigi, kuna linna lähema ümbruse rahvastiku moodustavad enamasti valgevenelased. Leedu peab siiski oma ajaloolistest nõudmistest visalt kinni.

Poola nõudis omale õigust Visla jõe suudmele, kus asetses aga saksa rahvastikuga Danzigi linn. Danzigist moodustati sellepärast omaette linn-vabariik, mis seisab Poola ülemvalitsuse all. Sellest hoolimata on Poola püüdnud jõudsasti arendada ka oma sadamat Gdyniat, mis asetseb Danzigist pisut läänes. Gdynia on Poola laevastiku tugikohaks, kuna kaubasadamana on tal olnud seni vähem tähendust. See kasvab aga tulevikus kahtlemata. Visla jõgi on laevatav pea kogu ulatuses, suudmest kuni üles Sileesiasse. Brombi mäestikukanal ühendab teda Ooderi lisajõe Netzega ja Bugi kanal Dnepri lisajõe Pripetiga. On kavatsusel veelgi laiem veeteede ühendus Visla ja Dnepri vahel. Need siseveeteed on aga enamasti kitsad ja madalad, nii et neid võivad tarvitada ainult väikesed, madalapõhjalised laevad. Vene valitsus ei teinud peaaegu midagi Visla ärakasutamiseks veeteena. Võib-olla ei teinud ta seda strateegilistel põhjustel. Vene-Poola raudteevõrk oli hõre, võrreldes Saksa ja Austria alla kuulunud osade omaga. Noorel Poola riigil on palju tööd kõige selle parandamise ja korraldamisega, mida Vene riik oli jätnud tegemata ja hooletusse.

Poola rahvastik on kaunis kirju koosseisuga. Ent poola element on siiski küllalt tugev ja rohkearvuline, et anda riigielule oma ilmet. Aastal 1921 toimetatud rahvalugemisel arvestati poolakate hulka 68,6%-le, kuigi siia hulka on arvatud osalt ka juute. Sakslaste arv oli juba enne sõda vähenemas, hoolimata Saksa riigi asustuspolitikast. Poola iseseisvuse saavutamisega muutunud oludes sattusid paljud sakslased raskesse seisukorda. Suur osa neist rändas tagasi Saksamaale. Siiski võib arvestada Poola sakslaste arvu umbes 1,5 miljonile. Juute on vähemalt 3 milj. ja ukrainlasi umbes 4 milj.

Poola riigi-idee peamised kandjad, poolakad, on nagu enamik muistki Euroopa rahvaist väga pika-ajalise tõusegunemise tulemus. Kehalistelt omadustelt ja välimuselt sarnanevad poolakate laiemad rahvahulgad pea täiesti

Lossiväljak Varssavis.

Vene, Läänemeremaade ja Saksamaa rahvastikuga. Eriti suur tähendus oli poolakate rahvusliku omapära säilitamises asjaolul, et nad olid omandanud rooma-katoliku usu. Peale seda kui enamik põhjasakslasi oli läinud luteri usku, muutus katoliku usk poolakaile nagu rahvusliku olemasolu kaitseks luteriusuliste sakslaste vastu. Teiselt poolt kaitses kreeka-õigeusku kuulumine valgevenelasi ja ukrainlasi poolastumise eest sel ajal kui nad elasid Poola riigis poola mõisaomanikkude karmi valitsuse all.

Tegelikult moodustasid need mõisaomanikud õieti oma rahva, sest ka poola oma rahvastik oli kas täielikult või suurel määral orjastatud. Poola aadli kangekaelne kinnipidamine oma igivanadest õigustest ja selle vastumeelsus iga uue tugeva ja sihikindla valitsuse vastu kiirustas kahtlemata omalt poolt selle vana riigi hävimist. Poola pikal õnnetuseajajärgul saigi aadel mitu kibedat õpetust. Alles liiga hilja hakkasid talupojad tundma end poolakatena. Juudid ja osalt sakslased olid enne moodustanud keskklassi ja kodanluse. Nüüd moodustus nende kõrvale poola rahvusest kodanlus. Kunstnikud, luuletajad ja õpetlased ei lõiganud loorbereid ainuüksi enesele, vaid kogu Poolale. Rahva sisemisele ühtlusele oli suure tähendusega tühjaksjäänud suurmõisade uuesti asustamine. Nii takistati Vene ja Saksa püüdeid oma kolonistide kaudu poola rahvast vähehaaval enda hulka ära sulatada. Ka iseseisvaks saamise järel on Poola maapolitikat juhtinud samad põhimõtted. Aastal 1920 antud seadusega on riigile võetud ½ milj. hektaari maad maatuile jagamiseks.

Kuigi Poolas on suuri ja rahvarikkaid linnu — Varssavi umbes 1 milj. elanikuga, Lodz, Poola Manchester, peaaegu üle 500 tuhande ja Poznan üle 200 tuhande elanikuga — saab siiski rahvastiku peaosa oma elatuse põlluharimisest. Maalt veetakse välja palju kartulit, otra, rukist ja suhkrut, aga maaharimine toob kindlasti veel rohkem sisse, kui see edaspidi tõuseb kõrgemale järjele. Selles suhtes Lääne-Poola võidab kindlasti enne Venemaa alla kuulunud idaosa.

Poola talupoeg armastab ilusaid rõivaid, ehteid ja eredaid värve. Praegugi veel võib rahvariiete põhjal eraldada ühe maakonna elanikke teise omadest. Vabrikutooted võidavad ikka enam maad, aga mitmel pool istuvad naised ka nüüd veel pikad talveõhtud kangaspuude taga. Naised tarvitavad meeleldi kirjusid pearätte ja mõnel pool mitmeid ülestikku kantavaid seelikuid.

Poola vanad linnad pakuvad võõrale palju huvitavat ja vaatamisväärset. Varssavi, mis oli kord Poola kuninglikuks pealinnaks ja on ka nüüd vabariigi presidendi ja valitsuse asukohaks, on täis ilusaid mälestusmärke. Öeldakse, et üheski Euroopa pealinnas ei ole nii palju ilusaid losse kui Varssavis. Eriti suurepärane on kuningliku lossi, praeguse presidendi elamu asend vaatega üle Visla jõe ja jõetaguse Praha eeslinna.

Poola uue sadamalinna Gdynia asemel oli alles kümmekonna aasta eest pildil kujutatud vaene kaluriküla.

Varssavi peamisel väljakul kerkinud vene katedraal, mis nüüd lammutatud.

Ajalooliselt kõige huvitavam on aga Krakov, Poola endine kuningalinn. Krakov asetseb Visla ülemjooksul, juba üsna lähedal Karpaatide eelmäestikule, nn. Beskiididele. Visla kaldal kerkib saarena üksik kõrgendik, millel asetseb endine kuningaloss Vavel kirikute ja muude kõrvalehitistega. Austria valitsuse ajal tarvitati Vavelit kasarmuna ja loss sai seetõttu palju kannatada. Selle uuesti kordaseadmiseks toimetati iseseisvas Poolas kogu rahva keskel korjandus, mis andis häid tagajärgi. Krakovi muude vaatamisväärsustena olgu mainitud vana peakirik, linnamüürid ja väravad, kunstimuuseum ja poola vanim ning kuulsaim ülikool, kus omal ajal töötas kuulus Kopernikus.

TATRA MÄESTIK JA ZAKOPANE.

Poola lõunaserv ulatub Karpaatide mägedele, mille kõrgeimat järku Poola ja Tšehhoslovakkia piiril kutsutakse Tatra mäestikuks. Siin omavad Karpaadid lühemal ulatusel tõelist kõrgmäestiku ilmet teravate kaljuharjade ja tippudega, mida lahutavad sügavad järsuveerulised orud vaiksete järvede ja vahutavate mäestikuojadega. Jää-ajal oli Tatra mäestik laial ulatusel jäätunud ja praegu on näha igal pool võimsate jääliustikkude tegevuse jälgi

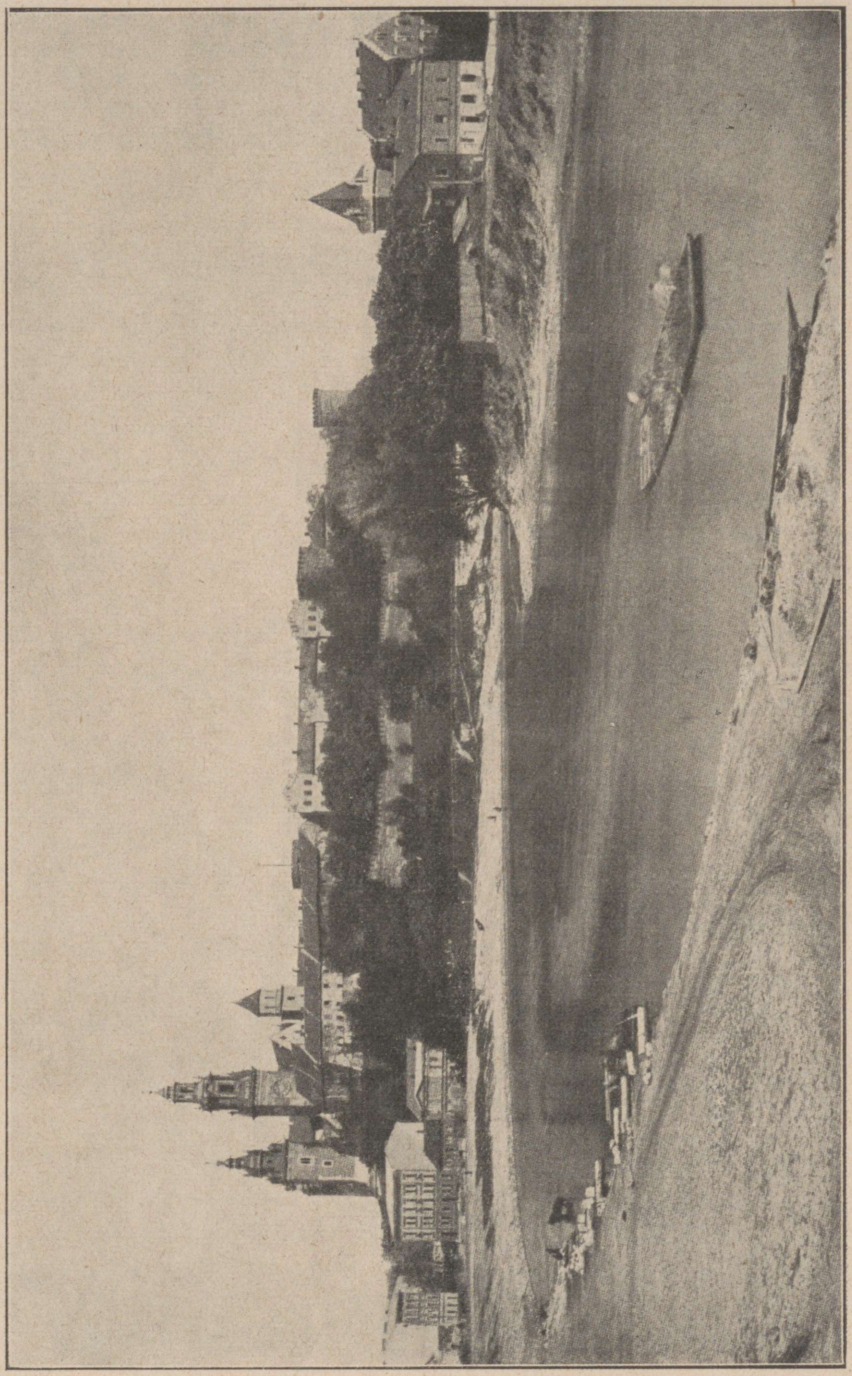

Keset Krakovi linna, Visla kaldal kerkiv endine Poola kuningate loss Vavel.

orvandite, ruhiorgude, ihutud kaljude ning moreenkuhjatiste näol. Igavest lund ja jääd siin praegu enam pole, vahest ainult mõni väiksem lumelaik säilib kuski varjatud kohas üle suve. Tatra algab madalama eelmäestikuga, mille vahele suubuvad kõrgmäestiku orud. Ühe säärase oru laienevas suudmes asetseb Tatra Poola-poolse asustuse keskus ja suurim küla Zakopane, ligi 900 m kõrgusel merepinnast. Zakopane peamine tähendus seisab aga selles, et ta on Poola tuntumaid ja külastatavamaid mägikuurorte ning turismi keskusi, kus käib ka palju võõraid kaugemailt mailt.

Rännakut Zakopanesse ja Tatra mäestikku alatakse harilikult Krakovist. Siit viib kitsarööpaline raudtee lõunasse, lõppedes Zakopanes. Istusime ühel ilusal augusti alguse hommikul kohalikku rongi, mis oli täis tuubitud spordiülikonnas rõõmsate, kilkavate inimestega, nende seas ka palju hallipäisi mehi ja naisi, paunad seljas ja rasked, naelutatud mägikingad jalas. Rong liikus Krakovist lõunasse läbi Karpaatide künkliku eelmäestiku, ronides ähkides ja puhkides vähehaaval üha kõrgemale. Ümbrus muutub ikka järsemaks ja mägisemaks. Raudtee väänleb mägede vahel oru põhjas kõrvuti vahutava ojaga. Mõlemal pool kerkivad kord laugemad, kord järsemad mäeveerud, alaosas kollendavate ja haljendavate põldude all, kõrgemal aga kaetud tumeda kuusemetsaga. Vahete-vahel rong möödub otse kõrge veerujärsaku alt läbi, mis matab hetkeks ühelt poolt vaatepiiri ja näib kerkivat otse taevasse. Kuid juba järgmisel hetkel avaneb taas avaram väljavaade orulaiendisse laiade põldude, nende vahel laiali pillatud üksikute talude ja vaatepiiril sinava tumeda okasmetsaga.

Zakopane! Oleme jõudnud pärale. Rong peatub väikese lihtsa maajaamahoone ees, mis on raudtee lõpp-punktiks. Vaatame pisut ringi ja arutame, mis nüüd peale hakata, sest küla ja kuurort näib jaamast pisut kaugemal olevat. Võõraina ja keelt oskamata polekski vahest meil asi läinud nii libedasti, kui me poleks õnneks tutvunud rongis ühe lahke ja jutuka poola professoriga, kes andis meile esimeseks alguseks igasugu head ja tarvilikku juhatust. Istutas meid koguni voorimehe vankrile, nimetas voorimehele kohaliku turistiühingu ekskursioonijaama, andis meile koguni kiiresti paberile pandud soovituskirja kaasa ja avas seega meile niiöelda kõik uksed ja väravad.

Voorimehel istudes ja lastes lõbusat sörki jaamast Zakopane keskuse poole, jäime vaatama kõige pealt voorimeest ennast. Voorimehed kannavad siin praegugi uhkeid ja värviküllaseid rahvarõivaid (vist turistide ligimeelitamiseks) ja sama kirjud ja toredad on ka nende sõidukid ning hobuseriistad. Mehel peas uhke lamburikübar sulega, tikanditega ilustatud valge särk, uhke, punase ja hõbedaga ilustatud must sametvest ja jalas alt ahenevad valged villased püksid rohkete tikanditega taskute kohal. Istudes sellel kireval värgil, voorimehe laksutades oma pikka piitsa, sõitsime Zakopane tänavale nagu näitelavale. Ja näitelava muljest oligi raske vabaneda. Zakopane,

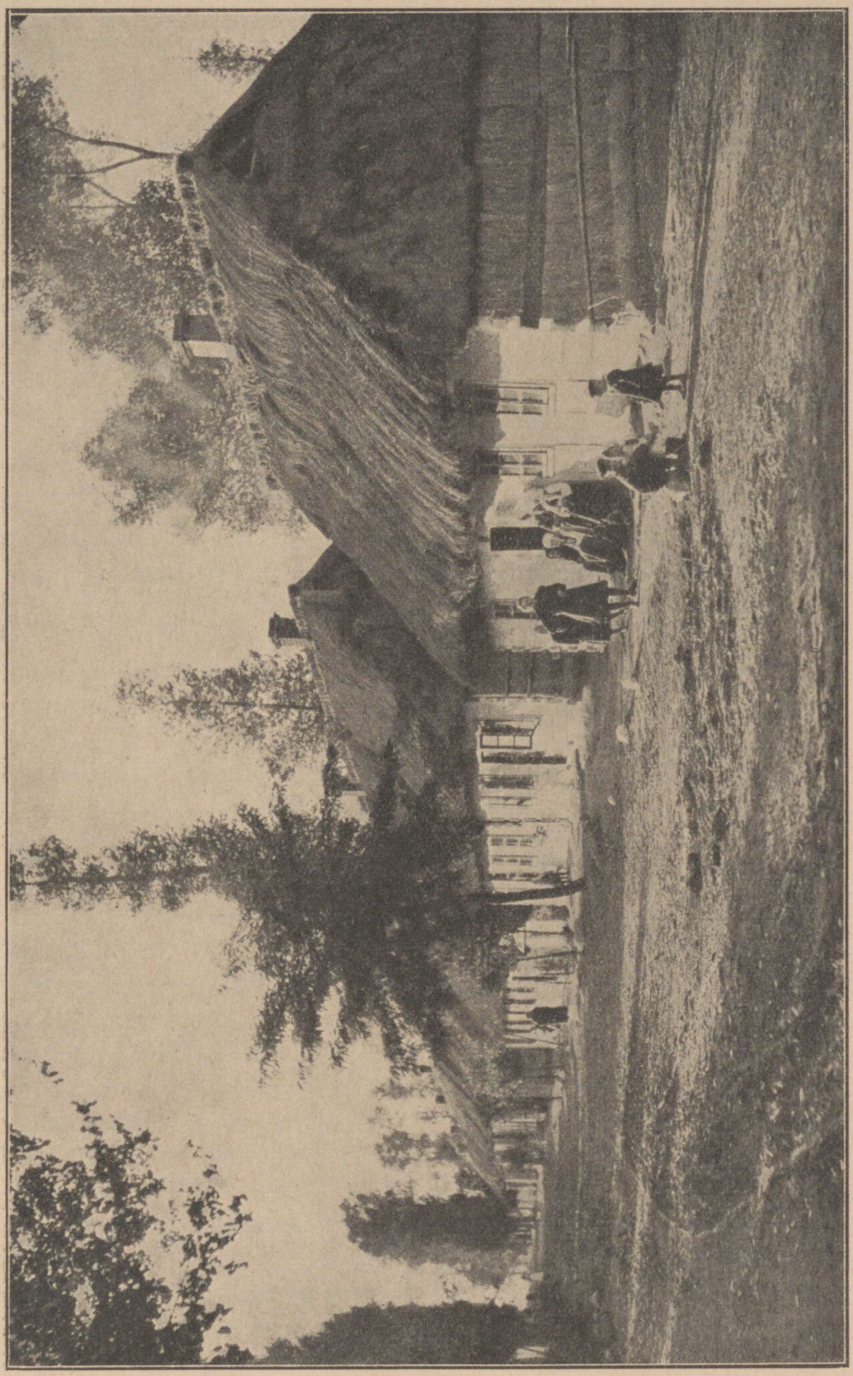

Külatänav Galiitsias.

küla mägedevahelises laias orus, ümbritsetud kolmest küljest kõrgete sinavate mägedega, mis kerkivad nagu kulissid näitelaval taeva poole — all talumajakeste ja suvilatega üle külvatud põllustatud veerud, kõrgemal tume metsamüür ja selle üle paljad kaljuharjad. Peatänav läheb mööda orupõhja, rööbiti kohava ja vahutava mäestikuojaga, kuna põiktänavad ja majade rägastik tõuseb amfiteatrina oruveerusid mööda üles. Enamik majadest on võõraste vastuvõtmiseks ehitatud suvilad, pansionid, hotellid, kohvikud, karastusjookide putkad. Päris külarahva elumajad on taganenud häbelikult üles kõrgemaile veerudele, pooleldi metsa varju.

Pea aasta läbi kihab Zakopane võõraist, hooaegu on aastas kaks. Talvine suusatamis- ja üldse talispordi sesong on jaanuarist märtsini, peamine hooaeg on aga hilissuvel — augustis ja septembris, mil külaliste arv võib tõusta 20—30 tuhandeni. Siis on mägedes kõige vähem lund ja ilmad kõige pehmemad ning mõnusamad, kuna samal ajal mujal Poolas ja ümberkaudseil madalamail mail on liiga kuum ja lämmatav. Poola jõukamal kihil on Zakopanes omad suvilad, kuhu nad tulevad suvisesongi hiilgeajaks lõbutsema ja puhkama. Siis on ühtlasi hotellid ja pansionid täis ning hinnad igal pool kerkinud. Zakopane tänavad kihavad siis peenest publikust, noormeestest ja neiudest, kes küll rõivastatud peenisse spordiülikonnisse, mägisauad käes ja sageli isegi paunad seljas ning naelsaapad jalas, kuid istuvad siiski rohkem restoranides ja kohvikuis, mängivad pingpongi või jalutavad puiestikes ja tänavail.

Rikkad turistid võtavad auto või omnibuse ja sõidavad sellega Morskie Oko mäestikuhotelli, ligi 2000 meetri kõrgusel. Sinna pääseb suurepärast autoteed mööda, mis viib kääneldes ja vääneldes ja suuri ringe tehes ümber Tatra mäestiku idaserva nagu tagaukse kaudu otse kõrgete mägede keskele, kõige ilusamasse kohta. Seal viidavad nad päeva, sõuavad ilusais paatides sinisel alpijärvel, mis on nii selge, et mitme meetri sügavusel võib näha nagu peopesal põhja, ja nii sinine, et raske pidada seda tõeliseks järveks. Lõunastanud hotellis ja roninud pisut mägedel ning vaadelnud ümbrust, sõidetakse autol jälle tuldud teed tagasi.

Vaene turist asetub aga turistidekodusse, kus lihtsa magamiskoha võib saada mõnekümne sendiga. Hommikul vara — kella nelja-viie aegu vinnab selga paunatäie leiba ja muud kuiva söögikraami, nii palju kui kanda jõuab — ja hakkab sammuma maanteed mööda mägede poole. Esimese osa teekonnast Kužnice külla pääseb autobusega, kus mõnusas kõrtsis võib kustutada janu suurepärase „voda sodova'ga" (soodaveega), mille valmistamises poolakad meistrid. Kužnice on otse mäestiku jalal. Siit algab järsk tõus üles mööda kitsast kaljurada. Tee on täis lahtisi kive ja teravat rusu, mis kaljunõlvadelt alla varisenud. Esialgu liigub jalgrada tiheda kuusemetsa vahel, mis jääb aga vähehaaval madalamaks ja hõredamaks. Läheneme metsarajale, kuuskede asemele astuvad madalad roomavad mägimännid, neist

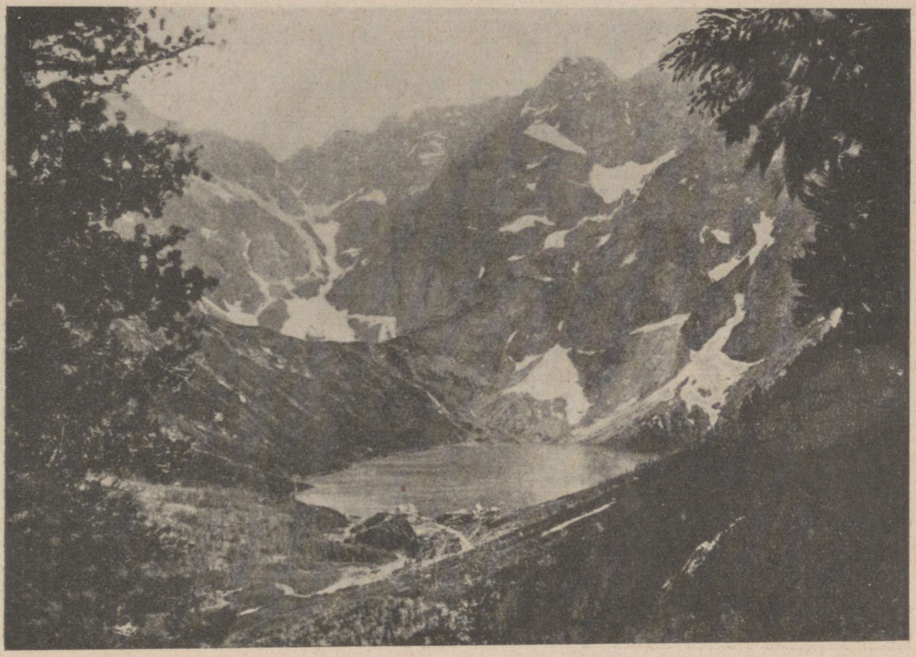

Morskie Oko mäestikujärv Tatra mägedes.

veel kõrgemal lage alpiniit ning viimati paljad kalju- ja rusupinnad. Tõus on raske ja ajab tugevasti higistama, aga vaeva tasub mitmekordselt suurepärane vaade ümbrusse igasse ilmakaarde. Juba avanevad üksikute mäetippude vahel sügavad kuristikud, mille järsule servale on osavasti rajatud tee, mida mööda päris mõnus kõndida. Viimaks avaneb silmadele ilus roheline alpiniit, mis on umbes 1500 m kõrgusel merepinnast. Niidul sööb lambakari mõnusa mägilas-karjase saatel. Karjaste lihtsad kivionnid poevad vähemärgatavate hallide kuhilatena kaljude varju. Pisut madalamal paistab üks turistiühingu mägihotell või öömaja — Hala Gasienicowa. Maja on ehitatud oru kaljusele veerule vahutava oja äärde, mille jõul käib väike elektrijaam, kust maja saab valgust. Oja langus on sedavõrt suur, et vesi jookseb otse maja veevärgi torudesse. Sisustuselt on see öömaja üks eeskujulikumaid. Öömajalised mahutatakse väikesisse toakesisse, kus igaühes neli voodit. Toad on väga lihtsad, kuid puhtad ja korralikud, lisaks sooja ja külma veega varustatud pesemisruum, üks naistele, teine meestele. Ühisviibimiseks on alumisel korral õige suur tuba pikkade laudade ja pinkidega ning lahtise tuleasemega. Oma katmata, paksudest palkidest seintega mõjub see päratu suur ruum raksuva tulega kaminas väga koduselt.

Neis mäestiku-öömajades saab harilikult ööbida ainult ühe öö, sest öömaju on nii tihedalt, et jõuab päevaga hästi ühest teise. Tutvudes ühe

Karjasteküla Hala Gasienicowa Tatra mägedes.
Pildi keskel paistva metsase oru veerul asetseb samanimeline mäestikuhotell. Taga vaatepiiril Zawrati kuru.

mõnusa poola vanahärraga, keskkooli juhatajaga kuskilt Bialystocki lähedalt, kes veetvat kõik oma suvepuhkused Tatra mäestikus ja on seetõttu õige osav ja kogenud alpinist, võtsime ühel päeval tema kutsel ette rännaku üle Poola-poolse kõrgeima mäekuru, nn. Zawrati, Hala Gasienicowast Morskie Okosse. Juba hotelli aknast vaadates kerkis Zawrati kõrge hari, sulgedes sünge ja ähvardava müürina pool taevast. See, mis aknast vaadates näis olevat käegakatsutavas läheduses, oli tõeliselt õige mitme kilomeetri taga. Kaljust pinda mööda looklev jalgrada läheb kõige pealt mööda kahest vaiksest alpijärvest, mille siledas pinnas peegelduvad ümbritsevate kaljujärsakute tumedad varjud, muutes järved peaaegu süsimustaks. Sellest ka nimetus „Czarny Staw" — Must järv. Jalgrada ronib ekseldes vähehaaval üha kõrgemale, seljataha jäävad madalate roomavate mägimändidega kaetud kaljused nõlvad ja sügavate orgude põhjas vahutavad ojad, kuna ees kerkivad üha järsemaks muutuvad kaljuseinad, millest üles viiv jalgrada muutub üha vaevalisemaks. Nüüd hakkab mägirännakutega harjumatu selgemini taipama, milleks on vajalikud rasked naelsaapad ja terava, rautatud otsaga kepp. Seisame äkki püstijärsu kaljuseina ees. Vaatame ümber, teerajal pole kuski kohta. Kuhu nüüd? Meie teejuht

Viie järve org — Dolina pieciu stawow — Tatra mägedes.
Tagaplaanil Zawrati kuru.

näitab otse üles. Lähemal silmitsemisel võibki märgata, et kaljuseina külge on kinnitatud raudketid ja klambrid, mille abil võib end üles upitada. Selliseid järsakuid järgnes üksteisele vahest paarisaja meetri ulatusel. Viimase servalt hakkas maapind uuesti järsult laskuma ja silmile avanes seni Zawrati harja varjus olnud teispoolne sügav org viie ilusa järvega — „Dolina pięciu stawow".

Jõudnud üles mäekurule, istusime tähtsa momendi puhul kahe kalju vahelisse lõhesse, sulatasime lumest vett ja keetsime kuiva piiritusega kohvi. Pole vist miski kunagi maitsenud paremini kui see lumest sulatatud kuum jook, mida seal külmast lõdisedes pool tundi nõrgal tulel keetsime. Ja siis algas allaminek. Siinpoolne mäenõlv oli juba laugem ja rohkem kruusa ning rusuga kaetud, mis tegi allamineku hõlpsamaks. Olime veetnud peatustega liiga palju aega, nii et õhtupimedus tuli kätte, lisaks hakkas veel vihma sadama ja vahest ainult tänu meie suurepärasele juhile jõudsime viimati õnnelikult lõpuni väsinutena ja läbimärgadena Morskie Oko mäestikuhotelli.

Teisel päeval hakkasime sammuma Morskie Okost toredat autoteed mööda Zakopane poole. Ühel käänakul astusime teelt kõrvale, sinnasamasse suubuvasse orgu, mida kutsuti „Dolina Bialoi vody", mis tähendab Valge jõe org. Oru järsud veerud olid kaetud tiheda kuusemetsaga, mille vahel

kivises sängis vahutas tõesti imeliselt selge ja valge veega jõgi. Teel möödusime väikesest kõrvalisest onnist, kus elas üksik vana tšehhi puuraiuja oma väikese tütretütrekesega. Olime nimelt jõudnud Poola—Tšehhoslovakkia piirile, mis jookseb siin jõge mööda. Vanamees oli parajasti kodust ära, aga õhtupoolikul tagasi tulles leidsime ta maja ees trepil istumas ja ta palus meid lahkesti sisse astuda. Tuba sarnanes eesti vanade suitsutaredega, kus lahtise kolde ümber oli koondunud kogu majapidamine. Imelikult rahulikuna ja meeldivana tundus see vana mees siin oma suitsunud onnis suure metsa ja kõrgete mägede vahel.

Tagasituleku-tee Zakopanest Krakovisse tegime mugava suure omnibusega, mis liigub siin suvisel hooajal. Tatra mäestik sulas meie seljataga vähehaaval sinavaks siluetiks, maantee laskudes loogeldes läbi eelmäestiku Krakovi poole.

TŠEHHOSLOVAKKIA.

Nende riikide hulgas, kes jagasid endi vahel Habsburgi kaksikriigi Austria-Ungari pärandi, on väga tähtis koht Tšehhoslovakkial. Sellel riigil on suured ainelised eeldused ja energiline, arenemisvõimeline rahvas. Valitseva rahva moodustavad lääneslaavlaste hulka kuuluvad tšehhid. Nad on mitme sajandi jooksul olnud elavas suhtlemises sakslastega, samuti nagu poolakadki. Need suhted on olnud nii rahulikku kui sõjakat, kultuurilist ja politilist laadi. Tšehhi südamaad Böömi ja Määri kuulusid ligi 900 aastat Saksa riigile. Praegune Tšehhoslovakkia haarab ala, mis on endisist riigimaist hoopis laiem. Ta hulka kuulub nüüd ka Austria-Sileesia ning Ungari loode- ja põhjaosa Transilvaaniani.

Uus Tšehhoslovakkia riik asetseb otse Euroopa südames. Maa pikkus on õige suur, võrreldes laiusega. Kaugus loodest kakku on 950 km, kuna laius seevastu ei ole täit 300 kilomeetritki. Maad piirab põhjast ja loodest pikk katkestamatu mägedeahelik. Loodes lahutab Erzgebirge Böömi maakonda Saksi vabariigist ja Riesengebirge Sileesiast. Siit ida poole moodustavad Karpaadid mägedemüüri ühelt poolt Poola Galiitsia ja teisalt Slovakkia ning Ruteenia vahel. Slovakkia piiriks vastu Austriat ja Ungarit on Doonau ja selle lisajõed Morava ning Ipel.

Maal valitseb juba tunduvalt mandrilise ilmega kliima, mis vaheldub kõrgussuhteist olenedes. Praha keskmine temperatuur on jaanuaris — 1,5° C, aga see võib ka laskuda — 16°-ni, juulis 19°, aga võib ka tõusta 33°-ni. Aastane sademetehulk ei tõuse Böömi- ja Määrimaal üle 500 mm, kuna selle eest kõrgetel ääremägedel on mõõdetud 1000 ja enamgi mm sademeid aastas. Põllumajandus on arenenud ja väga kõrgel järjel, kuid sellest hoolimata näib, et maal elav rahvahulk aegamööda väheneb ja tööstusest elatuv linnarahvastik kasvab. Enne sõda veeti Tšehhoslovakkiast vilja väljagi, kuna nüüd peab vähemalt nisu sisse vedama. Sellele vastukaaluks näitab

Vana Markuse torn Rothenburgis.

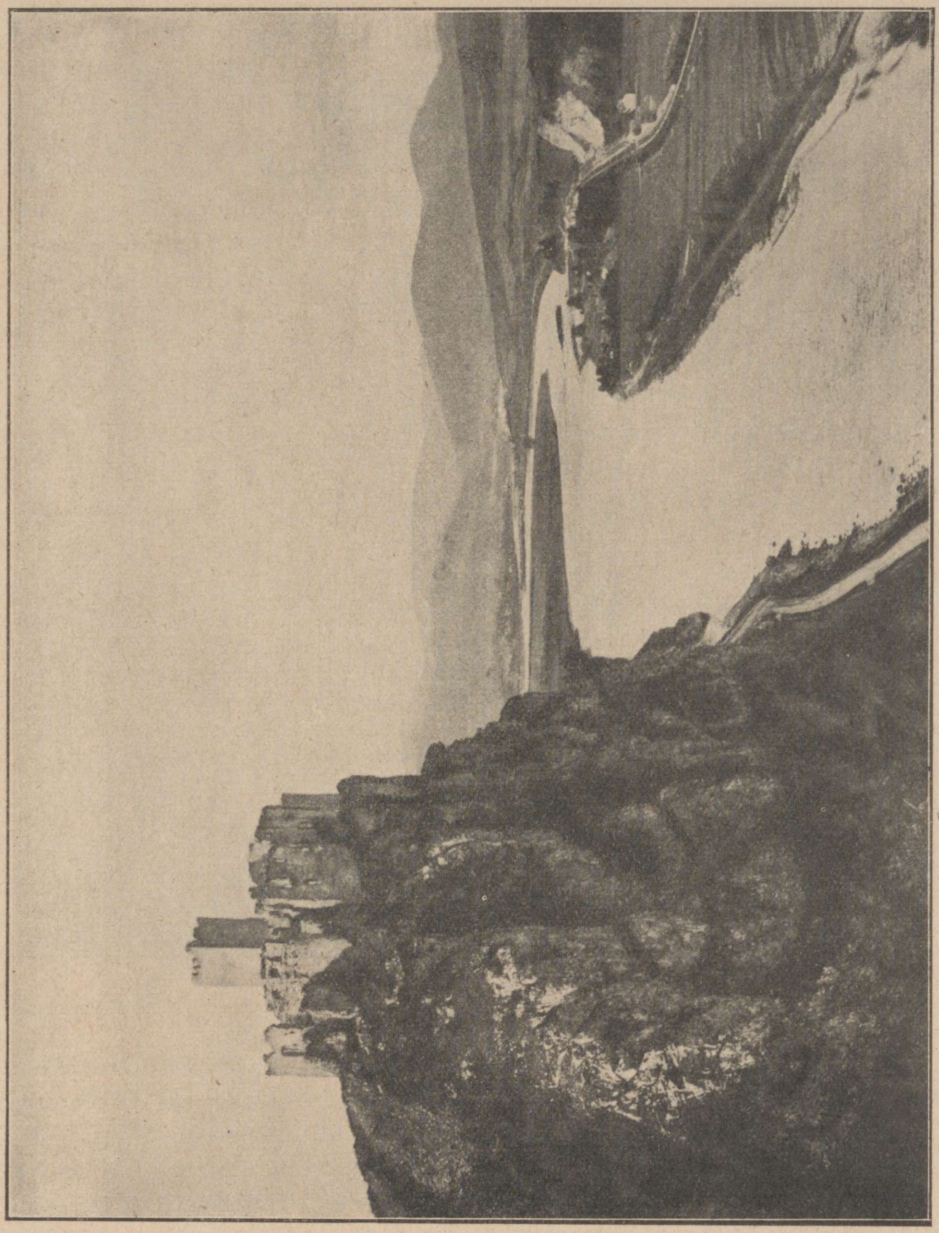

Sztrecsno loss Slovakkias, Vag-jõe kõrgel kaldal.

suhkrunaeri kasvatamine hoogsat arengut ja sellest valmistatud suhkrut müüakse palju välismaile. Maa on juba vanast ajast peale tuntud oma maapõuevarade poolest. Peale kivi- ja pruunsöe, portselansavi ja nafta, millest võib küll valmistada vaid määreõlisid, leidub seal pea kõiki kasulikke metalle. Lõuna-Böömis toodetakse kuulsate Hardtmuthi pliiatsite grafiiti. Joachim-

Külarahvas

stalis, Põhja-Böömis kaevatakse kuulsat, raadiumi sisaldavat „Pechblendet", mida peeti kaua aega ainukeseks raadiumi tooraineks. Ühenduses maapõuevaradega tuleks nimetada ka sooje ja külmi mineraalallikaid, mis meelitavad sinna iga aasta tuhandeteviisi haigeid. Erzgebirge lõunanõlvadel asetseb suur hulk kuulsaid kuurorte, nagu Karlsbad, Marienbad, Franzenbad ja Teplitz.

Tšehhoslovakkia tähtsaim maakond nii politilises kui majanduslikus suhtes on kahtlemata vana Böömimaa. Loomulikud kaitsemüürid piiravad teda kolmelt küljelt. Latvadel metsaga kaetud nõlvad laskuvad laiade haljendavate orgude poole, kus on põlde, niite ja aedu. Kevadeti näib Elbe org ühe ainsa õitemerena. Õuna-, pirni-, ploomi- ja kirsipuud piiravad välju ja

Poola Galiitsias.

teeääri. Igal pool orgudes ja metsade serval on tšehhi maatalusid. Kohati on jõeorgudes rohtsoid, kus lapsed karjatavad hanekarju. Ka sügaval metsa sees on üksikuid talusid, nagu muust maailmast lahus.

Böömi on väga rikas ka mitmesuguseist maakidest ja mineraalidest. Rauatoodang on pärast sõda küll pisut vähenenud, kuid vähenenud on ka nõudmine. Böömi edu võimalused olenevad suurel määral neist kivisöeväljadest. Böömi tööndus arengut on mõjustanud ka teised põhjused. Mäestikus, eriti Erzgebirges, kujunes juba varakult tähelepandav kudumistööndus, sest siin on head looduslikud eeldused linakasvatuseks ja lambapidamiseks ning rahvas osutab väga suurt töökust. See tööharu, mis nüüd on muutunud mehhaniseeritud suurtööndusek, tarvitab sisseveetavaid toor-

aineid, ent sellest hoolimata hangivad veel praegugi mõned mäestikuperekonnad omale lisateenistust kudumisega.

Eriti kuulus on aga Böömi vana klaasitööndus. Böömi klaasi tunti juba sajandite eest. Alguses valmistati seda maa loodepiiril olevail liivastel aladel, aga esimesed suuremad klaasivabrikud asutati sinna, kus kasvas palju metsa, sest vabrikud kulutasid kütteks väga palju puid. Hiljemini viidi vabrikud üle kivisöe piirkonda. Eriti tuntud on Jabloneci piirkonna klaasitööndus. Seal võib otse imestella seda suurepärast ametialalist oskust, millega klaas värvitakse kõige peenemaitselisemaisse sinise, rohelise, purpuri jm. toonidesse. Mitmes klaasivabrikus on teatud ametisaladused siirdunud põlvest põlve, isalt pojale, ja sellepärast ongi nende toodete järeletegemine väga raske, peaaegu võimatu.

Oma tööndu arengu poolest võib Määrimaa mitmeti võistelda Böömiga. Siinsed kivisöelademed on jõuallikaks, millele on rajatud Brünni vabrikulinna tähendus. Linna tšehhikeelne nimi on Brno ja selle rahvaarv ulatub 220 000 inimeseni, millest umbes kolmandik on sakslasi. Viljakal Määri tasandikul elab peaasjalikult tšehhe, kuna seevastu endises Austria Sileesias, mis on tüüpiline tööndusPiirkond, 40% rahvast on sakslased. Määri on juba kaua olnud tähtsaks läbikäigumaaks. Viinist läheb igivana kaubatee Karpaatide ja Sudeetide vahelt läbi Poola. Määris leidub veel palju okasmetsa. Üldse on Tšehhoslovakkia üks Euroopa metsarikkamaid maid ja sealt veetakse palju metsasaadusi välja. Austria valitsuse ajal kuulusid metsad peaasjalikult suurmaaomanikele. Parajasti käsil oleva maareformiga püütakse kujundada need võimalikult suurel määral riigimetsadeks.

Slovakkia maakond kuulub suuremalt osalt Karpaatide mäestikku. Selle kõrgeim osa, nn. Kõrge Tatra, moodustab 50 km pikkuse ja 15 km laiuse mäestiku, kus peamised tipud kerkivad kuni 2660 m kõrgusele üle merepinna. Karpaatide kõige kõrgemad osad ulatuvad küll lumepiirist kõrgemale, aga enamasti on nad nii järsud, et lumi ei taha seal hästi püsida. See säilib üle suve ainult mõnes varjukamas kuristikus. Maastikud on metsikult ilusad, teravate äärjoontega, kuhu toovad vaheldust tumedad metsad ja imeilusad alpijärved. Lõunas ulatub Slovakkia Ungari tasandikule, moodustades nn. Väike-Alföldi osa. Siin on põlluharimine eriti soodustatud. Kõige enam kasvatatakse siin nisu, maisi ja suhkrunaerist, mida tarvitavad Slovakkia suured suhkruvabrikud. Maa on lisaks rikas raua poolest, kuid puudub kivisüsi. Ka veejõu kasutamiseks on maa mägise laadi tõttu head võimalused. Igal juhul on Slovakkia tööndus juba nüüd kaunis tähelepandav ja selle ala kaotus oli Ungarile sama tunduv kui Austriale lahkumine Böömist, Määrist ning Sileesiast.

Slovakid ei ole nii teraselt valvel oma rahvusliku iseolemise eest kui tšehhid. Ungari valitsuse ajal võttis suur osa Slovakkia haritlasist omaks ungari keele ja Suur-Ungari ideed. Ungari kõige rohkem ülistatud luuletaja

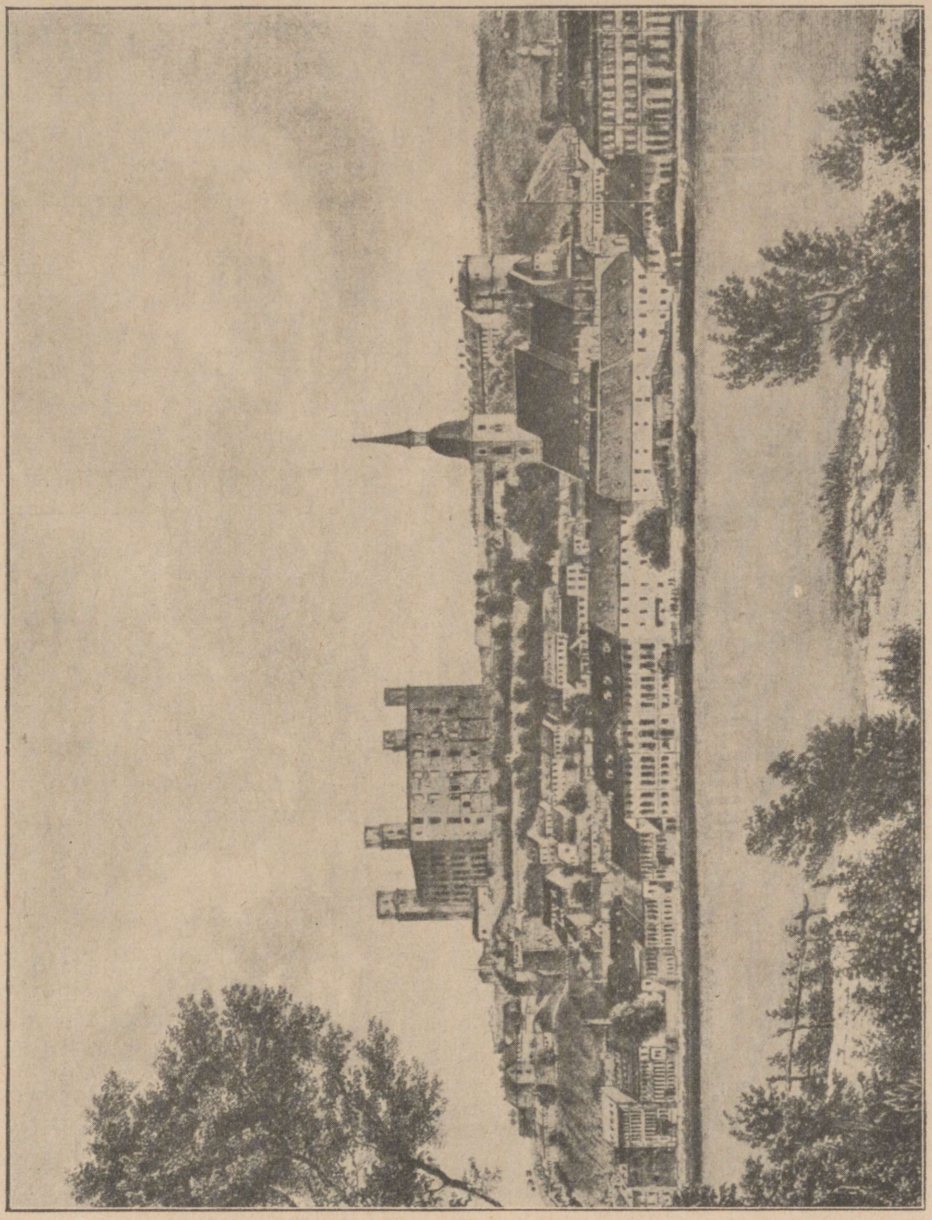

Slovakkia pealinn Bratislava (Pressburg) Doonau ääres.

Petõfi põlvnes slovaki Petroviči soost. Maailmasõjale järgnenud suurte pöörete järel on põhjalikult muutunud ka rahvuslikud olud Slovakkias, Böömis ja Määris. Ungari keel peab taganema slovaki keele eest, mida toetab ja edendab süstemaatiline koolipolitika. Enne sõda oli umbes kolmandik rahvast madjarid, nüüd on nad kuivanud kokku viiendikuks. Seejuures peab

võtma arvesse, et palju neid, kes Ungari valitsuse ajal lugesid endid ungarlasteks, peavad nüüd paremaks lugeda endid slovakkideks. Lõunapoolsel tasandikul on siiski rohkesti ungarlasi ja sakslaste kõrval moodustavad nad enamiku Bratislava ehk Pressburgi, tähtsa kaubalinna elanikkudest. Rahvuslikes ja kultuurilisis asjades otsivad slovakid nõu ja tuge oma tugevamailt vendadelt tšehhidelt, kelle tunnuslaused nad võtsid omaks tähtsail murranguaegadel. Nende kahe rahvuse vahel võib vaevalt tõusta tõsisemaid tüliküsimusi.

Mõnevõrra lahus tšehhidest ja slovakkidest elavad ruteenid, kes on väikevenelaste ehk ukrainlaste läänepoolseimaks eeljõuguks. Nad tunnustavad kreeka-katoliku usku, kuna tšehhoslovakid on seevastu katoliiklased või protestandid. Ruteenid ei osuta kuigi suurt rahvuslikku iseteadvust. Et nad elavad nagu muust maailmast lahus oma mägedes, siis on nad oma riietuses ja kommetes säilitanud palju vanaaegseid jooni. Hariduslik tasapind on madal, võrreldes Slovakkiaga. 70% rahvast ei oska lugeda ega kirjutada. Osalt põhineb see nähtus nii siin kui Slovakkiaski kindlasti sellel, et suurem osa maast kuulus ungari mõisnikele, kes ei hoolitsenud võõrkeelse rahvastiku haridusliku arenemise eest. Ka majanduslikult on Ruteenia Tšehhoslovakkia teiste maakondadega võrreldes tublisti maha jäänud. Karpaatide lõunapoolseil nõlvadel kasvatatakse viinamarju. Karjakasvatamine näitab hoogsat arengut. Karpaatidest kaevatakse kivisoola. Tähtsaim soolakaevandus on Solotvina, Rumeenia piiri lähedal. Maaõli puurimist püüab valitsus igapidi soodustada. Ruteenia pealinnaks on Užhorod, ja tšehhi ametivõimudel on tõesti õnnestunud teha sellest kiratsevast ja mustast kohast võrdlemisi viisaka linna korralikkude ehitiste ja tänavatega. Maa iluks ja rikkuseks on laialdased tamme- ja pöögimetsad, kus leidub suuri jahiloomi, nagu põtru ja metssigu. Kõrvalistes kohtades võib näha ka hunte ja karusid.

Tšehhoslovakkia majanduslikku tõusu takistab suuresti raudteevõrgu ebamugav kuju. Sel ajal kui nüüdne iseseisev vabariik oli alles Austria-Ungari kaksikriigi osaks, arendati raudteevõrku eeskätt Viinist ja Budapestist kui keskustest välja. Nüüd peab Tšehhoslovakkia oma raudteevõrgu osalt ümber ehitama, et rahuldada uusi liiklemistarbeid. Raudteede kõrval on tähtsaiks liiklemisteedeks suuremad jõed. Elbe, tšehhi keeli Labe, on laevatav kuni 800-tonnistele laevadele Usti linnani, ent pealinna Prahasse pääsevad ainult 400-tonnised laevad. Ülemal võivad väiksemad laevad sõita Moldaud ehk Vltavat mööda pliiatsilinna Budejowice'ni. Elbel veetakse kõige rohkem kivisütt, rauda, metsasaadusi, suhkrut ja puuvilja. Jõgiliiklemine on rahvusvaheliste kokkulepete põhjal mereni vaba ja Tšehhoslovakkia võib kasustada üht osa Hamburgi sadamast. Samuti on Ooder ja Doonau avatud rahvusvahelisele liiklemisele ja kaubaveole.

Tšehhid, kes moodustavad nüüd valitseva osa riigi rahvastikust, tulid Böömi- ja Määrimaale aastail 400—500 p. Kr. Varemini elasid siin keldi

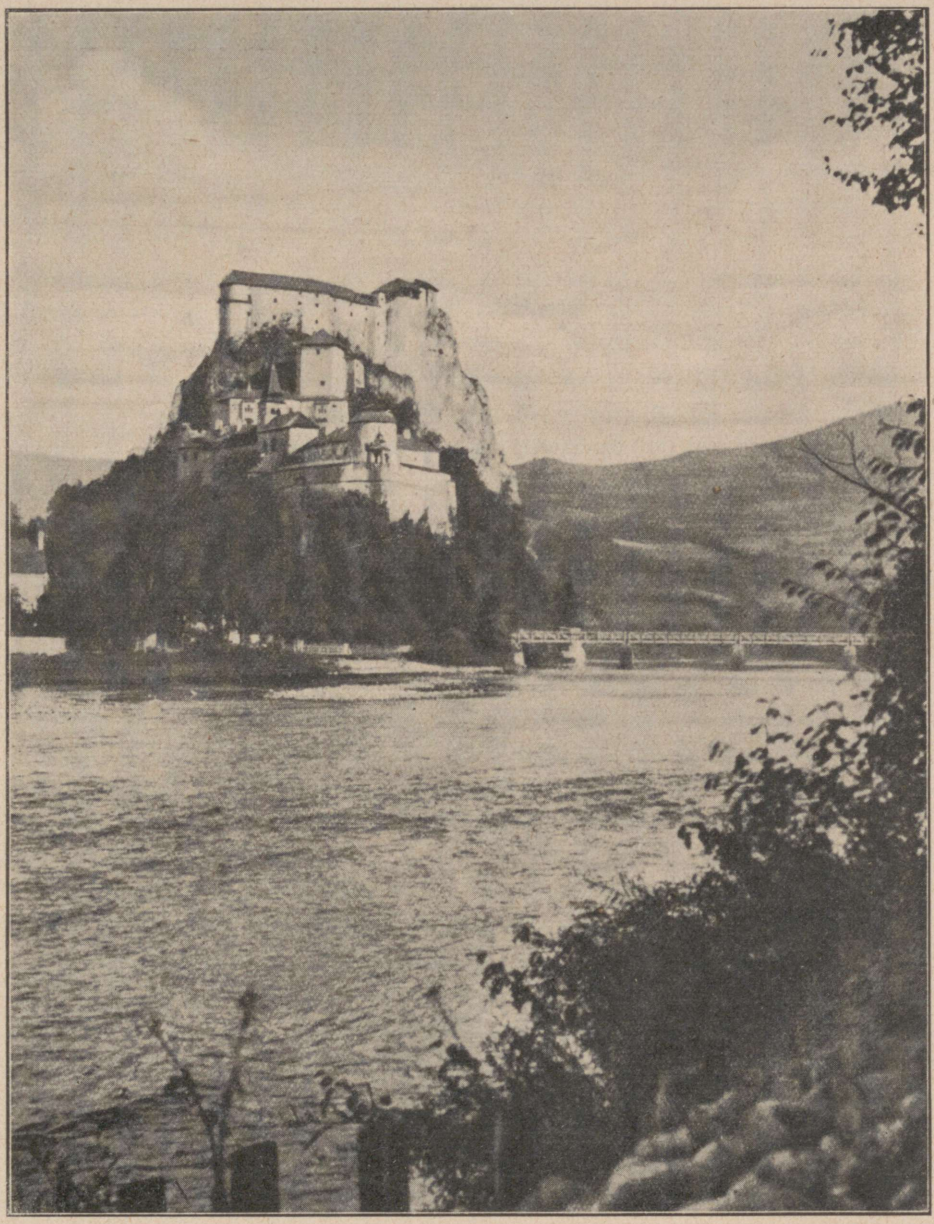

Arva loss Slovakkias,
ehitatud 1200.—1500 a. ümber.

boijd, millest Böömi (Bohmen) nimetus pärit, ja nende järel germaanlaste hulka kuulunud markomannid ja langobardid. Slaavlaste maaletulekul oli Böömi vist kaunis harvalt asustatud, sest germaanlased ja germaanistunud

keldid võtsid osa rahvasterändamisest. Slaavlased sulatasid enesesse vanemate elanikkude jäänused ja vallutasid enam-vähem täielikult kogu Böömi tasandiku läänepoolsete ääremäestikkudeni. Põhjas ja lõunas olid slaavi eeljõugud hiljemini sunnitud taganema pealetungiva saksa asunikkudevoolu eest, tšehhid on aga üldjoontes säilitanud oma asumisala, kuigi nad juba 12. ja 13. sajandil olid sunnitud jätma maha Böömi metsmäestiku piirialad. Erzgebirgel ja Sudeetidel ning kõigis tähtsamais linnus tekkis elujõulisi saksa asundusi. Suurem osa Böömi- ja Määrimaad, eriti viljakad Elbe ja Moldava orud, säilis aga tšehhi asumisalana. Neist aegadest peale on germaanlased ja slaavlased pidanud omavahel visa võitlust. Võitlus ei puudutanud ainuüksi tšehhi keelt ja rahvust, sest varemini polnudki need küsimused nii väga olulised. Võitlust peeti eeskätt maaomanduse, usuvabaduse ja riikliku iseseisvuse pärast. Valge mäe võitlus a. 1620 kujunes saatuslikuks nii protestandi usule kui ka tšehhi rahvusele. Arvestuste põhjal elas Böömimaal 1618. a. 4 miljonit elanikku, aga 30 aastat hiljem oli neist järel vaid 800 000. 17. ja 18. sajandil oli tšehhi kultuur kängus ja kiratsemas ja alles 19. sajandiga algas üldine ärkamine. Ilmus suuri vaimseid juhte, kelle ümber rahvas kogunes. Iseseisvuse nõudmine esitati üha selgemal kujul. On arvata, et maailmasõda vaid kiirustas arenemist, mis varemini või hiljemini oleks jõudnud samale sihile.

Tšehhid on üldiselt väga arukas ja energiline rahvas ja erineb selle poolest enda kasuks muist slaavi rahvaist. Kiidetakse nende puhtust ja hoolsust. Rahva tublidus ja haridusjanu on ainult kasvanud ja karastunud võistluses sakslastega. Sakslaste asumisalade eraldamine näib politilisil ja majanduslikel kaalutlustel võimatu olevat. Böömi ääremäestikud moodustavad riigi loomuliku piiri. Tšehhoslovakkia vabariigi tuleviku jaoks on vist küll tähtis, et leitaks sakslaste ja tšehhide vahel sobiv kooselu võimalus.

Tšehhi noormeeste ja neiude enamik kuulub nn. „Sokol"- ehk kotkaühingutesse. Sokol-liikumine ei tähenda ainult noorsoo kehakultuuri arendamist, vaid ka selle isamaalist äratamist.

Tšehhi maanaised tarvitavad veel mitmel pool oma vana rahvarõivastist. Igasuguseis värvinguis punane näib olevat väga armastatud ja seelikud on laiad nagu krinoliinid. Lõuna-Böömis kannavad mehed karusnahksete ääristega kuube, kuna naiste peakatteks on tihedalt ümber pea istuv valge tanu, mille servadelt ulatuvad välja suured pitsilustised.

Kõigis Tšehhoslovakkia linnades elab rohkesti juute, eriti palju on neid Slovakkias ja Ruteenias, kus nad annavad mitmele väikelinnale omapärase ilme. Ruteenias on juute umbes 80 000 (13% elanikkonnast).

2. UNGARI.

BUDAPEST.

Budapest on kasvanud kokku kolmest linnast — need on Buda ja O-Buda (Vana-Buda) Doonau paremal ning Pest vasakul kaldal. Nende kolme linna päritolu kaob udusesse minevikku, on vaid teada, et Vana-Buda on vanim, Pest noorim. Seal, kus asetseb Vana-Buda, oli juba 1. sajandil p. Kr. õitsev Rooma asundus, mille kultuuri tõenduseks on Aquincum'is välja kaevatud muistne linn ja amfiteater.

Juba Árpádi soost Ungari kuningate aegu oli Buda maa pealinnaks ja kuigi kuningate residents oli ajutiselt mujal, ulatus hoovkonna kuldne sära ka Budale. Ta õitsevaim ajajärk oli kuningas Mathiase valitsusaeg 14. sajandil, mil Ungari kuningriik ulatus Aadria merest Läänemereni; Buda kants muutus renessansi teaduse ja kunsti olulisemaks asukohaks. Kuningas kogus oma hoovkonda kuulsad Itaalia meistrid ja teadlased, tema raamatukogu kadestas kogu Euroopa.

Kõik aga kadus hilisemate sajandite tormides. 1526. aastal hävitati Ungari rahva sõjavägi Mohácsi lahinguväljal ja aastal 1540 vallutasid türklased Buda kindluse. Varad, nende hulgas Corvina (Mathiase vappidega kaunistatud raamatud), viidi ära, jumalakojad muudeti türgi mošeedeks, hiilgavad paleed langesid tule või täielise hooletuse tõttu ajahamba ohvriks. Buda muutus osalt rusuhunnikuiks, osalt tähtsusetuks türgi linnakeseks. Tolle aja reisukirjeldused kajastavad õudseid sündmusi. Alles 1686. a. pääses kindlus uuesti kristlaste kätte. Võitlused Viini all tähendasid türklaste võimu languse algust. Kõigist Euroopa rahvaist koosnev sõjavägi, koos ungarlastega, vallutas mitmekordsete rünnakute järel kindluse. Poolkuu asemele ilmus jälle rist, kuid laastatud kultuur oli asendamatu. Vähesed Corvina raamatud, mis saadeti tagasi sultani suurmeelsusest Ungari rahvamuuseumi, moodustavad ainsa jäänuse möödunud aja kuulsusest ja hiilgavast rikkusest. Nüüd pikkamööda hakkasid Buda ja Pest uuesti arenema, kuid endise hiilguseni ei jõutud. Et vahepeal sai maa pealinnaks Pozsony (Pressburg), jäi kaksiklinn maa südames provintsilinna tagasihoid-

likule tasemele. Isegi ülikooli ümberpaigutamine Ülem-Ungarist Budasse ei toonud selle linna ellu suuremat elavust.

Selline olukord püsis 19. sajandi alguseni. Reformid, mis tõid viimasele riigipäevale palavikulist ärritust, mõjusid ka Ungari arengule, krahv Stefan Széchenyi reformid puudutasid ka mõlemat linna, Budat ning Pesti. Tema algatusel ehitati siia ilusaim rippuv ahelsild maailmas. Tugevaks tõukeks Pesti ülesehitusele oli 1838. a. suurvesi, mis linna pea täielikult purustas. Varsti aga võrsus varemeist uus elu, lühikesel ajavältel kerkisid uued tänavad ja ehitised.

Vabadussõja keskuseks oli pealinn, ning tolle aja suurimaks sündmuseks jäi Buda kindluse tagasivõitmine Austrialt, ja tänu vaid õnnelikule juhusele jäi kuulus ahelsild austerlaste poolt õhku laskmata. Linna tõeline taasareng algas 1867. aastast. 19. sajandi lõpul oli kolme linna elanikkude koguarv 40 000, kuna tänapäev küünib ta üle 1 miljoni.

Kõik Ungari pealinna külastajad loevad Budapesti ilusaimate linnade hulka. Läbi linna looklev majesteetlik Doonau vool, parema kalda kõrgendik kindluse ja kuningliku lossiga, Doonau kaldalt kerkiv Gellert-mägi, tagaplaanil metsaga kroonitud jumalikud Buda mäestiku nõlvakud; vasemal kaldal aga lainjas tasandik laiuvate linna ehitistega — kõik see ühineb juba kujutluses võluvaks pildiks, pakub aga tõelisuses võrdlematut vaadet. Ülevaade linnulennult laseb selle linna võlu veel intensiivsemalt nautida, mida võimaldavad vastu Doonau kallast ehitatud Buda kindluse St.-Georgi väljaku kaitsevallid, või sellest veel kõrgemal asetsev Gellerthegy lava. Kergest uduloorist, mis hommikutunnil linna katab, kerkivad aegamööda üksiku linnaosa piirjooned, liiklemise peatuiksoon, monumentaalehitiste tornid, ikka enam ja enam esile. Vahenditult meie all voolab Doonau, suurepärased kaikaldad graniit-treppidega on täis laadimist ootavaid kaupu. Veepinnal libisevad kiired mootorpaadid, mis võimaldavad ühendust kahe kalda vahel, siis tugevad parved ja reisijateaurikud, mis vastu ning pärivoolu loovad elavat liiklemist, aeg-ajalt lõikavalt signaliseerides.

Linnas viivad üle Doonau kuus toredat silda, kaks neist raudteele, neli aga võimaldavad liiklemist jalakäijatele ja sõidukeile. Kaldaid palistavad kaunistisena leherikkad puuderead; majademerest küünivad esile siin-seal kõrgema ehitise fassaadid, torn või mõni muu monumentaalne ehitis; kaugemal kaob pilt hommikuhallusse. Seal algavad eeslinnad, vabrikud ja raudteejaamad.

Põhja pool uhavad hargneva Doonau lained õitsevat Margiti saart, Piliseri mägede kauged kõrgused sulavad ühte ebamäärase vaatepiiri sinaga. Kindluse monumentaalsete paleede ja võrdlematu kuningliku lossi lähedal kerkib sihvakas Mathiase kirik uuesti restaureeritud gooti arhitektuuris, ja tema all uus moodne linnaosa, mille tänavad kulgevad mäenõlva pidi pea kindluseni. Kõikjal ilusad suvilad, kauguses vaid paljas-lage Adleri mäe

Vaade Doonaule ja õhtusele Budapestile Buda mägedelt.

kuppel. Lõuna pool võib Doonaud kaugemale jälgida, siin jaguneb vool, Apseli saart moodustades, kaheks ning kaob lõputa kaugusse, kus Ungari madalmaa, Ungari süda, rikkus ja luule, laiub omapärases võlus. Vaadet paremalt kaldalt takistavad Budafokeri mäed (Promontorium), näeme vaid Lágymányos'i, kus asub uuem pealinna osa, mille ilusad paleetaolised majad ja villad küünivad Gellerthegy lõunanõlvani. Vaate mitmekesisus ja loodus-

ilu paeluvad meie meeli vastupandamatu jõuga. Kui me aga öösi teeme jalutuskäigu Gellerthegyle, tasub avanev vaade mitmekordselt vaeva: tuhandete gaasi- ja elektritulede hiilgus linnas ja Doonau kallastel peegeldub tema voogudes. Gellerthegy jalalt satume Elisabethi silla kaudu otse linna südamesse. Sild on vaatamisväärne arhitektuuri ja tehnika meistriteos, sirutudes üle Doonau ainsa võimsa kaarena. Jõekaldal asetsevad toredad paleed, kaldaäärsed tänavad moodustavad ilusama osa pealinnast. Ja kui monumentaalehitisist piiratud Pesti linnaosa tema elava suurlinliku kära ja lärmiga jätame seljataha, sammudes üle Elisabethi silla, seisame äkki kaljusel, kuid idülliliste roheliste parkidega ilustatud Gellerthegy jalal, suurlinnale nii kummaline vastand — mäemürakas kesk suurlinna voogavat elu. Elisabethi silla Pesti-poolses otsas asetseb Budapesti vanim siseosa, kunagi müüridega piiratud, kitsaste, kõverate tänavate rägastikuga — praegu aga peaaegu sirgete ja avarate tänavatega, täis elavat liiklemist. Pest on oma vanusele vaatamata moodne linn, isegi kõige vanemad ehitised ei ulatu kaugemale minevikku kui XVIII sajandi teise poolde — mitmekordsete hävingute, eriti türklaste laastamiste tagajärg. Elisabethi silla Pesti-poolses otsas seisab lihtne linnakirik. Sillale jätkuv Eskü-út viib Kossuth-Lajose tänavale, kuhu on koondunud talvised lõbustuskohad. Mõlemal pool Eskü-út'i asetsevad aukartust äratavad paleed. Kossuthi tänava alul seisab frantsisklaste ordu kirik, üks vana Pesti mälestusmärkidest. Keskpäeva ning pealelõuna tundidel jalutavad siin pealinna rahatuusad, tuntumad poliitikud, kirjanikud, kunstnikud jt. Kossuthi tänava jätkuks on Rákóczi-út, üks pealinna liiklemistuiksoontest. Tänav lõpeb riigiraudteede idajaama monumentaalse hoonega. See idajaam on elavaima liiklemisega jaamu Budapestis — vaevalt 40 a. eest ehitatud, ent liiklemise kiire kasvu tõttu juba kitsaks jäämas, kus rongide korraldamine ja reisijate massilise tungi ohjeldamine on võimalik vaid suure vaevaga; sama on tähele panna ka teistes pealinna raudteejaamades, läänejaamas Theresien-ringi lõpus. Jaamade paigutamine paisumiseks küllaldasse avarusse on lähema aja küsimus. Linna siseliiklemiseks on kaks maapealset ja üks maa-alune elektriraudtee. Pöördudes tagasi linna sisemusse, kus jalutab keskpäeval Budapesti elegantsem publik, jõuame läbi Egyetem-utcza kuplitega kroonitud kesk-ülikooli-hoone esiküljele. Váczi-utcza'l seisab uus raekoda, mille istungisaali kaunistavad Lotz'i maalid. Põhja poole viib Koronaherczeg-utcza, liiklemisrikkamaid ja elavamaid tänavaid pealinnas, meeldiva postipeavalitsuse hoonestikuga, selle taga XVIII sajandist huvitava fassaadiga grenadeeride ehk Karli kasarmud. Põhja poole sisemisest linnast laiub Doonaud mööda Leopoldi linn, pealinna rikkaim osa. Ka siin ilustavad jõekaldaid paleede read. Ilusa aia taga kerkib mauristiilse fassaadiga peahoone, mille suurtes saalides toimuvad tähtsamad muusikalised ettekanded. Kontserte peetakse ka muusikaakadeemia ja Royal-hotelli saales. Erilised Philharmonia kont-

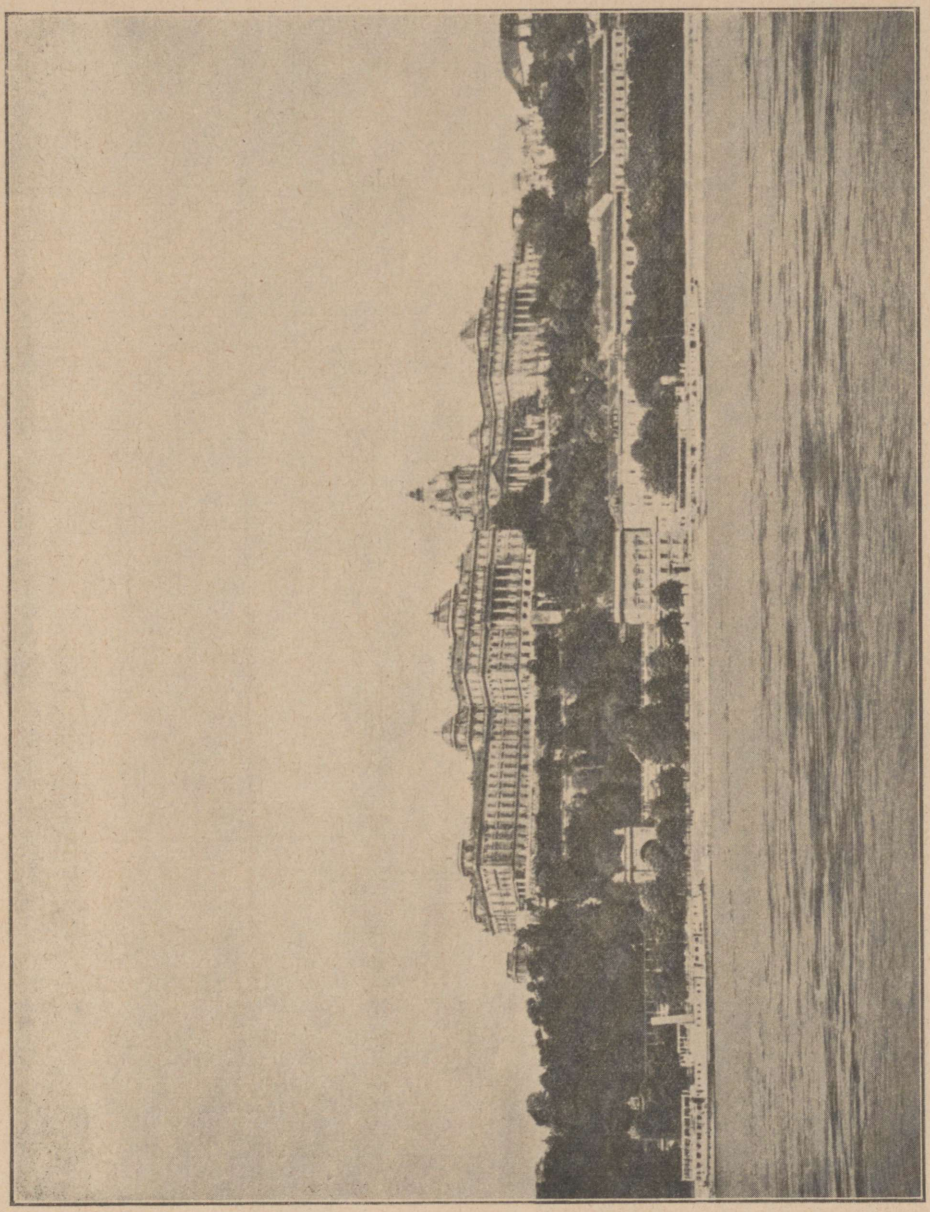

Kuninglik loss Budapestis, Doonau parempoolsel kõrgel kaldal.

serdid toimuvad aga peahoones. Sügisest varakevadeni on Budapesti muusikaline elu nii intensiivne, et sageli on ühel õhtul kaks kuni kolm kontserti.

Mõni samm edasi jõuame Franz-Josefi väljakule, mis asetseb ahelsilla Pesti-poolses otsas. Sellel väljakul kerkib Ungari teadusteakadeemia hoone renessansiaegse frondiga ja oma 200 000-köitelise raamatukoguga; selles asub ka Széchenyi muuseum ja ülihuvitav Goethe tuba. Varemini oli siin

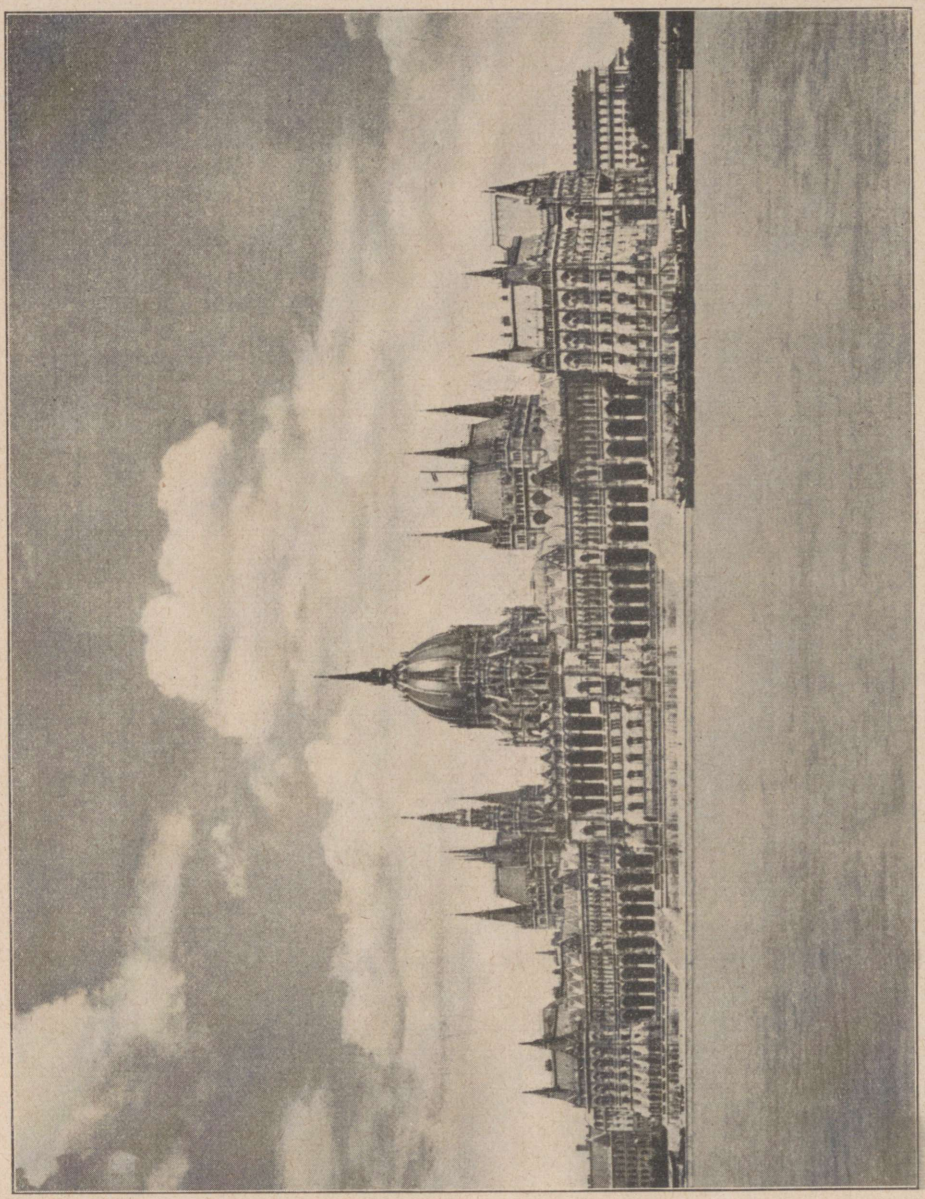

Ungari parlamendihoone Budapestis.

Ungari pildigalerii, see asub nüüd ilusas kunstipalees. Edasi on näha krahv Stefan Széchenyi ja Franz Deáks'i ausambad, kõrval Eöt-vôs väljakul luuletaja ja riigimees Eöt-vôs'i raidkuju. Siit mitte kaugel Josefi väljakule püstitatud, armastusest isamaa vastu, rüütel Josefi kuju. Széchenyi tänav viib meid pealinna suurimale platsile Szábazáckterile (vabadusväljak), kus asetseb linna uuem osa, rahandusaristokraatia arvukate paleedega;

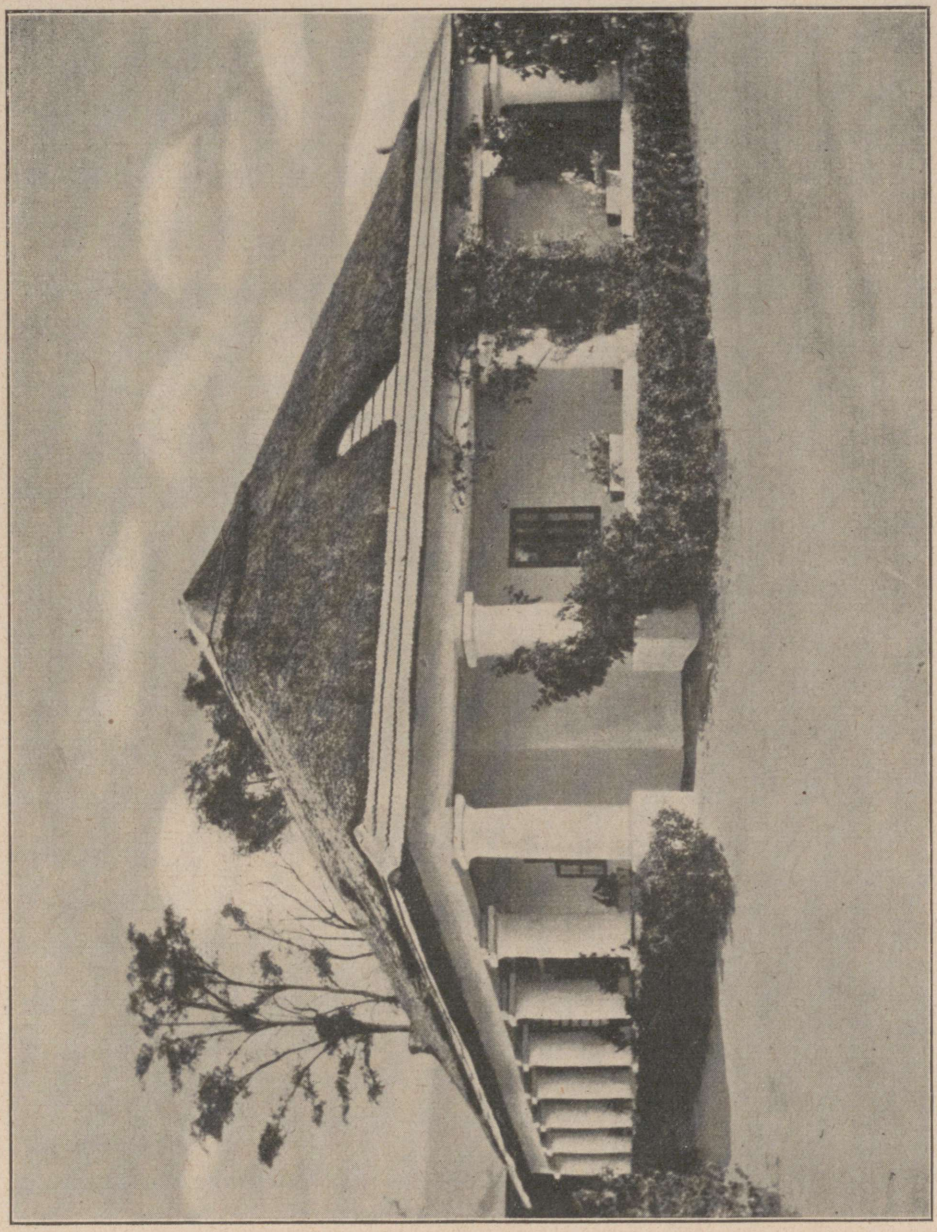

Aadlimõisa elamu Ungari tasandikul.

väljaku lõunaotsas kaubabörs ja Austria-Ungari pangahoone. Vabadusväljaku lähedal on näha uhke kandelaaber alalise tulega, mis linna poolt püstitatud krahv Ludvig Batthyány, 1848. a. valitsuse juhi, hukkamise paigale. Doonau kalda ja pealinna ilusaim ehitis on riigipäeva palee. See ehitati Emmerlich-Steindl'i kavandite järgi 1896. a. ning maksis 40 miljonit krooni, kaunistatud

väljast 90, seest 161 sammaskujuga; ta ennenähtamatu trepikoda, hiiglasuur võlvitud saal ning uhked istungiruumid, kogu rikkalik ilustis, kunstipärased seinamaalid ja lõpuks üldmulje suursugusus tunnistavad, et see on väärikas rahvaesinduse kodu rahvale, kes võib vaadata tagasi tuhandeaastasele minevikule. Parlamendihoone lõunapoolsel frondil seisab krahv Juljus Andrássy ratsurkuju — Georg Zala teos, parlamendi vastas Alois-Hauszman'i kavandi järgi ehitatud kohtuhoone, mille hiigla-trepikoda kuulub tähelepanuväärseimate meistriteoste hulka. Naabruses Alcotmány-utcza'l uhke rahukoguhoone, läheduses lustmänguteater, mis rahvusteatri kõrval tähtsamaid pealinna lavasid. Sealpool Leopoldi ringtänavat kuni Ujpest'ini levib Budapesti vabrikulinnaosa suurimate tööndusekeskustega, kus enamik elanikest vabrikutöölised. Leopoldi ringtänav on Doonau jõelt kaarjalt läbi Pesti linna kulgeva Suur-Ringtänava esimene lüli, viimane on pealinna 4300 m pikkune elavamaid liiklemistuiksooni. Tublisti pikem on Hungaria ringtänav, mis piirab linna väljastpoolt 7 km pikkuselt. Idas on Leopoldi linn piiratud Váczi ringtänavaga, viimase jätkuks on Károly, Muuseumi ja lõpuks Vámházi ringtänav, mis lõpeb Doonau ääres. Váczi-körût'il seisab monumentaalne kirik Stefani basiilika, mille ehitamist algas 1851. a. Josef-Hild, kelle tööd jätkas Nikolaus-Ybe, kuna 1905. a. Josef Kauser selle hiiglatöö lõpetas. Ehitis on teostatud puhtas renessanss-stiilis, ka väljast rikkalikult ilustatud.

Váczi-körût'i suudme kaudu jõuame läbi Deáki väljaku Elisabethi väljaku puiestikkudeni, mille kaunim ehe on kuulsa naisarsti Semmelweisi raidkuju. Vanade ehitistega palistatud Károly-körût'il paistab silma bütsantsi stiilis ehitatud juudi sünagoog. Museum-körût'il on juba moodsamaid ehitisi. Rahvusteatri naabruses on ülikooli loodusteaduslikud instituudid, kõrval vana polütehnikum, edasi keset uhket aeda Rahvusmuuseum kreeka stiilis sammasfassaadiga. Läbi Kalvin'i väljaku ja Tolli ringtänava kaudu jõuame Franz-Josefi sillale, selle ees vaatamisväärne Kesk-turu- ning tollihoone. Váczi-körût'i ja Király-utcza (Kuninga tänav) vahel on Therese linn (Terezváras), mille toredaim tänav on kuulus Andrássy-ut, vanasti Radiaaltänavaks nimetatud. Selle aukartust äratava tänava sisemine osa moodustub uhketest paleede ridadest ning algab toredate suvilate rida kuni linnapargini — Város-liget. Andrássy tänaval on Ungari Ooperimaja Liszt'i ja Erkel'i ausambaga. Andrássy tänava äärtel kulgevad ratsa-, kõnni- ja sõiduteed, kuna tänava keskosa puusillutisega on määratud kergeile sõidukitele. Tänava idapoolne ots vastu linnaparki piirdub suurepärase Milleniumi ausambaga, mis kujutab poolsõõrjat sammashoonet. Selle üksikosades on Ungari tähtsamate kuningate kujusid pühast Stefanist Franz-Josefini, kuna hoone keskelt kerkival võimsal sambal asetseb ingel Gabrieli sümbol. Milleniumi ausamba tagant viib sild linnapargi tiigi saarele, kus on põllundusmuuseumi hoonete rühm. Saare taga asetseb etnograafiline muuseum,

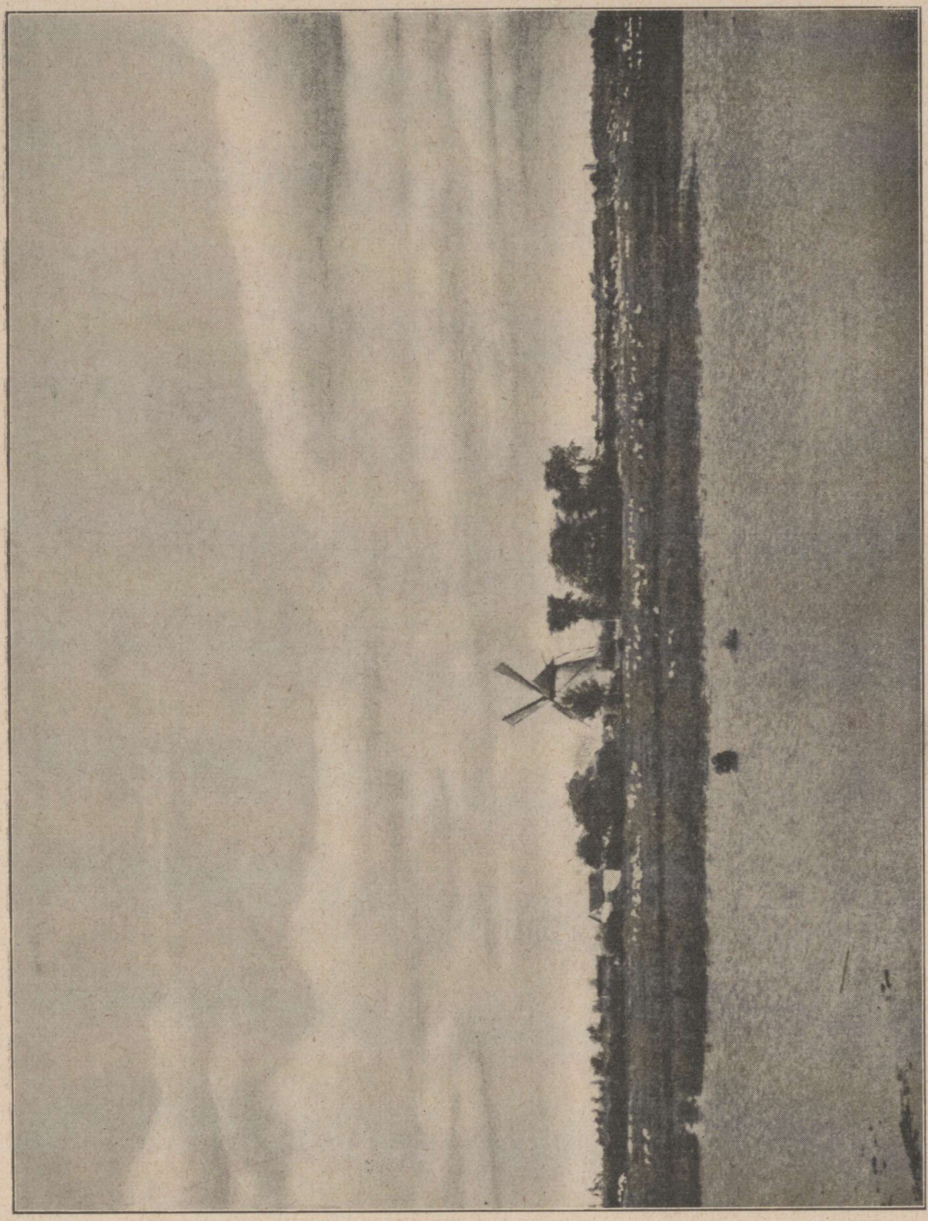

Maastik Ungari Suur-Alföldilt.

pealinna vaatamisväärsemaid ehitisi. Linnapargi põhjapoolses osas arteesia suplushoone, loomaaed ning rahva lõbustuskohad; siin reastuvad tsirkused. hipodroomid, teatrid ning valitseb pühapäeviti kirev elu.

Linnapark on Budapesti keskusele liiga lähedal ning on sedavõrt läbitud tänavaist, et on kaotanud oma rahu ega ole enam kuigi mõnusaks puhke-

paigaks. Seal seisavad muuseumid, arvukad lõbustuskohad jne., mis annavad talle kesklinna pargi iseloomu. Nende asjaolude tõttu asutati rahvaaed, mis kindlustab linnaelanikele aastakümneiks vaiksete varjurikaste alleedega mõnusa puhkepaiga.

Franzi linn levib Doonau ääres Ungari madaliku suunas. Siin toimub maasaaduste ümbertöötamine, siin asuvad auruveskid, tapamajad, toitainete-, seebi-, küünlavabrikud, laod ja elevaator. Selle linnaosa uhkemaid ehitisi on linnakirik ning ungari stiilis, rikkalikult kaunistatud kunstkäsitöö muuseum, eriti väärtuslikkude kunstiajalooliste kogudega. Siin toimuvad ka kunsttööonduse perioodilised näitused.

Pöördume tagasi linna poole; algab õhtu, ametnikud ruttavad karjadena eeslinnadesse koju puhkama päevatööst. Lehemüüjad suurendavad niikuinii elavat liiklemist, kuna meie siirdume Rakoczi-út'i poole — seal säravad tuhanded tänavalaternatuled. Jõuame Doonau kaldale; päike on ammu veerenud Buda mägede taha, viimased kiired veretavad silmapiiril taevast. Hämariku kaksikvalguses kerkivad kindlusmüüride teravad siluetid — võõrale haarav vaade. Igale ungarlasele on too kindlus sümboliks, rahvustunde pühimaks paigaks, sest seal hoitakse Ungari kallimat eset, püha Ungari krooni, jõu, õiguse, kuninga ning rahva harmoonia sümbolit.

ALFÖLD JA SIEBENBÜRGEN.

Seespool Karpaate, mis moodustavad ümber Ungari pea suletud sõõri, asetseb Alföldiks nimetatud suur tasandik — Ungari madalik, Ungari viljarikkaim osa, Ungari hõimude eluase, enam kui saja tuhande ruutkilomeetri suurune, osalt künklik, jõgedest läbitud ala, kõige madalama osaga Tissa orus, vaikse Tissa vasemal kaldal. Vaatamata vormide lamedusele, esineb siin siiski niipalju loodusilu, maastikulist võlu, et kunagi ei teki monotoonsuse mulje, mis sageli juhtub künklikel, igavail Vene stepilagendikel.

Budapestist viivad teed otsatusse tasandikku itta ja lõunasse. Turist peab siin enesestmõistetavalt loodust ja inimesi hoopis teise pilguga jälgima kui harilikult. Vaade metsadega kaetud kõrgustikele jääb talle kättesaamatuks; luuleline Alföldi meeleolu, maa ja rahva omapära on tajutav vaid korduvate pikemaajaliste ning sügavamate uurimiste põhjal.

Aegade vältel ida ning läänt ühendav Ungari madalik (nagu seda tõestavad väljakaevatud muistised) on läbitud mitmest rahvusvahelisest raudteeliinist, nagu Budapest — Predeáler Siebenbürgeni kaudu, Budapesti Oriendiga ühendav Budapest — Orsova, ning otse Konstantinoopoli viib Zimony raudtee. Viimane läbib Budapesti ja Szabadka vahelise, alul veel sünge Alföldi maastik, kulgeb piki Tissa ja Doonau vahelisi liivaseljakuid, läbi suurte tühjade maa-alade, mööda karjamaid, erisuguseid soolajärvi, mis

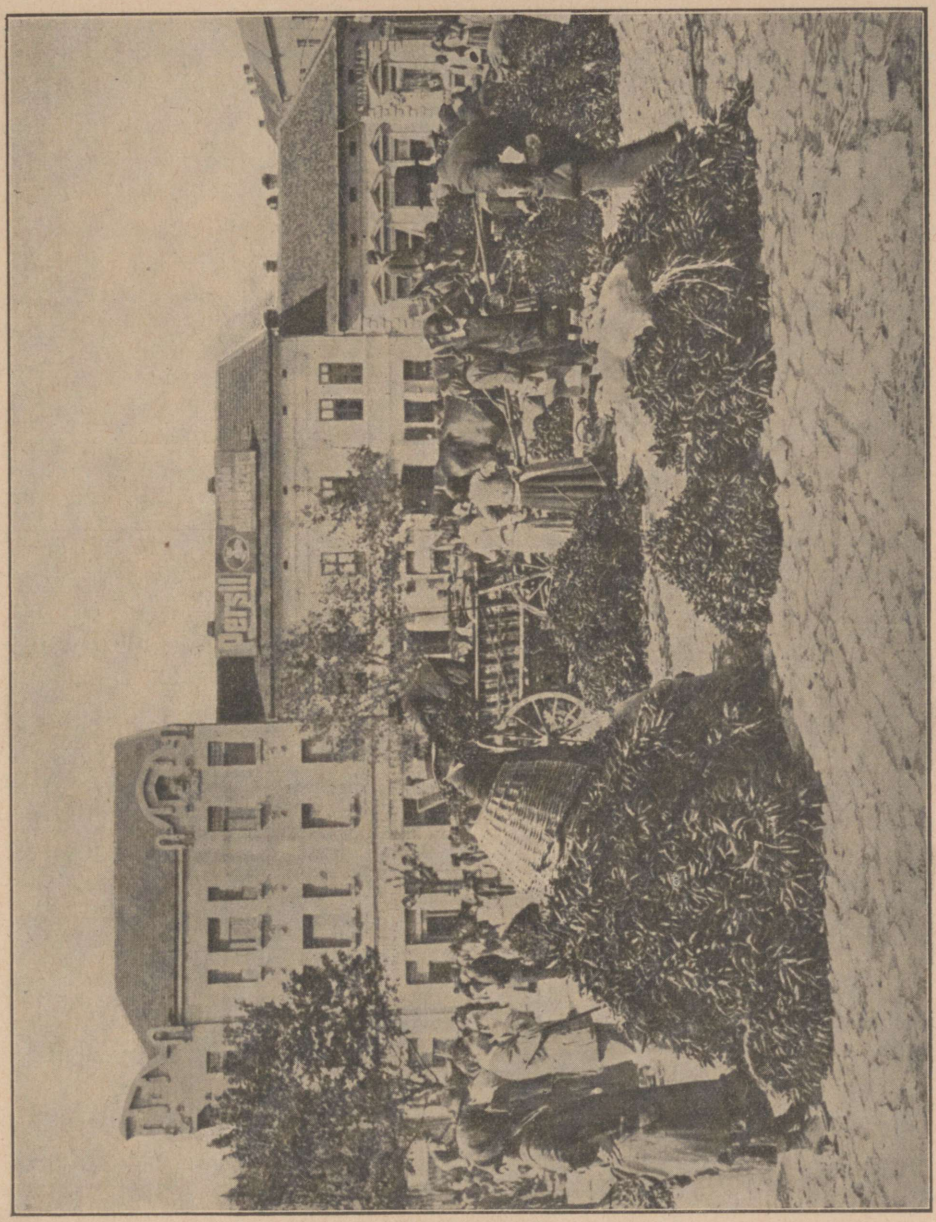

Paprikaturg Szegedis.

varakevadel ning sügisel jahimeeste meeleheaks täidetud mitmesuguste veelindude parvedega. Uuemal ajal on ka siia viinamarjaistandikud tekkinud. Otse imestamisväärt on, kuis päris väärtusetu liivaala on ümber töötatud majanduslikult tulutoovaks.

Sellel liinil on vähe linnu, vaid peaasjalikult suuremad külad, nagu näiteks Kiskörös, mis kuulsa ungari luuletaja Aleksander Petöfi sünnikohana on kirjandusajaloolise tähtsusega. Siit viib kõrvalharu Doonau-äärsesse piiskoplikku Kolocsa linna kuulsate jesuiitide kolleegiumidega.

Halas on uuemal ajal kiiresti arenenud; tema puuvili on kuulus. Jõuame siit varsti Bács-Bodrogi komitaati. Õitsevad ning laiaulatuslikud viinapuuistandikud teatavad Szabadka lähedust, mis suuremaid linnu Ungari madalikul oma 94 000 elanikuga.

Pea pool Doonau — Tissa vahemikust võtab enda alla Báczka, viljakaim ning vaheldusrikkaim teistest Alföldi osadest. Umbes keskkohalt kulgeb Telecske küngasahelik, kagunurgas Titeleri lavamaa. Doonau käänakul elustavad maastikulist pilti soised metsad.

Risti läbi komitaadi lõikab Doonaud ning Tissat siduv Franzi kanal, mille kõrvalharu, Franz-Josefi kanal küünib Bácskast pikuti läbi Ujoidékini. Rahvas on kirju segu rahvustest ning uskudest, siin leidub ungarlasi, sakslasi, serblasi, kroaate, vähesel arvul slovakke ja ruteenlasi; enamiku moodustavad katoliiklasist serblased, nõndanimetatud bunyevácz'id, kes Szabadkas alalised elanikud. Bunyevácz'i naiste ilu ja rikkalikult dekoreeritud maalilised rahvarõivad on kütkestavad.

Budapest — Orsova liin, mis väljub Lääneraudteejaamast ja kaldub Köbánya juures ida poole, ulatub Czeglédi juures Ungari tõelisse madalikku, sest seni oli ala veidi künklik. Czeglédi oma 34 000 elanikuga on sellel liinil esimene suurem linn. Siin näeb esmakordselt Alföldi väikekohapidajate talusid — õlgkatustega, valgekslubjatud seintega elamuid ning juurdekuuluvaid kõrvalhooneid.

Sama suure Nagyköröse linna läheduses laiuvad määratud viinapuu- ja puuviljaaiad, mis turustamist leiavad esialgu Kecskeméti linnas, mis oma puuviljaga kuulus ka välismail. 66 000 elanikuga, oma modernsete tänavatega, toredate hoonetega kuulub ta ilusamate ning korralikumate Alföldi linnade hulka. Tema haruldased äärealad, mis suuruselt Debreczeni järel teisel kohal, on peale pealiini linnaga veel kolme erisihilise kohaliku raudteeharuga seotud. Tema kaugematel väljadel, eriti Bugacz-Monostoréni pustas võime veel tõelist karjaste elu jälgida.

Mööda Kiskunfélegyházast, kust ühtlasi paljud kohalikud liinid väljuvad, jõuame varsti Szegedi. Ka sellel linnal on sama suured linnamaad kui Kecskemétil ja kaugelt suurem osa rahvast elab alaliselt Tanye'des, mis seetõttu iseseisvateks valitsusringkondadeks jagatud. Nende keskusis asuvad valitsusasutised, politsei, kool, arst, kõik, mis talupidajaile tarvilik, et ei pruugiks tarbe korral ette võtta aegaviitvat reisu linna.

Elanikke on Szegedis 120 000, juurde arvatud Tanye inimesed. Rahvas on töökas, energiline, arenguga kaasasammuv, nad püüavad mineviku kaotusi, eriti 1878. a. suurvee laastamisi tasa teha ning linna edule ja tõusule

Kevadine künd Suur-Alföldil.

kaasa aidata. See puht ungari hingega rahvas mõjustab oma ümbrust ning isegi kaugemaid Ungari asundusi. Szeged on pärast veekatastroofi täielikult uuesti üles ehitatud, ning esineb tänapäev uhke moodsa linnana. Tema keskpunktiks on puiestikkudega palistatud Széchenyi väljak raekoja ning

paljude ausammastega, mille poolest Szeged, võrreldes teiste Ungari provintsidega, on eriti rikas.

Ilusad tänavad kulgevad Tissa kallastele, siin on isegi kultuurpalee, teatrid ja kindlusevaremed. Uhke sild viib üle jõe Ujszegedi. Pearaudteejaama lähedal seisab ajalooline mälestusmärk, kuningas Mathiase aegne gooti kirik. Szeged on rikas kultuurikeskusist ning tema tööndus on tähelepanuväärt: veskid, piirituse-, mööbli-, seebiproduktsioon, kanepi-, ketramisvabrikud, paprikaveskid. Tuleb ka nimetada kalandust, kuigi Tissa reguleerimisega see enam kokku tõmbub.

Szegedi taasehitamisel püüti küll silmas pidada ungari motiive, kuid loomulikke tõetruid Szegedi elumaju kohtame vaid Tanye's. Elamud on kaunistatud vanamadjarlikkude kiireliste ornamentidega, igal majal kaks tuba, millest esimene on võõrastetoaks, mis eesruumist ja köögist eraldatud, kuid kasustatakse alalise elutoana. Siin kohtame kodutööndusе esemeid, mis viimasel ajal aga kahjuks väljasuremisel. Kunstipärased kulla ja siidiga tikitud käsitööd, varsanahaga üle tõmmatud puunõud (kulacs), lõikekaunististega piitsavarred, komplitseeritud tubakakotid, roos-tulpornamentidega ilustatud mööbel, kalakujulised paberinoad jne.

Ka Szegedi rahvarõivast kohtame Tanye's tema algupäras. Linnatalunikud lähevad ikka enam üle sealsele moele. Maarahvas kannab suvel voldirikkaid lahtisi särke ning samasuguseid volditud linaseid pükse, selle juurde kuuluvad lühike varrukateta, hõbenööpidega vest ning väike viltmüts; talvel kantakse kitsaid tumesiniseid pükse. Linnatalunikud kannavad Ungari kombe järgi siniseid kalevist rõivaid. Pisut iseloomulikum ja suurepärasem on lai mantel (szür) ja kasukas (suba). Kasukas õmmeldakse heledast lambanahast ja kaunistatakse rikkalikkude värviliste nahkilustistega. Kraeks on pikavillane must lambanahk. Szür aga on valgest (harva vaid mustast) jämedakoelisest riidest, mille alumisest otsast kinni seotavad varrukad asendavad taskuid; värvilised tikandid on veel arvukamad kui kasukal. Naised kannavad põidadeni küündivat seelikut, selle peal lühikest kitsast, villast või siidist jakikest, kaelas laia kirjut rätikut. Huvitavad on ka rikkalikult tikitud tuhvlid.

Szegedi pearaudteejaamast veereb rong üle Tissa silla. Szöregi läheduses hargneb pealiinist hulk kõrvalisi kohalisi raudteeharusid, nende hulgas ka Aradi liin, Arad — Csanádi raudtee, mille ääres Czanadi komitaadi kuulus hobusekasvatus ja eeskujulik riiklik majapidamisekeskus Mezöhegyes. Neist alates on maapind kaunis üksluine Temesvárini, omaaegse Tissa ja Marosi vahealal asetseva banaadi pealinnani. Temesvári elanikkude arvu loetakse 72 000-le. See on rahvuslik, imestamisväärselt arenenud linn. Kogu elu siin kannab suurlinna iseloomu, rahvas elegantne ning haritud. Linna õitsengu alguseks tuleb pidada aega, mil siselinn kaotas kindluse ilme, tekkis ruumi uutele ehitistele ja kui loodi ühendus siselinna ning eeslinnade vahel.

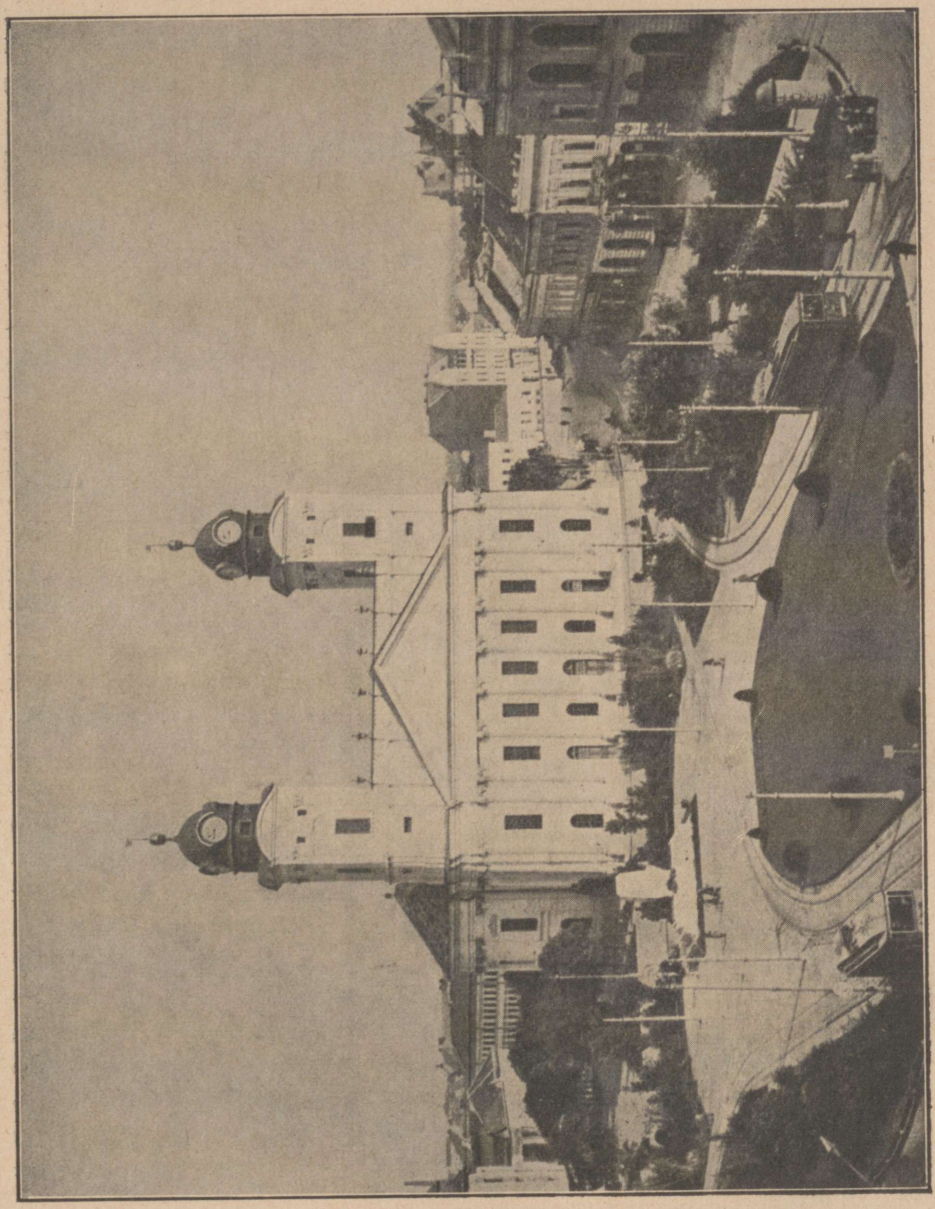

Debreczeni toomkirik.

Puiestikud-kõnniteed seovad eeslinnu üksteisega ning siselinnaga ja moodustavad ümber linna ererohelise vöödi. Huvitavamaks ehitiseks siselinnas loetakse muistset Hunyadi lossi, praegust kaitseväe ladu.

Teispool Tissa jõge läbib Ungari madalikku kolm raudteed, mis hargnevad Szalnoki juures. Pealiin kulgeb Nagyváradi kaudu Siebenbürgeni Kolozsvári ja Brassó sihis. Szajoli juures pöördub ära Aradi liin Brassó ja

Predeáli kaudu Bukarestini. Siebenbürgeni liinist hargneb Debreczeni poole haru, ühendades Tissa oru ülemise osa kaudu Galiitsiaga. Szolnokist edasi möödume mõnest tüüpilisest Alföldi linnast, nagu Kis-Ujszállás, Karczag ja Hajdú-Szoboszló. ning jõuame lõpuks Debreczeni.

Debreczen oma 95 000 elanikuga ja ajaloolise minevikuga on praegu täiesti moodne linn. Et enamik elanikke on kalvini usku, kannab ta kalvinistliku Rooma nime, pealegi on koondatud siia kalvinistliku kultuuri keskused. Vaatamata oma modernsusele ja kiirele äritempole, paelub linn külalisi oma ungarliku iseloomuga. Linna peaväljakul hulk monumentaalseid ehitisi, muude hulgas ka peakirik, kus Debreczeni põgenenud riigipäeva poolt kuulutati 14. aprillil 1849. aastal Ungari iseseisvaks ning Habsburgide suguvõsa troonilt lahkunuks. Kiriku taga on kuulsa luuletaja Csokonai ausammas ja ülikool väärtusliku raamatukoguga. Mootorrong kihutab siit nn. Suurde Metsa, mis oaasiks mitte üksnes Debreczenile, vaid kogu metsavaesele Ungari madalikule.

Debreczenist viib raudtee kõrvalharu Nyiregyházasse, arenenud intensiivse kunstieluga linna, kuna teine kohalik kõrvalharu läbib veel Debreczenile kuuluvad Hortobagy pustad.

Hortobagy kuulub maa tähelepanuväärsuste hulka. Vanasti määratu karjamaa, tänapäev kaaluv osa põlluks haritud. Lage tasandik jätab lõputa mere mulje. Nagu seal liuglevad purjekamastid, nii siin taeva poole sirutuvad kaevuvinnad, mõlemais on päikesetõus kütkestavaim loodusenauding, mõlemais kutsub kuumus esile õhupeegeldused, fatamorgaana, mis siin manab silmapiirile võõrad linnad, maastikud, kauged järved ja jõed.

Hortobagy pustas õpime tundma veel säilinud endist karjaste elu. Loomade järgi, keda siin loendamatud hulgad, jagunevad karjused nelja liiki ja iga karjusrühm moodustab omaette seisuse, nii czikós (hobuse-), gulyás (veise-), kanász (sea-) ja juhász (lambakarjused). Huvitavamad neist on czikós'ed, kelle rõivastis koosneb voldirikkaist linaseist avaraist rõivaist — särgist ning pükstest, hõbenööpidega vestist, säärsaabastest, laiast viltkübarast ja rikkalikult väljaõmblustega kaunistatud mantlist; käes lühivarreline, nahk- või metallilustistega piits. Czikós istub sadulas nagu külgekasvanud, hobune pole talle üksnes hoolealune, vaid eluseltsiline, lemmik. Iga czikós on ratsakunstnik. Hobuste püüdmiseks tarvitab ta lassot sama osavasti kui kuulsad Metsiku Lääne cowboy'd.

Hortobagy pusta kuulub Debreczeni linnale ja on 957 ruutkilomeetrit suur.

Debreczenist põhja poole jõuame Nagykárolysse, mille naabruses laiuvad Ecederi sooalad; edasi järgneb Szamose jõekaldal Szatmár-Németi linn paljude koolidega, elava tööndusega. Tänu Avasi ja Nagybánya mäestiku metsa lähedusele, õitseb siin puutööndus.

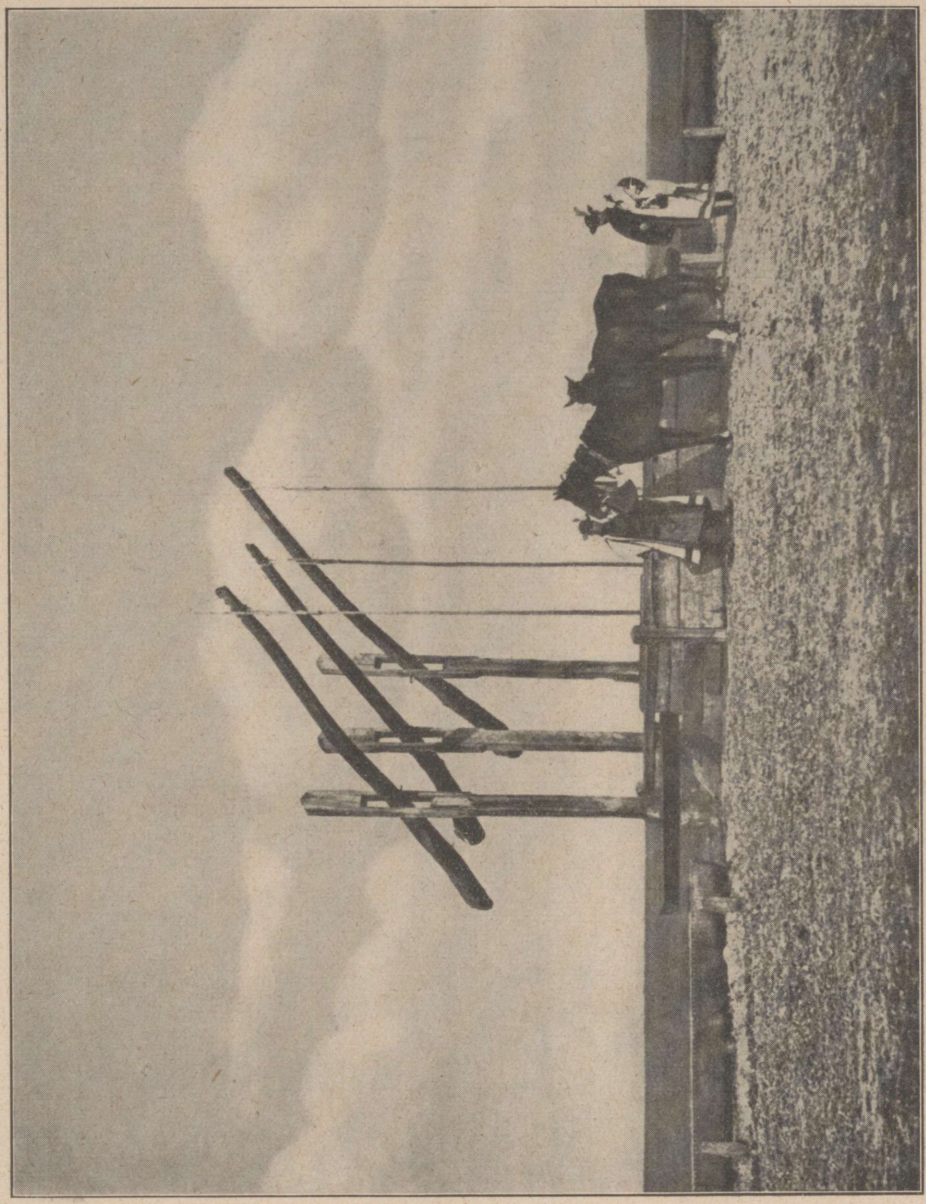

Kooguga kaev Hortobagy pustas, Debreczeni lähedal.

Kiirevoolulist Körösi jõge pidi edasi sõites kerkib meie ette Bihari mäestik, millest jõgi läbi uuristanud kitsa oru. Maastikuline oru võlu avaneb Révi juures, kus hiljuti avastati Zichy koobas. Siit edasi kulgeb raudtee ajuti jõekallast pidi, üle jõe, läbi tunnelite, üle kaljulõhede, mäeharjade, kuna all sügavas kaljuses sängis voolab Körös. Suurepärane luuleline maastik,

mille looomulikku ilu sageli küll segavad moodsad tööstused, kivimurrud, paisud ja saeveskid.

Csucsa juures jõuame Siebenbürgeni pinnale. Siebenbürgeni mõiste on küll veel vaid ajalooline ja geograafiline. Imelikul kombel on see osa Ungarist tema loodusilu ja -varadega veel vähe tuntud, olgugi et raudteed võimaldavad ligipääsu igasse vaatamisväärsemasse paika. Körösi orus märkame juba kõrgete laudkatustega elamuid, peamiselt rumeenlaste hütte. Orust väljudes jõuame ungari saarele Kalotaszegeri, mille peaasulaks on Bánffy-Hunyad. Siinseil elanikel on säilinud huvitavad traditsioonid ja rahvarõivad. Rõivastis on eriti maaliline naistel — linased tikanditega seelikud ja punased saapad. Rahvakombed eriti pühade, pulmade, pidude ja matuste puhul pakuvad etnograafile huvitavat materjali. Kalotaszegeri väljaõmblused olid juba paarikümne aasta eest maailmakuulsad. See kunstipärane naiste käsitöö pärandatakse põlvest põlve ning on täiuslik ja Euroopas tunnustatud.

Körösi ja Szamose veelahkmel naudime veel loodusilu ning pöörame pilgu Kolozsvárile, Siebenbürgeni pealinnale. Kolozsvár, rahva keeles aareterikas linn, asetseb Szamose kaldal Gyaluô Alpide aheliku serval. Siia on koondunud Siebenbürgeni aristokraatia, ning tänu siinsele ülikoolile on ühtlasi teaduste ja rahvakunsti kants. Mainimisväärsemaid ehitisi on ülikoolihoone, XIV saj. pärit Püha Michaeli kirik, kuningas Mathiase ratsakuju, vanas linnas kuningas Mathiase sünnipaik — praegune etnograafiline muuseum. Võimukas uue teatri hoone ning siin-seal paljude erapaleede vahel XVI ja XVIII saj. Siebenbürgeni renessansskunsti teoseid.

Teispool Kolozsvári jõuame nn. Mezöségi. See on kohati päris paljas küngastik, peamiselt tarvitatav karjamaaks. Aranyose jõe orust viib Gyéresist lühike raudteeharu Tordasse, kus on mainimistvääriv vana kirik ja üle Aranyose viiv katusega puusild. Linna külje all olevat soolakaevandust kasutasid juba roomlased. Tolleaegsete vanade kaevikuteede asemele on ehitatud kümbluskohad. Torda läheduses leidub kuulus kuristik, mis tekkinud kiiresti allavoolava allikavee mõjul. Selle säng, mis paiguti vaid 3—4 m lai, on tulvil täis vett. Järsud lubjakivikaljud, haigutavad koopad ja lõhed. Tordast huvitavaim matk on Turoczko linnakesse Aranyose orus, kus elanikel veel säilinud omapärased majade ilustised ning huvitavad rahvarõivad. See on omapärane saar keset rumeenia ümbrust.

LÄÄNE-UNGARI.

Alam-Austria ja Steiermarki Alpide ahelikud jätkuvad Ungaris Doonau jõeni, kuna lõunas astuvad Balkani mägedega ühendusse Karsti mäestik, Kapella ning Velebiti mäestik ja Dinaari Alpid.

Pole võrreldavad Transdanuubia mäed Karpaatidega. Olgugi et siin kõrgeim tipp ei ulatu üle 900 meetri, väljendub maastikupildis küllaldaselt

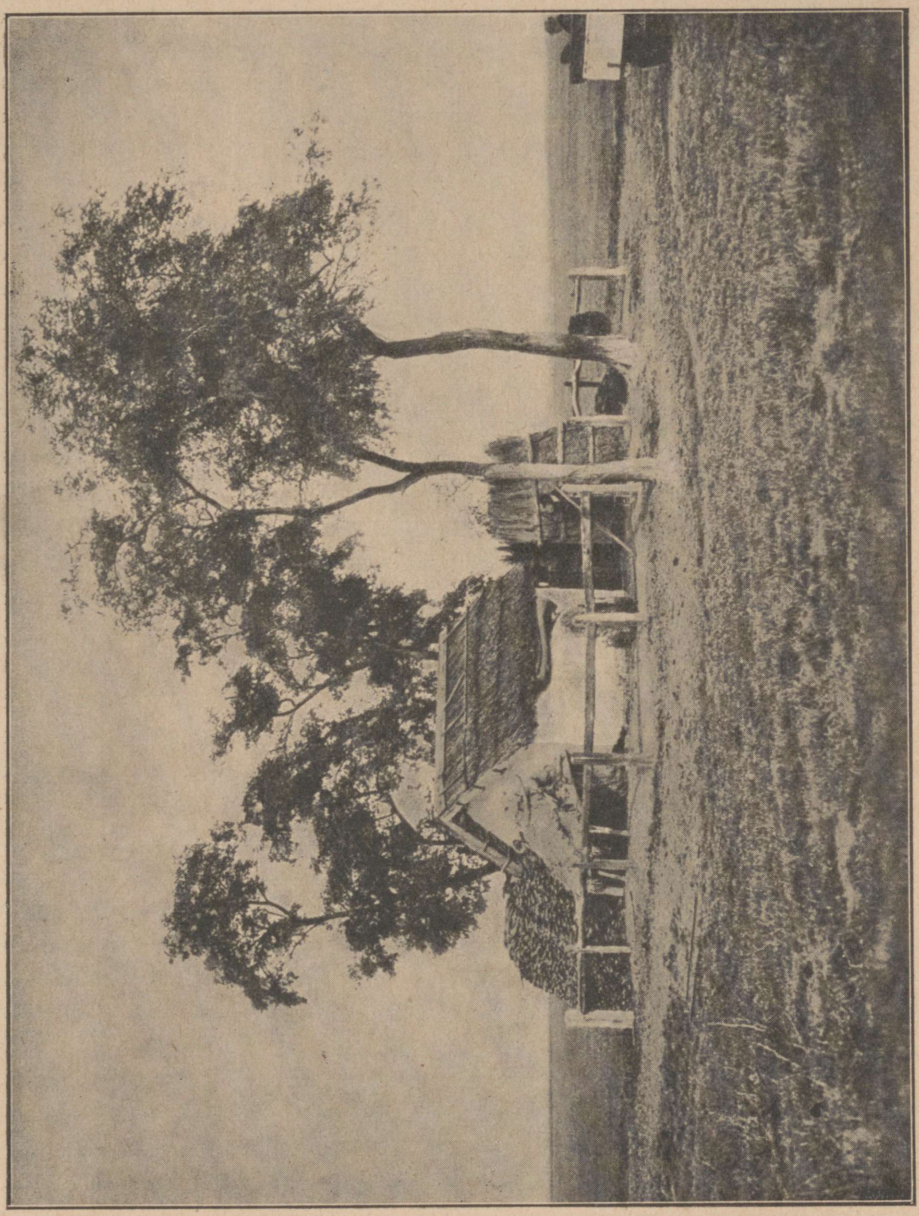

Karjusehurtsik Hortobagy pustas.

romantikat, rahvahingeelu ja ajaloolised mälestised kutsuvad esile meeleolu, mis avaldub selle maa lauliku Alexander Kisfaludy loomingus.

Transdanuubiasse viiv rong väljub Budapesti idajaamast, möödub Kerepesi surnuaiast, kuhu maetud kuulsamad rahvapojad. Vasakul paistab silma Budapesti äärepoolseim linnaosa Köbánya, edasi sõidame linna lõunaserva pidi ning jõuame kõrgel tammil Doonau sillani.

Siit avaneb suurepärane vaade. Meie ees avardub looduselt ja inimvaevaga antud võlus Ungari pealinn kogu oma hiilguses.

Pildi keskpunktis on majesteetlik jõevool. Vasaku kalda suurlinnnailmeliste majaderea vastu kerkib Gellerti mäe lage kuppel. Jõge elustab hulk sõidukeid ja palju nägusaid sildu viib üle Doonau. Et läheneme Sashegyle ning pöördume vasemale, kaob uhke väljavaade; möödume Elisabethi supelasutisest ning jõuame Kelenföldi jaamani. Siin oleme juba Buda mägede avaras orus. Vasakul palistavad teed haljendavad künkad, paremal kerkivad Buda mägede dolomiitrahnud. Tee ääres hulk rikkaid õitsevaid asundusi. Elanikele on heaks sissetulekuallikaks siin pealinnale müüdavad toitained; jaama läheduses on maailmakuulsad Buda mineraalvee allikad.

Mäest üles, alla, läbi kaljulõhede ja metsade jõuame Bánhido avarale tasandikule. Läbime Tatobánya kivisöeraiooni. Saabume Bónhidasse, mille vastas mäel seisab uhke ausammas, püstitatud vürst Arpádi, maavallutaja, viimase lahingu mälestuseks. Samba trepil lehvitab tiibu hiiglakotkas — Ungari mütoloogia muinasjutuline lind. Edasi sõites saabume suurde parki, kus puude vahelt läigib kalatiigi mustendav vesi. See on Tataeri park Eszterhazy lossiga. Pargi taga levib Tata ja Tóvárose kaksiklinn suure järvega, mille kaldal vana kindlus, kus a. 1809 keiser Franz I kirjutas alla Austriat alandavale vahelepingule.

Uuesti Doonauni jõudes oleme Alföldis, mis levib Leitha mägedeni ja Karpaatideni. Őszöny kohal pöördume Doonau jõeni ning sõidame kallastpidi Komorni. Vastaskaldal ilutseb Waagi jõe suue ning kuulus Komáromi kindlus.

Komárom oli vanasti kuulus tööndusiinn ning tähtis sadam, kui puudus veel raudteeühendus ida ja lääne vahel ning liiklemine toimus Doonau jõge pidi. Nüüd, tänu raudteele ning aurikutele, on Komáromi kaubavahetus tunduvalt tagasi läinud. Waagi jõe kaudu parvedega saabuvad siia slovakid, turustavad oma kauba osalt koha peal, osalt mujal, siirdudes edasi pärivoolu. On tuntud kindluse muinasjutuline kuulsus, ta võitmatus. Seda kuulutab kindlusmüüril seisev kuju alloleva kirjaga: „Nec arte, nec Marte." Tegelikult ei suutnud teda vallutada türklased ega austerlased. Vabadussõjas kaitses kindlust kindral Georg Klapka, kellele püstitatud ausammas Komáromi raekoja ette. Alles peale allaandmist Világose juures, kus nähti edaspidise võitluse otstarbetust, lahkus Klapka sangarlikust kindlusest. Ja ta oli oma ohvitseridega neid väheseid, kellele jäeti nende mõõgad ning keda lubati lahkuda vabadena. Muu seas on Komárom kuulsa Maurus Jókay sünnikohaks.

Ülalpool linna läbime tunneli kaudu kindlusemüürid ning jõuame läbi üksluise maastiku Györisse, mis asetseb Doonau lisajõe Mosony ääres. Győr on oma 45 000 elanikuga tähtis tööndus- ja kaubanduslinn. Kunstiajaloolises mõttes on huvitavad Doonau ja Rába ühinemise kohal püstitatud uuslinna

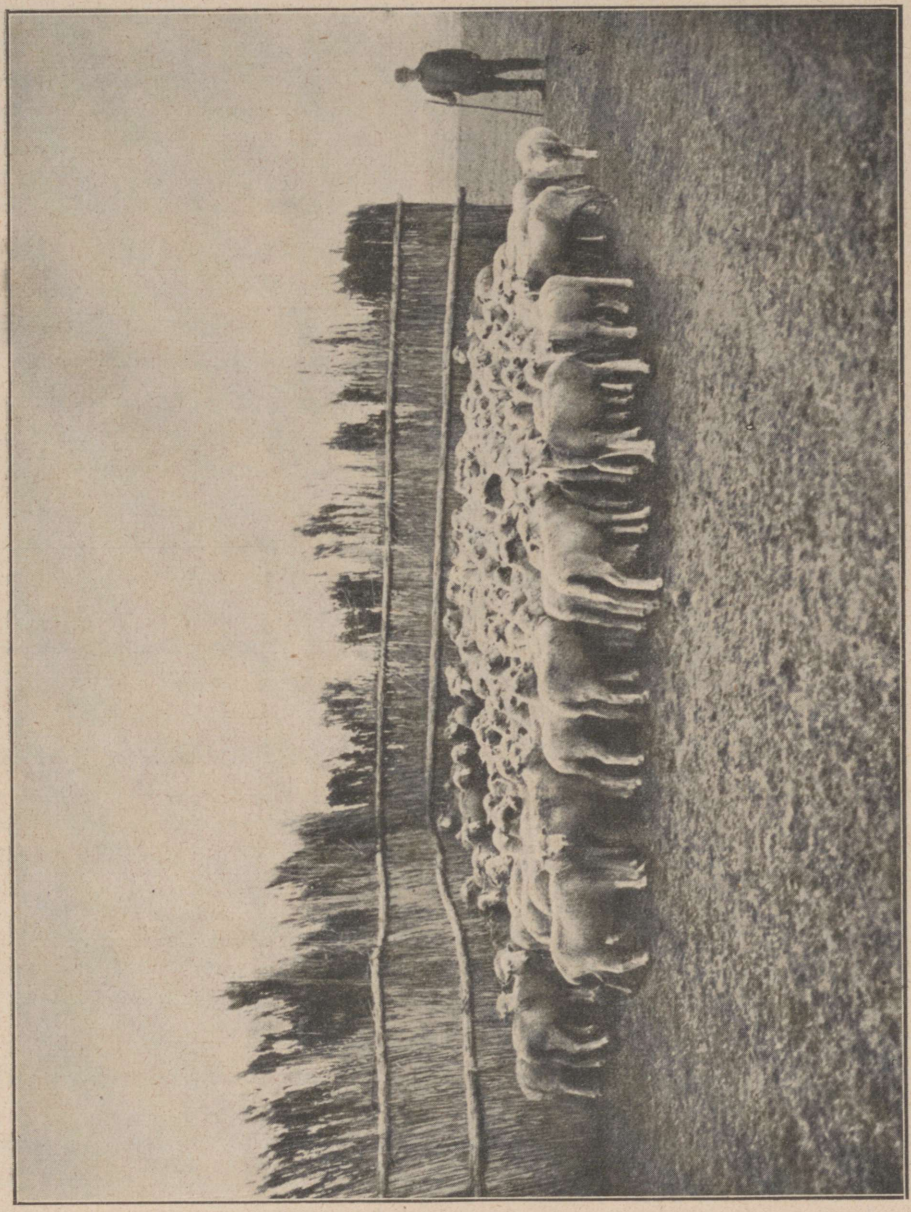

Lambakari kaitsetara ääres Hortobagy pustas.

osa, piiskopipalee, toomkirik, samuti hiljuti restaureeritud Héderváry kabel, Viimases hoitakse alal Püha Ladislause kiivrit. Györi tööstusist on mainitavad auruveskid, kuulus vagunivabrik jt. Üks siit hargnevast viiest raudteeharust kulgeb Bakony mäestiku kaudu ilusal metsaga kaetud maa-alal Veszprémini. Sama raudtee ääres Györist mitte kaugel on Pannonhalma klooster, ungari ristiusu vanim kants. Legendi põhjal olla siin sündinud

Püha Martin. Raudteejaamast viib tee kloostrini, mille hoovis püstitatud esimese kloostriülema Artriki ausammas. Tähelepanuväärt on kloostri romaani stiilis ehitatud kirik. Too klooster arenes aegade vältel ungari kunsti ja kirjanduse harrastuspaigaks, orduliikmetele asutatud isegi ülikool. Uhkusesemeks on kloostris 100 000-köiteline raamatukogu. Künkal seisab Milleniumi mälestuseks püstitatud kabel, eemal benediktlaste ordu vendade matusepaik.

Edasi kulgeb raudtee lõunasihis mööda kauneid mägismaastikke, suundub kitsaid orge pidi, lahkudes kargest mägismaast Zirczi, kus on Ungari ainuke tsistertslaste ordu. Siit alates viib sõidutee allapoole Veszprémi lavamaale, edasi ebameeldivale monotoonsele tasandikule.

Pándorfi juures viib haruraudtee Fertö järveni, mis ajuti madalveega ujutab üle kaldad ja ümbruskaudsed põllud. Sellised veepinna kõikumised on põhjustanud hulk muinasjutte, mille järgi järve põhjas asuvat uppunud külad.

Raudteelt paistab vaid kohati lapike järve. Teel möödume kahest ilusast linnast, oma veiniga kuulsast Rusztist ja Kismortonist — Eszterházy suguvõsa residentsist. Kismortonist kõrgemal kerkib suur klooster, püsib isegi kabel, kus Haydn juhatas kloostrikoori. Edasisõidul heidame pilgu Alam-Austria madalmaale, lumega kaetud Schneebergile ning jõuame Soproni. Linn asetseb häilorus, maalilises ümbruses; ehitisist on arhitektuuri mõttes huvitavad Soproni kirik ja toomkirik, restaureeritud Michaeli kirik ning vana Püha Jakobi kabel ja lõpuks moodsas stiilis, ümbrusest eralduv raekoda.

Läheduses on Bálfi vesiravila väävlit ja liitiumi sisaldavate allikatega. Ülal mäel seisab Francó kindlus, kust pääseb raudteega Savanyúkúti moodsasse sanatooriumi.

Teine raudteeliin viib Györist Szombathely kaudu Grazi. Györist lahkudes jõuame pea tasandikule; Pápa jaama jõudmisel paistab silma keset linna seisev Eszterházy kindlus. Eemal paeluvad silma tasandikult kerkivad, võimsad basaltkuplid, kaetud viinamarjaistandikkudega.

Siit viib raudtee läbi söekaevanduste ja riivab kuulsa portselanivabrikuga Herendi linna.

Jätkame sõitu Kemenesalja kiltmaal, läheneme läänepiirile. Rahvas kõikjal ungarlased, vaid üksikuid saksa külasid, komitaadi lõunaosas ka kroaate.

Jõuame Szombathelysse, roomaaegsesse linna. Nagu kõik kiiresti arenevad linnad, omab ka Szombathely eeskujulikku tänavastikku ja moodsaid ehitisi. Linn asetseb oru suudmes mäejalal ja raudtee möödub 883 m kõrgusest Irottkö mäest.

Igast jaamast hargneb raudteid, näit. rauaallikatele Tarcsasse, kust mitte kaugel on arhitektuurselt kuulus Máriafolva kirik.

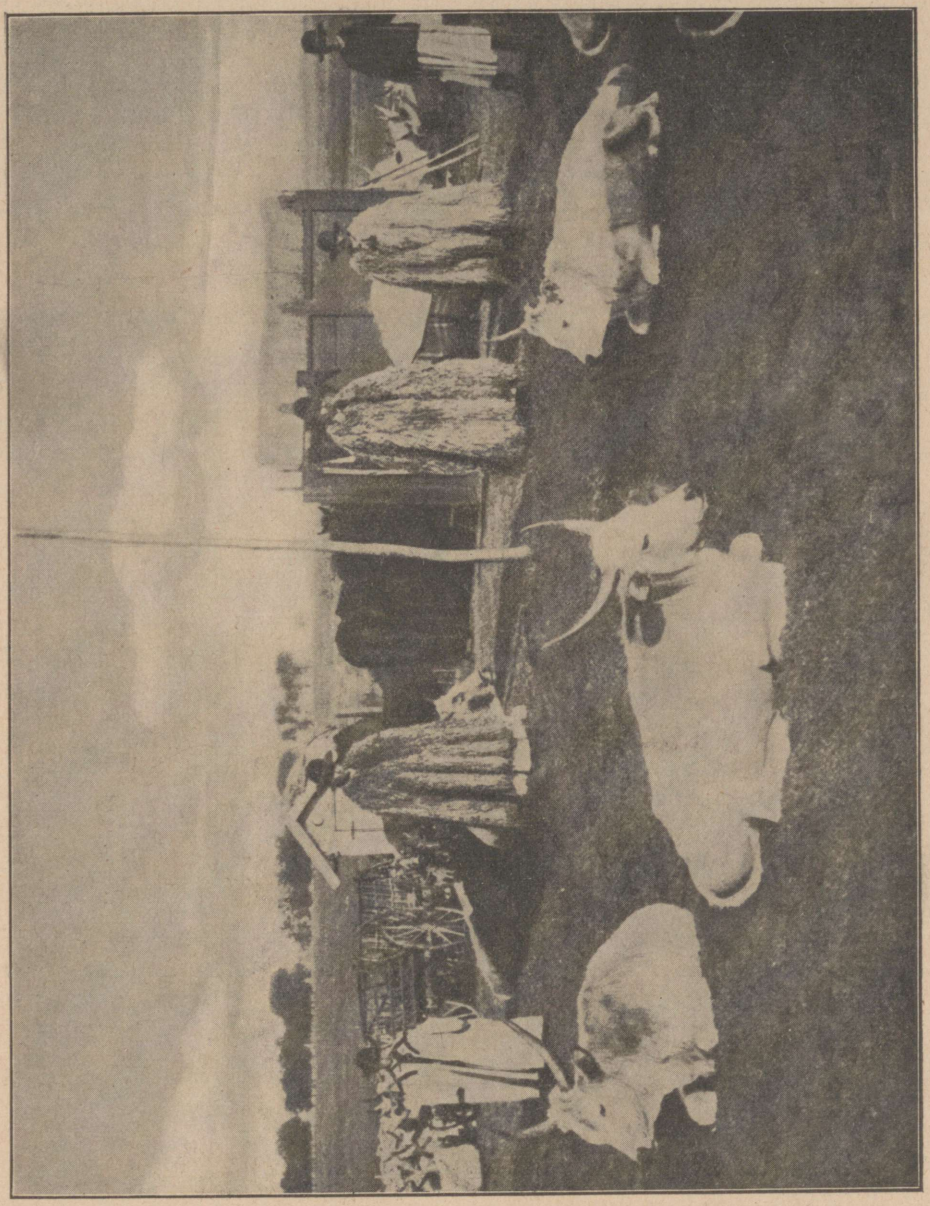

Härjakarjused Bugaci pustas, Kecskemeti lähedal.

Piiril kerkib kõrgel kaljul Borostyánkö kindlus, kust avaneb vaade sügavasse orgu ning kõrgetele Austria alpidele.

Nii Ungarisse sõitnud külalised kui ka argipäevsusest tüdinud Budapesti publik suundub meeleldi Balatoni järvele. Eriti suvel kihavad järvekaldad külastajaist nii ligidalt kui ka võõrsilt. Ligipääsu järvele hõlbustavad hulgalised raudteeliinid, eriti järve põhjakaldale viiv raudtee. Viima-

sel jõuame Székesfehérvári, mille läheduses olev Velenczi järv pakub meeldivat ajaviidet nii paadisõitjaile kui ka jahimeestele. Meie siht on peaasjalikult Balatoni järv, kuid asjatult püüame vaguniaknast heita temale pilku. Ent jõudes kõrgustikule avaneb meile „Ungari meri" oma majesteetlikkuses. Paremal langevad kaldad järsult järve, nõlvadel edvistab viinamarjaistandikes hulk majakesi, kaugele järve ulatub Tihany poolsaar.

Lõunakalda künklik ümbrus loob maheda pildi ja kauguses kerkivad kõrgustikuahelad. Piki järve vaadates ei paista vastaskallast, siin tekib kujutlus merest. Virvendava vee värvivaheldus nagu merel, kord läikivalt tumedad, kord helesinised lainevood, sügavrohelised, tumehallid — taevakajastus veepeeglis. Sama suursugune on Balatoni vahutav torm. Udusel või vihmasel ilmal upub ka lähim kallas silmapiiri hallusse ja vooge läbivaid aurikuid õõtsutab lainetemäng. Tolle järve harilikus rahus on midagi võluvat ja erakorralist meeleolurikkust. Allaveerev päike kuldab kindlusevaremeid, vaevalt-virvendaval veepeeglil kajastuvad kaldaäärsed ehitised. See kõik on nagu mineviku valus ohe, ungari rahva hing, meeleolu, mil karjaseflöödil Somogyeri kallastel kajas nuuksuv meloodia.

Balaton on piklik järv, pikuti 75 km, laiuti 13 km. Rahva jutu järgi on järv põhjatu, teaduslikud mõõtmised aga on kindlaks teinud, et ta maksimaalne sügavus küünib 11 meetrini. Järve kalarikkust kasutasid juba roomlased. Balatoni muuseumis on näha alles hilisemal ajal järvest leitud harpuunid. Läinud sajandil kujundas Balatoni kalur isesuguse tüübi omapäraste keeruliste püünistega. Uuemal ajal on kalapüük aktsiaseltsi käes. Kalu transporditakse välismaale, rahuldatakse ka sisemaa turge ja konservivabrikuid. Kalu püütakse ka talvel, kui kinnikülmunud järv pakub külastajale ka muud võlu, kuigi temperatuuri kõikumiste tagajärjel on jäämurdmine sage, mille tõttu liikumine järvel hädaohtlik.

Balatonil arenenud laevaühendus ja sinna viivad hulgalised raudteed on palju kaasa aidanud turismi arenemisele Balatonil, edenevad supelasutised, võõrastemajad, järve võlu mõjustab isegi suvekolooniate asutamist.

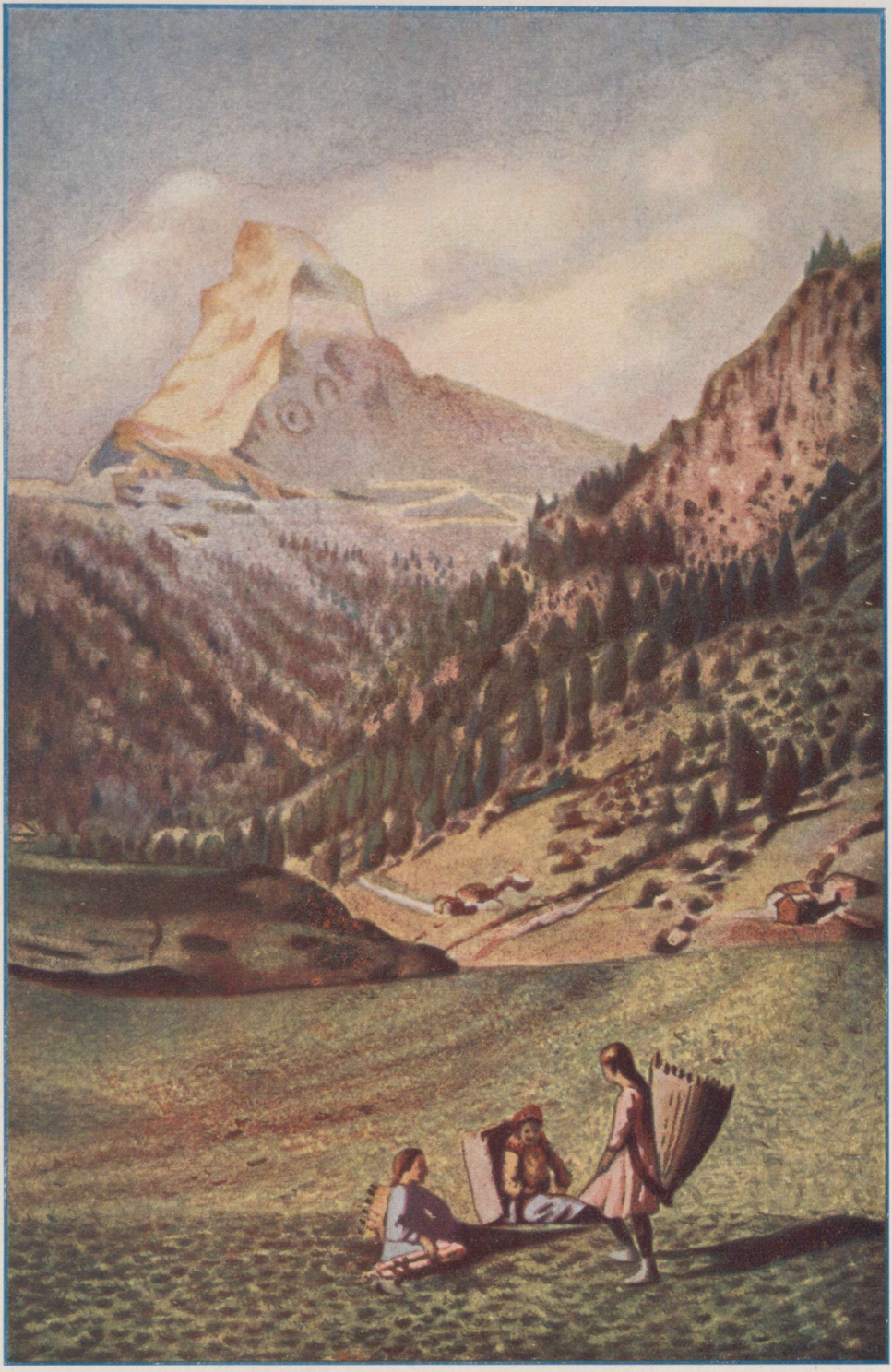

Matterhorni tipp Šveitsi Alpides.

3. ALPIMAAD.

AUSTRIA.

Vanemad inimesed mäletavad veel Austria-Ungari nimelist suurriiki, mida sageli nimetati ka lihtsalt Austriaks. See kuulus omal ajal suurte riikide hulka ja tal oli muu seas ka suur laevastik. Pärast suurt maailmasõda peame aga päris otsima selle kohta Euroopa kaardilt, nii tillukeseks on ta jäänud. Austria ilus pealinn Viin ei asetse enam riigi keskel nagu enne, vaid maa äärel, tasandikul, mis kuulub suuremalt osalt teistele riikidele. Maa peaosa moodustavad nüüd Alpid ja selle pärast olekski Tirool kõige õigem nimetus praegusele Austriale, kui nimelt võtta Tirooli kõige laiemas mõttes.

Et saada elavamat kujutlust Austriast, teeme sinna väikese rännaku. Rändasin kord Innsbruckist Ötztali kaudu üle Ida-Alpide Meranosse, mis kuulub nüüd Itaaliale. Ühel varahommikul lahkusin rongist Innsbruckis ja jätkasin teekonda posthobustega. Turismihooaeg oli juba lõppemas ja mina olin pea ainus reisija. Pole just kuigi lõbus istuda kõikuvas vankris järsakuil, kus ühel pool on pilvini kerkiv kaljusein ja teisal haigutab kuristik, mille põhjas kohab kosk, eriti kui kutsargi on ebakindel oma istmel, nagu sageli võib juhtuda. Kõik ohud ja raskused ununevad siiski hõlpsasti, kui vaadata ümber, Ötzi haljendavasse ja viljakasse orgu. Igasuguseid viljapuid kasvas teede ääres. Tee läheb läbi mäekuristiku, kus sügavad hiiekirnud kõnelevad muistsete koskede mõjust. Õhtu tulekul jäin ühte öömajasse puhkama ja ootama päikesetõusu. Siin sain edaspidiseks seltsiks ühe teaduslikul rännakul oleva austria professori ühes seltsilistega.

Järgmisel päeval läksime juba vara teele. Kolme ja poole tunnise kiire kõndimise järel jõudsime Venti. Siin lõpevad põllumaad, on näha viimaseid väikesi odra- ja kartulipõlde ning viimane tilluke kabelkirik. Ventist on tublisti kolme tunni tee Hospizile. Peagi möödusime metsarajast. Lumeveermed olid mitmes kohas rikkunud karjamaa. Liustik oli jätnud värsked jäljed ruhiorgu ja kohisev jõgi uuristanud endale tee kitsasse, sügavasse kuristikku. Kõrgemal paistavad mägede vahelt liustikkude otsad

ja neist sööstis alla mägiojasid. Pea lõppes taimkate täielikult. Org oli täis kruusa ja rusu, mida kaugeleulatuv liustik oli kuhjanud siia a. 1845. Viimaks pääsesime päris väsinult Hospizile, ühte neist loendamatuist majadest, mida saksa-austria turistideühing on ehitanud mägedesse öiseks peavarjuks rändajaile. Maja, kus kavatsesime viibida mõned päevad, oli 2430 m kõrgusel üle merepinna. Lumi, mis tuli nüüd septembrikuu keskel, ei sulanud enam ära.

Innustatud avaraist vaateist ja imekergest õhust läksime veel samal päeval lähemale liustikule. Kõige pealt pidime ehitama õhukesest puutüvest midagi sillataolist üle suurekspaisunud liustikuoja. Jõudsime siis liustikuväravale, tumesiniste jääseintega uhkesse võlvialusesse, kust vahutav oja sööstab välja. Võis kõndida mitukümmend meetrit liustiku alla, mis moodustas mingi loomuliku jääkeldri. Siis ronisime liustiku peale. Siin võisime vaadelda uhket keskmoreeni valli ja nn. liustiku laudu, suuri kive, mis olid välja sulades jäänud kõrgete jääsammaste otsa. Viimaks sulab sammas, esiteks päikese poolelt, mille tõttu kivid libisevad lõuna poole, moodustavad sulamisel uusi liustikulaudu, langevad jälle ja võivad nii liikuda pika tee. Näeme ka nn. liustikuveskeid ja sulanud veest moodustunud ojasid, mis valguvad piki liustiku pinda ning kaovad viimaks kuristikku. Allalangeva vee kohisemist võis kuulda õige kaugele.

Öösi oli majas õige külm. Vaipade abil võisime hoida end siiski soojana. Kohe päikesetõusu järel asusime teele. Sellel päeval pidime uurima ühe suure liustiku liikumist. Ühe seltsilisega olime leppinud kokku, et hiljemini päeval jätame teised tööle, ja tellinud juhi, kes viiks meid Fluchtkoglile, muudest tippudest kõrgema Wildspitze lähema naabri otsa. Olime varustatud päästmisnööri ja teiste mäkkeronimise abinõudega ning söögiga. Juhti aga ei tulnudki ja oodanud muidu terve päeva, usaldasime minna üksi ainult väiksemaile tippudele.

Ent ka siit avanes lai vaade üle valendavate firniväljade, mille vahelt tulid nähtavale paljaste mägede hallid järsud nõlvad ja üle kõige selle taeva tumesinine võlv.

Järgmisel päeval tuli juht. Võisime valida kolme mäetipu vahel. Wildspitze veetles oma kõrgusega, kuid siitpoolt küljest oli sinna raske ronida. Weisskogl pakub suurepäraseid väljavaateid, aga tipu lähedalt on ta liiga järsk meiesuguseile algajaile. Sellepärast valisime kergemini kättesaadava Fluchtkogli. Seni kui liustikud olid alles jäätunud, oli hea kõndida. Aga hommikupoolel hakkas päike soojendama, lumi muutus pehmeks ja sulaks, kuhu jalad sisse vajusid. Valisime sellepärast sammumiseks teravate kividega kaetud moreenseljandiku. Peagi tulime paljastele kohtadele, kus kasvas pisut rohtu ja mäestikulilli. Murmelid pugesid oma urgastesse peitu ja alpivarblane hüppas siin-seal õhku meie lähenemisel. Ülemal firniväljal oli lumi kõvem, nagu kõvaks tuisanud hangel. Seal

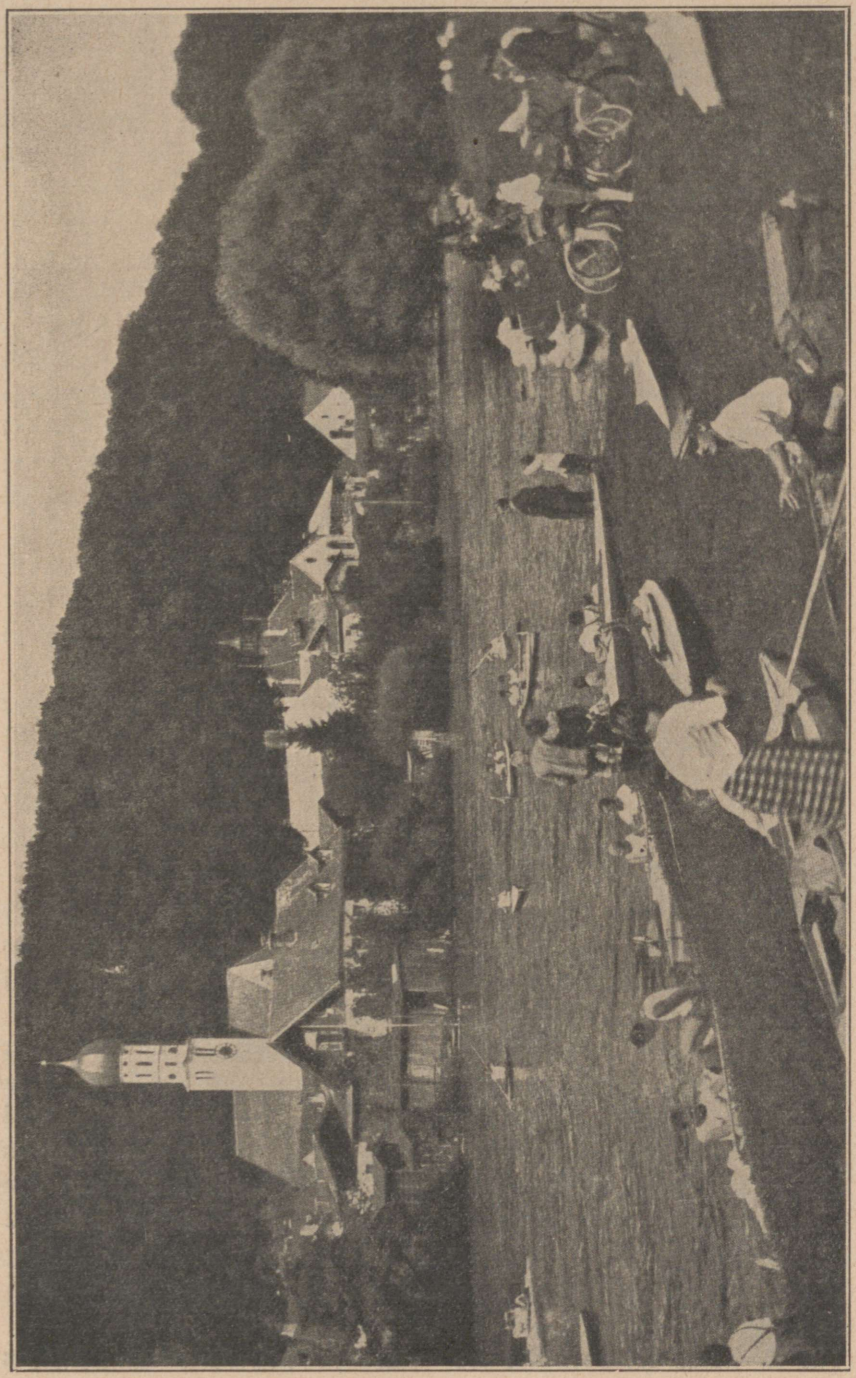

Veespordi harrastajad Isari jõel, Alpide põhjajalal.

pidasime kõige paremaks siduda päästeköie vööle ja järgneda juhile, kes kõndis esimesena, tema järel mina ja siis sakslane. Tumedast klaasist prillid olid kaitseks lume silmipimestava sära eest. Kõik paljad kehaosad võidsime lanoliiniga kaitseks päikese põletuse eest. Aeglaselt jätkus teekond ülespoole. Jõudnud Fluchtkogli jalale, jäime sinna mõneks hetkeks puhkama, karastades end ühtlasi kaasavõetud punase veini ja leivaga. Siis algas tõus tipule. Juhtsõnaks oli: kindel jalaase igal sammul ja kõis võimalikult pingul. Juht raius oma teravaotsalise sauaga astmed järsusse jäärindesse. Igaüks meist katsus süvendada neid astmeid oma oskamist mööda ja kohandada oma jalale. Igal sammul pidi end lisaks toetama jääkepiga. Langemine oleks tähendanud kindlat surma. Minule kui ronimisega harjumatule keelati lisaks alla vaadata, et hoiduda peapööritusest. Roninud umbes pool tundi järsku jääseina mööda üles, jõudsime tasasemale tipule. Kõrgemale kohale, mille moodustas suure lumehange hari, jäime istuma ja ümbrust vaatlema. Ei püüagi leida sõnu kogu avanenud toreduse kirjeldamiseks. Nimetan ainult, et meie silmade ees olid Ida-Alpid Berninast, Albulast ja Silvrettast Dolomiitideni, Taueriteni ja Salzburgini, ega polnud ainustki pilveraasu segamas meie vaadet, nii hea õnn oli meil olnud.

Allatulekul pidi olema veel ettevaatlikum kui üles ronides. Ent ka see läks õnnelikult. Valisime allalaskumiseks järsema nõlva. Tükk aega läks kõik päris libedasti. Juht komandas „istukile!" ja siis lasksime paarsada meetrit nagu kuiva koske mööda alla. Aga enne kui jõudsime liustikule, pidi paaris kohas käima käsi halvasti. Kord kukkusin lõhesse, mis küll oli nii kitsas, et võisin end peatada küünarnukkide abil. Teises kohas kukkus juht, aga ka tema pääses kiiresti üles. Päris liustiku lõhed on hädaohtlikumad.

Meie juht vääris täit kiitust ja meie märkisime ka selle tema juhiraamatusse. Ta oli veel vana head tirooli päritolu, suur, peaaegu hiiglane, kotkaninaga, musta habemega, sääremarjad peaaegu naise vöökoha jämedused. Ta nimi oli muidugi Alois, iga tirooli poisi ihaldatud nimi.

Oli pühapäeva õhtupoolik, kui algasime keiserlik-kuninglikus postivankris sõitu Meranosse. Pea on vanker inimesi täis. Meid on vähemalt tosin, enamasti Merano poisid toredais rõivais, mäestikukarjaseid kitsenahast pükstes, itaalia töömehi, purjus käsitöölisi jt. Postimees eredas univormis laseb oma pasunal kuuldavale lõbusa viisi, kui jõuame mõnda külla, kus peatume iga kõrtsi ukse ees. Veinipudelid tuuakse vankri juurde, need tühjenevad silmapilkselt ja jälle vuhistab postipoiss oma nahkpiitsa, tirooli poisid karjuvad juhhei! ja sõit läheb täie hooga edasi — järgmise kõrtsini.

Nii kihutame lõbusalt ilusasse veini- ja puuviljarikkasse Meranosse, kus sõna otseses mõttes haiged muulased veavad tänaval oma jalgu järel,

Reini juga Schaffhausenis.

sülitavad — ja loodavad. Sest Meranos ei saa keegi jätta lootust, ka mitte see, kellel surm otse silmade ees.

Enne kui raudteed muutusid üldisemaks liiklemisvahendiks, sõideti Kesk-Euroopast Viini sageli ka veeteed mööda. Doonau on laevatav Ulmist alates ja aurulaevad sõeluvad siin edasi-tagasi. Praeguse aja reisijad

on aga muutunud nii nõudlikuks, et laeva vähene kiirus neid enam ei rahulda, kuigi Inni ja Doonau ühinemiskohas, Passau lähedal, jõgi moodustab väga ilusaid lookeid ja käänakuid. Kaldail on näha vanadusest halliks muutunud losse, kloostreid ja varemeid, ja igal pool, kus vähegi ruumi, on ilusaid ehitisi, küli ja väikelinnu, mille majad pärit viimaselt sajandilt või veelgi varasemast ajast. Ühes mägede lähenemise ja eemaldumisega Doonau org vaheldumisi muutub laiemaks ja aheneb. Seepärast on ka veesügavus väga vahelduv. Sügisel, kui vesi kõige madalam, peab sügavamal istuvad laevad tõstma dokkidesse, kuna mägedes lume sulamise ajal võib vesi tõusta üle kallaste ja ujutada üle laiad alad.

Esimene suurem orulaiend on Linzi juures. Siin on Austria ilusamaid ja rikkamaid kultuurmaastikke, mille keskuses on kiiresti kasvav linn. Sellest alamal org aheneb uuesti 75 km ulatusel. Kõrgeil ja järskudel veerudel on näha vaid tumeda metsa palistust, ent kui jõuame rohkearvuliste rooga ümbritsetud saarte kohale, kus on niite, põlde ja talusid, hakkab org jälle avarduma. Seal kohtame ka rikkalikult vesilinde. Ühtlasi harrastatakse siin palju kalastust.

Ennsi jõe rohekat vett võib eraldada Doonau mudasest ja segasest veest veel tükk maad allpool Ennsi suuet, kuni vesi ei ole jõudnud veel lõplikult seguneda. Oleme kuulnud alati laule, mis ülistavad Doonau sinist vett, kuid tõeliselt pole vesi sinine mujal kui lauludes. Siinkohal on org kitsas ja randadel vahelduvad külad metsade ja haljendavate lisaorgudega. Nende kohtadega on seotud palju ajaloolisi mälestisi. Need on näinud Rooma kotkaste taganemist pealetungivate germaanlaste eest. On kuulnud metsikute hunnide sõjahüüde ja Nibelungen-lugude kangelaste vägiteod annavad neile muinasjutuliku sära.

Möödunud ilusast Greini linnast, mis jääb paremale poole, aheneb Doonau jälle sügavaks ja kitsaks, eriti kiire vooluga jõeks. Enne, kui jõge poldud veel laiendatud suurte lõhkumistöödega, oli laeval siin väga suur kiirus. Siis oli viisiks ajada kõik reisijad laelt allruumi, et nad oma kartusega ei segaks laeva meeskonda. Jõekaldail on mitmeid kloostreid, kus veel nüüdki käib palju palverändajaid.

Siis hakkab org jälle laienema ja me saabume Kremsi tasandikule. Asustus on siin väga vana. Tasandiku madalail küngastel kasvab viinamarja, nisu jm. Siitpeale muutuvad kaldad jälle madalaks ja jõgi hargneb rohkearvuliste saarte vahele, mida katab lopsakas taimestik. Ei kestagi kaua, kui juba hakkavad paistma paremalt kaldalt Wienerwaldi metsased kingud. Ühelt neist, Kahlenbergilt, avaneb võrratu vaade üle Viini nõo ja kogu linna, eriti õhtuti, kui säravad tuhanded tuled. Vastlapäeval rändab kogu Viin vanasse ja väärikasse Klosterneuburgi, et võtta osa seal korraldatavaist rahvapidustusist. Püha Stefani toomkiriku imeilusad tornid paistavad kõigile ümbritsevaile kinkudele juba kaugelt silma

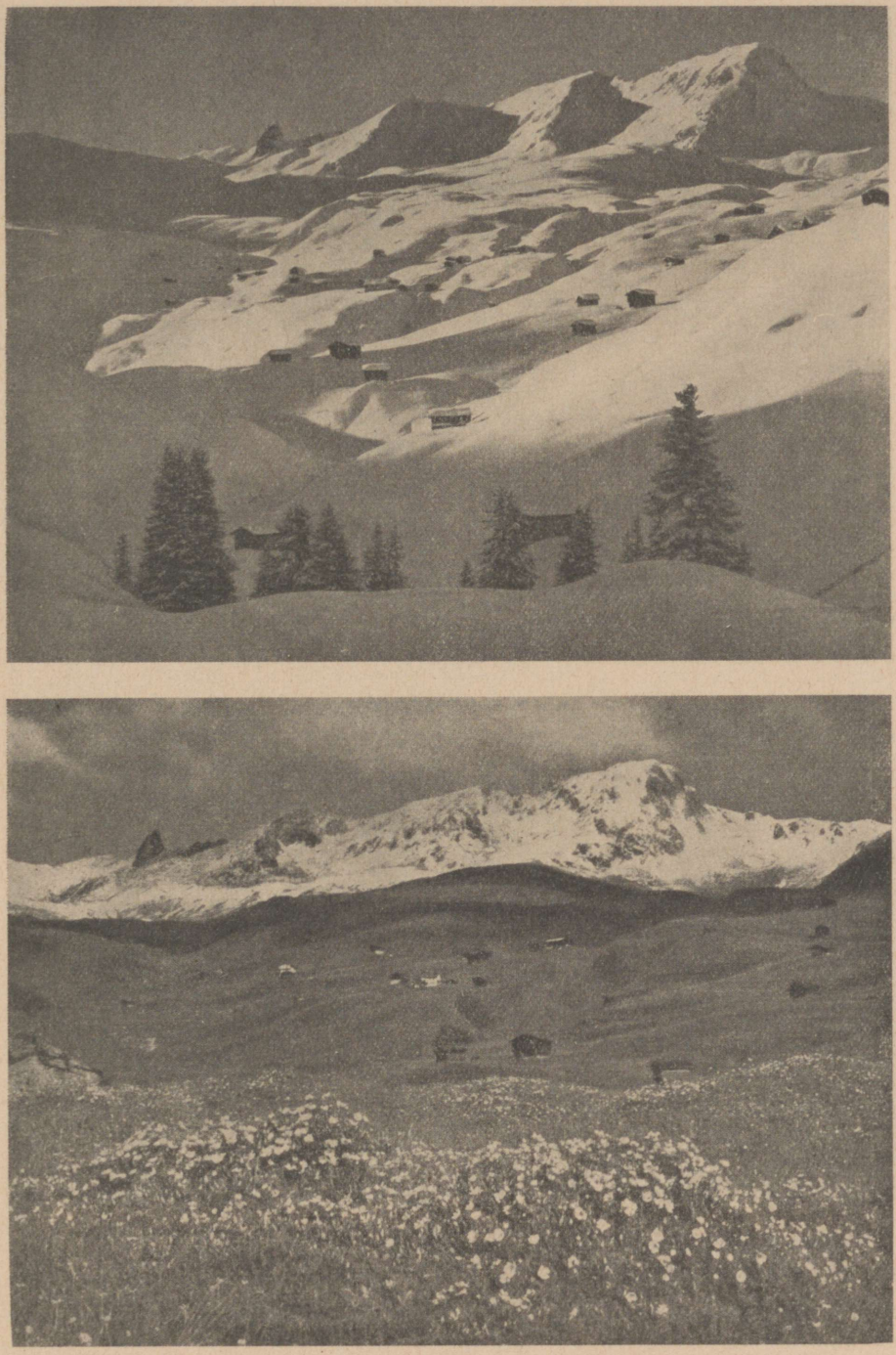

Talv ja kevad Arosas, Alpides.

Palü liustik Šveitsi Alpides.

Viin moodustab praegu omaette maakonna ehk osariigi Austria liidus. Viini territooriumi pindala on 278 km², elanikke on seal ligi 2 miljonit. See on riigi pealinn, mis Habsburgide ajal paisus suureks ja toredaks ja veel nüüdki võib seda pidada teistele linnadele eeskujuks lõbu ja peene maitse alal. Viini suurepärane asend laevatava Doonau ja Böömimaale

Furka kuru Šveitsi Alpides.

viivate igivanade kaubateede ristlemiskohal ning teiselt poolt Alpide lähedus on juba vanast ajast alates arendanud selle jõukaks kaubalinnaks. Ka Alpide ja madalmaa piir käib läbi Viini. Edasi võiksime mainida, et slovee-

nide ja ungarlaste asumisala piir käib samuti läbi Viini. Juba rooma ajal oli linn tähtis hästikindlustatud asula. Kaks korda on türklased teda piiranud. Esimesel korral kihutasid linnakodanikud vaenlase minema, aga teisel korral oleks Viini ja kogu Austria käsi võinud käia halvasti, kui mitte poolakad poleks tulnud appi. Veel viimase sajandini oli Viin kindlustatud. Vana linn oli ehitatud müüride vahele, tänavad olid kitsad ja kõverad, piiratud kõrgeist ehitisist, otstega tänava poole. Keset linna kerkis uhke Püha Stefani toomkirik. Linna tervishoiulised olud jätsid aga paljugi soovida, ja alles siis, kui müüride taha hakkas kasvama eeslinnu, lõhuti vanad vallid maha. Nende asemele rajati 60 m laiune puiestee-tänav, mida kutsutakse Ringstrasseks, sest see käib ringina ümber vana linna. Nüüd on selle tänava ääred täis uhkeid, kuigi mitte alati ilusaid paleid ja maju. See on Viini kõige peenem jalutuskoht ja kõige suuremad ning peenemad kauplused asetsevad selle ääres. Ka tähtsamad trammiliinid kulgevad selle kaudu. Ringist väljaspool olevad linnaosad on uueaegselt ja maitsekalt ehitatud, sest Viinis on palju häid arhitekte ja Viini elanikud on tuntud oma hea maitse poolest. Sõja järel oli ehitamine täiesti soigus, aga nüüd hakkab see jälle hoogu võtma.

Üldmulje saamiseks Viinist ja tema eeslinnadest ning ümbrusest on kõige kohasem minna üles Kahlenbergile või Leopoldsbergile, mis on Alpide viimased kirdepoolsed tipud. Siit näeb Viini ja osa Viini nõost levivat nagu peopesal. Sealt näeme, kuidas Doonau voolab oma sängis, kindlustatud kallaste vahel rahulikult ja pidulikult, Doonau kanalit, mis käib ümber Prateri, viinlaste armastatud lõbustuspargi. Väiksemat Wieni jõge, millest linn on saanud oma nime, pole enam näha, sest selle kohal kerkivad nüüd juba majad ja levivad puiestikud. Selle endises sängis liiguvad nüüd maa-alused rongid ja selle vett tarvitatakse reovete ärajuhtimiseks. Doonau taga levib lai tasane March-väli, mis tuletab meelde aegu, mil Napoleoni raudne käsi valitses Viini.

Aasta 1848 oli raske aeg Viinile, kuigi mitte nii raske nagu Napoleoni aeg, kuid kumbagi neist ei või võrreldagi 1918. aastaga ja sellele järgnenud viletsusega. Veel praegugi pole Viin pääsenud sellele õitsevale järjele, mis valitses siin varemini. Selle endine tööndusliik tähendus on nüüd kahanemas, kuigi mõned tööndusharud on hakanud jälle pisut kosuma. Sama lugu on kaubandusega. Praegusel ajal omab Viin peamist tähendust Doonau sadamana ja raudteede sõlmekohana. Endise rikka aadli kõrvale on ilmunud kiirestirikastunud kiht, ja endiste kõrgestiharitud ametnikkude asemele on kerkinud tõusikud, kes tunnevad vaevalt Viini endist omapärast vaimset miljööd, vanu traditsioone ja endist esteetilist mõtteviisi.

J. E. Rosberg, Itävalta. „Maapallo" X. Helsinki 1929.

ŠVEITS.

Alpi maa ja rahvas.

Ilusasse Šveitsi rändab igal aastal tuhandeteviisi välismaalasi, kes otsivad siit hõlbustust või parandust oma haigustele. Alpid meelitavad mägituriste ja pakuvad talispordi harrastajaile ületamatuid võimalusi. Turistid on Šveitsi majanduses tähtsaks teguriks. Šveitslastel endil jääb aga vähe aega lõbutsemiseks. Nad on väga töökad ja usinad. See rahvas võiks olla uhke oma minevikule, kuid selle tegelikud harrastused suunduvad nüüd täiesti tänapäeva küsimusile. Šveitsi liitvabariik saksa-, prantsuse- ja itaaliakeelse rahvastikuga on mõjukaks tõenduseks, et tõult ja keelelt erinevad rahvused võivad siiski saada hästi hakkama ühe ja sama riigi piirides.

Raske on öelda, kui vana on üldse Šveitsi asustus. Juba vanemal kiviajal, kui jää-aja mannerjää massid olid kadunud, elas Šveitsi alpiorgudes inimesi. Kivi- ja luuriistu on leitud muu seas Wildkirchli koopast Säntise lähedal. Selle aja Šveitsi elanikud olid vist õige algelised metslased, kes võitlesid olemasolu eest üksteisega ja metsloomadega. Järgneval ajajärgul, nooremad kiviajal, olid elanikud jõudnud juba kõrgemale arenemisastmele. Selle ajal lõpul püstitati Šveitsi järvedesse vaiehitisi. Rahvas tarvitas kalastamisel suuri, ühest puutüvest õõnestatud venesid, kasvatas otra ja nisu ning pidas veiseid ja lambaid. Mitmed asjaolud kõnelevad selle poolt, et praegused šveitslased vähemalt osalt põlvnevad neist muistseist vaikülade elanikest. Igal juhul on see lühipeane tõug, mis praegu Šveitsis valitseb, väga vana algupäraga.

Ajaloolise aja alul elasid alpimail keldid, reedid ja liguurid. Juura mäestiku ja Alpide vahel elasid keldi päritoluga helveedid, kes vallutati Caesari poolt, kui nad püüdsid tungida edasi uute asumisalade otsinguil. Nende järgi hakati maad nimetama Helveetsiaks. Rooma ajal pääses võimule ladina keel ja kultuur, kuid alemannid vallutasid selle 5. sajandi alul germaanidele. Alemannid olid liiga suur ja rohkearvuline rahvas, et sulada täielikult ühte ladina rahvastikuga. Vastuoksa sulasid ladina elemendid germaani päritoluga uustulnukate hulka. Meie päevil kõneleb 71% Šveitsi elanikest alemanni murret ehk üla-saksa keelt. Šveitsi lääneosa võttis rahvasterändamise ajal oma võimusesse üks teine germaani-hõim, burgundid. Need omandasid siiski endise rahvastiku romaani keele.

Lääne-Šveits liitub oma keele ja kultuuri poolest Prantsusmaa külge sama kindlasti kui Põhja-Šveits Saksamaa külge. Prantsuse keelt kõneleb 21% rahvastikust, eeskätt Genfi, Vaudini, Neuchâteli ja Fribourgi kantonis ning lisaks Berni kantoni põhjaosas ja Wallisi lääneosas. Šveitsi kolmanda rahvusena on Ticino ja Graubündeni lõunaosa itaallased. Neid võib kohata

Gilbachi org Šveitsi Alpides. Näide talvisest alpimaastikust.

Sveitsis igal pool põllu-, raudtee- ja ehitustöölistena. Enne maailmasõda itaallaste arv kasvas kiiresti, kuid nüüd on nende lisandumine vähenenud. Praegu loeb 6% rahvastikust end itaallasteks. Neljanda rahvusena tuleks mainida reetoromaanlasi, keda on küll nii vähe, et suudavad vaevalt mängida mingit osa riigi juhtimises, kuid pakuvad palju rahvateaduslikku huvi. Reeto-

Talikuurort Davos Šveitsis.

romaani keel on väga vana, meenutades mitmes suhtes seda ladina keele murret, mida vana aja lõpul kõneldi alpimail. See keel on püsinud saksa ja itaalia keele kõrval kaua tähtsusetus asendis, kuid viimane arvustik näitab

jälle reetoromaanlaste arvu kasvamist. Praegu on neid umbes 40 000, koondudes Graubündeni kantonisse, Reini ja Inni ülemjooksu orgudesse.

Šveitsi rahvastik jaguneb erinevaiks rühmiks mitte üksnes keelelt, vaid ka usult. Kogu elanikkonnast on 57% protestante ja 41% katoliiklasi. Usupuhastus leidis esimesi poolehoidjaid just Põhja-Šveitsi linnades. Nende elav ja ettevõtlik rahvastik omandas hea meelega Ulrich Zwingli õpetuse, kuna Vierwaldstätter-järve ümbritsevad emakantonid pidasid kõvasti kinni oma isaisade usust. Zwingli langes Kappeli lahingus ja tema surma tõttu jäi usupuhastuse asi Šveitsis pooleli. Genfist kujunes protestantismi uus keskus Calvini tegevuse tulemusel.

Šveitsi eri rahvused tunnevad küll teatud poolehoidu ja sümpaatiat oma samakeelsete piiritaguste suguvendade suhtes, kuid Šveitsist lahkulöömise püüdeist ei või küll juttu olla. Kõik šveitslased on kõvad patrioodid ja uhked Vandeliidu kuulsusrikkale minevikule.

Šveitsi Vandeliit on arenenud sellest igivanast liidust, mille sõlmisid omavahel kolm maakonda: Schwyz, Uri ja Unterwalden a. 1291, et säilitada oma asendid autonoomsete maadena Saksa kuningriigis. Liidu ots oli pööratud esmajoones Habsburgide vastu, kelle pärisloss asetses Aari jõe ääres ja kes olid ümbruse läänihärradeks. Šveitsi maakondade seisund muutus raskemaks, kui Habsburgi soost kuningad keeldusid täitmast varemini antud lubabusi. Alpi talupojad pidasid aga viimastest kõvasti kinni ja lõid kuningas Friedrichi venda, hertsog Leopoldi rängalt Morgarteni lahingus a. 1315. Sellest peale olid need emakantonid tegelikult iseseisvad. Hilisemad sugupõlved on loonud nende sündmuste ümber ilusaid lugusid Uri kütist Wilhelm Tellist, keda julm foogt Gessler sundis laskma vibuga õuna oma poja pea pealt maha.

Siiski järgnes veel pikk rida mitmesuguseid sündmusi, enne kui Saksa riik tunnistas 1648. a. Westfaali rahus Vandeliidu täiesti iseseisvaks. Liidu praegune põhiseadus on pärit aastast 1874. Selle järgi moodustavad Šveitsi liitvabariigi 25 osariiki ehk kantonit, mis võivad väga vabalt korraldada igaüks oma sisemisi asju. Liiduparlament koosneb kahest kojast, „Ständerat" ja „Nationalrat", esimeses on 44, teises 189 liiget. Maal on üldine hääleõigus ja mõnes väiksemaarvulise rahvastikuga kantonis peetakse valimistel tõelisi rahvakoosolekuid, mis meenutavad vanu germaanlaste omi.

Maailmasõja järel on Šveitsis sageli peetud suurriikide politiliste ja majanduslikkude juhtide koosolekuid ja nõupidamisi, millel on arutatud Euroopa korraldamise küsimusi. 1922. a-st peale asetsevad Genfis ka Rahvasteliidu asutised ja see linn oli juba enne seda Punase Risti tegevuse keskuseks.

Võrdlemisi vähese pindala kohta (41 000 km²) elab Šveitsis õige rohkearvuline rahvastik — ümmarguselt 4 miljonit. Rahvarohkust võimaldab kõrgelearenenud tööndus. Kõige suuremad ja rohkearvulisemad tööndus-

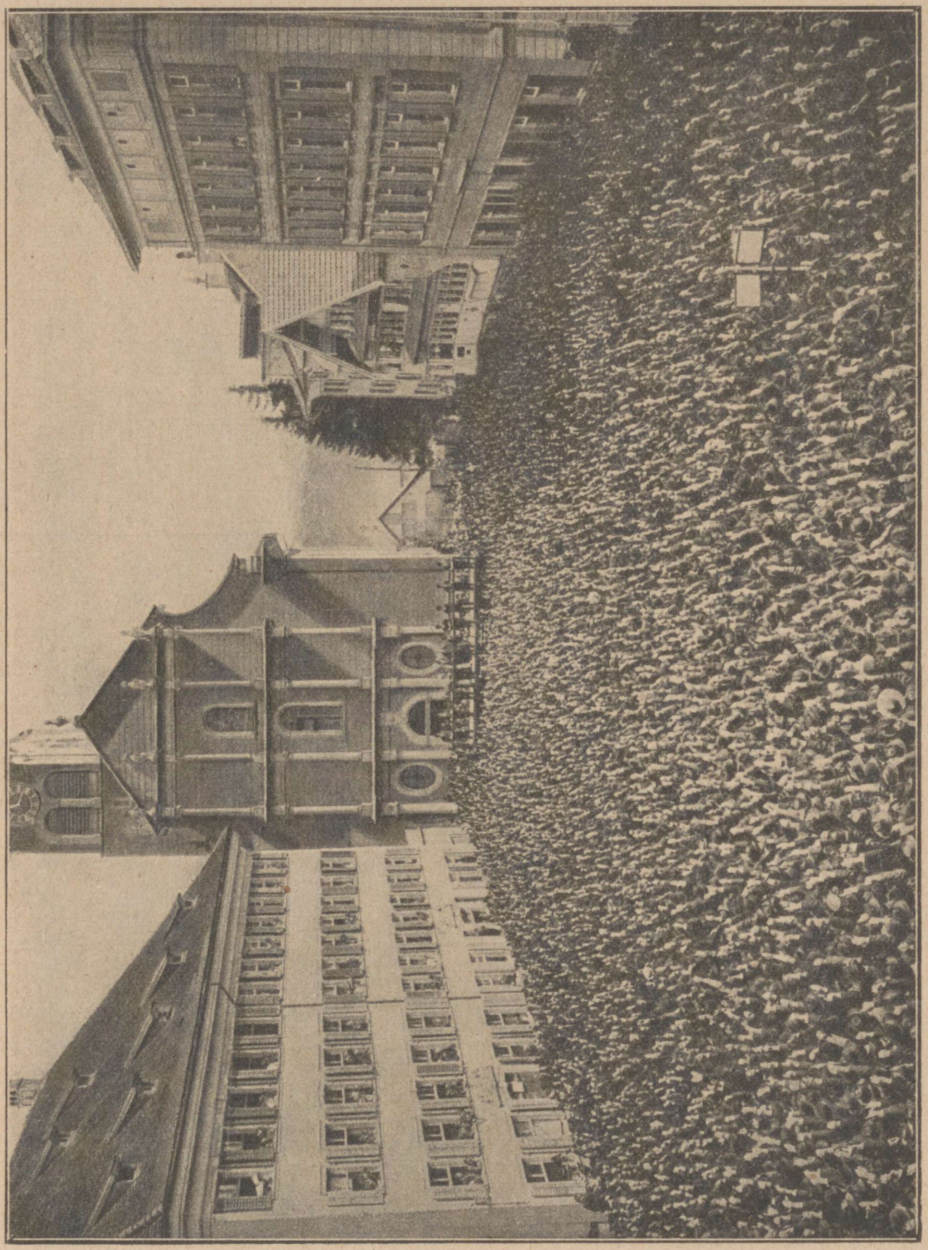

Rahvakoosolek ühes Šveitsi väiksemas kantonis.

likud ettevõtted on põhja- ja loodepoolseis kantoneis, kus rahvastikutihedus tõuseb keskmiselt 200 inimesele km²-l. Päris alpikantonid on seevastu hõredasti asustatud. Graubündenis, näiteks, tuleb vaid 18 in. km² kohta.

Üle poole põllumaast on viljapuuaedade all. Viinamarju kasvatatakse eriti lõunapoolseis kantoneis, päikesepaistelisil nõlvul. Šveitslased harivad

La Chaux-de-Fonds'i linn Šveitsis.
Vaade linnulennult laias orus asetsevale linnale.

maad suure hoolega, kuna põlluala laiendamine uue maa juurdevõitmise teel ei ole enam võimalik. Põllumajanduse tähtsaimaks haruks on piimandus. Harilikult koguvad talupojad oma loomad suurteks karjadeks, saates need suveks üles alpiniitudele. Karjased ja piimatalitajad elavad selle aja mägi-

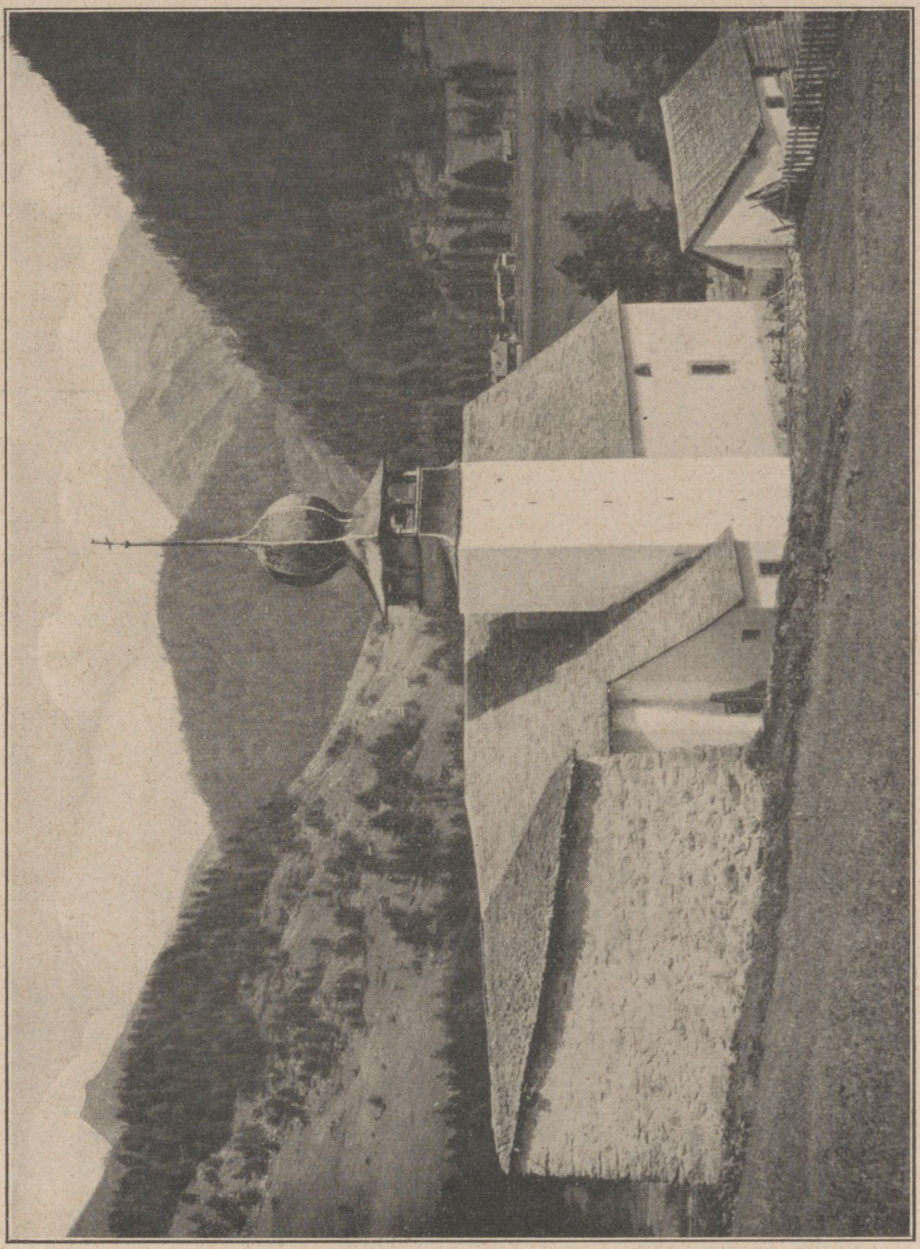

Oberwaldi kirik Šveitsi Alpides.
Vasemal kolmnurkne müür kaitseks lumelaviinide eest.

onnides. Sveitsi juust on maa tähtsaim väljaveoartikkel. Lisaks veetakse välja ka palju kondenseeritud piima ja piimšokolaadi.

Šveitsis on seadusega keelatud vähendada olemasolevat metsapinda. Selle seaduse alla käivad nii liiduvalitsuse, kantonite kui eraomanikkude metsad. Metsa uuenemist edendatakse istutamistega.

Vandeliidu asutajad olid talupojad ja põllutöö oligi kaua Šveitsi peamiseks majandusharuks. Nüüd leiab aga üle poole Šveitsi rahvastikust oma elatuse tööndusest. Tööndusele tarvilikke tooraineid leidub omal maal siiski vähe. Pea kogu raua ja kivisöe peab tooma väljast. Veejõu näol on Šveitsil siiski arvessevõetav abijõuallikas. Tähtsaimaiks tööndusharudeks on siidriide ja tunnikellade valmistamine. Vana käsitöö on nüüd pea igal pool pidanud astuma tagasi tehastööonduse eest. St. Gallen on sama kuulus oma tekstiiltehaste poolest kui Juura Le Locle kellade poolest.

Maa kogu sissevedu ületab tunduvalt väljaveo. Väliskaubandusbilanss on pidevalt passiivne. Ent puudujääk kattub turismituludest, millest, näiteks, aastal 1925 saadi 205 miljonit Šveitsi franki puhaskasu.

Suurt turistide juurdevoolu põhjustab Šveitsi maastikuline ilu. Eriti meeldib võõraile Alpide mägine maailm. Kuid ka ilma selleta oleks Šveits üks Euroopa huvitavamaid ja meeliköitvamaid maid. Paljud linnad on siin säilitanud oma keskaegse ilme. Selline vana linn on Luzern. Selle tornid ja müürid võluvad silma, kui läheneda linnale Vierwaldstätteri järve poolt. Peale vanade kaunite ehitiste on siin muidki nähtavusi. Nn. Luzerni lõvi on tore skulptuurteos, pühendatud nende šveitslaste mälestusele, kes langesid Prantsuse revolutsiooni ajal kuninga kaitseväes. Luzerni toomkirikut kaunistab orel, mida loetakse Euroopa parimate hulka.

Ka liidupealinn Bern on ajalooliste mälestusmärkide ja vanade ehitiste poolest tähelepandav linn. Vanas kellatornis hoitakse seal alal kella, millest tuleb iga tunnilöögi puhul välja karude rongkäik. Puust nikerdatud karusid näeb ka mujal Bernis igal pool, sest karu (bern, bär = karu) on linna nimeandja ja vapiloom.

Kõige kuulsam Šveitsi linnadest on siiski Genf. Igal pool maailmas, kus aga ajalehti loetakse, tuntakse seda linna nimepidi, sest siin toimib Rahvasteliit ning siia tulevad kokku selle täiskogukoosolekud. Lisaks praegusele tähendusele on Genfil ka pikk ja kuulsusrikas ajalooline minevik. Seal toimis Calvin, seal sündis Rousseau. Linn asetseb samanimelise järve ääres, mille kaudu voolab veerikas ja nobe Rhône'i jõgi. Linna lähem ümbrus ei meenuta küll sugugi alpimaastikke, kuid kagus paistab läbi kauguseudu silma Alpide kõrgeim tipp Mont-Blanc. Sobiva ilmaga võib näha siin unustamatut vaatepilti: loojeneva päikese kiirtes särab mägi kuldkollasena ja verevana.

Tuntud turismikeskus on Interlaken, väike, meeldiv linnake Thuni ja Brienzi järve vahel. Interlakenist ulatub ilus Grindelwaldi org Berni Alpide poole. Neist kõrgemale kerkib rühm igavese lumega kaetud mägihiiglasi. Üks neist, Jungfrau, küünib ligi 4200 m kõrgusele üle merepinna. Interlakenist viib raudtee Eigeri ja Mönchi mäetippude vahelt läbi Jungfrau jalale. Interlakeni lähedal on Trummelbachi juga, kus vesi tormab kohutava hooga alla kaljukuristikku.

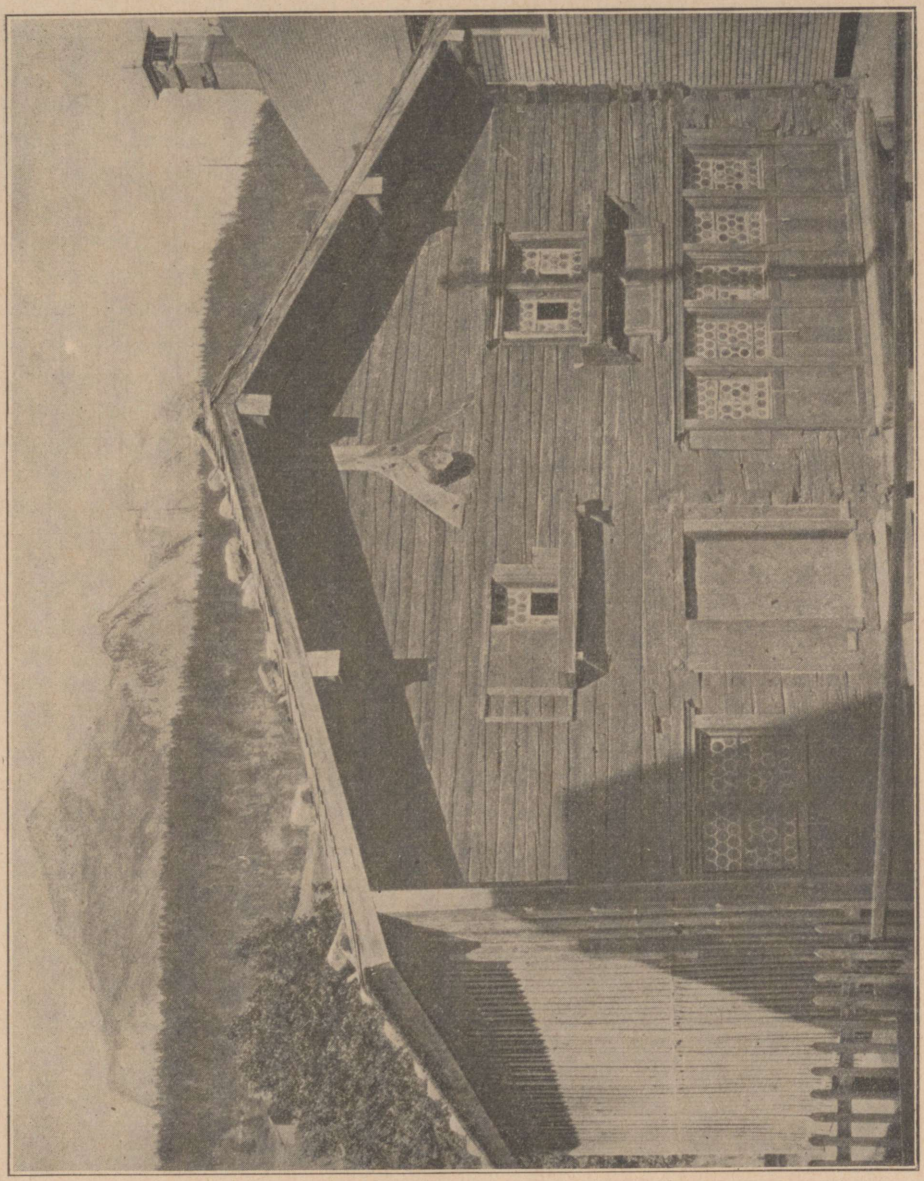

Usupuhastuse tegelase Zwingli sünnimaja Wildshausis, Šveitsis.

Teine turismikeskus on Zermatt, mille alpijuhid on kuulsad oma julguse ja osavuse poolest. Linna paistab 4500 m kõrgune Matterhorni mäetipp, jääliustikest teravaks ihutud hiidkuhik. Palju julgeid alpiniste on saanud surma Matterhorni tipule ronides, ent iga aasta pürgib sinna üha uusi turiste.

Šveitsi maastikulist võlu põhjustavad esmajoones Alpid. Kõrgete tippude igavene jää ja lumi peegeldub säravana mägede jalal lebavais tumesiniseis järvis ja haljendavaid orge palistavad tumeda metsaga kaetud veerud. Ent

mitmegi meelest on alpiorud veel võluvamad talvel, kui kõik peitub pehme, valge lumevaiba alla, millelt kerkivad vaid tumeda müürina metsad. Et turism on maale tähtsaks tuluallikaks, siis püütakse igapidi tõsta välismaalaste huvi Šveitsi vastu. Berner Oberland, mida ka suvel külastab palju turiste, on kujunenud talispordi keskuseks. Seal suusatatakse, uisutatakse, mängitakse bandyt ja lastakse kelkudega mägedest. St. Moritz ja Davos Graubündeni kantonis on samuti armastatud talispordi keskused.

Šveits on kahtluseta igapidi Euroopa huvitavamaid maid. Kuid temas ei tarvitse näha vaid turismi ja spordi maad, Euroopa ja Ameerika rikaste lõbutsemiskohta. See on ühtlasi esirinnas sammuvaid kultuurriike Euroopas. Kõiki Šveitsi vaimseid harrastusi iseloomustab kõrge, üldinimlik laad. Samasugust leplikku ja mõistvat meelt osutavad šveitslased ka politilises elus.

Vandeliidu vana maa on kujunenud nagu erapooletuse sümboliks — seal peetakse palju tähtsaid rahvusvahelisi konverentse, seal asub Rahvasteliit ja seal on sõlmitud mitmed rahvusvahelised lepingud.

4. SAKSAMAA.

Saksamaa on Kesk-Euroopa tuum. Suuremal määral kui ükski muu maa on see piiratud võõraist rahvaist ja kujunenud seega nii majanduslikkude kui vaimsete mõjustuste maaks, läbikäigumaaks põhja ja lõuna, ida ja lääne vahel. Sellel asjaolul on omad paremused, kuid ühtlasi ka hädaohud. Mitmel korral ja pika aja jooksul on Saksamaa olnud Euroopa võimsaimaks maaks, kuid sama korduvalt ka teiste võimu ja rõhumise all, olnud sõdade ja rahvastevõitluste tallermaaks. Saksamaa piirid on avatud pea igas suunas, mis teeb Saksamaa asendi raskemaks kui ühelgi teisel Euroopa suurriigil. On seepärast mõistetav, et sakslased on näinud endi olemasolu eelduseks vaid suurt ja tugevat riiki.

Vahest samad politilised motiivid on põhjuseks, et saksa rohkearvulised hõimud, nagu frangid, baierlased, švaabid, tüüringlased, saksid jt., hoolimata kindlast hõimutundest, tunnevad end riiklikult ja rahvuslikult ühe tervikuna. Kõige tugevamaks sidemeks on ühine keel. Kogu Saksa riigi alal kõneldakse saksa keelt. See ei ole küll igal pool sama saksa keel, mida loeme raamatuist ja ajalehtedest. Viimane on ka väljaspool Saksamaad tuntud kirjakeel ehk haritud inimeste keel, algupärait ülasaksa murre.

Kirjakeele kõrval on rida murdeid, mida võib jagada kahte rühma: ala- ehk põhja-saksa (niederdeutsch, plattdeutsch) ja üla- ehk lõuna-saksa (oberdeutsch). Ülasaksa murret kõnelevad švaabid, baierlased ja austerlased. Alasaksa keelt kõnelejaist on tähtsaimad friisid, alasaksid ja preislased.

Kui praegune Saksamaa on vähemalt oma kirjakeelelt ühtlane ja tervikuline, siis ei või seda öelda usust. Endise riikliku killustumise ja 16. ning 17. sajandi ususõdade tagajärjel on saksa rahvas jagunenud usult kahte suurde leeri — katoliiklikku ja protestantlikku. Põhja-Saksamaa on eeskätt protestantlik, Lõuna-Saksamaa katoliiklik. Vahepealsel alal on usulised suhted väga keerukad ja segi paisatud.

Kui kogu praegust Saksamaa elanikkonda võib pidada üheks rahvaks, siis ei või seda kaugeltki öelda tõu ja päritolu kohta. Saksa rahva hulgas võib kohata väga erinevaid tõulisi elemente. Maa lääneosas väheneb põhja-

maa tõu hulka kuuluv pikakasvuline, pikapealine ja heledate silmade ning juustega rahvaaines põhjast lõunasse. Elbe ülemjooksust ida poole muutub nn. idabalti heledajuukseline tüüp ikka sagedamaks. Igal pool on hulgas ka alpi tõugu (lühikese kasvuga, lühipäine, tume). Paiguti võib märgata isegi vahemere tõu jälgi (lühike, pikapäine, tume). On veel muidki väiksemal määral esindatud tõutunnuseid, nagu dinaari, ees-aasia jt. Seega tuleb saksi pidada tõuliselt väga mitmest elemendist segunenud rahvaks.

Kogu Saksamaal on valitsevaks asulavormiks igivana sumbküla, kus külad levivad korrapäratute rühmadena lähestikku kõverate teede ääres. Ringkülas asetsevad talud ringina ümber keskse väljaku, millel on harilikult kirik. Tänavkülades levivad talud pikkade tihedate ridadena kahel pool keskset tänavat. Lisaks on palju erakõuesid ja paarist-kolmest talust koosnevaid kääbusküli. Eriti sagedad on need mägedes. Üleni puust ehitatud elamuid on harvemini näha. Vähemalt alumine kord on ikka kivist. Palju on levinud maal ja vanemais linnaehitisis nn. sõrestikehitis, kus seinal on palkidest raam, mis on täis laotud kivide või saviga. Maatalu on harilikult ehitatud nii, et hooneterühmad, nagu elumaja, tall, laut ja aidad ümbritsevad keskset õue. Mägisel maal pääseb talli- ja laudapealsesse lakka otse mäenõlvalt.

Saksamaa on praeguse riigikorra kohaselt liitvabariik, millesse kuulub kümme autonoomset osariiki ehk nn. „maad" ja kolm vabalinna. Riigi eesotsas on riigipresident. Tema kutsub ametisse riigikantsleri ja selle ettepanekul ministrid. Kantslerist ja ministreist koosneval riigivalitsusel peab olema parlamendi enamiku usaldus. Igal osariigil on oma valitsus, mis vastutab osariigi rahva poolt valitud maapäeva ees. Administratiivseis ja kohtuasjades ei olene osariigid keskvalitsusest. See võrdlemisi keerukas ja ühtlasi kulukas valitsemisviis on sõjaeelse riigikorra jäänus, mida revolutsioon ei suutnud lõplikult muuta, sest iga hõim ja maanurk pidas kõvasti kinni oma ajaloolisist õigusist. Riigi valitsemiskorra uuendamine, mille poole juba kaua on püütud, on edenenud seni väga visalt. Senisteks tulemusteks on vaid eriti killustatud Tüüringi maade ühendamine üheks suuremaks osariigiks.

19. sajandi alguseni elatus saksa rahvas pea ainuüksi põllundusest. Siis aga hakkas tööndus hoogsasti arenema ja jättis põllunduse kõrvalisemale kohale. Siiski ei või pidada Saksamaad ühekülgselt kujunenud tööndusriigiks, nagu, näiteks, on lugu Inglismaaga. Ühes tööndusega arenemisega on vahetpidamatult tõusnud ka Saksamaa põllunduslik toodang, seejuures mitte niipalju põllupinna laiendamise kui põllupidamisviiside tõhusamaks muutmise teel. Umbes 35 aasta jooksul, a. 1880 maailmasõja alguseni, kasvas Saksamaal keskmine viljasaak hektaari kohta umbes kahekordseks. Kogu Põhja-Saksamaal ja Baieris on rukis tähtsaim leivavili. Maa edelaosas kasvatatakse juba rohkem nisu. Rukki järel on suhteliselt rohkem põllupinda kaera,

Tänavapilt Aarau linnast.

kartuli, odra ja nisu all. Suhkrunaeri kasvatus on koondunud suuremal määral teatud piirkonnisse (Magdeburg, Brandenburg, Sileesia). Tatart kasvatatakse võrdlemisi rohkesti Loode-Saksamaal, humalat peaasjalikult Baieris. Kõige laialdasemad viinamäed on edelas, Reini, Mooseli jt. väiksemate jõgede orgudes.

1915. a. arvustiku järgi oli Saksamaa kogu pindalast 47% põllu- ja aiamaad, 16% niitu, 27% metsa ja 10% muud maad. Saksamaa tähtsaim maavara on kivisüsi. Ülem-Sileesia kaotuse järel on Saksamaa rikkamad kivisöeväljad Ruhri piirkonnas. Kõikide kaevanduste söetagavaradest jätkub veel umbes 800 aastaks. Viimasel ajal on hakatud palju tarvitama ka pruunsütt, mida on Saksamaal rohkesti, eriti kui õpiti seda kuivdestillatsiooni teel mitmekesisemalt kasutama gaasi, koksi jm. kõrvaltoodete saavutamiseks.

Häil liiklemisteil on rahvamajanduses suur tähendus. Saksamaa suured jõed on olnud juba ammusest ajast liiklemise teenistuses. Kui nad ei suutnud enam rahuldada üha laienevaid liiklemistarbeid, siis seoti jõgedevõrk omavahel kanalitega ja rajati kanaliühendusi isegi merede vahel. Ühendades Emsi jõe ülemjooksu Reiniga sai Saksamaa otsese pääsu Reinist merre, olgugi vaid väiksemaile alustele, kuna Reini enese suue jääb Hollandi piiridesse. Keskkanal ühendab isekeskis Reini ja Elbe. Ida-Saksamaal on kasutatud kanalite rajamiseks lääne—ida-suunalisi jääaegseid ürgorge, ühendades nende kaudu Elbe Ooderi ja Vislaga. Eriti tähtis on Berliin—Stettini veetee, mis ühendab riigi pealinna Läänemerega. Ehitusel olev Reini—Maini—Doonau kanal ühendab viimati Põhjamerd Musta merega. Versailles' rahulepingu põhjal kaotasid Saksa riik ja selle osariigid täieliku valitsemisõiguse Saksa suurte jõgede üle, peale Weseri. Neist kujunesid rahvusvahelised liiklemisteed.

Saksamaa on maastikuliselt väga vahelduv. Ühetoonilised lagendikud, sood ja rabad, nõmmed ja liivikud vahelduvad imeilusate kingustikkude ja valdavate kõrgmäestikkudega. Saksa maastik on enamasti mahedailmeline ja pea alati inimesist asustatud, ka tühjemaiski kohtades annab end inimese lähedus tunda. Selle põhjuseks on osalt asjaolu, et Saksamaal ei ole kuigi laialdasi asustamata alasid, igal pool, ka Põhja-Saksa soodel ja nõmmedel, samuti kui kõrgmägede harjadel ja kuristikes tundub inimese kätetöö mõju. Suurem osa maast on õige tihedasti asustatud, keskmiselt 133 inimest km^2-l. Niite, viljapõlde, puuviljaaedu ja viinamägesid silmab pea igal pool. Tasandikel ja mägede nõlvadel levib küli, linnu, losse, mõisu ja laialdasi tööndusseadiseid, mis mõnel pool, nagu Saksimaal ja Ruhri piirkonnas, levivad katkestamatu suurlinnade ahelikuna. Säärane on Saksa riik keset Euroopat, usina inimeskäe poolt haritud kultuurmaa, rikas nii loodusilu kui ka kunsti ja tehnika saavutiste poolest.

Et Saksamaa üldjoontes madaldub lõunast põhja poole, siis ei ole tunduvalt kõrgemad lõunapoolsed piirkonnad põhjapoolseist palju soojemad. Koguni vastuoksa, sageli talveti külmemad. Münchenis ei ole aastane kesktemperatuur palju kõrgem kui Danzigis. Ainult Reini orus soojeneb ilmastik lõunasuunas. Vahelduvad ja tujukad ilmad on Kesk-Euroopa ilmastu kõige iseloomustavamaks jooneks. Rannikualadel valitseb niiske

mereline ilmastu pehmete talvede ja jahedate suvedega. Sisemaal on suve- ja talvetemperatuuri vahe tunduvalt suurem, suved on kuumad ja talved käredad.

Metsad on enamikus lehtmetsad ja kõige harilikum puu on valge pöök või seal, kus see ei kasva, tamm. Vaid üks viiendik maapinnast on metsaga kaetud. Seepärast peavad need tööndusharud, mis tarvitavad toorainena puud, tooma seda metsarikkamailt mailt, eeskätt Rootsist ja Soomest, kui just tööndusettevõte ei asetse metsarikkas piirkonnas.

Saksamaal võib eraldada kolm idast läände ulatuvat vöödet, mis erinevad tunduvalt üksteisest. Kogu Põhja-Saksa on madal lauskmaa, kuna seevastu maa lõunapiiril kerkib Alpide kõrge mäeahelik. Selle jalale jääb kõrglavataoline Alpijalam ja eelmainitud kahe teravalt erineva maastikulise ala vahel on korrapäratu ja vahelduva kujuga keskmäestik. Põhja-Saksa praeguse pinnamoodustuse tekitajaks on suur mannerjää, mis ulatus Skandinaaviast ja Soomest Saksa keskmäestikuni. Mannerjää ära sulades jäid selle poolt toodud kivid ja rusu maha ebatasase moreenkattena, kuna sulamisveed kandsid peenema liiva- ja saviainese kaugele laiali. Mannerjää servaasend oli põhjuseks, et lõunast põhja poole voolavad jõed, mis laskuvad nüüd Läänemerre, pidid otsima endale teed piki mannerjää serva idast läände. Nii on sündinud suured ürgorud, mida kasutavad osaliselt veel praegugi Visla, Ooder ja Elbe. Mannerjää taganedes põhja poole omandasid jõed viimaks oma praeguse voolusuuna. Kui nimetame Põhja-Saksa lauskmaad üheks maastikuliseks tervikuks, siis ei tule võtta seda otse sõnasõnaliselt, sest Elbe jagab selle ala kaheks poolmikuks, mis erinevad maastikuliselt tublisti üksteisest. Elbest läänes ei ole jääaegsed kuhjatised nii tüsedad ja laialdased kui idas ja seepärast puuduvadki siin need sageli madalate mägedega sarnanevad moreenseljandikud, mis on eriti iseloomustavad Kirde-Saksa maastikule. Neil Põhja-Saksa seljandikel on sageli õige kõrgeid kohti, nagu Danzigi lähedal olev Turmberg, 313 m üle merepinna. Loode-Saksamaal seevastu laskuvad tasasevõitu nõmmed, liivikud ja sood pikkamööda Põhjamere pinna alla.

J. Õhquist, Saksa. „Maapallo" X, Helsinki 1929.

DANZIG.

Tasandik. Lõputud suhkrunaeri väljad. Naeri-, kartuli-, viljapõlde tundideviisi. Siis ebameeldivad tollipunktid, mille olemasolu võhikule jääb alati arusaamatuks, — ning lõpuks raudteejaam, puuehitis, puudulikult järele aimatud barokk-stiilis, ebaõigetes proportsioonides. Selle ees jaama väljak, mis küll polegi väljak, vaid uute majadega mõttetult piiratud käik.

Kes seda teed pidi liikudes tahab tundma õppida Danzigi, on halvasti juhatatud ning pettub unustamatust „esimesest muljest", mida see mereäärne linn võõrale pakub. Tundlikud, vastuvõtlikud matkajad, kes pole tuimad õnnestunud looduspiltide ja selle, viiesaja aasta jooksul õitsema löönud linna vastu, kasutagu mereteed, sõitku Danzigi laevaga.

Järsk pööre paremale. Suvetuul toob maakitsuselt, mis praegu kuulub Poolale, madalailt mändidelt vaigulõhna. Mereaurikud ei saa siin peatuda. Üle lahe, paagi ning gooti kiriku vahelt, näeme kalameeste roostepunaseid, sammaldunud, piki ainsat külatänavat asetunud onne. Teispool sisesadamat kus paatide mastide mets, parandab kalur oma võrke. Õhtuti vilguvad võõrastemaja „Löwengrube" ees õlilambid, mille reklaamsildiks abitu, koomiline inimkarikatuur, siin haiseb tubakast, grokist ja suitsutatud lestadest. Ning kellele vanasti polnud maanõukogu meeltmööda, võib tänapäev kõrtsitoas pahameelele vaba voli anda.

Laev lõikab sinist lahepinda, ning varsti kerkib kaugusest vabalinna roheline künklik rand. Kirevalt, külgetõmbavalt meelitab Zoppoti supelrand — Monte Carlo noorem sõsar. Lõbusalt lehvib Danzigi lipp — tulipunasel põhjal kaks valget risti ja kollane kroon. Zoppotile, mille rulluvad lained täis supelkülalisi, järgneb varsti sissesõit Visla suudmesse.

Alul on igapäevne, harilik pilt: sadamakõrtsid, laevadokid, tööliste poed, nende vahel mõni vana, rohelise valliga piiratud kindlusejäänus, ankrus purjekad ja ülemereaurikud, üksluised randvallid vahelduvad viljaaitade ja kaubaladudega.

Üha kitsamaks muutub sõidutee, üha ettevaatlikumaks sõit, et kerkinud lainetus ei teeks häda kaldale. Siis libiseb paat Mottlaud pidi üles, ning võrdlematult rikkale linnale avaneb tore vaade.

Siin asetseb sissekäik linna. Siit mitte kaugel on linnasüda. Maalilises korrapäratuses esiplaanil väikesed majad, neist üle paistavad rõõmsad tornid ja väravad; nukumajakestena mõjuvad elamud, seda mõjukamad oma suurepärasuses kirikud ning sambad. Kogupilt, välja arvatud mõned uuemad ehitised, täiesti vanamoeline. Valitseb punane potikivi. Ning siidises pidurüüs kiirgab linn oma purpurkatustega, kui kuldab selget, sinist õhtutaevast loojenev päike. Vennastagu taevasina linnapunaga, lõõmaku jääkülmal taliõhtul lumi katusekelpadel, kunagi pole selle mõju väiklane, vaid alati rassiline, põhjamaiselt tugev. Olgu see rõhutatud juhuks, kui halb maalikunstnik vanast Danzigist loob lääge pildi, levitades maailma ebaõiget kujutlust selle linna tõsisest värvidekokkukõlast.

Suurejoonelisemaid ehitisi on siin nn. „Krantor", linnakodanikkude tõesammas, alatud 1367. puuehitises, korduvate tulikahjude tagajärjel a. 1443 telliskivist — kaks võimsat ringtorni ühise rübikatusega, sihvaka, mitmeastmelise puuviiluga. Speicheri saarel asetsev rida vanu viljaaitu mõjub asjalikrahulikus lihtsas otstarbekohasuses. Visla parvedel ning selle saare vilja-

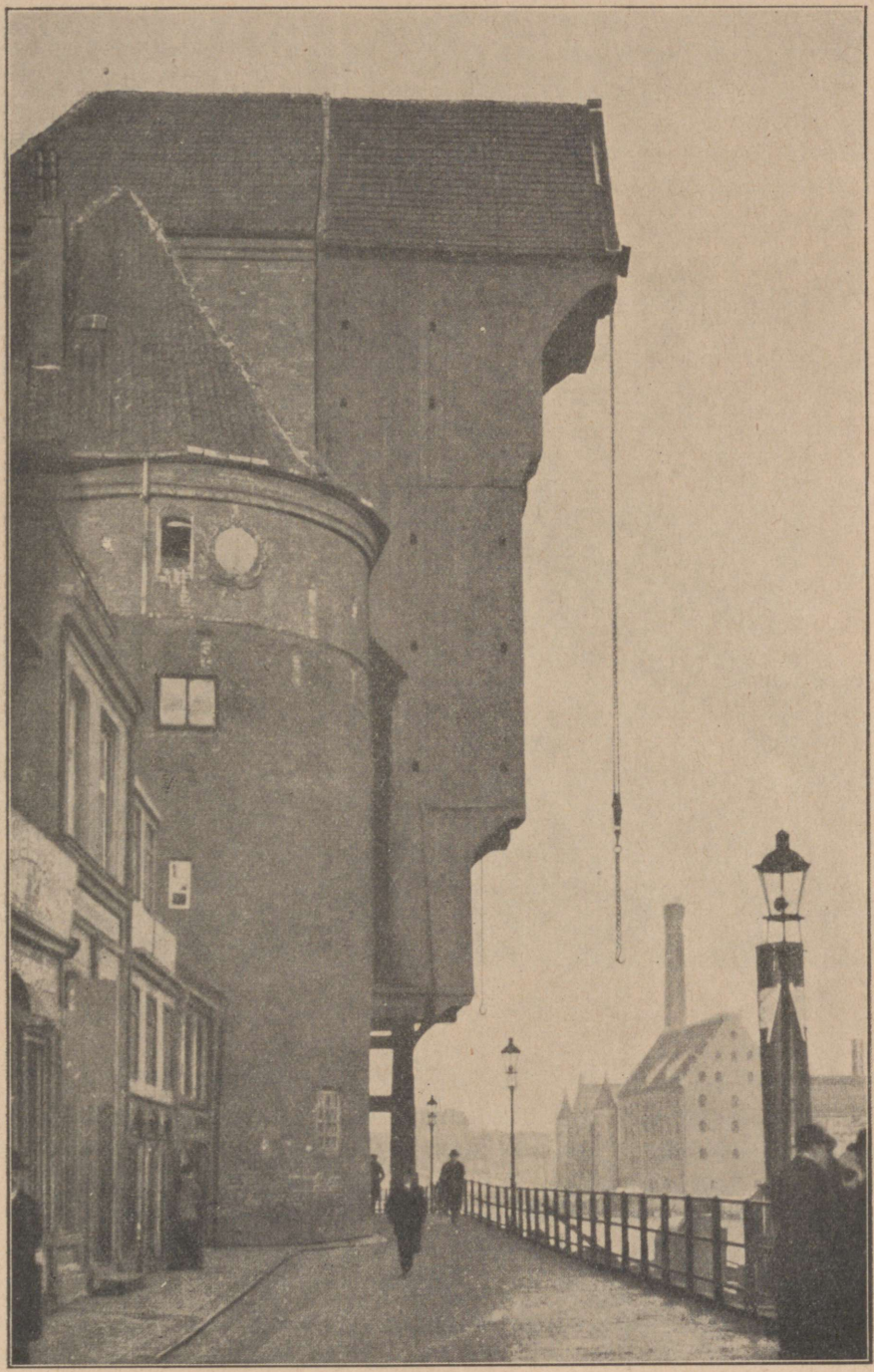

Näide Danzigi vanast arhitektuurist. Nn. „Krantor".

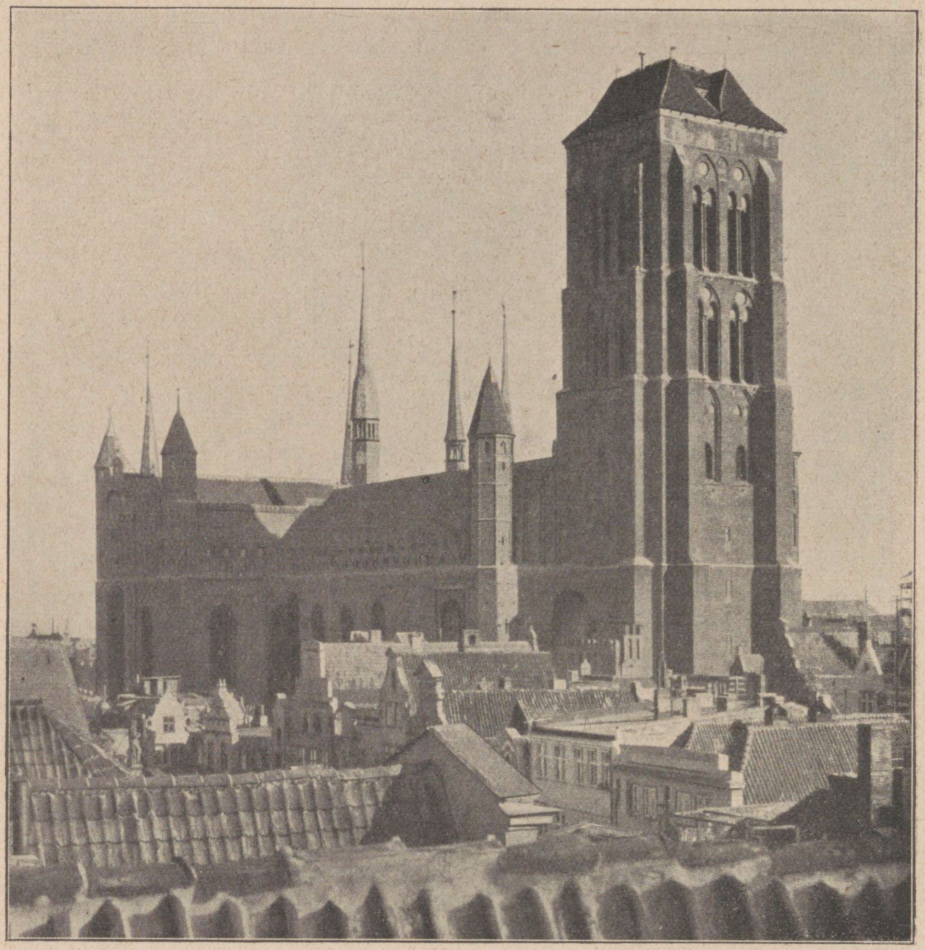

Maarja kirik Danzigis.

aitadel põhineb Danzigi rikkus, nüüd Versailles' lepingu tõttu nii tugevasti vapustatud. Selliseid kaubaaitu leidub ju ka paljudes teistes hansalinnades, Danzigi Krantor seevastu on ainulaadne, individuaalne, inimliku ilmega ning püsivalt meeldejääv. Ajuti ta ees vanu purjekaid oma köiestiku ja raastikuga, innustades maalimisele. Pika Silla väravad viivad kergelt mäkke tõusvaile vanalinna tänavaile. Too vanaaegne romantika haarab sinna astuvat inimest, vapustatud hingepõhjani, kõnnib ta piki muinasjutulisi tänavaid.

Need pole õieti tänavad, vaid ruumid, igakülgselt suletud tuule eest, oled kaitstud, ning ülevalt laotub taevas rõõmsa helge vaibana. Astud välja oma mugavast toast, siis haarab sind kindel varjatuse tunne. Selgub, et uuema aja kiire tempo ning edusammud põrkavad kokku vanade juurdunud traditsi-

oonidega; tõsi on, et nii mõnigi mineviku mälestis ohverdatakse oleviku nõuetele. Nii on peatänava vanade kõrgete viilkatustega majadelt kõrvaldatud kärkad, et avarduksid kõnniteed. Vana „Zeughaus" avas oma väravad jalakäijate voolule. Paljude kõrvuti seisvate majade siseruumid ühendati suurteks laduruumideks ja neist vanadena püsivad vaid esiküljed — või ehitati needki ümber avarate vaateakendega kaubahoone fassaadideks. Siiski on Danzigi kodanikud imestamisväärselt kiindunud vanade mälestusmärkide säilitamisse.

Külaline läänest või lõunast loodab ehk kohata siin rahvapidustusi, kuid siin ei korraldata karnevale ega usulisi protsessioone, nagu see tavaline katoliiklastele — valitseb ju Danzigis puht-protestantlik iseloom. Siin pääses võidule XVI saj. keskel Lutheri õpetus tagasihoidlikus, ent visas võitluses. Linnaisad ohverdasid mitte vähem kui 30 000 guldnat selleks, et osta endile Poola kuningalt usuvabadus. Ja tolleaegne Püha Maarja peakirik muutus evangelistliku usutunnistuse suurimaks jumalakojaks. See Danzigi kiviehitis, täis väärtuslikke kunstiesemeid, otse paelub vaatlejat. Juba väliselt on ta võrdlematu keset kitsaste tänavate virr-varri, kust avaneb ta tornile üllatavamaid väljavaateid. Kirik nagu kutsuks ja ootaks, et teda avastataks keset romantilist peidupaika, ning vaadeldes mõne maja katuselt näed teda seismas aupaklikult rahulikult, kuid lihtsana, võimsana. Vanast telliskivist koredapindsed müürid elustunud tornide küllusest. Ning õnnelikuks juhuseks tuleb lugeda kellatorni lõpetamatust, nii poolikuna, lamedakattelisena näib ta suurejoonelisem omas lihtsuses. Ka enamik muid Danzigi kirikuid on ehitatud kolmveerandi kõrguseni, nagu näiteks Püha Johannese nüri kuppel või barokkstiilse katusega Püha Katariina kirik. Tipuni gooti stiilis on vaid kummaliselt jässakas Püha Peetri kiriku torn. See tornide madalus, välja arvatud raekoja ja Püha Maarja kirik, annab linnale eemalt vaadates ühtlase ilme, mis peegeldub ka ta sisemuses. Omapärane on elamute väline sugulus, olgugi et nende kitsad esiküljed ja sügavad alused on pärit 1500.—1800. a. Kunagi otstarbekohased ja uhked elamud on Danzigis püsinud muutuseta aastasadu, ning see kord loodu säilimine tundub siin loomulik, ilma lavalise kõrvalmaitseta, mis ilmneb mõnes teises linnas. Danzigi ümberehitamiseks polnud põhjust ning vana linn püsib suure, hästi hoidunud muuseumina. Maailmasõja mõjul lõhuti kindlusmüürid, hävitati mõttetult komandantuuri hoone, ent uued inetud valitsusasutised võrsusid kaastundliku saatuse tõttu väljapoole vanalinna kitsaid piire ning tekkis seega teatav piir uue ja vana osa vahele. Viimase parimad hooned on pärit 1800. a. kuni biedermeieri ajani.

Külaline ei tohiks jätta külastamata raehärra Uphageni 1776. aastal ehitatud elamut. See on peene linnakodaniku elu-olu ja vana Danzigi maja sisustuse kujukas näide, mis raekoja saalides küünib luksuslikkuse piiridesse. Edasi leiame omaaegses frantsisklaste ordu kloostris (mis praegu muuseumiks) mitmesuguseid näiteid vanast kohalikust kunstkäsitööst, mis terves maailmas tuntud, nagu raskepärased nikerdistega kapid, ilustatud peekrid, vaskkroonid,

merivaigust asjakesed, kirjud keraamikaesemed; enamik neid asju vaid hinnatavad kunstiajalooliselt, maitsekuse suhtes vaevalt jäljendusväärsed.

Õppinud vaatleja leiab selles hoolikalt seadeldud muuseumis ka häid, tagasihoidlikke, lihtsaid asju. Isegi barokk-esemed, mis tavaliselt liiga kuhjatud kaunististega, on Danzigis maitsekad. Just viimaseid jäljendataksegi praegu seal laialdaselt. Nüüd teotseb siin palju häid kunstnikke ning linna ümbruses levib uusim ehituskunsti vaim.

Kuski vanal tänaval püsib aga veel romantiline kõrts „Zum Lachs", kus valmistatakse kuulsat kullajooki, millega Lessing on hästi tuttav oma teoses „Minna von Barnhelm". Taliõhtutel etendab siin rumm ja piiritus tähtsat osa.

Kui linnast lahkuja pärast magusa joogi maitsemist rõõmsalt väljub tollest kummalisest vanast asulastikust, loeb ta kõrgel väravakaarel 1588. aastast pärit sõnu:

„Justitia Et Pietas Duo Sunt Regno
Rum Omnium Fundamenta"

ning mõistab, et danziglane meeleldi ning põhjusega lugu peab tolle rahvanalja viimasest reast.

H. F. Secker, Wanderung durch Danzig. „Atlantis" Febr. 1932.

PÕHJA-SAKSA SUURED SADAMALINNAD.

Keskaegse Saksa-Rooma riigi mitmest vabalinnast on praegu järel vaid kolm: Hamburg, Lüübek ja Breemen. Vabade hansalinnadena on neil Saksa riigis põhiseaduse kohaselt sama politiline asend kui üksikuil osariikidel, millest Saksamaa koosneb. Neil linnadel on oma iseseisev valitsus ja esindajad keskvalitsuses. Mainitud kolmest linnast on Hamburg nii suuruselt kui tähtsuselt esikohal. Selle põhjuseks on Hamburgi soodus asend suure veerikka jõe alamjooksul, mis Põhjamere kaudu on otseses ühenduses kaugete merede ja ookeanidega. Selle asendi suurepärasus selgus täielikult alles siis, kui Ida-India meretee ja Ameerika avastamine olid avanud Euroopa kaubandusele uued teed. On mõistetav, et Hamburg jättis peagi maha Lüübeki, mis on seotud vaid Läänemerega. Ja Breemenist jõudis Hamburg ette peamiselt seepärast, et suur Elbe moodustas palju parema ühendustee sadamalinna ja sisemaa vahel kui tunduvalt väiksem Weser.

Hamburg kuulub Saksamaa vanemate linnade hulka. Ta asutati juba Karl Suure ajal aastal 986 kindlustatud piiripunktina Elbe kõrgel kaldal. Kuid sellele on kasvanud nii palju uut juurde, et vana linna pole peaaegu märgatagi, vaid mõned vähesed linnaosad oma kitsaste kanalite ja süngete kõverate tänavatega tuletavad meelde vanemaid aegu. Suurem osa linnast on aga täiesti uueaegse suurlinna ilmega. Hamburgi tabanud kaks ränka

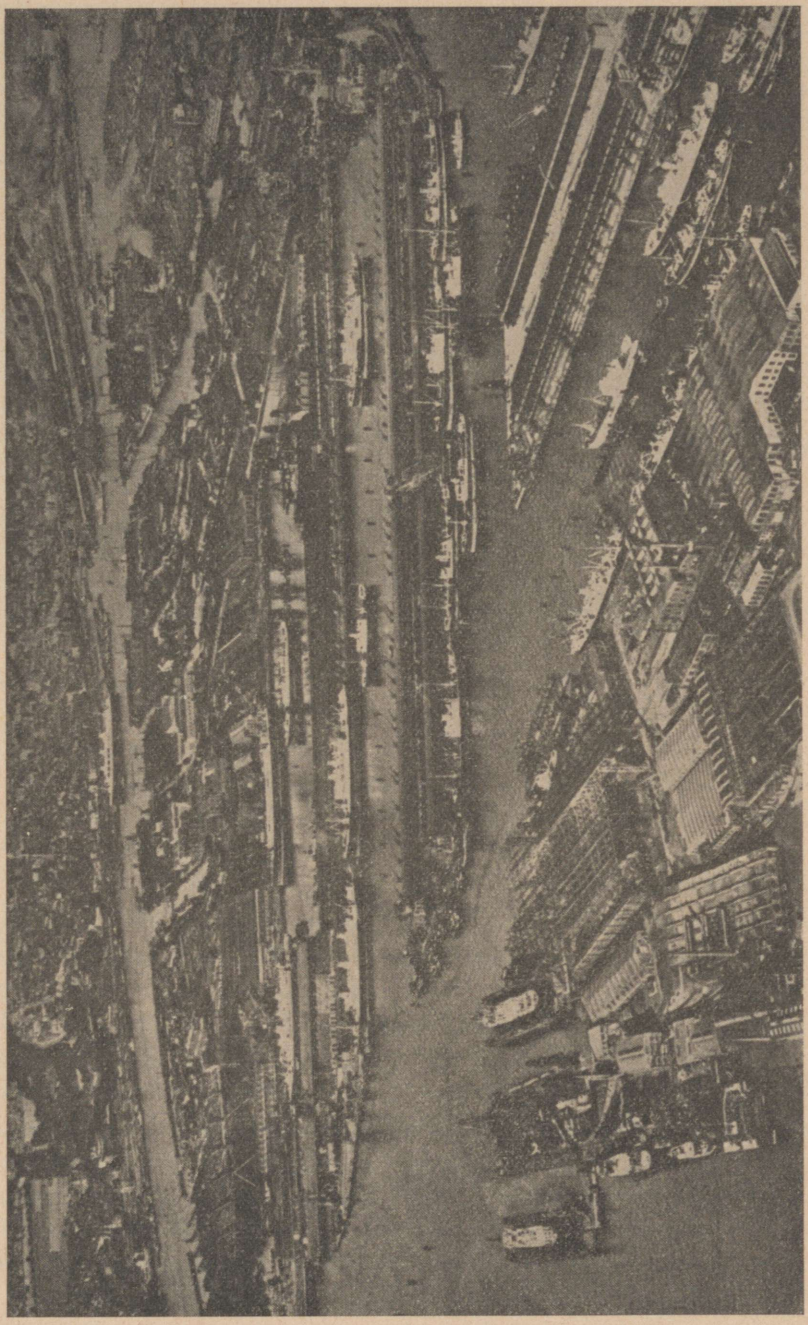

Osa Hamburgi sadamast.

õnnetust on aidanud kaasa vanade ebahügieeniliste linnaosade hävimisele. 5.—8. mail 1842 põles hiidtulikahjus umbes neljandik linnast maani maha ja 1892 möllas Hamburgis koolera, tuues suurt hävitust linna elanikkonnale

ning kahju selle kaubandusele. Õnnetuste lõplikuks tulemuseks oli siiski linna tervishoiuliste olude paranemine ja linna uus ning parem korraldus. Hamburgis on praegu üle 1,2 milj. elaniku. Ta on seega suuruselt teine linn Saksa riigis.

Enne maailmasõda oli Hamburg Londoni ja New Yorki kõrval kolmas kauba- ja sadamalinn maailmas. Sõja järel on ta tähendus palju vähenenud. Aastal 1847 asutatud Hamburgi — Ameerika laevaliin, lühendatult „Hapag" (Hamburg—Amerikanische-Paketfahrt-Aktiengesellschaft), kellel enne maailmasõda oli suurim kaubalaevastik maailmas, pidi sõja järeldusel loovutama sellest suurema osa liitriikidele ja toibus sellest raskest kaotusest vaid Ameerika kapitali kaasabil ja koostöös Ameerika laevaliinidega. Nüüd hakkab Hamburg vähehaaval jõudma oma endisele seisundile. Hamburgi tähendus suure maailmasadamana põhineb eeskätt inglise eeskujul korraldatud vabasadamal ja nii ehitatud sadamasildadel, et kuni 9,5 m sügavuselt istuvad ookeanilaevad pääsevad veel otse linna alla. Hamburgi sadamasildade kogupikkus on üle 150 km. Osa sadamast pidi Saksamaa Versailles' rahulepingu põhjal rentima 99 aastaks Tšehhoslovakkiale.

Õige kujutluse Hamburgi ilmest ja elust saab alles sadamapiirkonnas. Seal, kus 31 m kõrgune, 150 000 kilo tõstev nõndanimetatud „suur tõstekraan" nagu mängides vinnab õhku kõige rängemadki kandamid, siin, kus Ameerika kai taguses purjekate sadamas, Lõuna-Ameerika liini Hansasadamas, Ida-Aasia ja Austraalia laevade India sadamas ja kõigis muis rohkearvulisis sadamais hiiglasuured ookeaniaurikud lossivad oma laste, kus Elbe laevad kuhjavad kaldaile sisemaalt toodud kaupa, kus suured laevatehased ehitavad uusi hiiglaaurikuid, siin seisab vaatleja Saksamaa maailmakaubanduse lävel ja võib saada aimu sellest, kui laialdane on õieti see rahvusvaheline liiklemine ja kui kiiretempoliselt see töötab.

Nagu juba tähendatud, Lüübek ei suuda majanduslikult ega politiliselt võistelda Hamburgiga. Selle rahvaarv on vaid kümnendik Hamburgi omast ja selle laevaliiklemine piirdub vaid Läänemere-äärsete maadega. Kuid mõnes asjas on Lüübek siiski Hamburgist ees. Ta on säilitanud oma kunstipärase vana välimuse palju suuremal määral kui Hamburg. Sellal kui Hamburg on täiesti uusaegse ilmega ja vanast ehitistikust on säilinud vaid väheseid riismeid, on Lüübekis seevastu rohkesti väärtuslikke mälestusmärke. Seal on väärikas toomkirik, ehitatud rooma basiilika-stiilis aastal 1173, hiljemini parandatud ja laiendatud. Edasi 13. sajandi teisel poolel ehitatud gooti stiilis Maria kirik, mis on Ala-Saksa vanade telliskiviehitiste paremaid näiteid. Palju muudki väärtuslikku arhitektuuri on hästi säilinud, eriti raekoda, mis kuulub Saksa kõige toredamate raekodade hulka. See ehitati vaabatud kividest 13.—14. sajandil gooti stiilis. Raekoja külge kuulub mitu toredas renessanss-stiilis ehitatud tiibehitist. Pühavaimu hospidal, praegu vanadekodu, on pärit aastast 1286. Selles on pikk, kõrge, kirikut

Bautzeni linn Ortenburgi lossiga Saksimaal.

meenutav ruum, kuhu on mahutatud 140 elutuba. „Laevnikkude Ühingu" maja aastast 1535 annab meile selge kujutluse vanadest ühingumajadest. Peen renessansiaegne kodanikukodu „Schabbeli maja" ja „Behni maja" on suurepärasteks näideteks 18. sajandi lõpu jõuka kodanluse ehitusstiilist.

Breemen on samuti nagu Hamburg asutatud juba Karl Suure ajal. Keskajal oli Breemen sadamana Hamburgist ees, kuid asetsedes võrdlemisi kaugel Weseri suudmes madala jõe ääres, jäi see kaubasadamana vähehaaval kõrvale. Laevaliiklemise hõlbustamiseks pidi asutama mere poole eelsadamaid, millest on eriti mainitavad Bremerhafen ja Geestemünde. Nende kaudu õnnestus tõsta Breemeni laevaliikumist selle võrra, et linn praegu oma 300 000 elanikuga on suuruselt teine meresadam Saksamaal. Breemenis asutati 1857. a. Põhja-Saksa Lloyd, „Hapagi" kõrval maailma suuremaid laevaühinguid. Geestemünde, mis 1924 ühendati Lehe väikelinnaga Wesermünde nimeliseks linnaks (75 000 el.), on Saksa Põhjamere ranniku tähtsamaid kalastussadamaid.

Kui Lüübek on selgekujuline kaupmeeste linn, millel elava usinuse kõrval on väärika jõukuse ilme, ja kui Hamburgis näeme maailmaturgudel liikuva suurettevõtja töö jälgi, jätab Breemen seevastu aristokraatsema mulje. Et selle sadamad on linnast eemal, siis ei ole linnas eneses palju jälgi

nüüdisaegse keeva ärielu liikumisest ega lärmist. Valitsevaks hoonetüübiks on üheperekonnamajad. Perekonna- ja seltskonnaelu on vaba, kuid ühtlasi tagasihoidlik ja oma väärikust silmas pidav.

J. Öhquist, Saksa. „Maapallo" X, Helsinki 1929.

BERLIIN.

Läbi Põhja-Saksamaa voolasid jääaja lõpul suured sulamisveejõed, mis uuristasid sügavad orud piki jääserva. Ühes neist jookseb praegu Spree jõgi, mille oru ahenduse kitsaimale kohale tekkis 13. sajandil Berliini linn, aastast 1871 peale Saksa riigi pealinn. Linna asend on nii maastikuliselt kui ka laevatavate veesoonte rohkuse poolest väga sobiv suure riigi pealinnale. Igast ilmakaarest jookseb Berliini kokku raudteid, mis kulgevad nii kõrgemaid seljandikke mööda kui ka piki nüüd juba suuremalt jaolt kuivanud ürgorgusid. Põhja-Euroopa tähtsaimad liiklemisteed Stokholm — Pariis, Stokholm—Rooma, Peterburi—Riia—Varssavi—Pariis, London—Peterburi käisid Berliini kaudu.

Berliini maailmalinnaks arenemise peapõhjuseks oli alatasa kasvava elanikkude hulga ja suureneva tööndusе määratult kasvav kaubatarve ning liiklemisteede koondumine. Liiklemise kuhjumise tõttu tekkinud raske küsimuse lahendas osaliselt Berliin — Stettini laevatee. Järgmiseks astmeks kujuneb Kesk-Saksa kanali jätkamine Berliinini. Vett mööda liikuva kaubahulga poolest on Berliin praegu Saksa neljas sisesadam.

Saksa liitriigi kujundamisel koondati Berliini kõik kõrgemad ametiasutised. Praegu elab Berliinis 4,3 milj. inimest, see on $^1/_{16}$ kogu Saksamaa rahvastikust. Selle määratu inimhulga elatumine on võimalik vaid selle abil, et laiade alade põllumajanduslikud saadused juhitakse eeskätt siia pealinna.

Linna nobeda kasvamise tagajärjeks oli nn. Suur-Berliini loomine. Liites Berliiniga mitu naabruses asetsevat linna, nagu Charlottenburg, Spandau jt., lisaks paar tosinat väikest linnakest, eeslinna ja agulit, moodustati 884 km² suurune hiidlinn, mis on pindalalt maailma suurimaid linnu. Võib kujutella, millise ebahariliku hooga pidi kasvama nii kiiresti paisunud linnas ka elanikkude arv, kaubandus ja tööndus. 50 aastat tagasi loeti Berliini kõigis avalikes liiklemisvahendeis aastas umbes 42 milj. sõitu. Sel ajal polnud Berliinis veel täit miljonit elanikku. Praegu, 4,3 milj. elaniku puhul, on aastane sõitude arv juba 1600 milj. Viiekümne aasta jooksul on seega elanikkude arv kasvanud neljakordseks, kuid liiklemine on muutunud 40 korda elavamaks. Kõige esimeseks avalikuks liiklemisvahendiks oli Berliinis hobuomnibus, mida hakati tarvitama 1846. aastal. 1864 järgnes

Lennuvaade Berliini keskusele.
Üleval looklev Spree jõgi, vasemal Muuseumi saar, peatänav keskel „Unter den Linden", vasemal Tiergarten, parlament ja võidusammas.

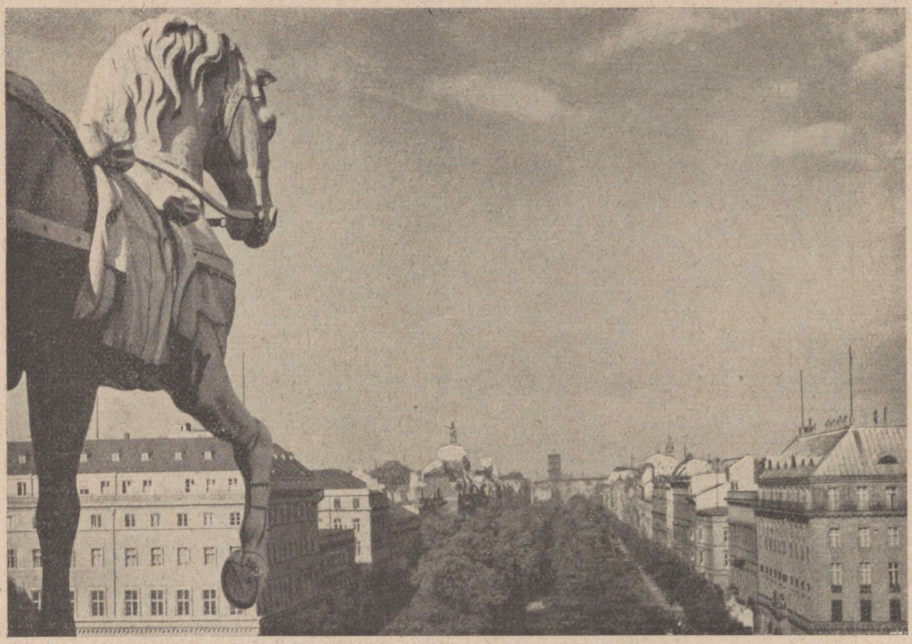

Berliin.
Vaade Brandenburgi väravalt Unter den Linden'ile.

sellele hoburaudtee, mis sajandi vahetusel ehitati ümber elektritrammiks. 1872 ehitati nn. ringtee, raudteeliin, mis suure kaarena ühendab Berliini eeslinnu omavahel. Selle ühendava raadiusena käib läänest itta 1882. a. ehitatud linnaraudtee. Kõigil neil liinidel tarvitati auruvedureid 1928. aastani, mil nad muudeti elektriraudteedeks. Viimati aastal 1902 ehitati maa-alune ja õhuraudtee, mis liigub kohati üleval tänavate kohal, suuremalt jaolt aga maa all. Järgnevail aastail jätkati maa-aluseid liine, eriti selle järel, kui 1907. aastast peale ilmusid tänavaile uued sõidukid — autod ja autobused. Maa-alused raudteed on osutunud kõige tähtsamaiks ja mõjukamaiks inimeste veo vahendeiks, sest neil on suurlinna liiklemisvahendeilt nõutavad kolm põhihüvet: kiirus, suur veovõime ja teiste sõidukite vähene takistamine. Liikumiskiirus on tõusnud iga aastaga. Maa-aluse raudtee kiirus on nüüd keskmiselt üle 25 km tunnis. Sõitjate hulka on võidud ka alatasa suurendada. Vanades omnibustes ja esimestes trammivagunites oli ruumi vaid 30, autobustes 75 inimesele, maa-alused rongid võivad mahutada korraga üle 1000 inimese. Siiski on Berliinis praegu veel liiga vähe maa-aluseid liine, vähem kui teistes maailmalinnades. 1927. a. tuli Berliinis iga miljoni elaniku kohta 13,4 km maa-alust raudteed. Vastav arv oli Londonis 30,4 ja New Yorkis 85,5.

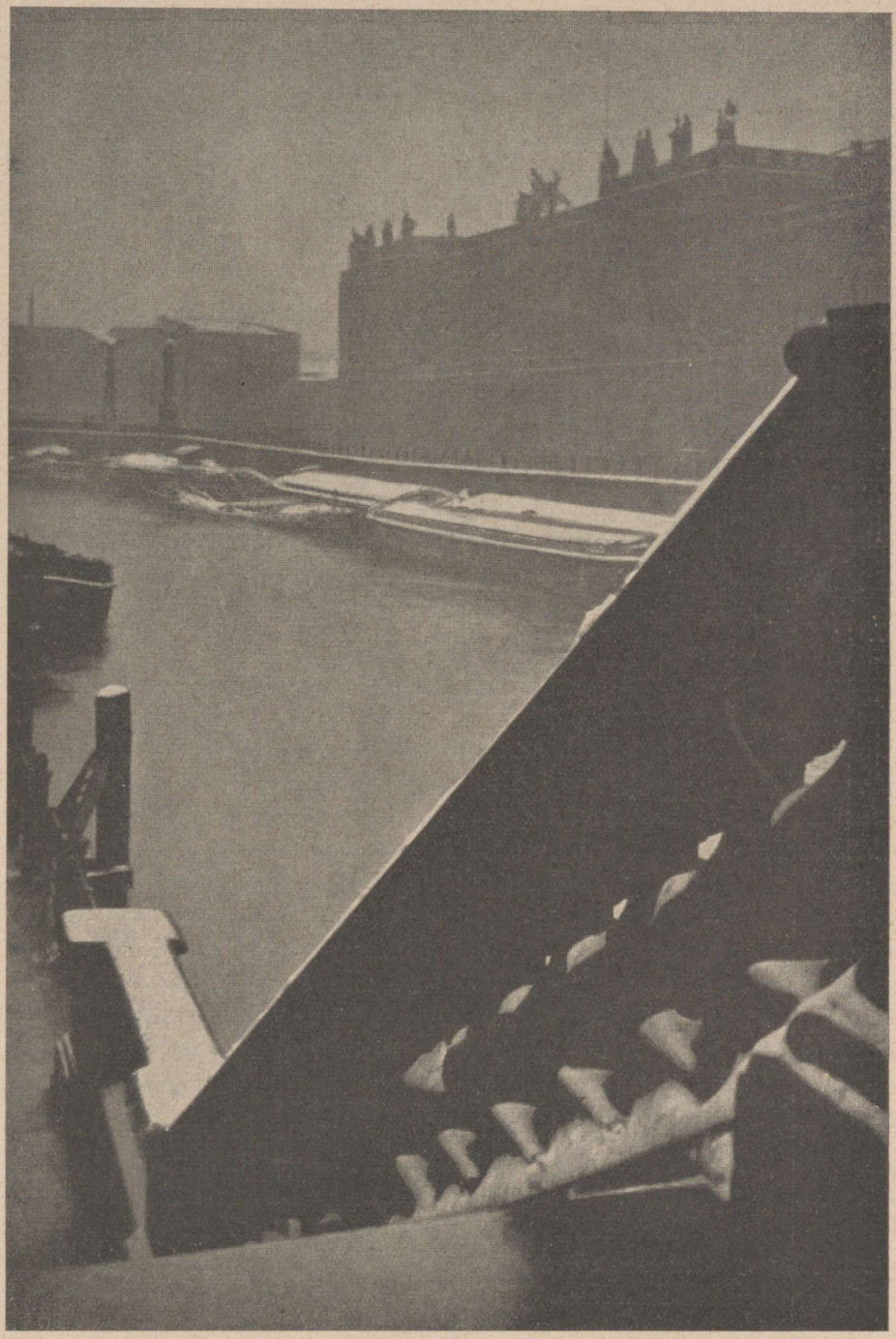

Berliin.
Vaade talvisele Spreele.

Berliinis on ka sisemisi veeteid, kuid neid tarvitatakse ainult kraamiveoks. Vanemal ajal, kui Charlottenburg oli alles Berliinist tükk maad eemal, tegid berliinlased sinna lõbusõite Spree jõge mööda praamidel, mida vedasid kaldalt mehed või hobune. Tänapäeval tehakse lõbusõite laevadega Spree ülemjooksult Müggeli järvele ja läänepoolseist eeslinnadest Haveli järvedele. Hoopis suurem tähendus on seevastu neil veeteil, mida tarvitatakse kraamiveoks. Selleks ei leia kasutamist ainuüksi suuremad veesooned, vaid abiks võetakse ka väiksemad kanalid, nagu Finowi kanal, mis ühendab Ooderi Haveliga, ja Teltowi kanal, mis käib ümber linna lõunaserva.

Berliin on juba õige vana linn. Juba aastal 1244 mainitakse teda vanades dokumentides ja veel varemini leiame neist Köllni, Spree saarel vastu Berliini asetsenud ja nüüd temaga ühte sulanud linna nime. Selle kohal olevat Berliini linnaosa kutsutakse veel praegugi Köllniks. Kuid linna hilisem korraldus ja kasvamine ei ole andnud just kõige kokkukõlalisemaid tagajärgi. Vähesed suurlinnad jätavad nii korrapäratu ja laialivalguva mulje kui Berliin. Mainitud vanast osast võib leida küll linna tuuma, kuid kõik see, mis on sinna juurde kasvanud, on sündinud nagu umbropsu ja juhuslikult, ilma eelkäiva plaanita, kunstlikult ja meelevaldselt. Teatud süsteemi ja korrapärasust võib märgata vaid kolmes tänavajoones — Friedrichstrasse, Wilhelmstrasse ja Lindenstrasse, mis lõpevad kõik Belle-Alliance'i väljakul. Kuid sellelgi linnaosal ei ole orgaanilist ühendust vanalinnaga. Vaid üks ainuke selge suunaga tänav viib linna äärealalt otse keskusse, nimelt Charlottenburgist algav, läbi Tiergarteni puiestiku käiv ja „Unter den Linden'i" peatänavana lõppev tänavajoon. Muidugi suundub ka teisi suuri teid kaugelt ümbrusest Berliini keskuse poole, kuid Suur-Berliini piirkonda jõudes kaotavad nad kohe oma suuna ja kaovad selle mitmesuunaliste tänavate rägastikku. Kõik see on nähtavasti Berliini liiga kiire kasvamise tagajärg. Pidi kiiresti rajama uusi tänavaid, enne kui oli selge, missugust suunda tuleviku paisuv liiklemine õieti vajaks. Seepärast Berliin mõjubki võõrale väsitavalt oma ääretu üksluisuse ja laiusega.

Ei ole siiski põhjust pidada Berliini näotuks linnaks. Kuigi siin kuski ei teki muljet, et liigud vanadusest väärikas ja ilusas linnas, võib vaatleja siiski imestella mõningaid väljakuid ja tänavaid, mis üllatavad oma suurte mõõtmete ja toredusega. Esijoones väärib mainimist linnasüda oma losside, muuseumide ja „Unter den Linden"-tänavaga. Ja nii laia ning toredat puiestikku, kui viimatimainitud tänava otsas asetsev Tiergarten, on vaevalt mõne teise suurlinna keskuses.

Nagu paljudes teisis suurlinnus, nii võib ka Berliini arenemises märgata, et rikkam kiht rajab oma eluaseme eeskätt linna lääneservale. Nii on viimase 50 aasta jooksul tekkinud läänepoolseisse linnaosadesse ja eeslinna-

Päikesetõus Berliini kohal.

desse, nagu Charlottenburg, Wilmersdorff, Halensee ja Grunewald, hulk toredaid tänavaid ja nõndanimetatud Kurfürstendamm moodustab siin uue ja suurepärase keskuse, mis võistleb Leipziger- ja Friedrichstrasse suurejoonelise ärieluga.

Berliinil polnud alguses mingeid looduslikke eeldusi tööndusе arenemiseks. Viimast soodustas alles liiklemisteede koondumine, mis tõi siia tooraineid ja töövahendeid kaugeist maist. Berliini olu peamisiks tegureiks on praegu kaubandus ja tööndus. Mõningad kaubandusharud on eriti suurel määral koondunud Berliini, nagu näiteks villakaubandus. Samuti esindavad mõningaid tööndusharusid, eeskätt elektrotehnilist tööndust, mõned eriti suured ettevõtted, nagu Berliini loodeosas terve omaette linnaosa moodustavad Siemensi tehased. Väga arenenud on ka metallitööndus, mis annab tööd umbes poolele kogu Berliini rohkearvulisest tööliskonnast.

Vaevalt tarvitseb eraldi rõhutada, et sellises miljonilinnas, kuhu peale rohkete suurte kaubandus- ja tööndusettevõtete on koondunud ka riigi kõrgemad ametiasutised, peab olema ka rohkesti teaduslikke ning kunstiasutisi. Berliinis töötab peale riigi suurima ülikooli veel suur hulk kõrgemaid õppeasutisi, akadeemiaid, kunstikoole, konservatooriume ja teaduslikke uurimisinstituute. Spree saarel, endise kuningalossi kõrval asetsevate kunstimuuseumide kogud võivad julgesti võistelda teiste maade suurte keskuste kogu-

dega. Muusikaelus etendab Berliin tähtsat osa: Berliinis menu saavutanud kunstnikule on edu ka mujal maailmas kindlustatud. Ja näitlejale võib Berliin anda maailmakuulsuse. Kõige selle tõttu ei ole kahtlust, et Berliin on nii ainelise kui vaimse kultuuri alal üks maailma tähelepandavamaid keskusi, kuigi ta ei ole suutnud koondada enesesse kogu maa elujõudu, nagu näiteks Pariis ja London.

J. Õhquist, Saksa. „Maapallo" X. Helsinki 1929.

RUHRI PIIRKOND.

Ruhri piirkonna geograafilised põhijooned on eeskätt mõjustatud suurtööndusest, mis toetub, muu hulgas, kivisöe esinemisele.

Söekaevanduste, üldse tootmisseadiste tekkimine ja edasiareng oleneb mitmesuguseist põhjusist: söelademed ei tohi olla liiga sügavad, vastasel juhul on halvatud töövõimalused maakera liigse soojuse tõttu, peab olema vee ärajuhtimise võimalusi; tootmise tasuvuse olenemine söekihtide paksusest, lasuvuse tingimuste küsimus, mil otstarbekohane tootmine takistatud murrangute, alangute jne. tõttu. Suurima tähtsusega on söe omadused, nii mehaanilist, kuid eriti keemilist laadi, nimelt gaaside rohkus.

Söesortide küsimus on Ruhri alal üks tähtsamaid ning peegeldub korduvalt söeraioonide välisilmes. Kuna lõuna poole esineb peamiselt lahja süsi, siis põhja poole minnes leidub rammusat gaasisütt.

Mainitud põhjused on mõõtuandvad mitte üksnes mäetöönduses, kuid on tootmisaluseks ka teistele tööndusharudele; viimaste töö tuleb Ruhri piirkonnas odavam kui mujal, sest põletusaine on käepärast. See tuleb arvesse esijoones rauamaakide töötlemisel, millel põhineb rauatööndus, kuid ka koksitootmisel kõrvalproduktide, näit. gaasi, õli, soojuse, saavutamisel.

Nii kohtame Ruhri piirkonna maastikupildis tootmistorne, kõrgahjusid, puhastusseadiseid toorraua töötlemisel, siis söe lenduvate osade kogujaid — gasomeetreid, jahutajaid õlide kogumiseks.

Tootmise võimalused on aga mõjustatud teiselt poolt toodete realiseerimisvõimalustega. Käesoleval juhul asetsevad need väljaspool Ruhri ala. Sellest olenedes otsime Ruhri maastikupildis liiklemisteid, leides esmajoones looduse suure annetuse, nimelt Reini jõe. Ruhrist möödudes pakub Reini võimas vool Ruhrile kaugele Põhja-Saksamaale ning edasi mereni viiva liiklemistuiksoone. Mujale otsida head ühendust on asjatu, lähima Weseri ja Elbe jõeni pole maapinna reljeef soodsa kallakuga, lõunas tuleb mägismaa tee Kesk-Saksamaale. Liiklemisteede puudusi püütakse kõrvaldada kahesugusel teel: raudteede ja kanalite abil. Raudteede rööbastik on siin tihedam kui üheski teises Euroopa osas, sest peale riigiraudteede on palju tehaste

Väikelinn Hollfeld Lõuna-Saksamaal.
Paistavad silma tüüpilised kõrgete viilkatustega elamud, mis rühmitunud tihedasti ümber keskse turuväljaku.

1875

Ruhri piirkond.

haruteid. Siiski ei saa öelda, et Ruhrist hargneb raudteedevõrk. Seevastu näitavad veeliiklemisteed, kuis toimub ühendus Ruhri ala ja välisilma vahel.

Levides kõikjale, pakub Reini jõgi soodsaid liiklemisvõimalusi kaugele läände, luues otstarbekohase asupaiga Duisburg-Ruhrortile, vana maailma, võib-olla kogu maakera suurimale sisesadamale. Puuduvaid looduslikke ühendusteid itta asendab Kesk-kanal (Mittellandkanal), astudes ühendusse Elbe jõega ja sealt edasi muude veeteedega.

Teissugust ühendusteed pakub Põhjameri Flandria rannikut pidi Dithmarschini, kuhu Reini jõgi loob loomuliku ühenduse, kuid läbides võõrast maa-ala, sest Saksa sadamate Breemenini ja Hamburgini puudub looduslik ühendus. Seega on loomulik, et vetevõrgu valmimisel kujunes Ruhri ala väljaveosadamaks Rotterdam. Siit avaneb otsene ühendus Ruhri südamesse. Peale muu on Rotterdamil see hea külg, et kogu ala asub lähemal kui Saksa Põhjamere sadamatesse. Ruhrortist Emdenini on 305 km, Rotterdamini kõigest 219. Eelistatav on lühem tee Reini kaudu veel sellepärast, et jõevoolu sügavus ning laius võimaldab liiklemist suurematele laevadele, puuduvad takistavad tammid ning jõesuudme sadamatel on seljataga sajandite kogemused ja kindlustatud edu.

Mainitud asjaolule vastukaaluks võib seada seda, et veeteed Saksa pinnal võimaldavad liiklemist kodumaad pidi, on rakendatud oma maa tööjõud, seega on kasu rahva päralt. Sellest lähtudes peab Saksa riik tariifide ja liiklemisvahendite korraldamisega nii palju vastu tulema Ruhri piirkonna toodete väljavoolule Hollandi ja Belgia sadamatesse või nende kaudu toorainete sisseveole, et ei kannataks turustamisvõimalused välismaal, kui kasutatakse pikemat ja kulukamat teed Breemeni ning Hamburgi kaudu.

Eespoolmainitud asjaolude tõttu on pinevamaid küsimusi parema liiklemistee leidmine Põhjamereni. Osalist lahendust on see juba leidnud Dortmund — Emsi kanalina. Kavatsusel on suur „Hansa kanal", mis tihedamini seoks Ruhri ala Breemeni ja Hamburgiga. Ka Ruhri piirkonnas eneses on püütud luua uusi veeteid.

Nii esineb Rein — Herne kanal ühenduslülina Emsi ja Weseri vahel ühelt poolt ning Reiniga teiselt poolt. Tema kaudu toimub kaubavahetus Ruhrist ja tagasi, siis edasi kas Põhjamereni, Kesk-Saksamaale või Hollandisse ja Ülem-Saksasse või ümberpöördult. Vastavalt on kanali äärde tekkinud terve rida sadamaid. Veel on ehitusel Lippe harukanal ja kavatsusel Alam-Ruhri kanalisatsioon Mishlheimini. Laiaulatuslikum veeliiklemisteestik ei tule esialgu arvesse.

Kõikide nende ülesannete lahendamiseks, esijoones tootmisaluse olemasolu kindlustamiseks tuleb küsimusse kolm tähtsat tegurit: küllaldane kapital, vajalik tööliskond ja tähtsaimana algatus — ning kavatsuste teostamise võimeline ettevõte. Nende põhiste ja tõukejõudude mõjul on toime tulnud asustamine, endastmõistetavalt siis, kui on selleks loomulikke eeldusi, millest

Vana talunaine Saksimaalt.

1877

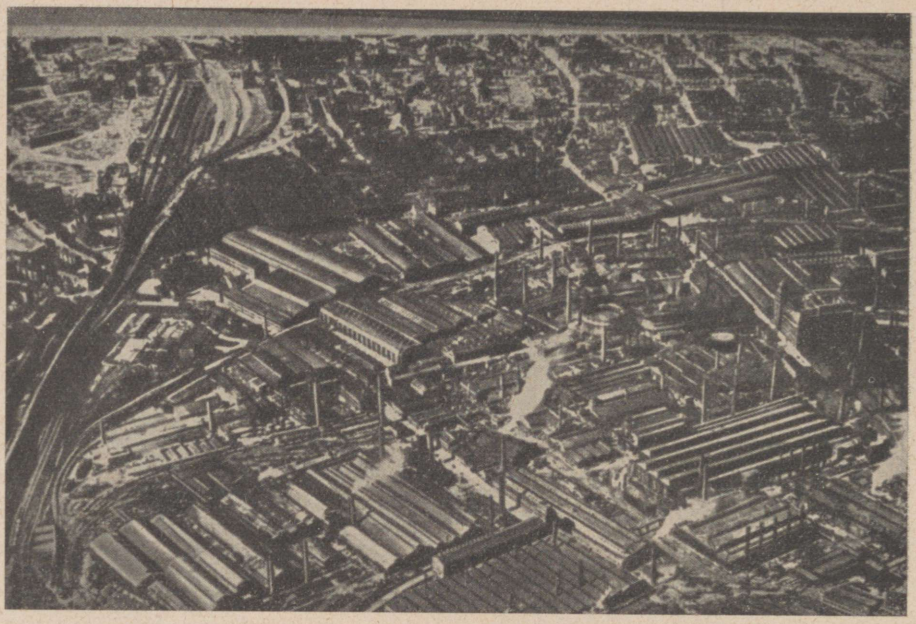

Kruppi tehased Essenis.

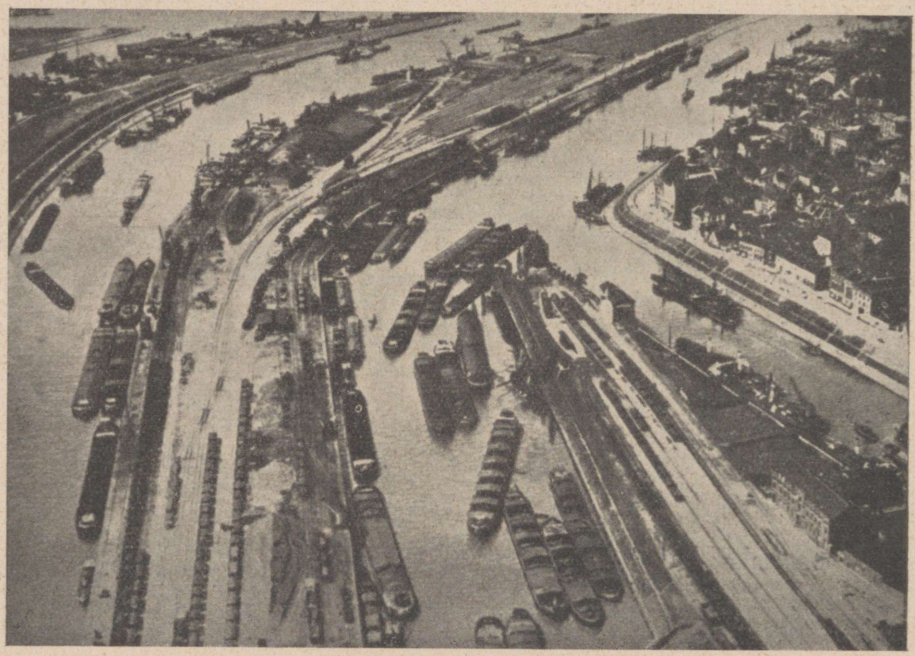

Kraamivedu Reini jõel.

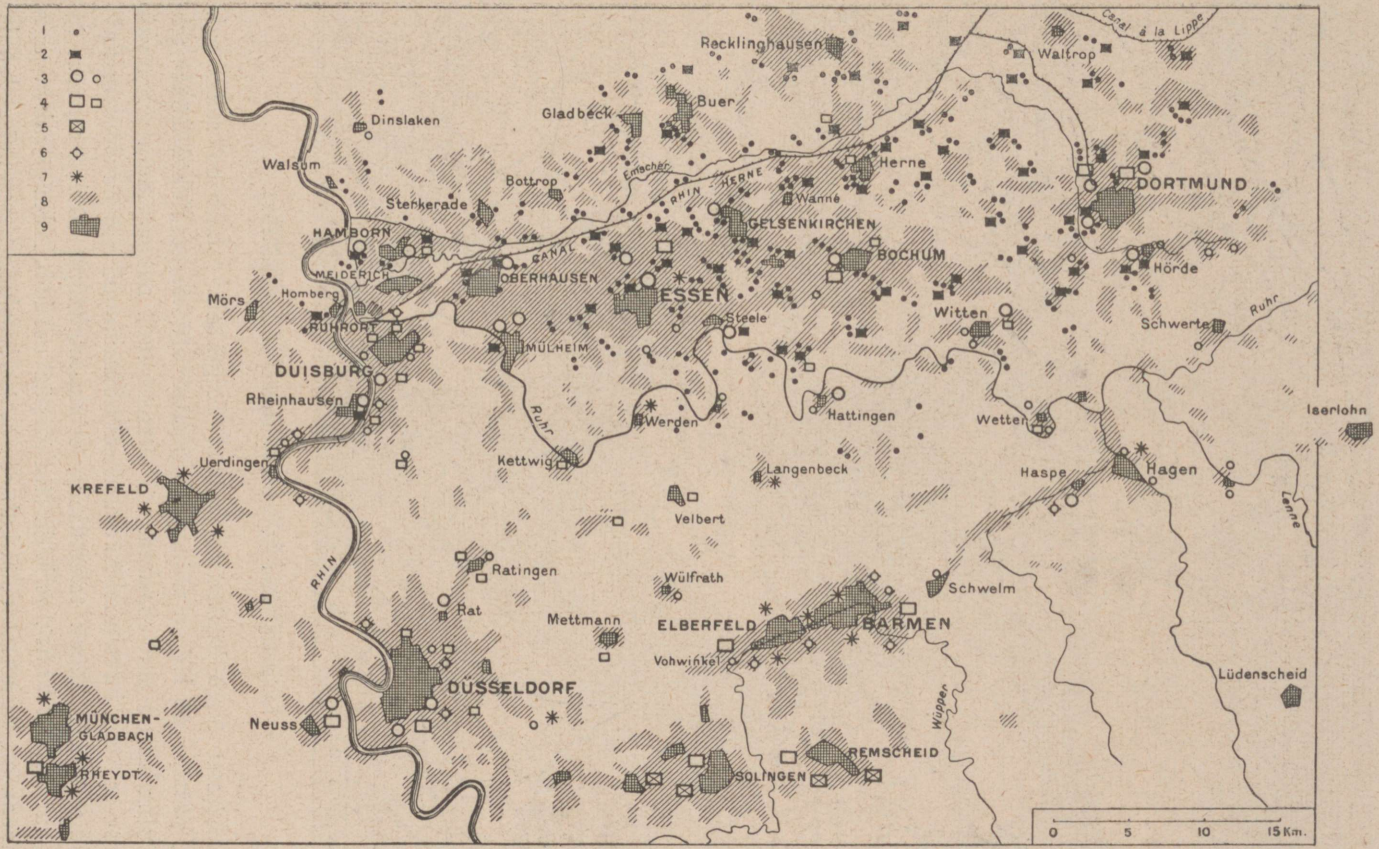

Ruhri tööndusplirkonna kaart.

1 — kaevandused; 2 — koksiahjud; 3 — rauasulatamisahjud; 4—5 — metallitehased; 6 — keemiatehased; 7 — tekstiiltehased; 8 — ehistatud alad; 9 — linnad.

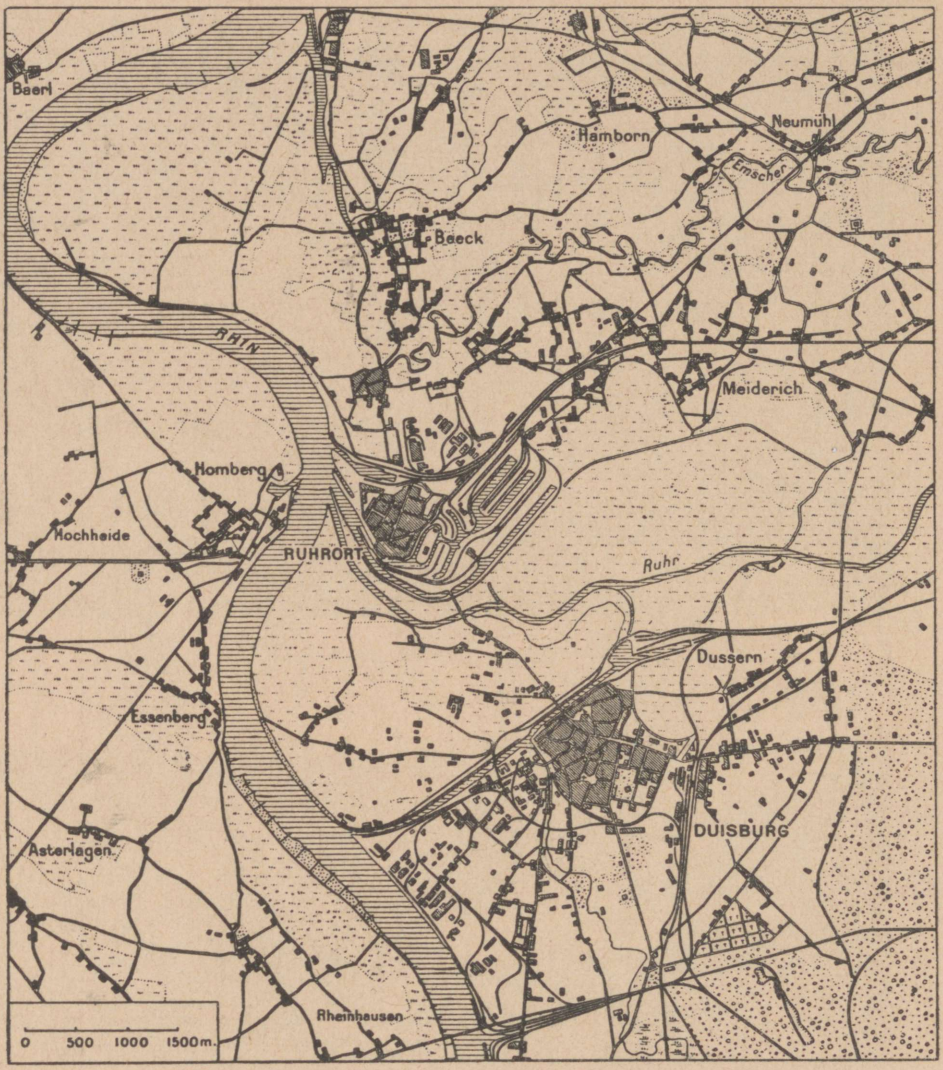

Duisburgi linn ja ümbrus Ruhri piirkonnas 1894.

geograafilisena tuleb küsimusse kliima. Ruhri ala asetus on selles suhtes soodus, paraja vöö kliima võimaldab püsivat asustamist. Vaid mõnes tehnilises küsimuses on siin ebasoodsusi, nimelt suvel, mil sagedate vihmavalangute tõttu eriti ala lõunapoolses osas kaevanduskäigud liigvee all kannatavad.

Üldiselt pole kliima takistuseks, et aastatekaupa voolas rahvast igast Saksamaa nurgast Ruhri, et leida siin igapäevast leiba. Kuigi rahva juurdevool praegu on katkestatud, jätkub see majandusolude paranemisel kindlasti, sest Ruhri suurtööndus vajab palju tööjõudu.

1880

Duisburgi linn ja ümbrus Ruhri piirkonnas 1927.

On arusaadav, et asustamise tihenemisega muutub ka maastiku pilt. Ruhri loomulik ilme on ammugi kadunud. Nüüd tekivad tehisvormid, reastades asulaid asulatele, jõed pumbatakse tühjaks, kogutakse isegi vihmavett. Asustamine algab tööndusseadiste, kaevanduskäikude juurest, tuleb käsitöölisi, kaupmehi, ametnikke, tekib valitsusasutisi, asustamisala üha suureneb; maastik ei sea sellele mingisuguseid takistusi, ta reljeef on võrdlemisi ühtlane ja näitab kõrguste vahemikes vaid väikest vahet. Soostumise hädaoht, nagu see esines Emsi orus, on tehniliselt kergesti kõrvaldatav.

Vahetpidamatult suurenevad vanad asundused, muutudes suurlinnadeks. Sellise arenemise tagajärjeks on see, et Ruhri alal on kujunemata teravad piirid, siin on kõik tekkimisel, maksimaalsus on veel saavutamata. Seni kui jätkub sütt ja rauda, laieneb Ruhri piirkond, praegu aga piirdub ta alaga Ruhri ja Emscheri, Reini ning Dortmundi vahel. See on tuum, mille ümber, välja arvatud lõunasuund, asetub juba praegu edaspidise arenemise vööde, ja laieneks Reini vasakule kaldale, Lippe oruni põhjas ning idas. See oleks tuleviku Ruhr, millele lisaneb praegu veel viljapõldude all olev maa-ala.

Maailmasõja lõppedes alanud kavakindla asustamisprotsessi tagajärjel tekib järjest tihedam side üksikute asulate vahel. Mõned neist on juba sulanud ühte. Liikudes Genselkirchenisse Bochumi ja Wattenscheidi kaudu on kõikjal tihedasti asustatud maa-ala. Ikka teravamini kerkib päevakorrale kogu ala liitmine, aastast aastasse tekivad ühikud, valmivad üha suuremaks.

Lõppsiht on hiiglasuur Ruhri linn, kus praegune Ruhri ala tuum moodustab oma ümbrusega terviku. Läände asuks suursadam Duisburg-Ruhrort, itta avaneks Dortmundi juures värav Põhja-Saksa madalikku, keskkohaks Essen, mis asetseb selle piirkonna tsentrumis.

Sellist arengut kiirustab omalt poolt tööonduse ühtesulamisega käsikäes toimuv rahvastiku ühtlustumine. Praegune ebaühtlus rahvastikus, kus kõrvuti Westfalen ja Reinimaa, kaob, inimesed kohanevad üksteisega, sest neid seob ühine valitseja — töö, vajutades kõigile ühtluse märgi.

On selge, et selline ühik ei saa end elatada selles kultuurmaas, kus ta praegu asetseb. Nii kannatab taimkate suitsu tagajärjel, on välja tõrjutud tiheda asustuse tõttu pea täiesti, reservaatides püütakse seadusandlikult taimi kaitseda. Siit võib oletada, et toitaineid tuleb väljastpoolt Ruhri ala sisse vedada. Kuid isegi naaberalade põllumajandussaadustest ei jätku, sest Ruhri piirkonnas elab ju 3,5 miljonit inimest. Kaugele üle Saksamaa välismaale, üle mere ulatuvad Ruhri ala juured, mille kaudu sellele hiiglaorganismile toitaineid voolab. Sedasama võib öelda ka muude toorproduktide kohta, mis vajalikud tehaste, tööstuste funktsioneerimisel.

Vastassuunas läheb tootmissaaduste vool, millest laiaulatuslikuma mõjuga on väetusained, gaas ja elekter.

Nii kujuneb olukordade ja inimvaeva koostööl too kultuurmaastik, nagu näeme seda Ruhri alal. Kiiresti vahelduvad tehastetornid ja ahjud, kõrged korstnad, suitsupilved, asulad — väikesed külad ja suurlinnad, tööliste hulgad. Siin-seal lapike põldu ja niitu mõne kehvakasvulise puuga — osa võõrast maailmast. Kogu maastikupildil lasub midagi rasket, morni, söetolmuga kaetud esemed on omandanud tõsise ilme, mis lasub ka inimestel ja nende tööl.

H. Spethmann, Das Ruhrrevier. „Dynamische Länderkunde", Breslau 1928.

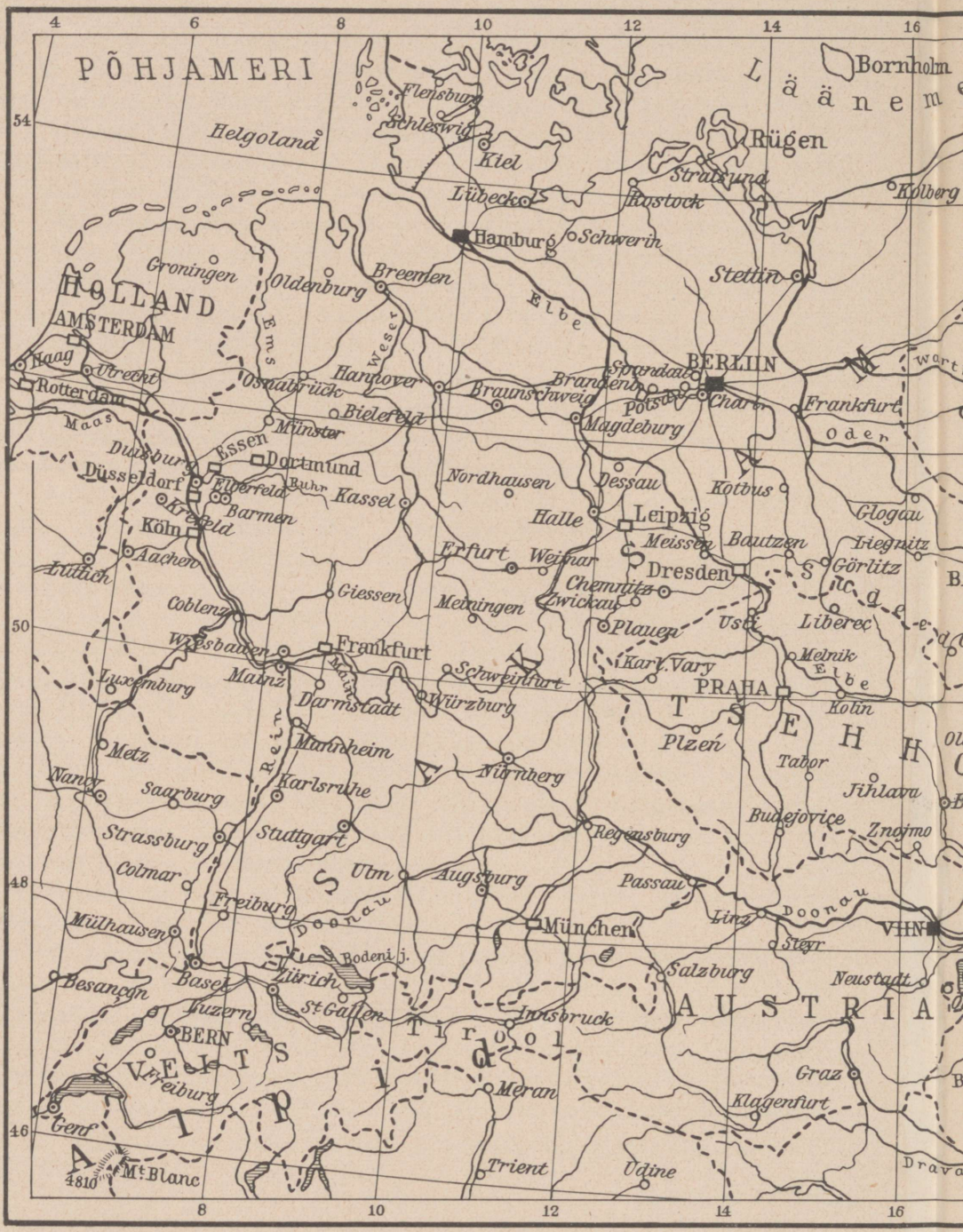
PÕHJAMERI
Helgoland
Flensburg
Schleswig
Kiel
Lübeck
Hamburg
Rügen
Stralsund
Rostock
Kolberg
Bornholm
Schwerin
Stettin
Groningen
Oldenburg
Bremen
Elbe
HOLLAND
AMSTERDAM
Haag
Utrecht
Rotterdam
Ems
Weser
Osnabrück
Hannover
Braunschweig
Spandau
Brandenburg
BERLIN
Potsdam
Charlottenburg
Frankfurt
Oder
Maas
Bielefeld
Münster
Magdeburg
Duisburg
Essen
Dortmund
Düsseldorf
Elberfeld
Ruhr
Barmen
Krefeld
Köln
Kassel
Nordhausen
Dessau
Kotbus
Halle
Leipzig
Meissen
Bautzen
Glogau
Liegnitz
Aachen
Erfurt
Weimar
Dresden
Görlitz
Chemnitz
Zwickau
Giessen
Meiningen
Coblenz
Plauen
Ústí
Liberec
Wiesbaden
Frankfurt
Main
Schweinfurt
Karl. Vary
Melnik
Elbe
Luxemburg
Mainz
Darmstadt
Würzburg
PRAHA
Kolin
Rhein
Mannheim
Plzeň
Tabor
Metz
Nürnberg
Nancy
Saarburg
Karlsruhe
Jihlava
Budejovice
Znojmo
Strassburg
Stuttgart
Regensburg
Colmar
Ulm
Augsburg
Passau
Freiburg
Donau
Linz
Steyr
Mülhausen
München
Bodensee
Zürich
Salzburg
Neustadt
Besançon
Basel
Luzern
St. Gallen
Innsbruck
BERN
Meran
Graz
Klagenfurt
Genf
Trient
Udine
Mt. Blanc
4810
8
10
12
14
16
46
48
50
54

KESK-EUROOPA
Mõõt 1:6000000
0 60 120 180 240 300
km.
Memel
Tilsit
Neemen
Kaunas
Vilno
Königsberg
Danzig
Elbing
Minsk
Neemen
Grodno
Allenstein
Bialystok
Slonim
Bydgoszcz
Toruń
Visla
Plock
Pinsk
Bug
Brześć
Poznań
VARSSAVI
Pripet
P O O L A
Lodz
Kalisz
Radom
Lublin
Kovel
Breslau
Rovno
Czestochova
Oppeln
Glatz
Brody
Kattovitz
Visla
Tarnov
Jaroslav
Krakov
Lvov
Przemysl
Opava
Ostrava
Olomouc
Beskiidid
Sambor
Tarnopol
Stryi
Tatra
2663
Brno
Dnestr
Stanislav
Kolomea
Košice
Tšernovitz
Miskólcz
Tokaj
Bratislava
Komarom
Nyiregyháza
Máramaros Sziget
Vac
Tissa
Debreczin
Ödenburg
Györ
BUDA PEST
U N G A R I
Balatoni j.
Kecskemet
Békés
Kanizsa
Szegedin
Arad
Pécs
Doonau
Karpaadid
S L O V A K K I A
18
20
22
24
26
28
54
52
50
48
46

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

15

EUROOPA ATLANDIMAAD I

Josselini loss Lõuna-Bretagne'is.

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

TÄNAPÄEVA MAAILM SÕNAS JA PILDIS

Toimetajad:

AUGUST TAMMEKANN
Tartu ülikooli geograafiaprofessor

EDGAR KANT
Majandusgeograafia õp. Tartu ülikoolis

15

EUROOPA ATLANDIMAAD I

„MAAILMA MAADE JA RAHVASTE" talitus
Tartus, K./Ü. „Loodus", 1932.

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartus 1932.

EUROOPA

III

ATLANDIMAAD I

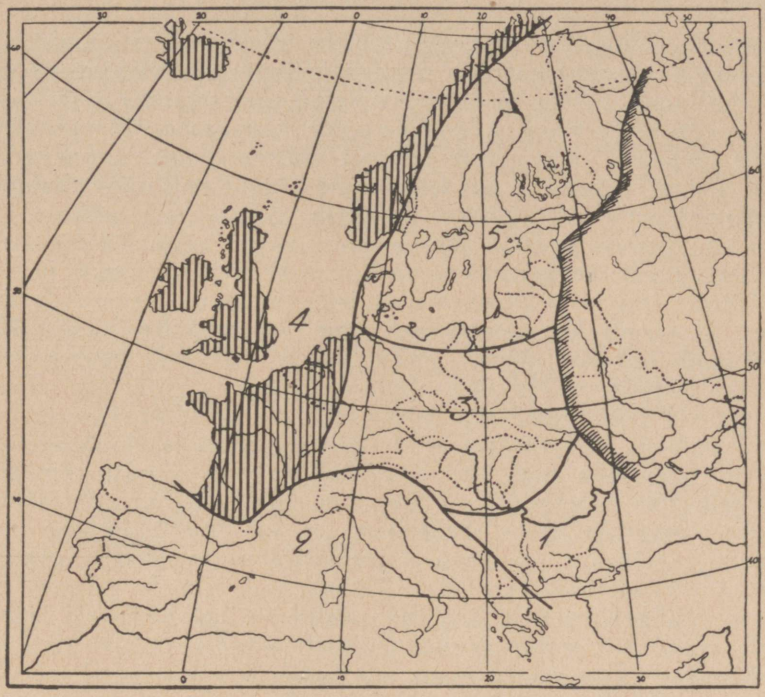

Euroopa Atlandimaade asend ja ulatus.
Atlandimaad moodustavad Euroopa merelise lääneserva vastu Atlandi ookeani.

ATLANDIMAAD.

A. Tammekann.

Mandrilisi alasid üksteisest lahutavate okeaaniliste veeväljade seas omab kahtlemata esikohta Atlandi ookean, kui mitte oma ulatuse, siis igatahes tähtsuse poolest. Eriti peab seda ütlema Atlandi ookeani põhjapoolse osa kohta, mis tungib Euroopa ja Põhja-Ameerika vahele, lahutades neid kahte tihedasti asustatud ja juhtival kohal olevaid maailmaosi, teiselt poolt neid aga ühendades tähtsa liiklemisväljana.

Kahel pool Atlandi ookeani asetsevaist maist on Euroopa mitmeti paremas ja soodsamas asendis. Selle asjaolu tähtsaimaks põhjuseks on läänetuulte valitsemine ookeani põhjapoolses osas. Atlandi ookean ulatub pikliku veeväljana läbi kõikide kliimavöötmete Põhja-Jäämerest Lõuna-Jäämereni. Seetõttu on siin kujunenud eri laiuskraadidel ka kõik peamised õhuliikumise tüübid, mis maakeral olemas: poolitaja kohal troopiline vaikuse- või nõrkade vahelduvate tuulte vööde rikkalikkude tõusuvihmadega, sellest kahel pool nn. passaat-tuulte vöötmed, kus õhk liigub enam-vähem korrapäraselt samas ühes suunas läbi aasta, põhjapoolkeral kirdest edelasse (kirdepassaadid), lõunapoolkeral aga kagust loodesse (kagupassaadid). Ühes päikese liiku-

misega suveks põhjapoolkera poole, talveks lõunapoolkera poole, nihkuvad ka need passaatidevöötmed ühes nendevahelise vaikusevöötmega poolitaja kohalt vaheldumisi põhja- ja lõunapoolkerale. Seejuures haaravad kirdepassaadid suvel kõige kaugemale põhja poole, kagupassaadid aga talvel kõige kaugemale lõunasse. Passaatidevöötmest nabade poole järgnevad esiteks kitsamad vaikusevöötmed ja siis läänetuúlte piirkonnad, mis Atlandi ookeani kohal võtavad enda alla ookeani kaugema põhja- ja lõunaosa. Õhk ei liigu siin enam korrapäraselt ühes suunas, nagu passaatidevöötmes, vaid suurte pööriste ehk keerasmikkudena, nn. tsüklonitena, mis liiguvad ise üldiselt läänest itta ja põhjustavad ka läänetuulte valitsemise, kuid võivad tuua ajuti ja kohati ka vahelduvaid ning muusuunalisi tuuli. Euroopapoolne Atlandi ookeani rannik on nende valitsevate läänetuulte suhtes tuulealuseks pooleks, millest järgneb Euroopale rida paremusi. Talvel, kui põhjapoolsemad mandrilised alad jahtuvad ja kattuvad lumega, on ookeanid oma laiade lahtiste veeväljadega suhteliselt soojemad ja üle Atlandi ookeani lääne poolt tulev õhk toob Euroopale talvel palju soojust, muutes talved siin eriti pehmeiks ja mahedaiks. Seepärast kuuluvad Euroopa läänepoolsed rannikumaad maailma kõige mahedama ja suhteliselt soojema ilmastuga maade hulka, hoolimata oma kaugest põhjapoolsest asendist. Seda mõjustab soodsalt ka veel ookeani veehulkade liikumine. Nimelt panevad püsivalt ühes suunas puhuvad tuuled, nagu passaadid või tsüklonaalsed läänetuuled, ookeanide veemassid samas suunas aeglaselt liikuma, põhjustades merehoovuste tekkimise. Üks suur hoovus, nn. Golfi hoovus, liigub poolviltu üle Atlandi ookeani põhjaosa edelast kirdesse, Ameerika poolt Euroopa poole, tuues rohkel hulgal sooja vett ja sooja õhku Euroopa lääne- ja loode-rannikuile. Golfi hoovus liigub Briti saartest mööda Norra rannikuile, ulatudes otsaga isegi Põhja-Jäämerre ja hoides siin isegi kauged põhjapoolsed rannikud läbi talve jäävabad.

Ameerika pool puhuvad seevastu läänetuuled mandri kuivast ja talvel ära jahtunud sisemusest merele, tuues rannikuile külma ja kõledat õhku ning ajades mere niiskuse ja soojuse eemale. Golfi hoovuse soojendavast ja pehmendavast mõjust ilmastule jääb Ameerika seega ilma.

Suvel on okeaaniline veeväli taas suhteliselt jahedam kui nobedasti soojenev maismaa. Siis toovad meretuuled rannikuile jahedust ja niiskust, mis annab tuulealuste rannikumaade ilmastule ühtlase pehme ilme — talvel suhteliselt sooja, suvel jaheda. Säärast ilmastut kutsutakse üldiselt mereliseks. Euroopas on selgesti merelise ilmastuga lääne- ja loodepoolsed rannikumaad vastu Atlandi ookeani, mis, seistes Atlandi ookeani ja selle vee- ning õhuliikumiste mõju all, kannavad täie õigusega A t l a n d i m a a d e nime. Nii kaugele kui see mõju ulatub rannikult sisemaale, nii kaugele võib seada ka Atlandimaade piirid. Selle ulatuse jälgimiseks vaatleme mõningaid ilmastulisi jooni, mis on eriti iseloomukad Atlandimaade merelisele ilmastule. Siia kuulub kõige pealt ilmade üldine käik, temperatuuri aastane kõikumine, s. o. vahe suve kõige soojemate ja talve külmimate temperatuuride vahel, edasi niiskuse ja pilvituse määr ning pakaspäevade esinemine ja rohkus. Talvised isotermid käivad üldjoontes rööbiti Lääne- ja Loode-Euroopa rannikuga, teiste sõnadega, vahe talvetemperatuurides piki rannikut põhjast lõunasse on võrdlemisi vähene, rannikult sisemaale läänest itta langeb aga temperatuur õige nobedasti. Kuna suvel seevastu on sisemaa rannikust soojem, siis tõuseb ka järelikult temperatuuri

aastane kõikumine nobedasti rannikult sisemaale. See selgub ka järgmisist arvudest nelja vaatlusjaamade rea kohta, mis asetsevad kõik risti läbi atlantilise ala rannikult sisemaale:

	Külmima kuu temp.	Soojima kuu temp.	Aastane kõikumine.
Lõuna-Prantsusmaa:			
Biarritz	7,7	20,5	12,8
Toulouse	4,5	21,1	16,6
Avignon	4,1	24,1	20,0
Põhja-Prantsusmaa:			
Bretagne'i põhjarannik	7,1	16,7	9,6
Pariis	2,5	18,6	16,1
Frankfurt M/ä.	0,0	19,3	19,3
Inglismaa — Holland:			
Valentia (Iiri)	7,1	15,2	8,1
Greenwich	3,1	17,0	13,4
Utrecht	1,2	17,0	15,8
Norra:			
Bergen	0,9	14,4	13,5
Oslo	4,5	17,0	21,5

Selgem piir atlantilise rannikuala ja pontilise ehk ülemineku ilmega sisemaa vahel on vaid Skandinaavias, kus rannikuga rööbiti kerkib kõrge mäeahelik. Mäestiku järsk läänekalle vastu Atlandi ookeani oma niiskust ja rohkeid sademeid püüdva ning läänetuuli takistava mõjuga on selgekujuliselt atlantiline ja moodustab kõige tüüpilisema järgu selle merelise ala põhjapoolsemast osast. Skandinaavia mäestiku varjus olev Rootsi kuulub aga juba Läänemeremaade ülemineku-alasse. Norrast lõuna pool järgneb Briti saarte varjus olev Põhjameri, mille ida- ja lõunapoolsed rannikumaad on küll veel merelise ilmega, kuid mitte enam nii selgekujuliselt kui otse Atlandi ookeani poole avatud Norra, Šoti või Iirimaa. Eriti ebamääraseks muutub aga piir lõunapoolsete Atlandimaade ning Kesk-Euroopa vahel, kus puuduvad rannikuga rööbitised kõrgemad mäestikud ja Atlandi ookeani äärne madalmaa jätkub läbi Kesk- ja Põhja-Prantsusmaa Saksamaale. Teatud väheseks tõkkeks ja piiriks läänepoolse mere mõjustusele on vaid Ida-Prantsuse madalad mägismaad, mis ühes Reini keskjooksu mäestikkudega moodustavad mõnesuguse põhja—lõuna-suunalise aheliku: Reini mäestikud — Vogeesid — Juura. Viimastest läänes avaneb lõunasse lai ja sügav Rhône'i orund, mille läänerserval kerkib Kesk-Prantsusmaa kõrgustik. Selle järsult langev kõrge kaguserv — nn. Cevennes — moodustab jälle selgema ilmastulise piiri atlantilise Prantsusmaa ja Vahemeremaade vahel. Selle piiri jätkuks on edasi Püreneede kõrge ahelik ja Kantaabria mäed Hispaania põhjarannikul.

Nii kujutavad Atlandimaad vahelduva laiusega rannikumaade vöödet piki Euroopa lääne- ja loodeserva, alates kitsa rannikuribaga Pürenee poolsaare põhjaserval, paisudes Kesk-Prantsusmaal üle 500 km laiuseks alaks ning ahenedes uuesti Skandinaavia poolsaare läänerserval. Peale mandrilise rannikuala kuulub Atlandimaade hulka veel laialdane saareline osa Briti saarte ja Islandi ning nende vaheliste väiksemate saarte rea näol. Islandi, samuti kui Norra äärmine põhjapoolne ots, ulatub osalt juba Arktise piiri-

desse. Atlandimaade saarelise osa ja mandri ranniku vahele jäävad madalad mered ja väinastikud, nagu Põhja ehk Saksa meri, Iiri meri ja Inglise kanal. Alles Iiri- ja Šotimaast läänes laskub merepõhi järsumalt okeaaniliste sügavusteni.

Maapinna kõrgussuhted on Euroopa Atlandimaade piirides jagunenud nii, et ala servad loodes ja kagus on kõrged ning mägised, kuna keskel ulatuvad pika vagumuse taoliselt madalamad maad. Selle vagumuse kõige madalam keskosa on Inglise kanali ja Põhjamere all, kuid ka Põhja-Prantsusmaa, Belgia, Holland ning Kagu-Inglismaa on õige madalad. Belgia ja Hollandi rannikumaad on osalt isegi merepinnast madalamad, olles kaitstud mere üleujutuse eest kõrgete vallidega. Loodepoolse mägismaa tähtsaima osa moodustab Skandinaavia mäestik üle 2500 m kõrgusele merepinnast kerkivate jäätunud kõrglavadega. Mäestiku lääneserv laskub järsult Atlandi ookeani poole, olles lõhestatud loendamatuist kitsaist ja sügavaist kuristikulisist orgudest — nn. fjordidest ehk lõhanguist. Looklevad ja mitmeti hargnevad fjordid ühes ranna ees leviva killustatud saarestikuga annavad Norra rannikule äärmiselt keeruka ja sopilise kuju. Üldiselt samalaadilised on ka Islandi ja Šotimaa rannikud. Islandi saar kujutab endast kõrget lavamaad, mis koosneb pea üleni tulemägede laavast. Siin kerkib ka Euroopa üks suuremaid tegevaid tulemägesid — Hekla. Läbi Põhja-Šotimaa ulatub samas kirde—edela suunas Skandinaavia mäestiku jätk, mis ühes sellega moodustab geoloogiliselt nn. kaledoonilise kurrutusvöötme.

Sellest lõuna ja kagu poole jääb Euroopa tähtsaim madalikuvööde, mille lääneosa moodustab Atlandimaade keskmise järgu. Selle madalaim keskus asetseb Reini suudme ümbruses. Siit ulatub madalikkude vööde ühelt poolt idasuunas Põhja-Saksamaale, teisalt läände üle Inglise kanali Kagu-Inglismaale ning läbi Põhja-Prantsusmaa Biskaia lahe äärde. Loode-Prantsusmaal (Bretagne) ning Lääne-Inglismaal (Cornwall, Wales) kerkib maapind jälle madalavõitu mägismaaks, mille kõrgeimad kohad ulatuvad vaevalt 800—900 m-ni üle merepinna (Bretagne'i kõrgeim tipp 391 m, Normandia — 417 m, Cornwall — 621 m, Wales — 1085 m), Põhja-Saksa — Prantsuse madaliku kaguserval kerkib jällegi kõrgustikkude rida, mis on juba kogu atlantilise ala kagupiiriks: Reini kiltmäestik kuni 900 m kõrguste latvadega, Vogeesid — 1400 m, Juura — kuni 1700 m, Kesk-Prantsuse kõrgustik — ligi 1900 m ning viimati Püreneed 3350 m kõrgusele kerkivate tippudega. See kõrgustikkude rida ei ole täiesti pidev, vaid kõrgemate mäetompude vahele jääb madalamaid vahemikke, neist on tähtsaim Vogeeside ja Juura vaheline Burgundia nõgu, mis ühendab Reini keskjooksu haudmikorundit Rhône'i orundiga ning moodustab seega suhteliselt hõlpsa tee Saksamaalt Prantsusmaale. Teine hõlpus tee viib põhjapoolse madaliku kaudu läbi Belgia, mis teed kasutasid ka sakslased maailmasõjas.

Läänetuultega Atlandi ookeani poolt tulev niiskus koguneb kõige rikkalikumate sademetena eesolevate kõrgustikkude läänepoolseile nõlvadele. Nii saavad otse ookeani poole pööratud Norra ja Šoti mäestikkude lääneosad, samuti Lääne-Alpide kõrgemad piirkonnad üle 2000 mm sademeid aastas, madalamad ja enam varjatud loode- ning kagupoolsed kõrgustikud 1000—2000 mm ja nende vaheline madalmaa 750—1000 mm, enam varjatud keskosa isegi 500—750 mm. Alla 500 mm sademeid aastas on vaid kohati Inglismaa varjatud kagurannikul. Rikkalikult niisutatud kagupoolseist mäestikest algab rida suuri jõgesid, mis saadavad oma vee läbi eesoleva

madalmaa Atlandi ookeani, lähemalt Inglise kanali ja Biskaia lahte. Peale Reini, millest õieti vaid mitmeti hargnenud suudmeosa kuulub Atlandimaade piiridesse, läbivad Belgia ja Prantsuse madalmaad Schelde, Somme, Seine, Loire (Allier', Cher'i ja Vienne'iga), Charente, Dordogne, Garonne ja Adour. Inglismaa hoopis väiksemaist jõgedest oleks nimetada Thames ja Iirimaal Shannon.

Küllaldase niisutuse ja pehmete talvede tõttu olid Atlandimaad algupäraselt pea üleni metsade all, lõunas enamasti lehtmetsad, põhja pool sega- ja okasmetsad. Ainult mägismaade kõrgemad piirkonnad Skandinaavias ja Šotimaal, samuti Islandi ning teised subarktilised saared on madalama, kidurama taimkattega võsa, kaljunõmmede ja -niitude näol. Otse Atlandi ookeani tugevaile läänetuultele avatud rannikuil ja saartel on ka metsakasv tuulte tõttu takistatud ja siin näeme seetõttu ka vaid madalamat jässiktaimkatet — üksikuid tuulest muritud puid, madalaid põõsaid ja niite. Endisest valitsevast metsakattest on nüüd säilinud vaid osa, rohkem jahedamas põhjaosas — Norras ja Šotimaal, vähem Inglismaal ja mandrilises osas. Palju endisi nõmmesid ja soid on muudetud karjamaiks ja niitudeks, eriti paistab nende rohkus silma Briti saartel.

Euroopa Atlandimaad on peamiselt germaani rahvaste eluasemeks. Kui norralased, põhjasakslased ja hollandlased kuuluvad germaanlaste puhtatõulisemate esindajate hulka ja teiselt poolt lõunaprantslased on selgesti romaniseeritud, siis moodustavad inglased, põhjaprantslased ja valloonid keldi-germaani-romaani segarahva, mis tuleb eriti nähtavale inglaste tüübis ja keeles. See soodsa merelise eluasemega rahvas on tõusnud praegusel ajal maailma rahvaste seas esikohale ja kujundanud maailma suurima koloniaalriigi, tänu oma suurepärasele organiseerimisandele, töökusele, visadusele ja energiale. Kui pidada ka Põhja-Ameerika Ühendriike peamiselt inglislikuks riigiks, siis moodustavad nad ühes Inglismaaga maailma kaks vägevaimat riiklikku organisatsiooni. Need valitsevad maailma tähtsaimat merelist ala — Põhja-Atlandi ookeani, asetsedes selle mõlemapoolseil rannikuil. Ka teised atlantilised riigid — Prantsusmaa, Belgia, Holland — omavad laialdasi meretaguseid asumaid, mis on nende merelise asendi tulemuseks. Isegi kõrvalisema asendiga Norra osutab tugevaid püüdeid väljapoole, teotsedes ka kaugemail meredel vaalapüüdjate, kalastajate ja merisõitjatena ning omades selleks tugipunkte arktilisis ja antarktilisis vetes.

Lisaks soodsale merelisele asendile omavad Atlandimaad veel rikkalikult maavarasid, eriti suurel määral Inglismaal, Põhja-Prantsusmaal ja Belgias. Kivisöe ja raua esinemised neis mais on loonud head eeldused juba varakult suurtööndusе arenemiseks, mis omakord on põhjustanud rahva arvu ja tiheduse kasvamise ning hoogsa linnastumise ja rohkete suurlinnade kujunemise. Rahvastiku tiheduse ja linnastumise keskuseks on Inglise kanali äärsed maad — Kesk- ja Lõuna-Inglismaa, Põhja-Prantsusmaa, Belgia ja Holland. Rahvastikutihedus tõuseb Kesk-Inglismaal kohati üle 1000, Belgias üle 500, Põhja-Prantsusmaal kuni 350 in. km^2-l. Sellele alale on koondunud ka Atlandimaade suurimad linnad — miljonilinnad London, Pariis, Birmingham ja hulk mitmesajatuhandelise elanikkonnaga suurlinnu. Inglise kanal ja selle äärsed rannikumaad moodustavad ühtlasi Euroopa tähtsaima liiklemispiirkonna ja sõlmekoha, kus ristlevad mitmed suured vesi- ja maisteed.

Atlandi ookeani põhjaosa ühes Euroopa atlantilise rannikumaaga moodustab õieti ühe suure regiooni, mis seisab üleni tsüklonaalsete lääne-

tuulte ja Golfi hoovuse mõju all. Selle ala iseloom on üldse kaunis ühtlane, muutudes vaid vähehaaval lõunast põhja poole ühes temperatuuride laskumisega suvekuivast subtroopilisest vöötmest külma ja jäisesse Arktisesse. Eraldades mere maismaast saame kõige pealt kaks suurt piirkonda — Atlandi ookean ja Euroopa Atlandimaad. Viimased jagunevad lõunast põhja poole või täpsamalt edelast kirdesse ühes ilmastu üldise jahenemisega ja suhteliselt sooja mere mõju kasvamisega järkudeks, mis moodustavad ka maastikuliselt erinevaid piirkondi:

1) Lääne-Euroopa äärmine mereline ala — Hispaania põhjarannik, Lääne-Prantsusmaa, Inglismaa edelaosa ja suurem osa Iirimaast.

2) Lääne-Euroopa mereline ülemineku-ala — ülejäänud osa Prantsusmaast ja Inglismaast, Belgia, Holland ja Saksamaa loodeosa.

3) Põhja-Euroopa äärmine mereline ala — Šoti, Island, Norra.

Teiselt poolt liigestavad mered, lahed ja väinad Euroopa atlantilise ala neljaks suuremaks lahusolevaks tombuks, millele on kujunenud üldjoontes igaühele ka omaette riiklik organisatsioon:

1) L ä ä n e - E u r o o p a m a n d r i a t l a n t i l i n e o s a — sisaldab üldjoontes Prantsusmaa, Belgia, Hollandi,

2) B r i t i s a a r e d,

3) I s l a n d,

4) N o r r a.

Need osad võtame ka eeloleva käsitluse aluseks, jaotades kogu Atlandimaade kirjelduse kahele vihule, millest esimene mahutab Lääne-Euroopa mandri atlantilise osa, teine aga ülejäänud merelisema ja saarelisema osa atlantilisest Euroopast.

Kirjandust üksikasjalisemaks tutvumiseks Atlandimaadega:

Geographie des Atlantischen Ozeans von S c h o t t, Hamburg 1926.

La France par P. J o u s s e t, 2 vol., Paris.

Belgique, Luxembourg, Pays-Bar par A. D e m a n g e o n. Géographie Universelle T. II, Paris 1927.

Great Britain, Essays on the Regional Geography by G. O g i l v i e, Cambridge 1928.

Les Iles Britanniques par A. D e m a n g e o n. Géographie Universelle T. I, Paris 1927.

1. ATLANDI OOKEAN.

Atlandi ookean on see osa suurest ühisest okeaanilisest veeväljast, mis lahutab Vana-maailma Uus-maailmast, s. o. Euraasiat ja Aafrikat Ameerikast. Atlandi ookeanist esmakordselt ülepurjetamisega 15. sajandi lõpul sulgesid Lääne-Euroopa merirahvad viimase lüli selles maade ja merede pikas rõngas, mis, ulatudes Euroopa ja Aafrika läänerannikult Ameerika idarannikuile, oli seni olnud inimkonna elamis-, teotsemis- ja liiklemisalaks. Selle viimase lüli sulgemisega algas uus järk Euroopa kultuuripiirkonna arengus, mis suundus nüüd hoogsalt üle Atlandi ookeani vastavastatud Ameerikasse, leides omale siit uue viljaka levimispiirkonna. Liiklemine ja suhtlemine Euroopa ja Ameerika, eriti Loode-Euroopa ja Põhja-Ameerika vahel kasvas üha tihedamaks ja praegu on Atlandi ookeani põhjaosa maailma tähtsaimaid merelisi liiklemisvälju.

Atlandi ookean on üldjoontes S-kujuline, ulatudes ribaja veeväljana läbi kõigi kliimavöötmete Põhja-Jäämerest Lõuna-Jäämereni (vt. kartogr. lk. 1896). Keset ookeani käib pikisuunas samuti S-kujuline künnis väiksemate veesügavustega (2000—3000 m). Künnise põhjaosa kutsutakse Põhja-Atlandi, lõunaosa Lõuna-Atlandi künniseks. Künnise mõlemale poole jääb rida suuremate sügavustega (4000—7000 m) nõgusid — läänes Põhja-Ameerika, Brasiilia ja Argentiina nõgu, idas Hispaania, Kapverdi, Guinea, Kongo ja Kapi nõgu. Nõgusid lahutavad üksteisest põik-künnised, mis ulatuvad Põhja- või Lõuna-Atlandi künnisest ümbritsevate mandrite rannikuile, nagu Newfoundlandi, Para ja Rio Grande künnis läänes ning Assooride, Sierra Leone, Guinea ja Vaala künnis idas. Künnistel asetsevad kohati üksikud saared ja saarterühmad, nagu Assoorid, Kapverdi saared jt. Kogu Atlandi ookeani sügavaim koht on Põhja-Ameerika nõo lõunaosas Portoriko saarest põhja pool — nn. Portoriko süvik (8526 m).

Suured alalised õhuliikumised panevad ka Atlandi ookeani veehulgad, nagu kõigis ookeanides, korrapäraste hoovustena liikuma. Piki poolitajat liigub passaat-tuultest aetuna idast läände Ekvatoriaalhoovus, mis Lõuna-Ameerika rannikule jõudes hargneb kaheks. Üks haru liigub piki Lõuna-Ameerika kirderannikut Vahe-Ameerika saarestikku, Kariibi merre ja Mehhiko lahte, teine aga piki mandri ida- ja kagurannikut lõunasse. Mõlemad need haruhoovused toovad kuumast poolitajapiirkonnast sooja vett ookeani jahedamaisse osadesse, kus valitsevad läänetuuled ja sellele vastavalt ka läänest itta liikuvad merehoovused. Viimaseist on tähtsaim Põhja-Atlandi Golfi hoovus, mille näol ekvatoriaalne soe vesi suundub Mehhiko lahest piki Põhja-Ameerika kagurannikut Euroopa looderanniku poole.

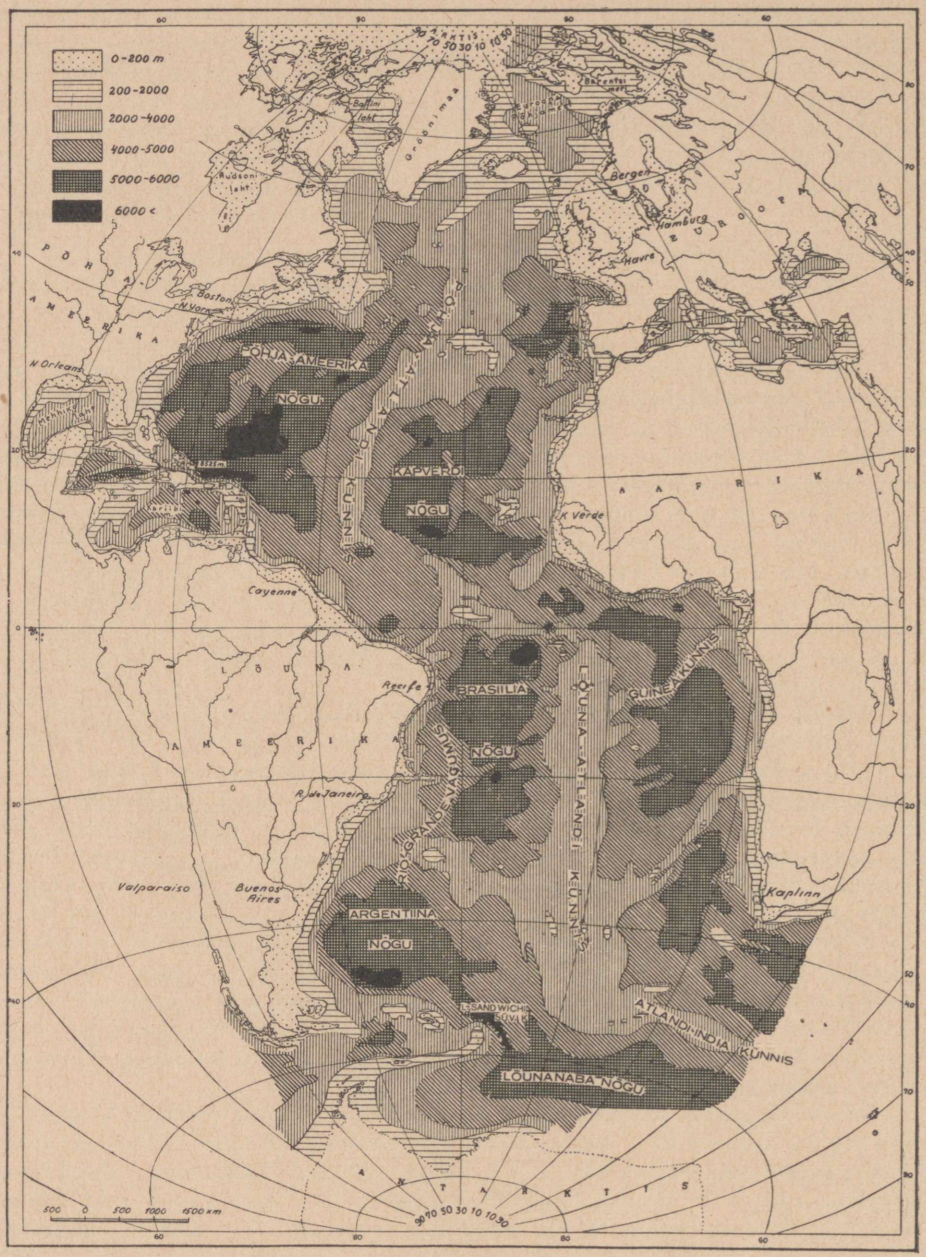

Atlandi ookeani sügavuste kaart.

Golfi hoovuse soojendavast mõjust oli meil juba kõne ühenduses Euroopa Atlandimaade ilmastuga (lk. 1890). Nende läänehoovuste kaudu äravoolava sooja ekvatoriaalse vee asemele tungib ookeani jahedamaist piir-

konnist külmemat vett piki Euroopa ja Aafrika lääneranniku poolitaja poole, moodustades nn. külmi hoovusi. Nii on Atlandi ookeani vesi kummalgi poolkeral ringikujuliselt liikumas: poolitajat mööda läände, läbi Kariibi mere ja Mehhiko lahe põhja ja kirdesse, Golfi hoovusena itta ning nn. Kanaari hoovusena piki Euroopa ja Aafrika lääneranniku tagasi poolitaja poole. Selle hoovuste rõnga sisse jääb mereline ala seisva või nõrgalt keerleva veega — nn. Sargasso meri, kus vaikses vees kasvab rohkesti meriheina. Lõunapoolkeral on samasugune, kuid vastupidise liikumissuunaga hoovusterõngas: piki poolitajat läände, Brasiilia hoovusena lõunasse, siis Atlandi ookeani lõunaosas läänetuultest aetuna itta ja viimati nn. Benguella hoovusena piki Aafrika edelarannikut tagasi poolitaja poole.

Kui aurikud võivad seada oma liikumissuunda vabalt otsejoones, olles vaid tähtsusetul määral takistatud tuultest ja hoovusist, siis olenevad purjelaevad viimaseist täiel määral. Loode-Euroopa ja kirdepoolse Põhja-Ameerika vahelisel elaval liiklemisalal kannavad küll tuul ja hoovused purjekaid hõlpsasti Ameerikast Euroopasse, kuid vastupidises suunas liikumine oleks alaliste läänetuulte tõttu väga raske ja aeglane. Selle vältimiseks võtavad purjelaevad Euroopast Ameerikasse sõites kohe kursi võimalikult kaugele edelasse, et kasutada lääne poole liikumiseks passaat-tuuli. Kuna suvel on passaatide vööde nihkunud tunduvalt põhja poole, siis pääsevad purjekad juba umbes 40° põhjalaiusel kirdepassaadi piirkonda.

Viimasel ajal on ka rahvusvaheline lennuliiklemine ulatunud juba üle Atlandi ookeani. Kõige hõlpsam on Atlandi lennukil ületamine Portugalist Brasiiliasse, mis liinil soodustavad lendu kirdepassaadid ja vahemaabumist võimaldav saarterida — Kanaarid, Kapverdi saared ja St.-Pauli saar. Otselend Loode- või Lääne-Euroopast New Yorki on aga suuresti raskendatud vastutuulte, sagedate udude ja vihmade ning üldse ebapüsivate ilmade tõttu. Lendu vastupidises suunas soodustab vähemalt päripuul. Sellepärast pole juhus, et esimene vahemaabumiseta lend üle Atlandi ookeani sooritati Ch. Lindbergh'i poolt Ameerikast Euroopasse ja on korratud selle järel mitmeti, kuna vastupidises suunas Euroopast Ameerikasse on see õnnestunud vaid ühe ainsa korra saksa lennukil „Bremen'il".

ULGUMERE ERAKUD.

Üksikud saared Atlandi ookeanis.

Atlandi ookean, mis lahutab Vana-maailma Uuest, ulatudes Gröönimaa jäisilt rannikuilt Antarktise tormiste veteni, on kaunis vaene saarte poolest, kui mitte arvestada mandritelähedaid alasid, nagu Lääne-India saarestiku meri. Atlandil pole Vaiksele ookeanile vastavat rikkalikku saartemaailma. Siiski on Atlandi laialdasel veeväljal suur hulk tähelepandavaid maismaa raasukesi, suuremalt jaolt kõrgeid vulkaanilisi saari. Mõned neist võluvad oma suurepärase looduseiluga, teised taas metsiku tühjusega. Maailma ajaloos on nendega seotud tähelepanuväärseid sündmusi ja neil saartel on

olnud suur tähendus laevasõidus, teised taas äratavad tähelepanu sellega, et inimjalg on astunud nende pinnale vaid harva ja juhuslikult.

Mandreist eemal asetsevaist saarestikest on kõige kaugemal põhja pool see laialdane saartepärg, mida kutsutakse Assoorideks. Väga võimalik, et neid tundsid juba kartaagolased ja araablased, kaardil esinevad nad aga esimest korda a. 1351. Üheksast saarest koosneva saarestiku tegelikud avastajad on portugali merisõitjad 1430- ja 1440-dail aastail. Oma nimetuse, mis tähendab Kotkasaared, sai see saarterühm portugallasilt. Saarestiku suurim pikkus lääneloodest idakakku on üle 600 km. Selle rohkearvulisist tulemäe tippudest kõrgeim — Pico saarel asetsev Pico Alto — kerkib umbes 2300 m kõrgusele merepinnast. Saarte kliima on pehme, ühtlane ja tervislik, maa on viljakas ja hästi haritud. Umbes 2400 km² laiusel maa-alal elab tublisti $^1/_4$ miljonit inimest, kuigi ligipäästamatud mäed võtavad oma alla suure osa pindalast. Ebasoodsad maaomandussuhted — suurem osa maadharivaid elanikke on rentnikud — takistavad suuresti üldise jõukuse kasvamist ja samal põhjusel rännatakse suurel hulgal välja neilt liiga tihedasti asustatud saarilt. Kõige suurem ja tihedamini asustatud saar on Sao Miguel saarestiku idaosas, ent pealinn Angra asetseb ühel keskmisel saarel, mille nimi on Terceira. Assoorid moodustavad Portugali vabariigi ühe maakonna.

Assooridest tublisti läänes, Põhja-Ameerikale lähemal, pisut lõunapoolsemal laiusel kui Assoorid, asetsevad väikesed Bermuda saared. Ka need kuuluvad põhjapoolsesse parasvöösse. Bermuda saared on eriti huvitavad selle poolest, et nad on maailma põhjapoolseimad korallisaared. Saared ise pole küll otse korallirahud, vaid korallilubja kuhjatised, aga paarisajast saarest ja väiksemast laiust moodustatud poolsõõri ümbritseb puhas korallirahude vööde. Neil väikestel saartel — kokku ainult umbes 50 km² maad — elab peaaegu 20 000 inimest, suuremalt osalt neegrid ja segaverelised, lisaks kaunike hulk varemal ajal sinna välja saadetud kurjategijate järeletulijaid. Kliima on mahe ja taimestik väga lopsakas.

Aafrika mandri lähedal on suur hulk saari, mis juba muistsel ajal olid kuulsad oma suurepärase ilmastu ja ilusa looduse poolest. Oma veinide poolest kuulus, ilus Madeira kergitab oma kustunud tulemägede tippe ligi 2000 m kõrgusele merepinnast ja elatab oma lopsakail rannikumail ligi 150 000 elanikku. Euroopa viljapuud õitsevad saare põhjarannikul, troopilised taimed lõunarannikul. See umbes 60 km pikk ja pisut üle 20 km lai saar kannab suurel hulgal ilu ja rikkust ja selle ühtlane ning mahe ilmastik on tõstnud saare kogu maailma parimate kuurortide hulka. Ent samad asjaolud kui Assooridel on põhjuseks, et ka siin on väga palju vaesust ja viletsust ning palju väljarändajaid. — Madeira oli vist tuntud juba kaunis kauges minevikus ja on märgitud kaartidele juba 1341, kuid esimeste eurooplastena saabusid sinna portugallased alles 1420. Saar on praegugi Portugali oma, kust on

pärit ka saare elanikkond. Madeira lähedal olevaist väiksemaist saarist on ainult üks — Porto Santo — asustatud.

Portugali keeli tähendab sõna „Madeira" puud ja selle nime on saar saanud oma metsarikkusest. Hiljemini on küll saare metsad ära laastatud ja kus mäenõlvad ning tasandikud pole põldudeks haritud, ongi nad nüüdsel ajal täiesti paljad. Päris viimastel aegadel on siiski istutatud okas-, tamme-, kastani- ja loorberipuid hävitatud metsade asemele.

Kõige kõrgemate mäeharjade kohal hõljub harilikult udu, aga juba mõnesaja meetri võrra madalamal, eriti mere läheduses, valitseb igavene suvi, mida ümbritsev meri meeldivalt jahutab. Talvevihmad teevad ilmastu küll pisut külmemaks, suuremal määral vaid maa põhjaosas; lõunarannikul on ilmastik nii ühtlane, et aasta kõige külmema kuu — veebruari — keskmine soojus on ainult 7° C madalam kui augustis, mis on aasta kuumim kuu. Just see ühtlane soojus, mis kunagi ei vaheldu liiga suurel määral, annab Madeirale ja teistele samades vetes asetsevaile saartele nende võluva ilmastiku, mida passaattuuled meeldivalt jahutavad ja ühes looduse suurepärase iluga teevad neist tõelise paradiisi.

Madeirast lõunas asetsevaid K a n a a r i s a a r i on nimetatud „õnnelikkudeks saarteks" — muistsel ajal *Insulae fortunatae*. Siia kuulub umbes tosin vahelduva suurusega saari, mis asetsevad pöörijoonest põhja pool ja Aafrika rannikust 90—300 km kaugusel. Seitse suuremat saart on asustatud, ent idapoolsemaid saari, Fuerteventurat ja Lanzarotet, võib vaevalt nimetada õnnelikeks, sest kuigi nende aluspõhi on vulkaaniline, on nad siiski nii madalad, et ei suuda püüda tuulest niiskust ja nii kannatavad nad alatasa liigkuivuse all. Kõige kaugemal läänes asetsevail saartel, millest on tähtsaimad Gran Canaria ja Tenerife, sajab juba rohkem vihma, kuigi sademetehulk jaguneb siin ebaühtlaselt. Pico de Teyde — „Teneriffa tipp" — mis on maailma võimsamaid tulemägesid, kerkib 3700 m kõrgusele ja meresõitjaile puutub see valdav kuhik juba nii kaugel silma, et saare madalamad osad on alles peitunud alamate õhukihtide vinasse.

Kuulus looduseuurija A. Humboldt käis aastal 1799 Teneriffas ja ronis selle tipule. Seal tegi ta mitu imelikku teaduslikku tähelepanekut ja sattus saare suurepärasest ilust otse vaimustusse. „Olen näinud, jutustab ta oma reisukirjelduses, troopilisi piirkondi, kus loodus on suurepärasem, orgaaniliste eluvormide areng rikkalikum, ja kuigi olen rännanud Orinoco jõe kaldail, Peruu Kordiljeeridel ja Mehhiko ilusais orgudes, pean möönma, et minu ees pole veel kunagi avanenud nii vahelduvat, nii veetlevat taimkatte lopsakuse ja kaljuvormide kokkukõlastatud pilti. Datli- ja kookospalmid ilustavad randu; ülemal on näha banaanipuid draakonipuist moodustatud tagapõhjal. Mäenõlvadele on istutatud viinamarju, mis väänlevad kõrgete pulkvõrede ümber. Õierohkusse uppuvad apelsinipuud, mürdid ja küpressid varjustavad kirikuid ja üksikuid mäetippe. Agaavid ja kaktused moodus-

tavad tarasid põldude ümber. Talvel, kui tulemägi on peitunud jää ja lumega, valitseb siin igavene kevad.

Kanaari saared, mis kuuluvad Hispaaniale, moodustavad kokku umbes 7300 km² maad ja nende elanikkond on arvult üle 400 000 inimese. See kõneleb hispaania keelt, on aga pärit nüüd juba välja surnud ürgelanikest, nn. guanchidest, mis olid Põhja-Aafrika berberite sugulasi. Kõvade ja veriste võitluste järel murdsid eurooplasist vallutajad ürgelanikkude vastupanu ja nüüd on jäänud neist mälestusena vaid rohkearvulised hauad, mis sisaldavad nende kuivanud muumiaid.

Juba vanaaja rahvad tundsid hämaralt Kanaari saari, aga saarte tegelikeks avastajaiks olid Genua merimehed, kes saabusid siia 14. sajandi alul. Teneriffa saarel asetsev Santa Cruz on pealinnaks, aga kõige tähtsam sadamalinn on Las Palmas Gran Canaria saarel.

Kui portugali merisõitjad oma retkil piki Aafrika lääneranniku 15. sajandil jõudsid Sahara kõrve lõunaservale, märkasid nad siin lopsakat taimestikku ühel mere poole välja ulatuval neemel ja andsid sellele lootusrikkalt kõlava nime „roheline neem" — Cabo Verde. Selle neeme ees asetsevat saarterühma hakati nimetama K a p v e r d i s a a r t e k s. Selle pindala on umbes pool Kanaari saarte omast, aga mõnes teises suhtes saared erinevad veel palju enam Kanaari saartest. Kliima on kuum ja ebatervislik, maa ei ole viljakas ja valdava enamiku rahvastikust moodustavad neegrid. Aga saared on kõrged ja suurepärased: kõrgeim tipp, Pico de Fogo, praegugi suitsev mägi, pole Teneriffa tipust kuigi palju madalam. Rohelise neeme saared kuuluvad Portugalile ja nende elanikud kõnelevad viletsat portugali keelt.

Poolitaja lähedal keset Atlandi ookeani asetseb tühi St. Pauli saar ja Fernando Noronha rühm, mille peasaart Brasiilia valitsus tarvitab vangide karistusasulaks. Ascensioni (s. t. Taevaminemise) saarel, mis on saanud oma nime sellest, et portugali merimehed avastasid selle Taevaminemise pühal, elab mõnisada inimest, kes on Inglismaa alamad, kuna igasugu peidetud aarete muinasjutulisel saarel, Trinidadil, lõunapoolse pöörijoone lähedal, elab vaid merivähke ja linde.

Trinidadi saarele, mida tuleb eraldada Lõuna-Ameerika rannikul, Orinoco suudme lähedal asetsevast samanimelisest saarest, olla meriröövlid enam kui saja aasta eest peitnud suuri aardeid — Peruu kirikukulla. Mitmeid retkkondi saadeti aardeid otsima, aga need tulid ikka tühjade kätega tagasi. Trinidadi saladus on praegugi lahendamata. Saare rannad, mida piiravad alalised tormid, on järsud ja väga raskesti ligipäästavad. Kõrged, sügavate kuristikkudega lõhestatud mäed kerkivad mustade mürakatena merest, kohati on neil päris metalline läige. Peaaegu alatasa hõljub ümber saare keskuse pilvevöö, end sellest kõrgemal kerkivad mustad mäetipud valdavate mälestussammastena keset ookeani õudset tühjust.

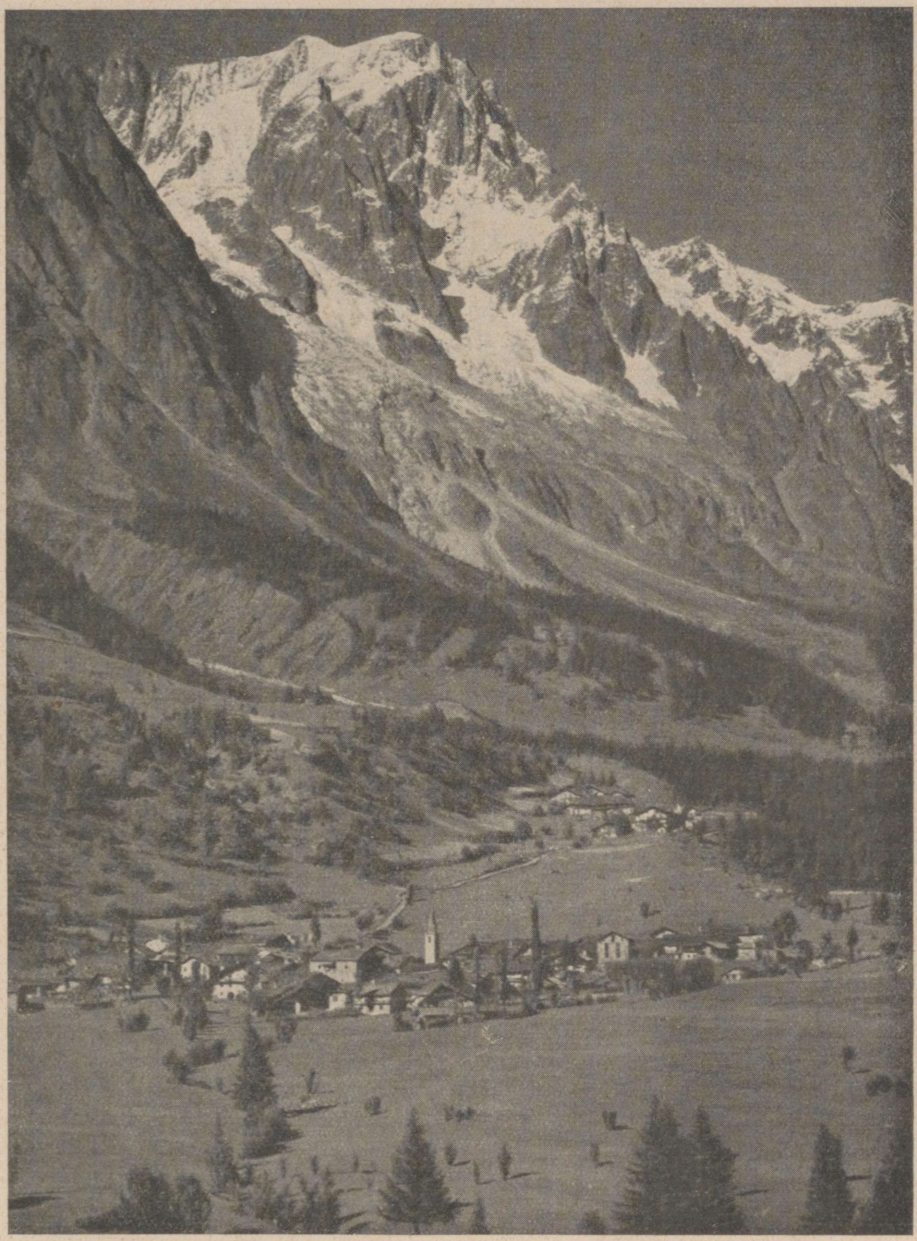

Lääne-Alpide kõrge ahelik Prantsusmaa ja Itaalia piiril.

Atlandi ookeani kaguosas, siiski umbes 1000 meripenikoorma kaugusel Aafrika rannikust, kerkib Sant Helena kaljune saar peaaegu püstloodis merest. Selle vihmast uhetud mäenõlvadel ja tasandikel on väga rikkalik

taimkate ja saarel oli suur tähendus Ida-India kaubanduse ajaloos enne Suessi kanali avamist. Ent oma peamise kuulsuse on saar saavutanud siiski selle kaudu, et ta oli keiser Napoleoni viimaseks asukohaks. Saar on 18 km pikk ja 10 km lai; Longwood, Napoleoni elukoht asetseb kõrgel lavajal kohal, 600 m kõrgusel merepinnast. Kõige kõrgemad tipud kerkivad sellest veel paarsada meetrit kõrgemale.

Kui Sant Helenal elas troonilt tõugatud Prantsuse keiser, saatis Inglise valitsus sõjaväesalku ka teistele Lõuna-Atlandi kaljusaartele, et takistada vahest kavatsetavaid Napoleoni vabastamisüritusi. Siis sai ka Ascensioni saar oma elanikud. Ka kaugel eemal olev Tristan da Cunha, mis tõstab oma tumedaid, vihmast ja tuulest uhetud tippe kaugel lõunas merest, sai sellel ajal oma esimesed elanikud. Saare kõrgeim tipp, kustunud tulemägi, on üle 2300 m kõrge. Seevastu on lähedalolev saar Inaccessible Island (Ligipäästamatu saar) ja kaugemal lõunas asetsev saar Gouhg täiesti elanikkudeta.

Kaugel Atlandi kõige lõunapoolsemas osas on tähelepandav Falklandi saarestik — Inglise asumaa — 2000 elanikuga, kelle peatuluallikaks on neil rohumaaga kaetud rikkalikult niisutatud saartel lambakasvatus — ja tühi Lõuna-Georgia, kuhu a. 1922 maeti kuulus nabamaade uurija inglane Shackleton, kes suri oma Antarktise retkel.

ESIMENE LEND ÜLE ATLANDI OOKEANI.

Juba enne maailmasõda tehti üksikuid katseid ületada Atlandi ookeani õhust kergemate juhitavate õhulaevadega, mis katsed aga ikka ebaõnnestusid. Vahepeal oli lennutehnika tublisti arenenud, mootorlennukid suutsid ületada üha pikemaid vahemaid, oli lennatud üle tervete mandrite, 1926. a. käidud koguni põhjanabal ja 1927. a. näis olevat kätte jõudnud aeg Atlandi ookeani vallutamiseks lennukil. Esimesed üritajad, prantslased Nungesser ja Coli langesid küll oma julge ettevõtte ohvriks, kuid ei läinud kuigi palju aega, kui maailma üllatas teade ameeriklase Charles Lindberghi õnnestunud lennust New Yorkist Pariisi. See vaikselt, ilma suurema kõmuta ette valmistatud lend oli ühelt poolt lenduri haruldase külma vere ja julguse tõenduseks, näitas aga teisalt lennutehnika poolt saavutatud kõrget taset ning moodsate lennukite suurepäraseid võimeid. Laseme järgnevas Lindberghi ennast jutustada oma suurest saavutisest, nagu ta teeb seda äärmiselt lihtsate ja väheste sõnadega oma teoses „Meie — minu lennuk ja mina".

Minu lennuk oli seatud juba igapidi korda ja valmis lendama üle Atlandi ookeani, kui tulid teated tihedaist udupilvist igal pool piki rannikut Nova Scotias ja Newfoundlandis. Lisaks oli veel Põhja-Atlandi tormi-ala.

19. mai hommikul tibas vihma ja taevas oli üleni pilves. Ilmateated maajaamadelt ja suurringi mööda käiva sõidutee ääres olevailt laevadelt olid

Viinamäed Edela-Prantsusmaal, Bordeaux' ümbruses.

kahtlased, seetõttu ei näinud olevat mingit lootust alata lähemail päevil sõitu Pariisi. Hommikul käisin Whrighti vabrikus Patersonis, New Jersey pool ja kavatsesin minna õhtuks ühte New Yorki teatrisse. Ent kella kuue ajal sain New Yorki ilmajaamast erilise teadaande. Kogu Põhja-Atlandil oli

kõrgrõhu ala, kuna Nova Scotia ja Newfoundlandi madalrõhu alad olid nõrgenemas. Nähtavasti olid lootused udu hävimiseks sedavõrt head, et lähemas tulevikus ei võinud paremaid oodatagi.

Läksime Curtiss-lennuväljale nii ruttu kui saime, ja hoolitsesime barograafi (kõrgusenäitaja) kinnipitseerimise ning masina kordaseadmise eest. Vastutuse masina stardivalmis seadmise eest jätsin väljameeste hooleks ja läksin ise hotelli paariks tunniks puhkama. Aga hotellis oli korraldada palju väikesi asju ja nii ei saanud ma ööst sugugi magada.

20. mail tulin juba enne hommikukoitu tagasi väljale. Tibas jälle vihma ja seda jätkus peaaegu päikesetõusuni. Kell 7,40 hommikul pandi mootor käima ja kell 7,52 tõusin õhku Pariisi lendamiseks.

Väli oli väga pehme öise vihma järel ja raskelt koormatud masin võttis aeglaselt hoogu. Olles möödunud umbes poole maa võrra märgist võisin arvata, et pääsen üle välja otsas olevate takistuste. Lennates üle ühe traktori olin sellest vaid 5 meetri kõrgusel ja ühest telefonipostist 6 meetri kõrgusel, ning lennuhoogu oli mul veel küllalt tagavaraks. Kõvalt väljalt oleks lennuk suutnud kergitada kindlasti 225 kg rohkem õhku.

Käänasin pisut paremale, et hoiduda kõrvale otse minu ees kasvavaist pikkadest puudest, aga ei möödunud kuigi mitut sekundit, kui olin juba nii kõrgel, et sain hakkama kõigi takistustega ja võisin tõsta mootori kiiruse 1750 tiiruni minutis. Hakkasin kohe juhtima kompassi järgi ja saabusin peagi Long Islandi väina kohale.

Uduvine kadus peagi ja Cape Codist alates ning läbi kogu Nova Scotia oli lõunakaare ilm ja väljavaade suurepärane. Lendasin väga madalal, mõnikord ainult kolme meetri kõrgusel puudest ja veest.

Lähenedes põhjarannikule silmasin maas lumelaike ja kaugel idas oli maa üleni udu peidus. Nova Scotia ja Newfoundlandi vahel oli meri laialdaselt jääpankadega kaetud, aga ranna lähemal kadus jää täiesti ja nähtavale tuli mitu laeva. Olin juhtinud otse St. Johnsi, mis asetseb New Yorkist Pariisi viivast suurest ringist lõuna pool. Tegin seda selleks, et kindlasti teataks mind Newfoundlandist mööda lennanud olevat juhul, kui oleksin sunnitud laskuma Põhja-Atlandil.

Jätnud selja taha St. Johnsi, lendasin üle rohkearvuliste jäämägede, aga laevu polnud näha mujal kui ranniku läheduses. Kell 8,15 läks ilm pimedaks ja merele tekkis õhuke udukord, mille läbi valged jäämäed paistsid üllatavalt selgesti. Udu hakkas siiski vähehaaval tihenema ja tõusis kõrgemale, kuni viimaks kahe tunni järel liuglesin mööda tormipilvede pealispinda kolme tuhande meetri kõrgusel. Ja selleski kõrguses oli udu nii tihe, et ainult otse minu pea kohal oli näha selle läbi tähti.

Kuud ei olnud ja ilm oli täiesti pime. Mõningate tormipilvede tipud kerkisid minust veel tuhandeid meetreid kõrgemale. Katsusin kord lennata ühest suurest pilvest läbi, aga kohe hakkas lennuki pinnale kogunema lume-

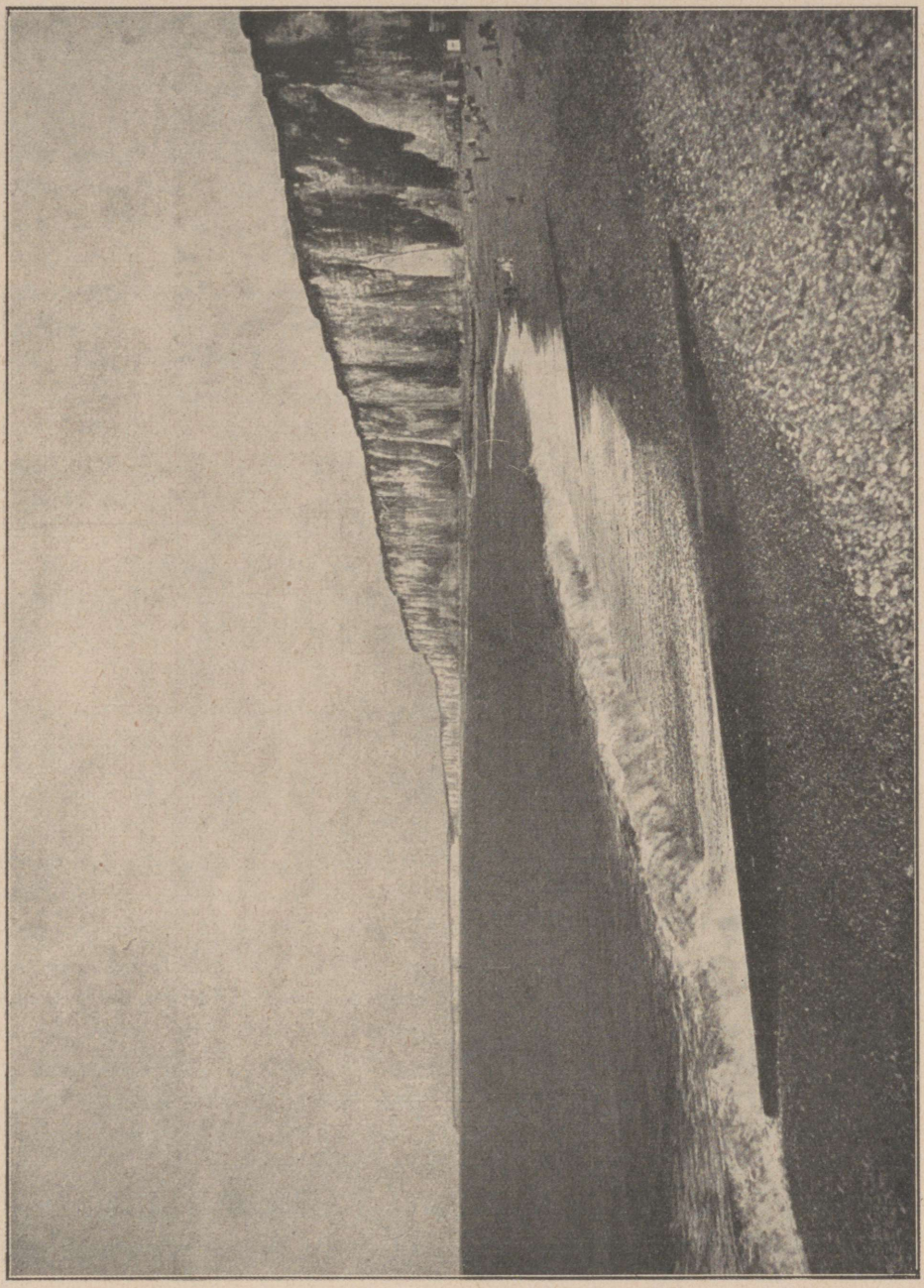

Põhja-Prantsuse järskrannik Inglise kanali ääres.

lörtsi ning olin seepärast sunnitud tõusma kõrgemasse õhukihti. Seejärel lendasin ikka ümber nende pilvede, millest ma ei pääsenud üle. Paar tundi kestnud pimeduse järel tõusis kuu ja siis polnud lendamine enam nii keeruline.

1905

1. Atlandi ookean.

Päev hakkas koitma kell 1 New Yorki aja järgi ja soojus tõusis kiiresti, nii et viimaks polnud lumelörtsist kuigi palju hädaohtu. Päikesetõusu järel hakkasid pilved peagi sulama, mõned kerkisid siiski minust veel kõrgemale ja sageli olin sunnitud lendama läbi pilvede, määrates teesuunda ainuüksi riistade abil. Kui päike oli tõusnud kõrgemale, ilmus uduvaibasse auke. Ühest august oli näha all selgesti vett ja ma kukutasin enese alla umbes kolmekümne meetri kõrgusele merepinnast. Loodest puhus tugev tuul ja ookean oli täis valgeid vahutavaid laineid. Ilusat ilma oli siiski vaid mõneks kilomeetriks, siis hakkasid pilved laskuma jälle madalamale, jõudes viimati merepinnani. Nüüd lendasin paar tundi huupi läbi udu 450 m kõrgusel. Siis kerkis udu ja vesi tuli jälle nähtavale. Udu kadudes laskusin jälle veele lähemale, olles vahel ainult paari-kolme meetri kõrgusel merepinnast, harva üle kuuekümne meetri kõrgusel.

Päris maa või vee lähedal on õhukiht, milles masin lendab kergemini kui kõrgemal ja seda asjaolu kasutasingi mitme tunni kestel. Lisaks oli veepinna lähedal hõlpsam määrata tuule triivi. Kogu lennutee aja oli tuul nii kõva, et lained olid valge vahu peidus. Kui lainele moodustus vahukate, puhus tuul selle ära ja selle järel võis umbkaudu määrata tuule suunda ning kiirust. Vaht püsis veepinnal seevõrra, et nägin, kui palju tuul ajas mind suunast kõrvale.

Päeva jooksul nägin mitu korda delfiine ja mõningaid linde, aga mitte ainustki laeva, kuigi olen kuulnud, et kaks laeva olla näinud mind lennul.

Esimeseks märgiks Euroopa ranniku lähenemisest oli väike kalastajapaat, mida märkasin umbes viie kilomeetri kaugusel enda ees, lennusuunast pisut lõunas. Hulk kalapaate oli ühes rühmas, mõned kilomeetrid iga paadi vahel. Lennates üle esimese paadi ei näinud ma seal midagi, kui aga lendasin üle teise, nägin mehe nägu, kes pistis pea kajutiaknast välja. Olen varemini sageli kõnelnud maal olevate inimestega, lennates madalal suletud gaasiga ja saades mõne märgi vastuseks. Nähes seda kalastajat, katsusin talt teada saada, kus pool oli maa. Sain aga kohe aru, et see üritus oli asjatu. Arvatavasti ei osanud ta inglise keelt ja lisaks oli ta vist nii hämmastunud, et poleks osanud vastata. Siiski tegin ta kohal mõned tiirud, sulgesin gaasi mõne meetri kaugusel paadist ja hüüdsin: Kus pool on Iirimaa? See oli muidugi asjatu üritus ja jätkasin seepärast oma teekonda.

Polnud läinud tundigi, kui kirdest hakkaski tulema nähtavale ebatasane, pooleldi mägine rannik. Ma polnud kuutkümmendki meetrit veepinnast seda märgates. Maa oli õige selgesti näha, asetsedes kõige rohkem 15—24 km kaugusel. Kerge udu oli takistanud seda varemini silmamast. Rannik tuli põhja poolt ja kaardus itta. Ma ei kahelnud põrmugi, et see on Iirimaa edelapoolseim nukk, aga et jõuda asjas täiesti selgusele, muutsin oma suuna otse kõige lähedama maanina poole. Peagi tundsin ära Cap Valentia ja

Dingle Bay ning jätkasin siis oma teed loksodroomi mööda (kompassi järgi määratud suunas) Pariisi.

Jättes Iirimaa selja taha, möödusin mitmest laevast. Neid oli alatasa näha.

Tublisti kahetunnise lennu järel silmasin Inglismaa rannikut. Olin määranud oma sõidutee läbi Lõuna-Inglismaa Plymouthist pisut lõuna poole üle Inglise kanali, et jõuda Cherbourgi kohal Prantsuse rannikule. Inglise maatalud näisid õhust vaadates eriti nägusatena. Nad paistsid uskumatult väikestena ja puhtatena oma kivi- ja põõsastaradega. Lendasin üle Inglismaa umbes 450 m kõrgusel ja jõudes üle Kanali Prantsusmaale olin enda arvates näinud sellest Euroopa osast rohkem kui mõni Euroopas sündinu ja kasvanu. Oli väga hästi näha maad mõlemal pool kümnete kilomeetrite ulatusel. Inimesed, kes on lennanud esimest korda, ütlevad, et keegi ei tea, kus ta õieti elab, enne kui ta pole näinud seda õhust. Maa näib päris teissugusena õhust vaadates.

Päike laskus peagi, kui olin möödunud Cherbourgist, ja Pariisi — Londoni õhutee tuletornid hakkasid tulema nähtavale. Kell puudus pisut kümnest õhtul, kui märkasin esmakordselt Pariisi tulesid ja mõne minuti pärast keerlesin ümber Eiffeli torni 1200 m kõrgusel. Le Bourget' lennuvälja tuled olid väga selgesti näha, aga näisid mulle liiga Pariisi lähedal olevat. Kujutasin lennuvälja linnast kaugemal. Lendasin seepärast 6—8 km linnast välja kirde poole, et olla täiesti kindel, et kaugemal polnud teist välja, mis oleks võinud olla Le Bourget. Siis tulin tagasi ja laskusin keereldes tulede poole. Märkasin pikki kuuride ridasid ja üleni autosid täis olevaid teid. Kui mootor jäi seisma, käänasin masina ümber ja ajasin tagasi tulede juurde. Minu ees oli terve lai väli täis inimesi, inimesi tuhandeteviisi, kes kõik jooksid lennuki juurde.

2. PRANTSUSMAA.

Prantsusmaa võtab enda alla atlantilise Euroopa laiema lõunaosa Biskaia lahe ja Vahemere vahel. Seejuures ulatub Prantsusmaa kagu- ja idaosa Atlandimaade piiridest välja Vahemere äärde ja Kesk-Euroopasse. Prantsusmaa asend kahe mere vahel on eriti soodus, seepärast pole ime, et Prantsusmaast on kujunenud üks maailma suurimaid ja võimsamaid koloniaalriike. Prantsusmaa pealinna Pariisi kutsutakse täie õigusega „maailma südameks", sest siit läheb välja suur osa kultuurilise maailma harrastusist.

Maa pinnaehitus sarnaneb suurel määral Kesk-Euroopa omaga: põhjas enamasti madalad ja tasased lauskmaad, keskosas keskmise kõrgusega mägismaad ja äärmisel lõuna- ning kaguserval valdavad kõrgmäeahelikud, lõunas Püreneed, kagus Alpid. Põhja-Prantsuse lauskmaa on teatud määrani Põhja-Saksa lauskmaa jätkuks, kuigi omab juba teiselaadilist geoloogilist ehitust. Ardennide mäestiku kohal Kirde-Prantsusmaal ja Belgias aheneb see lauskmaa vaevalt 150 km laiuseks ribaks, paisub aga läänes uuesti laiaks nõgusaks alaks, nn. Pariisi nõoks, mida veestab Seine'i jõgi oma lisajõgedega. Põhja-Saksa lauskmaad iseloomustav jää-aegne tüse moreenkate puudub Pariisi nõos ja üldse Põhja-Prantsuse lauskmaal. Jää-aegne mannerjää ei ulatunud enam siia, vaid maapinna lähema aluspõhja moodustavad siin kriidi- ja tertsiaar-ajastu setted. Need asetsevad Pariisi nõos liuataoliselt ülestikku, nii et idasuunas tulevad üha vanemate kihtide servad nähtavale, moodustades maastikus selgekujulisi astanguid. Viimased iseloomustavad eriti Pariisist idas olevat Champagne'i ja Lotringi maakondi Seine'i, Mooseli ja Saône'i jõe vahelisel alal. Prantsusmaa loodenukis, Bretagne'i poolsaarel ja sellega liituval alal, tuleb noore settekatte alt vana aluspõhi esile, moodustades madalavõitu kingustikke ja mägismaad. Need on viimased ärakulunud jäänused kord võimsaist mäeahelikest, mis kauges geoloogilises minevikus läbisid kogu Lääne- ja Kesk-Euroopa. Loire'i jõe keskjooksul vajuvad need vanade mäestikkude jäänused taas sügavamale noorte kihtide alla. Siit kaudu on Põhja-Prantsuse lauskmaa ühenduses Lääne-Prantsuse lauskmaaga, mida veestab Garonne oma rohkete lisajõgedega. Merepoolne osa sellest madalast alast koosneb üleni Garonne'i setteist, mis moodustavad siin madalaid liiva-alasid, nn. *les landes*, rannikul suurte luiteahelikkudega. Prantsusmaa keskosa Garonne'i madalikust idas ja Pariisi nõost lõunas on taas kõrge ja mägine, moodustades nn. Kesk-Prantsuse kõrgustiku. Selle kõrgeimaks keskuseks on vanade kustunud tulemägede rühm — Auvergne. Kesk-Prantsuse kõrgustiku kaguserv laskub kõrge järsu müürina Rhône'i jõe oru ja Vahemere äärse rannikumaa poole, mis omavad juba teissugust

Prantsusmaa kõrguste kaart.

ilmastut ja maastikulist ilmet ning kuuluvad seetõttu Vahemeremaade hulka. Kesk-Prantsuse kõrgustiku järsk kaguserv kannab Cevennes-mäestiku nime.

Oma lõunapoolse asendi tõttu moodustab Prantsusmaa Atlandimaist kõige soojema ja pehmema osa. Arvestamata kõrgemaid mäetippe, ei lasku talvised temperatuurid siin keskmiselt kuski alla nulli, tõustes Biskaia lahe ja Vahemere rannikuil jaanuaris koguni 6—7°-ni. Suvel tõuseb kuumus kagupoolsel sisemaal 20—23°-ni ja on suhteliselt jahedal põhjarannikulgi 17° ümber. Otse mere ja niiskete läänetuulte mõju all olevail põhja- ja läänepoolseil rannikumail sajab rikkalikult läbi aasta, eriti aga sügisel ja talvel. Sisemaal on sademeid üldiselt vähem ja need langevad enam suvele. Erandi moodustab vaid Prantsusmaa kaguserv Cevennes'ide jalal, kus tuleb teravalt nähtavale Vahemeremaile omane suvekuivus ja väheste sademete koondumine talvekuile.

Suurem osa Prantsusmaad on olnud algupäraselt metsamaa, lopsakate lehtmetsadega. Rannikumail valitsesid kohati liiva- ja kaljunõmmed ning ka Kesk-Prantsuse kõrgustiku kõrgemad osad olid lagedad ja metsatud.

Prantsusmaa siseveeteede võrk.

Mustad jooned — laevatavad jõed; hambulised jooned — kanalid. Veeteede võrk on eriti tihe Kirde-Prantsusmaa peamises tööndusspiirkonnas.

Nüüd on maa võetud laialdaselt kultuuri alla — põhjas peamiselt teraviljad, lõunas puuviljad, viinamari ja siidiussikasvatus. Prantsusmaa kirdeosa vastu Belgiat ja Saksamaad on tähtis tööndusspiirkond rikkalikkude maapõuevaradega (raud, kivisüsi) ja tiheda linnastusega. Ka maa pealinn Pariis kuulub veel siia piirkonda. Põhja- ja lääneranniku on rida suuremaid sadamalinnu — Rouen, Nantes ja Bordeaux. Teise tähtsa tööndusliku ja liiklemispiirkonna moodustab Saône — Rhône'i orund maa kaguosas, mille suurimaiks linnalisiks keskusiks on tööndusslinn Lyon Saône — Rhône'i ühinemiskohal ning sadamalinn Marseille Vahemere ääres, Rhône'i suudme lähedal. Kesk-Prantsuse kõrgustik jääb aga võrdlemisi tühja, viljatu ja hõredalt asustatud maana nende tihedama rahvastikuga piirkondade vahele.

PÄIKESE JA LILLEDE MAA — KAUNIS PRANTSUSMAA.

Prantsusmaa on saanud „päikeseküllaste maastikkude ja lillede maa" nime eeskätt oma suurepärase Vahemere-äärse ranniku, Cote d'Azuri järgi, kus kasvavad palmid ja agaavid ning kus ääretute lilleväljade lõhn uimastab vaatlejat. Kui veel lisada, et maailma suurimad veinitootjad, nagu Bordeaux ja Champagne, asetsevad Prantsuse piirides, siis mõistab küll seda suurt lahkust ja vastutulelikkust, mida prantslased osutavad võõramaalasist turistidele. Neil elurõõmsail inimesil leegitseb juba lõunamaa tuld soontes.

Rännates vanal kultuurmaal võib märgata igal pool ajaloolise mineviku jälgi, mis tulevad nähtavale linnades, külades ja rahvas, koguni maapinnaski. Nii on lugu eriti Prantsusmaal, mille ajalugu ulatub paarkümmend sajandit tagasi minevikku. Muinasleiud näitavad, et juba aastatuhandeid enne föniikia kaubalaevade saabumist Gallia randadele ja enne esimese linna (Massilia, nüüdne Marseille, 600 aastat e. Kr.) asutamist kreeklaste poolt oli maal elanud inimesi ja jätnud selgeid jälgi oma kätetööst. Kuigi seda kauget aega ei või asetada otsesesse ühendusse praeguse prantsuse kultuuriga, tuleb Prantsusmaad siiski pidada Euroopa üheks vanemaks kultuurihälliks.

Vaadeldes kauget minevikku geoloogi silmadega märkame, et juba tertsiaar-ajal, s. o. enne jää-aega oleks Prantsusmaad võinud nimetada „lillede maaks". Siis lokkas praeguse Rhône'i ja Saône'i alal taimestik, mida saame nüüd otsida palju lõunapoolsemailt laiuskraadidelt. Taimeliike, mis kasvavad nüüd Kanaari saartel, võis siis leida Prantsusmaalt sama värvirikaste ja lopsakatena, nagu praegu vahest ainult troopilistest metsadest. Ent sel ajal purskasid Auvergne'i ja Cevennes'ide tulemäed alles hõõguvat laavat ja looduslikku ümbrust muutvad jõud olid elavas tegevuses, andes maale selle praeguse pinnamoe. Siis tuli jääaeg ning algas maa minevikus uus ajajärk.

Jääajal astusid esimesed inimesed maailma näitelavale. Kui muinasteadlane kaevab oma labidaga vana kultiveeritud maad, leiab ta Prantsusmaalt kaunis kindlasti varajase asustuse jälgi. A. 1908 leiti esimene „prantslane" Vezère'i orust, Dordogne'i maakonnast. See oli tüüpiline Neandertal'i inimene, madala otsmiku, tahapoole tõmbunud lõua ja tugevasti väljaulatuvate kulmuluudega. Seda luukeret ei või muidugi pidada ühegi praegusaegse euroopa rahva esivanemaks. Juba järgmisel aastal leiti samalt alalt tunduvalt kõrgemale arenenud inimtõu jäänuseid, tõu, mida on hakatud nimetama „aurignac" ühe Lõuna-Prantsusmaa linna järgi. Osavasti valmistatud kiviesemed, kaelavõrud ja muud ehted, eriti aga suurepärased koopamaalid ja -joonised annavad tunnistust selle muinasrahva arenenud kunstimeelest. Mitmedki nende teoseist, mille iga arvatakse 10—30 aastatuhandele, kannatavad väga hästi võrdlust nüüdisaja kunstiga. Need tundmatud

jääaja kunstnikud on lahendanud lihtsate joonte ja liikumise probleemid nii suurepärasel kombel, mis jätab varju isegi futuristide kõige julgemad katsed sellel alal.

Mõned aastatuhanded enne ajaloolise aja algust tuli maale rahvas, mis on jätnud enesest nn. megaliitseid mälestusmärke ehk suurtest rahnudest tehtud hauaehitisi. Selle aja mälestisi, dolmeneid ehk hiiglaste haudu leitakse mujalgi, nimelt Vahemere lõuna- ja idarannikuil, Pürenee poolsaarel, Põhjamere rannikul ja Lõuna-Skandinaavias.

Prantslasi on viimase ajani loetud keele põhjal nn. romaani rahvaste hulka. Kui aga vaadelda prantslaste tõulist koosseisu, siis võib märgata, et siinse rahvastiku moodustavad tervelt kolm tõuainet, nimelt põhja- ja vahemere tõug, mille vahele ulatub idast alpiinne tõug laia kiiluna. Põhja-Prantsusmaal on rahva soontes palju põhjamaalaste verd ja selle järeldusena näeme siin heledat, sinisilmset, suure kasvuga rahvast, mis põlvneb suuremalt osalt muistseist skandinaavlastest ja muist germaani rahvaist. Maa kesk- ja idaosas töötab hoolas, aga pisut aeglane ja väikekodanlikkude kalduvustega alpiinne maarahvastik, mis moodustab Prantsusmaa rahvastiku peaosa. Lõunas elavad vahemere tõugu rõõmsad inimlapsed; nende naised on kuulsad oma iluduse poolest, mida aitavad veel tõsta nende värvirikkad rõivad. Eriti arlesitarid on tuntud oma veetlevuse poolest juba sellest ajast peale, mil Caesari leegionid sammusid Gallia pinnal.

Sel ajal elasid Prantsusmaal gallialased, üks põhja tõugu kuuluv keldi hõim. Alles kaheksa-aastase võitluse järel õnnestus Julius Caesaril saada maa Rooma valitsuse alla. Gallialased võtsid peagi omaks rooma kultuuri, ehitasid ja asutasid linnu ning omandasid oma valitsejate keele ja kombed. Pealinnaks sai Lyon, mis ühes mitme teise vana asustuskeskusega kõneleb praegugi veel selget keelt roomlaste kultuuritööst Gallias.

Rooma riigi aeg kujunes siiski kaunis lühikeseks. Germaani rahvasterändamise lained tegid sellele lõpu ja lisaks ründasid Galliat hunnid, keda Aetius küll võitis a. 451 Katalaunia väljadel. Üks germaani hõim, frangid, keda roomlased veel polnud vallutanud, järgnes hunnidele, jõudes Seine'i jõeni ja vallutades Pariisi; nende järgi sai maa hiljemini oma nime. Frankide kuningas Klovdik laskis enese ristida ja heitis oma võimu alla kogu Põhja-Gallia. Ta nõrgad järeletulijad ei suutnud siiski valitseda äsjaasutatud riiki sama hästi ja valitsusohjad võttis oma kätte Pipin Lühike, Karl Suure isa, kellest sai karolingide riigi asutaja.

Ka Karl Suure maailmariik oli lühiealine. Selle järel peeti maal kaua veriseid võitlusi, osalt ka seetõttu, et Hispaania vallutanud maurid ähvardasid alatasa Prantsuse lõunapiiri; teiselt poolt olid kujunenud mitmed võimsad sõltumatud hertsogiriigid, nagu Normandia ja Burgundia, mis pidasid end alatasa sõjaseisukorras. Siis kerkisid igale poole uhked rüütlilossid,

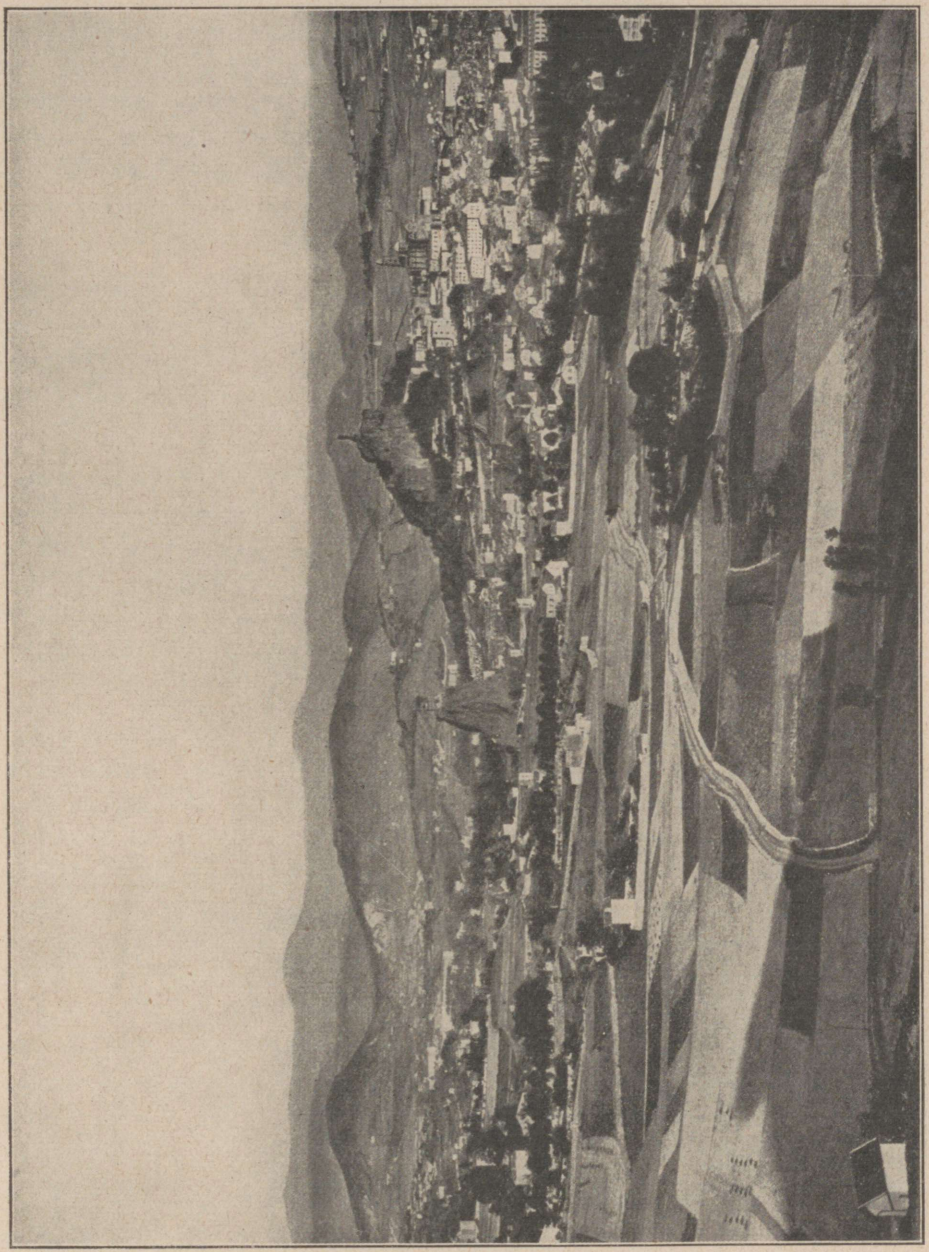

Lõuna-Prantsusmaa maastik Puy ümbruses.

mille varemed on praegu silmale meelepäraseks mälestiseks nende kangete valitsejate võimuajast.

Kõigist sõdadest ja viletsustest hoolimata on Prantsusmaa olnud alati rikas maa. Ent jõukus jagunes seal ebaühtlaselt, nii et rikaste ja vaeste vahe-

line erinevus kasvas aegamööda Prantsusmaal suuremaks kui kuski mujal. Sellal kui kuningas ja ülemkiht elasid väga pillavalt, jäi rahvas ikka rohkem ja rohkem vaeseks kurnavate maksude pärast ja rahva meeleolu oli soodsaks pinnaks arvustusele ja rahulolematuse külvamisele, mida mõttetarkade kirjutised levitasid. Kõik see viis Prantsuse revolutsiooni süttimiseni a. 1789, mil kuningriiklik kord kukutati, aadlikud ja rikkad kas tapeti või kihutati maalt välja. Kuningas Louis XVI ja ta noor ilus abikaasa Maria Antoinette pidid tapalaval tegema heaks oma eelkäijate pillamise ja kuriteod rahva vastu.

Napoleon Bonaparte oli see sõjamees, kes revolutsiooni möllude järel kirjutas Prantsusmaa võidurikaste sõdurite abil oma nime ja kangelasteod ajalukku. Tema uhke võidukäik lõppes siiski sellega, et ta kaotas Waterloo lahingus oma krooni ja vabaduse ning pidi veetma oma elu viimased päevad inglaste vangina St. Helena saarel.

Napoleoni poolt uuesti sisse seatud keisririik ei püsinud kaua. Aastal 1848 kuulutati maa teist korda vabariigiks, ja presidendiks valiti Louis Napoleon, suure keisri vennapoeg. Oma kuulsa onu nime abil õnnestus tal jälle hõlpsasti vallutada keisritrooni, millel ta siis valitses Napoleon III nime all 18 aastat, kuni 1870 õnnetus Saksa-Prantsuse sõjas pidi andma end Sedani all sakslastele vangiks. Siis muutus Prantsusmaa kolmandat korda vabariigiks.

Midagi ei ole ekslikum kui arvamus, mida kuuleme sageli pahatahtlikelt välismaalasilt, nagu oleks perekonnaelul Prantsusmaal vähene tähendus. Nii viidatakse sageli sellele, et prantsuse keeles puuduvat kodu tähendusega sõna. Tõeliselt on aga perekonnaelu Prantsusmaal palju tähtsam ja mõjukam kui mitmel muul maal. Üksikud perekonnaliikmed on suurel määral oma perekonna hoole all. Perekonnanõukogu võib näiteks end segada pillaja asjadesse ja takistada teda saatmast hätta temast olenevaid. Selle otsuseid võib tarbe korral panna maksma koguni seaduse teel. Perekondadel tarvitseb siiski harva otsida abi seaduselt, sest selle liikmete vaheline ühisside on sedavõrt kindel, et tõsisemad riiud ja vastuolud on haruldased. Prantsuse ema on oma poegade poolt suuresti austatud. Nende lapsepõlves on ta neile mänguseltsiliseks, nooruses usaldusaluseks ja küpses meheeas ideaalkujuks. Kui prantsuse noormehele juhtub mõni õnnetus, siis pöördub ta pigemini ema kui isa poole, lootes eelmiselt suuremat arusaamist ja abi.

Vanemate ja laste suhe on väga lähedane. Koosviibimistel lubatakse kõigil võtta osa ühisest jutust ja nii õpivad noored juba varakult avaldama oma arvamusi mitmesuguseis küsimusis. Kui mõni laps teeb tabava tähenduse või näitab kuidagi teisiti teravat meelt, siis avaldavad vanemad talle kiitust. See lähedane suhe võib aga kaasa tuua ka mõningaid halbusi. Isa ja ema lahkus võib kasvatada lastes jonnakust ja tühist edevust, kuid seda

Hollandi maastik tuuleveskiga.

Cette'i sadam Prantsuse Vahemere rannikul.

ei juhtu siiski nii sageli nagu võiks arvata. Igatahes on kindel, et prantslase osav käitumine tuleneb suurel määral sellest, et juba varakult kodus katsutakse arendada temas seltskondliku elu osavust.

Prantsusmaal on praegu palju aristokraate, kes arvavad, et vana päritolu ja pikk esi-isade rida teeb inimese teistest paremaks. Suurem hulk vaid naerab nende vanaaja unistajate üle, aga on ka palju, kes osutavad neile suurt austust. Vanade aadlisuguvõsade järeletulijail on kõige rohkem pooldajaid kiiresti rikastunud tõusikute keskel, kes tahaksid meeleldi asetada sõna „de" oma lihtsa nime ette, et näidata rahvale oma vana päritolu. Vanade suguvõsade viimased liikmed annavad praegugi tooni prantsuse peenes maitses ja kommetes, mida on alati peetud üheks prantsuse rahva väärikaimaks omaduseks.

Prantsuse rahva vooruste hulka kuulub ka järjekindel kokkuhoidlikkus. Prantslased peavad suuresti lugu varandusliku jõukusega kaasas käivast kindlustundest. Ja kuigi nad ei idealiseeri riiklikku vabadust nii suurel määral kui näiteks inglased, armastavad nad seda enam isiklikku sõltumatust.

Prantsuse kesk-klassi suure kokkuhoidlikkuse põhjused on kahesugused. Esikohal on püüe kindlustada end vanaduspäeviks. Teiseks peab koguma kaasavara tütrele, kes peab abielu paremaks kuhugi nunnakloostrisse minekust. Kodust saadud kaasavarata on aga neiul raske leida sobivat eluseltsilist. Viimasel ajal on küll suurenemas abielude hulk ainuüksi vastastikuse armastuse alusel, kuid laiades rahvahulkades on veelgi valitsemas arvamus, et abieluõnn võrsub kõige kindlamini vanemate poolt loodud ainelisel alusel.

Prantsusmaa on juba ammusest ajast tuntud maiasmokkade maana ja prantsuse köök on suures austuses ka kõige nõudlikumate keskel. Seda tõestavad muu seas need loendamatud roogade prantsuskeelsed nimed, mis valitsevad restoranide söögisedelitel. Restoranidki on Prantsusmaalt pärit, nagu juba nimigi näitab. Esimene säärane asutis avati Pariisis a. 1770. Üks selleaegne nupukas mees nägi, et kui lõigata kanatiib ühele võõrale, siis kõlbab teisele kindlasti kanakints, ja keegi ei paneks tähelegi väikest hinna kõrgendust, sest võõrad saaksid valida mitmekesiste roogade hulgast alati midagi oma maitse ja rahakoti kohaselt. Sellele esimese restorani pidajale järgnes peagi suur hulk teisi ja restoranid levisid tarvilikkude ja otstarbekohaste asutistena üle kogu haritud maailma.

Ka jookide suhtes on Prantsusmaa teiste maade seas esikohal. Üksi veinide toodang tõuseb seal aastas kümneile miljoneile hektoliitreile ja veinide sorte ning nimesid on loendamatu hulk. Kõige paremaid sorte valmistavad praegu Bordeaux, Medoc ja Graves, samuti Bourgogne ja Champagne. Veinide kõrval valmistatakse Prantsusmaal muidki jooke, nagu konjakit ja likööre. Konjak, mis on saanud oma nime Cognac'i-nimelisest linnast, valmistatakse veinide destilleerimise teel, ja likööridest jutustatakse, et maailm võlgneb nende eest tänu Louis XIV vanadusnõrkusele. Tema

Rocamadour'i kabel ja küla Lääne-Prantsusmaal.

„südamekinnitamistilgad" olid segatud viinast, suhkrust ja mõnesuguseist vürtsidest. Sellest saigi alguse likööride valmistamine.

Prantsusmaal on juba vanast ajast peale laialdasi asumaid pea kõigis maailmaosades. Aafrikas on neist tähtsaimad Maroko, Alžeeria ja Sahara, mis on küll suuremalt jaolt kuiv, tühi kõrb, ning lisaks Lääne- ja Kesk-

Uzerche'i linn Vézère'i jõe ääres Kesk-Prantsusmaal.

Aafrika. Aasias on Prantsusmaal Indo-Hiina ja mõningad alad Ees-Indias. Lõuna-Ameerikas on taas asumaaks kuulus Guayana, kuhu Prantsusmaa saadab oma sunnitöölisi. Lisaks kuulub Prantsusmaale suur hulk saari ja saarestikke pea kõigis ookeanides.

„MAAILMA SÜDA" — PARIIS.

„Pariis ei ole linn, see on maailm," ütles Karl V, kes valitses Prantsusmaad 14. sajandil. Oleks huvitav kuulda, mida ütleks see keskaegne kuningas, kui ta võiks näha nüüdisaja Pariisi, mille rahvaarv tema ajal oli vaevalt mõned sajad tuhanded, mis aga nüüd on tõusnud 4 miljonile, mille maa-alune raudtee päeviti veab miljoneid inimesi ja kus tuhanded muulased maailma igast nurgast otsivad enesele vaikseid tööruume või uimastavaid lõbustusi. Linn, mille öisel taeval loitvad valgusreklaamid tunduvad nüüd vaimu ja mõistust sümboliseerivate tuledena. Vaimujõud hiilgas seal juba keskaja pimeduses ja see õigustab Pariisi praegugi säilitama oma vana nime — La Ville Lumière — Valguselinn.

Mida vaatleksime siis kõige pealt selles omaette maailmas, mille nimi on Pariis? Võõra kujutlus on nii sageli liikunud Pariisi kuulsail bulvaritel, seepärast käime ehk vahest kõige pealt läbi selle kuulsa ringi, mille moodustavad Boulevard du Montmartre, des Italiens, des Capucines ja de la Madeleine, ja mis on rahvusvahelise elu peasooneks ning keskuseks. Toredad kauplused, peened restoranid ja kohvikud, kinopaleed ja teatrid piiravad seda lõbustustetänavat, mille nägusais kioskites müüakse terve maailma ajalehti. Nii oleme jõudnud Madeleine'i kiriku juurde, mis on eriti tuntud oma ilusa muusika ja rikkama kihi laulatuspidustuste poolest. Kiriku trepilt avaneb uhke vaatepilt. Meie ees on Place de la Concorde, Pariisi ilusaim väljak ja vana Bourbonide loss, mis on nüüd saadikutekojaks, moodustades väärika kaaslase Madeleine'i klassilisele templieesküljele. „Üksmeelsuse väljakuks" (Place de la Concorde) kutsutakse seda kohta nüüd, ent rida veriseid mälestisi seob teda nende aastatega, mil teda kutsuti Place de la Révolution'iks. Sinna oli püstitatud giljotiin a. 1793, seal hukati Louis XVI, Marie Antoinette ja ligi 3000 maa paremaisse aadliperekondadesse kuuluvat meest ja naist... Place de la Concorde'ist loodesse suundub Pariisi toredaim tänav — Champs Elysées; seda piiravad haljendavad puiestikud ja tagaplaanil kerkib valdav Napoleoni Võiduvärav, mis on püstitatud ta võidukäikude mälestuseks. Võimsas võlvialuses leegitseb igavene tuli tundmatu sõduri auks. Terve päev ja pool ööd vurab siit mööda autode lõpmatu rida, mis liiguvad edasi-tagasi linna ja Boulogne'i metsa vahel. Viimane on Pariisi suurepäraseim ja pariislaste armastatuim puiestik

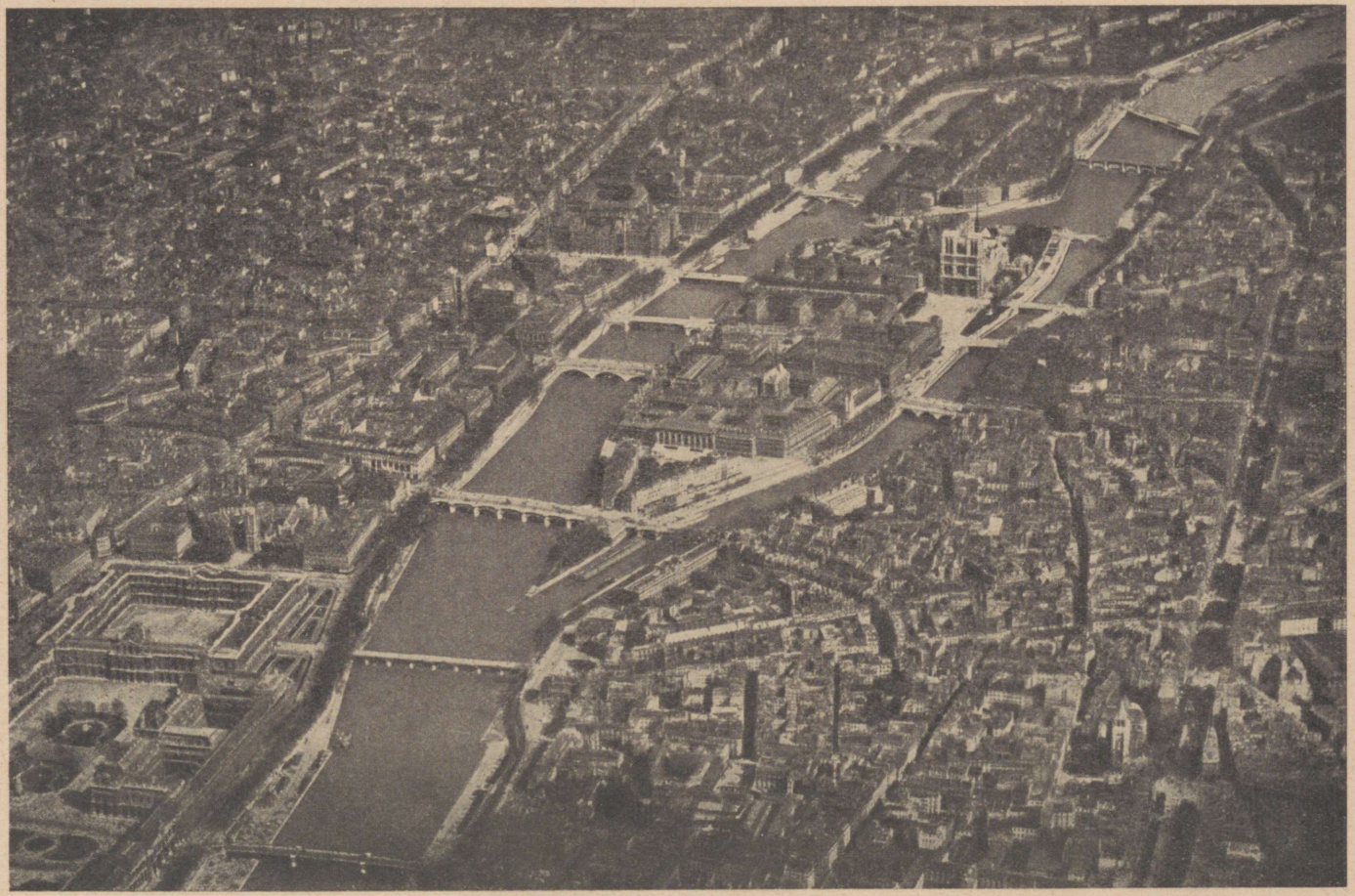

Pariisi keskuse ülevaade lennukilt.
Keskel Seine'i jõgi L'Ile de la Cité saarega, millel linna vanimad ehitised, muu seas Notre Dame'i katedraal.

idülliliste tiikidega, kus ujuvad valged luiged, luksusrestoranide ja hotellidega, võistlusväljade, ilukoskede ja purskkaevudega.

Ent heitkem pilku ka teissugusele Pariisile: La rive gauche, linnaosa, mis aastasadade kestel on olnud üliõpilaste ja kunstnikkude asupaigaks. Juba 13. sajandi alul asutati siia ülikool, mis oma asutaja, Püha Louis' pihiisa Robert Sorbon'i järgi sai endale nimeks Sorbonne. Nii kutsutakse ülikooli praegugi. Keskajal peeti loenguid eeskätt Rue du Fouare'il, „Õle tänaval", kus õpetaja luges ülevalt aknast, kuna õpilased istusid maas talvel õlekubudel ja suvel heinakuhjadel. Kui palju mugavam on praeguse aja üliõpilase elu selles suures toredas ülikoolihoones, mille kardinal Richelieu laskis ehitada 17. sajandil ja mis ehitati ümber ning laiendati u. 40 a. tagasi, ja Cité Universitaire'is, moodsas üliõpilaslinnas, mis kasvab ja laieneb üha Parc Montsouris' ümber asetseva nägusa ja hea linnaosa suunas.

Kunstnikkudest elab osa veelgi vanas Montparnasse'i linnaosas, mis piirdub üliõpilaste Quartier Latin'iga. Pariisi Kunstiakadeemias ja eraateljeedes ei õpi kunstnikke mitte üksnes Prantsusmaalt, vaid kogu maailmast, veetes nii töö- kui lõbustuspäevi Montparnasse'is. Nii Montparnasse'is kui Quartier Latin'is on rohkesti odavaid üliõpilaste ja kunstnikkude restorane, kus võib kohata isegi hiinlast istumas oma riisitassiga ja söögipulkadega, kus venelane sööb oma peedisuppi balalaikade saatel jne. Ka muhameedlased on loonud oma mošee-ehitise näol Pariisi tüki idamaad; seal kuulevad nad palvetundide kuulutamist minarettidest, seal näevad nad uudishimulikkude eurooplaste hulgas liikuvat oma maamehi burnusesse mähituna. Mošee juures on eht araabia kohvik oma imeliku muusikaga, kus ka võõrad võivad istuda patjadel ja juua musta mokkat.

Väga väheste linnade ajalugu on nii vahelduv nagu seda on olnud Pariisi oma. See on olnud mitmete põrutavate ja veriste võitluste näitelavaks. Ligi 2000 aasta eest vallutas Julius Caesar Seine'i saarel asetseva väikese Lutetia linna ja tegi sellest roomlaste asunduse. Kristuse eluajal ja Tiberiuse istudes tseesarite troonil ehitati nüüdsele La Cité saarele Jupiteri tempel. Selle pagana usu pühakoja kohal kerkib nüüd Notre Dame suurepärase mälestisena keskajast. Kirik sai valmis a. 1235 ja kiriku kahe nelinurkse torni servadele on kunstnik aja nõuete ja maitse kohaselt seadnud koletisi, fantastilisi olendeid ja kuradeid kõige paha võrdkujudeks. Kiriku tummad müürid on olnud mitme tähelepandava sündmuse pealtvaatajaks. Jeanne d'Arc kuulutati seal omal ajal nõiaks ja ketseriks. Vaevalt võis ta ise või ta trööstitu ema, kes oli pealt kuulamas seda ränka otsust, aimata, et kiriku võimumehed hiljemini kuulutavad ta pühakuks. Seal krooniti väike korsiklane Napoleon keisriks ja seal pani ta ise endale krooni pähe. Loomult ateistlik revolutsioon muutis katoliiklaste püha templi Mõistusetempliks ja Püha Neitsi pildi kohale, mida oli kummardatud üle 400 aasta,

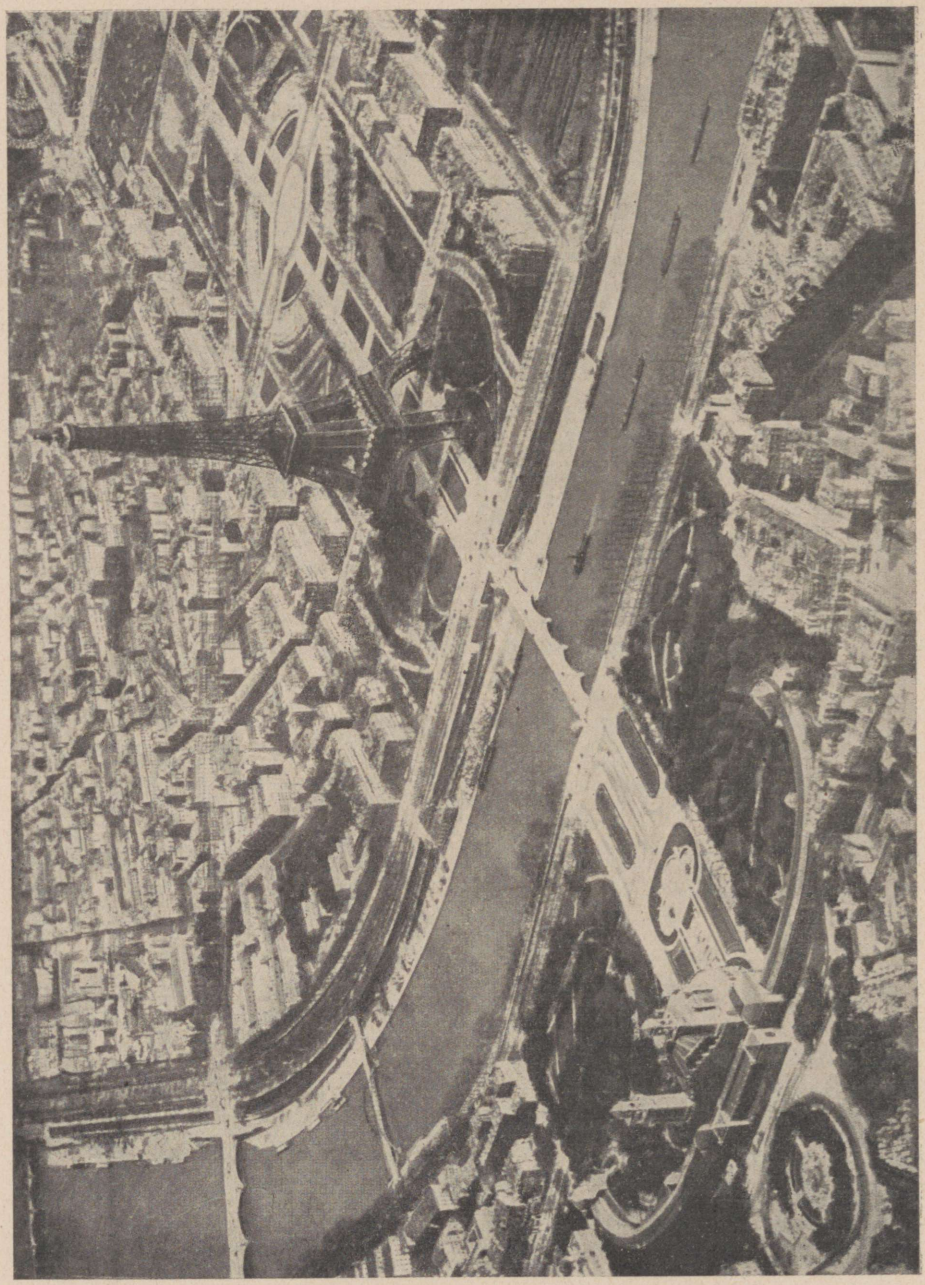

Vaade Seine'i äärsele Marsi väljakule ja Eifeli tornile.

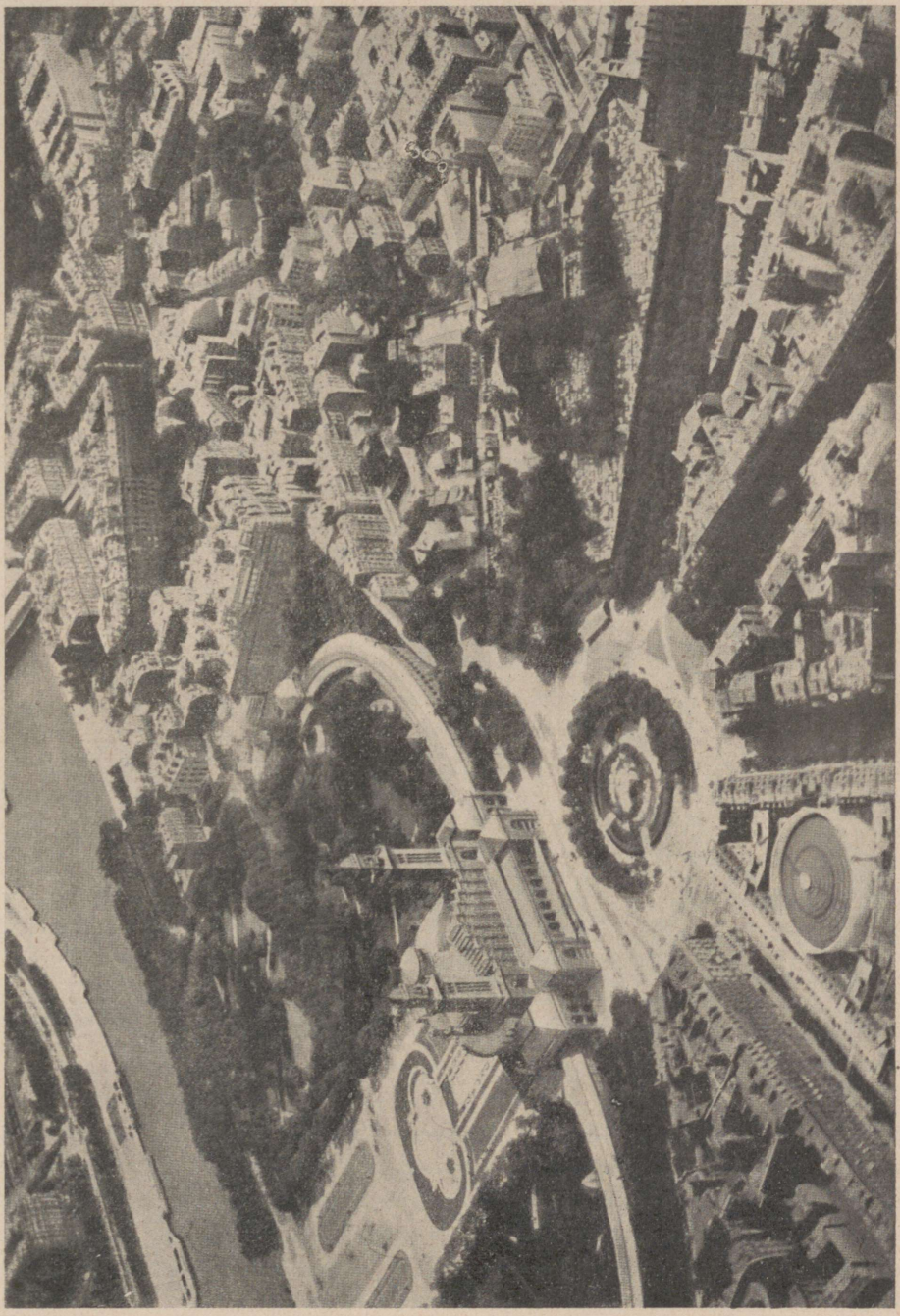

Passy linnaosa ja Trocadero väljak Pariisis.

seati vabadusejumalanna früügia mütsis. Mõned aastad hiljem palvetati Notre Dame'is taas Püha Neitsit.

Üks teine suurem ehitis, mida ükski võõras ei jäta vaatamata, on kohtupalee, Palais de Justice. Asetsedes Seine'i saarel, on ta korduvalt kannatanud tulikahjude läbi, ent esialgsest paleest on siiski säilinud mõned keskaegsed ümmargused tornid ja vanad saalid. Seal on ühtlasi kohutav ja kuulus Conciergerie, Pariisi kõige vanem vangla. Siin vaevlesid Maria Antoinette, verejanuline Robespierre, kes mõistis surma hulga inimesi, advokaat Malesherbes, Louis XVI kaitsja, ja enam kui 2000 hirmuvalitsuse ohvrit enne tapalavale astumist.

Napoleoni austaja võib Pariisis jälgida keisri sündmusrikast elulugu. Ta võib näha maja nr. 13 Quai Conti ääres, kus Napoleon elas noore leitnandina, just lõpetanud Brienne'i kadetikooli. Kakskümmend aastat hiljem krooniti ta Notre Dame'is keisriks. Peakiriku käärkambris säilitatakse praegugi ta hiilgavat kroonimismantlit. Napoleon rajas ilusa rue de Rivoli arkaadtänava, tema loodud on ka Pont d'Austerlitz, see üle Seine'i kaarduv tore kivisild, mis pidi olema ühe tema hiilgavama võidu mälestusmärgiks. Oma tormilise elu viimase puhkekoha leidis Napoleon Invaliididekirikus. Lihtne, punasest graniidist raiutud kirst sisaldab ta põrmu. Haruldaselt ilusasse sinisesse valgusse uppuva lahtise hauakambri sissekäigu kohale on kirjutatud sõnad, mida Napoleon jättis oma testamenti:

„Loodan, et minu põrm võib puhata Seine'i rannal, prantsuse rahva keskel, keda nii väga olen armastanud."

Ent Pariisi tõmbejõuks pole ainult toredad ehitised, haljendavad puiestikud, ajaloolised mälestusmärgid, kunstiväärtused ja rahvusvaheline hiilgus. Seal võib näha ühtlasi kirjut ja vilgast rahvaelu, mille vaatlemine pakub palju huvi. Kõige pealt paistab meile silma, liikudes üle elava liiklemisega bulvarite, *l'agent*, meeldiv politseikordnik tumesinise mantli ja valge kepiga, tänava sõjapealik, kes asjalikult ja heatahtlikult kaitseb jalakäijaid autode alla jäämise eest. Paljud lugejaist on kindlasti kuulnud sõna *midinette*. Pole aga kindel, kas kõik teavad, millest see nimetus on tuletatud. Nimelt ruttavad nad keskpäeval — *à midi* — tänavale ja bulvaritele sööma oma vähenõudlikku lõunaoodet, mida saadab alati lõbus nali ja vallatlemine. Bulvaritel näeme ka *le trimadeur*'i, kes oma konkskepiga õngitseb maast sigari- ja suitsuotsakesi, et koguda neid seljas rippuvasse pruuni kotti. Siis sorteerib ta tubaka ja müüb seda odava hinna eest edasi vaesemaile tarvitajaile. Iga turist seab oma sammud vähemalt kord suurtesse turukaubamajadesse — kõige meelsamini hommikuhämaruses, mil selle Pariisi „kõhu" poole viivad tänavad on täis igasuguse juurvilja hunnikuid. Igal pool näeme tugevaid siniseis rõivais kandjaid kõiksuguseis fantastilisis peakatteis. Luksemburgi aias näeme tillukesi prantslasi, ehitud nagu nukukesed, ujutamas väikesi purjepaate tiigis või kaevlemas liivas. Juhtub sageli, et nende hoidjail,

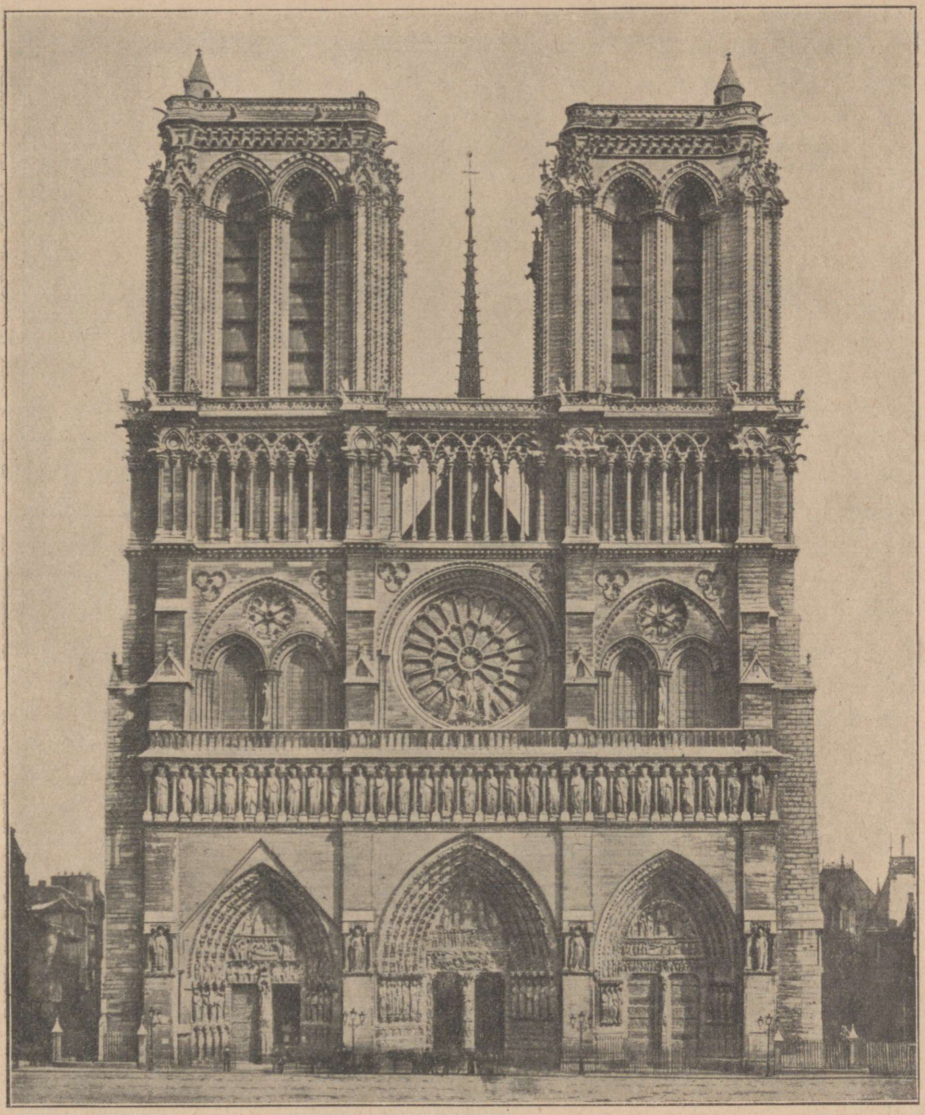

Pariisi Notre Dame'i peakiriku esikülg.

kes on enamasti pärit Bretagne'ist, Normandiast või mujalt provintsist ja keda hüütakse harilikult meelitusnimega *Les nou-nous*, on oma vormirõivais meessõber ja et see meie arvates väike mehike parajasti jutleb oma kallikesega lähedasel pingil.

Kaldatänavail on oma tüübid: kõige pealt sageli kõne all olnud omapärased bukinistid, kes istuvad kokkupandavail toolidel oma kastide juures, mis täis vanu raamatuid ja muid haruldusi, ja kes väga meeleldi ajavad mõne

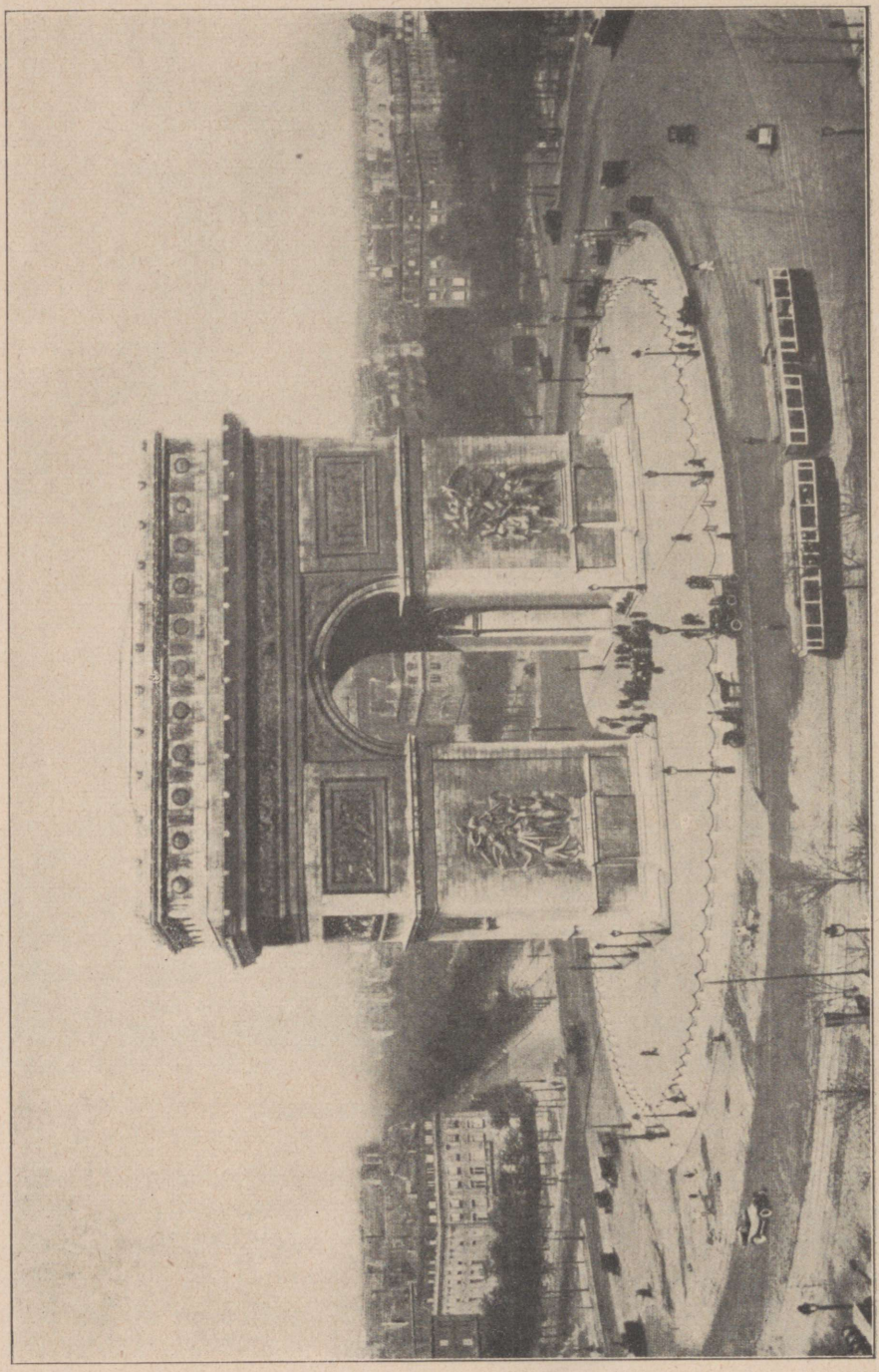

Pariis, Võiduvärav ja Place de l'Etoile.

hea sõna juttu oma ostjatega. Üks teine tüüp on padjatoppija, keda võib näha St. Louis' saare madalamal kaldatänaval. Siin oli enne aristokraatne linnaosa, aga nüüd elab siin käsitöölisi ja kehvemaid inimesi. Seal on padjatoppijal sobiv koht levitada oma käsitööd. Siin-seal Seine'i kaldail on näha õngitsejaid pikkade ritvadega, kergeusklikke inimesi, sest vaevalt keegi neist on saanud siit kunagi kala. Laudadest kokku löödud lotjadel töötavad pesunaised küünarnukkideni ulatuvas seebivahus. Ja viimati võib silmata ka neid valgust kartvaid tüüpe, kes veedavad oma elu Pariisi sildade all.

Nii suurlinlik kui Pariis ka on, ei puudu siin siiski täielikult ka maaelu idüllid. Lõunastades mõnes Montparnasse'i kunstnikkude restoranis, võib näha karjast ajavat oma väsinud kitsekarja piki uhket bulvarit. Imeliku vastandina ilmub vahest kohe selle järel hiina poiss, kes suurepärase osavusega pillub nuge, ühtlasi lauldes mõnd oma kodumaa ühetoonilist viisi. Pühapäeviti võib juhtuda, et mõni Pariisi algupäraseist „küladest" korraldab rongkäigu. Siis marsib pürjermeister pidulikult tuletõrje ja pasunakoori eesotsas ja järele sammuvad lõbusad kodanikud oma laste ja lilledega, et lõbustada end kotis jooksmisega ja muude mängudega. Ja kui maaliline ilme on neil laatadel, mida peetakse pea läbi aasta ühes või teises Pariisi linnaosas. Uht kutsutakse piparkoogilaadaks, mis peetakse neliteist päeva enne lihavõtteid, mõni teine kestab jälle jõulust uueaastani, võttes enda alla Pariisi suuremad põiktänavad. Lihtsais putkades müüakse mänguasju, kompvekke ja igasugu kribu-krabu, siin on lasketiire, kus peetakse loosimisi, võitudeks suhkrukotid jms. 14. juulil peetavail laatadel võib taas imestella hiiglanaisi, mõõganeelajaid, tulevikuennustajaid jne.

Vaimuvalguse ja hariduse linn... Kui mitmele suurvaimule on see tuletorn, mille nimi Sorbonne, olnud sajandite jooksul teenäitajaks. Seal õppis keskajal Dante, Itaalia suurim luuletaja. Duns Scotius, Bacon, Erasmus, Calvin — need on kõik endiste Pariisi üliõpilaste nimed, mis kõlavad nüüd üle kogu maailma. Kaks paavsti, 20 kardinali ja 50 piiskoppi on tulnud Sorbonne'ist selle hiilgeajal, 13.—15. sajandil. Uuemal ajal kuulusid Pariisi ülikooli üliõpilaste hulka Pascal, Lavoisier, Descartes ja hiljemini Pierre ning Marie Curie, kes leiutasid raadiumi ja said selle eest koos Nobeli auhinna. Ja missugust suurepärast osa on mänginud Prantsusmaa ja osalt ka teistegi maade kirjanduses Quartier Latin'i kõrtsid ja kohvikud, tavernid ja brasseriid, mille kohvilaudades arutati kirjanduslikke küsimusi. Ladina linnaosas on veetnud oma päevi Racine, Molière, La Fontaine, Voltaire, Aleksander Dumas, Balzac ja Rouget de Lisle, Zola, mõlemad Goncourt'id, Daudet ja palju teisi. Isegi kaugemate maade kirjanikud on otsinud Pariisist uusi muljeid oma tööde jaoks.

Pariis. Café de la Paix' kohvik Ooperiväljakul.

BRETAGNE.

Mitu miljonit aastat tagasi, sellel geoloogilisel ajastul, mida kutsutakse kivisöeajaks, ulatus läbi Kesk-Euroopa valdav mägedeahelik Lõuna-Venemaalt Briti saartele. Praegusel ajal on sellest järel ainult üksikuid ärakulunud jäänuseid. Endised mäed on mattunud suuremalt jaolt nooremate settekihtide alla. Võrdlemisi rohkesti on säilinud vana mägismaad Prantsusmaa loodenukis, Bretagne'is ja osalt Normandias. See ala vastab üldjoontes muistsele Armorika maakonnale ja geoloogid nimetavad ka seda Armorika kiltmaaks. Meri on uuristanud kaljurannikusse lõhanguid, mille ilu on ülev ja omapärane. Paljud lõhangud moodustavad häid sadamakohti. Ühe sellise ääres asetseb tähtis sõjasadam Brest. Bretagne'i siseosad on enamasti

künkalised ja mägised. Idas levib lainjas tasandik Vilaine'i jõe ja Rennesi linna ümber. Läänes moodustavad kaljumäed kaks seljandikku, mille kõrgeimadki tipud ei küüni siiski 400 meetrini merepinnast. Kanarbik katab kohati laialdasi nõmmealasid, kuid karedast maapinnast hoolimata on maa siiski igal pool põlluks haritud. Eriti palju kasvatatakse tatart, kartulit, lina ja kanepit. Niiskes ilmastus haljendavad niidud pakuvad rikkalikke söödamaid karjadele.

Rannarahvas on siiski ammusist aegadest peale saanud oma ülalpidamise merest. Bretagne'i kaljusaared on kasvatanud väga julgeid kalastajaid ja merimehi. Bretoonid on kirjutanud Prantsuse merisõidu ajalukku mitmedki hiilgavaimad leheküljed. Mitmed sajandid enne meie ajaarvamise algust on selle ranniku ees asetsevail saaril elanud ida-rümnid, kes on pidanud eriti kasulikku vahetuskaubandust Cornwalli kaevandusest saadud tinaga, mida nad müüsid Lõuna-Hispaania tartessidele ja föniiklastele. On alles selgitamata, millisesse tõugu kuulusid ida-rümnid. Roomlaste vallutusretkede ajal elasid Lääne-Bretagne'is keldi päritoluga osismid. Sama osavad merisõitjad olid ka lõunaranniku veneedid. Caesar mainib, et veneetidel on palju laevu, millega nad käisid Britannias, ja et nad merimeestena olid osavamad oma naabritest. Palju hiljem, 5. ja 6. sajandil p. Kr. tulid britid suurel hulgal üle mere, kui roomlased olid lahkunud Armorikast. Seda rahvarändamist tuleb seada ühendusse rõhumisega, mida anglo-saksi vallutajad avaldasid põhja pool Kanalit elavate keltide suhtes. Sugulusest hoolimata ei vaadelnud armoriklased seda nende maale tungimist sugugi lahkete silmadega. Tekkisid kokkupõrked, ent uustulnukad, kes alatasa said juurde uut verd oma kodumaalt, levisid kiiresti ja saidki pea ülevõimu Lääne- ja Põhja-Bretagne'is, mille rahvastik veel tänapäevgi on suurema kasvuga ja heledam kui nende lõunapoolsemad naabrid.

Nimetus Bretagne, Britannia minor ehk Väike-Britannia, on tõenduseks briti kolonisatsioonist. Armoriklased kõnelesid küll üldiselt ladina keelt, aga britid säilitasid oma keldi keele, mis püsib rahvakeelena praegugi. Uued asunikud tõid kaasa ka oma laulud ja muinasjutud, mis Bretagne'is osalt muutsid oma ilmet. Bretooni bardid laulsid kuningas Arturist ja ümmarguse laua rüütleist. Tregasteli ees asetsev Avalo saar peaks olema see koht, kuhu haavatud muinasjutukuningas kanti võitlusväljalt. Kui uskuda bretoone, siis pole Artur surnud, vaid elab edasi ühes maa-aluses lossis ja näitab end mõnikord inimestele kotka kujul. Bretagne'i muinasjutumaailm pole taganenud isegi nüüdisaja realismi eest. Mõned imelikud muinasjutud ja legendid elavad praegugi rahvasuus edasi.

Üks ilusamaist muinasjuttudest on lugu Isi linnast, mis vajus merre ja asetsevat nüüd Douarnenez' lahe põhjas, kus praegugi vaikse ilmaga arvatakse nägevat selle losside varemeid. Is olnud bretoonide arvates nii suur ja uhke, et prantslased, otsides nime oma pealinnale, polevat leidnud midagi

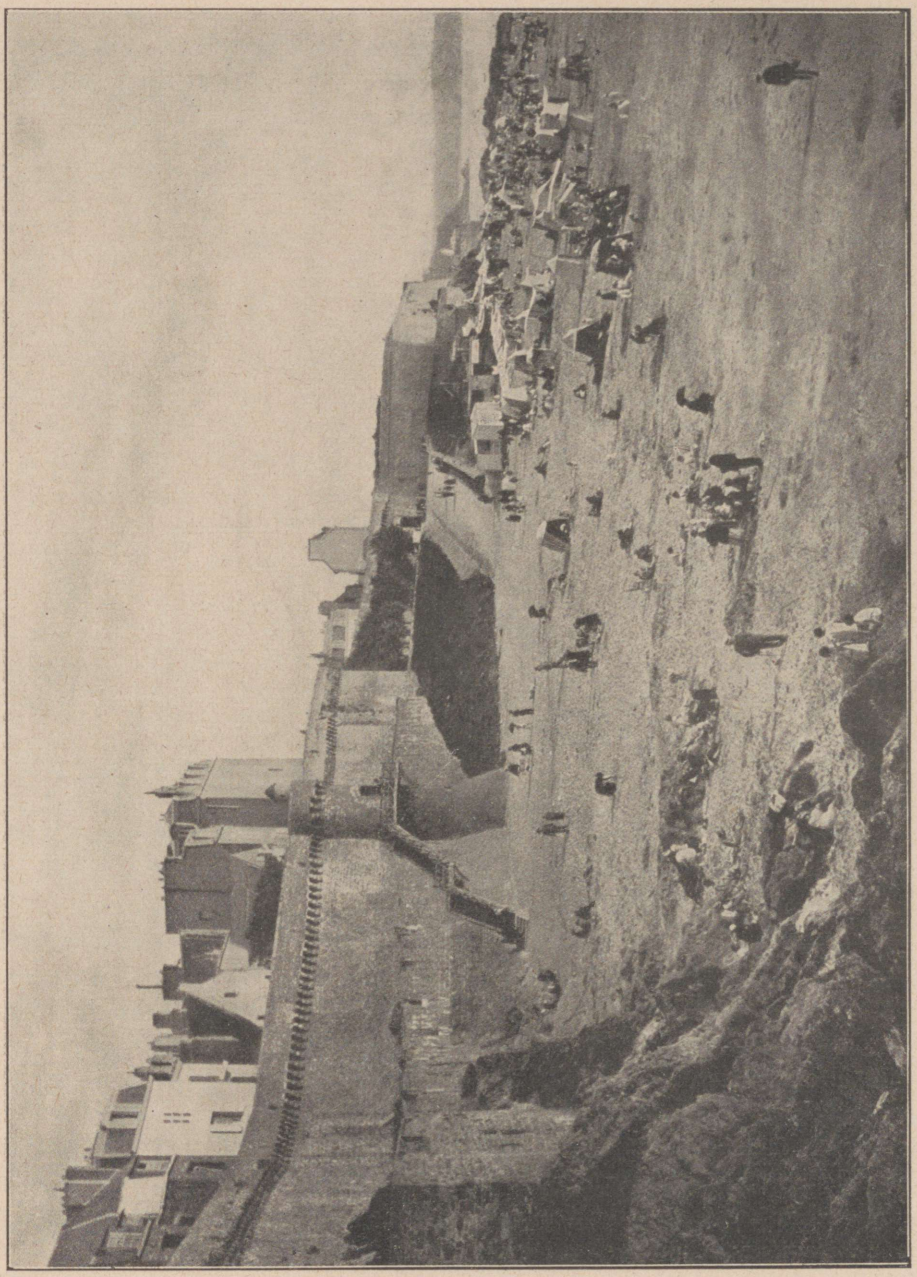

Saint-Malo supelrand Bretagne'i põhjarannikul.

paremat kui Par Is, s. o. Isi võrdne. See muistne linn olnud ehitatud merepinnast madalamale kohale, kuid müürid ja paisud kaitsesid teda merelainete eest. Kuningatar Dahut kandnud ise oma kaelaketis selle värava võtit, mis hoidis

kogu linna saatust. Kuningatari uhkusel polnud piire, ta vastanud pilkavalt neile, kes hoiatanud teda, mitte kiusata üleliia Jumala kannatust. Siis aga tuli Isisse uhke muulane, kes võlus kuninganna oma ilusate sõnade ja pilkudega, varastas võtme ning avas keelatud värava. Siis sööstis meri sisse ja linn hukkus kõigega, mis seal oli. Räägitakse, et ümbruskonna kirikuõpetajatel olnud vanal ajal kombeks purjetada merele ja lugeda palveid merepõhja kadunud linna eest. Jumalateenistused ja eespalved mängivad praegugi väga tähtsat osa bretoonide elus, kuigi kirik on kaotanud ühe osa oma mõjust. Pühakuid peetakse mõnesuguseiks rahvuskangelasiks, ja rahvas käib truult nende pühitsemispidudel.

Üks säärane pidustus, „laulu ja mere pidu", on mingi kirikuteenistuse ja rahvapeo vahevorm. Osavõtjad loodavad saada patud andeks ja vabaneda oma tõbedest. Päevasele palvetamisele järgneb õhtul tants ja lõbutsemine. Palverändajad ronivad põlvili kohtadele, kus on maetud pühakute maised jäänused, et juua haua juures olevast allikast. Õhtu tulekul algab aga lõbus tants harmoonika või „biniouni", bretooni torupilli saatel. Vahel pakutakse ka karastavaid jooke ja noorsugu lõbustab end karussellil või kiigel.

Rumengolis peetakse üht püha, mis on eriti levinud ja tuntud. Seal hoitakse alal üht kuulsat jumalapilti, mis parandavat kõik tõved. Seda pidu nimetatakse ka lauljate peoks ehk „pardoniks". Selle nime tekkimise kohta on olemas vana legend. Kuningas Gralon lasknud heita oma ilusa tütre Ahese merre, et ise vältida kord temale tulevat uppumissurma. Ent Ahes muutus sireeniks, merineitsiks, kelle imeilus laul veetles merimehi ja kalastajaid mere sügavustesse. Gralon palus oma surmavoodil Püha Neitsit kaotada Ahese nõiutud häält. Püha Neitsi seletanud, et ta ei võivat seda teha. Selle eest lubas ta aga saata hulga jumalikke lauljaid, kes igal aastal esineksid Rumengoli pardonil.

Üks teine kuulus pardon on saanud oma nime tuntud St. Jean du Doigtist, pühast Sõrme-Johannesest. Siis tehakse tuld, mis mitmeti tuletab meelde meie jaanituld. Vaestel ja santidel on igaühel oma pardon, samuti ka merimeestel, nii surnuil kui elavail. Surnud merimeeste pardon on pühendatud Pühale Annale, Maarja emale, kes bretooni muinasjutu järgi olla võtnud omale abikaasaks Prantsuse kuninga, kes aga hülgas Anna, kui märkas, et ta sünnitas lapse, kelle isa polnud kuningas. Ingel viis Anna üle mere pühale maale, ent vanaduspäevil tuli ta tagasi Bretagne'i, kus ta jagas kogu oma varanduse vaestele ja suri ise puuduses.

Bretagne'i rohkeist pühakuist esindab kristlikku kangelastüüpi Galonnek. Tema püha peetakse aprillis, kui linnud algavad oma lauluaega. Püha Galonnek on pärit Iirimaalt. Oma varajases nooruses kuulas ta Püha Patriku õpetust, ent 18-aastaselt jättis ta Iirimaa ja purjetas üle mere Bretagne'i.

Pärast mitmeid seiklusi jõudis ta kuhugi Plouyasteli lähedal asetsevasse kohta. Siin istus ta ühe maja trepile lootes, et teda kutsutakse sisse. Aga peremees tuli välja ja kihutas ta minema. Nii kõndis Galonnek ühelt ukselt teisele, saades igal pool sama halva kohtlemise osaliseks. „Zevel", kasi minema, oli ainuke, mida ta sai kuulda ja selle pärast ongi küla nimi nüüd Pouzevel.

Ent naaberkülas elas vaene lesk, kel polnud midagi muud kui päikesest kuivaks kõrvetatud kivine maatükk, mida ta ise ei jaksanud harida. Siiski võttis naine Galonneki vastu, nagu oleks ta olnud tema lihalik poeg. Tasuks hakkas Galonnek kaevama ta põldu ja vaata: selge veega allikas tuli esile, muutes senise kuiva nõmme haljendavaks põlluks. Seda nähes palusid külaelanikud Galonneki enda juurde. Ta oli ka sellega nõus, elas ühes onnis ja õpetas neid tundma oma kohustusi Jumala ja teiste inimeste vastu. Lisaks vabastas ta koha huntidest ja sääskedest. Juba vana mehena astus Galonnek vapralt aadlihärrade vastu, kui need tahtsid teha siin rahvale liiga.

Ühel päeval leiti Galonnek surnult tee äärest. Sõbrad võtsid ta laiba ja matsid selle Püha Poli kirikusse. Ta hauda ilustab tagasihoidlik graniitsammas, millele on kirjutatud üks ainuke sõna: Galonnek. Veel nüüdki on bretooni naistel kombeks panna oma lapsi sellele kivile ja palvetada: Anna, püha Galonnek, minu lapsele kaks südant, ühe, mis suudab teha head, ja teiseks turteltuvikese südame, mis on täis vagadust ja otsekohesust. Galonnek tähendabki „otsekohene".

Muistsel ajal oli Bretagne gallia druidismi üks tähtsamaid keskusi. Druidid olid preestrid, kohtunikud, arstid ja nõiad. Valgeis rõivais, ehitud tammepärgadega, toimetasid nad oma palveteenistust kas metsade pimeduses või paljail mägedel, kus kogu loodus näis olevat täis imelikku hirmu. Druidid ohverdasid isegi inimesi. Nende politiline mõju oli suur ja nende mõju keldi rahvastiku ilmavaatele ning moraalile näib olevat olnud väga tugev. Nad olid enne Rooma aega Gallias valitsenud kultuuri edasikandjad. Vallutajad otsisid alguses nendega koostööd, et nende kaudu mõjustada rahvast, aga hiljemini keelasid keisrid druidide kummardamise. Druidide kombed ja ebausk säilisid siiski kõrvalisemais kohtades ristiusu tulekuni.

Need imelikud mälestusmärgid, mida nimetatakse druidide kivideks ja druidide altareiks ja mida on eriti rikkalikult leida just Bretagne'is, on vaevalt druidide ehitatud, küll aga on nad tarvitanud neid oma usulisis toimetusis. Muinasteadlased seavad druidide kivide püstitamise palju kaugemasse minevikku kiviaja lõppu või pronksiaja algusse. Neil kividel ja kiviehitisil on mitmedki keldikeelsed nimetused. Üksiti seisvaid obeliske, mis koosnevad ühest ainsast vähe või mitte sugugi tahutud kivist, nimetatakse menhiriteks. Püstkividest kokku laotud lameda kivikaanega kasti või kirstu kutsutakse dolmiks ja kiviring on cromlech. Peale selle on kiviridasid, mille prant-

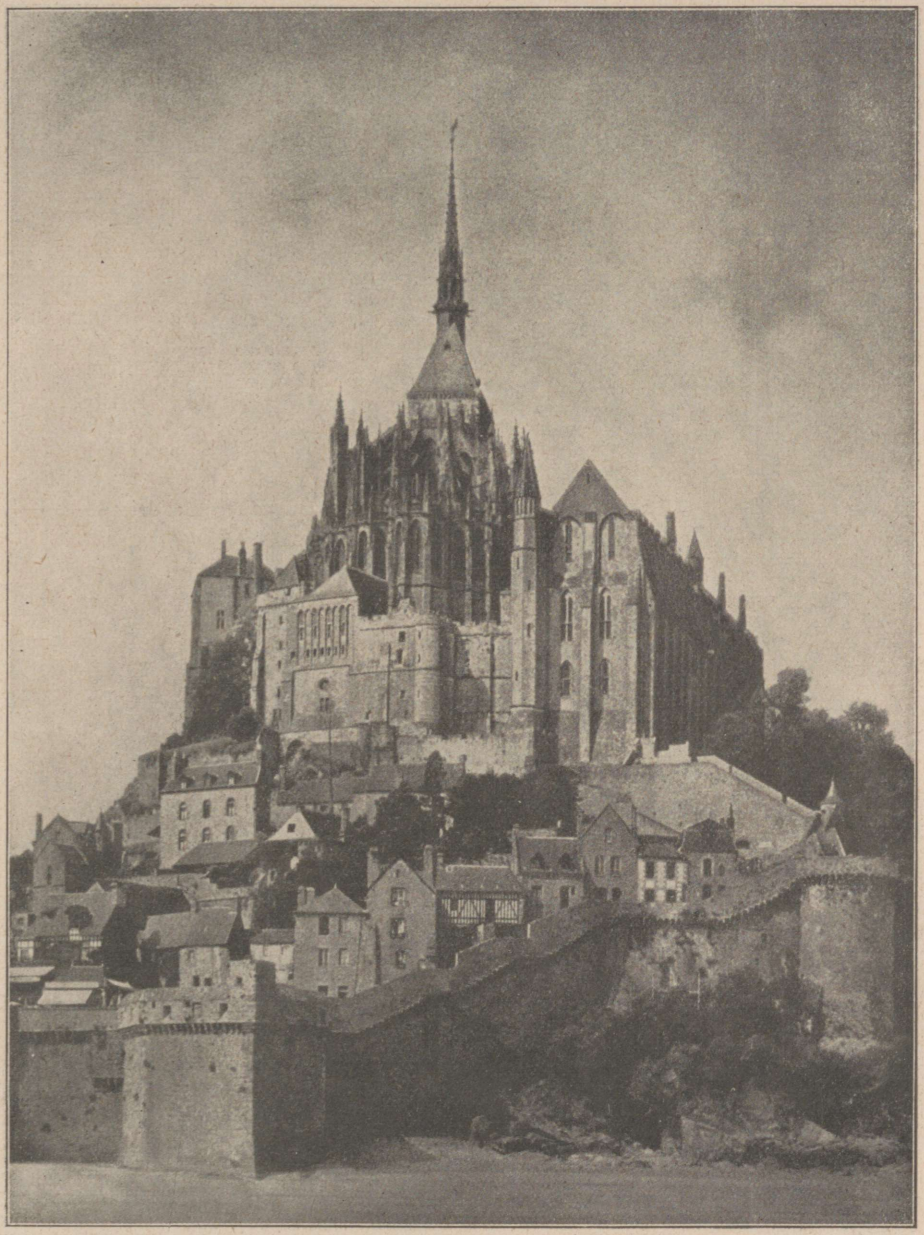

Saint-Michel'i klooster Bretagne'i põhjaranniku eelsel saarel.

suskeelne nimetus on allignements. Tähelepandavaid kiviridu leidub Carnacia lähedal asetsevas Menecis. Siin asetseb 11 rida järjestikku ja kogu ehitisse kuulub 2730 kivi.

Noored bretooni neiud Piiha Barbara „pardonil" (mälestuspeol).

Bretagne'i vanad rahvarõivad on eriti maalilised. Bretooni mõrsja on oma täies ehtes väga veetlev, tuletades meelde suurt liblikat. Rõivad on ilustatud kuldtikanditega, kübar ja krae on valmistatud peenist pitsidest ja põll ilusast lillelisest sametist. Määri (pürjermeistri) maja ees, kus pulma-

pidu toimub, ootab pulmarong. Tüdrukud, igaüks oma kodukoha rahvarõivais, naljatavad noormeestega, astudes mõrsjapaari ilmumisel rongi ja jäävad täiesti vait. Algab teekond kirikusse, kus preester juba ootab. Altari ette on seatud kaks tooli peigmehele ja pruudile ja nende ette kaks küünalt. Kirikuteenistus pole pikk, kuid jätab siiski juuresolijaile sügava mulje. Kirikliku laulatuse lõpuks minnakse välja aasale, kus korraldatakse pidusöök. Sellest saavad osa kõik kohale ilmunud vaesed ja rikkad. Söök lõpeb sageli litaaniaga, mida loeb mõni vana naine surnute mälestuseks.

Surnuid mälestatakse alatasa. Neid peetakse nagu elavaid meeles. Matuspaigad on sageli keset küla või linna, et haudades lamajad võiksid kuulda ka kirikulaulu ja jumalateenistust. Kui inimene on surnud, ütleb bretoonlane, siis on ta maksnud oma „sou" ja läinud üle silla, või tasunud sinu ja minu võlad.

Bretagne'is on üha veel palju inimesi, kel pole kindlat elukohta, vaid kes rändavad maanteil. Siia kuuluvad puukingategijad, kes ise koguvad oma tooraine metsadest, korstnapühkijad, kudujad, katusetegijad, kaltsukorjajad ja muud. Nad viidavad mõnesugust muretut mustlaselu.

Bretagne'i tähtsaim tuluala on kalastus, mida harrastatakse osalt ulgumerel, osalt rannikuil. Rannikukalastajate paadid on sageli väikesed ja lahtised. Sääraste paatidega minnakse heeringapüügile Kanalisse või sardiinipüügile Biskaia lahte. Tursa- ja heeringapüügiks Islandi lähedal peab bretoonlane tarvitama siiski suuremaid ja tugevamaid laevu. Inglaste võistlus on sundinud neid jätma oma vanad alused ja võtma tarvitusele auru- ja mootorlaevad. 16. sajandi algusest peale käisid Bretagne'i mehed kalastamas Newfoundlandi rannikuil, kuid a. 1904 pidi Prantsusmaa loobuma sellest eesõigusest.

Bretagne'i võõras rahvastik ja eriline asend võimaldas neile juba keskajal teatud iseseisvuse. Bretoonid tunnustasid vaid nimeliselt karolingi keisrite ülemvalitsust ja samuti olid lood prantsuse vasallisuhtega. Alles uue aja alguses liideti maakond lõplikult Prantsusmaaga. Kuigi bretoonid on säilitanud oma vanad kombed ja austavad keldi keelt, ei või siiski kõnelda nende lahkulöömise püüdeist. Bretagne'i elanikel on olnud alati needsamad õigused mis teistelgi prantsuse kodanikel.

LÄÄNE-PRANTSUSMAAL.

Olime otsustanud vaadata pisut ümber siin imeilusal Prantsusmaal ja valisime peatuskohaks Pariisi ning Hispaania vahelise Poitiers'i. See kinkude otsa ehitatud Poitou maakonna, nüüdse Vienne'i departemangu pealinn on vana ajalooline koht. Püha Radegundis, frankide kuninganna, lahkus oma halvast merovingi mehest ja asutas siia kloostri, kus saatis mööda

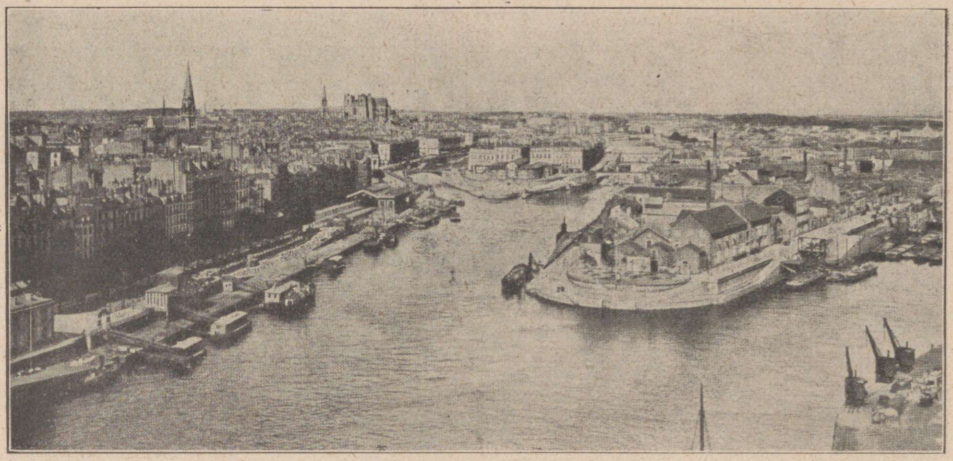

Lääne-Prantsusmaa Nantes'i sadamalinna üldvaade.

oma aega heategudes ja vahete-vahel kuulas ka luuletaja Fortunatuse hilisladinakeelseid luuletisi. Aastast 587 peale on see linn olnud püha kuninganna matusekohaks. Baedekerist loen — koolis ajalootundides õpitu on juba ununemas —, et Karl Martel lõi Euroopasse tungivaid muhameedlasi Poitiers'i väljal a. 732. Karl VII abiga asutati Poitiers'i ülikool a. 1432, ja sellel väikesel maakonnalinnal, mis on ühtlasi piiskopi asukohaks, ongi mõnesugune teaduslik ilme.

Oli ilus õhtupoolik, kui astusime Poitiers'i jaamas rongilt maha. Võis märgata, et olime tulnud Pariisist provintsi. Peaaegu esimene asi, mida märkasime (muidugi olime juba enne seda märganud linna ilusat, mägist ümbrust ja maalilist asendit), oli rammus sigadekari, mida aeti piki tänavat mööda meie kohvikust, mis asetses jaama lähedal. Päike oli juba loojenemas ja meie ruttasime läbi kõverate mägiste tänavate, otsides püha Radegundise jälgi. Neid oli juba Notre Dame la Grande'is ning peakirikus, eriti aga St. Radegonde'is, mis on ehitatud vana kloostri asemele. See on just Prantsusmaal nii kadedustäratav ja imelik, et iga tühine linnake sisaldab oma kolm, neli keskaegset kirikut ja muid mälestusmärke, millest peaks jätkuma kas või kogu maale. Notre Dame la Grande'is sätendasid meile vastu ilusad klaasmaalid, peakirik üllatas oma valdavate mõõdetega ja St. Radegonde'is võisime astuda peaaltari ees olevasse krüptasse, pühaku puhkamiskambrikesse, kus küünlad põlesid kivise kirstu kaanel. Lagi oli üleni must ja tahmunud, mis pole ka ime, kui kujutella, et 14. sajandi kestel on põletatud siin kirstu kaanel küünlaid. Katoliiklaste hardusele on iseloomustav, et krüpta seintele harilikkude votiivpiltide kõrvale oli riputatud väikesi kirju ja päevapilte — laste, noorte plikade, sõdurite omi — kuhu oli kirjutatud, „Püha Radegundis, kaitse teda", või „aitäh".

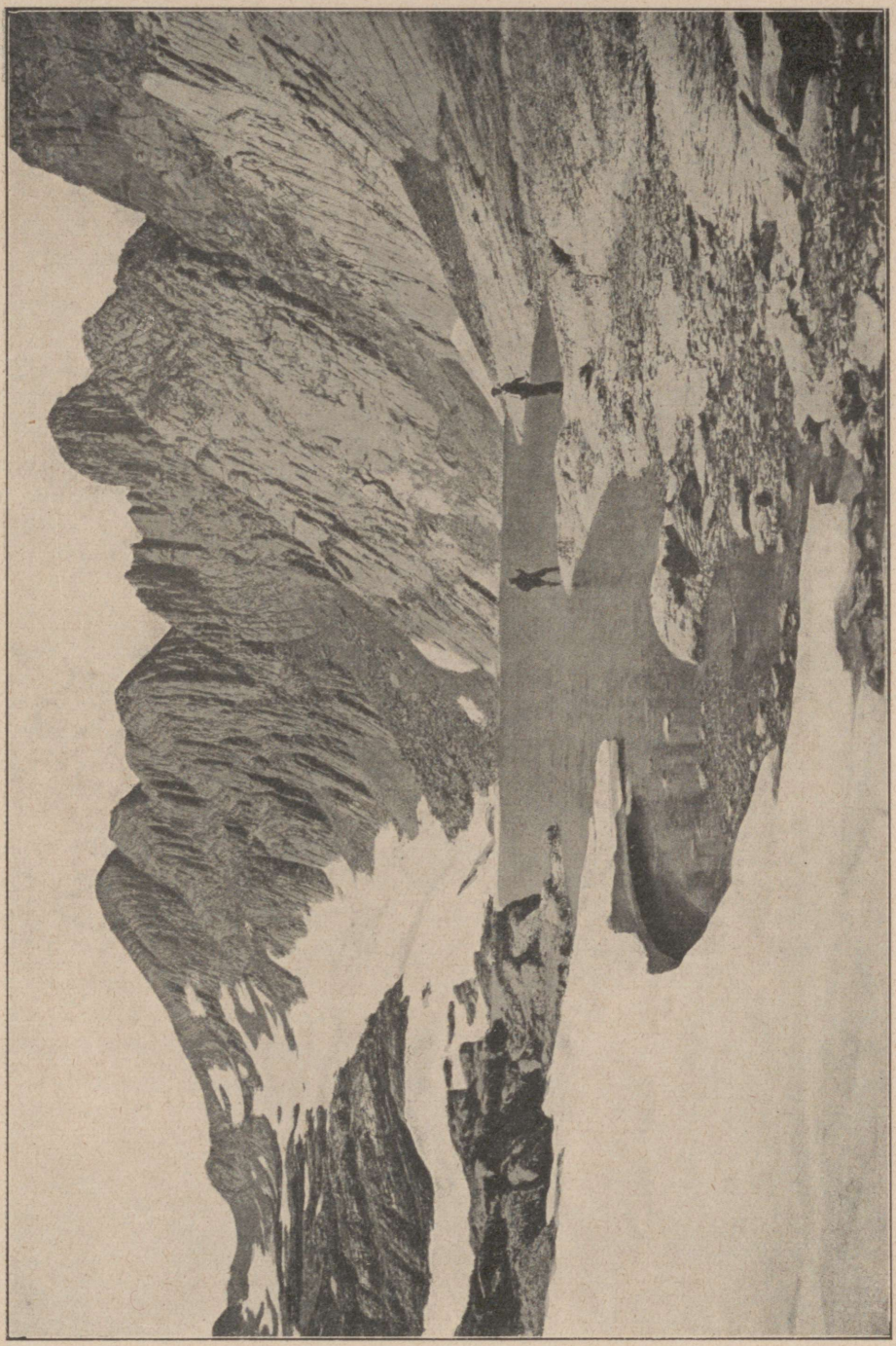

Pürenee mäestiku kõrgeim tipp Mont Perdu liustiku ja sulamisvee järvega.

Õhtu pimeduse tõttu ei näinud me enam muud kui linna kirikut ja vaadet kõrkjasse kasvanud Claini jõe teiselt kaldalt. Kui sammusime tagasi hotelli piki vaikseid, peaaegu valgustamata tänavaid, tundus päris loomulik, et meile tuli vastu mustis rõivais nunnade rongkäik. Noort Poitiers'i esindas seitsmeteistkümneaastane gümnaasiumiõpilane, kes sattus meile juhuslikult juhiks meie kirikust kirikusse rändamisel ja osutus haritud rahva õnnestunud pojaks.

Poitiers'ist läksime enne kukke ja koitu, sest tahtsime juba täna jõuda Prantsuse-Hispaania piirile. Ümbrus, mis seni oli meenutanud täiesti harilikku Kesk-Euroopat, muutus üha naeratlevamaks. Pariisis kurdeti kuivuse üle, aga siin oli kõik lopsakas ja roheline nagu heal suvel kunagi. Aasta kolmas heinategu oli parajasti hoos ja viinamäed levisid meie ees nii kaugele kui silm ulatus. Oli näha linnu mäenõlvakuil, metsviinapuuga üle kasvanud varemeid, kus gooti vormid tulid nähtavale. Jaamades seisev rahvas hakkas muutuma ikka rõõmsailmelisemaks ja tumedaverelisemaks. Ent kõik see oli alles algus. Kui astud Bordeaux's rongile, mille vaguneile on kinnitatud silt „Irún", märkad, et oled sattunud päris uude maailma. Kõik see, mis põhjamaalasele on seni tundunud tumedana, muutub nüüd äkki heledaks, näiteks reisuseltsilised. Meie vagunikupeesse astus väike nunn — prantslane, kuigi teel Hispaaniasse, ja tema kõrval elav hispaanlanna, päris pesueht Sevilla tüdruk ning ah sa taevane isa — kui ilus! Süsimustad juuksed, silmaterad sama mustad nagu silmamunad valged, ihunahk tume, hambad pärlvalged, nägu peente joontega. Ta naeris lõhkemiseni minu kõneharjutuste üle, aga muidu polnud ta kuigi kõnekas. Teistes kupeedes oli taas ehtsaid mustlastüüpe.

Bordeaux'le järgnesid paari tunni jooksul maastikud, mida oleks võinud sama hästi pidada põhjamaisiks. Les Landes'i maakond oli nagu mõni vana tuttav kodumaa nõmm, tasane, lame, kidurate mändidega. Paiguti õitses kanarbik. Nii mänd kui kanarbik olid lähemalt vaadeldes küll pisut teissugused kui meil, ent siiski tundus nagu pisut ootamatult näha sellist maastikku siin nii kaugel lõunas. Daxi ümbruses muutusid metsad suuremaks ja ümbrus hakkas naeratlema. Ja siis tulid kõik need imeilusad kohad, Bayonne, Biarritz, Hendaye, mil Püreneede tipud hakkasid sinama vasempoolsel vaatepiiril ja Atlandi ookeani sina oli ilmunud paremale poolele. Kuski kaugel, seal nende sinavate mäeharjade taga, mis olid nii kõrged, et neid oleks võinud pidada pilvedeks, on see Roncesvalles, kus saratseenide vaenlikud jõugud on löönud kord lahingus Karl Suure vennapoega Rolandi ja tema väge. Teadusmehed ütlevad küll, et küsimuses oli vaid tähtsusetu kaitsesalkade kokkupõrge, aga selle muinasjutulise sõjasarve hääl, millega Roland viimaks oli nõus teatama teistele oma hädast, on kõlanud läbi mitme sajandi ning mitmes keeles. Ja seal oli meri, mille ületas esimesena Kolumbus, kuigi mitte

Reini org Lorelei kalju kohal.

just sellest nurgast, kust ta suundus otsima uut maailma, uusi inimesi. Sinine see oli, veel enam kui sinine ja paiguti roheline, paiguti lilla. Isegi väikest nunna valdas sügav hardumus.

Jeannette, Me lähdimme Ranskaan ja Espanjaan. Porvoo 1927.

LÄBI IDA-PRANTSUSMAA LOTRINGIST PROVENCE'INI.

Prantsuse-Saksa piirilt, millest pääsesime üle ilma takistusteta jaama kohal, millel oli väga pahaennustav nimi Apach (meenutab apašši), suunasime oma teekonna otsejoones Riviera poole. Olime saanud päikeseigatsuse verre.

Kihutasime siis lõunasse. Tee läks läbi Diedenhofeni — praeguse Thoinville'i — õhtu pimeduses hõõguvate rauasulatamisahjudega, Metzi, kameeleonilinna, mis on juba kaks korda vahetanud oma keelt ja meelt pisut enam kui viiekümne aasta jooksul, ja Nancysse, ilusasse, uhkesse, kunstilisse, vana hertsogilinna, et jõuda viimaks meeleolurikkasse Langres'i linna samanimelisel ülatasandikul, mis ajaloolasele ja turistile on otse pärl ning isegi pärliks õige haruldane. Teisiti öeldes, sõitsime läbi Lotringi, nii endise Saksa Lotringeni kui ka juba ammu Prantsuse Lorraine'i.

Lotring! Kas ei sisaldu juba selles nimes tükk ajalugu? Kas ei lenda mõtted seda nime kuuldes tagasi Lotringi vürstide ja nende vaheliste võitluste juurde, 1870.—71. aasta sündmustele ja viimaks maailmasõja hirmsale jõukatsumisele, mil võideldi nii Lotringi kõrgeil mägedel kui selle sügavais orgudes? Nii sakslased kui prantslased on võidelnud selle omandamise pärast elu ja surma peale.

Ja mis ütleb Lotringi rahvas ise?

Ent kes sellest hoolikski? Nad on rahul nii kaua kui nende elu-olu on korras ja nad võivad künda rahus oma punakaspruune põlde ja juua õhtuti oma haput maaveini kaupmehest restoranipidaja leti ees. Mõned neist kõnelevad prantsuse keelt, teised saksa keelt, ent prantsuskeelsed on pidanud sageli võitlema prantslaste vastu, ja saksakeelsed sakslaste vastu. Keelepiir oli viimaste sajandite jooksul nihkunud prantslaste kasuks ja tänapäev katsub Prantsuse valitsus muuta elanikud jälle prantslasteks. Kas see õnnestub, on tuleviku küsimus. Mäletan elavalt üht noort lotringlast, kellelt küsisime teed ühes väikeses külas Nancy ja Metzi vahel, seega peaaegu keelepiiri lõunapoolses osas. Ta ei osanud prantsuse keeles seletada asja ja jäi kohmetuks. Kui aga kordasime sama küsimust saksa keeli, muutus ta nägu jälle rõõmsaks.

Ent kuidas seletada seda, et saksa lotringlased on olnud ametlikult nõus sellega, et neid nimetatakse prantslasteks. Igatahes väljapoole maakonda ei

Reini lisajõe Mooseli looge Beilsteini kohal.

kuuldu sellest midagi. Selle mõne sajandi jooksul, mis maa oli prantslaste käes, siirdus keelepiir ida poole, ei jõudnud siiski Metzist kaugemale. Selle kuue aastakümne ajal, mil maa oli sakslaste oma, ei saadud keelepiiri sugugi nihkuma, kõigist saksastamispüüdeist hoolimata — või vahest just selle kiuste. Prantslastena säilinud lotringlased on Prantsusmaa kõige kangemad marurahvuslased.

Lotring on enam-vähem lamedapinnaline mägismaa, laialdane lava, kust algab palju suuri jõgesid. Nimetame neist ainult Moosel'it, Marne'i ja Saône'i. Siin on kauges geoloogilises minevikus olnud kõrged mäed, kuid aegade jooksul on need tasandunud, tulemusena mõnesugune lainjas kiltmaa või ülang. Siis on see ülang kerkinud või on merepind maapinna suhtes laskunud. Igal juhul on jõed alustanud oma uuristavat tegevust ja jätkavad seda alatasa. Jõed uuristavad oma orud üha sügavamaks, maa libiseb mitmel pool sügavate sängide poole ja nii võib kogu ala võrrelda voodivaibaga, kuhu on kootud sisse sügav muster.

Sellest selgub, et olime tulnud siia oma autoga pisut liiga hilja. Kui oleksime tulnud mõned miljonid aastad varem, siis oleksime ehk leidnud siin eest alpimaastiku, ja kui meie sõiduaeg oleks olnud vaid mõned sajad tuhanded aastad tagasi, siis oleksime näinud endi ees puutumatut ülangupinda.

mida mööda oleksime võinud mugavalt vuristada, kui vaid oleks juhtunud olema teid. Ent nüüd juhtusime tulema ajal, mil jõed olid jõudnud uuristada kaunis sügavad sängid, millest pidime otsima ühtelugu ülepääsu.

Lotringi külasid võib aimata juba tüki maa takka nende omapärase, mitte just kõige meeldivama lõhna järgi. Seal on nimelt kombeks asetada sõnnikuhunnikud peatänavale, just otse majauste ette. Nähtavasti määravad seda tegeliku elu nõuded, muid põhjusi ei oska ma märgata. Peatänaval võib hõlpsasti liikuda raskeil neljarattalisil vankreil, mida veavad suured hobusemürakad ja sellepärast peavad sõnnikuhunnikud olema just seal. Lisaks tuleb veel muid põhjusi. Majaperenaine tahab istutada oma aia tänava poole, peremees viidab seal meeleldi oma vaba õhtu veinipudeli taga ja talutütred tahavad kasvatada roose selle tähtsa liiklemistee ääres. Tagajärjeks on, et sõnnikuhunnikute kõrval on näha ilusaid aedu ja lopsakaid roosipuhmi ja majade esikülgi vaadeldes näeme, et võõrastetubade aknad avanevad otse sõnnikuhunnikute kohale. Aknaid ei avata muidugi kunagi, ja nii vist peabki olema, sest muidu istuksid miljonid kärbsed puhkama ilusaile aknaeesriietele seedima oma kõhutäit.

Lotringlased kuuluvad peamiselt alpiinse tõu hulka. Neil on ümmarik nägu ja ümmarik pea. Saksakeelsel alal on rahvas kaunis hele, sageli siiski punaka peaga, mis viitab tõusegunemisele. Aga prantsuse keele alal muutub rahvas päris mustaks ja seda rohkem, mida kaugemale lõuna poole tuleme.

Oma sõidul lõuna poole valisime esialgu kõige sirgema tee nagu rändlinnud, kes lendavad otse päikese poole, aga satuvad lendama vastu mõnda tuletorni laternat, mida nad on pidanud igatsetud päikeseks.

Jõudnud Metzi, otsisime sealt otsemat teed läbi Lotringi ja üle Langres'i ülangu Burgundia kaudu Saône'i orgu, ja leidsimegi selle Chalons sur Saône'i juures. Seal oli meie ees sirge orutee piki Saône'i ja Rhône'i kallast otse Avignonini.

Nancys olid meil igapidi meelepärased päevad, olime imestelnud selle Place Stanislas' nimelist turgu, mille ümber on kõige ilusamad 18. sajandi stiilis ehitised, ja käinud tegemas ostusid selle suurkaubamajades.

Langres'i ülang tuletas pisut meelde Lotringi ülangut. Nähtavasti kehv nurk. siin-seal mõni rauakaevandus, igal pool suured lambakarjad, teede ääres saared, lõhmused või plataanid, maapind punakas, ja kirikutornidel väga suured pühakupildid.

Langres on õige huvitav linn. See asetseb ühel kulumisest säilinud lavakõrgendikul, kuna seevastu kogu ümbrus on voolavast veest ära uuristatud ja nagu alandunud. Pääsesime vaid suuri vaevu linna viivast suurest mäest üles.

Linn on täiesti keskaegse ilmega ja ümbritsetud hästi säilinud müüridest. Müüri peal võib vabalt kõndida ja siit avaneb suurepärane vaade. Raudteejaamast tõustakse üles linna hammasraudteed mööda, just nagu Alpides.

Viinamäetööline Mooseli orus.

Tänavad on õige kitsad ja nende äärtel on näha eriti huvitavaid maju. Meie hotell oli õieti vana poollagunenud loss. Toad olid kunagi olnud luksussaalid, laepalgid tammest ja suured lahtised tuleasemed kirjust marmorist. Hotelli uksehoidja oli heatahtlikkus ise, seejuures täis magusat veini.

1943

Dijonis viibisime kahjuks ainult lühikest aega, sest lõunapäike vedas meid juba liiga tugevasti enda poole. See tõmbejõud muutus seda tunduvamaks, mida lähemale selle algallikale jõudsime. Dijon on Burgundia vana pealinn, kus Filipp Julge ja teised kunsti harrastavad hertsogid on pidanud oma hoovkonda.

Sõitsime edasi piki Cote d'Or'i nõlvakuid. Kõige madalamal jõgede ja kanalite ääres oli näha niite, siis järgnesid põllud, üleni punased magunaist. Põllulagendikke jagasid ruutudeks sirged puiesteed, mille pilvekõrgused paplid seisid sirges valveasendis. Teeristmeil seisid majad suurepäraste roosiaedadega. Persikud olid juba küpsed ja veetlesid meid väga tumeroheliselehestiku vahelt. Turul oli müüa samal ajal värskeid kartuleid ja uusi persikuid. Nõlvakuid katavad viinamäed, jagades ruutudeks kogu Cote d'Or'i järsaku kõige kõrgemate kohtadeni, kus algavad lambakarjamaad. Seal siis kasvavad ja valmivad kõik need suurepärased veinisordid: Chambertin, Volnay, Pomard ja Clos Vouquot ja helekollased Chablis, Mont Rachet jt. Siin päikesepoolsel nõlval saavad nad oma tüseduse, tulisuse ja suurepärased maitsevarjundid.

Chalons'ist algab kanal, mis ühendab Rhône'i Loire'i ja ta lisajõgedega. See on peaaegu elavama liiklemisega kui Canal de Bourgogne, mis läheb läbi Dijoni. Lyonist võiks kirjutada terve raamatu. Autosõitjale soovitaksin aeglast teekonda piki Rhône'i ja Saône'i kaldaid — need jõed ühinevad teatavasti Lyoni kohal ja Rhône kaotab oma sinise alpijõe värvi. Nüüd suvel oli jõgi alanenud, jättes kaldaile laia ilusa liivaga kaetud rannariba, kus kuivatati pesu või mängiti rahvuslikku kurnimängu.

Rhône'i org on silmile üks pidev nõiduslik vaatepilt. Madalamail mail kasvatatakse juurvilja ja viinamarju. Siin ei seisa viinamarjad enam sirgetena oma tugikeppide najal, vaid moodustavad vabaltkasvavaid puhmi, nagu väätkasvule omane. Mandli-, aprikoosi- ja persikupuud annavad varju lihtsaile kivimajadele ja aiad upuvad lillede värvirikkusse. Ent siin on veel muudki taimestikku: pähklipuumetsi, õli- ja mooruspuudega kaetud kinke otsatult. Kanalite ääres ja vesisemail mail kasvab metsikuna üks kõrkjaliik, millest tehakse aedu ja kuurikatuseid. Kulissidena sinavad läänes pehmejoonelised Cevennid ja idas teravamad Ees-Alpid. Kus org laieneb, sinna on muidugi koondunud asustus ja keskel on linn, nii näiteks Vienne'i ümbruses. Siin on näha ka lossivaremeid mäekinkudel, mis näitab, et juba keskajal oli siin tihe ja jõukas asustus. Valence'i lähedal näeb juba küpresse ja piiniaid, millest võib aimata Provence'i lähedust. Rahvas muutub ilusamaks. Montelimarist peale muutub see ka rõõmsamaks vähemalt laatadel ja külapidustustel.

Igal pool tundub lillede ja rohu meelepärast lõhna. Lillherned roomavad teekallakuid mööda üles, andes neile proosalistele asjadele luulelise lõhna. Ja õhtu tulekul laulavad ööbikud lehtpuusaludes. Külad asetsevad sageli

Bacharachi linn Reini ääres.

Esiplaanil vana linnatorn, tagaplaanil viinamägedega kaetud oruveer.

kinkudel ja keset küla on kirik. Gooti stiil on lõppenud Burgundias ja siinsed kirikud on juba massiivsemad romaani stiili esindajad. Peatänava ääres on küla tähtsamal väljakul kangelaste haud, üleval Gallia kukk ja kivisambas rida nimesid. Nüüd hoovab juba vastu lõunamaa õhku, rohutirtsud häälitsevad valjemalt kui põhja pool ja tulikärbsed välguvad puulatvade ning laternate vahel.

J. E. Rosberg, Autolla Suomesta Välimerenmaihin. Porvoo 1926.

PROVENCE, PÄIKESEKÜLLANE VEINIMAA.

Pole ime, et kaunis Provence on luuletajate ja laulude kodumaa. Väheseis mais tunneb inimene suuremat isu juubeldada, nähes looduseilu — säärast häälitsevat rõõmu on ju hakatud nimetama lauluks. Siin rändasid keskajal trubaduurid linnast linna, sütitades meeste meelde julgeid mõtteid ja armuigatsust naiste rinda. Nende laulud vaheldusid nagu ööbikute laul, kes laksutavad oma võluvaid viise igas Provence'i lehtsalus.

Provence on see Gallia osa, mille roomlased kõige varemini vallutasid, ja ainuke osa, mida neil õnnestus võita tervelt oma kätte. Siinne vanem kultuur on seepärast täitsa ja tervelt rooma päritoluga. Veel tänapäevgi võib seal näha puhtalt rooma stiilis ehitatud, nüüd juba täiesti lagunenud kivihooneid, ja mitmel pool on varemeiks muutunud jäänuseid nendest suurepärastest niisutusseadistest, akväduktidest, mida roomlased siia ehitasid.

Ka rahvas on rohkem rooma päritoluga kui nii mitmeski kohas Itaalias, kus kõigist maailma nurgist toodud orjad on mänginud tähtsat osa tõusegamises. Provanslane erineb teataval määral lionlasest ja veelgi rohkem lotringlasest. Tal on peenemad näojooned. Kõige selgekujulisem tüüp esineb Arlesis— arlesitari peetakse kõige puhtamaks ja ilusamaks Provence'i naiseks. Rahvatüübi üle ei saa aga otsustada linnaelanikkude, näiteks Marseille' elanikkude järgi, sest linna elanikkond on päris *„mixtum compositum"*, mille koosseisu on mõjustanud maailma kõik merisõitjad rahvad. Marseille' algelanikud olid kreeklased, aga neist pole enam kuigi palju järel. Näib, nagu oleks linnal veelgi teatud tõmbejõud kreeklaste suhtes. Igatahes on tõsiasi, et viimaseil aastail on Marseille'sse asunud elama õige suur hulk kreeklasi. Eriti harrastavad nad hotellipidamist. Ja kreeklaste hotellid pole alati kõige parema kuulsusega.

Mitmed kujutlevad Provence'i ühe otsatu lilleaiana, kus kasvavad mitmesugused viljapuud ja magusad viinamarjad. See pilt on aga täiesti ekslik. Provence'is on ka õige hõredalt asustatud kohti, paiguti päris tühje kõrbi. Üks selline koht on Marseille' linnast otse põhjas. Vaevalt aimab keegi, kes tuleb sellest suurest elava liiklemisega linnast, kus kiire liikumine

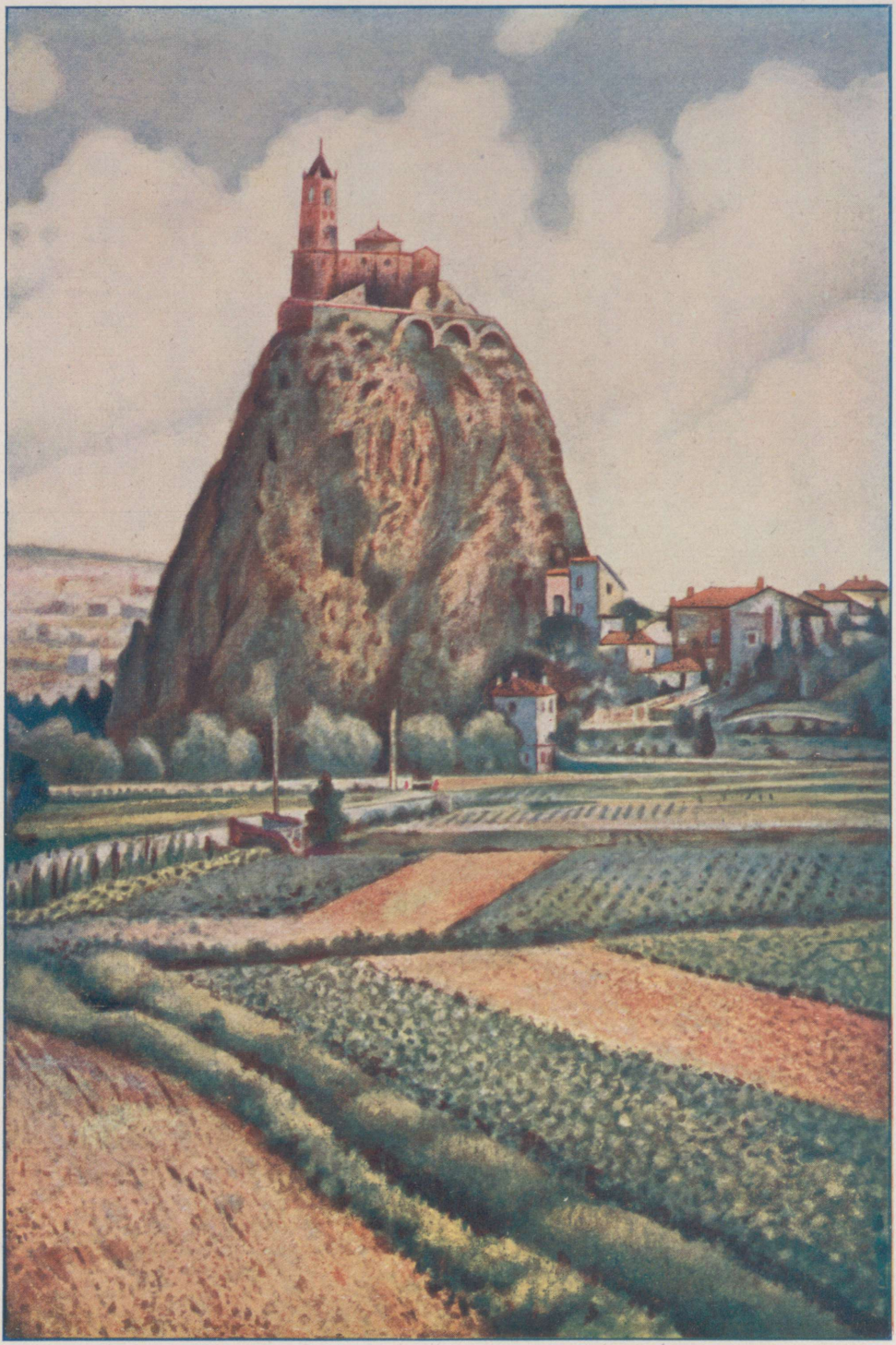

St. Michel d'Aiguille'i kaljukirik Põhja-Prantsusmaal.

Carcassonne'i vanad linnamüürid Lõuna-Prantsusmaal.

ja trügimine on sama suur nagu Pariisis, et vaid mõnekümne kilomeetri kaugusel võib leida täieliku karstimaastiku, lubjakivimägesid, mis on pinnalt nii lõhestunud, et kõik vihmavesi kaob lühikese ajaga lõhedesse. Nendest maa-alustest veesoontest saab Marseille oma joogivee ja saab seda nii rikka-

likult, et on võimalik vahete-vahel lasta vett voolata piiramatul määral otse tänavale.

Metsakate on siin kaunis vähene. Siin-seal seisab mõni üksik kuivanud mänd ja paiguti on väikesed põõsad ning makjad leidnud kohase kinnitumiskoha kaljupragudes. Aga muidu on mäed paljad, hallikad, konarlikud ja tühjad.

Teine mäestikuala on Frejusi — Cannes'i ilusast rannaribast põhja pool. Kaljualuspõhi koosneb siin punakaspruunist liivakivist. Siin-seal kasvab üksikuid korgitammi, mille nappi ilu ei lisanda sugugi asjaolu, et tüvedelt on korp maha lõigatud ja selle asemele on moodustunud must ebatasane korgimass. Seal, kus kasvab mände, põletatakse tõrva ja tärpentiini. Elamud levivad hajali, meenutades väikesi kindlustisi. Siin-seal on näha mõnd üksikut karjatalli, kuhu lambad kogutakse ööks või niitmise ajaks. Vett on napilt. Vähesed allikad, mida siin leidub, on igal pool hoolega kujundatud purskkaevudeks.

Provence'is on veel teisigi samasuguseid tühje alasid paljaste mägedega ja hõreda elanikkonnaga ning lisaks Rhône'i jõe kareda viljatu kruusaga kaetud välju, nagu Camargue, kus poolmetsikud karjased peavad oma lamba-, kitse- ja piisonikarju. Alles viimsel ajal on aetud siit teed läbi, nii et siin on hakanud käima rohkem inimesi, mõned kohad muutunud isegi tõelisteks turismikeskusiks. Liivakivistel mägedel on teed raiutud kaljunõlvadesse ja üldiselt head.

Päris Provence on madal maa. Seal levib viljakas kultuurmaastu igal pool, kus aga vähegi võimalik korraldada kunstlikku niisutust. Suurepärased sirged puiesteed viivad igale poole ja igasse ilmakaarde. Orgudes lokkavad viinamäed ja puuviljaistandikud. Nõlvadel reastuvad hallrohelised õlipuud täpsalt määratud vahemikkude järele ja nagu vehivad oma kõverate okstega. Neil oleks kindlasti väga palju kõnelda üksteisele, sest sageli on nad igivanad. Nad on näinud keskaja rüütleid ja piiskoppe, mõned võib-olla ka rooma sõjajõuke. Õlipuumäel on mõnesugune „püha maa" tundmus. Vaadeldes nii rohkearvulisi õlimägesid tundub, nagu oleksid äkki siirdunud Palestiinasse.

Provence'i suurlinnadest on palju kirjutatud. Kes teist poleks lugenud mõnd reisukirjeldust Avignonist, sellest kohast, kuhu „paavstid peitsid oma häbi", nagu öeldakse ajalooraamatuis. Ent igal juhul väärib linn, et teda näha ja temast kuulda.

Aga vist ainult vähesed on kirjutanud tillukesist väikelinnadest, millest turist kihutab läbi oma autoga elanikkude ja koduloomade meelepahaks. Kitsas ja looklev peatänav on õhtuti tungil täis inimesi, kes istuvad oma kõrkjast punutud toolidel. Mõnel on veinipudel ees. Igal pool valitseb rahu ja puhkus. Neiud panevad selga parimad rõivad; seelikud on muidugi viimase moe järgi, sest need ostetakse valmilt suurlinnade moeäridest, aga juuksed

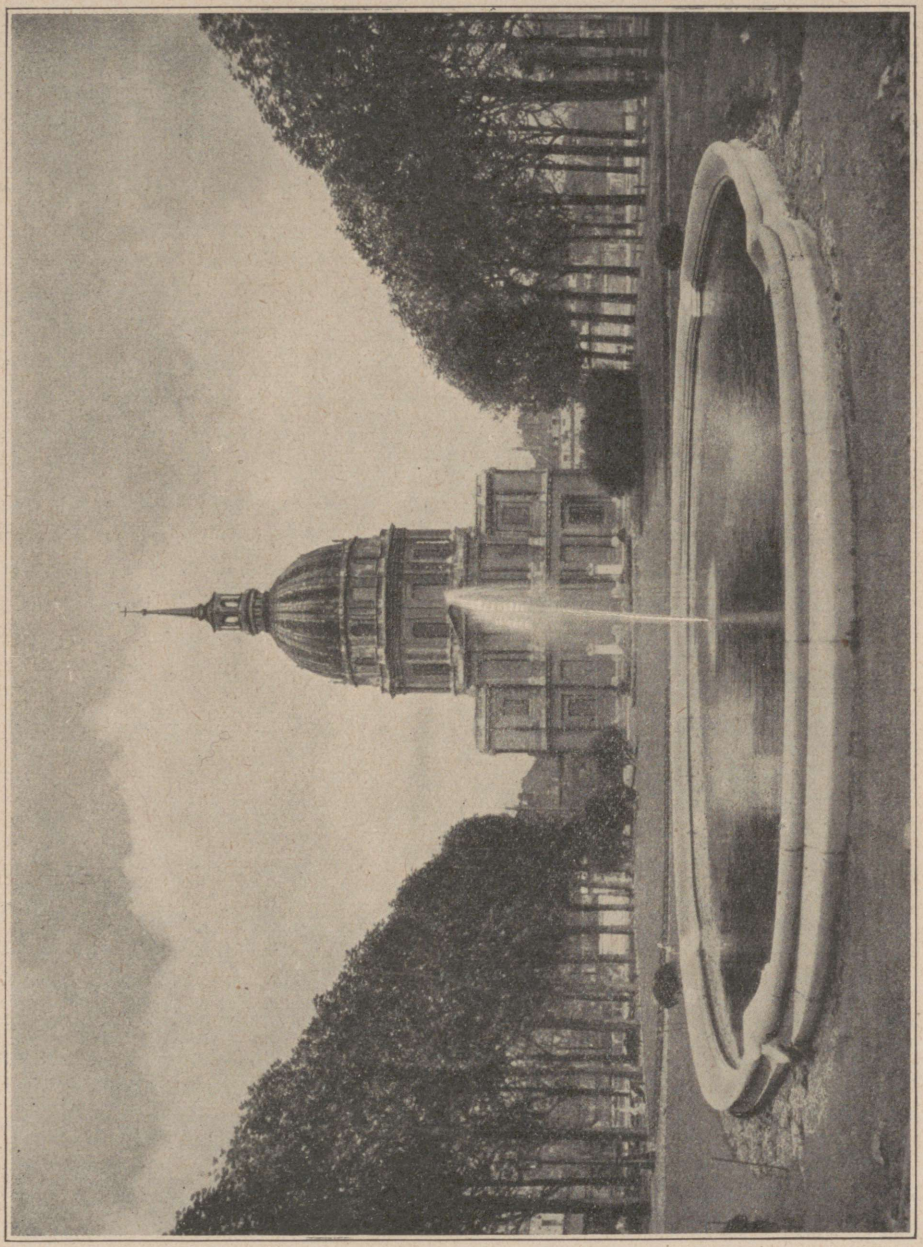

Invaliidide doom Pariisis.
Siin puhkab muu seas ka Napoleoni põrm.

pole veel lühikeseks lõigatud. Pühapäeva õhtuti korraldatakse lõbusõite. Kas üürivad paar perekonda koos autod ja sõidavad siis kuhugi lehtpuusalu varju, või koguvad nunnad kokku oma õpilased ja teevad ühiselt väikese rännaku. Säärane heledas rõivais noorte neiude, alati rõõmsate, aga mitte kunagi üleannetute tüdrukute salk on nagu kogu maakonna võrdluskujuks.

Suurem värvirikkus ilmub nähtavale siis, kui tüdrukud saavad leerist lahti. Siis on nad ehitud nagu mõrsjad, peas kroon ja pärg. Nad ongi ju sellel päeval Kristuse mõrsjad. Et näidata oma toredust ka teistele, jalutavad nad sel päeval edasi-tagasi peatänaval ja äratavad täie õigusega teenitud tähelepanu.

Selles maises paradiisis pole siiski mahti logelda. Juba viinamägedega on tööd ja jändamist küllalt. Viinapuid peab istutama, lõikama, pritsima, tugitama, neid peab hoidma nagu tillukesi lapsi. Viinamägedel töötavad naised kaitsevad end päikese põletavate kiirte eest suurte valgete kübaratega ja meeste tõmmunud käsivartest on hõlpus märgata, et nad pole vedelnud töö ajal kodus. Ka mooruspuude ja siidiusside kasvatamine annab rohkesti tööd. Nüüd olid kookonid juba ära korjatud ja müüdud. Mooruspuud olid lõigatud ja hakkasid uuesti oksi ajama, oksi, mis peavad kandma värskeid, magusaid lehti uue tulevase siidiussipõlve jaoks. Mõned puud on siiski ära kuivanud — kas on neid siis liiga palju lõigatud või olid nad juba liiga vanad.

Üks ilusamaist väikelinnadest Provence'is on Aix, õieti Aix-en-Provence, et teha vahet kahe samanimelise linna vahel. See nüüd nii tähtsusetu linn oli enne tähelepandavam, nagu mitmed teisedki Provence'i linnad. Linna peatänaval on kolm purskkaevu. Üks neist annab koguni mineraalvett. Teisel on paarkümmend veerikast purskallikat, mis uhavad vett läbi aasta.

J. E. Rosberg, Autolla Suomesta Välimerenmaihin. Porvoo 1926.

CEVENNES.

Kui sõitsime Rhône'i alamjooksu orus põhjast lõunasse, olid Cevennes'id kogu aeg paremat kätt. Enamasti meenutasid nad nukilist, tornidega varustatud linnamüüri. Valence'ist läänes oli müüriserv korratuma välimusega, sest seal kerkis taeva poole hulk heledast vulkaanilisest kivimist koosnevaid mäetippe ja künkaid. Mägedel oli näha põllutükke ja hea pikksilmaga oleksime võinud näha kas või aeglaselt atra vedavaid härgi.

Kui jõudsime üles Cevennes'idele, nägimegi, et meie ees oli tasase pealispinnaga kõrglava, nii et meie alt olime näinud selle järsku serva ja mitte sugugi mäeahelikku, nagu oleks võinud vanduda, kui vaatlesime Cevennes'e alt orupõhjast.

Rhône'i oru poolsed mäenõlvad on sügavaist kuristikest lõhestatud. Nüüd suvel on need enamasti kuivad ja sängid täis rusu ja munakaid, aga talvel ja kevadel kohavad neis vahutavad ojad. Nõlvade taimkate on puudulik, mõningad põõsad ja madalad tammed ning koltunud rohi, millest siiski elatuvad suured lamba- ja kitsekarjad. Lambapiimast valmistatakse siin erilist rokfoorijuustu. Juustu säilitatakse niiskeis lubjakivikoopais, kus

Strasbourgi üldvaade.
Keskel toomkirik.

nad saavad külge erilise hallitusseene ja omapärase maitse. Ent Cevennes'ide idapoolseil nõlvadel on näha ka muud kui kaljuseid kuristikke ja kuivanud võsa. Madalamal haljendavad igal pool helerohelised viinamäed, ja kus vähegi võimalik muuta maa astmeliseks, seal on viinamäed roninud üha kõrgemale.

Nimes'ist põhja poole jätkub viljakat Languedoc'i maastikku veel mõni aeg. Aga juba enne Alais'd muutub see karedailmelisemaks. Siin voolab siiski jõgi, mis saadab oma vee Rhône'i Tarasconi lähedal, aga sellest veest ei ole vist jätkunud ümbruse niisutamiseks. Igal pool oli näha mahajäetud aedu, kuivanud mooruspuid ja lopsakas umbrohi võttis võimust juba lagunema hakanud kivitarade vahel. Niisutamiskanalid olid kuivad ja paiguti liivaga ummistunud. Nägime ka terveid mahajäetud küli. Mõned majad seisid veel püsti, teised aga olid varisenud rusuhunnikuiks. Mõni pooleldi ärakuivanud viljapuu seisis veel paigal, sirutades oma kõveraid oksi nagu abi paludes kuivuse eest. See oli kurb vaatepilt. Ainult mõni rästik soojendas end päikese käes kivirusude vahel ja varblasetaolisi linde istus takerdunud põõsais.

Nähtavasti oli küla jäänud veeta selle pärast, et teine ülemal olev küla oli riisunud omale kogu veetagavara. Õieti oli hirmus mõelda, kuidas siin inimeste elu võis oleneda teiste, mõnikord halbade inimeste meelevallast. Mõelda, et peab sellepärast jätma oma maa ja kodukoha! Oli küll veeseadusi olemas juba Rooma ajal, aga ei tea, kuidas neid siin on kohaldatud.

Alais' ümbrus oli jälle viljakam ja viljakus ulatus täpsalt nii kaugele, kui kaugele jätkus jõevee niisutavat mõju. Seal oli viinamägesid, viljapuuaedu, õlipuusalusid ja mooruspuurühmi. Aga siis tuli äkitselt kõigele lõpp. Siin-seal katab mägede karedat paljast pinda kanarbik ja lillhernes eredate kollaste õitega. Siin ei või olla juttugi, et maal oleks mõnesugust väärtust ja et selle harimine tasuks end. See on täielikult mahajäetud maa.

Siis jõudsime Cevennes'ide jalale. Teraselt otsisime teed, mis viiks järsakust üles, kuid nägime endi ees vaid kaljuseinu. All sügavais orgudes oli väikesi küli, mõned pisut suuremad olid levinud üles küngastele. Lamedamaid nõlvu oli muudetud astanguliseks, aga mitte enam viinamägedeks, vaid põldudeks ja niitudeks.

Tee muutus rahutuks, väänles siia-sinna, lõikas mäe läbi, jooksis sildadena üle sügavate kuristikkude. Siis ei aidanud enam kurudest, vaid olime sunnitud sukelduma tunneleisse, nagu Auvergne'iski. Tee tõusis üha kõrgemale ja kõrgemale pikkade suurte loogetena. Kaljuseinad muutusid üha järsemaks. Oli päris peadpööritav vaadelda teeservalt alla kuristikku ja meie autojuht väänas oma ratast nii, et sõrmenukid valged, et pääseda ilusti mööda vastutulijaist, keda esines õnneks võrdlemisi harva.

1952

Maastik Prantsuse Juura mäestikus.

Viimaks võisime hingata kergemalt. Olime pääsenud üles lavale ja kuristik jäi meie taha sügavana, hirmsana ja ähvardavana. Ühel lavapinnalt välja ulatuval kohal seisid Tour'i lossi varemed. Omal ajal siin vahti pidanud rüütleil oli vist küll jube vahtida alatasa oma all olevasse sügavpimedasse kuristikku. Ent teiselt poolt oli neil ka rõõmsamaid vaatepilte

silma ees. Nad võisid näha odra- ja tatrapõlde, kuigi viletsaid, ja mäekoopaist lõhkusid nad puid ja põõsaid, et kütta nendega jahedate tuulte käes seisvat lossi.

Üleval lavamaal oli õige jahe. Jõed algasid siin madalaist sängidest, mis lavamaa serva poole uuristusid üha sügavamale. Orulammid olid viljakad. Nendes kasvatati nisu ja kartulit ja nõlvadel pähkleid ning kastaneid. Siin oli näha ka kaski, mis tõid meile nagu tervituse kaugelt kodumaalt. Hommikul olime Nimes'ist lahkudes näinud viimast palmi, sama päeva õhtupoolikul võisime rõõmsalt tervitada esimest kaske.

Kõige järgi otsustades oli ümbrus siin kehvavõitu. Kivisöekaevandused on all kagunõlval, samuti rauamaagikihid. Seal pauguvad haamrid, seal on tahma ja suitsu, tegevust, ent ühtlasi rahulolematust. Kuid kõik see elu ja liikumine ei ulatu siia üles. Ainult mõnes üksikus kohas on hõlpsam kanda üles kivisütt põletusaineks külma talve ajal.

Rahvas on puht gallia tüüpi, lühikese kasvuga, tumedate silmade ja karedavõitu juustega. Nad kõnelevad murrakut, mida isegi prantslastel raske mõista. Majad on väikesed ja viletsad, sageli vaid madal kiviehitis, kitsa ukse ja sõtkutud savist põrandaga. Toiduks oli jäme leib, juust, kastanid ja tatrapuder. Palju mehi rändab välja sellelt kehvalt maalt ja läheb hooajatöölisteks kivisöe- või rauakaevandustesse.

J. E. Rosberg, Autolla Suomesta Välimerenmaihin. Porvoo 1926.

AUVERGNE.

Kui olime jõudnud Haute-Loire'i ülangule, mida lõhestab Le Puy imelik umborg, suundusime Auvergne'i tertsiaar-vulkaanilisse piirkonda, mis meenutab teatud määral Eifelit, kuid on palju suurepärasem. Jätame Loire'i sügava ülemjooksuoru ja sõidame üle veelahkme Loire'i lisajõe Allier' poole. Veelahkme ala on paiguti õige tühi ja maha jäetud. Siin-seal paistavad tumedad basaldikingud nagu leivapätsid laual. Siis hakkas maa laskuma Allier' orgu ja tuli uuesti nähtavale pähkli- ja kastanipuude rühmi. Lõunapoolseil nõlvadel leidub veel viinamägesid. Külade lähedale on püstitatud mõnele kõrgemale kohale Neitsi Maarja kujusid, mis sirutavad oma käed nagu kaitsvalt külade poole. Jumalaema kujust näibki hoovavat ülevat rahu. Vanemad külad, lossid ja kloostrid asetsevad harilikult mõnel kõrgemal kohal, vist parema kaitsevõimaluse mõttes.

Autoga juhtus midagi ja pidime seepärast peatuma mõne tunni Brioude'is, nägusas ja meeldivas, sõbralikkude elanikkudega linnakeses. Küsisime parandustöökojast, kas saaks siit kuskilt süüa. Miks mitte, siinsamas kõrval on väike söögimaja, astuge aga sisse. Perenaine oli väga sõbralik. Praegu ei ole küll õieti söögiaeg, ütles ta, aga kui härrased on

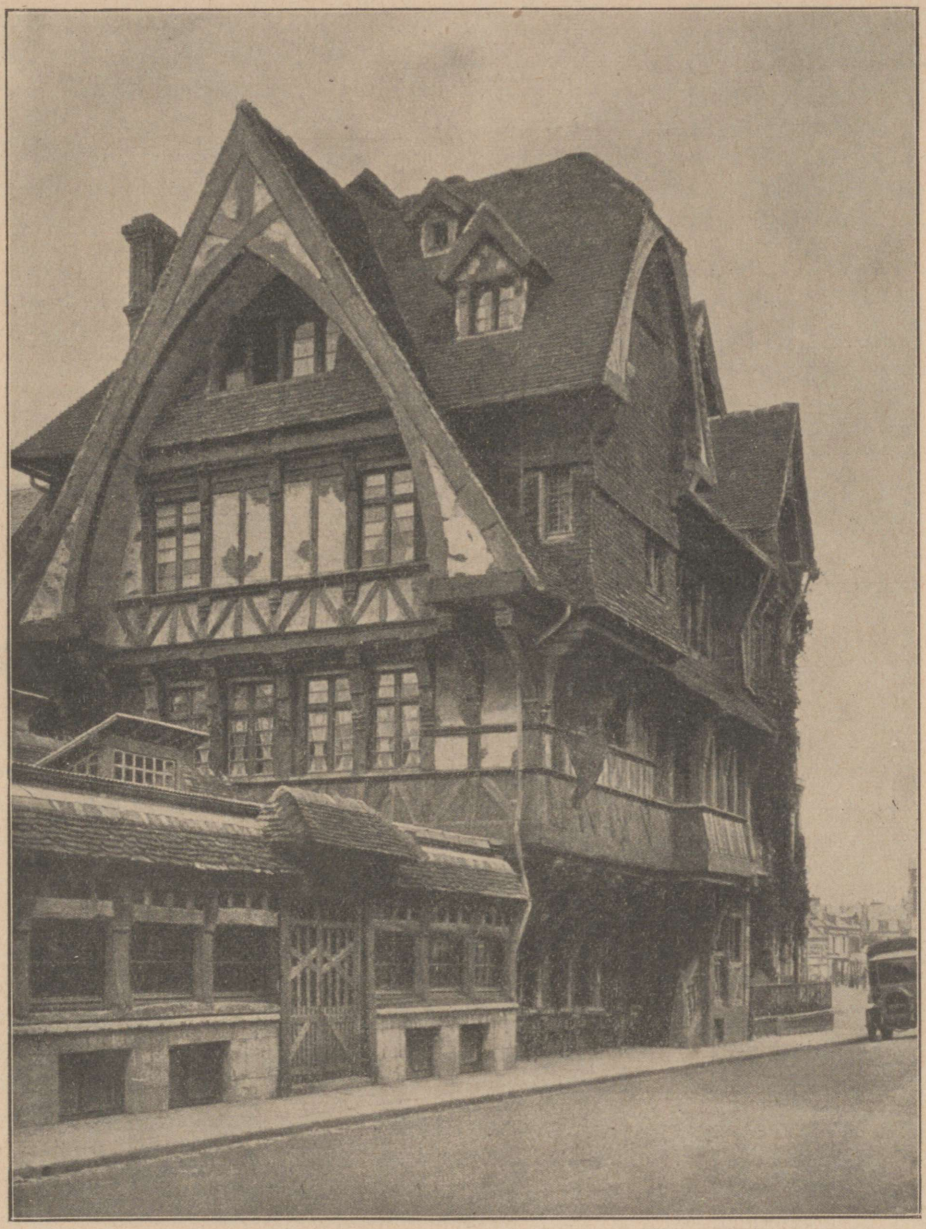

Vana maja Normandias.

nõus ootama pool tundi, siis küll... Jäime ootama ja määratud aja järel kutsuti meid võõrastetuppa, kuhu läksime puhta köögi kaudu. Võib-olla huvitab kedagi kuulda, mida meile anti söögiks: esmalt võileivalaud ja sinna juurde mõningaid väiksemaid roogi, siis maitsev puljong, just äsja Allier'

jõest püütud forelle, küpsetatud kanapojad juurviljaga, suurepärane pasteet, kodustehtud torte ja puuvilja ning kõige lisaks veini, kuid mitte kohvi: seda pidi tellima ja selle eest maksma eraldi. Kogu söömaaeg maksis ühes veiniga vaid umbes 7 franki inimese kohta. Perenaine ühes oma nägusa tütrega kandsid ise ette. „Ei, jootraha me ei võta, aga kui härrased tahavad anda pisut tütrele, siis oleks ta väga tänulik, sest ta kogub parajasti raha oma leerikleidi jaoks."

Kõik hoovas rahu ja õnne selles väikeses linnakeses. Vaid sõjakangelaste ühishaual olev kuju oli hirmus sõjakas: sõdur heitmas hirmuäratava vihahooga käsigranaati. Kohalikud preestrid olla valinud selle kuju. — Rahvas on siin valjult katoliiklik ja preestrite võim ning mõju on suur.

Issoire'i kohal hakkas juba tunduma suurte tulemägede lähedus, sest maapind muutus üha mägisemaks. Siit läheb turistitee läände Mont Dore'i. Meie sõitsime siiski mugavamat teed mööda Clermonti, võimsa, 1463 m kõrguse tulemäe Puy de Dome'i jalal. Mäkketõus ei ole eriti raske, sest sinna viib hammasraudtee.

Clermont-Ferrand on lugupeetud turismikeskus, mis võistleb lähedal oleva Vichy'ga, ja kus, nagu Vichy'ski, hotellid ja restoranid on kallid, hinnad muidu aga võrdlemisi odavad.

Clermonti ümbrus oli vanasti kõige sõjakamate gallia hõimude kodukohaks. Siin pandi rahvuskangelase Vercingetorixi juhatusel kõige sitkemalt roomlastele vastu. Nende vaprate gallialaste järeletulijad on austanud oma kangelasi, püstitades neile mälestussamba Clermonti. Siin on toimunud muidki tähtsaid ajaloolisi sündmusi, ehkki pisut hiljemini, muu seas 1095. a. kirikukongress, millel paavst Urban II kutsus üles osa võtma esimesest ristiretkest pühamaale.

Käänasime Mont Dore'i poole, et vaadata seda suurepärast tulemägede piirkonda. Ilm oli ilus ja selge, teed head ja siledad, tulemäed olid nagu hästi korras peetud valdavad murumättaga kaetud kuhikud, mille haljendavroheline pind muutus ülemal halliks. Üleval 1886 m kõrguse Mont Dore'i kõrgeima tipu lähedal läikis veelgi valgeid lumelaike, hoolimata selle aasta eriti kuumadest suvepõudadest. Mäenõlvu mööda ronivad lambakarjad olid söönud muru nii siledaks, nagu oleks see masinaga niidetud. Lammaste kooshoidmiseks polnud tarvis suurt koertehulka, üks ainus karjane hoidis mitusada lammast. Mitmel pool oli maa nõmmetaoline, kaetud kanarbikuga ja madala kääbusvõsaga. Nende nõmmede üldine värvitoon oli pruunikas. Siin-seal paistis mõni karjastehurtsik üleval mäenõlval. Lehmi peeti ka madalamal okasmetsade vahelisil lagendikel, taraga piiratud kopleis. Selge veega mäeojakesi hüples astangulist sängi mööda vulisedes ja mängeldes. Kogu maastik peegeldas nagu karjasteelu meeleolu. See oli mingi põhjapoolne Arkaadia, mis meeldib eriti kunstnikele ja loodusesõpradele.

1956

Rippsild üle Rhône'i jõe alamjooksu.

Rahvastiku elatumisvõimalused on kehvad ja vähesed. See paistab muu seas ehitisist, mis on enamasti tehtud lubjaga kokkumüüritud põllukividest. Rahvas saab küll pisut lisatulu neilt rohkearvulisilt suvekülalisilt, kes viibivad siin meeleldi. Riik ja kogukonnad ehitavad häid maanteid,

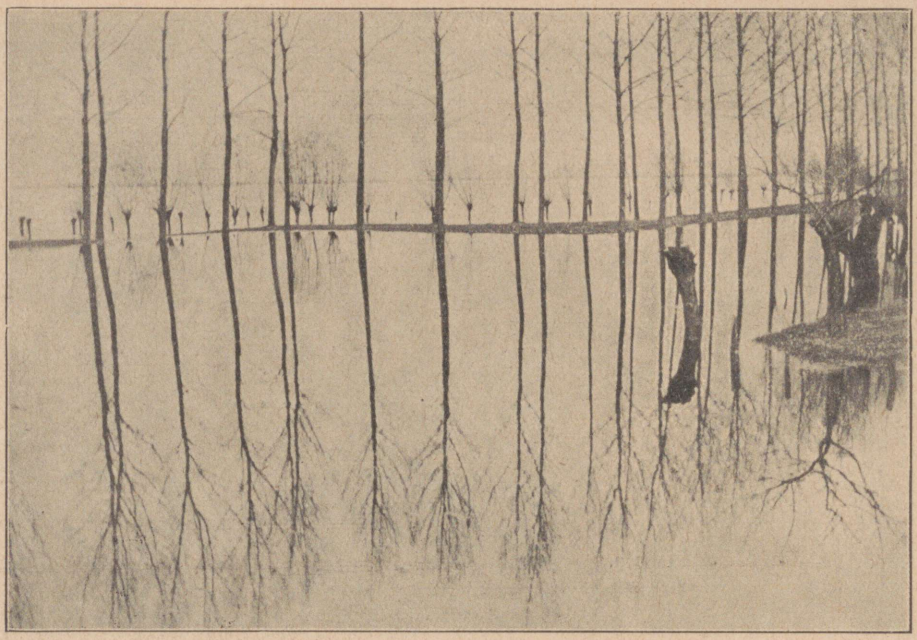

Reini jõe üleujutatud suudmemadalik.

millest kohalik rahvas saab ka tööd ja leiba. Karjakasvatus ei too aga kuigi palju sisse, maksud on suured ja külmad talved sunnivad tarvitama palju kallist kütteainet. Metsad on riigi omad, kes on pannud metsaraiumise seisma ja püüab saada mäenõlvad jälle vähehaaval metsa alla, nagu oli enne. Kuigi see on kohaliku rahva oma süü, et metsad on hävitatud, tundub siiski ülekohtusena, et praegu elav sugupõlv peab kannatama selle eest, mis on tehtud mitmesaja aasta eest.

Auvergne'i nähtavuste hulka kuuluvad vanade tulemägede kõrval ka kraaterijärved. Eriti üks neist on tähelepandav oma täiesti ümmariku kuju poolest. Lac de Servière on umbes 80 meetri sügavune, nagu kohal öeldi. Järve ümbritseb täiesti tasane rannaastang, mis oli praegusest veeseisust üle kahe meetri kõrgemal. Nii oli siin siis järvepind laskunud, ent kuidas oli see võimalik, kui ei ole nähtavat väljavoolu? Ainult maa-alust teed mööda. Lac de Servière'is oli rohkesti karbikalu ja suuri forelle, aga kaks arsti olid üürinud riigilt kalastamisõiguse omale, nii et teistel polnud sellest suurt rõõmu. Lac du Guéry mõne kilomeetri kaugusel on 50 m sügav, kuid mitte enam nii korrapäraselt ümmarik ning juba väljavooluga. Lac Cassière oli pea täiesti taimedega umbe kasvanud, mille vahel kihas igasugu tillukesi veeloomi. Ümbrus oli omapäraselt karedailmeline ja õudne. Ümberringi täis väikesi laavakuhikuid, mille pind oli nii konarlik, et võis karta astuda saapatallad lõhki. Laavaküngaste vahel oli mõnevõrra rohtu

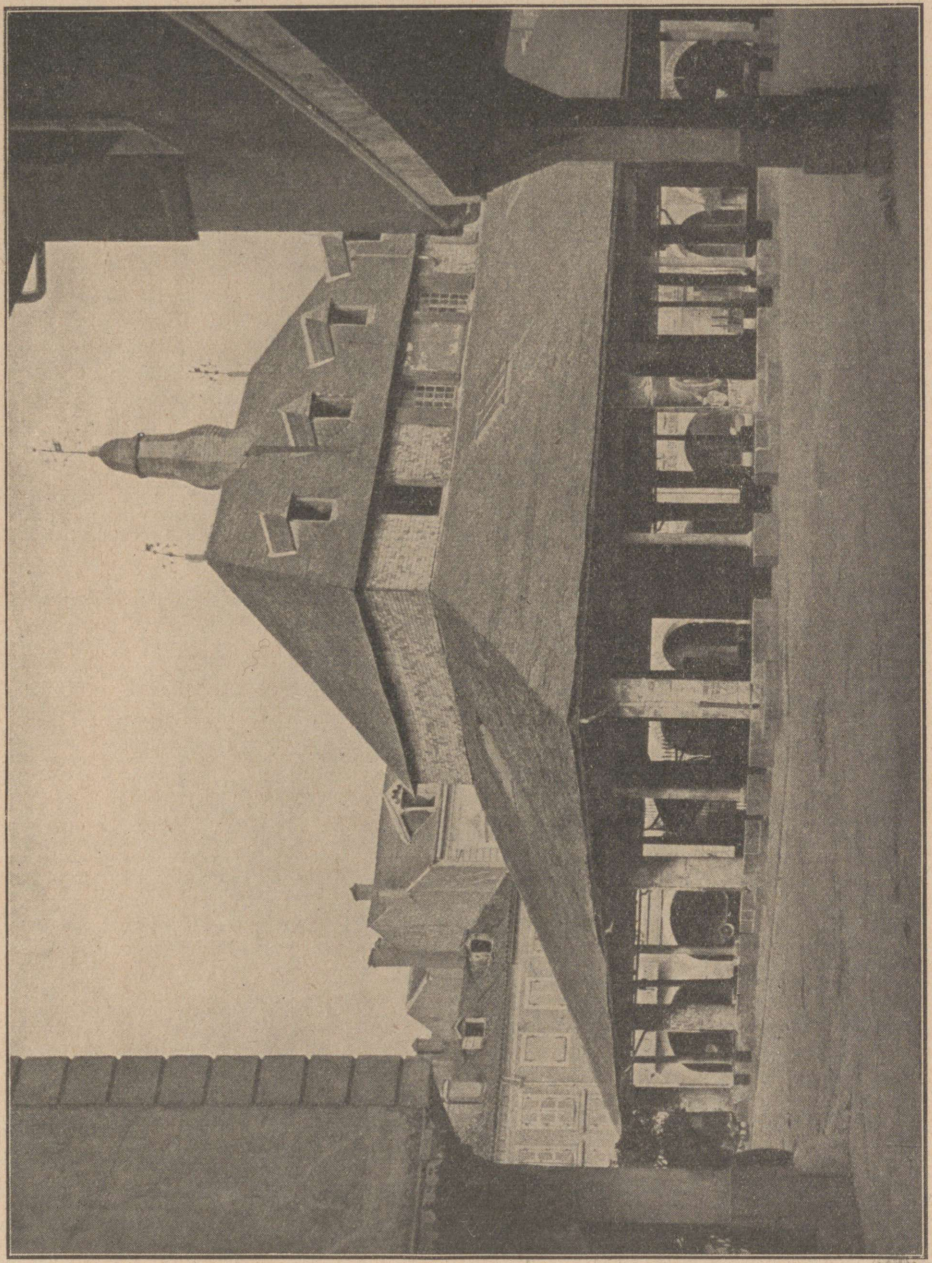

Turukaubamaja Montréjeau's Prantsusmaal.

ja madalat võsa ning lammaste näritud kadakaid, isegi lammaste jaoks liiga kehv karjamaa.

Kõigist neist päevist, mida saatsime mööda Prantsusmaal, olid vahest kehvas ja karedas Auvergne'is viidetud päevad kõige meelepärasemad ja mälestusrikkamad.

J. E. Rosberg. Autolla Suomesta Välimerenmaihin. Porvoo 1926.

MAAILMASÕJA LÄÄNERINDEL.

Maailmõsõja-aegsele väerinna alale sattusime oma sõidul kaks korda: esimest korda endise Saksa Elsass-Lotringi ja Prantsuse Lorraine'i piiri lähedal Nancy juures ja teist korda Compiègne'i ja St. Quentini vahel, Pariisist põhja pool. Eelmisel joonel polnud enam hõlpus märgata, kus oli möllanud sõjatuli. Suurem osa jälgi oli juba tasandatud. Polnud enam näha veega täitunud granaadiauke ega kaitsekraave. Ader oli põldudel tasandanud mõõga ja kahuri jäljed. Punakaspruun maa kasvatas jälle rukist, otra, nisu, kartuleid ja juurikaid, lambaid oli jälle karjadena lahjema pinnaga kinkudel ja neid hoidmas karjased, kellel oli seljas pikk must särk või pluus, peas laiade äärtega viltkaabu ja käes harilik kepp vanaaegse karjasesaua asemel. Neil olid truiks abilisiks koerad, kes karjase vile-andmise peale ajasid nobedasti karjad kokku või tõrjusid paremale või vasemale, nagu karjane soovis. Ent all orus võis märgata veelgi sõja laastamisi. Oruveerudel seisid pooleldi lagunenud barakid, mis olid sõja ajal olnud kord prantslaste, kord sakslaste ajutiseks peavarjuks, sedamööda kuidas väeliin kõikus edasi-tagasi. Seal olid tuhanded mehed mõlgutanud oma raskeid muremõtteid enne võitluste algust. Seal oli vahest kerkinud madala, vett läbijooksva tõrvpappkatuse poole palavaid palveid elu eest, ema, naise või armastatud mõrsja pärast. Ja sealt suundusid loendamatud mõtted kodu poole, igatsevad mõtted, hoopis teissugused kui sõdurit ja kangelast harilikult arvatakse mõlgutavat.

Nüüd olid laudseinad viltu vajunud ja pooleldi mädad ning katus katki. Mõningaid barakke oli püütud siiski korras hoida, sest neis elas nüüd suvel vaeseid perekondi. Teisi kisti parajasti maha. Ainult siin-seal oli näha elamuid varemete keskel. Kuid oli raske otsustada, kas olid varemed sõja või vanaduse tagajärjeks. Prantsuse külades on lugu sageli nii, et neis esineb ehitisi väga mitmelt ajajärgult, Provence'is isegi Rooma ajalt. Põllu-kivist maja on peaaegu igavene, kui ta on hästi ehitatud ja katus peetakse korras. Aga kui ta jääb ilma katuseta, siis laguneb viimaks kogu ehitis, kuigi vahest aeglaselt. Selliseid pooleldi või täielikult lagunenud hooneid leidub seetõttu Prantsusmaal pea igas külas. Juhtub isegi, et kogu küla on

Turupilt Lorienti linnast Prantsusmaal.

jäetud maha ja variseb vähehaaval rusudeks. Nimelt siis, kui jõed jätavad juba ülemjooksul niipalju vett niisutuskanalitesse, et ei jätku enam alamjooksu põldudele. Lubjakivise aluspõhjaga aladel võib jälle juhtuda, et

aluspõhja lõhed neelavad kogu pinnavee, mida oleks nii hädasti vaja põldudele.

Kuigi siis kõik varemed pole just sõja jäljeks, nägime igatahes elavat ehitustegevust. Mitmes kohas ehitati uusi maju, punaseid telliskiviehitisi, ruumikaid ja nähtavasti õige mugavaid, kuigi välimuselt pisut üksluisi.

Compiègne'ist põhja pool hakkasid tulema nähtavale selged sõjajäljed. Külad olid siin teist tüüpi kui mujal Prantsusmaal, sest kõik külad on pea tervelt uuesti üles ehitatud. Põldudel on näha veel siin-seal granaadiauke, ümbritsetud lopsakaist umbrohupadrikuist, kuid enamasti olid augud ja kaitsekraavid juba täis aetud ning maa üles küntud. Kohati võis silmata vaid maa-aluseid blindaaže. Puubarakke oli ka siin nagu äsjakirjeldatud väerinde alalgi. Ühes kohas oli säilinud terve barakkidelinn, kus oli mitu tuhat hästi säilinud sõdurielamut. Neid tarvitati vist praegugi sõjaväe poolt laagri ajal. Pidasime neid sakslaste omaks, mida võis järeldada nende asendist kaitseliini suhtes.

Sõjaohvrite kalmistud kõnelesid sõnatut ja kurba, kuid äraarvamatult selget keelt. Puuriste seisis üksteise kõrval otsatute ridadena, nagu metsa. Kõik prantslaste, belglaste ja inglaste hauad, mis asetsesid lähestikku omaette rühmadena, olid hästi korras, kuid kalmistu äärtel asetsevad sakslaste hauad olid üleni umbrohus. Neid polnud korraldanud ükski käsi. Võib-olla pole see lubatudki.

Noyon'i linn kõneles veelgi selget keelt sõjakoledusist. Imeilus toomkirik oli pühitud hävitava kahuritulega peaaegu rusuhunnikuks. Vaid ühte ainust koori võidi tarvitada jumalateenistuseks. Teises otsas oli siiski imelikul kombel säilinud ilusate klaasimaalidega ümmarik aken. See oli vist kindlasti sõja ajaks eest ära võetud. Ümberringi oli sein peaaegu sodiks lastud, granaatide, kuulipildujate ja püsside tulest auk augu kõrval. Mis põhjust oli sakslastel koondada kogu tuli siia aknaaugu ümber? Ei tarvitsegi olla sõdur, et vastata selle küsimusele. Palju maju oli varemeis. Mõnes aias õitsesid veel ilusad roosid rusude vahel. Jälgides kuuliaukude tihedust, võis märgata, kus võitlus oli olnud kibedaim ja veri voolanud ojadena tänavarentsleis. Toomkiriku kõrval oli imekaunis mausoleum langenute mälestuseks. Seal põles tuli ööd ja päevad ja selle ümber asetsevail kivipinkidel nägi palvetajaid igal kellaajal. Langenute hulk oli nii väikese linna kohta kohutavalt suur. Eriti olid loendatud langenud eraisikute nimed. Kõige järgi otsustades olid prantslased siin piiriäärseil aladel olnud sõjas otse uskumatult vahvad, kuid siin vihatakse ka sakslasi tigedamini kui vahest kuski mujal.

J. E. Rosberg, Autolla Suomesta Välimerenmaihin. Porvoo 1926.

Vaade Kesk-Belgia külale lennukist.

3. BELGIA JA HOLLAND.

Põhja-Prantsuse madaliku jätkuna ulatub kirdesse riba eriti madalat maad Põhjamere ääres, Reini, Maasi ja Schelde jõe suudmealal, millele mahutub suurem osa kahest Lääne-Euroopa väikeriigist — Belgiast ja Hollandist. Kuna Holland mahutub pea üleni sellele madalikule, mille tõttu kannabki nimetust Nederland (s. o. „Madalmaa"), ulatub Belgia lõunaosa Ardennide mägismaale, mis on Alam-Reini mäestikkude läänepoolseimaks liikmeks. Belgia tähtsaim ja olulisim osa on siiski põhjapoolne madalik, eriti aga piki Ardennide jalamit käiv Maasi ja Sambre'i jõe äärne vööde rauа- ja kivisöekaevandustega. Põhjamere-äärne osa madalikust on osalt merepinnast madalam, olles kaitstud lainete pealetungi eest kõrgete vallidega ja läbitud rohkete kanalitega. See maa on osalt kunstlikult mere käest võidetud täitmise ja vee ärapumpamise teel. Üks suur osa madalikust on praegugi laia ja madala, pooleldi umbse merelahe, nn. Zuidersee alla. Ka selle osaline tühjendamine ja kuivatamine on hollandlasil parajasti käsil. Need madalad niisked maad sobivad kõige paremini niitudeks, karjamaiks, lillede ja juurvilja kasvatamiseks, üldse aiapidamiseks, ja Holland ongi piimakarja ning aiapidamise alal üks Euroopa juhtivamaid maid. Belgias mängib seevastu tähtsaimat osa kaevandustöö ja mitmesugused tööndusharud.

Asetsedes tähtsa siseveetee — Reini suudmes ja omades teisalt otsest pääsu merele, on Belgia ja Holland kujunenud juba varakult elavaks kauban-

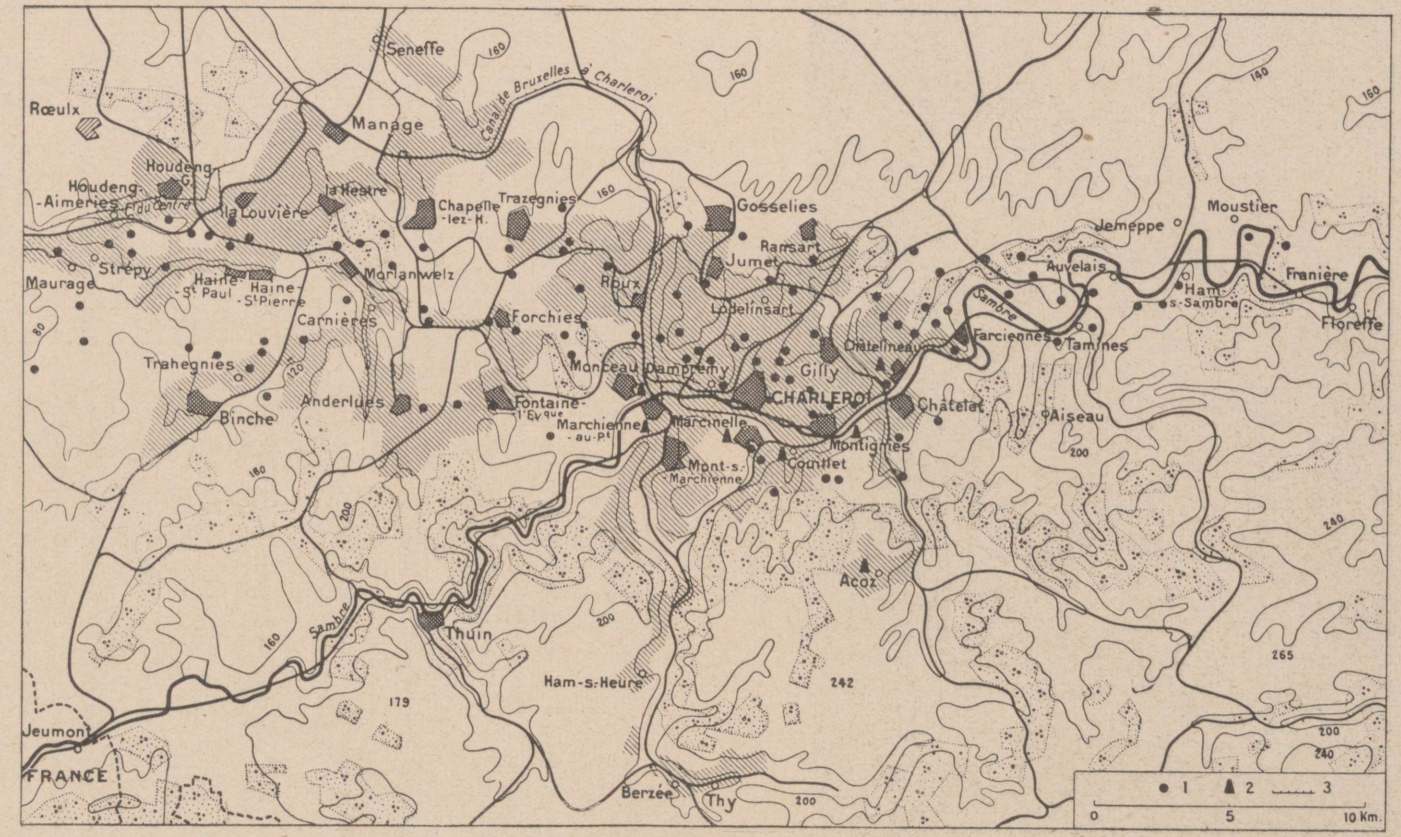

Kesk-Belgia tööndusplirkond Charleroi ümbruses.
Tiheda asustusega alad viirutatud. 1 — kaevandused, 2 — rauasulatamisahjud, 3 — kanalid.

duse ja meresõidu maiks. Amsterdam, Rotterdam ja Antverpen on Hamburgi kõrval Euroopa mandri suuremaid ja tähtsaimaid sadamaid, eriti meretaguste maade toodete sisseveo poolest. Mõlemad riigid omavad ka laialdasi meretaguseid asumaid, eriti Holland, mis kuulub Inglismaa ja Prantsusmaa kõrval maailma suuremate koloniaalriikide hulka, kuigi emamaa ise on võrdlemisi väike. Hollandi Ida-India saarestik üksi ületab emamaa nii pindala kui rahvaarvu poolest mitmekordselt.

FLAAMID JA VALLOONID MEIE PÄEVIL.

Nimetus belglane esineb ajaloolises kirjanduses esimest korda umbes pool sajandit enne Kr. Caesari järgi nimetati nii Galliat, tähendab idas Reini ja Alpide, läänes Biskaia lahe, põhjas Inglise kanali, lõunas Vahemere ja Püreneedega piiratud maa-ala kolme peahõimu ühte rühma. Belglased omandasid sellest maast kirdenurga, mida piirab Rein, Marne, Seine ja meri — ala, millest ainult üks osa kuulub praegusse Belgiasse.

Muistsed belglased moodustasid sõjaka ja julge keldi päritoluga hõimu, kelle hulka oli tõenäoliselt segunenud germaani ainestikku. Frangi riigi lagunemisel ja ka hiljemini feodalismist killustatud Kesk-Euroopas kujunes Reini ja Schelde alamjooksule mitu väiksemat riiki, millest tõusis kõige tähelepandavamaks nn. Flandria krahvkond. See võttis enda alla praeguse Belgia loodeosa ühes Prantsuse piiri äärsete maadega ja kuulus Prantsusmaa külge, teised riigid seevastu Saksa riigi hulka. Burgundia võimas hertsogisugu ühendas need kõik vähehaaval enda kätte. Habsburgid said hiljemini suurema osa neist maist omale pärandiks, nende seas kõik hollandi maad, ja 16. sajandil Habsburgide pärandi jagamisel liideti see „Burgundia pärand" Hispaaniaga. Nii kujunesid praegune Holland ja Belgia Filipp II Hispaania suurriigi osaks. Kui Hollandis hakati rakendama Filipp II isevalitsuslikke põhimõtteid, siis sai sellest alguse kuulus sõda, mis lõppes seitsme põhjapoolsema, protestantliku rahvaga maakonna iseseisvaks muutumisega. Lõunapoolsemad maakonnad jäid seevastu Hispaania Madalmaade nime all edasi Hispaania riigi külge. Nende ala vastab umbes praegusele Belgiale. Olnud vahepeal Austria ja Prantsuse all, ühendati Viini kongressil need 250 aastat lahus olnud maad jälle Hollandiga. See osutus ekslikuks sammuks, sest juba 1830. a. tõstsid lõunapoolsed maakonnad mässu ja pikkade heitluste järel pidi Holland Prantsusmaa vahesobitusel tunnistama nad iseseisvaks. Nii astus uus Belgia kuningriik teiste iseseisvate riikide hulka.

Belgia ligi 8-miljoniline rahvastik elab alal, mille pindala on ainult pisut üle 30 000 km². See on maailma kõige tihedamini asustatud maa, sest igale ruutkilomeetrile tuleb keskmiselt 260 inimest, mõnes maakonnas koguni üle 500 inimese. Belgia põhjaosas elab germaani päritoluga rahvastik, nn. flaamid, lõunaosas prantslastega lähedat sugu olevad romaanilised valloonid.

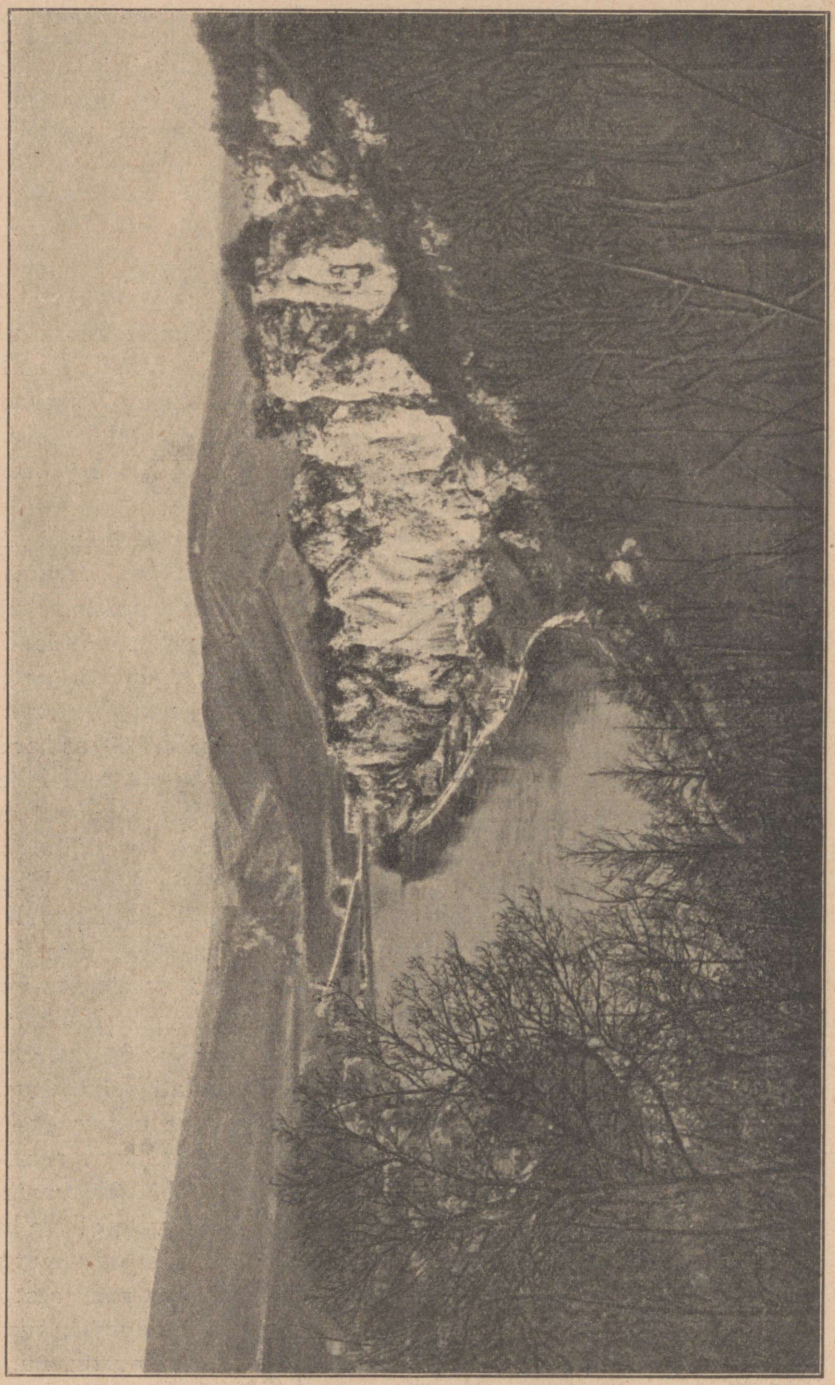

Maasi org Profondeville'i kohal Belgias.

Roulers — väike tööndustinn Flandrias.

Nende vaheline keelepiir, mis on väga püsiv, läheb just lõuna poolt Brüsselit läänest itta peaaegu sirge joonena, mille idaots pöördub siiski pisut kagu poole. Maa põhjaosa on viljakam Põhjamere ääres ja vastu Hollandi piiri olevat ala läbivad rohked kanalid, samasugused nagu Hollandis. Valloonide maa on ebatasasem, ositi viljatum ja äärmises lõuna- ja kaguosas — Maasi jõe taga — mäginegi, ning enamasti metsaga kaetud, kuigi mäed, nn. Ardennid, ei kerki kuski kõrgemale kui 600—700 m üle merepinna.

Flaami keel on hollandi keelega lähedalt sugulane — mõlemil on sama kirjakeel — kuuludes nende germaani murrete hulka, mida harilikult kutsutakse alam-saksa keeleks ja mis on levinud peaaegu üle kogu Kesk-Euroopa germaani rahvastikuga madalmaa. Flaami keel ja hollandi keel erinevad siiski selle poolest alam-saksa keelest, et nad on arendanud omaette kirjandusliku ja kultuurkeele. Flaamikeelne kirjandus on väga vana, kuid tal tuli pidada ränka võistlust prantsuse keelega, mis on Belgia romaani rahvaosa kirjakeeleks ja millest 1830. a. tehti maa ametlik keel. Flaami keel polnud siiski rahul ainult rahvakeele asendiga ja viimaseil aastakümneil on ta uuesti võitnud maad. Seda kõneleb nüüd jälle tähelepandav osa Belgia haritud klassist ja pisut üle poole maa kogu rahvastikust. Kuigi tõugude segunemine on olnud aegade jooksul väga suur, ei erine flaamid ja valloonid üksteisest mitte üksnes keele poolest. Neil on oma erijooned nii kehaliselt kui hingeliselt. Flaamid on üldiselt heledad ja suured, kuna valloonid seevastu on tumedamad ja väiksemad. Vallooni iseloom on elavam ja ta arusaamine nobedam kui tema germaanlasest naabril, kes aga seevastu on sitkem ja põhjalikum. Mõlemad rahvad on tugevad ja töökad ning satuvad hõlpsasti ägedusse usulisis, politilisis või rahvuslikes küsimusis.

Usutunnistuselt on Belgia elanikud peaaegu kõik katoliiklased; sotsialismist ja kirikuvastasest propagandast hoolimata kuulub maa katoliku kiriku tugevamate leeride hulka.

Valloonide maal on rauakaevandusil ning raua- ja terasetööndusel väga vanad juured. Flaamide keskel õitses seevastu kudumistööndus juba keskajal.

Belgia omab nüüdki veel tähtsat kohta maailma tööndusriikide seas. Rauamaagi kaevamine on küll suuresti vähenenud, kuid metallitööndus on väga kõrgel järjel. Metallitööndus harudest on vahest kõige kuulsam Liége'i relvatööndus. Peegli- ja aknaklaasi valmistamises võidab Belgia kõik teised maad — vähemalt olid nii lood enne maailmasõda. Kudumistööndus õitseb maa põhjapoolseis osades. Villakudumist harrastatakse kõige rohkem idas, puuvillatööndust peamiselt Ida-Flandria Gentis. Brüsseli pitsid ja vaibad tuletavad meelde Belgia muid rohkearvulisi tööndusharusid.

Tähtsaim tegur maa majanduselus on siiski söekaevamine, mida harrastatakse kahes piirkonnas. Neist asetseb üks Sambre'i orus, teine kaugemal idas Maasi orus. Söekaevandusis töötas enne maailmasõda 150 000 meest ja et toodang saavutas rahutegemise järel kiiresti oma endise taseme, siis

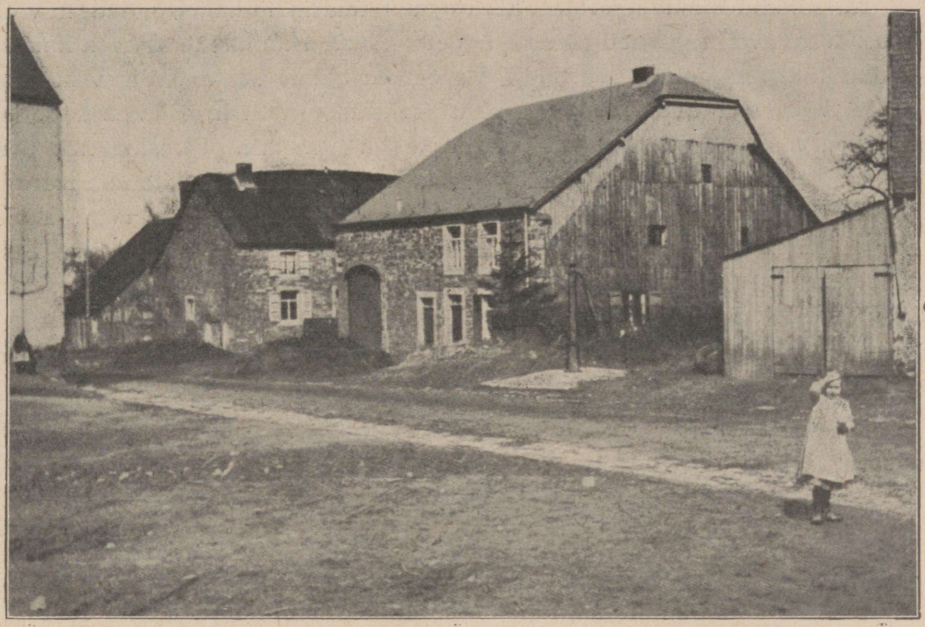

Külatänav Ardenni mäestikus, Lõuna-Belgias.

on vist söekaevanduste tähendus Belgia majanduslikus elus nüüd sama suur nagu enne maailmasõdagi.

Põlluharimine on väga kõrgel järjel, aga haritud pindala on juba kaua pidevalt vähenenud ja Belgia suure rahvastiku toitmiseks peab tooma vilja välismaalt.

Madalmaade endine tähtis asend kaubanduse ja tööndu alal on põhjustanud erilise vana ja uue segu Belgia linnades. Need linnad olid juba 500 või 600 aastat tagasi rikkad ja võimsad ühiskonnad ja neil õnnestus vabastada end feodaalhärrade võimu alt ja areneda iseseisvaiks linn-vabariigeks. Uhke ja iseteadlik linnakodanlus ilustas oma elukohta ehitistega, mis kuuluvad hilise keskaja ilusamate hulka. Sellel ajajärgul valitsenud ehituskunstistiil, nn. gootika, on püstitanud hulga oma suurepärasemaid tooteid just Flandria ja Brabanti linnadesse, mis on püüdnud säilitada uhke hellusega neid muistse hiilguse mälestisi. Elavais ja töökais Antverpeni, Brüsseli ja Genti kaubaning tööndusliinnades kerkib rikkalikult ehitud, taeva poole tõusvaid kirikuid ja linnamaju austustäratavate mälestusmärkidena linna ja ühiskonna vanast kultuurist, mis on näinud mitmete sitkete põlvede sündimist ja hävingut. Aga kus elu olude sunnil on pöördunud teistele radadele ja varemini nii tähelepandavad kohad on jäänud kõrvalisteks, seal on minevik tervikuna valitsemas. Nii on kõige pealt lugu Brügges.

13. sajandi algusest peale oli Brügge Flandria linnühiskondadest võimsaim. Järgnevail sajandeil võidi Brügget rikkuse, elanikkude arvu ja kaubanduşliku tähtsuse poolest võrrelda Veneetsiaga, mis sel ajal oli Vahemeremaade võimsaim linn. Brügges nähti sakslasi, prantslasi, inglasi, šotlasi, valloone, hispaanlasi, portugallasi, baske ja itaallasi. 14. sajandist peale saatsid Itaalia suured merelinnad iga aasta kaubandusretkkondi meriteed mööda Flandriasse. Seistes kanalite kaudu ühenduses Põhjamere Zwyni lahega, oli Brügge ühe korraga mere- ja sisemaalinn. Ta hiilgeaeg kestis 15. sajandi keskpaigani. Siis hakkas Zwyn'i lahe madaldumine takistama linna merekaubandust. Võitlused Burgundia hertsogitega vähendasid ta jõukust ja tööndus ning kaubandus siirdusid aegamööda üha enam õitsele löövasse Antverpeni.

Nüüd lebab Brügge vaiksena ja rahulikuna oma suurte mälestiste varjus. Oma rohkete kanalitega, mille peegelsiledas pinnas peegelduvad keskaegsed ehitised ja lopsakad aiad, moodustab linn mõnusa idülli, tugeva ajaloolise tagapõhjaga.

Isegi mitte raudteed ega äsjakaevatud kanal, mis ühendab Brügget moodsa, veidi aega enne maailmasõda valminud Põhjamere sadama Zeebrüggega, pole suutnud äratada linna sellest mitmesaja-aastasest unest, mida mere madaldumine põhjustas. Ent oma muinasjutulises lossis uinuv printsess Okasroosike oli vaevalt ilusam kui see, enne nii rikas, nüüd kehvaks jäänud linn.

Kuid Brügge on erand. Belgia ei ole mingi uinuv maa. Nüüdne sugupõlv töötab hoolsasti oma kuulsate linnade gooti stiilis tornide ümber, mis veel nüüdki on Madalmaade rahva, tema isamaa-armastuse ja ausa töö võidu võrdkujuks.

BRÜSSEL JA ANTVERPEN.

Brüssel on Belgia pealinn, mille asutamisaeg ulatub üheksandasse sajandisse, mil hertsog Lotringi Karl pidas seal oma õukonda. Sajandite vältel oli Brüsseli tähtsus ainult selles, et ta oli tähtsaks peatuspaigaks Kölni ja Brügge vahelisel suurel kaubateel. Brüssel on algupäralt puhtalt flaami linn, kuid XIV sajandi lõpupoolel, mil prantslased vallutasid linna ja Burgundia hertsogid elasid seal oma hiilgavate õukondadega, algas linna ilme muutumine prantsuslikuks, mis ometi ei toimunud täielikult, sest Brüssel on veel tänapäev kahe keelega ja üsna mitmes suhtes flaami linn, pealinnana aga muide ainus koht Belgias, kus flaami ja prantsuse elanikkond elavad koos, arvult umbes ühesuurustena, kuna linna elanikkude arv tõuseb eeslinnadega kokku 800 tuhandeni.

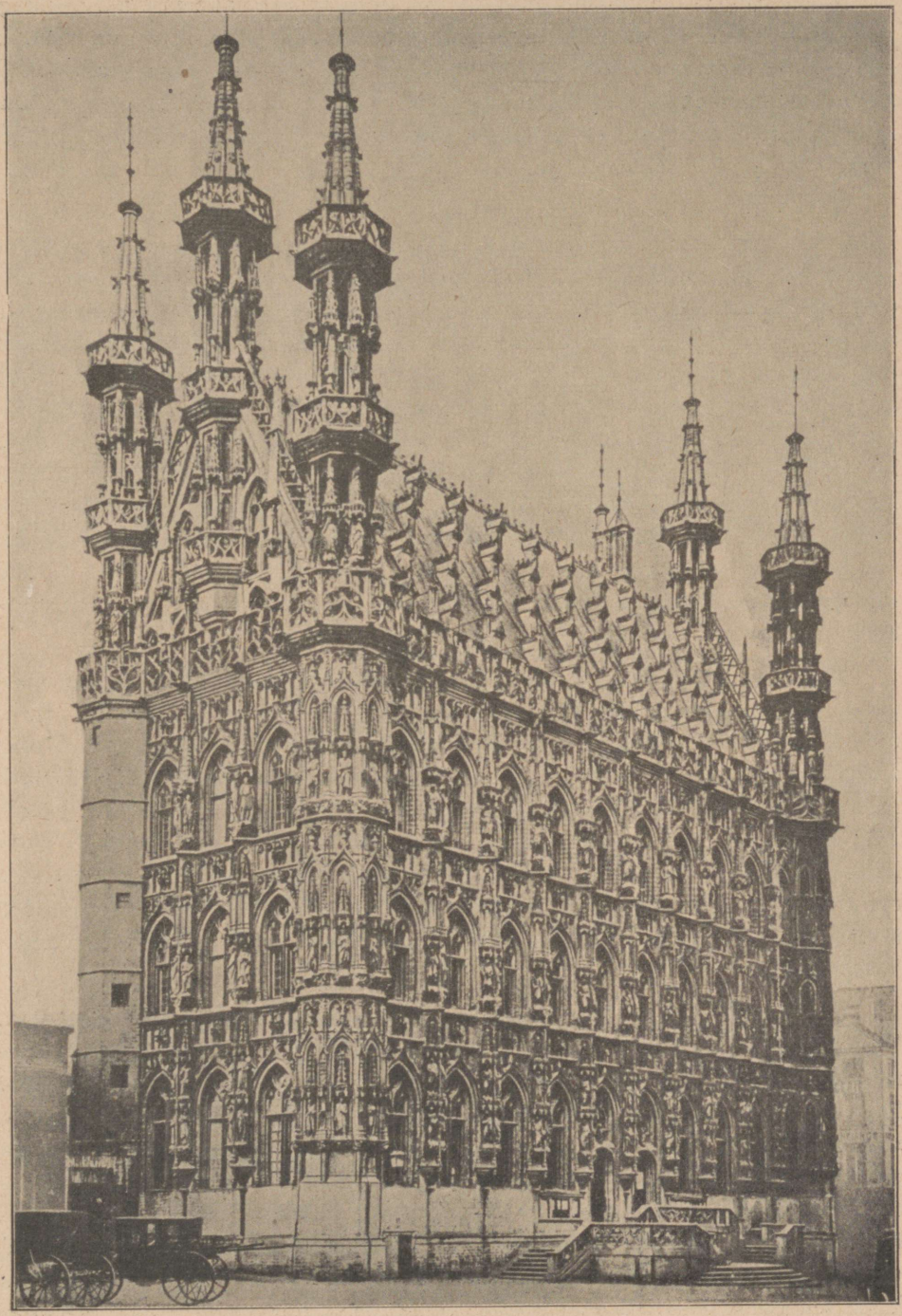

Louvain'i raekoda Belgias.

Oma vanusest hoolimata ei leidu Brüsselis tollest vanemast ajast midagi mainimisväärset. Vanim ja tähelepandavaim vanaaja mälestis on Gudula kirik, mille alus rajati juba X sajandil, mis aga lõplikult valmis alles XVI sajandi algupoolel. Selle pika ehitusaja tõttu esinevad temas ka kõik möödunud ehitusstiilid. Sisemus on siiski puhtalt gooti stiili ja ilustatud tähelepanuväärivate kunstiesemetega.

Üksikute mälestusmärkide vähesusest hoolimata on Brüsselis ometi üks koht, mis viib tema külastaja sajanditetagusesse aega. See koht on „Groote Markt" ehk „Grand Place", mida ümbritsevad linna vana raekoda, hulk gildimaju ning „Broodhuis'i" nimeline kuningaloss. See koht on ilusamaid, mis keskaeg on järele jätnud. Siin turul on Burgundia hertsogid korraldanud oma hiilgavaid turniire. Siin võtsid Brüsseli kodanikud suure rõõmuga Filipp Lahke vastu ja siinsamal platsil andis rahva poolt armastatud keiser Karl V oma krooni oma pojale Filipile, kelle valitsuse ajal õitsev Flandria sattus hispaanlaste hirmuvalitsuse alla. Siin vaatas Alba hertsog raekoja aknast külmavereliselt pealt, kuidas krahv Egmont ja Horn ning nendega ühes kakskümmend viis maa aadlimeest asetasid 5. juunil 1568 oma pead pakule karistuseks selle eest, et nad olid juhtinud mässu hispaanlaste vastu. Kuid samast aknast kuulutas Oranje Wilhelm mõni aasta hiljem, et Hispaania hirmuvalitsus on löödud ja Madalmaad on vabad.

Mitte kaugel sellest ajalooliselt nii mälestusrikkast platsist, kus meie päevil kaubeldakse lillede ja juurviljaga, Rue de Chêne'i ja Rue de l'Euvé nurgal, on üks teine paik, kuhu Brüsselisse saabunud reisijad juhivad oma sammud. Siin kitsal tänavaristil on maailma armastatuim mälestusmärk „Manneken Pis", mis kujutab väikest poissi üsna süütus toimingus. Ei ole seda kõrget külalist, olgu see keiser või kuningas, kes poleks Brüsselis käies külastanud seda „Brüsseli vanimat kodanikku". Isegi kinkide ja aumärkidega on „Mannekeni" meeles peetud. Nii kinkis Louis XV poisile rüütlirüü ja Püha Louis' rüütliaumärgi ja keegi vana naine kinkis tuhat franki tema korrashoiuks.

Brüssel jaguneb kahte, teineteisest üsna märgatavalt erinevasse ossa. Vanem osa oma kitsaste, risti-rästi kulgevate tänavate, peamiselt flaami töörahvast elanikkude, käsitööliste ja muude väikekodanlastega asetseb läbi linna voolava, nüüd kanaliks muudetud Senne'i jõe kaldail. Linna uuem osa, mis on asetunud kõrgele mäeveerule, on väga uhkelt ehitatud. Seal elab kogu maa kõrgem aristokraatia. Sinna on paigutatud kõik valitsusasutised, ministeeriumid ja välisriikide saatkonnad, parlamendihoone ja ülikool. Raskeilmeline kuningaloss asetseb samuti seal. Ja sinna mäetipule on Brüssel ehitanud vägeva kohtupalee, mille sarnast pole kogu maailmas. Selle ehitamiseks kulus seitseteist aastat ja 44 milj. franki. Hoone aluspind on 24 600 m² suur, seega suurem kui Peetri kiriku oma Roomas. Hoone ehitajal on olnud ees-

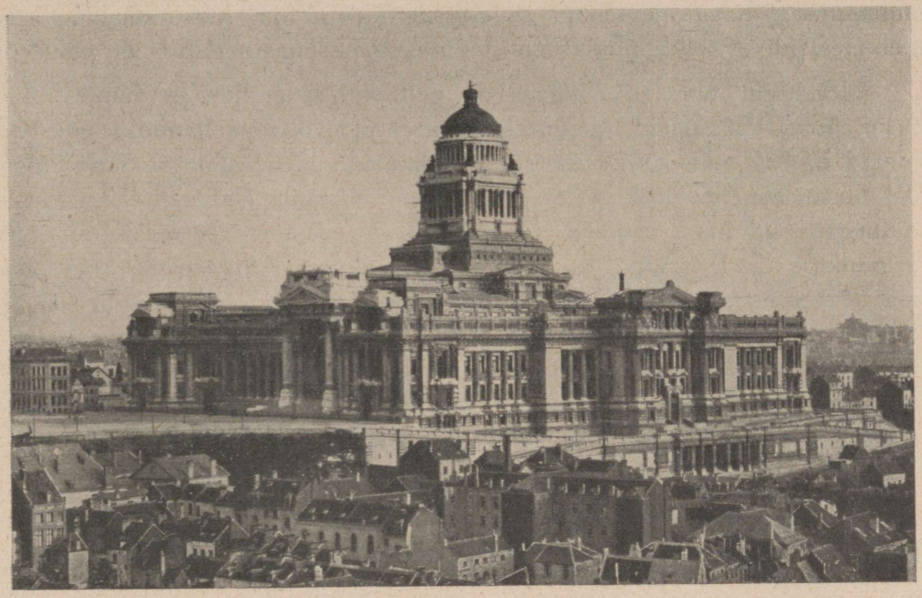

Brüsseli kohtupalee.

kujuks Egiptuse ja Assüüria muinasaegsed lossid, kuid ehitise dekoratiivne külg on teostatud renessanss- ja barokkstiilis.

Brüssel on rõõmus linn, elanikud maitsekalt rõivastatud ja toidu suhtes nõudlikud. Kohvikukultuur on elav ja üldine, sest koduste külaskäikude asemel, mis Flandria muis linnus on peaasjaks, kohtab brüssellane oma sõpru ja tuttavaid kohvikus. Kohvikud on samuti ka politilise elu varjupaigad. Seal koostatakse valimisnimekirjad ja seal määratakse kihutustööviisid kindlaks. Ja Brüsseli börsi lähedal asetsevais kohvikuis teeb ka börsimaailm oma suuremad tehingud. — Brüsseli ärielu tuiksoon kulgeb põhjapoolsest raudteejaamast piki Avenue du Max'i — mis on saanud uue nime maailmasõja-aegselt tublilt linnapealt — Boulevard Anspach'i ja Boulevard Hainau'd ning nendega paralleelselt minevate Rue Neuve'i, Rue de Midi ja Avenue du Midi kaudu. Neil tänavail asuvad linna suurimad magasinid, moe- ja pitsikauplused. Kullasepaärisid on üllatavalt palju. Palju on ka pagari- ning kondiitriärisid, kus maitseva riisikoogi juurde pakutakse parimat kohvi.

Brüssel on see Belgia linn, mis „Väikese Pariisi" nime kandes oskab kõige paremini nautida elu kergemat külge, jättes raske töö tegemise ja vaevanägemise teistele. Olgu muu seas mainitud, et ka Brüsselil on oma Boulogne'i mets, looduspark, nagu Pariisil, ja selle nimi on Bois de Cambre.

„Maailm on sõrmus ja Antverpen on selle teemant," ütleb vanasõna. Ja kes on tutvunud Antverpeniga tervikus, tema suure tähtsusega maailma-

kaubanduses, tema ajalooliste mälestusmärkidega ja kunstikogudega, see ütleb meeleldi, et selles liialdusena tunduvas vanasõnas peitub ometi palju tõtt.

Antverpeni sünd ja muinsus on peitunud legendide ja muinasjuttude võrku. Juba VII sajandil mainitakse Antverpeni õitseva linnana, mille normannid a. 836 oma röövretkil siiski hävitasid. Neilt ajult on Antverpenis veel Steeni-nimeline loss. Pärast hävitusest toibumist hakatakse Antverpeni kindlustama ja linna sadama läbikäik kasvab aastast aastasse ning jõuab haripunktile XVII sajandi algupoolel. Siis teotses Antverpenis kogu maailma börs ning sadamasse saabus iga päev laevu, tuues Taani heeringaid, Norra turski ja Vene karusnahku, mäekõrgusi kuhje šoti villa, prantsuse ja hispaania veine ning vürtse ja puuvilju Itaaliast ning Idamailt. Ka veeti kaupa Põhja-Aafrikast, Egiptusest ja Aasiast, Idamailt kulda ja hõbedat ning neist valmistatud kalleid asju, siidi- ja puuvillakangaid, sametit ja kullaga tikitud rõivaid. Neil aegadel Antverpen kerkib renessanssaega.

Antverpeni hiilgeaeg aga ei kestnud seekord kaua. Hispaania valitsuse all Antverpeni tähtsus hakkas langema. Ja kui Vestfaali rahu (1648) sulges Schelde suudme Antverpenile, uinus linn hoopis ja tema elanikkude arv langes 200 000-lt 40 000-le. Prantsuse revolutsioon avas jälle Antverpeni olemasoluks tarviliku Schelde ning 16. aprillil 1796, umbes sajaviiekümneaastase uinaku järel, saabusid esimesed neli laeva tühjade sadamasildade äärde. Sellest ajast algab Antverpeni uus tõusuaeg, mis kestis maailmasõjani. Elanikkude arv tõusis ligi 400 000-ni ja laevade läbikäik tonnides kasvas üha, saavutades 1913 juba 12 milj. tonni, olles seega New Yorki järel tonnidearvult suurim sadam maailmas.

Antverpeni vanim säilinud muinasmälestis on eespool-mainitud Steeni loss. A. 1549 Karl V loovutas selle Antverpeni kodanikkonnale. Kaua ei saanud see aga lossi omanikuks olla, sest kui hispaanlased pääsesid valitsema, muudeti loss vanglaks, kirjeldamatute õudsuste pesaks, hispaania inkvisitsiooni hirmsaimaks asukohaks Kesk-Euroopas. Ajaloo seisukohalt on kahetsetav, et tolleaegsed piinariistad on enamasti hävitatud. Kui prantslased vallutasid linna, siis põletati need riistad tuleriidal ära, kuigi neid on ka mõnevõrra säilinud. Lossis asetseb nüüd muuseum. Lossi külastaja võib näha suure hulga tangisid ja pihtisid, millega kisti piinatavate hambaid välja, pöidla- ja varbakruvisid, nuge, millega on palju inimesi elavalt nülitud, jne. Järel on ka veel omal ajal kindlasti paljutarvitatud piinatavate venituspink, millel erilise pööra abil venitati inimesi, kuni piinatava ihuliikmed hakkasid kohalt ära nihkuma. Ning pole hävinud ka sooli keriv seadis, vaid on järelpõlvile vaadata ja uurida, kuidas sellega inimese kõhukoopast masina aeglase keeramisega keriti kõik sooled välja! Ja mitmesugused rasked vajutised, mis asetati piinatava rinnale, kõhule või kehaliikmeile hirmsaks piinaks, on samuti järel, kõnelemata paljudest mitmesuguseist käe-, jala- ning kaela-

raudadest, millega lossi sattunud õnnetud olid kinni pandud lossi maa-alustesse jubedaisse, kitsaisse ja niiskeisse keldreisse. Kuid säilinud on ka neil piinamisil viibinud kõrge vaimuliku purpuriga ilustatud, kunstiliselt nikerdatud tool ning hulk neid ristikujusid, mida hoiti piinamise aegu piinatava ees.

Kui saabume Antverpeni piki Scheldet aeglaselt libiseval laeval, kiindub matkaja pilk linna katedraali tornile. Ja linna saabunud võõras arvab, et ta varsti näeb täielikult seda ehituskunsti meistriteost. See arvamus osutub küll ekslikuks, sest kirik on sootuks suletud sadade selle ümber olevate väiksemate ja suuremate majade vahele. Kuigi katedraali väline nägemine loob mõnesuguse pettumuse, siis kaob see tunne kohe, kui astutakse pühakoja sisemusse, seitsmelöövise ristikujulise basiilika keskkohta. Ning ei saa tähele panemata jätta kirikuakende kunstilisi klaasimaale, kõige pealt Rubensi kuulsaid teoseid „Ristilöömine" ja „Kristuse ristilt võtmine", sest meister on loonud nad nii elavatena ja mõjuvatena.

Üsna katedraali lähedal asetseb Püha Pauli kirik, mis pärit XVI sajandist ja mida võõrad kunagi ei jäta vaatamata. Kiriku väikesele kalmistule ja kiriku enda seina vastu on korraldatud „Pealuuase", tagumises sopis Jeesuse hauaga. Hauaga koos on näha puhastustule pilti hirmsate kujutistega tules viibijaist ja nende kannatusist. — Püha Jaagupi kirik on samuti neid paiku, kus matkaja peatub kaua, kui kord sinna satub. Väga suur see kirik pole, ent temagi on maetud ümbritsevate majade vahele nagu katedraalgi. Kirikus on suurepäraseid maale ning nikerdisi, mida kiriku sõbrad on talle sajandite jooksul kinkinud. Neid kinkijaid ja nende perekondi on kirikusse maetud suurel määral. Seal puhkab ka Rubens, kes suri 64-aastasena 30. mail 1640. Rubensi haud asetseb peaaltari taga olevas kooris ja tema haual on kirjutis: „Non sui tantum saeculi sedet omnis aevi Apelles dici meruit." Hauakabeli altaripildi on Rubens ise maalinud.

Kui kõneleme juba kord Rubensist, siis ei saa mainimata jätta ka selle suure meistri elumaja, mis asetseb ühe kitsa tänava ääres, praeguse Antverpeni keskuse läheduses. Maja on ehitatud a. 1612 ja on muudetud nüüd muuseumiks, milles siiski leidub üsna vähe Rubensi enda töid, kuid seda enam teiste tolle aja kunstnikkude teoseid.

Kuid jätame kõrvale need muuseumeks muutunud vanaaja jäänused ja siirdume asutisisse ja ehitisisse, kus praegusaegne tegevus esineb täies hoos. Seesuguseist on esimesena tähele panna Antverpeni vana raekoda, kuhu on koondunud linna ühiskondlik elu ja tegevus. Ja sama kunstirikkus ning peen maitse, mis oli omane linna kodanikkonnale sajandeid tagasi, on pärandunud edasi põlvest põlve, sest mõned ruumid, eriti abieluregistreerimise saal, on oma peente seinamaalide ja muu sisustusega nagu üksnes kunstile omistatud pühamud. Teine säärane maja on Antverpeni vana börsihoone, mis tulikahju järel on uuendatud ja laiendatud. Siia klaaskatusega ja mauri-

gooti stiilis ehitatud saali koguneb veel tänapäevgi Antverpeni äriilma esindajaid tuhandeteviisi kaubatehinguid sõlmima. Ning et toole ja muid istmeid ei ole, siis toimetatakse kõik asjad püsti jalu ning kõrvalt vaadates tulise rutuga, kuna jutukõma ja tubakasuits täidavad kogu hiiglasaali.

Seda tõusuaega, mis Antverpenil algas 1706, on linna kodanikkond tarvitanud linna uuendamiseks praegusaja nõuete kohaselt. Millises Euroopa linnas on niisugune bulvar kui Antverpenis, mis umbes 4 km pikkuse soonena jagab linna kaheks, eraldades vanalinna tema uuemast osast. Sel bulvaril asetsevad ka uuema aja tähelepandavamad ehitised, nagu kohtupalee, flaami ooper ja flaami teater. Siin leiame ka toredaimad eramajad, eriti bulvari lõunapoolses otsas. Ja sellega peaaegu koos on ka Antverpeni kunstimuuseum, millele linna praegune põlv võib uhke olla. Muuseumi rikkalikkude kogudega tutvumine nõuaks nädalaid.

Belgia linnades pole suuri üürikasarmuid ega -maju, vaid igas majas elab ainult üks perekond. Mitmed majad on kolmekordsed, mansardkord veel neljas. Köök asetseb pea eranditult maja esimesel korral, sageli koguni keldrikorral; rikkamais majades need on erilise tõsteseadise abil otseühenduses maja esimesel korral asetseva söögitoaga. Kus köök on alumisel korral, seal on ka vastuvõturuum ja saal alumisel korral. Muul juhul on elu- ja magamisruumid teisel korral ja kolmandal on muud toad, olenedes perekonna suurusest. Majad on üksteise külge ehitatud ja meil väga harilikke õueväravaid esineb üsna harva, sest kütteks tarvitatav kivisüsi lastakse vastava luugi kaudu otse tänavalt keldrisse. Nagu öeldud, on Antverpeni majad kitsad, kuid ruumikad on nad sellegipärast, sest nad on võrdlemisi sügavad. Paljude majade taga on väike aed, kus kasvab viinamarju ja mõningaid viljapuid lillede keskel. Sel kombel moodustab paljude Antverpeni majakvartaalide sisepool toreda puiestikurühma, mis tänaval kõndijale kunagi silma ei hakka.

Oleks ekslik arvata, et Antverpeni ärielu on koondunud tollele suurele bulvarile. Asi pole nii, sest linna ärielu tuiksoon kulgeb otse risti üle bulvari. Kui reisija astub Antverpeni Keskraudteejaamast välja, avaneb ta ees elava liiklemisega Avenue du Keyser. Sellel võrdlemisi lühikesel tänaval pole veel suuremaid kaubamaju, vaid hotelle, restorane ja kohvikuid. Mõne minuti pärast aga üle bulvari jõudes satume tänavale, mis viib nn. Meirile ja selle kaudu Place Verte'ile ja selle puiestiku ümbrusse. Siin on raioon, kuhu on koondunud linna uhkeimad magasinid ja ärid. See tee on kahtlemata kõige elavama liiklemisega tänav kogu linnas, kuna öökohvikud ja tantsulokaalid on koondunud kõrvaltänavaile, mõlemale poole Avenue du Keyser'it.

Siin kesklinnas esinev ärielu on ometi väike osa sellest, mis esineb Antverpeni sadamas, mis on andnud linnale selle kuulsuse ja asendi, mis tal on maailmakaubanduses ja mida ta omab kahtlemata veel kaua.

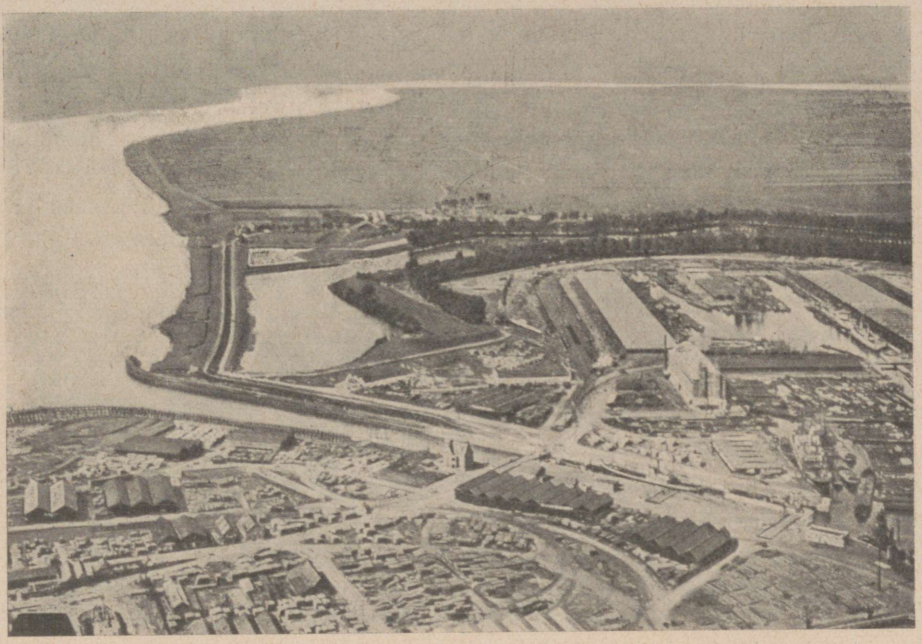

Vaade Antverpeni sadamale.

Sadam on jagunenud kahte peaossa, nimelt Schelde kaldakaiks, mida tarvitavad peaaegu ainult reeglipäraselt liiklevad ookeanilaevad, ja sisesadamaks, kuhu laevad pääsevad erilise vesivärava kaudu tõusuvee ajal, mil sisesadama ja jõe vesi on ühekõrgusel. Sisesadam omakorda on jagatud mitmeks osaks, dokkideks, nagu merimehed seda nimetavad. Antverpeni sadam asetseb jõe parempoolsel kaldal, kuid on kavatsus seda laiendada ka teisele kaldale, mil kerkib päevakorrale ka Schelde-aluse tunneli ehitamine kauba ja inimeste liikumiseks mõlema kalda vahel.

Kogu sadamategevus on koondunud meresõidule. Sellest saavad sissetulekuid hiiglasuured äripaleed, mitmesugused speditsiooniärid, tuhanded väikekaupmehed ja kauplejad ja samuti mitmed tuhanded kõrtsid ja hotellid.

Antverpeni sadamas teotseb üks Scaldise-nimeline firma, mis mitu korda päevas teatab asjaomastele paljundatud „telegrammiga", missugused sadamasse tulevad laevad on jõudnud juba mööda Schelde suudmest ja mis kellaajal laevu on sadamasse oodata. Sellise korralduse tõttu teab kogu sadamaraioon peaaegu minutilise täpsusega, millal uus laev saabub. Ja kui lähed sadamasse mingi laeva saabumist vaatama, näed seal tihedat inimesjõuku, nii mehi kui naisi, kes ootavad samuti just sama laeva tulekut. Asjassepühendumatu võõras arvab, et ootajad on laeval saabuvate merimeeste omaksed, kes on rutanud kalleile sugulasile vastu. Aga ei sinnapoolegi:

ootajad on enamasti sadamakõrtside „õngitsejad", need kogu maailma kõigis sadamais liikuvad jätised, kes on sinna tulnud laevamehi meelitama nende kõrtsi elama, et neid seal hiljemini koorida. Ja neil ootajail on nii kiire, et kui laev on veel kitsas kanalis, nad juba ronivad laevale ja tormavad merimeeste kallale, pakkudes neile korterit. Kõik ootajad ja eriti naised pole kanalis pääsenud laevale, nemad järgnevad laevale sinna, kus see sildub, alates seal oma rünnakut, ja mitmed, eriti naised, mängivad juba laevale jõudnud haidega kokku. Kuid kanalis on laevale jõudnud ronida ka teissugust rahvast, võib-olla mõni sadamapiirkonnas teotsev merimeeste-õpetaja või merimisjonär, soovitades merimeestele elama asuda õigeisse merimeestekodudesse, ja kui juhtub oma kaasmaalast kohtama, siis juhatatakse sellele teed misjonimajja kodumaa ajalehti lugema ja õhtuist osa võtma.

Kaldal võtavad haide abilised merimehed lahtise sülega vastu. Naised haaravad tal käe alt kinni, teised kannavad pakke. Ja kui jõutakse võõrastemajja, siis pannakse seal elektriga töötav mänguriist hüürgama, nii et kogu ümbrus rõkkab. Seda kuulevad ümbruses liikuvad pätid, kes elavad töökate merimeeste armuandeist. Kiiresti tõttavad nad kohale, sest nad teavad, et kuudekaupa, võib-olla aastaidki merel olnud seltsimees pakub neilegi ehk üht ja teist. Ja nad ei eksi, sest silmapilk kattuvad lauad õllepudelitega, mida tühjendatakse hoogsalt. Ja kui merimehel ei juhtu olema puhast kraed või kaelarätti, siis muretsetakse see talle silmapilk, sest ka kauplejaist pole puudu. Möll jätkub, inimesed jäävad purju. Ka meie merimees. Ta on rahul, võib-olla valab paar pisaratki, kinnitades, et on õnnelik ja rahul temale osaks saanud sõpruse pärast. Vahete-vahel hakkab märatsev jõuk tantsima hüürgava mängumasina saatel. See polegi mingi tants, sest mõne ruutmeetri suurusel kõrtsipõrandal pole selleks ruumigi. Vähehaaval väsivad pummeldajad. Üks magab röötsakil laua ääres, teine põrandal laua all. Üks ja teine joomingust osa saanu komberdab välja, et seal kuski urkas oma peatäit välja magada. Kuid meie purjus merimees jääb majaelanikkude hoole alla. Ta saadetakse oma tuppa, mille uks suletakse hoolikalt, et ta putku ei pääseks, eriti siis, kui on külalisel märgatud sellelaadilisi kalduvusi.

Kuigi on palju pröögatud ja jooke hävitatud, ometi arvest ei kõnele keegi, sest majas teatakse, et mehel pole raha. Ja kuigi tal on mõni sent olnud, siis see on läinud igasuguseile kauplejaile, kes pummeldamise aegu on tulnud pakkuma küll maiustisi, küll lilli, mida merimees on lahkesti ostnud. Kuid kõrtsis teatakse ka, et merimees saab järgmisel päeval palka selle maa konsulaadist, mille lipu all laev on sõitnud. Ja palgamaksmisel toimub teine vaatus sellest näidendist, mis eelmisel päeval algas.

Juba varakult enne määratud aega koguneb asjaomase konsulaadi ette rahvast. Ja kui silmitsed lähemalt seda jõuku, siis märkad, et siin on samu isikuid, kes laeva ootasid sadamas, „haisid", kellega koos merimehed lahkusid laevalt, kauplejaid, kes eelmisel päeval maale tulnud mehe olid

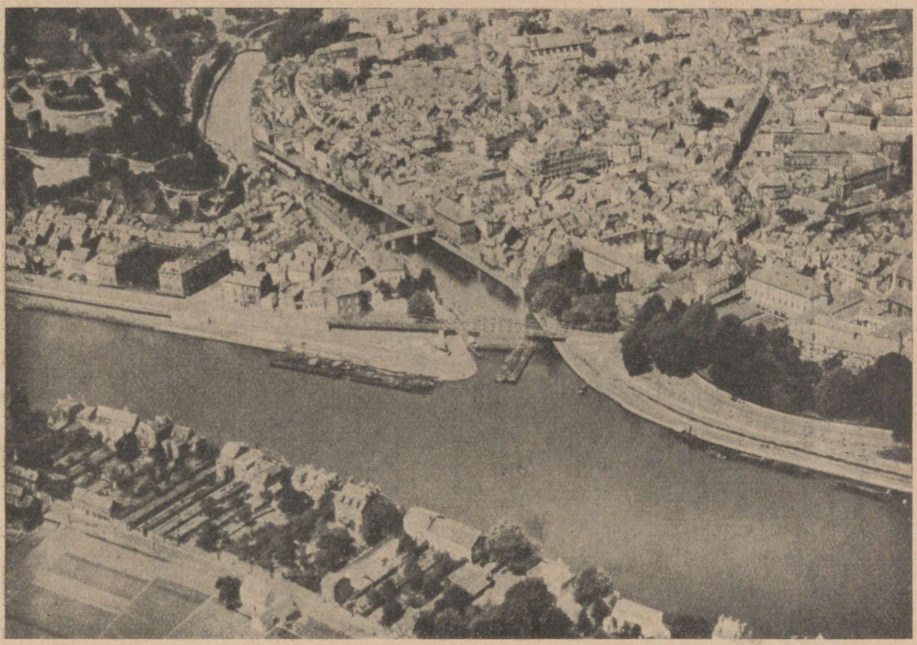

Namuri linn Belgias, Maasi ja Sambre'i ühinemiskohal.

„sõbramehe poolest" riietanud, tuikuvaid merimehi oma „kallikestega". Mõned tulevad palga järele autos või mingi muu sõidukiga. Kui määratud ajal kapten saabub konsulaati, tulevad ka merimehed palka saama. Ainult merimisjoni ja karskete, heas kuulsuses olevate üldiste merimeestekodude esindajad tohivad sisse astuda. Kui mehed saavad raha, soovitavad need jätta osa raha nende kätte raskete aegade jaoks või kodumaal olevatele omastele saatmiseks või panka hoiule panemiseks. Mõni merimees teebki antud nõu järgi, andes osa raha õpetaja kätte. Kuid suurem osa on kurt niisugustele soovitustele. Ja nii liiguvad mehed rahadega väljas ootajate hulka. Tee viib tagasi võõrastemajja, kus väikese peaparanduse järel esitatakse eelmisel päeval peetud maaletulekupidu arve. Väike see ei ole, kuid merimehel ei jää muud üle kui maksta, kuigi arve tundub ülekohtusena. Arvet tehes võetakse mõni pits viina, süüakse tublisti, juuakse samuti, kuid selle vahega, et nüüd peab napsi eest kohe maksma, „et ei tuleks mingit arveõiendamist ega arusaamatust", nagu mehele seletatakse. Põhjus on siiski teine. Tahetakse vähehaaval koorida mees puupaljaks. Kui see mõne päeva jooksul on tehtud, siis ei keelata meest enam linnagi minemast. Ka „kallike" on kadunud. Ta võib aga võõrastemajas edasi elada ja süüa antakse talle ka, kuna hai otsib talle uut munsterdust kuhugi teisele laevale. Olles lähedas „läbikäimises" kohti muretsevate maakleritega, tal õnnestubki kohta leida, ja mees saadetakse varsti ilma sendita laevale, vahel kaasas ainult

karp paberosse „kingitusena" hailt, sest merimehe munsterdusrahad uuelt laevalt on läinud kõrtsi üüri- ja söögiraha, vahete-vahel joodud õllepudeli, paberosside, mõnikord ka paari frangi katteks, mida tema suurmeelne kaitseja on talle andnud. Niisugune on enamikul juhtudel säärastes kõrtsides asunud merimeeste maaloleku lugu.

Palju paremini ei käi ka nende käsi, kes maale tulles on elama asunud korralikesse merimeestekodudesse. Konsulaadist lahkudes ostab üks kui teine endale uued rõivad ning jalatsid ja muidki tarbeasju. Siis ta läheb linna vaatama, seades sageli sammud Antverpeni sadamaraiooni kõige kardetavamale tänavale, nn. Skipparstreetile, kus pea igas majas on kõrts või sellega ühendatud võõrastemaja. Siin kohtab ta mõnd sõpra, kellega siis kuhugi kõrtsi sisse astutakse. Kui on võetud paar klaasi, siirdutakse teise, kuni hakatakse purju jääma. Siis minnakse edasi teisele lähedalolevale tänavale, kõige saastasemasse kohta, mis maa peal üldse saab olla. Siin kõige meelitavamate nimedega urgastes, nagu „Kristallpalee", „Peeglipalee" jne., jätkatakse pummeldamist seni, kuni tuleb tahtmine lahkuda, kui ei jääda kogu ööks majja. Mees taarub tänavale, kus alaliselt hulkuvad pätid ja hulgused võtavad ta oma hoole alla, tirides teda ühest kõrtsist ja urkast teise. Vähehaaval mees väsib ja seda väsimist aidatakse tagant mingi unerohuga, mis talle klaasi segatakse. Temaga kampa löönud kaaslased talutavad ta nüüd kuhugi õuenurka või värava alla ja lasevad teda seal uinuda. Ja nii pea kui nad on veendunud, et mees ei tea enam midagi, hakatakse ta taskuid puhastama. Alati ei piirduta ainult sellega, vaid võetakse ka uued saapad jalast ning kuub seljast, ja puhastustöö tegijad kaovad ööpimedusse. Niimoodi tänavale jäetud mees magab sügavas unes ja purjus peaga seni kuni mööduv politseinik on ta leidnud ja oma nuiaga mehe üles äratab, et viia teda arestimajja, kui ta ei oska seletada oma elukohta. Teine aga magab hommikuni seal, kuhu riisujad on ta jätnud. Alles ärgates märkab ta oma õnnetust.

Seesugune merimeeste röövimine Antverpeni sadamas, nagu muudeski merelinnades, on nii üldine ja igapäevne, et see, kes pole neid asju lähemalt juhtunud nägema, ei saaks seda kuidagi uskuda. Paljud merimehed satuvad just oma kaasmaalaste ohvriks. Skipparstreeti kõrtsipidajad on pärit kõigilt maailma äärilt, ning ei puudu seal eestlasedki. Paljud niisugused võõrastemajade peremehed on endised merimehed, kes tunnevad kõiki merimeesteelu üksikasju ja kes vähese rahatagavaraga on jäänud maale, abiellunud mõne kõrtsipidaja lese või tütrega ja hakanud ise sama ametit pidama.

TUULEVESKITE JA KANALITE MAA.

Jumal lõi mere, kuid meie lõime maa, nii ütleb vana hollandi vanasõna ja sellest hoovav iseteadlikkus on kindlasti õigustatud. Igatahes on selge,

Luiteahelik Hollandi Põhjamere rannikul,
mis kaitseb merepinnast madalamal olevaid maid lainete pealetungi eest.

et seda lauset võib tarvitada Hollandi kohta suurema põhjusega kui ühegi teise maa kohta maailmas. Et maa keskmine kõrgus merepinnast on vaid 10,5 m ja umbes veerand maast on jõgede ja mere pinnast madalamal, valitseb Hollandis alaline uputuse hädaoht. Hollandlaste elu on sajandeid olnud vahetpidamatu võitlus viljakandva maa päästmiseks uputuste eest ja ka kõige väiksem ettevaatamatus on tähendanud nendele suuri kahjusid ning maa kaotust. Eriti hävitavad olid keskaja kolm viimast sajandit, mil arvatakse Hollandit umbes 9000 km² maad kaotanud olevat. Umbes 3000 km² suurvee poolt üle ujutatud maad on siiski vallutatud tagasi ja laialdased kuivatustööd jätkuvad üha edasi. Suuri lootusi pannakse Zuidersee kuivatamisüritusele, mille kaudu loodetakse saada tagasi 2240 km² uut maad.

Siiski on ka loodus omalt poolt teatud määral aidanud hollandlasi nende võitluses mere vastu. Pikad järgud rannikust on kaitstud loomulikkude paisudega, 10—60 m kõrguste liivaluidetega ja leetseljakutega, mis paiguti kuni 5 km laiused. Inimkäega ehitatud vallid täidavad auke ja vahemikke selles looduse poolt antud kaitsevallis. Need on tehtud savist ja kruusast ning kindlustatud vaiadega, mis on taotud mitme meetri sügavusele maa sisse. Mitmeis kunstlikes kaitsevallides on vaiaridade vahed täidetud kividega. Nii on näiteks ehitatud kaitsevall, mis kaitseb Walchereni saare lääneranniku asetsevat Westkapelle küla Põhjamere lainete eest. See kaitsevall kerkib umbes 8 m kõrgusele merepinnast ja on umbes 5 km pikk, ehitatud vist juba 9. sajandil.

Nii tõrjutakse mere pealetung rannikule tagasi. Aga uputuse hädaoht on ka sisemaal. Siin on vaenlasteks suured jõed, mis jooksevad läbi Hollandi oma teekonnal mere poole, kõige pealt Rein, Maas ja Schelde. Nende vastu kaitsevad hollandlased end kunstlikkude vallidega, kanalitega ja pumbaseadistega. Samu vahendeid tarvitatakse vee ärajuhtimiseks madaliku sügavamaist osadest, mis olid muistsel ajal sisejärvedeks.

Hollandlastel on tähelepandav koht Euroopa ja ka muude kanaleid ehitavate maade seas. Aga hollandlased poleks jõudnud nii kaugele oma kanalite ehitamise oskuses, kui nad poleks alati sunnitud juhtima ära veehulki, mis ähvardavad maad uputustega. Kanaleid kasutatakse ka liiklemisteedena. Loendamatute veejuhtimiskanalite kõrval on Hollandil ka suur hulk puhtliiklemiskanaleid, millel on suur tähtsus siseliiklemises. Neist liiklemiskanaleist on tähelepandavaim 78 km pikkune Põhja-Hollandi kanal, mis ühendab Nieuwediepi Helderi läheduses oleva Ij lahega, mis on üks osa Zuiderseest, edasi Põhjamere kanal, mis ühendab Amsterdami Põhjamerega, ja Nieuwe waterweg, mis viib Rotterdamist Hock van Hollandi.

Neid pumbaseadiseid, mille abil juhitakse vett jõgedest ja kuivatatud järvepõhjadest kanalitesse, on tuuleveskid käima pannud juba muistsetest aegadest peale. Praegusel ajal on aur ja elekter üha enam tõrjunud kõrvale tuuleveskid, aga meie ei peaks seepärast veel unustama tuuleveskite pikka

Talumaja Hollandis.

ja ausat teenistust inimese võitluses looduse vastu. Tuuleveskid moodustavad ühtlasi eriti iseloomuliku joone Hollandi maastikus ja nüüdisaja rohkeist tehnilisist vahendeist hoolimata on need siiski suureks kasuks maaharimisele ja sellega ühenduses olevaile majandusharudele.

Kaitsevallid, kanalid ja pumbaseadised — need on Hollandi kolm inimmõistuse loodud asja, millel põhineb selle rahva majanduslik heaolu. Nende abil on samm-sammult vallutatud tagasi kõik keskajal kaotatud ääretud maaalad. Nende abil võideldakse veel tänapäevgi iga jalatäie maa pärast, mida talumehe ader võib künda.

Hollandi rahvas on kujunenud friiside, bataavide, saksilaste ja frankide segunemisest. Sajandeid kestnud ühine ajalugu on sulatanud need germaani hõimud ühiseks rahvaks, ent veelgi võib seal esineda üksikuid inimesi, kelle näojooned ja kehaehitus näitavad selgesti nende tõulist algupära. Erinevusi on ka keeles. Friisi ja Groningeni maakonnis kõneldakse friisi keelt, Põhja-Brabantis, vastu Belgia piiri taas flaami keelt. Kuid siiski kõneldakse ja mõistetakse pea igal pool Hollandis hollandi keelt, mis on mitmete endiste murrete segu ja tuletab kõige rohkem meelde alamsaksa murrakut.

Võõra esimene mulje on, et Hollandis on rohkem põllumehi kui võiks oletada vaid 34 000 km²-se pindalaga maast. Järgmiseks muljeks on see, et hollandlane teeb oma põllutööd väga väikesel viisil — nii väikesel, et asja ei muuda tähelepandavalt see asjaolu, et ta omandab sageli ise selle maa-ala, mida harib. Kui linlaselt küsime ta arvamust maaelaniku kohta,

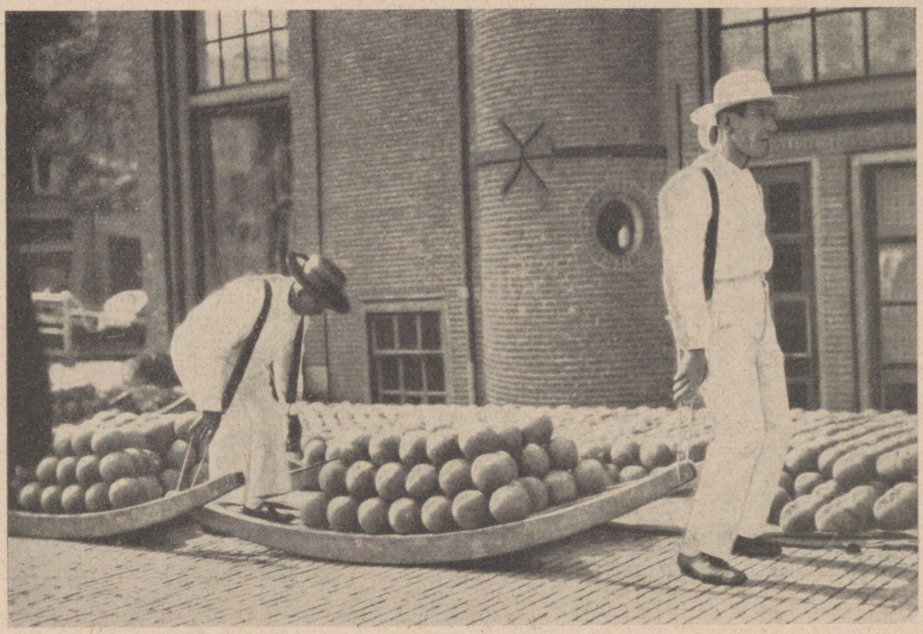

Alkmaari juustuturg Hollandis.

ütleb ta, et maaelanik on vanameelne, saagihimuline, ebausklik ja enesesse sulgunud — hinnang, mille arvatavasti iga maa linnaelanikud annaksid maainimesist.

Ent meie ei taha lasta end mõjustada esimesist muljeist. Meie märkame peagi, et on vahet maamehe ja maamehe vahel. Nad erinevad üksteisest kõige pealt oma usuliste põhimõtete poolest. Hollandlasist on 3,7 miljonit protestante, 2,5 milj. katoliiklasi, ja usundid eraldavad inimesi palju rohkem kui tõuerinevused. Ka kasvatus tõmbab jooned isikute vahel ja mida rohkem oleme liikunud riigi 11 maakonnas, seda enam märkame erinevusi põllumehe töö eeldusis eri aladel, millest järgnevad ka ühes või teises kohas kujunenud tööviisid ja harjumused. Viljakas savimaa rannikul, kus on kõige suuremad talukohad, sobib kõige paremini teravilja, kartuli, suhkrunaeri ja oa kasvatamiseks. Selle ala kõrval levivad maršimaad moodustavad piimakarjapidamise keskuse — võid ja juustu toodetakse Friisi, Utrechti ja Põhja-Hollandi maakondades, piima Lõuna-Hollandi maakondades. Loomade, hobuste ja lihalammaste kasvatamine on rahvastiku peatuluallikaks viljatuil luitealadel ja laiadel idapoolseil nõmmedel. Viimati moodustab ka lillede — hüatsintide, tulpide ja nartsisside — kasvatus väga tähelepandava osa Hollandi maamajapidamisest. Selles suhtes on kõige tähelepandavam Haarlemi linna ümbrus Põhja-Hollandis, mis on kogu Euroopa suurim lillekasvatusala.

Kanal-tänav Utrechti linnas, Hollandis.

Oleks ekslik arvata, et põllumeeste ja nende elu vaatlemine huvitaks turisti, kes ise pole teinud tegemist põllutööga. Nii võivad olla lood mitme teise maaga, aga mitte Hollandiga. Mida sügavamini juurdleme, seda selgemini märkame, et just maalt peame otsima seda, mida oleme harjunud kujutama tüüpiliselt hollandlikuks. Siin näeme ka neid kirevaid rahvarõivaid, mis on tuntud ja teatud üle kogu maailma. Rõivastis vaheldub maakondade viisi, ent enam-vähem ühiseks jooneks neis on naiste suured, valged mütsid, rinnasõled, meeste kitsad kuued ja laiad püksid. Puukingad moodustavad tingimata vajaliku lisandi nii meeste kui naiste rõivastises.

Ükski Hollandis rändaja ei peaks jätma käimata Alkmaari linnas sealsete juustulaatade ajal. Siis valitseb seal vahetpidamatu askeldamine, mille tagapõhjaks ilusad punased ja valged juustupallid. Hollandi meierid on üha sama tüüpi nagu vanemalgi ajal ja üldse kõiges võib märgata hollandlasile eriti iseloomulikku joont, s. o. säilitades vanu vorme anda neile uus ja otstarbekohane sisaldus. See joon avaldub väga mitmeis hollandlaste elu külgedes.

Tutvudes lähemalt Hollandi rahvaga näeme peagi, kui liialdatud on väide, et hollandlased on üldse vaiksed, enesesse sulgunud ja jäigad. Seda võib vahest öelda vaid maa kõige põhjapoolsemaist elanikest. Lõunas on rahvas seevastu jutukas ja õige elav. Kogu rahva ühiseks jooneks on suur

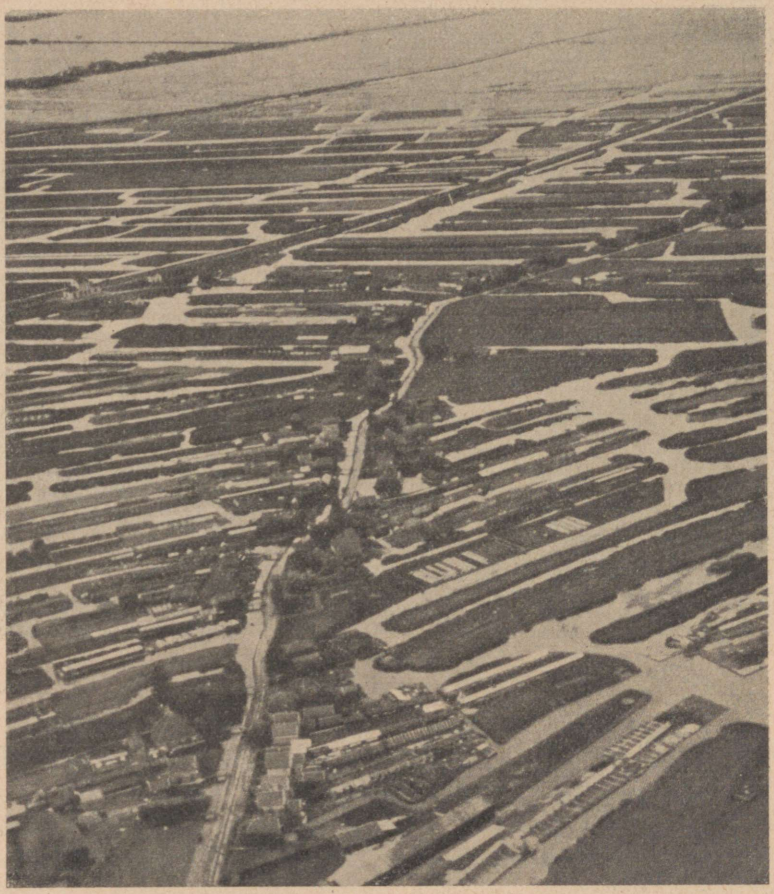

Hollandi rannikualamik Amsterdamist põhja pool.

puhtusearmastus, mis ületab tegelikult isegi kõige suuremad ootused. Oma eluasemeid, nii linnas kui maal, peavad hollandlased äärmiselt puhtaina ja korras. Väikesele Broekile on antud selles suhtes juba ammusest ajast esimene auhind. Räägitakse, et vanemal ajal olla seal meestele keelatud suitsetada muud kui suletud kahaga piipu, et tuhk ei määriks maanteid, ja lehmi ei tohtinud viia läbi küla, vaid pidi ajama kaugelt ümber. Samuti nõudis vana kirjutamata seadus, et kui külaelanik nägi langevat puu otsast lehte maha, pidi ta ruttama välja, et võtta leht maast ja heita kanalisse. Kuigi Broek on puhtuse suhtes ületamatult kõrgel tasemel, ei jää ka teised kogukonnad temast palju maha. Räägitakse, et hollandi perenaised loodavad tulevases elus suure õndsusena seda, et saaksid ka peale surma elada majas, mida nad igal laupäeval võiksid põhjalikult puhastada. Põhjalikku puhastust toimetatakse isegi kanalilotjadel. Ja miks ei peaks seda tehtamagi, kui neid lotje kasutatakse elamuina samal määral nagu maju kanalikaldail.

Üleujutatud piirkond Iisseli orus, Hollandi rannikualamikul.

Ka igal Hollandi linnal on oma erinevad jooned, mis eraldavad neid teistest. Algame lähemat vaatlust Amsterdamiga, maa pealinnaga, kus nüüdisaja elav töö- ja ärielu keeb suure ajaloolise mineviku väärikal tagapõhjal. Valdavad kohvi-, tubaka- ja vürtsidelaod tuletavad meelde, et Hollandil on rikkaid asumaid Ida-India saarestikus. Rotterdamis saame veelgi täielikuma pildi Hollandi laiaulatuslikust kaubandusest. Pilk linna ääretu suurtesse kaubaladudesse näitab, et Hollandi kaubavahetus põhineb suurelt osalt transiitkaubandusel. Sellel tõsiasjal on oluline tähendus hollandi ärimehe tüübi kujundamisel, mis tuleb kõige selgemini nähtavale just Rotterdamis.

Või käime korraks Leydenis, ülikoolilinnas, kus sajandite jooksul suured hulgad välismaalasi on käinud täiendamas oma õpinguid. Leydenil on enam kui ühelgi teisel Hollandi linnal vana auväärt ülikoolilinna ilme. Kuigi Holland on eeskätt kaubandusmaa, ei ole ka teadus ning õpetlased kaotanud siin oma tähendust. Rahvahariduse kõrge tase ja hool, mis sellele pühendatakse, näitavad, et haridust ja teadust peetakse praegugi suures aus Erasmuse maal.

Uut Hollandit, või õieti sama vana Hollandit uuel kujul võime näha Haagis. Siingi saame rea mitmesuguseid muljeid: linna haljendavast, muretust ilust, sellest, et linn on valitsuse asukohaks ja valitsuslikuks keskuseks,

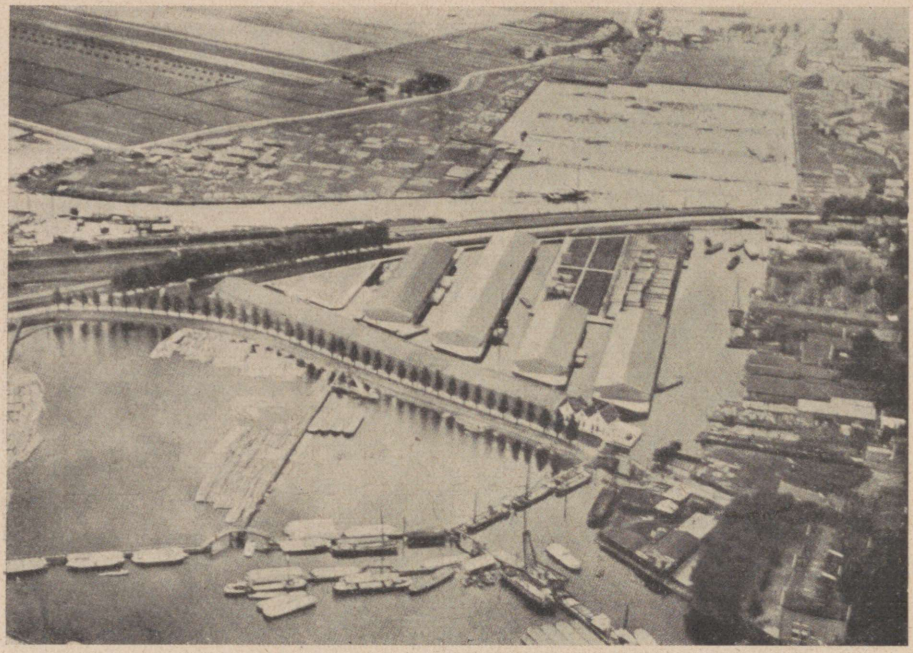

Zaandami sadam Hollandis.

toredaist ärimajadest ja rahvusvaheliselt tuntud kuurordi Scheveningeni lähedusest, õukonnast, parlamendist ja diplomaatkonnast.

Et meie loend oleks vähegi täielikum, tuleks veel mainida mõningaid muid linnu. Lillekasvatuse poolest kuulus Haarlem, võid välja vedav Leuwarden, veeteist ümbritsetud Dordrecht — igaühel neist on oma individuaalne ilme ja siiski on nad kõik selgesti „hollandlikud". Igal pool valitsevad enam-vähem ühtlased pinnamoe ja veestiku suhted, kanalite rohkus jne. annavad linnadele teatud sarnanevuse joone, samuti kui asjaolu, et kõigil neil on ühine kuldne ajajärk seljataga. Linnad esinevad praegugi selle uhke 17. sajandi pärijatena, mil Holland oli Euroopa elavaim ja jõukaim kaubandusriik.

KANALITE MAAL — HOLLANDIS.

Kui juba kord Hollandis ollakse, siis peab sõitma läbi ka poldrimaastiku ja vaatama selle kanalitevõrku. Omapärase mulje jätab vaade kanaleile, olgu need suured purjetuskanalid või väikesed kraavitaolised, kuidas need on juhitud risti-rästi ja sageli mitmesugusel kõrgusel. Madalalt niidult vaadates näeb aluseid purjetamas ülal kõrgel nagu pilvede poole tõusmas ja alused tunduvad mingite teatridekoratsioonidena, mida veetakse ratastel üle näitelava. Hollandlased peavad muidugi vett pumpama madalamast

Õitsev tulbiväli Haarlemi lähedal.

kanalist kõrgemalolevasse, sealt omakorda veel kõrgemasse ja lõpuks tagasi merre, kui mõõna ajal vesi on madal. Mõnes kohas on näha nn. boezome, basseine, kuhu vett kogutakse, kuni seda võib edasi pumbata. Peaaegu kogu see pumpamistöö sooritatakse tuuleveskite abil ja sellest sõltubki viimaste suur hulk Hollandis. — Et seda kõike mõista, tuleb meelde tuletada, et poldrid (tammistatud madalikud) asetsevad merepinnast madalamal ning on moodustunud kuivatatud merelahtede põhjast. Poldrid on muide Hollandi kõige parem kaitse, sest neid võib veega üle ujutada, kui vaenlane peaks maale tungima. Kanalite kaitseks on ehitatud kindlustisi kunstlikel künkail, mis asetsevad enamasti alati kahe peakanali ristumiskohal. Me nägime neid mitmeid ja märkasime, et nad olid varustatud uueaegsete kahuritega.

Poldrid on Hollandi kõige viljakamaid alasid ning neil on lillevälju jne., kus nad pole mitte põldude all. — Kõige olulisem on muidugi hoolitseda selle eest, et vesi ei murraks kõrgema kanali vallist läbi ega voolaks madalamasse kanalisse. Hollandi riigivalitsus peab ametis terve sõjaväe insenere ning kanalivahte, kelle ülesandeks on valvata, et ei juhtuks õnnetusi. Ühes kohas arvasime juba nägevat üht neist Hollandis nii sagedaist uputusõnnetusist. Vett tormas väljale, kuhjates sinna muda ja liiva. Kümmekond kanalitöölist püüdis juhtida veevoolu õigesse suunda, madalamal oleva kanali poole. Nad ehitasid kiiresti kaitsevalle õlekubudest ja mullast, millega suurem õnnetus ära hoiti ja vesi pandi voolama õiges suunas. Kui

Kalamees Markeni saarelt, Hollandi rannikult.

me selgitusest õieti aru saame, siis seekord polnud juhtunud mingit õnnetust, vaid käsil oli ühe kanali süvendustöö, et muuta seda suuremate aluste jaoks laevatavaks.

Hollandlaste uhke vanasõna ei lausu asjatult: Jumal on loonud mere, kuid hollandlane lõi maa.

Ärgu siiski arvatagu, et nad on saanud kogu oma maa-alal merepõhja kuivaks. Siin-seal on veel näha lompe või väikesi järvi ning soid, mida pole suudetud muuta põlluks või niiduks. Ja kui peab rajama künka mingi uue ehitise aluseks, tegema uue kanalivalli või ehitama raudteetammi, siis peab selleks tarvis minevat mulda kuskilt ometi võtma. Samuti on lugu telliskivi- ja tsemendivabrikutega. Siis tekib muidugi auke, mis varsti täituvad veega.

Jah, hollandi telliskivid, neid tuleb kiita. Ja telliskivivillad!

Arnhem on „suhkrukuningate" linn. Suhkrukuningaks on hollandlane, kes on kogunud endale varanduse Jaaval, Sumatral, Borneol, Celebesil või kuski mujal asumaal. Sageli on varandus kogutud pigemini kohvi või tee kui suhkru kasvatusega, sest viimasena-mainitud alal on võistlus suurem. Asumail rikastunud hollandlane pöördub nii siis vanale isamaale tagasi ning ehitab endale ülipeene villa, kõige meelsamini Arnhemi lähedale, kus asub ka muid miljonäre. Ja hollandlased oskavad peenelt ehitada. Me sõitsime seal terve penikoorma luksusvillade ridade vahelt läbi. Kõik on muidugi ehitatud telliskivist, mis on Hollandis täiesti ühtlane, esmajärguline materjal. Ja niisugusest ehitusmaterjalist peab saama peene ehitise. Lisaks

Saint Nicolai peakirik Amsterdamis.

on aknad parimast peegliklaasist ning alati läikivalt puhtad — ei tarvitse piiritust kokku hoida —, varjatud imekaunite kardinatega brüsseli pitsist, fileest või gepüürist või kuidas seda kõike kutsutakse, „mis naistele meeldib", nagu üks tolliametnik ütles —, ja akende kaunistuseks tarvitatakse sageli väätkasve ning lilli. Aiad ning pargid villade ümber hoitakse piinlikult korras. Ei umbrohtu, ei hooletusse jäetud lava; säravais värves lilli, kuid ei kunagi kriiskavaid, vaid alati kokkukõlas.

Et hollandlane armastab värve, see on tuntud asi. Muidu poleks neil olnud nii suuri maalikunstnikke. Et nad aga oma värvimeelt harrastavad aknaluukidel jne., see on võib-olla laiemalt tundmata. Igasugune puumaterjal igas majas on muidugi värvitud ja maalitud ruudu- või rombikujuliste figuuridega ning paljude värvidega. Kuid nende kokkukõlastamine üheks tervikuks on hollandlase suur kunst. Külamaaler teab, millisesse värvipotti oma pintsli kastab. Seda värvimeelt on arendatud aastasadu.

Hollandis on inimestel üldiselt aega palju. Seda võiks nimetada flegmaatikute maaks või maaks, kus poisid ei jookse ja tüdrukud ei tantsi. Võib-olla selle liikumise puudulikkuse põhjuseks on kohmakad puukingad, mida tarvitatakse üldiselt. Puukingis pole hõlpus joosta ega tantsida. Katsuge ise järele, kui ei usu. Kuid kas see on põhjustanud hollandlase iseloomus esinevat aeglust? Vaevalt siiski. Kui hollandlane sõidab maanteel su ees, siis alati keset teed, kui mitte tsipa vasakut kätt. Annad signaali poole

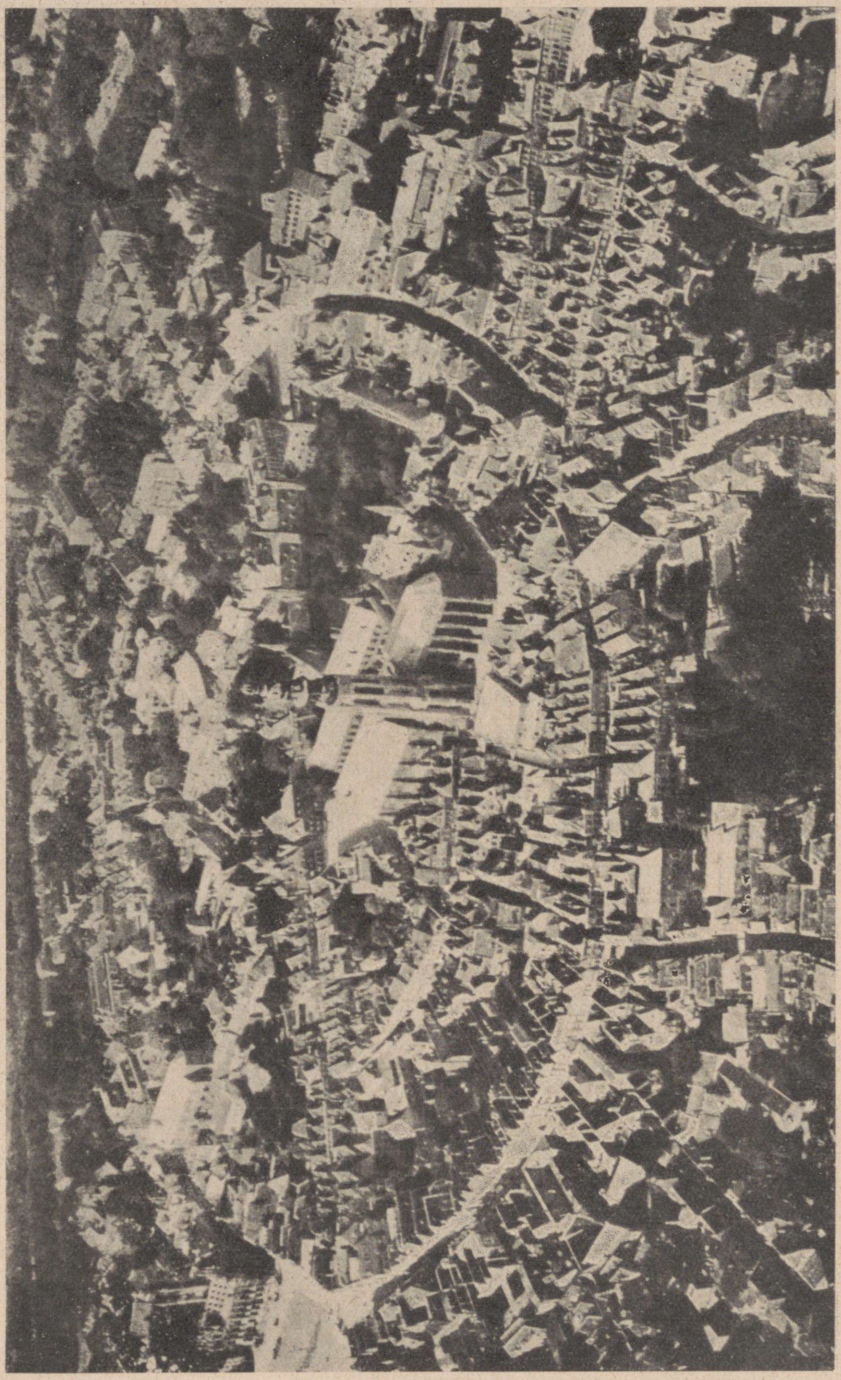

Middelburgi linn Hollandis.

kilomeetri kauguselt. Ei mingit tulemust. Signaali lähemal, signaali signaali järele. Ei mingisugust tagajärge, see on talle kõik üsna ükskõik — nagu sajaks vihma, ja millal Hollandis ei saja! Lõpuks, kui oled üsna ta kannul ning otsustad katsuda temast mööda sõita sellel kitsal teeveerel, mis ta on vabaks jätnud, siis ta ärkab ja pöörab äkki paremale. Latid ja roikad, mis tal koormaks, sulevad siis tee hoopis.

Ja miks peaks Hollandis ruttama? Hollandis pole midagi nii palju kui aega. Kõigel on siin aegluse ilme. Vaadake lihavat karja; see ei tõtta. Vaadake kanalilaevu! Neil on aega küllalt. Rahaline olukord on hiilgav. Asumaad maksavad kõik maksud. Ja see, kes maailmasõja ajal ei osanud mõnevõrragi varandust koguda, see oli lollina sündinud ja lolliks kiigutatud.

Jah, sõda! Lõunapiiril liitub belgia küla sageli vahetult hollandi omaga. Neid lahutab ainult kraav või tänav. Ühesugune ehitusstiil, kuigi mitte ühesugune puhtus mõlemal pool piiri, ja ometi suur erinevus! Belgia poolel on inimesed sünged ning kibemeelsed; seal ei naerda. Hollandi poolel ollakse muretud ja rahulolevad; kõneldakse valju häälega ning naerdakse iga pisikese põhjuse puhul. Belgia poolel on igas väikeses külas kangelaste mälestussammas ja selle esiküljel sageli kümmekond nime; Hollandi poolel pole ühtegi sammast. Seal on pangaarve maailmasõja mälestuseks.

Hollandlase kõrgeim ideaal on, nagu öeldud, luksusvilla või, kui see võimalik, päritud talu kõigi isaisade aegsete majariistadega. Kellele langeb osaks viimasena-mainitud õnn, see peab isade mälestust nii suures aus, et säilitab kõik asjad endises olekus. Kui aga isadelt päritud maja hakkab kahtlaselt viltu vajuma sageli vesise ning nõrga aluspõhja tõttu, siis kisub ta selle maha ning ehitab uue maja. Uute ehitiste püstitamine on praegusel ajal kogu Hollandis uskumatult vilgas. Kõikjal tehakse müüre, kopsitakse ja raiutakse, kuid töölised on osalt välismaalased.

Kes on vaene, see rändab asumaile, lootes tagasi tulla suhkrukuningana kümne või kahekümne aasta pärast. Kuid paljud jäävad sinna igavesti, kuigi mitte omal vabal tahtel, vaid seepärast, et ebasobiv kliima kaevab talle seal igavese puhkepaiga.

Kes pole väga nõudlik, kuid täisverd hollandlasena hindab mugavust, see muretseb endale veolaeva. Alul veab ta seda ise köitpidi järel mööda kanalit, siis muretseb omale hobuse, siis on tal jõudu tarvitada puksiiri ja lõpuks abiellub ning asetub oma naise ja lastega puhtasse, valgesse ja mugavasse kajutisse, mille säravad aknad ja ilusad kardinad osutavad sellele, et viibitakse puhtuse, mõnusa rahulikkuse ja rikkuse maal.

J. E. Rosberg. Autolla Suomesta Välimerenmaihin. Porvoo 1926.

PRANTSUSMAA ja BELGIA
Mõõt 1: 9000000
0 50 100 150 200 km.
Inglise kanal
Kanalisse
Põhja
ATLANDI
OOKEAN
Biskaia laht
Genua laht
Lioni laht
VAHEMER
Korsika
Dover
Calais
Boulogne
Gent
Antverpen
BRÜSSEL
Roubaix
Lille
Liège
Aachen
Köln
Koblenz
Frankfurt
Mainz
Mannheim
Karlsruhe
Stuttgart
Trier
LUKSEMB.
SAKSAMAA
Cherbourg
Le Havre
Dieppe
Amiens
Rouen
Caen
Normandia
Seine
Compiègne
Soissons
Reims
St Quentin
Laon
Sedan
Verdun
Metz
Nancy
Lunéville
Strasbourg
Colmar
Epinal
Belfort
Basel
Zürich
Luzern
Bern
SVEITS
Genfi j.
Genf
Mont Blanc 4807
Chamonix
Chambéry
Lyon
Vienne
Grenoble
Valence
Milaano
Torino
Alessandria
Genua
Avignon
Cannes
Nizza
Arles
Aix
Marseille
Toulon
Montpellier
Béziers
Narbonne
Carcassonne
Perpignan
Roussillon
Andorra
3404
Toulouse
Montauban
Garonne
Bordeaux
Dordogne
Gironde
Cognac
Angoulême
Périgueux
Limoges
Poitiers
Vienne
Tours
Loire
Orléans
Le Mans
Chartres
Versailles
PARIIS
St Denis
Fontainebleau
Troyes
Sens
Auxerre
Nevers
Bourges
Le Creusot
Dijon
Vesoul
Langres
Chalon
Mâcon
Vichy
Clermont
1890
St Etienne
1750
Auvergne
Cévennes
Alpid
Jura
Vosges
Ardennid
Plymouth
Brest
St Malo
Maloi l.
Rennes
Lorient
Belle Ile
St Nazaire
Angers
Nantes
Anjou
Bretagne
Poitou
Ré
La Rochelle
Oléron
Rochefort
Biarritz
Bayonne
Pau
Béarn
Lourdes
Pyreneed
Santander
San Sebastian
Mulhouse
Rodeni j.
Besançon
Franche Comté
Champagne
Lorraine
Elsass
Moselle
Maas
Saône
Rhône
Isère
Durance
Drôme
Provence
Languedoc
Gascogne
Guienne
Limousin
Auvergne
Berri
Orléanais
Ile de France
Picardia
Artois
Flandria
Hainaut
Namur
Valenciennes
Cambrai
Somme
Aisne
Marne
Yonne
Loire
Cher
Allier
Lot
Tarn
0
2
4
6
8
42
44
46
48
50

1994

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

16

EUROOPA

ATLANDIMAAD II

Šotimaa pealinna Edinburghi lossimägi.

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

TÄNAPÄEVA MAAILM SÕNAS JA PILDIS

Toimetajad:

AUGUST TAMMEKANN
Tartu ülikooli geograafiaprofessor

EDGAR KANT
Majandusgeograafia õp. Tartu ülikoolis

16

EUROOPA
ATLANDIMAAD II

„MAAILMA MAADE JA RAHVASTE" talitus
Tartus, K./Ü. „Loodus", 1932.

K. Mattieseni trükikoda o./ü., Tartu 1932.

EUROOPA

IV

ATLANDIMAAD II

4. INGLISMAA.

Euroopa Atlandimaist, mis palistavad meie mandri lääneserva vastu Atlandi ookeani, moodustavad keskse ja tüüpilisima osa Briti saared ühes ümbritsevate merede, väinade ja lahtedega. Siin on meri kõige kirjumalt läbi põimunud maismaa aladega, siin on mere mõju maastikule ja ilmastule ning ühtlasi inimese elule ja tegevusele kõige suurem ja silmapaistvam. Kõik Atlandimaadele omased ilmastulised ja maastikulised jooned avalduvad siin kõige selgemal ja äärmisemal kujul.

Briti saarestik koosneb kahest suuremast, lähestikku asetsevast saarest — Suurbritanniast ja Iirimaast, — mille ümber on suur hulk väiksemaid saari ja saarekesi. Eriti suur on väiksemate saarte rohkus põhjas, kus ulatuvad Põhjamere suunas pikad saarteahelikud — Hebriidid, Orkney ja Shetlandi saared. Suurbritannia jaguneb kolme teatud määral erinevasse ja oma erineva ajalookäiguga ossa — keskel ja lõunas päris Inglismaa, läänes Wales, põhjas Šotimaa. Et Inglismaal on olnud kõige rohkem tegemist ja läbikäimist Euroopa mandri maadega ning Inglismaa on olnud alati juhtival kohal, siis tähendatakse selle nimega sageli kogu Suurbritanniat ja isegi Briti maailmariiki. Käesolevas tarvitame Inglismaa nimetust Briti maailmariigi Euroopa osa kohta.

Briti saari idast ja lõunast piiravad mered — Põhjameri ja Inglise kanal, samuti Suurbritannia ja Iirimaa vaheline Iiri meri — on võrdlemisi madalad ja varjatud. Siit kaudu olid Briti saared alles lähemas geoloogilises minevikus ühendatud Euroopa mandriga ja Rein, Thames ning teised siia suubuvad suured jõed jätkasid oma jooksu praeguse Põhjamere kohal. Šoti- ja Iirimaa lääneranniku hakkab aga meri nobedasti süvenema, muutudes peagi Atlandi ookeani avaraks veeväljaks. Vähem kui 200 km kaugusel rannikust on meri kohati juba üle 2000 m sügav. Põhjameres on seevastu sügavused enamasti vaid 25—50 m piirides, laskudes vaid üksikuis kohis alla 200 m. Laiad madalikud kerkivad pea merepinna lähedusse. Briti saari Euroopa mandrist lahutav Inglise kanal on oma kitsaimas kohas Doveri ja Calais' vahel vaid 31 km lai ja sügavaimad kohad on vaid pisut üle 50 m. Lisaks lõikuvad pikad lahed kaugele maismaasse, lähendades veel enam maad merega. Nende merede ja väinade kaudu on Inglismaa kõige tihedamas ühenduses ja elavamas läbikäimises mandri loodepoolsete maadega — Prantsusmaaga, Belgiaga, Hollandiga, Saksamaaga — ja siitpoolt on Inglismaa saanud ajaloo jooksul oma kultuuri ning kujundanud riikliku ja majandusliku võimu. Ümbritsevad mered ja otsene pääs ookeanile ning selle kaudu kõigisse maisse ja meredele on loonud inglasist esimese järgu merirahva ning olnud eelduseks sellele kaugeulatuslikule meretagusele tegevusele, mille tulemuseks on praegune kõigisse maailmajagudesse ulatuv Briti maailmariik.

Võrreldes Inglismaa ulatust ja rahvaarvu Euroopa teiste maade omadega näeme, et Inglismaa jääb oma 314 000 km² pindalaga neljandale kohale, kuna rahvaarvu poolest (ligi 50 milj.) ületab teda vaid Saksamaa (üle 60 milj.). Säärane suur inimeste koondumine suhteliselt väiksemale pindalale saab meile mõistetavaks, kui tuletame meelde, et Inglismaa toodab üksi ligi veerandi kogu maailma kivisöetoodangust, et siia on koondunud üle kolmandiku kogu maailma tekstiiltööndusest ja et kolmandik maailma laevastikust kuulub Inglismaale. Kõike seda on loonud suurel määral Inglismaa ülisoodne mereline asend ning teiselt poolt rohked maavarad, mis peituvad Briti saarte põues.

Inglise riik ja rahvas on kujunenud pikkade sajandite jooksul mitmelt poolt pärit elementidest, sulades siin omapärases saarelises ümbruses tugevaks, energiliseks ja karastatud rahvaks. Kui jätta tähele panemata kauge mineviku hämarusse vajunud vanemad muinasaegsed elanikud, kes rändasid siia arvatavasti Euroopa mandrilt jää-aja lõpul ja sellele järgnenud aegadel, siis on inglise rahva kujundanud peamiselt neli suurt rahvaste sisseränn lainet: keldid raua-ajal (umbes 500 e. Kr.), roomlased umbes Kristuse sündimise paiku, saksid 500 p. Kr. ja viimati normannid umbes 1000 p. Kr. Kõigist neist laineist on säilinud tänaseni selged jäljed ja igaüks neist on andnud inglise rahvale oma osa. Sisserännud toimusid peamiselt Euroopa mandri poolseilt madalamailt rannikuilt ja kaua aega oli vaid sisemere iseloomuga Põhjameri ning kitsas Inglise kanal saarte rahva liiklemis- ning tegevusväljaks. Samal ajal kui Vahemere-äärsed rahvad tegid julgeid merisõite kaugele lõunasse ümber Aafrika ja tüürisid oma nigelad alused isegi Atlandi ookeani ääretuile veeväljadele, oli Briti saarte elanikele läänepoolsete tühjade mägismaade taga avanev ookean alles tundmatu ja kohutav. Alles merisõidu keskuse nihkumine Vahemerest Euroopa lääne- ja looderannikuile, Hispaaniast ja Portugalist Prantsusmaale ning edasi Inglise kanali ja Reini suudme piirkonda tõstis viimati ka Inglismaa sellesse meririigi seisundisse, mida tema asend õieti võimaldab ja nõuab. XVI sajandist peale hoogsalt arenenud prantslaste, hollandlaste ja inglaste meretagune tegevus on teinud viimati Atlandi ookeanist uue Vahemere, mille äärevetes on maailma suurimad sadamad ja mille tagamaaks ning mõjupiirkonnaks kõik mandrid ja kogu asustatud maailm. Vahest kaks uut esilekerkinud merevõimu, Ühendriigid ja Jaapan, esimene otse Inglise riigist võrsunud, teine selle eeskuju tugevail mõjustusil arenenud, loovad uue merelise huvi- ja tegevuskeskuse Vaiksest ookeanist, mis on maailma suurim ja lõplik veeväli. Atlandi ookean langeb siis Vahemere praegusse ossa, nagu Vahemeri on omakord juba langenud Kreeka ja Väike-Aasia vahelise Egeuse mere ossa.

Inglismaa on elanud ikka rohkem omaette elu, olles suhteliselt vähe seotud Euroopa mandriga. Esialgu oli selle põhjuseks Euroopa tähtsamaist majanduslikest ja kultuurilisist keskusist kõrval oleval saarel elamine, hiljemini aga pööras ta peamise tähelepanu kaugeile maile ja meredele, põhjendades sellele kogu oma arengu ja võimukasvu. Selle eelduseks olev suur ja tugev laevastik vabastas Inglismaa Euroopa poolt tuleva hädaohu kartusest. Inglismaale on tähtis vaid Euroopa mandri sisemine tasakaal, kuna ta omaks huvipiirkonnaks on valdava koloniaalriigi laiendamine ja sisemine kindlustamine. Selle oma politika peamise ülesande lahendamisel on Inglismaa seni talitanud erakordse riigitarkuse ja kaugenägelikkusega. Põhja-Ameerika tähtsaimate asumaade kaotus oli Inglismaa XVII sajandi lühi-

A. Demangeon'i järgi.

Briti saarte kõrgustekaart.
Viirutatud alad kerkivad üle 200 m merepinnast.

nägelikumale politikale valusaks hoobiks, millest on võetud küllaldaselt õpetust. Selle järel on Briti maailmariik vaid pidevalt kasvanud ja tugevamaks muutunud, kõige rängemad ja ähvardavamadki hõõrdumised ning vastuolud selle hiiglariigi eri osade vahel on seni ikka õnnelikku lahendust leidnud. Lõuna-Aafrika, India, Iirimaa — need on praegu Briti riigi valusamad ja muretäratavamad kohad, kuid Inglise keskvalitsuse senine talitusviis nende suhtes annab kõige paremaid lootusi ka nende keerukate küsimuste lahendamiseks.

Vaatame nüüd lähemalt, missugused on selle saarteriigi looduslikud olukorrad ja asustus. Peamine saar — Suurbritannia — on väljavenitatud kolmnurga kujuline, pööratud teravama otsaga põhja ja laiemaga lõunasse, vastu Prantsusmaa põhjarannikut. Temast läänes asetsev Iirimaa on väiksem ja enam ümmariku põhijoonisega. Iirimaa on servadelt kõrge ja mägine, kuna keskosas levib lai lavajas lauskmaa. Suurbritannia saarel on kõrge ja mägine põhja- ning lääneosa, kuna idas ja kagus levivad madalad lavamaad ja tasandikud. Briti saarte kohal puutuvad kokku kaks vana mäestikuvöödet, mille suuremal või väiksemal määral kulunud jäänused moodustavadki saarte praegusi mägiseid piirkondi. Läbi Šotimaa ja Iirimaa põhjaosa ulatub kirde — edela suunas nn. Kaledoonia mäestikuvööde, mis jätkub kirdes Skandinaavia mäestikuna. Murranguist lõhestatud ja osalt merepinna alla vajunud, jaguneb ta praegu mitmeks tombuks ja aheliikuks, mida lahutavad sügavad haudmikud ja vagumused ning neisse osaliselt tunginud merelahed. Kõige äärmisema loodepoolse aheliku moodustavad Hebriidide saared, nimelt nende väline osa, mida lahutab Sise-Hebriididest ja Šotimaast Minch'i väin. Aluspõhi koosneb siin vanadest gneissidest ja kiltkividest, mis esinevad jää-aegseist liustikest ümmarikuks kulutatud kuplite ja seljakutena. Minch'i väin on sügav haudmik, millest idas kerkib Hebriididega sarnaneva aluspõhja ja pinnamoega Põhja-Šoti ülangu *(Highlands)* lääneosa. Kagus järgneb taas sügava vagumusena Põhja-Šotimaad läbiv Kaledoonia kanal ja edasi ülangu ida- või õigemini kaguosa. Ülangu kõrgeimad kuplid ja seljakud kerkivad üle 1300 m merepinnast (Ben Newis 1343 m), lahutatud sügavaist orgudest ja kuristikest, mis moodustavad rannikuil kitsaid lõhanguid. Kagus ja kirdes palistavad ülangut madalamad lavamaad, mis koosnevad paleozoilise ajastu rõhtsaist setteist, eriti laial ulatusel punasest liivakivist. Kagus paisub see madalam lavamaa laiaks madalikuvöötmeks, mis käib läbi kogu Kesk-Šotimaa, kandes Šoti alangu *(Lowlands)* nime. Selle kohal tungivad kaks pikka lahte, nn. firth'i sügavalt maismaasse — läänes *Firth of Clyde* ja idas *Firth of Forth*. Alangust kagus tõuseb maapind veel kord Lõuna-Šoti mägismaaks *(The Southern Uplands)*, mis aga jääb nii oma kõrguste (Merrick 843 m) kui pinnamoe vahelduvuse poolest ülangust tunduvalt maha. Lõuna-Šoti mägismaaga liitub Chevioti mäestik, mis läbi sajandite on lahutanud Šotimaad Inglismaast.

Kaledoonia mäestikuvööde jätkub Šotimaalt Põhja-Iirimaale, kus ta moodustab kesklauskmaad ümbritsevaid servamäestikke. Need sarnanevad üldjoontes Šoti mägedega, kerkides ülimalt 1140 m-ni merepinnast. Ka Iiri merest ida pool oleva Walesi mägismaa põhjaosa kuulub geoloogiliselt samasse kaledoonilisse kurrutusvöötmesse. Walesi kõrgeim tipp on Snowdon — 1085 m ü. m.

Kaledoonilisele vöötmele risti lääneloodest idakakku käib läbi lõunapoolse Iirimaa ja Walesi ning Edela-Inglismaa geoloogiliselt noorem nn. armoorika kurrutusvööde, mis koosneb suhteliselt pehmemaist lubja-, liiva- ja kiltkividest ja on seetõttu suuremal määral kulunud ning madalam. Kõrgeimad kohad kerkivad siin vaid 1000 m lähedale üle merepinna. Lõuna-Inglismaal ulatub üks mäestikuharu Cornwall'i poolsaarena kaugele edelasse, langedes mere poole kõrgete kaljujärsakutena, mille vastu alalised tormilained vahutades murduvad.

Inglismaa ida- ja kaguosa on vastandina mägisele põhja- ja lääneosale

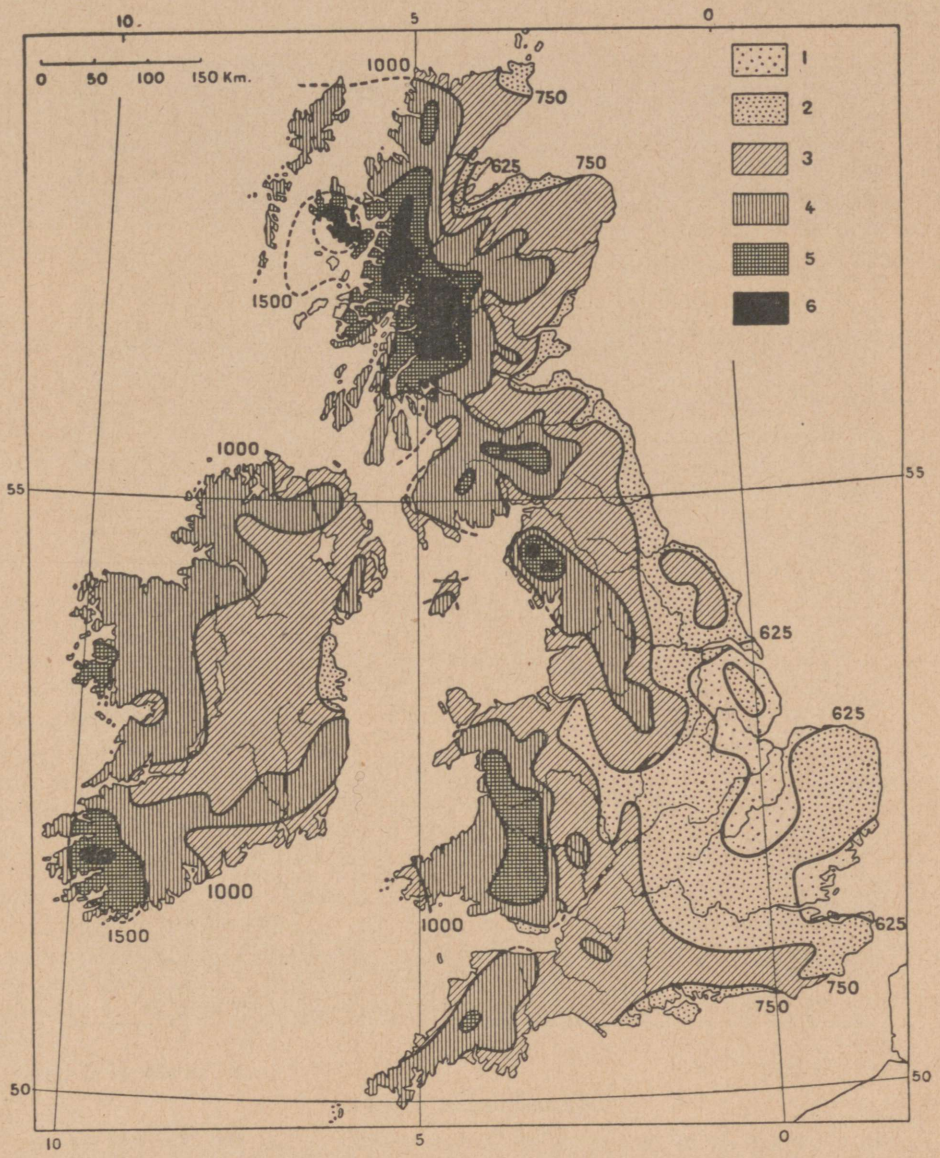

A. Demangeon'i järgi.

Sademete jagunemine Briti saartel.

Sademeid aastas: 1) alla 625 mm; 2) 625—750 mm; 3) 750—1000 mm; 4) 1000—1500 mm; 5) 1500—2000 mm; 6) üle 2000 mm.

hoopis madalam lava- ja lauskmaa. Saare kitsamas keskosas kumerdub maapind küll keskmise kõrgusega mäeahelikuks, nn. Penniini mäestikuks, mis moodustab nagu kogu saare selgroo. Selle kõrgeimad tipud kerkivad 900 m lähedale merepinnast (Cross Fell 882 m). Idas ja lõunas asendub Penniini mäestik peagi astangulise lauskmaaga, mis võtab enda alla kogu ülejäänud osa Inglismaast. Selle moodustavad eeskätt juura- ja kriidiajastu lubja-

A. Demangeon'i järgi.

Inglismaa linnad a. 1801.

1) 5—30 000 el.; 2) 30—50 000 el.; 3) 50—200 000 el.; 4) 200—500 000 el.; 5) 500—1 000 000 el. Londonis üksi on üle 500 000 el. ja 200—500 000 el. linnad puuduvad täiesti.

ja liivakivi ning savi lademed, mis omavad ühist kerget kaldevust itta ja kakku. Kõige nooremad setted asetsevad idarannikul ja Londoni ümbruses laias lamedas nõos, kuna läänesuunas tulevad üha vanemad lademed nooremate alt ribadena nähtavale. Vastupidavamate lubjakiviladem ete servad kerkivad üle ümbruse kõrgete astangutena, mis on nüüd jõeorgudest rikkalikult lõhestatud ja omavad kingustiku ilmet. Kaks peamist astangute ahelikku käivad põhjast lõunasse läbi kogu idapoolse Inglismaa — läänepoolne on kujunenud nn. ooliitlubjakivi, teine kriidiladem ete kohale. Esimene

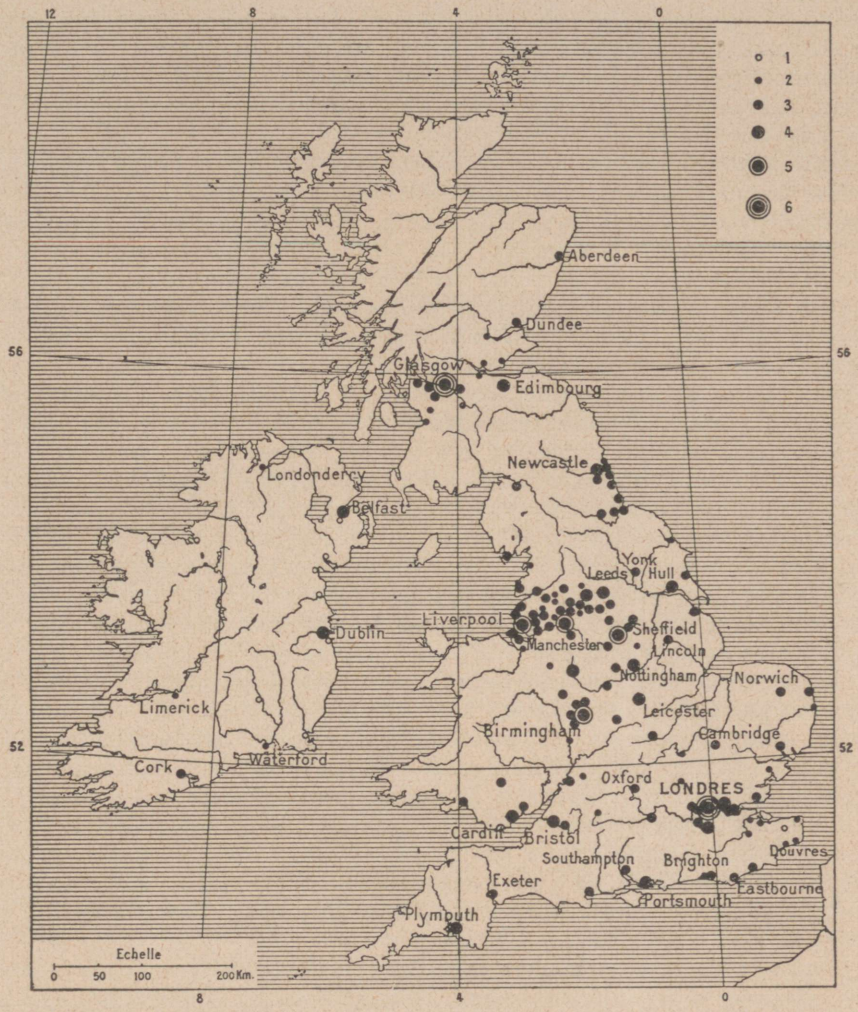

A. Demangeon'i järgi.

Inglismaa linnad a. 1921.

1) 5—30 000 el.; 2) 30—50 000 el.; 3) 50—200 000 el.; 4) 200—500 000 el.; 5) 500—1 000 000 el.; 6) üle 1 000 000 el.

kannab oma erijärkudes nimetusi: York Wolds — Lincoln Hills — Cotswold Hills, teine: Lincoln Wolds — Norfolk Edge — East Anglian Range — Chiltern Hills — Marlborough Downs. Jõed suunavad oma jooksu eeskätt astangute vahelisi nõgusaid maid mööda, saades lisajõgesid mõlemalt astangult. Nii voolab Penniini mäestiku ja ooliit-astangu vahel Kesk-Inglismaa suurim jõgi Trent, Walesi mägismaa ja sama astangu vahel Severn ning ooliit- ja kriidiastangu vahel Wash-lahte suubuv Ouse'i ja Thames'i ülemjooks. Jõeorgude suudmeosad paisuvad rannikuil pikkadeks orglahtedeks, mis annavad Briti saartele nii sopilise ja suuresti liigestatud äärejoone.

Inglismaa kaguosas, Thamesi jõest lõunas, kumerdub aluspõhi künnisetaoliselt üles, moodustades Weald'i-nimelise keskse kõrgustiku ja seda põhjast ning lõunast palistavad orustatud kriidiastangud — North Downs ja South Downs, mis lõpevad rannikul kõrgete valendavate murrutusjärsakutena Doveri ja Beachy Head'i kohal.

Briti saarte aluspõhi on eriti rikas maavaradest. Kõige pealt tuleb mainida kivisütt, mida esineb peamiselt neljas piirkonnas — Šoti alangul, Kirde-Inglismaal Newcastle'i ümbruses, Kesk-Inglismaal Manchester'i, Sheffield'i ja Leeds'i piirkonnas ning Lõuna-Walesis Cardiffi ümbruses. Inglismaa kivisöesaak on nii rohke, et sellest jätkub peale oma maa laialdase tööndu se tarvituse ka rohkel määral väljaveoks. Söeväljaveo poolest seisab Inglismaa maailmas esikohal. Peale kivisöe leidub rohkemal määral rauda ja tina (Cornwalli poolsaarel).

Briti saarte ilmastu seisab täiesti Atlandi ookeani mõju all, moodustades atlantilise ilmastuvaldkonna tüüpilisima näite. Atlandi ookeani põhjaosas valitsevad tsüklonilised lääne- ja edelatuuled toovad Briti saartele rohkesti niiskust ja talvel suhteliselt sooja õhku, kuna suvel mõjuvad jahendavalt, hoides üleliigse kuumenemise eest. Selle kaudu on ilmastu läbi aasta ühtlaselt pehme, vähese aastase kõikuvusega. Mere mõju väheneb läänest ida poole, seepärast langevad ka talvised keskmised temperatuurid samas suunas, olles läänerannikul 5—6°, sisemaal ja idarannikul aga 3° C. Suvised temperatuurid on kõige kõrgemad Kagu-Inglismaal, tõustes siin keskmiselt 18°-ni ning laskudes Šoti põhjarannikul 13°-ni. Temperatuur laskub seega isegi talvel vaid harukordselt alla nulli ja samuti vähene ning haruldane on lumetulek. Kõige harilikumad ja sagedamad on pehmed, pilvised või sajused ilmad, väga muutliku iseloomuga. Et just saarte läänes ervad on kõrged ja mägised, siis langeb ookeani poolt tulnud niiskus kõige pealt siin maha, andes Šoti ülangu ja Lõuna-Šoti mägismaa läänes osas ning Walesi mägismaal keskmiselt ligi 2000 mm sademeid aastas. Ida-Inglise lauskmaa on aga nende sademeterikaste kõrgustikkude varjus ja jääb seetõttu kuivemale. Aastane keskmine sademetehulk on siin enamasti alla 750 mm. Kagu-Inglismaal võib kujuneda isegi suveti kestvamaid kuivi ilmu kõrge temperatuuri ja selge taevaga.

Ühtlaselt parajas ja niiskes merelises ilmastus kasvavad ja edenevad kõige paremini niidud ja rohumaad, mis võtavadki Inglismaal endi alla suhteliselt suurema pindala kui Euroopa mandril. Läänepoolseil mägismail on rohkesti lagedaid või madala võsaga kaetud kaljunõmmesid, soid ja rabasid. Metsa on Inglismaal üldse vähe säilinud, kuid omab paiguti hoolega alalhoituna erakordset lopsakust ja toredust. Põllumaad on kõige rohkem Kesk- ja Kagu-Inglismaal.

Inglismaa asustuskäik on liikunud lõunast ja kagust põhja ja lääne poole, hiljemini sisse tunginud tulnukad on tõrjunud ikka vanemad eesolijad põhja- ja läänepoolseisse mägistesse piirkondadesse. Kõige suurema segunemise ja ühtlasi tihedaima asustuse alaks on jäänud ida- ja kagupoolne lauskmaa, kuna Šoti ja Walesi mägismaal ning Iiri läänes osas leidub veel vähesel arvul vanu keldi rahvaste jäänuseid. Eriti nobedasti hakkasid kasvama idapoolse lauskmaa linnad ja tihenema asustus ühes tööndu se arenemisega ja Inglismaa maailmakaubandusliku tähenduse tõusmisega. Briti riigi pealinn ja maailma suurimaid kaubandus- ning sadamalinnu London kuulub nende suurte sadama- ja kaubalinnade hulka, mis reastuvad piki

Inglise kanalit ja Põhjamere rannikuid, asetsedes enamasti soodsalt suurte jõgede alamjooksul või varjatud suudmelahtede ääres, nagu Le Havre ja Pariis, Antverpen, Rotterdam, Amsterdam, Breemen, Hamburg ja Inglismaa poolel peale Londoni Plymouth, Southampton ja Hull. Maavarade kasutamine ja tööndus areng on loonud Kesk-Inglismaal maailma ainulaadsema linnastuspiirkonna tihedalt rühmitunud suurte linnadega, nagu Birmingham, Sheffield, Leeds, Manchester, Liverpool, millega seltsivad Šoti alangul Glasgow ja Edinburgh. Põhja- ja läänepoolsed mägismaad on seetõttu võrdlemisi hõredalt asustatud, siin on vaid rannikuil mõned suuremad sadamalinnad, nagu Cardiff ja Swansea Walesis ja Belfast ning Dublin Iirimaal. Kesk-Inglismaa tihedat linnavõrku ühendab erakordselt tihe raudteedevõrk — on ju Inglismaa üldse raudtee ja aurumasina kodumaa. Loendamatud raudteeliinid jooksevad kokku Londonis, mis on kogu Inglismaa esmajärguliseks raudteesõlmeks. Meretaguse laevaliiklemise koondumiskohtadeks on Londoni kõrval Southampton, Liverpool ja Glasgow. Inglise peamiseks Põhjamere sadamaks on Hull.

Inglismaa majandusliku elu aluseks on kaubandus ja tööndus. Tooraineist omab teatud tähendust väljaveos vaid kivisüsi, kõik muud rahvamajanduslikud tulud põhinevad tööndusel, meretagusel kaubandusel ja sellega seotud merisõidul. Põllumajandus on loobunud pea täiesti teraviljakasvatusest ja läinud üle piima- ja lihakarjale ning aiandusele. Karjaaretus on kõige kõrgemal järjel, Inglismaa on andnud palju häid loomatõugusid. Šoti ja osalt Iiri ning Walesi mägismail on lambakasvatus tähtsaimaks tulualaks. Pea kõigil rannikuil, eriti aga Põhjamere rannikuil omab suurt tähendust kalastus. Püütakse eeskätt turska ja heeringat. Hullist lõunas olev Grimsby on maailma suurimaid kalasadamaid.

LONDON.

Euroopas ja mitmel pool mujalgi on „vesipäid" riike, vesipäid selles mõttes, et nende pealinnad on suhteliselt suured, kogu maa elanikkonnaga võrreldes. Nii elab, näiteks, praeguse Austria pealinnas peaaegu kolmandik kogu riigi rahvast, Kopenhaagenis veerand Taani elanikkonnast ja Suur-Londonis umbes kuuendik Britannia elanikest.

Britannia ja Iirimaa kogu rahvastikku arvestatakse umbes 48 miljonile. Suur-Londonis, s. o. City ja Londoni politseiringkonnas, on elanikke umbes 7,5 miljonit. Londoni krahvkonnas ehk Väike-Londonis umbes 4,8 miljonit. Suur-Londoni pindala on ümmarguselt 1800 ruutkilomeetrit, millest Londoni krahvkonda kuulub umbes kuuendik. Linna läbimõõt on keskmiselt 50 kilomeetrit.

Peab siiski võtma arvesse, et London pole üksnes Britannia pea, vaid kogu hiiglasuure Briti maailmariigi pealinn, mille elanikkond maailma ise osades on järgmine: Euroopas, väljaspool Britannia piire 0,4 miljonit, Aasias 331 milj., Aafrikas 50,5 milj., Ameerikas 11 milj. ja okeaanilistel saartel 8 milj. Kui sellele lisada Britannia 48 miljonit elanikku, siis võime öelda, et London on õieti 450 miljoni inimese pealinn. Asja nii kujutades

ei või teda enam nimetada haiglaselt paisunud „vesipeaks", vaid ta on harilik normaalse suurusega pealinn. Kui Inglismaa peaks kaotama oma ainuvalitsuse meredel ja ühes sellega oma tööonduse suured turud ning keskse osa maailmakaubanduses, kuivaks London peagi väikeseks, oma saare pealinnaks.

London on neelanud loendamatul hulgal eeslinnu, millest on järel ainult jäänused kohalikust omavalitsusest. See ühtesulamine on toimunud igas ilmakaares. Kuigi Londonisse kuuluvad nüüd kümned endised linnad, oskavad kohalikud elanikud võõrale päris arusaamatul kombel eraldada eeslinnad üksteisest kõneviisi ja arvatavasti ka kommete järgi. Arusaadavam on, et eeslinnades elab üha väga tugev kolkapatriotism, mis põhineb nende omapärastel traditsioonidel ja oludel.

Hoolimata linna hiiglasuurusest on siiski üksikud linnaosad ja isegi tänavad suurel määral eristunud. Tehasmaailm on lõunas ja idas, rahandus- ja kaubandusmaailm linna keskuses — Citys. Koorekiht, peaasjalikult rahaaristokraatia, elab meelsamini Hyde Park'i idapoolel, kõrgema klassi rätsepad järgmisil tänavail sellest idas, ja lähedal, Bond Street'il, on kauplused, juveliirid ja muud, kelle ostjaskonnaks seesama jõukas kiht. Kogu see linnaosa kannab uhket nime Mayfair. Regent Street, Oxford Street ja Piccadilly on suurte kaubamajade asukohaks. Fleet Street'il on ajalehetoimetused — öösiti kostub seal lakkamatu masinate mürin. Lincoln Inn on juristide, Tottenham Court Road mööblikauplejate ja väike Paternoster Row keset linna on raamatukaupmeeste koondumiskohaks. Suuremad valitsusasutised on kuningliku lossi pargist idas, Thames'i vasemal kaldal, kaunis lähedal parlamendihoonele. Londoni viiskümmend kõnenäitelava on nii suurel määral koondunud Piccadilly liiklemissõlmekoha ümber, et väidetakse suurema osa neist mahtuvat umbes 450 m raadiusega ringi sisse. Muud on Strandil ja Leicester Square'il. Peaaegu sama ringi sisse, eriti kui seda pisut venitada lõunasse St. James'i väljakust mööda Pall Mallile, jääb suurem osa Londoni klubidest, mida on mitusada. St. James'i väljaku ümber pole peaaegu muud kui klubid. Lisaks mahutuvad sellesse väikesesse sõõri peaaegu kõik Londoni esimese järgu restoranid. Kunstnikel ja teadlasil on oma kujunenud elamispiirkonnad St. John Woodis või Hampsteadis. Juudid elavad enamasti White Chapeli ümbruses, hiinlaste linnaosa on sellest idas, parema keskkihi suvila-linnaosad piiravad Londonit lõunas ja läänes.

Linna kasvamine toob ikka esile raskeid liiklemisprobleeme. Alalhoidlikud londonlased ei taha nii kergesti ette võtta selliseid suurejoonelisi uuendusi nagu pariislased Napoleon III ajal, mil seal murti kümnete kilomeetrite viisi uusi suurtänavaid ja bulvareid. Ent aja nõuetest ei pääse ka London mööda. Siin plaanitsetakse parajasti Charing Crossi kohale, otse linna keskusse, uut Thames'i silda, millega ühes tuleks rajada ka uus suur peatänav.

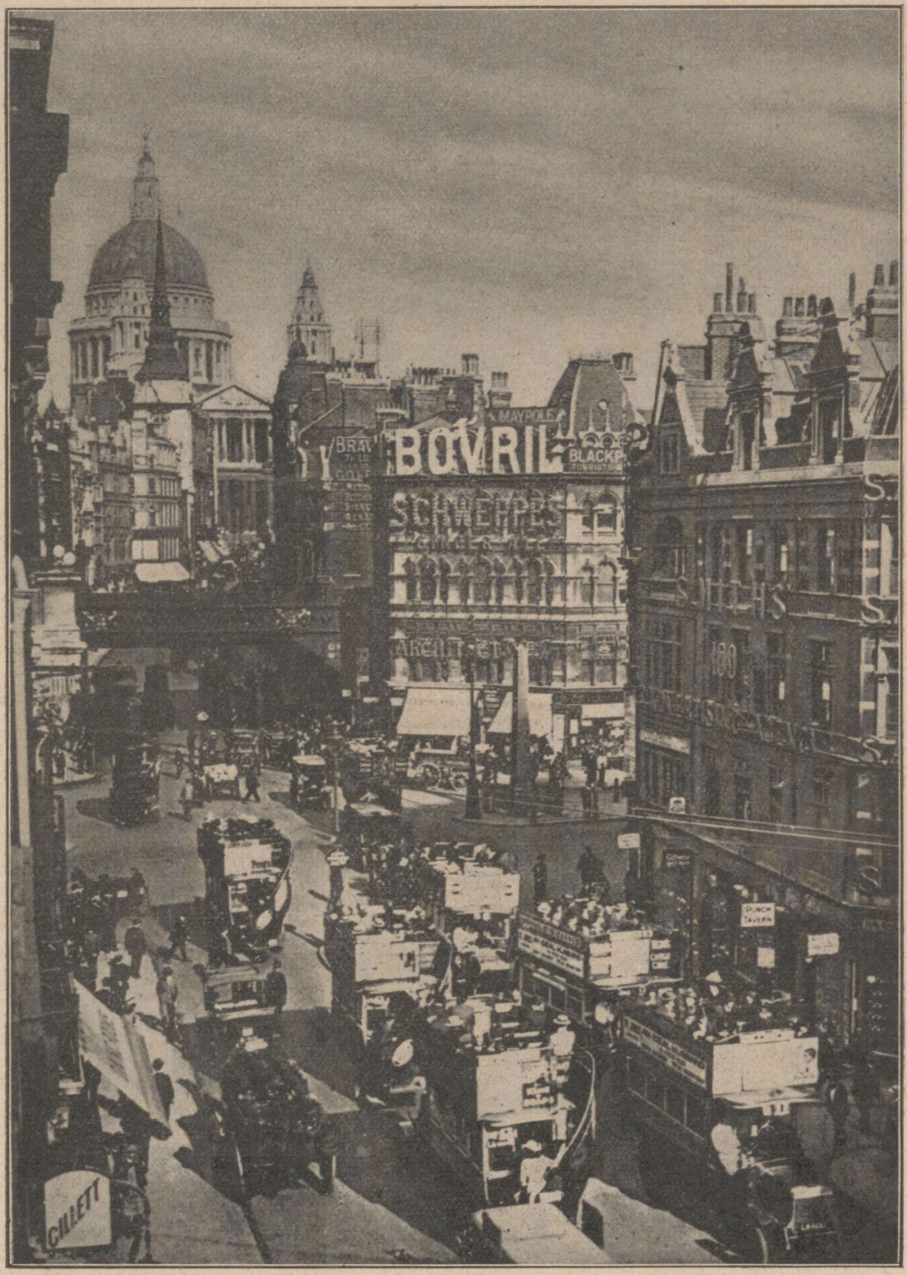

Liiklemine Londoni tänavail.
Ludgate Circus.

Citysse pole koondunud mitte üksnes Britannia, vaid suurel määral ka kogu muu maailma kauba-, panga- ja rahavahetustoimingud. Siin on koloniaalettevõtete, raudtee- ja laevasõiduliinide, kaevanduste ja kaabelliinide keskused ja ohjad. Vanasti oli siin suur laadaplats, mille nimeks oli Cheap, ja sellest ongi nüüdne suur Cheapside'i kaubatänav saanud oma nime Endiste laatade ülesandeid täidavad nüüd suured kaubabörsid, inglise keeli Exchange, mida on mitmesuguste kaubaliikide jaoks kümneteviisi. Kaubabörside lähedale on kogunenud need rohkearvulised ärid ja ühingud, mis on vahetalitajaks ülemere kaubandusele, laevavarustajad, laadijad ja vahetalitajad ning merikindlustusseltsid. Siinsamas on ka tollikontorid, peapostkontor, pangad ja kõige pealt riigi kõige suurem erapank, nn. Inglise pank, ning City häälekandja „The Times".

Suur osa Londoni elanikest töötab selles hiiglasuures kaubanduslikus keskuses lossijate ja laadijatena, kaubavedajatena, ladudes, liiklemises. Juba üksi need mainitud tegevusharud elatavad miljoneid elanikke. Linna töönduses omavad tähelepanuväärset osa parandustöökojad, mida vajab suur liiklemine. Thames'i kallast mööda on lisaks saeveskeid, seebi-, tuletiku- ja keemiatehaseid, ent kõige pealt on Londoni ümbruses hästi arenenud ehteasjade-, kella-, sõiduriistade-, kübara-, naha-, mööbli- ja rõivastustööstused, ja käsitöölisi, kes täiendavad nende alade vabrikutoodangut, on sadu tuhandeid.

E a s t E n d, tööliste ja kehvema kihi linnaosa, algab umbes kilomeetri kaugusel Inglise pangast itta, liitudes peaaegu vahenditult Cityga. Sinna mineja võib aga rahulikult unustada kõik tühjad kujutlused ja kartuse. Sinna võib sõita ilma mingite seiklusteta mugavate sõidukitega maa peal ja maa all ning seal võib liikuda jala, ilma et keegi tülitaks. Siiski on vahest mugavam riietuda oma kõige argipäevsemasse ülikonda kahelgi põhjusel; et mitte äratada tähelepanu ja võida hooletumalt jälgida sündmusi. Nii võib ka suhtuda ükskõikselt sellesse tolmu-, nõe- ja mustuserohkusse, millega tuleb seal lähemalt tegemist teha, eriti halva ilma puhul.

Umbrus on siin hoopis teine kui läänes. Kauplused ja vaateaknad muutuvad ikka väiksemaks, rõivastis kirjumaks, tuleb nähtavale tänavaid, mis on tihedalt täis kaubitsejate putkasid. — Tänavail liigub veoautosid ja raskeid vankreid, suured, karvaste jalgadega hobused ees. Heina- ja õlekoormad panevad tee kinni ja suitsune paks õhk on raske hingata.

Uus aeg on aga toonud ka siia tähelepandavaid muutusi. Mõne aasta eest peeti White Chapeli peatänaval viimaseid heinalaatu, mis olid seal seni iga teine äripäev täitmas elava liiklemisega tänavat kaugele üle keskpäeva. Sealseil maa- ja majaomanikel on olnud vana põline õigus pidada neid heinalaatu, milline õigus oli edasi renditud kolmele suurele heina- ja õleärile. Neid õigusi ei saanud ära võtta muidu kui parlamendi otsusega ja nüüd on ka linnavalitsus selle otsuse põhjal keelanud lõplikult heinalaadad. Saja aasta

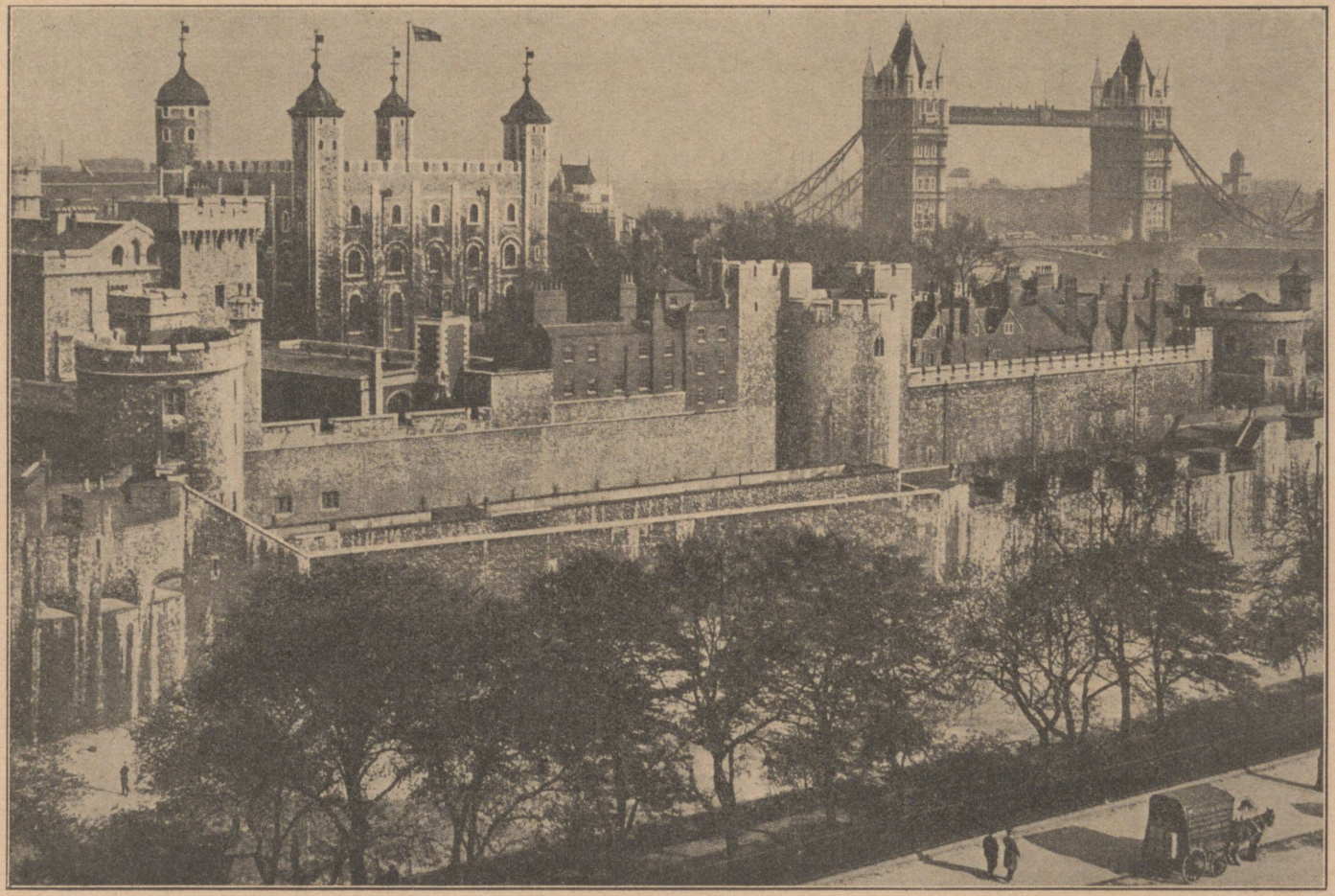

Tower'i keskaegne kindlus Londonis.

Tagaplaanil vasemal Tower'i sild üle Thames'i jõe.

eest oli laat koguni Piccadillyl, kus nende mälestusena on praegugi Haymarket'i-nimeline lai tänav. Ka sealt kaotati need parlamendi otsusega.

Keskpäeval võib kuskilt White Chapeli tänavanurgalt tormata vastu sadade viisi juudi tüdrukuid, kes tulevad koolist, või on lõunaleminekul kontoritest ja kauplusist. White Chapel on kümnete tuhandete juudi rätsepate ja kaupmeeste kodukohaks.

Juudid, mida Londonis on umbes 175 000, ja muud Ida-Londoni rahvad säilitavad hõlpsasti oma rahvuse, püsides vaestena. Aga nii pea kui nad saavad rikkamaks, kolivad nad peagi üle läänepoolsesse linnaossa, kus pole võimalik muud kui muutuda inglaseks, kui seda ka ei tahaks. Sel teel saab London alatasa võõrast verd juurde. Ka ida pool tuleb mõnikord ette abiellumisi võõraste päriselanikkude vahel, aga siiski harva.

Siit kirde ja põhja pool levivad madalalt ehitatud, vaesed linnaosad, mille lootusetult pikad, sirged, täpsalt samasugused ühetoonilised majaderead teevad meele nukraks. Seal, samuti nagu läänepoolses Bayswateris, elavad palgateenijad ja vaene rahvas, doki-, tehase- ja käsitöölised. Need on igavad tänavad. Päeviti on mehed kaugel tööl, naised liiguvad köögi pool majade taga, mõned kehvalt rõivastatud lapsed mängivad tänaval. Pereisad ja üksikud üürilised tulevad tagasi enamasti alles hilja õhtul, selle järel kui nad oma vaba õhtupooliku veetnud kinos või baarides.

Harilikult öeldakse, et Londonis algab kõige suurem viletsus ja häda otse City rikkuse koonduskoha külje alt. Tegelikult pole rikkuse ja vaesuse vahe nii järsk, ja Cityle ei järgne otsekohe East End, vaid üleminek toimub Endi lähedal, otse vastu Hyde Park'i on Londoni kõige vaesemaks linnaosaks nimetatud Bayswater.

Neist kohtadest otse lõunasse ja itta algavad Londoni suured dokkide ja sadamate piirkonnad, mille kaudu käib umbes kolmandik kogu saarkuningriigi sisse- ja väljaveost, ja mille kaubavahetus ületab miljardi naelsterlingit aastas.

Umbes tuhat laeva läheb iga päev mööda Gravesend'ist, Thames'i suudmes. Dokkide seas on vaid üksikud üle saja aasta vanad. Nii lühikese ajaga on Londoni sadam arenenud maailma suurimaks. Aastal 1909 võeti kõik dokid riigi kätte ja ühise sadamavalitsuse „Port of London Authority" valitsuse alla.

Londoni sadam ulatub Cityst Thames'i suudmeni ja on 90 km pikk. Seda osa Thames'i kutsutakse „London River" ja see on hoopis teissugune kui jõe ülemjooks. Londonist ülespoole on Thames kaunis rahulik ja kitsas ja teda ümbritsevad metsad, pargid, muruväljad ja suvilaühiskonnad. Linnast allapoole on jõgi lai tõusust ja mõõnast mõjustatud liiklemisväil, süvendatud ja palistatud hiiglasuurte dokkidega, tõusuvee ajal laevatav linnani. Dokid

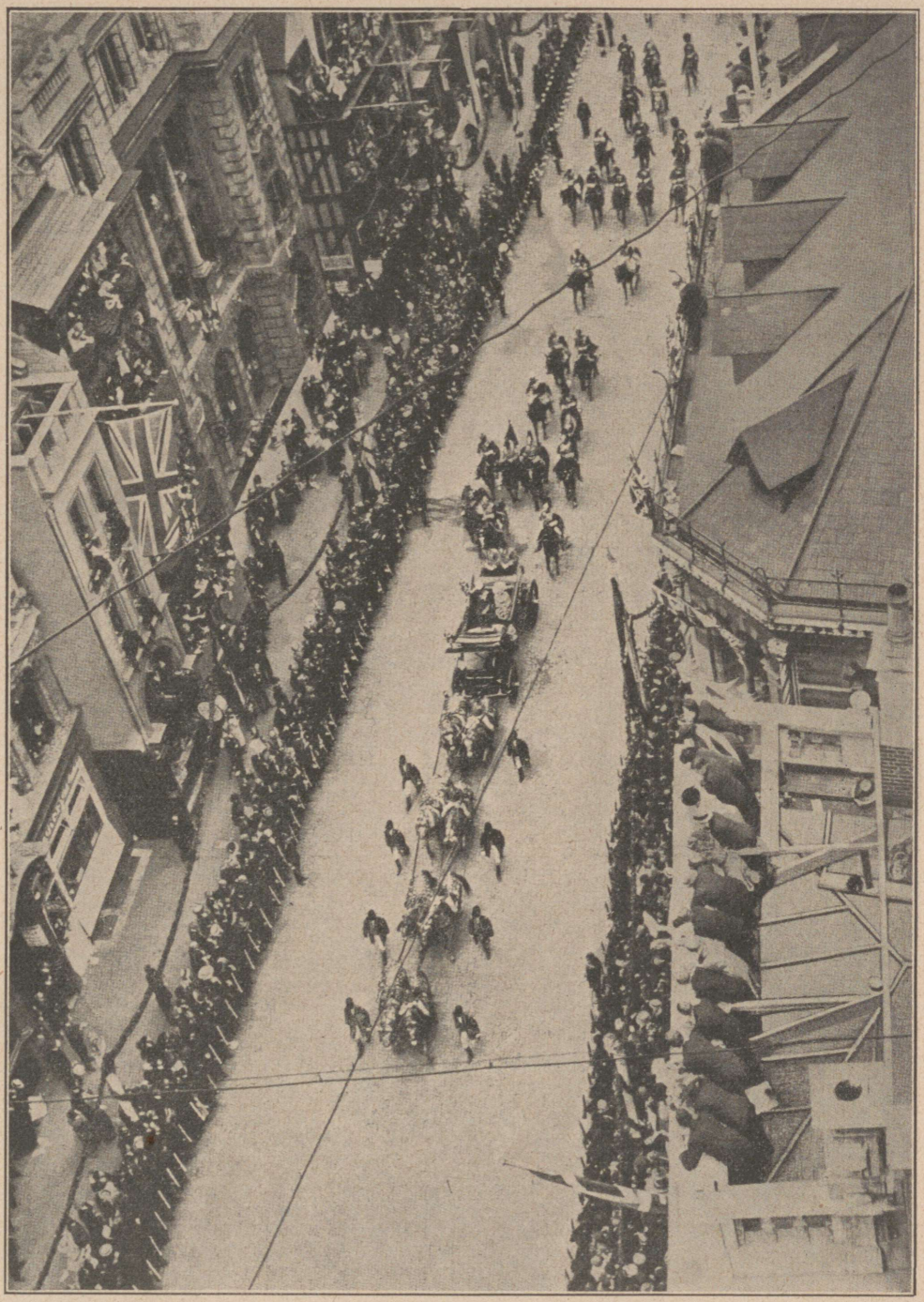

Inglise kuninga pidulik külaskäik Londoni City'sse
korraldatakse vanade keskaegsete kommete järgi ja äratab suurt tähelepanu.

on suures enamikus jõe põhjapoolel, ühendades selle kääre. Nad katavad 207 ha suuruse maa-ala ja nende laevasillad on kokku üle 50 km pikad.

Suur osa sisseveost, nagu tee, koloniaalkaup, vill, kanep, kautšuk, kuld, tina, vask ja puumaterjal laetakse Londoni sadamas ümber teistesse sadamatesse ja võõraile maile saatmiseks. Selleks on vaja suurel hulgal laoruume ja neid ongi Thames'i kaldail rohkem kui kuski mujal ühele alale koondunud. Kõigist maailmaäärist tuleva sisseveo vahetalitajaiks on suured laevaühingud „British India Steam Navigation Co", „Peninsular and Oriental", „Orient Pacific Line", „Union Castle Line" jt. Londoni sisseveost jääb omale maale peaasjalikult vaid toidukraam.

Töö ja äri peasooned tuksuvad eeskätt linna idaosades. Linna lääneosa on seevastu politilise, valitsusliku ja hariduselu keskus. Seal, Cityst lõunas, samal pool jõge on kuulus parlamendihoone, igivana Westminsteri peakirik, mis keskaja algusest peale on olnud maa hariduslikuks keskuseks ja kuhu on maetud riigi kuulsamad mehed, edasi ministeeriumid, kuningaloss, kohtupalat jt. Läänepoolsesse linnaossa, West Endi, on koondunud teaduse ja kunsti templid, British Museum, National Gallery ja teised muuseumid, ülikool, akadeemiad ja teaduslikud seltsid.

Linnas ringi liikuv vaatleja paneb hea meelega tähele, et kuigi inimesi ja sõidukeid on tihedalt üksteise kõrval, ei tee nad siiski üksteisele takistusi. Sõidukid hoiduvad liikumisel vasemat kätt. Sõidukite juhid on äärmiselt harjunud oma töös ja iga kord kui võhik arvab omnibust ajavat just mõne auto otsa, käänab puss samal silmapilgul nii osavasti kõrvale, et katusel istuv reisija saab mulje, nagu oleksid pussi seinadki võtnud osa sellest pehmest liigutusest. Kõik on sama kindel ja kõikumatu nagu linna ja kogu maa valitsus, nii vähe kui selleks kirjutatud reegleid ongi tarvis.

Sõda pole muutnud palju Londoni keskusi; ainult üks ja teine palee või monumentaalsem ehitis on kerkinud vanemate ehitiste asemele. Ainult Regent Street on peaaegu tervelt maha kistud ja ehitatud täis uusi hiiglamaju.

Kõige tähelepandavama muutuse tänavapildis on toonud autode lisandumine ja hobuste arvu vähenemine. Mootorsõidukite arv on mõne aastaga kasvanud kahekordseks ja hobuseid tarvitatakse praegu veel ainult lühikese maa kaubaveoks ja lõbusõitudeks. Veel kaua praeguse põlve eluajal, alles käesoleval sajandil, vedasid ka omnibusi hobused.

Imelikke vanaaegseid jooni on säilinud ka Londoni tänavaelus. Nii, näiteks, müüakse toitaineid lahtistest putkadest isegi suve ajal. Kribu-krabu-kraami, mänguasjade jne. kauplejaid seisab ka kõige paremate tänavate ääres, pakkudes oma kaupa lühikeste hüüetega. Kaugemal keskusest võib näha kõnniteede servadel ja kõrtside ustel mitmesuguseid mängumehi harmoonikaga, kitarriga, kandle või pasunaga, püüdes avada oma mänguga jõukamate südameid ja kukruid.

Westminsteri peakirik Londonis.

Teatud kujutluse määratust liiklemishulgast Londoni tänavail saab juba sellest, et kahekordseid suuri omnibusi liigub seal umbes 5000 eri suunas, igaühes umbes 50 istekohta. Need suured sõidukid annavad erilise ilme linna peatänavaile, ja kui tänavaristmel liikumine peatatakse ühes suunas, et pisut võimalust anda liikuda teises suunas, võib jääda sinna järgemööda seisma mitukümmend pussi.

Londoni kõige mugavam ja odavam liiklemisvahend on maa-alune raudtee. See liigub oma kinnist tunnelit mööda kiiresti, eksimatult ja kindlasti. Ka kõige kaugemasse linnaossa jõuab sel teel umbes poole tunniga. Järgmist rongi on vaja oodata ainult paar minutit. Jaamade rohkearvulised käigud, vahetusteed, platvormid, tõstetoolid, trepid ja ka rongid ise on varustatud nii selgete juhtsiltidega, et eksimine on peaaegu võimatu. Ent kui satukski astuma vale rongile, võib tulla välja igas jaamas, kontrollida oma tee suunda ja sõita edasi, sest sama pilet on maksev, olgu teekond kuitahes keeruline, ja piletit kontrollitakse ainult maa alla minnes ja sealt välja tulles.

Londoni maa-alune raudtee on viimastel aegadel väga palju arenenud ja laienenud. Aastal 1902 tehti maa all 169 sõitu inimese kohta ja elanikke oli siis 6,7 milj., 1926. a. tehti 494 sõitu elaniku kohta, Suur-Londoni elanikkude arvu olles 7,8 milj. (1928).

Suurem tung maa-alusele on hommikuti, tööpäeva alguses ja lõpul, kõige suurem vahest laupäeviti peale kell 11 õhtul, teatrite jm. lõbustusasutiste sulgemise järel.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Inglaste iseloom, kombed ja eluviisid on mitmeski suhtes tunduvalt erinevad mandri elanikkude omadest. See tuleb osalt sellest, et nad nii kaua on elanud omaette eraldi, täiesti lahutatud muust Euroopast.

Vanade traditsioonide hulka kuulub Inglismaal mitmel majakorral elamine. Trepid on eesruumis ja viivad sealt ühelt korralt teise, elamu sees. Alumisel korral on vastuvõtu- ja elutuba, söögituba, ruumikamates korteritestes veel majahärra ja -proua toad ning köök, mis võib olla ka keldrikorral. Teisel korral on pererahva magamistoad, vannitoad ja harilikult lastetuba, kolmandal korral võõraste magamistoad, teenijate toad jne.

Korterite pindala vähendades on viimaseil aastail tulnud ka Inglismaal tarvitusele mandrimaade eeskujul ühel majakorral asetsevad korterid, mida siin kutsutakse „flat". Neid eelistatakse mitmelgi põhjusel, sest kuna neis on vähem tube, võib neid pidada korras väiksemate kuludega, ei ole tööd aia korraldamisega, välisuksest on vähem hoolt, sest see ei vii otse tänavale jne. Võib-olla kõneleb ühekordsete korterite poolt ka see, et neis hoidub alalisest treppidest üles ja alla jooksmisest. Flat-maju on Londonis nüüd juba kaunis palju ja uusi ehitatakse ka kõige paremate tänavate äärde.

Varemini laialt ja mugavalt elanud londonlane näib nüüd siirduvat kokkuhoidlikumaisse ja miniatuursemaisse vormidesse. Eriti uuemais eeslinnades on eriliselt märgata vähendamise ja kokkuhoidmise püüdeid. Ühtlasi näeb seal juba rohkem mitmekesisust ja vahelduvust. Uutes linnaosades pole säärast elamute ühetoonilisust ja sarnasust, vaid väikesed elamud on sageli lahutatud teineteisest käikude ja aedadega ning enamasti ei sarnane üksteisega.

Teenijateküsimusest ei ole seal püütud üle saada keskköögiga, vaid kogu elamine ja majapidamine on tehtud lihtsamaks. Liigsed mööblid on kõrvaldatud, endine dekoratiivsus elamuis on muutunud lihtsuseks põrandast laeni, köökide aset täidavad väikesed elekter- ja kokspliidid. On kadunud uhked kaminaservad ja toredalt raamitud perekonnapildid, vähenenud on läikivad vaskkeeduriistad, vaibad, eesriided ja suured kapid ning kummutid. Kõige parem kodu on see, mis nõuab kõige vähem tööd ja vaeva — näib olevat pärastsõjaaegse londonlase juhtmõte.

Inglise s ö ö g i k o r d on harilikult järgmine. Tööpäev algab kl. 8—9 vahel hommikusöögiga, milleks on harilikult tükk praetud sealiha ja muna ja tee, mõnikord ka puder. Järgmine söögiaeg, lõunaoode ehk lunch on 12—3 vahel ja siin on peatoiduks kas liha või kala. Kella 4—5 vahel on tee ühes kerge einega ja viimati järgneb lõunasöök kella 8 paiku, mil on peamiseks roaks liha või kala ühel või teisel kujul.

Ühe või kaks söömaaega peab võõras, samuti ametiskäija sööma linnas väljas. Kui ta on oludega harjumatu ja katsetab restorane, siis võib söök tunduda ebameeldivana ja nõrgana.

Londoni kohviku- ja restoranielul puudub üldse see veetlus, mida pakuvad vastavad asutised mandril. Need asutised pole meeldivaks puhkamiseks või mugavaks õhtuviitmiseks, vaid on mõeldud kiireks teejoomiseks või kõhutäitmiseks. Harva juhtub võõras saama omale tarvitada terve laua, vaid enamasti peab ta leppima nii pisku ruumiga, et küünarnukid pääsevad just liikuma. Võõrad istuvad üksteise kõrvale vastakuti tervitamata ja vabandamata. Uksed on lahti mõlemalt poolt ja käike üles ja alla, nii et ruumides on harilikult kõva tõmbetuul ja kaunis ebameeldiv olukord, seni kui on sellega harjutud.

Alkoholsete jookide müük on Inglismaal korraldatud sõjaajalt pärit seadusega, mille järgi iga kogukond korraldab ise oma asjad, erinedes selles suhtes küll vähe üksteisest. Üheteistkümne järel ei saa mujalt napsi kui ainult esimese järgu restoranides söögi kõrvale.

Inglismaal pole kunstilisel loomingul just seda tähendust nagu mujal Euroopas, kuigi seal pole olnud puudust ka kõige nimekamaist esindajaist nii luule kui kujutavate kunstide alal. Klassilise muusika esitamine on Inglismaal siiasaadik olnud väga kõrgel järjel, aga nimekamaid heliloojaid pole seal just palju olnud. Aastal 1927 tekitas suurt pahameelt kõigis

muusikaringkondades see, et Albert Hall pidi oma kuulsad kontserdid jätma pidamata tarviliku huvi puuduse tõttu nende vastu. Öeldi, et see näitab kõige paremini muusikalise taseme allaminekut Londonis, ja võib-olla ongi see nii. Osalt võib seda kanda ka Inglismaal uskumatult laialdaseks muutunud raadiokuulamise arvele, mille tagajärjeks on, et inimesed endisest veelgi vähem lähevad kodust välja kontsertidele.

Ooper pole kunagi elanud Londonis ainuüksi kodumaiste jõududega, kuigi mandri kunstnikud on seal Covent Gardenis pidanud ooperi hiilgaval tasemel. Näitekunst on Londonis omamoodi rahvuslik, kuigi mitte iga kord oma kasuks. Viimastel aegadel on seal püütud ja ka jõutud niikaugele, et esitatakse peaaegu ainult kodumaisi näidendeid, mida, samuti nagu kodumaa filmigi, püütakse igapidi soodustada. Ühest ja teisest varjuküljest hoolimata paneb Londoni teatris tähele üht paremust, nimelt esinemise loomulikkust ja sulavust, mida võib märgata ka üldse londonlaste käitumises. See on nähtavasti miljonilinna enese igapäevse kasvatuse tulemuseks.

Inglane nõuab oma i s e l o o m u kohaselt rahu ja omaetteolekut. Seepärast ei näe ta meeleldi kedagi ennast lähemalt vahtimas ega tülita ka teisi lähedaletükkimisega. Inglane ei tunne kunagi puudust, kui teda liiga vähe tähele pannakse või küsitakse, aga kui tema poole pöörduda, siis ei ole ta kunagi viisakusetu, vaid esineb lahkelt ning loomulikult, kuigi võimalikult lühidalt.

Rahu ja loomulikkus on inglasele omane igas seisukorras. Tal on juba veres pärandatud laiad kogemused, ta on suure riigi elanik ja näeb kümneid rahvaid ning sadu kombeid juba oma pealinnas. Ta ei kohku millestki ega hakka hõlpsasti hädaldama. Avameelne olek teiste vastu on inglasele täiesti võõras ja oma eraasjade seletamine, oma tunnete näitamine või igasuguste avalduste tegemine igapäevses elus või kirjanduses äratab Inglismaal ainult vastumeelsust. Inglase iseloom on mehine ja kaebused ning hädaldamised ei ärata temas kaastundmust.

Siiski oleks ülekohtune pidada inglast ühiskondlikult julmaks või kõvasüdamlikuks. Asi on otse vastupidine. Igasugune heategevus on väga laialt levinud, lapsi hoitakse ja kaitstakse, vaeseid aidatakse rohkem tegude kui sõnadega ja ka loomi kaitstakse suuremal määral kui kuski mujal.

Oma algatust, usku enesesse ja oma õnne loomist peetakse siin väärtuslikeks omadusiks ja samuti kõike, mis näitab, et inimene saab elus läbi kõigis ettetulevais olukordades rahulikult ja tasakaalu kaotamata. Inglise nii sisemine kui väline elu on õieti tasakaalupolitika. See annab talle suurepärase toe kõigis ettetulevais asjades, ka ootamatuis olukorris, see muudab ta rahulikuks ja külmavereliseks.

Välise viisakuse poolest seisab inglane eurooplase ja ameeriklase vahel. Isegi daamidele on ta kübara kergitamine väga tagasihoidlik, kuna härras-

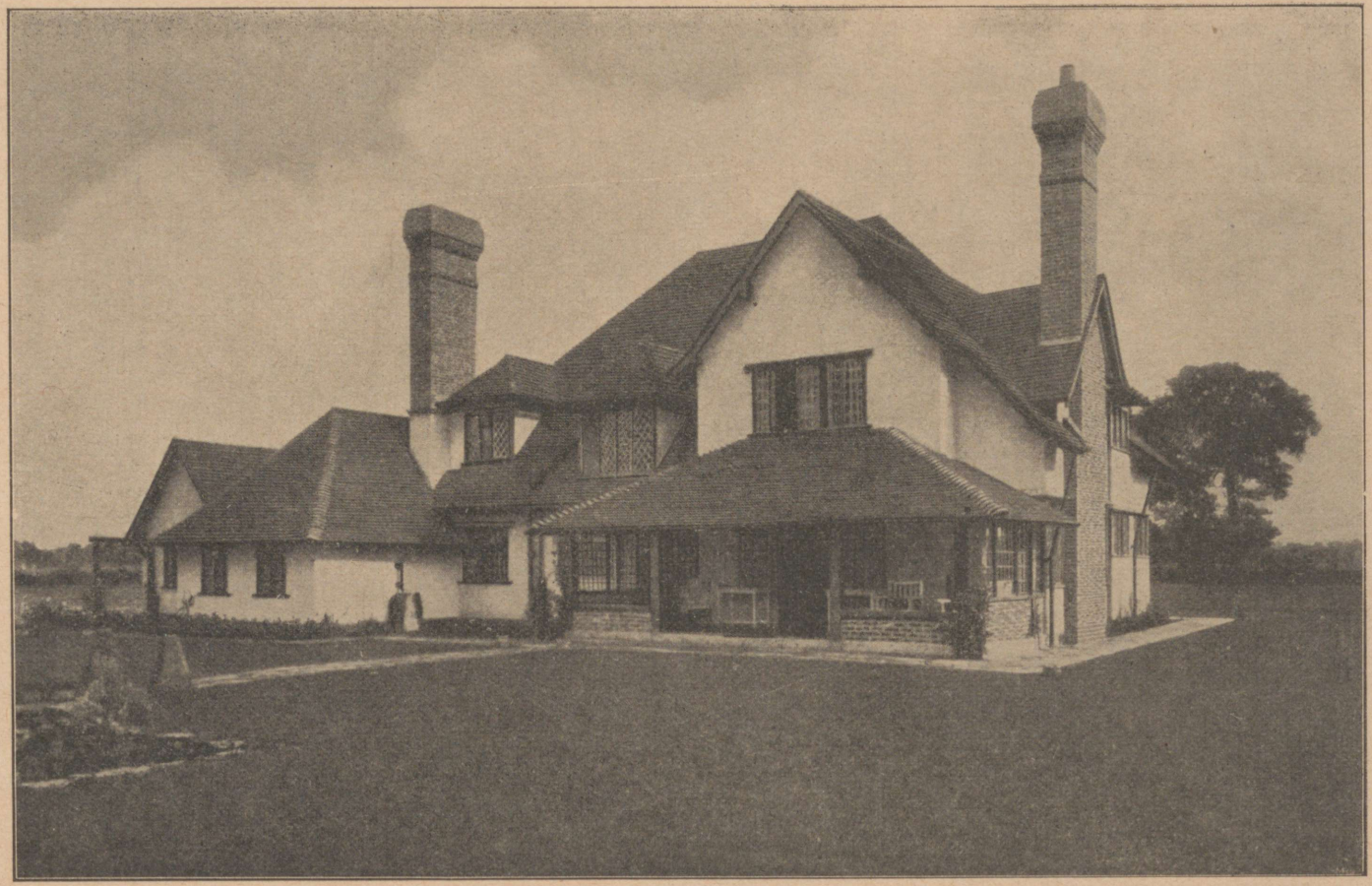

Tüüpiline jõukas maaelamu Kesk-Inglismaal.

Tähelepanu äratab katuse tähtis osa hoone profiilis, väikeseruudulised aknad ja välisseinte külge ehitatud kõrged kaminakorstnad.

2021

London.

meeste vahel noogutatakse vaid pisut peaga või kergitatakse veidi kübarat. Liigset viisakust asendab lahkus ja sõbralikkus.

Näiteks põhja-eurooplasest erineb inglane tunduvalt selle tagasihoidlikkuse suhtes, kuidas ta korraldab — või ei korralda sugugi — oma töökohta, kontorit või äriruume. Need on sageli kitsad, vanamoeliselt ja puudulikult mööbeldatud, väga sageli lohakalt puhastatud, rahuldades vaid kõige tagasihoidlikumaid nõudeid. Öeldakse, et inglane peab äri tagasihoidlikku välimust tunnistuseks äri kindlast alusest ja suhtub kahtlevalt selliseisse kohtadesse, kus harrastatakse välist hiilgust. Kõige tähtsam on see, et asjad edenevad.

Kõige rohkem on inglased suutnud korda saata valitsemise alal. Nad on võrdlemisi kerge vaevaga loonud nüüdisaja suurima riigi ja valitsevad seda keerukate teooriateta vabaduse põhimõtte alusel ja tegeliku elu nõuete kohaselt.

Inglise rahva politiliseks ideaaliks on kompromiss. Isegi inglise kirikust on öeldud, et sellel on katoliku usu kombed, kalvini usu õpetus ja arminiaani preestrid. Iirimaal ja Walesis polegi riigikirikut, kuna Šotimaal on vabakirik sama suure tähendusega nagu riigikirik.

Inglise kirik on kasvanud sajandite jooksul loodud alusele, ilma mingite reeglite ja järskude pööreteta, samuti nagu valitsusaparaatki, ent sellest hoolimata on ta püsinud paremini kui mitmed täpsate kavade ja reeglite järgi ehitatud riigid. Maal pole kirjutatud põhiseadust ja kirikus on sama palju vastuolusid nagu riigiski ja riigis sama palju vastuolusid nagu kirikuski. Aga elu sobib just neisse raamidesse, ega küsi keegi, kas on nüüd kõik just selle või teise paragraafi järgi tehtud.

Inglase iseloom kohaneb kergesti olukordadega ja kannab hõlpsasti ka raskusi, kuid siiski on sõja tagajärjel suuresti muutunud olud ja muud ebasoodsad asjaolud tekitanud väga laialdast pessimismi, mis ei taha nii kergesti kaduda. Pessimistid väidavad, et tõeliselt on just Inglismaa kaotanud sõja, sest, nagu näha, löödud Saksamaa kosub väga kiiresti, kuna seevastu näiliselt võitnud Inglismaal on igasuguseid vaevu ja raskusi. Sõja ajal andis laiadele hulkadele innustust lööklause „igal tingimusel võita sõda, kõigest hoolimata", ent kui võit oli käes, kadus innustus ja usk enesesse. Juba sõja ajal esile tulnud nõrkusi peeti esimesiks allapoolemineku tunnuseiks.

Parlamendis peetaks halbaennustavaks märgiks, et seal on võtnud maad kommete ja kõneviisi vastu hoolimatuks muutumine, mille tulemuseks on tormised istungid ja sageli ka valitsuse nõutu olek üksikute erakondade nõuete suhtes. Pessimistid väidavad, et streigiliikumine ja klassisõda on eriti sagenenud, ja peavad seda kõike Inglise riigikeha surmahaiguseks. Ent viimase aja kogemused näitavad siiski, et inglise tööliskond ei lase ennast nii kergesti vedada järelemõtlemata tegudele.

Tüüpiline inglise maa-elamu interiöör.

Käsitsi tahutud tammesed laetalad, väikeste vilturuutudega aknad, lai lahtine kamin, treitud jalgadega klapp-laud.

Mõtlema panev raske ühiskondlik küsimus on ka suur tööpuudus ja riigikassat koormav suur töötute „palk". Teiselt poolt väidetakse õigusega, et see abiandmine on hoidnud inimesi langemast kommunismi äärmustesse ja et riigi otseseks kohustuseks on hoolitseda oma kodanikkude töövõimaluste eest. Tarvilikuks peetakse seda ka selles mõttes, et riik kaitseb nii oma üksikuid elanikke jäämast teiste armust elama. Kuid ühtlasi on selge, et pole moraalselt ega ühiskondlikult hea, et suured hulgad töölisi pikemat aega elatuvad ilma tööta riigi leivast.

Inglise r i i g i k o r r a aluseks on maailma vanim parlamentarism. Kuigi Inglismaa on nimeliselt kuningriik, omab tegelikku keskset võimu rahvaesindus, parlament, mille hiiglahoone Londoni südames Thames'i kaldal moodustab omaette nähtavuse. Väliselt on parlamendihoone üldiselt tuntud piltide järgi. Teda ei või õieti ilusaks nimetada, ent ka oma ühetoonilisuses mõjub ta suurus valdavalt. Kõige suurepärasemana näib parlamendihoone Thames'i poolt õhtuvalgustuses, mil ta pikk, dekoratiivne esi-

külg rohkete tornide, sadade teravakaareliste akendega ja värviliste ruutudega on meeldejäävaks nägemuseks.

Nagu parlamendimaja eelhooneks on valdava suurusega, stiililt tervikuline ja oma ajalooliste mälestiste poolest rikas Westminster Hall, mis on parlamendimaja suurte õuede vahel. Need ehitised ühes Westminster'i peakirikuga moodustavad Londoni kõige monumentaalsema ehitisrühma.

Alamkoda on parlamendimaja põhjapoolses osas. Saali ühes otsas istub toredal troonitaolisel istmel pikas hallis parukas esimees ehk speaker uhkelt eraldi. Ta jälgib siiski asjade käiku, mida võib märgata sellest, et ta satub mõnikord väikesesse viisakasse vaidlusse mõne kõnelejaga.

Sekretärid istuvad pika laua otsas, esimehest saali keskuse poole. Sellel laual on veel teine otstarve. Siin lebab istungite ajal hiiglasuur kullatud kuninglik valitsuskepp, mille taolisi võimumärke möödunud sajandeilt säilitatakse ühes Toweri lossiruumis, mis on just selliste asjade jaoks.

Päris istmekohad, tumeda riidega kaetud seljatugedega pingid, käivad viies, kuues reas piki saali. Esimesel pingil juhataja paremal käel ja temale kõige lähemal istuvad valitsuse liikmed ning samal pool, pisut kaugemal, valitsuserakonda kuuluvad rahvasaadikud. Nõuded nende rahvasaadikute nii vormilise kui sisulise ettevalmistuse suhtes oma ülesande jaoks on palju kõrgemad kui näiteks meil ja üldse noortes riikides. Inglismaal ei pääse hõlpsasti parlamenti ükski, kes ei ole õige asjatundlik politikas ja ühtlasi osav kõnemees. Parlamendis esinemise vormid on kujunenud pikkade sajandite jooksul. Omapärane komme Inglise parlamendi alamkojas on teha väikesi põhjendamata küsimusi valitsusliikmeile. Need puudutavad üht ja teist asja, vahel õige vähese tähendusega, mis on juhtunud nii kodumaal kui laia maailmariigi kaugeis nurkades või välismail. Vastused on harilikult sama lühikesed kui küsimusedki ega võikski olla pikad, sest küsimusi on palju ja neile peab vastama teatud aja jooksul istungi alguses. Vahel nad võivad põhjustada pikkigi läbirääkimisi.

Ülemkoda on parlamendihoone lõunaosas ja selle ruumid on hoopis toredamad kui alamkoja omad. Lordide istepingid on kaetud punasega. Siin ei ole erilisi rõdusid publikule, vaid soovijad pääsevad heal juhul vaatama saali istungite ajal ainult väikesest loožist saali põhjapoolses otsas. Ümber saali käib küll kitsas rõdu, kuid see on määratud eeskätt ülemkoja liikmete prouadele ja tütardele. Ülemkojas istub võrdlemisi vähe liikmeid, peenelt rõivastatud kõrgeid härrasid, kelle kõned on hoopis hoolsamini valmistatud ja viimisteldud kui alamkojas istujail. Koosolekuid ei juhata siin ülemkoja enese poolt valitud esimees, vaid lordkantsler, kes istub „villakotil", s. o. punasel ümmarikul polsterdatud tugitoolil keset saali, parukas, siidsukis ja hõbepannaldega kingis. Kui saal on tühi, siis lebab „villakotil" hiigla-margapuud meenutav valitsuskepp, sama, mis istungite ajal on laual.

Westminsteri sild ja parlamendihoone Londonis.

Inglismaa on suurel määral konservatiivne ja vanust kombeist kinni pidav maa. See maksab üldse kõikide Inglise asutiste kohta. Tuleb ainult pidada meeles, et sealgi on praegu valitsemas murranguaeg, mis ei jäta puudutamata ka vanu traditsioone. Seda näeme ka parlamendis. Siiski on siin mitmed vanad kombed endiselt valitsemas. Nii, näiteks, on alamkoja peauksehoidjal ametlik tubakatoos, kust parlamendiliikmed võivad nuusata uksest sisse ja välja käies. Alamkojas iga rahvasaadik teeb sisse tulles ja välja minnes juhataja tooli poole kummarduse, millel olevat oma vana tekkelugu. Nagu keskajal, nii peab kuningas praegugi pöörduma teatud asjades alamkoja poole prantsuse keeli ja samuti vastab koda oma juhataja kaudu kuningale prantsuse keeli. Koja iga istung algab viieminutilise palvega.

Saadikute pinkidele, mille arvu ei ole suurendatud sajandite jooksul, mahub praegu ainult vaid pool alamkoja liikmeist. Sellest järgneb imelik seisukord, et enne tähtsamaid istungeid tekivad pikad sabad kohtade võtmiseks. Kes ei mahu pinkidele, need peavad jääma rõdule ja sealt ka tarbe korral sõna võtma. Saadikute pingid on lihtsad pingid ilma mingisuguste laudadeta, kuhu võiks panna paberit, tinti ja sulgi.

Ent kõikide nende vanade kommete valitsedes ei takista alamkoda mingi asi esitamast kuitahes uueaegseid vaatekohti ja nõudmisi. Praegune alamkoda, mis sisuliselt ei olene enam ülemkoja võimust, esindab sinna-vali-

tud käsitööliste, naiste ja kõigi muude kaudu mitmekülgselt maad ja on seega õige demokraatlik ning uueaegne. Rahvausaldus oma parlamendi vastu näib Inglismaal olevat praegugi suurem kui mujal, ega ole siin märgata kuigi suurel määral politikast küllastumist.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ühes inglise seltskonnas tuli kord kõne sellest, mis kellessegi juuresolijaist mõjus kõige enam esimest korda Londoni tulles. Keegi šoti proua ütles, et teda hämmastas kõige rohkem see, et Bond Street oli nii kitsas. Ameeriklasest härra arust oli tähelepandav see, kui palju Londonis on postmargiärisid kollektsionääride tarbeks. Maja peremees, temagi šotlane, ütles, et temale meeldinud Londonisse saabudes londonlaste tuttav rõõmus kõneviis ja viisakus. Nii lõbusad ja viisakad ei olda Šotimaal. Ja mina tähendasin konventsionaalselt, et minule oli kõige imelikum see, et London on nii tohutu suur.

Londoni suurus johtub sest tõsiasjast, et temaga on kokku kasvanud paarkümmend erinimelist linna. Nende nimed kaiguvad veel eri linnaosade nimedes, ja tänavate nimetahvlite all leiab veel viite sellest, kuhu „agulisse" ta algupäraselt kuulub, näit. Borough of Hammersmith. Vana Londoni linn, kuhu roomlased saabusid, on praeguse City alal. Sinna ehitati Thames'i ja tema harude ühinemiskohaga piiratud kaitstud alale jõe põhjarannale müüridega ümbritsetud linn. Veel Shakespeare'i ajal City oli päris London; Shakespeare'i Globe-teater ehitati veidi linnast välja, kohale, millest edasi nüüd jätkub Ida-London palju kilomeetreid. Tower oli müüridega piiratud vana Londoni keskus, kindlus, vangla ja kuninga asukoht.

City praegu on ainult ärimaailma keskus, kuna valitsusasutised, kirikud, muuseumid ja ülikoolid asetsevad mujal, ja ka Londoni elanikkude kodud on Cityst väljaspool. Väikesed asustuskeskused on aastasadade kuludes paisunud, kuni on kasvanud äärtega üksteisesse kinni, moodustades Suur-Londoni.

See, et London on kasvanud ühte mitmest linnast, annab tema linnaosadele nii erisuguse ilme. Isegi County of London, Londoni krahvkond, mis moodustab Kesk-Londoni omavalitsusliku terviku ja kus on neli ja pool miljonit elanikku, koosneb juba mitmest linnaosast. Kuid neist väljaspool on Citygi ise omaette linn, mille kõrgemaks võimupidajaks on Lord Mayor. City kommunaalne elu on säilitanud palju vana Londoni dekoratiivseid pärimuskombeid. Kui Inglise kuningas saabub Citysse, City valitsejad, Lord Mayor eesotsas, võtavad tema vastu — muidu ei ole kuningal luba astuda siia riiki.

Suur-Londoni keskuseks peetakse nüüd Charing Crossi Trafalgar Square'i lähedal. Suur-Londoniks loetakse ala viieteistkümne inglise miilise raadiusega siit igas suunas. — Ja siin linnas asub üle 7,5 miljoni elaniku.

Nurklikkus ja tumedus ja tagasihoidlikkus on Londonis kõikide tänavapiltide ühine joon, kuid muidu on igal Londoni linnaosal oma elu. Kõige värskem on olla läänes Richmondis. Sinna rändan imestlema Thames'i

Derwentwateri järv Põhja-Inglismaa Cumberlandi krahvkonnas.

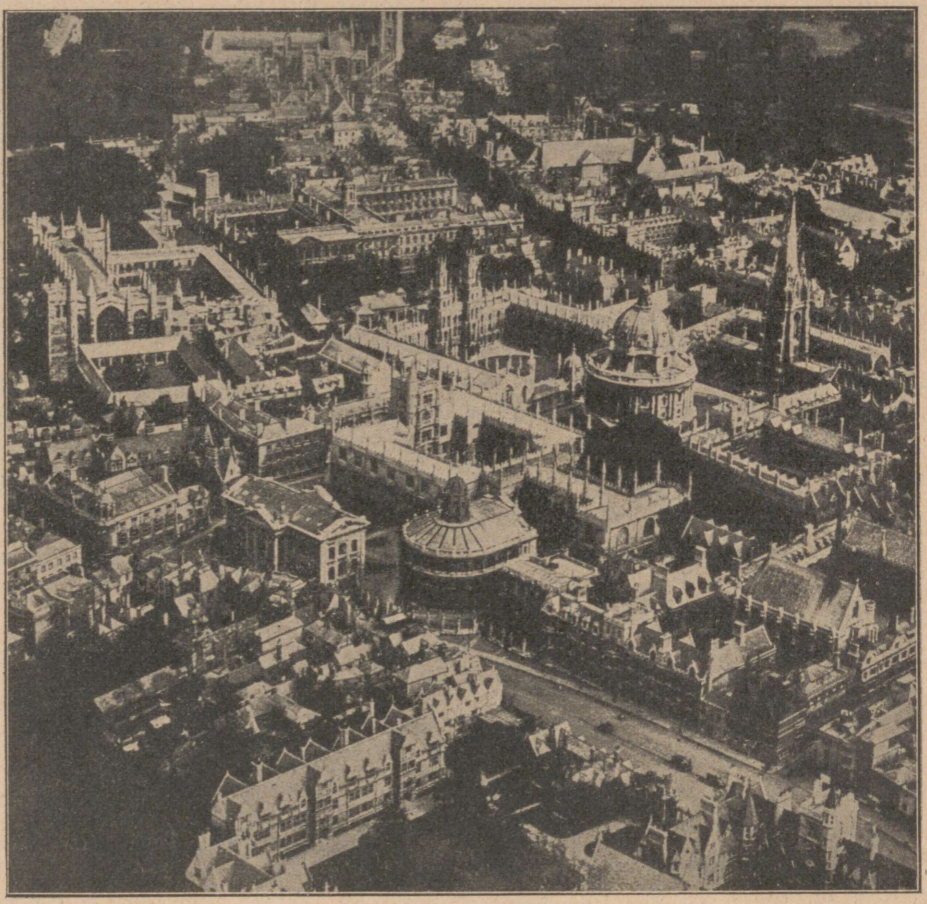

Lennuvaade inglise kuulsale ülikoolilinnale Oxford'ile.

käändu kõrgelt siniroheliselt mäelt, mis vaatele Baedecker pühendab kolm pügalat. Richmond on suur park, ja pargi kõrval on Richmondi linn, kus on madalad tumekivised majad ja kauplused üksteises kinni.

Richmondist ei pääse Londoni, ilma et mööduks Kew Gardensist. Kew Gardens on nii kuulus aed, et Kew' rhododendronite õitsemine kuulub „kogu maailma" teadvusse samuti kui Riviera kevad. Kew on algupäralt kuningate asukoht; seal on nende paleid ja tema tähelepanuväärivaim ehitis on kõrge hiina pagood. Kew Gardens on kui Inglismaa kaunis, ülimuslik XVIII sajand.

Kui Londonis on leiutatud üks majatüüp, kogu linnaosa jälgib seda tingimata. Kew Gardensi kõrval on Barnesi aedlinn: kahekordsed ühetaolised majad aedadega tänavad üles ja tänavad alla. Hammersmithis valitsevad kolmekordsed telliskivimajad. Holland Parki linnaosa sisaldab õilsavormilisi valgeid maju aedade keskel; ta on Londoni kauneim ja suursuguseim osa. Ken-

sington on sammasportaalide linn. Iga viimase kui maja ukse ees eendub kaks kõrget ümmargust pildrit, moodustades piduliku portaali. Kensingtoni tänavad on seetõttu nagu uhked, laiad sammaskäigud. Majad on üldse rikkad ja kõnelevad traditsionaalsest koduelust. Õige paljud neist on viimasel ajal siiski moodustunud parema klassi pansionideks.

On kummaline näha sedasama uhket Kensingtoni ehitustüüpi profaneerituna Westminsteri tagaosades. Londoni osad vahelduvad järsult ühest äärmusest teise. Linna suursuguseimat osa parlamendihoone ja Abbey ümber piirab lõunas ala, mida on nimetatud Londoni kõige halvemaks pättide kolkaks. Sinna on ühel või teisel põhjusel ehitatud Kensingtoni uhkes stiilis maju. Kuid tundub hirmus näha neid sambaid kord määrdununa, kord tumeroheliseks, punaseks või mustaks värvituna, uksed ripakil, akendel viletsad määrdunud eesriided, köögikorrale viivad trepid kaardus ja porised, ja majade ees kehvad emad ja närudes lapsed. Neis majades asub mitu peret ühes. Tundub, nagu East End oleks kolinud West Endi, ja nagu kumbki pool ühte sulamata võõrastaks teist.

Bayswaterit Hyde Parkist piirav osa on Kensingtoni stiilis sammasportaal-majadega ja pansionidega. Aristokraatseim linnaosa on Mayfair. Tema skvääri ääres asetsevad need aristokraatide majad, kus Michael Arlen ja Maurice Dekobra esteetiliselt naudisklevad ülimuslikkude kangelaste ja kangelannade hiilgavas, raffineeritud ja pahelises elus. Seal on Half Moon Street (Poolkuu tänav), kus nende kirjanikkude või Oscar Wilde'i kangelastel on poissmehekorter, kuhu siirdutakse ööd veetma mõne pidu järel; seal on „Magamisvagunite madonna" Berkeley Street, ja ka Shepherds Market, kus Iris Stormi auto seisis oodates oma rohelises kübaras omanikku „kui suur kollane putukas". Imelik hüpe toimub siingi linnaosas. Sest Shepherds Market on lihtrahva asukoht; seal on soplikke väikesi tänavaid ja platse, kus lõhnavad toitained, baar ja sõnnik; õhtuti koguneb sinna mehi ja kahtlasi naisi salkadesse, kuuldub väikese tüli räminat, ja joobnud mees hakkab jälgima möödakäijat. See Mayfairi koht on vanasti olnud paremaski linnaosas tarvilik lihunikkude, pagarite ja käsitööliste asupaik. Veelgi ta näitab lihtrahva jälgi, kuigi mõnesaja meetri taga on Piccadilly Ritz-hotell ja Londoni uusim luksushotell Mayfair, Green Parki puiestik ja selle taga Buckinghami palee.

Chelsea on vana kunstnikkude linnaosa. Selle väikestes majades on stuudioid, mida praegu juba tavalisedki proosalised surelikud üürivad oma korteriteks. Chelseas on Turneri maja; see udu maalija, inglaste rahvuslikke suurmehi, on elanud seal temale kalli Thames'i kaldail. Seal on ka Carlyle'i maja, ja mõningaid muid kirjanduslikke ja kunstilisi mälestuskohti. Thomas Moore'i endise maja asemele on ehitatud mälestusrikas Crosby Hall. Chelsea kitsad tänavad stiilikate ja koduste kolmekordsete väikeste majadega on vaiksed inimestetänavad, salapäraselt lubavad ja maalilised.

Seal tunned liikuvat vaimses riigis, kus on pärimuslikku peenust, kuid samal ajal vaba konventsionaalsusest. Kuid Chelsead läbiv peasoon, King's Road, on kirev keskklassi tänav poolvillaste kaupadega.

Chelseas on väikesi söögi- ja teemaju, kus kunstnikkude linnaosa ekstsentrisus avaldub meeleolulistes vormides. Astusin vahete-vahel Crosby Halli lähedal olevasse „Sinisesse papagoisse". Seal leidus paberosse pahvivaid, kilpkonnaluistes prillides ja poisilikus riietuses kunstnikust tüdrukuid ja noormehi, kes omakord olid vastavalt plikalikud, värvitud huultega, puuderdatud nägudega, blaseerunud liigutuste ja suurte spordi-kaelasallidega. Õhtuti seal põlesid ainult küünlad. Inimtüüpide ja isesuguse olustiku pärast arvasid olevat siirdunud Pariisi. Kuid siin ei olnud midagi tehtut turistide jaoks ega mingeid töllerdavaid turiste. Oli tõeline meeleoluline kunstnikkude ilm ilma reklaamimaiguta, õhkudes pärimuslikku esteetilisust ja inglust.

Nagu New Yorkis on juhtunud Greenwich Village'iga, hakkab Chelseagi sattuma kunstnikkude käest varakamate inimeste kätte, keda linnaosa vaimne kuulsus meelitab. Londonis pole rahailm astunud seda sammu, vaid niiöelda tõeline aristokraatia. Lady Rhondda, Lloyd George ja paljud seltskonna ning vaimse elu suurused on muretsenud seal omale maju; need kuninganna Anna stiilis ehitised, eriti Embankment'il, kuuluvad nüüd Londoni tähelepandavamate salongide hulka ja Mayfair hakkab kaotama oma kuulsust.

Vaimse töö tegijaid asub rohkesti ka Aldwychis; sinna on iseäranis kirjanikkond asunud viimaseil ajul, Bernard Shaw'ga eesotsas. Mary Agnes Hamiltonil, rahutul ja energilisel naiskirjanikul ning poliitikul, on seal korter, kust on ilus vaade Thames'ile, ja näitekirjanik Sir James Barrie asub ka seal. Pisut ülemal on British Museum, University College ja muud akadeemilised asutised; seal on üliõpilaskodusid ja õpetlaste erakodusid. Hampstead, haritud keskklassi linnaosa, kerkib mägedel, tsentrumiks suur park Hampstead Heathe, kus Inglismaa siniuduline maastik on tüüpiline, suurte puude, muru ja roheliste mägedega. Siin avaras pargis on ruumi jalgpallile — seda mängitakse Inglismaal ikka rohuplatsil —, seal lõbutsetakse tüüpilise inglise mänguvahendiga, tuulelohega, milliseid mõnel pühapäeva õhtupoolel tõuseb õhku tervete perekondade jälgides põnevusega nende lendu.

Tsentrumi elavaist tänavaist on Oxford Street üks maailma kuulsamaid äritänavaid. Seal kasvavad lopsakalt riide- ja karusnahaärid, seal on Selfridge'i hiiglamagasin. Teine äritänav ja kaubamajade asukoht on Kensington High Street. Regent Streetil on luksuslikud ärid, Tottenham Court Roadil on keskpärased mööblimagasinid ja riideärid. Kui minna seda mööda, mööduda King's Crossist ja teha pikk pussisõit Ida-Londoni põhjaosa poole, saabud Kaledonia turule. Seal on suur turuplats, selle keskel torniga varustatud ehitis, mida tarvitatakse teejoomise kohaks. Turul on kaubapakkujaid, kes asetavad kord oma kauba otse maha, kord kaasatoodud laudadele. Turu ülaosa võtab enda alla suur katusehitis, kuhu karusnahkade ja riidekauba

müüjad on asetunud. Seal müüb mõni karusnahkur, kes toimib ülesostjana Oxford Streeti äridesse, oma saadusi märksa odavamalt; küsimus on ainult selles, kas julged aga neid sealt hangituna kanda. Kaledonia turul kaubeldakse kõigega, mida võib mõelda, alates vanadest saabastest kuni hõbe- ja kuldasjadeni. Kauba algupära on hämar; teised nimetavad Kaledonia turgu täituruks. Kaledonia turult võib hea juhuse tõttu leida kalleid antiikesemeid ja ehteid, ilusaid india vaase ja uhkeid ukseeesriideid; ja nende kõrval on sõbralikus vahekorras kõige maitsetumat prahti, hiina portselani Made in Germany. Hindu tingitakse kõvasti. Teisipäeva- ja reede-hommikuti — turgu peetakse kaks korda nädalas — rühib ameerika turiste sinna karjakaupa.

Kaledonia turul lokkab kirju tõugude segu. Müüjate seas on terve hulk juute. Rahvalõbustajana toimib ruskepunaseks värvitud eurooplane indiaanlase riietuses. Kuid tõeline neeger, kellel tema tõule haruldane küll on olnud nii hea juukse- ja habemekasv, et tal on suured käharad juuksed ja hall lõuahabe, reklameerib juuste kasvatusaineid. Seistes kõrgmikul ta peab kätega veheldes reklaamkõnet tunnist tundi. Tema ümber sumab rahvahulk, kellele ta näitab oma katsejänest, alaealist poissi, nähtavasti neegri ja valgeihulise segasoetist, kellel on tedretähniline nägu ja lopsakad, neegritaoliselt käharad punased juuksed. Poisil on peas kamme risti ja rästi, paljastades juuste juuri ja peanahka selle tõenduseks, et juuksed on juurteni ehtsad ja peas kinni.

*

Nii tihti kui olen maininud sõnniku ja aedviljade lehka mõnede kõrvaltänavate omadusena, ei ole maininud seda Londonile tunnuslikuna, vaid just erandi pärast. London on tervikuna eriti puhas linn. Selle tänavail valitseb üldiselt eriline puhtus ja lõhnatus, mis on seda austatavam, kui mõelda, millisest linnhiiglasest ja milliseist elanikkude miljoneist on küsimus. Midagi nähtavat prahti ei ole. See, mis Londonis reostab, on nähtamatu. Äritänavail on tüütava leitsakuna vänge, paks bensiinihais. See tuleb teatud bensiiniliigist, mida omnibused tarvitavad ja mis oma tugevusega erineb harilikust bensiinihaisust. Mõningaid suitsurikkamaid bensiiniliike on pussidel keelatud tarvitada, kuid nad kuulukse tarvitavat sellest hoolimata. — Teine tegur on tahm ja udu. Valged riided määrduvad Londonis varsti, samuti kui majade seinad muutuvad tumehalliks. Ainukesed, mis Londonis säilitavad heleda värvi, on punased omnibused ise ja muruplatsid. Kuid viimaseid kastetakse, hoitakse ja pöetakse nii hellasti, et nad ei või muud kui õhkuda värskust.

Tahm on mõõdukas asustatud linnaosades, kuid äriiinnaosades muutud päeva jooksul liikudes näost nii halliks, et see vann, mida inglased võtavad enne lõunasööki, või pesemine enne lõunat, ei ole ainult vabatahtlik tervise ja puhtuse eest hoolitsemine, vaid möödapäästamatus. Inglismaal tuuakse

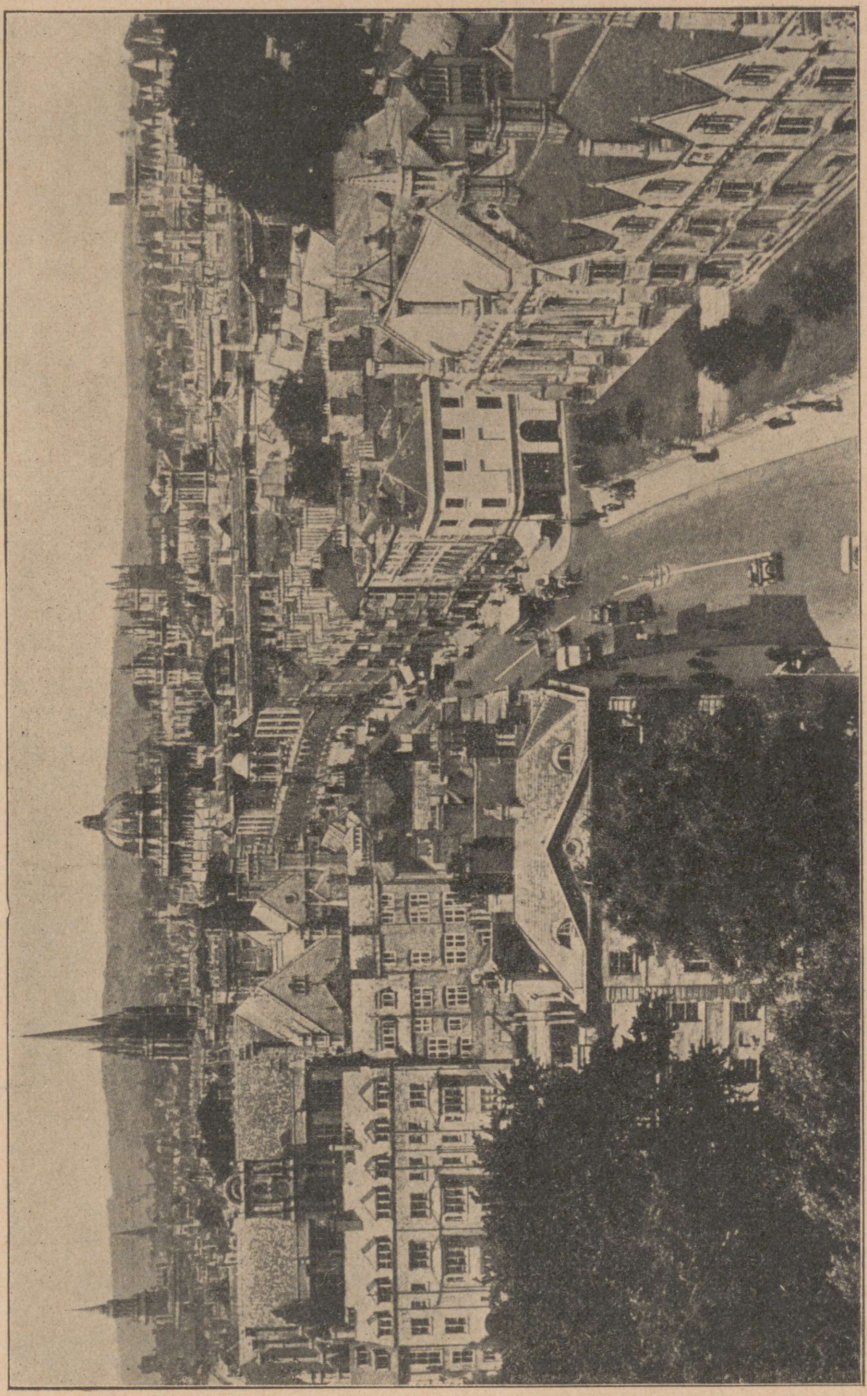

High Street, Oxford'i peatänav.

harilikult tuppa kannutäis sooja pesuvett enne lõunat. Kui ei peseks ja ümber ei rõivastuks enne lõunalauda minekut, siis ei julgeks sinna minna enese ega ka teiste pärast. Nii on seltskonnakombed olenevussuhtes ümbruse enda „loodusteaduslikkude" omadustega.

Kui tuleb udu, mille valitsusaeg on sügisel oktoobrist alates, tahm otse kleepub nägudele. Ja Londoni udu on selline elamus, mida tajud alles siis, kui seda oled ise kogenud.

Sõitsin ühel oktoobri hommikupoolel Chelseast British Museumi poole. Ilm oli minnes pilvine; vähehaaval hakkas see muutuma kollaseks ja tihedaks. Kui lähenesime parlamendihoonele, kattis paks kollane tahm kogu vaadet. Parlamendihoone torn paistis selle tagant halli sambana. Kell oli 11 hommikul; tundus, nagu oleks maa värisenud ja päike pimenenud. Majades hakkas süttima valgus, pussis süttisid lambid, hoog tasanes ja sõideti hämaras tundmatuses. British Museum mustas ebatõelisena hall-kollase udu tagant; viimaks hakkas päike paistma punase kerana ilma igasuguse särata. Ja kõige kummalisem oli sees. Ei olnud kunagi mõelnud, et udu tungib ka majadesse. British Museumi suur lugemissaal ujus udus, õhk oli niiske ja külm, lambid põlesid tumedalt udus. Ulal kupli all ta oli läbinähtamatu tiheda kattena, all eraldusid kiirtena lauaread.

Õhtul koju tulles tundus toas suitsuhõngu ja rõskust. Kui süütasin elektrilambi, see põles hämaralt. Nägu ja riided olid tahmased. Kui puudutasin kindaga põske, jäi põsele must jälg. Kui pühkisin taskurätikuga nägu, jäid sinna tumehallid mustusjäljed. — Taskurätt üldse kõneleb kõige paremini udupäevadest. Tahm kleepub söörmeisse ja kõrvadesse; paljudel inimestel paistavad sõrmed mustadena, ja ülahuulele moodustuvad tahmavurrud.

Rõskus tungib udupäevadel luusse ja lihasse, ja kui inglise tuba soojeneb ainult seks ajaks, kui teda köetakse, on ööd noil ajul toas hirmus külmad. Udu kestab mitu päeva järjestikku; siis tuleb jälle tükiks ajaks ilus. Uduperiood lõpeb kevade lähenedes; kevad ja suvi on paksust udust vabad.

J. Tuomikoski, Englanti, Maapallo IX, Helsinki 1929.
Elsa Enäjärvi, Vana rõõmus Inglismaa, Tartu, 1930.

„OLD MERRY ENGLAND".

Vana rõõmus Inglismaa.

Oleme eelnevas kirjeldanud Inglismaa pealinna Londonit, kuid London ei ole veel kogu Inglismaa. Kaks kolmandikku inglise rahvast elab küll suurtes linnades, kus kõrged majad, korstnad ja paksud suitsupilved tumestavad päikesevalguse ja kus lilled ning puud veedavad vaevaliselt oma kidurat elu. Kuid nende linnade kõrval on tuhandete ruutkilomeetrite laiuselt päris maalisi

Üks rohkearvulisist kolledžite ehitisist Oxford'is (Brasenose College).

alasid külade, karjamaade, mäekinkude ja orgudega, mille loodusilu on nii mitmekülgne, et on saatnud vaimustusse maailma kõige kaunimaid kohti näinud inimesi. Inglise külades ja taludes on säilinud rohkesti vanu kombeid, mis on juba suuremalt jaolt kadunud linnadest ning vajunud unustusse.

Kuigi $^2/_3$ inglise rahvast elab suitsustes ja sageli näotuis linnades, on siiski ka inglise maaelul väga suur tähendus maa ühiskondlikus ja majanduslikus elus. Inglise rahva suure enamiku moodustasid endistel aegadel maaharijad ja talupojad ning alles hiljemini tekkisid kaupmehed ja merimehed ja veel palju hiljem töösturid ning vabrikutöölised. Maa ja maaelu armastus on juurdunud sügavale inglaste meelde. Selgemini kui kuski mujal haritud maailmas võib siin märgata, et oma tööala poolest linnas teotsevad isikud püüavad siiski korraldada oma kodu maale. See ei käi üksnes rikaste börsimaaklerite, tööndusküningate ja teiste suurärimeeste kohta, kes omavad igal pool maal lossitaolisi villasid, kuhu nad tulevad oma päevatöö lõpul puhkama, vaid ka hariliku keskklassi ja koguni töölisklassi kohta. Suurte linnade lähedale on viimase viiekümne aasta jooksul kasvanud suvilalinnu ja nädalalõpu kolooniaid nagu seeni maast. Kontoristid ja ametnikud, väikesed ärimehed ja käsitöölised katsuvad samuti nagu rikkamadki soetada omale kodu ja aeda maal, hoolimata tülist ja vaevast, mida toob igapäevne linnaskäimine. Töösturid on suurel hulgal pannud aluse paljudele ilusatele ja hästi korraldatud suvilaaedlinnale, peamiselt oma tööliste ja ametnikkude jaoks, ja need nn. „garden cities" varjukate puiesteede, väikeste, mõnusate üheperekonnamajadega ja hästi korraldatud aedadega on sageli tõelisteks nähtavusteks.

Sel viisil on suured alad inglise maalistest piirkondadest viimaste aastakümnete jooksul muutnud täielikult oma välimust. Kus enne olid põllud, karjamaad ja talumajad ja mets, seal näeb nüüd tihedamalt või harvemalt ehistatud suvilaühiskondi, millest mõned on õige lihtsad, teised taas peenemad ja uhkemad. Ent siiski pole põhjust arvata, et tõeline maa oleks lõplikult kadunud. On olemas üha laiu alasid, kus õitsevad maaharimine, karjakasvatus, puuviljakasvatus, hobustekasvatus või muud põllumajandusharud. Põhja-Inglismaal leidub nõmmemaid, nn. „moors", mis oma kõleda ilmastiku ja kehva pinnase pärast kõlbavad ainult lammaste karjamaiks või jahimaadeks ja kuhu vaevalt kunagi tungib tihedam asustus. Samuti on lood mitmel pool levivate mägiste maadega. Lääne-Inglismaal leidub laial ulatusel päris põllumajanduslikke maid, samuti Ida- ja Kirde-Inglismaal. Kesk-Inglismaad, „The Midlands", iseloomustavad küll peamiselt laiad kaevandus- ja muud tööndusalad, kuid Lõuna-Inglismaal on jälle näha põlde ja niite ning koguni laiemal ulatusel metsa.

Varemal ajal katsid suure osa Inglismaast toredad metsad, kuid aastate jooksul on nad ikka rohkem ja rohkem langenud laieneva põllukultuuri ja inimeste saagihimu ohvriks. Nüüd on siiski hakatud jälle hoidma ja kaitsema vanu metsi, mida polegi nii vähe ja mis polegi nii väikesed nagu seda võõras

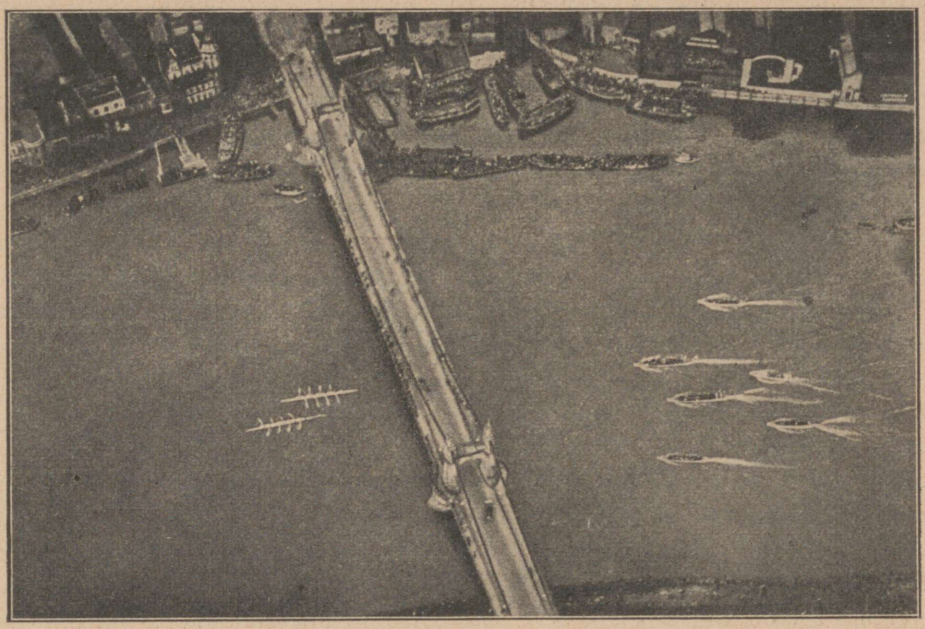

Oxford'i ja Cambridge'i ülikooli vaheline iga-aastane sõudevõistlus Thames'i jõel.
Võistlevad paadid on just läinud läbi Hammersmith Bridge'i silla alt.

arvaks. Nii on näiteks Hampshire'is, Lõuna-Inglismaal, kuulus Uus mets, mis on kümnete ruutkilomeetrite laiune ja mis oma võimsate tammede ning pöökpuudega on toredamaid metsi kogu Euroopas. Veel niigi hilja, nagu XVIII sajandi lõpupoolel ja XIX sajandi alguses peitsid end siin kardetavad maanteeröövlid, kes suure jultumusega tungisid teekäijate kallale. Londoni lähedal on kuulus Eppingi mets ja Wiltshire'is Savernake'i mets. Chilterni mägede nõlvadel ja South Downsil võime kõndida tundide viisi suurte pöökide varjus, kus maa on kevadel ja suvel lillede peidus, kuna üleval pea kohal kerkivad pöökide võimsad tüved nagu laevamastid nõiutud merest. Soti mägismaal leidub paiguti laiu okasmetsi, aga mänd ja kuusk ei kasva seal nii kõrgeks ja uhkeks nagu Põhjamail. Mägismaa oma nõmmede, mägede ja metsadega ei kõlba põllumaaks, vaid teda kasutatakse peaasjalikult vaid lammaste karjamaaks või jahimaadeks. Viimane kasutamisviis on osutunud õige tulukaks, sest ameerika miljardärid ja inglise rahamagnaadid maksavad muinasjutulikke summasid haruldaste metsloomade ja -lindude küttimise võimaluse eest Sotimaa mägedes.

Inglismaa maaomandusolud on juba vanadest aegadest peale kaunis omapärased. Normannide sissetungi järel William Vallutaja jagas kogu maa selle aja kommete kohaselt oma rüütlitele ja vasallidele. Endised omanikud kaotasid tervelt oma omandusõiguse ja muutusid normanni rüütlite rentnikeks.

Rüütlite maad läksid pärandusena isalt pojale ja veel nüüdki võib Inglismaal leida mõisu, mis on olnud sama perekonna käes William Vallutaja ajast saadik.

Aegamööda hakkasid olud siiski muutuma. Kui pillavam elamisviis hakkas võtma maad inglise maa-aadli hulgas, jäi neist üks teise järel suurde rahapuudusse, mille tagajärjel võis juhtuda, et mõisaomanik pantis mõisa või osa sellest kaupmeestele või teistele kapitalistidele. Seevastu juhtus harva, et vähem jõukas võis hankida omale maad. Iseseisev talupoegade klass, nn. „yeomen" on Inglismaal olnud alati võrdlemisi vähesearvuline. XIX sajandi alul, mil paljud inglased tulid tagasi äsjavallutatud Indiast, tuues kaasa väga suuri varandusi, terveid tündreid kulda ja kalliskive, mida nad hea meelega soovisid vahetada maaks, tõusis nõudmine maa järele nii suureks, et mitme aasta jooksul oli pea võimatu osta maad Inglismaalt. Suur osa maast kuulus pärandamisõiguse alusel aristokraatiale ja muu osa peale oli soovijaid nii palju, et seda sai vaevalt osta rahaga, mida nii ülemäära oli liikumas. Neis imelikes olukorris saigi alguse inglise tööndus. Just samal ajal tehti mitmed tähtsad mehaanilised leiutised, millest tähelepandavaim on kudumismasin. Et uued kapitalistid ei saanud rahaga osta maad, paigutasid nad oma raha tööndusettevõtteisse, mis olid siis alles uued ja tundmatud. Ka mujal maailmas polnud siis veel suuremaid vabrikuid ja nii pääses Inglismaa oma tööndus suure sammu ette muust maailmast, tõustes peagi rikkaimaks maaks Euroopas. Ent ühtlasi oli Inglismaa esimeseks maaks, kus tekkis suuremal hulgal tööndusproletariaati.

XIX sajandi jooksul pidi Inglismaa sõdade ja politiliste konjuktuuride vaheldumise tõttu kannatama läbi mitu põllumajanduslikku kriisi ja maaomandamise tasuvus hakkas üha langema. Kapital võis anda teistel aladel suurema protsendi. Seepärast hakati maad müüma suurema hooga ja maa jagunes rohkemaarvuliste omanikkude vahel. Ent alles maailmasõda tõi esile mõjukamaid muutusi inglise maaomandussuhteis. Üldiselt on teada, et kuigi Inglismaa kaotas selles valdavas võitluses tunduvalt vähem verd kui Prantsusmaa, Venemaa või Saksamaa, ohverdas ta siiski ääretult rohkem raha. Selle üheks tagajärjeks oli kõikide maksude, peamiselt aga pärandus- ja maamaksude valdav kerkimine. Maks pärandatud maalt tõuseb mitmel juhul pooleni pärandatava maa väärtusest, ja nii on selge, et mitmedki pärijad on sunnitud kohe müüma maa, et võida õiendada pärandusmaksu. Ameerika rahamehed ja inglise tööndusmagnaadid on ostnud neid maid, aga väga palju on ka tükeldatud taludeks või elamiskruntideks. Suured mõisad kaovad ikka enam ja mõne aastakümne pärast on neist vist ainult mälestis järel. Uhked lossid jäävad tühjaks ja elanikkudeta, paremal juhul säilitatakse need muuseumidena või ehitismälestistena. Nüüdsel ajal juhtub ka seda, et mõisa pärandajad keelduvad vastu võtmast pärandit sellepärast, et nendel pole võimalik maksta pärandusmaksu ega ole ka jõudu elada mõisas.

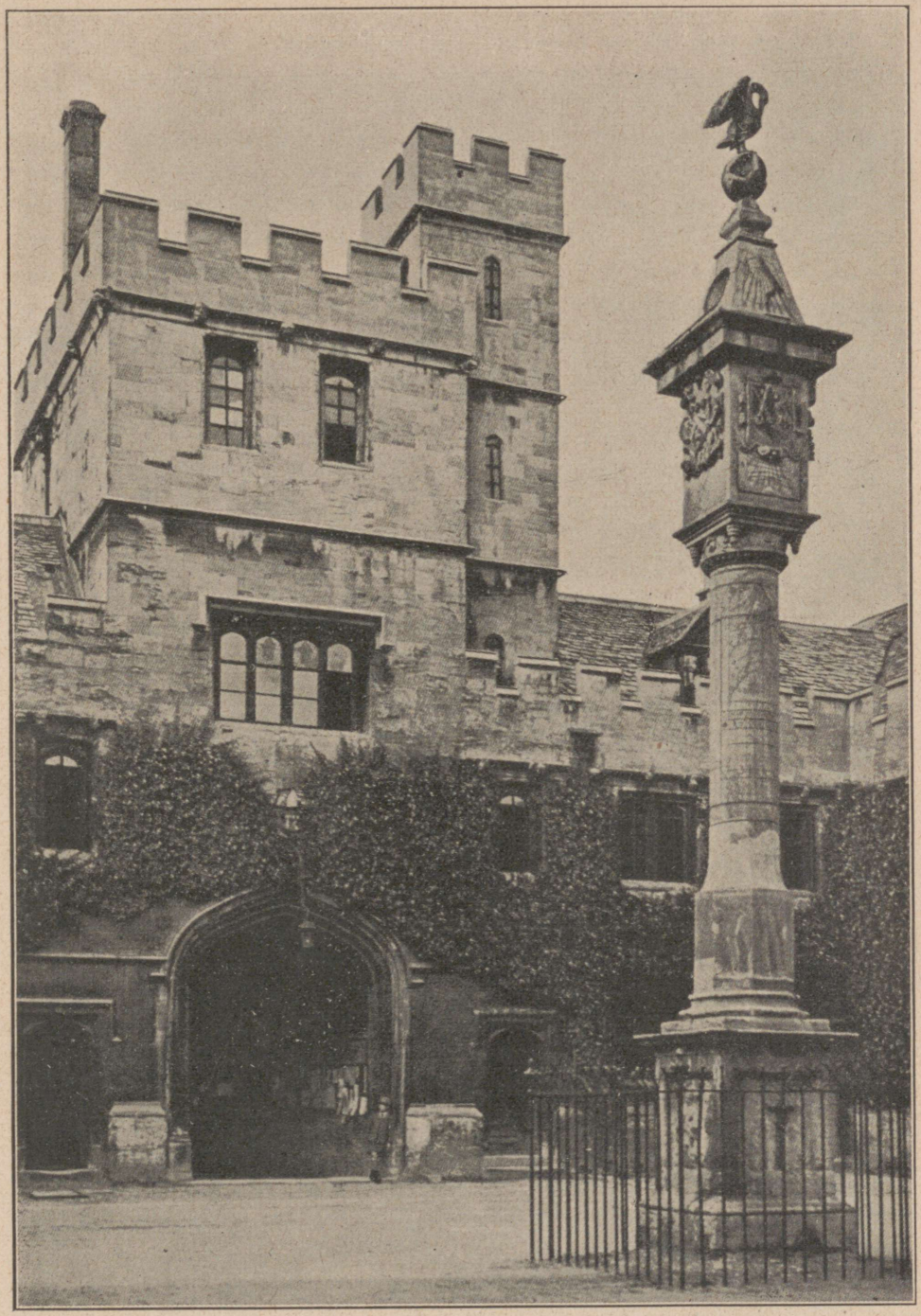

Corpus Christi kolledži peasissekäik Oxford'is.
See kolledž on asutatud Winchester'i piiskopi Richard Foxe'i poolt a. 1516—17.

Vähe on järel sellest hiilgusest, mis valitses enne neis mõisades, aga hõredaks jäänud mõisaomanikud peavad siiski veel visalt kinni vanadest traditsioonidest. Viimaseist on tähelepanuväärivam rebasejaht, inglise rahvussport, või õieti ainult selle rikaste rahvussport. Rebasejaht korraldatakse nii, et rebast ajab taga suur koertekari, nn. „foxhounds", harilikult 40—50 koera, ja jahimehed tormavad koertele järele suurepärastel ratsahobustel. Nad esinevad traditsioonikohases jahirõivastises, mille moodustab tulipunane sabakuub, valged seemisnahast püksid ja silinderkübar. Iga õige inglase uhkuseks on olla hea ratsutaja ja tubli ning kartmatu ratsutaja nime hankimiseks ei karda ta mingeid hädaohte. Ratsutajateparv tormab edasi kohutava hooga, see, kes teeb käänaku või hoidub takistusest kõrvale, teeb enese naeruväärseks. On loomulik, et juhtub õnnetusi, isegi surmajuhte, aga sellest ei tunne sportlane muret, kes kõige pealt tahab olla „straight rider". Rebasejaht on muidugi väga kallis lõbu. Jahikorraldaja asjaks on elatada suurt koertekarja, teenreid ja hobuseid nende rahadega, mida ta saab jahilisilt. Igal osavõtjal peab olema 3—5 hobust, sest sageli juhtub, et hobused saavad kannatada või väsivad. Kõigile farmeritele ja maaomanikele, kelle maadel jaht on korraldatud, peab maksma kahjutasu ja on selge, et see makstakse nurisemata maaomaniku enese arvestuse ja nõudmise järgi. Sellest omapärasest spordist, millele inglased anduvad kogu ihu ja hingega, pole praegugi veel loobutud ja Inglismaal peetakse nüüdki veel aastas umbes 250 rebasejahti, millest igaühest võtab osa mitusada jahilist. Mõisaomanikkude vaesumise ja maa-asustuse tihenemise tõttu on rebasejahid viimastel aegadel siiski väga suuresti vähenenud.

Peale rebasejahi on inglise mõisaomanikul palju teisigi kalleid ja rahasöövaid lõbustusi. Nad peavad pidama suurt teenijaskonda, korras hoidma oma uhkeid losse suurte aedade ja parkidega, kalleid kasvuhooneid, jahimaid teenijaskonnaga, lõbujahte, võidusõidutalle jne. Pole siis imestella, et sõjale järgnenud aastail umbes veerand Inglismaa väärtuslikest erakogudest on läinud müügi teel Ameerikasse.

Inglise lihtsama maarahva elujärg on suhteliselt väga hea. Maa on viljakas ja ilmastik pehme. Põllusaagi müük on kerge, sest linnad on suured ja põllumajandusliku maa ala väike. Šotimaal ei ole olukord sama hea, kuna Iirimaal valitseb kohati vaesus, mis on põhjustanud väga suure väljarändamise, mis osalt on küll politilise rahulolematuse ja üldise ebakindluse tulemuseks. — Teravilja kasvatatakse vähe, sest on palju odavam lasta tuua vilja suurtest asumaist Kanadast, Austraaliast ja Uus-Meremaalt. Seevastu kasvatatakse palju söödavilja ja kaera, sest karjakasvatamine ja piimandus on maamehe kõige paremad tuluallikad. Edasi kasvatatakse rohkesti juurvilja ja mõnes kohas ääretul hulgal puuvilja. Näiteks Lõuna-Inglismaa Kenti krahvkonnas on pea kogu maa muudetud aiamaaks, kust saadakse rohkesti õunu, pirne, ploome ja kõige paremaid kirsse. Maamehe tähtsaks tuluallikaks

Maastik Lõuna-Inglismaalt, Bristoli lahe äärest.

on ka suurepäraste tõuloomade kasvatamine. On teada, et meie koduloomade pea kõik paremad liigid on arendatud Inglismaal, ja inglastel näib selles suhtes olevat erilist annet. Hobuseid, veiseid, varssu ja vasikaid veetakse palju välja pea kõigisse maadesse ja neist saadakse enamasti väga head hinda. Ka kasvatatakse palju lihaloomi suurte linnade tarbeks, aga see tuluallikas on vähenenud palju selle järel kui on hakatud tooma head külmutatud liha asumaist, kus ääretuil lagendikel suured karjad võivad olla väljas läbi aasta peaaegu ilma mingite kuludeta.

Inglise talumajad on pea eranditult kenad ja idüllilised. Ehitusmaterjaliks on ikka kivi või savi, mida lubjatakse valgeks — puust ei ehitata kunagi — katus kaetakse õlgedega, kiltkividega või telliskividega. Kui katusele tekib samblakord või seal tärkavad taimed, siis omab maja väga maalilist ja vanaaegset välimust. Talusid ümbritsevad harilikult aedviljaaiad, ilupuud, põõsad ja lillepeenrad, kus õitseb mitmesuguseid lilli varakevadest hilise sügiseni. Iga farmeri auasjaks on ilus aed ja mitte kuski pole aiatöö nii levinud ega nii põliseks harrastuseks kui Inglismaal. Väiksemaiski külades on aiandusühinguid, mis korraldavad iga aasta näitusi „flower shows" ja nendega käib kaasas kõva võistlus, jagatakse auhindu ning valitseb üldine innustus nagu rahvapidudel.

Inglise loodus on vahelduvam kui võiks arvata maa suhteliselt tasase pinnamoe järgi. Kõige kaugemal loodes, Solway lõhangu suunas, leiame nn. järvedeala. Nagu nimest märgata, on seal rohkesti ilusaid järvi, mis sageli asetsevad järsunõlvaliste, metsaste mäekinkude vahel. Terve see ala, Cumberlandi krahvkond, on keeruka ja ebatasase pinnamoega, samuti Inglismaa kirdepoolseim nurk, Northumberland. Šotimaa piiril asetsevad Chevioti mäed, mille nõlvakuil käib karjas see lambaliik, mille villast kootakse tuntud ševiott-riiet. Neil aladel on põlluharimine vähese tähendusega, sest kliima on jahe ja maaharimiseks kõlbav pindala vähene.

Northumberlandist lõunas asetseb Yorkshire'i krahvkond. Ka see ei ole veel päris põllumajanduslik ala. Eriti krahvkonna põhjaosas levib laialt nõmmesid, mis on suuremalt jaolt metsatud kanarbikuväljad. Neil kehvadel aladel on lambakasvatus rahva tähtsaimaks tuluallikaks. Kohati on suuri ja tootvaid söekaevandusi. Yorkshire'ist lõunasse ja edelasse muudab maastik oma iseloomu. Jõuame valdavaile tööndusaladele, mis ulatuvad Nottinghamist Sheffieldi ja Manchesteri kaudu Liverpoolini ning veel hulga maad lõuna poole. Neid alasid, mis kuuluvad maakera kõige tihedamini asustatud piirkondade hulka, võib vaevalt enam nimetada põllumajanduslikuks maaks. Küla liitub külaga, linn linnaga ja vabrik vabrikuga kuni valdava keskuse Birminghamini. Vaatepiiril kerkivad igal pool loendamatud kõrged vabrikukorstnad, taevast katab kivisõesuits ja ümberringi on suuri kivisõe- ja rauakaevandusi, mis on teinud küll Inglismaa rikkaks, kuid selle eest viinud suurelt osalt maalt ta veetluse.

Vana „Nahklähkri" võõrastemaja

Kagu-Inglismaal, Kent'i krahvkonnas, saanud kuulsaks Dickens'i romaani „Pickwick Papers" kaudu.

Sellest suurest tööndusalast itta ja lõunasse, piki Põhjamere rannikut Hullist lõunasse ja sisemaal Birminghamist lõunas, algavad päris põllumajandusalad, mis siis, mõnda väiksema ulatusega ala arvesse võtmata, täidavad suurema osa muust Inglismaast. Need viljakad ja õitsevad alad aedadega ning põllu- ja karjamaadega, parkide ja puiestikkudega kuuluvad maailma ilusaimate hulka. Ainult Põhjamere rannikul levib mõnes kohas viljatuid soomaid, mis on vesilinnuparvede ja jahimeeste meelepäraseks olesklemiskohaks. Kaugele merre ulatuv Cornwalli neem, mis moodustab Suurbritannia edelatipu, on mägine, paljas ja viljatu, ent mägede põues on palju varandusi. Ka Cornwallist loodes asetsev ala on viljatu ja täis nõmmesid ning soomaid. Üldiselt võib aga öelda, et kogu Ida-, Kesk- ja Lõuna-Inglis-

maal on head põllumaad, mille antud võimalusi töökas ja hoolas rahvas on ka osavalt ära kasutanud.

Päris Inglismaalt läänes asetsevad Walesi kõrged mägismaad, mis kuuluvad Briti saarte kaunimate alade hulka. Mäed ei kerki küll lumepiirini kuid ei jää sellest kuigi palju alla ja mitmel pool on neil päris alpimaastiku ilme. Kõrgeimad tipud on elutud ja paljad, all on näha kanarbikku või rohuseid karjamaid ja kõige madalamail nõlvul kasvab okasmetsa ning orgudes mitmel pool lehtmetsa. Kuristikes ja orgudes vuliseb selge veega ilusaid mäestikuojasid, samuti pole ka ilusad alpijärved haruldased, eriti Põhja-Walesis. Lõuna-Walesis võtavad palju maad endi alla suured söekaevandused, aga maa põhjaosas ja mäestikus valitseb veel segamatu loodusrahu. Oma suurepärase looduse kõrval võib Wales pakkuda ka teisi nähtavusi reisijaile, keda huvitavad vanaaja mälestusmärgid. Maa vallutasid kord inglased, ehitades kaitseks hulga losse ja kindlusi; mitmedki neist on veel säilinud, osalt varemetena, osalt päris korras. Esimeste hulgas peaks nimetama kõige pealt Carnarvoni lossi, kus veel nüüdki peetakse iga aasta ajaloolist pidu, mõnesugust laulupidu endiste bardide mälestuseks. Teine tähelepandavaim muinasjäänus on Conway loss, mis asetseb ühe jõe saarel, ja kõrge kalju tipule ehitatud Harlech.

Inglismaa ilmastikul on väga suur tähendus kogu maa elule. Kuigi Londoni vihmaseid ja uduseid ilmu ei või pidada tüüpilisiks muule Inglismaale, on maa siiski üks kõige sajusemaid Euroopas. Sellest ebameeldivusest hoolimata toob inglise pehme ilmastu suurt õnnistust maale. Rikkalik niiskus edendab suurel määral kõike taimestikku ja väidetakse koguni, et see teeb naiste ihunaha peeneks ja meeste meele rõõmsaks.

Talved on pehmed, pakaseid on harva, lund tuleb vähe ja kui tulebki, siis ainult mõneks tunniks, aga selle eest sajab vihma peaaegu lakkamata. Kevad tuleb vara, rohi haljendab ümber aasta, aga kevade edenemine on võrdlemisi visa. Alati valitsevad vihmased ja tuulesed ilmad ja ka kõige ilusama ilmaga võib üllatada äkiline sadu. Kuid sellepärast on Inglismaa rohuväljad kõige ilusamad maailmas ja puud ning põõsad nii lopsakad, milliseid näeb harva mujal Euroopas. Ja sellepärast on ka inglased maailma kõige paremini varustatud rahvas vihmakuubede ja vihmavarjude poolest. Õige inglane ei lahku kunagi kodust kaasa võtmata üht neist hädatarvilikest asjadest. Võõrale on otse üllatav näha, missuguse kiirusega inglased vihma tulekuga oskavad avada oma vihmavarjud. Ainsa hetkega muutub lai inimestemeri lainetavaks vihmavarjude mereks ja kõik on kaitstud vihma vastu. Suved on soojad, aga vaevalt suurt soojemad kui Skandinaavias ja ka keset suve võib tulla vihmasadusid, mis võivad kesta nädalateviisi. Inglise põllumehel pole vaja karta ei liigset soojust ega liigset kuivust, aga selle eest võivad suvised vihmaajad teha temale sageli kahju sellel põhjusel, et lõikusega ei jõuta valmis enne sügisevihmade algust. Sest loomulikult on

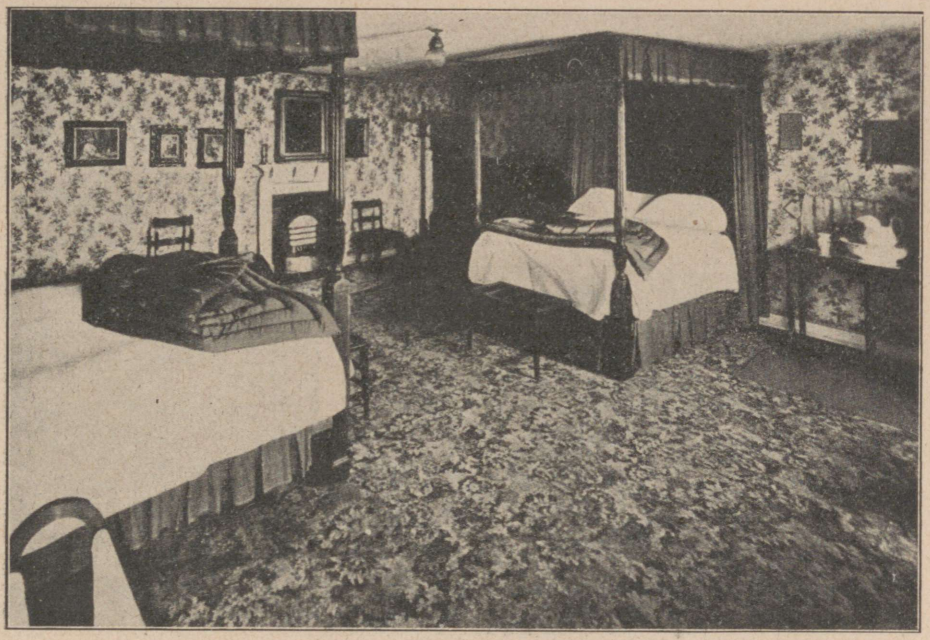

Tuba Ipswich'i „Valgehobu võõrastemajas",
seotud Dickens'i romaanikangelase Pickwick'iga.

ka sügis Inglismaal vihmane. Ilusaid päevi on vähe ja seda aega, mida nimetatakse indiaanlassuveks, on vaevalt olemas või see kestab õige lühikest aega.

Ilmastik ei või olla mõjumata ka rahva iseloomule. Kui palju aga Briti saarte ilmastik on moodustanud inglise rahva iseloomu, pole just kerge öelda, sest peale ilmastiku on olemas ka mitmed muud mõjuvad põhjused, eriti tõusegamine ja maa saareline asend. On siiski üldtuntud asi, et maailmas kultuuriliselt esikohal olevad ja andekamad rahvad on pärit pehme kliima alast. Nabamaade rahvaste liiga raske võitlus elu eest loodusejõududega ja troopiliste maade vastupidised elutingimused on muidugi väga suure tähendusega. Troopiliste maade liiga rikkalikud loodusanded teevad inimese elu liiga kergeks ja nagu looduse sunnil muudavad ka inimesed laisaks.

Aga Inglismaa on saanud rikkaks ja viljakaks, selle rahvas arukaks, julgeks, hoolsaks ja energiliseks. Briti saartel on nimelt oma pehme, aga siiski karastava ilmastiku tõttu kõik eeldused terve, eluvõimsa ja jõurikka tõu arendamiseks. Maa on küllalt viljakas, aga mitte nii viljakas, et inimene mingi vaevata saaks kasutada selle varasid. Mägedes ja maapõues on küll rikkusi, aga nende kättesaamine nõuab tööd, mis taas teritab inimese energiat ja tööisu.

Külatänav Somerseti krahvkonnas.
Hobusesõidukid jäävad Inglise suurtes linnades ikka enam kõrvale, kuid vahete-vahel tehakse veelgi vanadel vankritel väljasõite idüllilistesse maakõrtsidesse.

ŠOTIMAA.

Oleme sedavõrt harjunud kujutama Šotimaad Briti riigi lahutamatu osana, et veel vaevalt usume, et maa oli ennevanasti jagunenud mitmeks omavahel sõjajalal olnud riigikeseks ja et see mitu sajandit oli oma lõunapoolse naabri Inglismaa kibedaim vaenlane.

Suurbritannia põhjaosa on saanud oma nime skottidest, ühest keldi hõimust, mis rändas Iirimaalt Argyle'i maakonda tõenäoliselt kuuendal sajandil peale Kristuse sündi. Maa peamise rahvastiku moodustasid siis piktid, kelle algupära pole teadus seni suutnud selgitada. Piktid olid karastatud, poolmetsik rahvas, mis sulges roomlastele tee Šotimaale, tehes lisaks röövretki Rooma valitsuse all olevale Inglismaale. Seevastu ei suutnud nad aga takistada germaani päritoluga anglide sissetungi Kagu-Šotimaale ning Walesist tulnud brittide asetumist Clyde'i jõest lõunas olevaile aladele.

Selle nelja rahva omavaheline läbisaamine polnud kuigi hea. Mitusada aastat piktid, britid, skotid ja anglid pidasid omavahel ägedaid võitlusi, millest viimaks tulid võitjatena ja samajõulistena välja piktid ja skotid.

VIII sajandi lõpul hakkasid laialt kuulsad ja kardetud normannid tegema oma retki Šoti rannikuile. Selle uue hädaohu vastu liitusid piktid ja skotid

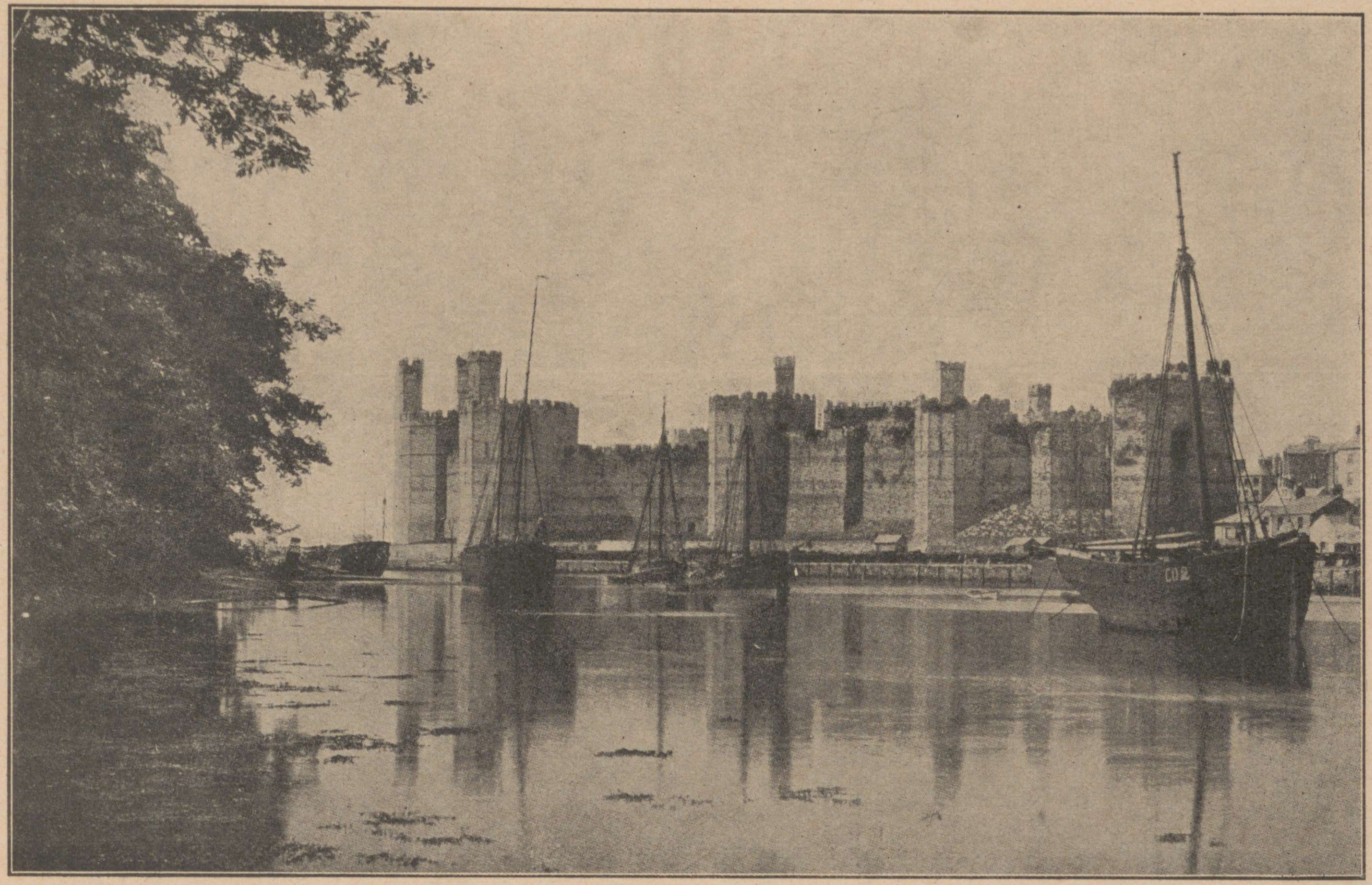

Keskaegne Carnarvoni loss Põhja-Wales'is.
Esiplaanil Menai väin Wales'i ja Anglesey saare vahel.

isekeskis ning moodustasid aastal 844 ühise riigi, milles võimu sai Šoti kuningas Kenneth Mac Alpin. Järgnevad kaks sajandit on iseloomustatud peamiselt sõdadega viikingite ja alles iseseisvuse säilitanud hõimude vastu. Pikti-šoti kuningad laiendasid märgatavalt oma ala, ent kasvav riik leidis peagi omale ülejõu käiva vaenlase, Inglise kuninga Knut Suure, kes aastal 1031 võitis lõplikult Šoti kuninga Malcolm II. Šotimaa sattus nii mõneks ajaks Inglise ülemvõimu alla. Sellest ajast alates Inglismaaga lõpliku ühendamiseni on Šoti ajalugu täis võitlusi. Vahel sõdivad pealikud omavahel võimu pärast, vahel võitlevad nad oma kuningaga, vahel on sõda lõunapoolse naabri vastu.

Aegaderaamatus hiilgavad mitu nime otsekui kuldtähtedega neilt vaheldusrikkailt aegadelt. David I (1124—53) kannab Šoti ajaloos suure ja hea kuninga nime, kuninga, kes mitte ainult ei juhtinud võidukalt oma rahvast võitlustes, vaid edendas ka tublisti maa rahulikku elu. Ta parandas õiguslikke olukordi, juhtis linnaühiskonnad viljakaile tööaladele, kõvendas šotlaste ühistunnet ja pidas hästi hoolt kaubanduse ning tööndu se eest. Tema nõrga järeletulija ajal kaotas Šotimaa palju välist võimu ning sisemised riiud ja kibedad võitlused tegid hiljemini lõpliku hävitustöö. Aastal 1296 sattus kogu maa Inglise võimu alla. Edward I kuulutas enese vallutaja õigusega Šotimaa kuningaks ja seadis inglise aadli igale poole valitsema.

Aga siis astus vapper William Wallace juhtima rahvast võõra rõhuja vastu. A. 1297. sai ta Stirlingi juures hiilgava võidu, juhtides oma väeosad seal üle piiri. Vaenlase ülejõud sundis ta siiski taganema ja järgmisel aastal võideti ta Falkirkis. Rahva jumaldatud kangelase osaks sai nüüd maapagulase saatus: võõral maal elamine ja jõudumööda võitlus maa vaenlaste vastu, kuni ta viimaks oma kannupoisi äraandlikkuse tõttu sattus vaenlase kätte.

Wallace'i hiilgeaeg oli lühike ja selle lõpp kurb, ent ta nimi oli ergutavaks jõuks Šotimaa vabadusvõitluses. Vaevalt aasta tema surma järel kogus Robert Bruce enda ümber mõned julged mehed ja laskis kroonida enese Šoti kuningaks, alates sellega mitmeaastast sõda Inglismaa vastu. Sõda oli vaheldusrikas ja lõppes 1314 hiilgava võiduga Bannockburni juures, kus võideti hoopis suurearvulisem Inglise sõjavägi. Šotlased mäletavad seda võitu veelgi uhkusega. See otsustas ka Šotimaa saatuse. Sõda jätkus küll veel väiksemate piiritülidena, kus šotlased olid ikka võidu poolel, ja nii olid inglased viimaks sunnitud asjaga leppima ning sõlmima a. 1328 Northamptonis rahu, kus Inglismaa loobus oma nõudmistest põhjapoolse naaberriigi suhtes.

1371 tõusis Šotimaa troonile Robert Bruce'i tütrepoeg Robert the Stewart. Ta oli võtnud oma ametinimetuse *steward*'i omale sugunimeks ja sai nii Stuarti (hiljemini kirjutati nii) soo põhjendajaks.

Inglismaa ja Šotimaa ühendamise esimene rõngas suleti a. 1603, mil õnnetu Maria Stuarti poeg Jacob astus Inglismaa troonile. Liit kujunes alguses siiski ainult personaaluniooniks ja päris ühendamine toimus alles üle saja aasta hiljem. A. 1707 kiitsid nimelt Šoti ja Inglise parlament heaks maade liitumise lepingu, mille järgi mõlemad kuningriigid liitusid ühendatud Suurbritannia kuningriigiks ühise valitsejatrooni ja parlamendiga.

Muistsete piktide ja skottide vastuolud olid juba keskajal tasandunud ühises ja alalises võitluses ühise vaenlase vastu. Selle asemele oli kerkinud uus vastuolu: keldi päritoluga ülamaalaste ja suuremalt osalt anglo-saksilise alamaa elanikkonna vahel. Ülamaalased püsisid kaua omapärase võitlushimulise hõimuna, kes kangekaelselt pidas kinni oma igivanast klaani-süsteemist ja kes oma uhkes sõltumatustundes ei sallinud sugugi seaduse alla painduvat rahulikku elu. Alamaalastes hakkasid seevastu arenema need omadused, mis on pannud hiljemini just põhja-šotlaste heakäekäigule ja arenemisele aluse, nimelt usinus, teadushimu, kokkuhoidlikkus ja imesteldav võime keelduda hetke lõbust ning mugavusest kõva töö ja ettevõtlikkuse nimel. Inglased oskasid tarvitada seda vastuolu oma kasuks, toetudes aeg-ajalt võimsatele ülamaa klaanidele, et murda nende abil linnade kangekaelseid kodanikke. XVIII sajandi keskel algas siiski ühtesulamine, mida edendas suuresti ülamaa rahva vahetpidamatu vool alamaale, kus olid hõlpsamad elamistingimused. Võib küll veel meiegi päevil sattuda kohtadesse, kus rahvas ei mõista sugugi inglise keelt ja nimetab end gaelideks. Samuti kõneldakse praegugi üla- ja alamaa sugudest ja vanade klaanide liikmed hoolitsevad liigutava truudusega oma sootraditsioonide eest ning peavad auasjaks esineda määratud päevadel pidupäevadel kirjus ülamaaseelikus. Aga tõulised vahed on pea täiesti kadunud. Praeguse aja harilik tubli šotlane kujutab endast õnnelikku alamaalaste hea tööoskuse ja ülamaalaste sitke vastupidavuse sulamit.

Aga kahe sajandi pikkusest riiklikust kooselust hoolimata on siiski olemas tunduv erinevus inglaste ja šotlaste vahel. Tarvitseb ainult minna üle piiri, et märgata seda vahet. Seda ei märka üksnes keelest, mida Šotimaal hääldatakse selgemini, järsumini ja kõvemate r-häälikutega; ka inimeste näojooned on teravamad, põsenukid rohkem väljaulatuvad, juuksed tumedamad, mustast punakas-pruunini, ja näoilme valjem ning otsustavam.

Rahvuslikud iseloomu erinevused pole siiski takistanud mõlema rahva rahulikku kooselu. Vastupidi! Inglased on lahkesti avanud oma võimsa riigi kõik uksed šotlastele, kes pole olnud ka laisad tarvitama neile pakutud võimalusi. Šotlane on tugevasti kiindunud oma maasse ja rahvasse, aga olude sunnil võib ta rõõmsa meelega jätta oma kodu ja võimalust mööda katsuda rajada omale uut tööala võõral maal. Iga kord kui briti kaubandusele on avanenud uus tööala, on šotlased olnud esimestena asja juures, ühtlasi on nad ka võitmatud asunikud uutes maades, mida peab hakkama üles

harima. Šoti kolonistid on suurelt osalt olnud rajamas Põhja-Ameerika Ühendriike ja Kanada asustamine on oluliselt šotlaste töö.

Šoti insenerid on olnud töös igal pool, kuhu aga on ulatunud briti kultuur: raudteed, sillad, kanalid, niisutusseadised, sadamad ja tehased maailma igal äärel on nende osavuse ja väsimatu energia tunnistuseks. Šoti sõjameestel ja riigimeestel on suured teened Briti impeeriumi, maailma suurima riigi rajamisel ja kindlustamisel.

Ent šotlased pole sammunud eesrinnas ainuüksi pioneeritöös, mis nõuab julgust ja oskust täiesti uues ümbruses rajada oma teed, imesteldava mitmekülgsusega on nad pääsenud esirinda pea kõigil aladel ja võitnud omale Briti riigi elus koha, millel on üpris suur tähendus võrreldes nende arvuga. Loendamatuid šotlasi on teotsenud tagajärjekalt kirjanduse ja teaduse alal. Šotlaste osa Briti politikas ja valitsuses on valdav. Viimastel aegadel on Suurbritannial olnud kolme aastakümne jooksul neli šoti päritoluga peaministrit: lord Rosebery, sir Henry Campbell-Bannerman, Artur Balfour ja James Ramsay Macdonald. Ka Inglise riigikirik on saanud sügavaid mõjustusi šotlaste poolt.

Pole raske mõista šotlaste väljarändamishimu — ei paku ju nende oma maa kuigi uhkeid elamisvõimalusi. Loodus on andnud šotlasele vähe oma rikkusist. Kaks kolmandikku maa pindalast on mägine, mis küll oma laiade soodega, lõpmatute kanarbiku- ja sõnajalanõmmedega, sügavate, kitsaste orgudega, kohisevate koskedega ja võluvate alpijärvedega pakub suurepäraseid vaatepilte, mis aga annab oma elanikele väga kehva peatoidust. Alamaa piiridesse jäävad mäestiku jalal olevad alad idarannikul ja Moray lahe kaldail Caithnessini põhjas, kõige pealt aga Kesk-Šoti alamaa, mis levib kitsa vööna Forth-, Clyde'i ja Tay jõe vahel. See Kesk-Šoti alamaa moodustab ainult kaheteistkümnenda osa kogu Šotimaa pindalast, ent selle eest peituvad siin maa väärtuslikumad loodusvarad. Clydesdale'i, Ayreshire'i, Stirlingshire'i, East-Westi, Midlothiani ja Fibe'i krahvkonnas on eriti väärtuslikke kivisöelademeid, Stirlingshire'is ja Clydesdale'is lisaks tootsaid rauaiademeid.

Põllutööl on kaunis vähene osa Šoti rahvamajanduses, kuigi seda tehakse tõhusamalt kui vahest kuski mujal Euroopas. Tähtsaimad viljad on kaer, mis pudru ja leiva kujul on peatoiduks laiadele rahvakihtidele, oder, mida tarvitavad eeskätt maa loendamatud viskitehased, kartul ja kaalikas. Maaharimise kõrval on tähtis osa karjakasvatusel.

Kalastus ja sellega liituvad tulualad annavad rahuldava äraelamise. Eriti viimaseil aastakümneil on kalastus tublisti edenenud, kui on hakatud tarvitama ikka rohkem masina jõul käivaid paate ja aluseid. Kõige suurem tähendus on siiski mäetööndusel ja selle kõrvalharudel: raua ja terase valmistus, masinatööndus ning laevaehitus.

Katrine'i järv Šoti alangul, Glasgow' lähedal.

Kalasoolamine Edinburghi kalasadamas Newhaven'is.

Clyde'i oru suudmeosa on Šotimaa tööndusel u keskus. Viimase sajandi valdav arenemine on teinud Glasgow' Šotimaa kõige suuremaks ja Suurbritannia suuruse poolest teiseks linnaks. Enam kui $^3/_5$ Šotimaa elanikest elab sõõris, mille raadius on 45 km ja keskuseks Glasgow. Siin on esindatud pea kõik Šotimaa tööndusharud. Aukoht on siiski laevaehitusel ja nii on Glasgow'sse saabuja esimeseks muljeks suured dokid ja laevaehitustöökojad, mis palistavad Clyde'i randu 30 km pikkuselt valdavate ridadena.

Suurlinnana on Glasgow tööndu se ja aurujõu sajandi tulemus, seepärast siin pole kuigi palju tähelepandavamaid ehitisi vanemalt ajalt. Erandiks on siiski vana võimas katedraal, mis XIII sajandil ehitati veel vanemale P. Mungole, Glasgow' kaitsepühakule pühendatud kiriku asemele.

Kuigi Glasgow on oma iseloomult eeskätt kaubandus- ja tööndu slinn, ei puudu siin siiski ka tähelepandavad teaduslikud õppeasutised. Linn võib uhkustada Šotimaa ühe vanima ülikooliga, mille asutamisotsuse andis paavst Nikolaus II aastal 1451. Šotimaa kõige vanema ülikooli asutas Robert Stuart. Albany hertsog, a. 1411 St. Andrews'i.

Ainelise toimetuleku mured pole takistanud ka kunstide harrastust. Nii eraalgatusel kui kogukondade poolt on ilustatud linna parimate meistrite töödega, mis on koondatud nüüd uhkesse renessanss-stiili ehitisse: Art Galleries and Museum. Arvesse võtmata Londoni kuulsat National Gallery't on Glasgow' kunstikogud tõenäoliselt kõige esindavamad kogu ühendatud

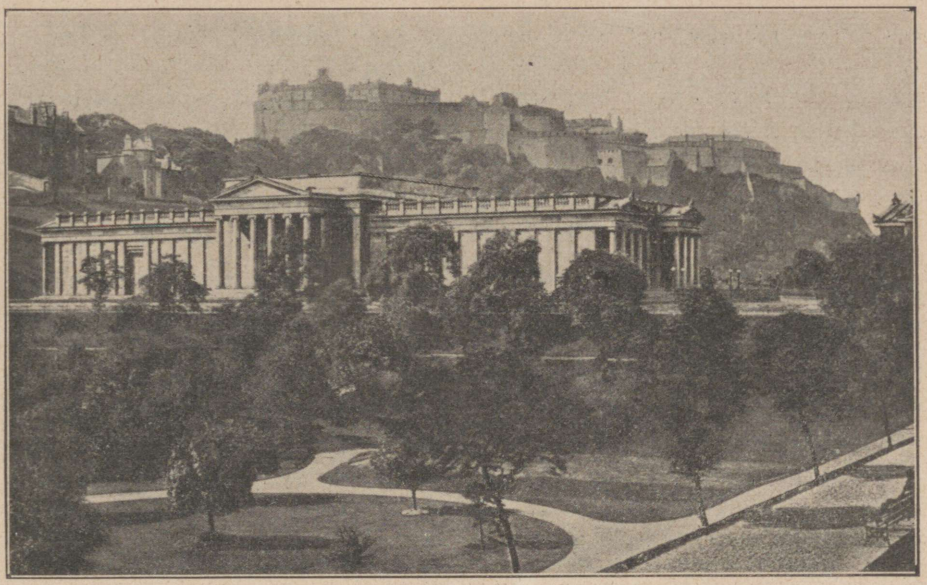

Edinburghi lossimägi ja Šoti Rahvusmuuseum.

kuningriigis. Elavalt töötav kunstiakadeemia laseb iga aasta välja suure hulga maalijaid, arhitekte, joonistajaid ja dekoratiivkunstnikke.

Edinburgh, Šotimaa pealinn, asetseb Forthi lahe lõunarannikul, Pentlandi mägede ja mere vahel. Selle vormipuhtad ilusad marmorist ehitised ja rikas, hästi korras hoitud kultuuripärand õigustavad tarvitama linna kohta uhket aunime: Põhjamaa Ateena.

Edinburghi vana osa on kasvanud pika mäeseljaku kõrgeimal kohal asetseva lossi jalale. Lossis on linna kõige vanem ehitis, Püha Margareeta (a. 1093 surnud sõjaka kuninga Malcolm III vaga abikaasa) kabel ja seal võib vaatleja näha ka vana osavasti parandatud parlamendisaali ning tuba, kus hoitakse riigi aardeid — krooni, valitsuskeppi ja mõõka. Lossi juurest suundub allamäge ida poole tänav, mille eriosad kannavad nimetusi Lawnmarket, High Street ja Canongate. Seda tänavat pidi kõndides täidavad mälestised vanadest aegadest meelt. Lossi juurest tulles jõuame peagi parlamendihoone juurde, kus muistsed šoti seisuste esindajad pidasid nõu ja mitmed kuulsad kohtunikud mõistsid kohut. Tolbooth, linna vangimaja, tuletab meelde kuulsaid kurjategijaid ja tagaaetud politilisi isikuid, keda sealt on viidud surma. Pisut kaugemal seisame Edinburghi kõige vanema kiriku, uhke šoti stiili St.-Giles'i katedraali ees, kus John Knox jutlustas oma hardaile pooldajaile. Edasi kerkib meie silmade ette maja, kus mainitud usupuhastaja elas, seejärel Moray House, mille rõdult Argylli markiis vaatles, kuidas ta võidetud vaenlast Montrose'i, Charles I lootusetu asja kangekaelset pooldajat, viidi

tapalavale. Tänava lõpul kerkib meie ees Holyrood, Šotimaa vana kuningaloss, mitmesuguste mälestistega Stuarti soo valitsusajalt.

Ent paljusidki vana linna ajaloolisi ehitisi on pandud teenima tänapäeva tarbeid. Lossi müüride vahel on ikka veel sõjavägi ja kord kuus toimetatakse uhket vahiparaadi kõmava muusika saatel suurearvulise vaatlejaskonna lõbuks. Parlamendimajas on nüüd Šotimaa kõrgeim kohus. Parlamendiväljaku ääres asetsevad tähtsaimad valitsusasutised ja lähedalolev Advocates Library, mis on pärit Charles II ajast, on vähehaaval muutumas nüüdisaja nõudmisi täitvaks rahvuslikuks raamatukoguks. Holyrood on praegusel ajal palju suuremal määral kuningalossiks kui enne, kaua aega tagasi. Loss on põhjalikult parandatud nii seest kui väljast ja Inglise kuningas elab siin ajuti, et pidada vahete-vahel ühendust oma šoti alamatega.

Vanast linnast põhja pool on sügav org, milles vanal ajal asetses kunstlikult paisutatud järv, aga kus nüüd on uhke Princes Street'i puiestik ja laialdane Waverley raudteejaam. Madalal mäeseljakul asetseb uus linn, nüüdse Edinburghi ärikeskus ja peamine korterilinnaosa. Uus linn on pärit XVIII sajandi teiselt poolelt. Põhjapoolne sild, mis ühendab vana ja uut Edinburghi, sai valmis a. 1772, aga ehitati uuesti a. 1897. Uut linna lõikab kolm samasuunalist peatänavat: Princess Street, George Street ja Queen Street. Kõige suurema liiklemisega on nendest keskmine, George Street, aga ilusaim on kahtlemata kõrgete klubimajadega, hotellide ja äripaleedega palistatud Princess Street. Valguse ja elava elu mõju tõstavad veel Princess Street'i puiestiku hoolsalt korras hoitud lillepeenrad. Puiestiku jagavad ida- ja lääneossa kuningliku akadeemia ja National Gallery uusklassilises stiilis ehitatud marmorist paleed. Walter Scotti gooti mälestusmärk aia idaosas pühitseb väärikalt Edinburghi suurima poja mälestist.

Vanalinna lõunaosas tuleme Edinburghi traditsioonirikka kultuurielu keskusse. Lõunapoolse silla juures on vana võimas, ümber nelinurkse õue ehitatud ülikool. Õppetöö ajal kihavad siseruumid ja õued üliõpilasist ja kord kolme aasta takka peetakse suuri pidustusi rektori valimise puhul, mil noored valijad kaitsevad igaüks oma kandidaadi kasusid, pommitades teisi mädamunade ja tahmakottidega. Üsna ülikooli kõrval asetseb kuulus Heriot-Watt College ja kuninglik Šoti muuseum ja pisut kaugemal ülikooli uued ehitised, kus on praegu arstiteaduslikud asutised.

Edinburghis on ligi 500 000 elanikku, seega siis pool vähem kui Glasgow's, kus on üle miljoni elaniku. Glasgow' on teinud suureks ja rikkaks laevaehitus ja masinatööndus ning suur sadam. Teiseks tähtsaks tööndusharuks on džuuditööndus, mille keskuseks on Dundee, Šotimaa suuruselt kolmas linn idarannikul, Tay lahe ääres. Dundee on lisaks tähtis sadam ning Jäämere hülge- ja vaalapüügi tugikoht. Linnas on ligi 200 000 elanikku.

Põhjamere ääres, Dee jõe suudmes asetsev Aberdeen on pea sama suur linn kui Dundee. Aberdeen on peaaegu üleni ehitatud graniidist, mida mur-

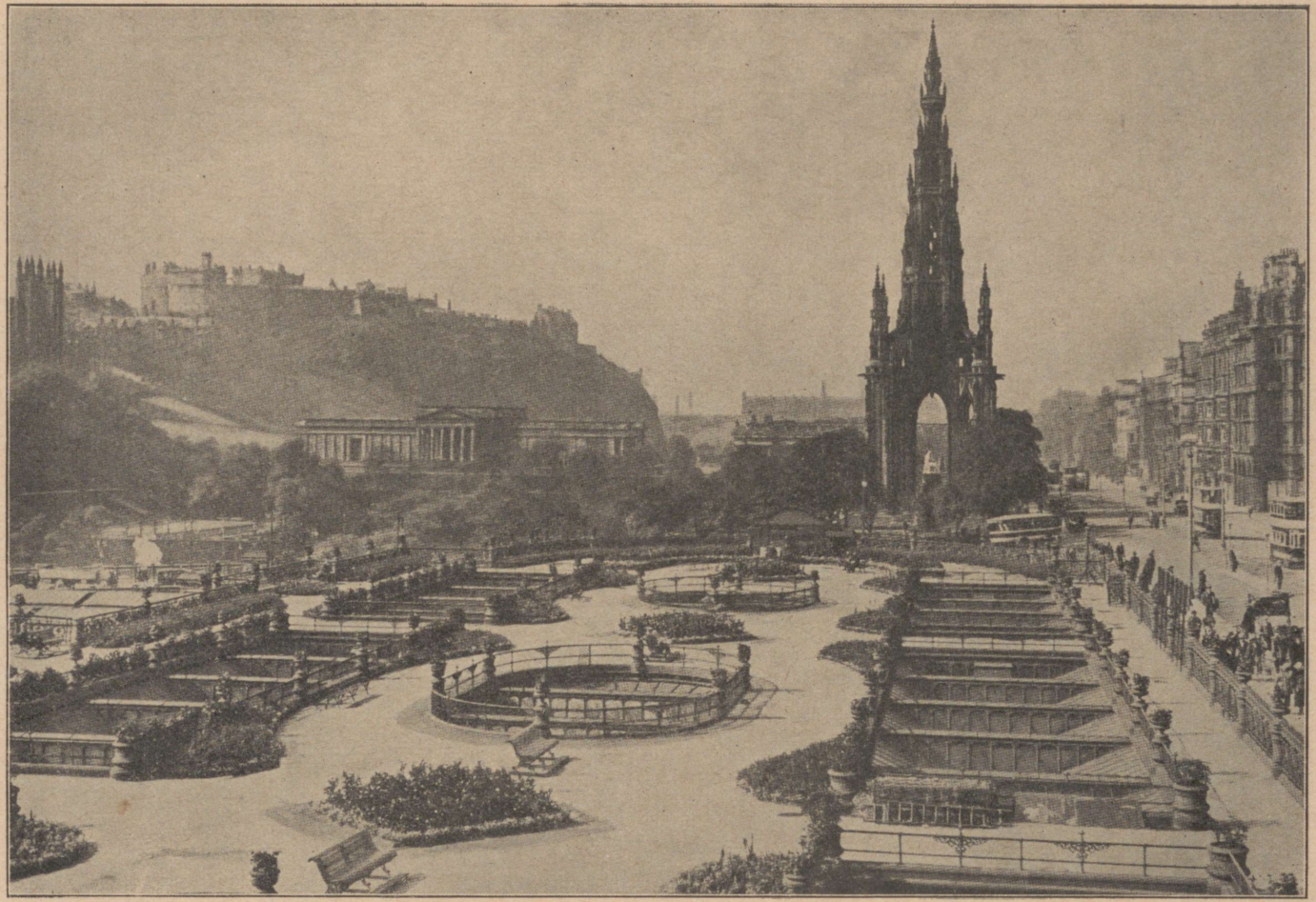

Edinburghi peatänav Princes Street

Walter Scott'i mälestustorni ja puiestikuga. Tagaplaanil lossimägi — Castle Rock.

takse linna ümbruses. Linna nähtavusist olgu mainitud vana peakirik ja Šotimaa vanuselt kolmas ülikool, asutatud 1494. Aberdeenis on suured kalalaadad ja kivitööstused.

Stirling, mida ennevanasti nimetati „ülamaa väravaks", asetseb imeilusal paigal Forthi jõe ääres. Sellel ilusal linnal on möödunud sajandeil olnud tähtis osa Šotimaa ajaloos ja selle tore loss oli kaua aega alamaalaste peljupaigaks ülamaalaste röövretkede vastu. Tahaksime lõpuks veel mainida Invernessi, Šotimaa suurima krahvkonna pealinna, mida mõnikord kutsutakse ka „Ülamaa pealinnaks". Inverness asetseb Moray lahe sopis ja on õitsev kaubandus- ning tööndusekeskus, kuigi seal ei ole enam kui 22 000 elanikku. Linna juurest algab Kaledonia kanal, mis ühendab kolm järve ja käib pideva veeteena läbi kogu Šotimaa idast läände. Invernessi lähedal on Cromarty sõjasadam, mis oli maailmasõjas Inglise laevastiku peamiseks tugikohaks.

ROHELINE SAAR.

Iirimaa ja iirlased.

Iirimaa, mille iirikeelne nimi on Eire ja mida luules ning muinaslugudes kutsutakse millal Eriniks, millal Smaragdi- ehk Roheliseks saareks, on pindalalt ümmarguselt 85 000 km² suur, seega pisut suurem kui Šotimaa. Selle rahvast on umbes 4½ miljonit, aga saja aasta eest oli see rahvaarv ligi kaks korda suurem. Põhja-Iirimaal, mis enamasti inglasist ja šotlasist koosneva rahvastiku tõttu kuulub otseselt Suurbritannia külge, elab üksi ligi 30% saare elanikkonnast. Alles lähemas minevikus Suurbritanniast lahku löönud, kuid siiski ühe dominioonina Briti maailmariiki jäänud Iiri vabariiki mahutub ülejäänud 70% saare elanikkonnast. Mil Põhja-Iirimaal on vaid kolmandik katoliku-usulisi, moodustavad need Iiri vabariigis tervelt $^{9}/_{10}$ elanikest.

Iirimaa ajalugu enne ristiusu tulekut on mineviku hämaruse peidus. Muinaslood jutustavad hõimupealikute vahelisist võitlusist, mitmelt poolt, muu seas Hispaaniast tehtud maaletulekuist ja võimsa kuningriigi tekkimisest, mille valitsuslikuks keskuseks oli muinaslugudes ülistatud, praeguse Dublini lähedal asetsenud Tara. Seal seisab praegu vaid paljas mäekink, mille mineviku tunnistajaiks on ainult pooleldi kokku varisenud ja ummistunud vallid ning kaevikud.

IV sajandi lõpul jõudis ristiusk oma levimisel ka Iirimaale. Selle apostliks oli Püha Patrik, kellest on hiljemini kujunenud saare kaitsepühak. Et Kesk-Euroopa rahvasterändamised eraldasid Iirimaa peagi ristiusu keskusest Roomast, siis arenes iiri ristiusukirik omaette ja muu katoliku kiriku arengust sõltumata. Rahva algupärane jagunemine hõimudesse ehk nn. klaanidesse jäi püsima ka kirikukorralduses, nii et iga klaani ala valitseti kiriklikult ühest keskse asendiga kloostrist. Kloostri abt oli ühtlasi klaani hingekarjaseks.

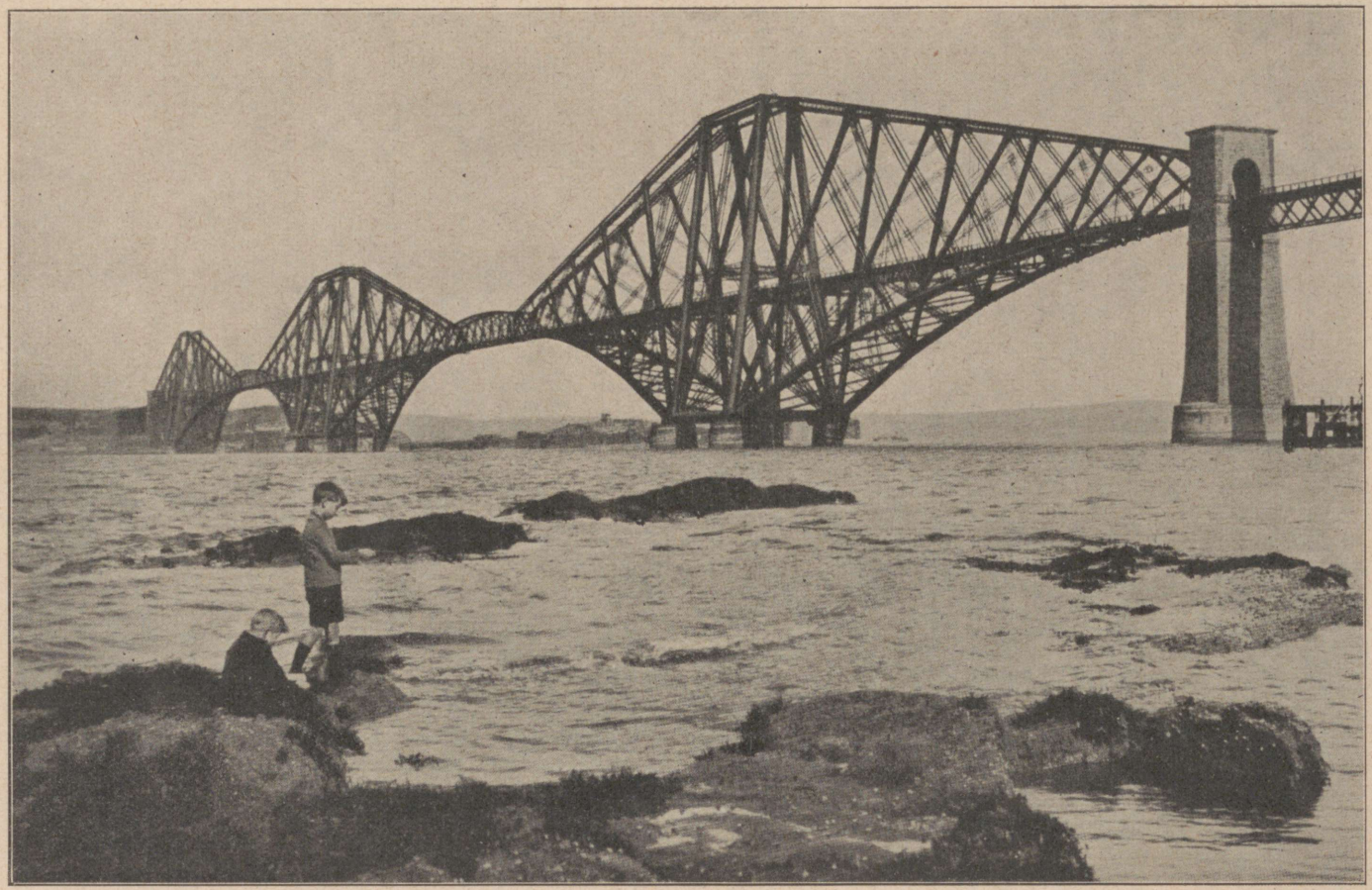

Suur raudsild üle Forth'i lahe, Ida-Šotimaal.
Silla pikkus on umbes 2,5 km ja sild kuulub tehnika „imede" hulka.

See omapärane klaani- ja kloostrikirik püsis mitusada aastat Rooma kirikust sõltumatuna ja levis siit ka Šotimaale ning Loode-Prantsusmaale. VII sajandi alul näis see kujunevat valitsevaks suuremas osas Põhja- ja Kesk-Euroopast. Kui Inglismaal VII sajandil pääses võimule rooma kirik, siis jäi iiri-šoti kirik kõrvalisemasse asendisse ning sulas vähehaaval oma võiduka võistlejaga ühte.

Iiri kloostrid olid V—IX sajandini valitsenud süngel ajal kreeka-rooma kultuuri jäänuste varjupaikadeks. Neis õitses teaduslik ja õppetöö, neis hoiti alal kirjanduslikke mälestismärke ja siit levis vana-aja kirjanduse harrastus Euroopa toorestunud ja harimatusse langenud mandrile. Väljaspool kloostrimüüre möllasid hõimudevahelised võitlused, kuna vaga õppe- ja uurimistöö jätkus kloostreis vaikselt edasi. Armaghi klooster Põhja-Iiri Ulsteri maakonnas oli kogu Iiri kirikliku valitsuse ja ühtlasi kirikuõpetuse keskuseks.

Ent iiri mungad ei piirdunud hariduse ja vagaduse levitamisel ainuüksi oma maaga. Nad läksid suurel hulgal misjonäridena kaugemaile maile ja nendel oli suur mõju isegi juba varemini ristiusu omaks võtnud mais.

Alles IX sajandi algusest peale hakkasid Iirimaale tungima Skandinaavia viikingid. Nende röövretkede all kannatasid eriti kloostrid. Mungad põgenesid suurte hulkadena Euroopa mandrile, kus nad levitasid edasi oma kirjanduslikke ja teaduslikke harrastusi, iiri kirik sai aga neist röövretkist surmahoobi. Iiri kuningriik oli lagunenud juba varemini katkestamatuis hõimuvõitlusis ja iirlaste omavaheliste riidude ning lahkhelide tõttu said võõrad sissetungijad neist hõlpsasti võimust ja võisid isegi seada püsivamalt oma jalga Iirimaa pinnale. Saare ida- ja lõunaossa moodustus väiksemaid viikingiriike, mille kindlustatud tugikohtadeks olid Dublin, Waterford ja Limerick. Võrdlemisi vähesearvulised Skandinaavia tulnukad, arvatavasti peamiselt norralased, sulasid vähehaaval kohaliku rahvaga ühte, kuid isegi siis, kui inglased tegid algust saare vallutamisega, oli seal mõnevõrra järel ka puht-skandinaavia asustust.

Hõimutülid kujunesidki Iirimaa õnnetuseks. Üks Leinsteri kuningas kutsus omale inglased appi ja aastast 1170 peale võtsid inglise-normanni rüütlid juba mõjukalt osa Iirimaa sündmusist. Silmapaistvaim neist rüütleist oli Richard de Clare ehk Strongbow („kange vibu"), kes vallutas Dublini viimaselt skandinaavlasist kuningalt Hasculfilt. Strongbow ja tema kaaslased pidid andma truudusvande Inglise kuningale ja nii saigi Inglise ülemvalitsus Iirimaal oma alguse. See piirdus alguses küll võrdlemisi kitsa alaga ja inglise-normanni parunite kõrval valitsesid üha edasi iseseisvad iiri hõimupealikud. Paljud saarele tulnud inglasist sulasid ühte iirlastega ja umbes 400 aastat oli ebaselge, kes saavad lõplikult saare valitsejaiks, kas inglased või iirlased.

Alles XVII sajandi alul langes Iirimaa täielikult Inglise võimu alla. Võimsad Iiri pealikud, kes olid seni tunnustanud Inglise ülemvalitsust vaid

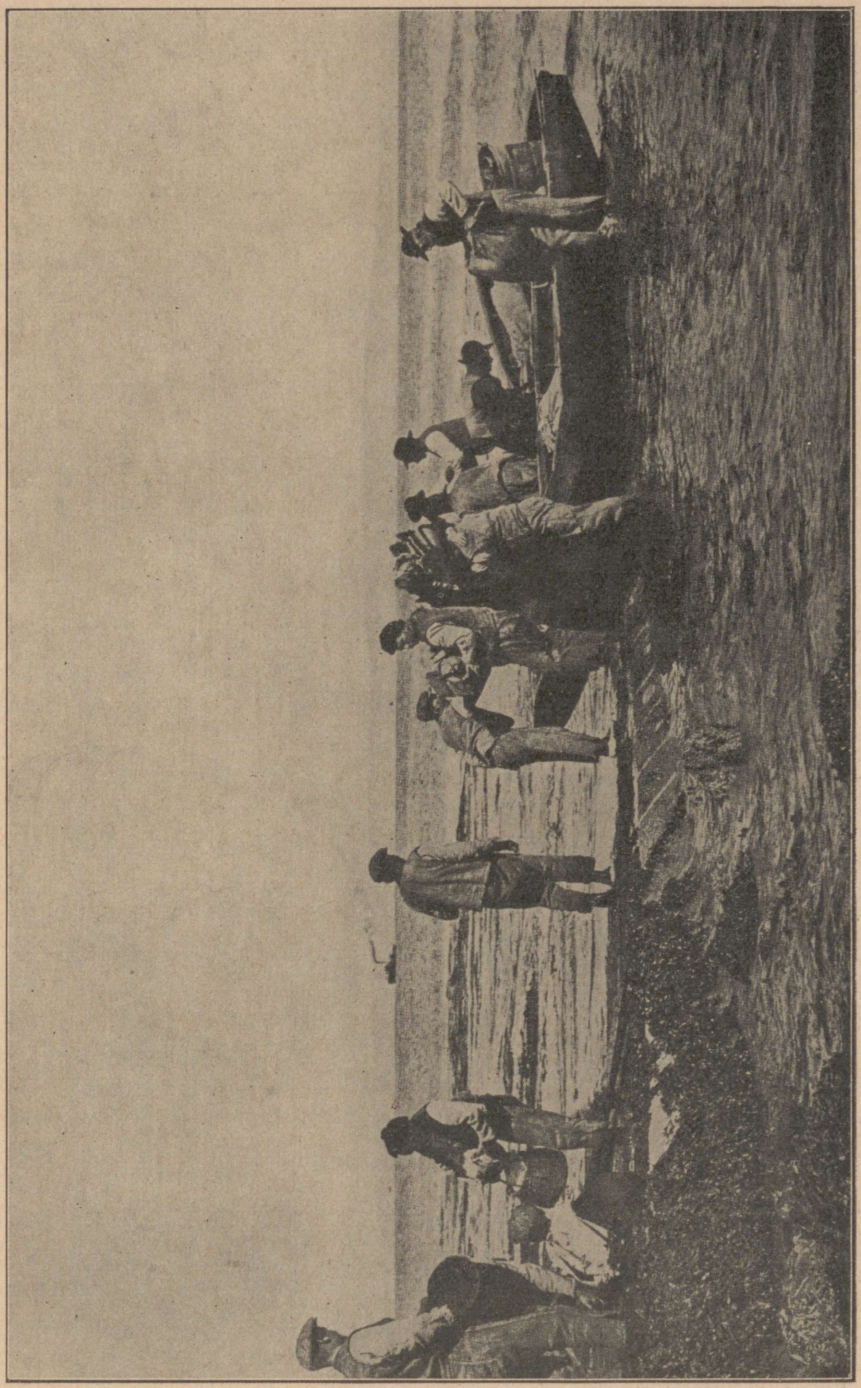

Kraam ja reisijad veetakse laevalt venega maale liirimaa läänerannikul.

nimepidi, astusid nüüd inglastega tõsisesse võitlusse. Pikkade ja ränkade sõdade järel murti siiski iirlaste vastupanu. Ent viha inglise ja iiri rahva vahel oli saanud sellest alguse ega kustunud enam kunagi.

Neis piirkonnis, kus võitlus oli kõige ägedam — eriti Ulsteris — võtsid inglased laiu alasid riigi kätte ja tõid siia Inglismaalt ja Šotimaalt protestantlikke asunikke. See asjaolu tõstis uusi veriseid mässe ning nende tagajärjel uusi maade riigile võtmisi. A. 1650 kuulus Oliver Cromwell surus iirlaste vastuhakkamised maha tule ja verega ning mälestis tema vihatud sõdureist pole kustunud iirlaste seas tänapäevani. 40 aastat hiljem võitlesid iirlased maapaos oleva kuninga James II poolt ja said uuesti rängalt lüüa ning kannatada.

Inglise usupuhastusliikumine ei ulatunud Iirimaale ja samasse katoliku usku kuulumine ühendas kõik Iirimaa elanikud, nii põlised iirlased kui hiljemini maale tulnud inglased, protestantliku Inglismaa vastu. Ulsteri kolonistid tõid sellesse iirlaste üksmeelde teatud lahkheli. Iirimaal olid nüüd vastuolus ja tülis katoliiklased protestantidega, iirlased inglastega, rentnikud maaomanikkudega. Mitmed endised pealikute sood olid vajunud kõige kehvema rahva tasemele. Hoolimatu seadusandlusega rööviti iiri katoliiklasilt nende olulisimad õigused. Neid sunniti maksma inglasist suurmaaomanikele raskeid makse selle maa harimise õiguse eest, mis oli varemini nende oma, ja lisaks pidid nad ohtralt toetama vihatud episkopaalset kirikut, mis ametlikult valitses sellel katoliiklasist enamusega saarel. Iirimaal oli küll oma parlament, kuid valimisõigus oli ainult protestantidel.

XVIII sajandi lõpul näisid ajad paranevat, kuid lahtipuhkenud uus mäss andis jälle põhjust iirlaste valjuks rõhumiseks. XIX sajandi alul lõpetati Iiri parlamendi tegevus ja siit peale esindasid Iirimaad vaid vähesed liikmed Inglise parlamendis.

Hoolimata ebasoodsaist maaomandusoludest ja rahva üldisest kehvusest kasvas saare rahvaarv nobedasti. Aastal 1845 oli see 8,3 miljonit. Kuid suur osa sellest oli viimases viletsuses ning juhuslik õnnetus tõi esile hirmsa katastroofi. See juhtus 1845. Kehvema rahva peatoiduks olid kartulid ja 1845. ning 1846. a. kartulisaak ikaldus. Sellele järgnes näljahäda, mis ühes lahtipuhkenud taudidega surmas sadade tuhandete viisi inimesi. Üldise viletsuse tõttu hakati maalt hoogsalt välja rändama, eeskätt Põhja-Ameerikasse, ja Iirimaa rahvaarv vähenes nobedasti kohutaval määral. A. 1881 oli järel vaid 5 miljonit elanikku, XX sajandi alguseks ainult 4 miljonit. Sellest peale on rahvaarv püsinud umbes endisena. Praegu elab Ühendriikides iirlasi ja nende järeletulijaid tunduvalt enam kui kodumaal.

See kuulmatu rahvakaotus nõrgestas ka iiri keele asendit. Iiri keel taganes küll juba pikemat aega inglise keele eest, kuid püsis siiski valitsevana saare lääneosas. Et just see piirkond oli kõige kehvem, siis rändas siit suhteliselt kõige rohkemal määral iirikeelset rahvast välja. Praegu on iiri keelt

„Seitsme sõsara“ juga Geirangeri lõhangus, Norras.

Posti- ja telegraafiagentuur ühes väikeses saarekülas, Iirimaa läänerannikul.

kõnelevat rahvast umbes 15% ja selliseid täiskasvanud isikuid, kes oma keele kõrval ei oskaks inglise keelt, leidub vaid harva. Kuid ühine inglise keel ei ole muutnud veel iirlasi inglasiks.

XIX sajandi lõpul hakkas ikka enam selguma, et iiri küsimus oli haigeks kohaks pealtnäha terves ja võimsas Briti riigis. Suur inglise riigimees Gladstone töötas omal ajal väsimatult selle vea parandamiseks, kuid tal ei õnnestunud teostada oma ettepanekut Iirimaa omavalitsuse (nn. homerule) loomiseks, mis oleks tähendanud eeskätt Iiri parlamendi uuestiavamist.

Homerule-küsimust kaaluti taas just enne maailmasõja süttimist ja see näis lähenevat teostumisele. Kuid Ulsteri protestantlik rahvas asus selle vastu: ulsterlased ei soovinud lahkuda Inglismaast ega jääda vastumeelse katoliikliku Iiri valitsuse alla. Maailmasõda lükkas küsimuse lahendamise mõneks ajaks edasi. 1916. a. lihavõtteaegne mäss Dublinis oli tõsiseks ähvarduseks ja Briti valitsus ei julgenud läbi viia Iirimaal üldist väeteenistuskohustust, nagu oli tehtud Inglismaal ja Šotimaal. Vahepeal oli saarel moodustunud käremeelne erakond, nn. „Sinn Fein", kes ei olnudki enam rahul palja homerule'iga, vaid seadis omale eesmärgiks Iirimaa täieliku lahtilöömise Inglismaast. Maailmasõja lõppedes arenes seisukord peagi teravaks kriisiks. Sinnfeinid võtsid tarvitusele sõjariistus terrori, millele inglaste poolt vastati samaga. Lõpuks Briti valitsus pakkus Iirimaale laialdast autonoomiat selle

tingimusega, et protestantlik Ulster lahutatakse uuest Iiri vabariigist. See ettepanek võeti iirlaste enamiku poolt vastu, kuigi uuestimoodustatud valitsusel tuli veel relvadega võidelda äärmiste iseseisvuslaste vastu. Iiri rahva enamik oli siiski sedavõrt tark ja tasakaalukas, et pidas paremaks jääda esialgu Briti maailmariigi liikmeks selle dominioonina, et mitte ajada vastuolusid liiga teravaks.

Maa, mille vahelduvat saatust oleme eespool kirjeldanud, moodustab laia ja madala keskse tasandiku, mida piiravad mitmelt poolt rannikumäestikud. Kui merepind tõuseks 100 m võrra, muutuks Iirimaa pärjataoliseks kõrgete saarte rühmaks. Järvi on palju, kuid need on enamasti väikesed. Iirimaa suurim jõgi on Shannon, mis voolab läbi saare keskuse ning suubub lääneranniku l. Suurim järv, umbes 400 km^2 pindalaga, on Lough Neagh, Ulsteris, Belfastist läänes.

Mäed ei ole eriti kõrged, kuigi näivad mõnest kohast õige mõjukatena. Kõrgeim mägi on edelapoolses Kerry krahvkonnas, kus sügavad merelahed Dingle Bay, Kenmare Bay ja Bantry Bay tungivad Atlandi ookeani poolt kõrgete mäeseljakute vahele. Kõige kõrgemale kerkib Carrantuali tipp, mis ülevalt 1040 m kõrguselt vaatab alla naeratavaile Kellarney järvedele. Ka ilusad Wicklow' mäed Dublinist lõunas kerkivad ligi 1000 m kõrgusele.

Üle Iirimaa puhuvad Atlandi ookeani niisked läänetuuled ja sademeid on rikkalikult läbi aasta. Ilmastu on väga ühtlane, pehmete talvede ja parajate suvedega. Lääneranniku l laskub temperatuur harva alla nulli. Päikesepaiste ja pilves ilm vahelduvad sageli ja nobedasti Rohelisel saarel. Maa on enamasti metsatu, kuid vanades puiestikkudes kasvab vanu hiiglapuid, millega võrdseid leidub vaevalt kogu Euroopas. Mäenõlvu katavad kadakas ja kivirikud, mille õied teevad need imekirjuks ja värvikaiks. Varjatud kohtades Atlandi ookeani rannikul kasvab isegi fuksia- ja rhododendronipõõsaid.

Ookean ümbritseb oma tõusude ja mõõnadega Rohelise saare randu. Sätendavate veeväljade, kohiseva lainetuse ja tormide ning vihmapilvedega esineb see alatasa Iirimaa muinsuses ja nüüdisajas. Selle tuul vingub iiri vanades muinasluguides. See on kandnud oma turjal ristiusutoojaid ja viikingeid, inglise-normanni rüütleid nende retkil Dublini ja hispaania kaubalaevu teekonnal iiri sadamaisse. Saare lääneranniku tormid uhavad Hispaania „Suure armaada" laevastiku jäänuseid. Nagu meri vaheldumisi naeratab ja ähvardab, nii vahelduvad ka pilved ja päikesepaiste Iirimaa taeval.

Iirimaal leidub ülirohkesti mitmesuguseid mälestismärke: salapäraseid eelajaloolisi jäänuseid, auväärseid kiviriste iiri-šoti iseseisva kiriku õitseajalt, losse ja kirikuid viikingite ja Strongbow' päevilt, lagunenud kloostreid, mille rusude vahel liiguvad kodukäijatena Cromwelli sõdurite poolt surmatud munkade vaimud. Kõrged, ümmarikud kaitsetornid, mida ehitati kaitseks normannide pealetungide vastu, kerkivad veelgi mitmel pool, muistsete hõimupealikute losside varemeid paistab sageli silma. Iga muistse kalme, iga

Vana keldi keelt kõnelevate iirlaste tüüpe Lääne-Iirimalt.

mälestussamba, iga varemega on ühendatud jutte ja lugusid ja pühakute ning pealikute nimed ja kangelasteod liiguvad rahva seas suust suhu ja põlvest põlve.

Omapärasteks mälestusmärkideks on ka igal pool ümber Iirimaa leiduvad mahajäetud majad, mille rohke arv annab kohutava kujutuse maal valitsenud viletsusest ja väljarändamise suurusest. Ühed mahajäetud elamud seisavad poollagunenult, sisselangenud katustega, teised — alles äsja maha jäetud — näivad oma luugitud akendega ootavat uusi elanikke. Enamik on juba täielikult hävinud ja ainult hoolsa uurimisega võiks selgitada kehvade iiri rentnikkude endisi eluasemeid. Mõnel pool on jäänud tühjaks terved kihelkonnad, nii et mahajäetud kirikudki kõnelevad oma sõnatut keelt rõhumiste ja ühiskondliku õiglusetuse kohutavaist tagajärgedest.

Iirlasiks võib nimetada kõiki Iirimaa elanikke — nii protestante kui katoliiklasi, nii kelte kui hiljemini maale tulnud anglo-sakside ja normannide järeletulijaid. Iirlased on siiski omaette rahvas, mis juba eelajaloolisel ajal on kujunenud mitmesuguseist aineist ja saanud mõjustusi mitmelt poolt, kuid on püsinud siiski omapärase rahvana, hoolimata kaugele arenenud keelelisest inglistumisest.

Päris puhtaid iirlasi ei tule otsida Põhja-Iirimaalt. Kuigi võib selgesti märgata iiri vere mõju ka selle maakonna rahvastikus, on see siiski eeskätt inglise-šoti algupäraga, mille sugude vanadus ei ulatu üle 300 aasta. Ulsteri protestandid on sitket ja tugevat tõugu, millest põlvnevad Briti riigi mitmedki kuulsamad riigimehed ja sõdurid.

Õigeid iirlasi leidub vaevalt Dubliniski, Iiri vabariigi pealinnas, või üldse saare idaosas, kus rahvaste segunemine on olnud kõige suurem. Puhtamaid iirlasi on vaid maa lääne- ja edelapoolseis osades, kuhu võõraste tulnukate mõju pole seni suuremal määral ulatunud. Just siin neis piirkonnis kõneleb rahvas veel mõnevõrra vana keldi keelt, kuna mujal on sellest jäänud vaid mälestis ja kõnekeeleks on inglise keel.

Iirlased on elava kujutlusvõimega, teatud mõttes kergemeelne ja liikuv rahvas. Nende omaduste tõttu on nad võinud alal hoida oma loomuliku rõõmsa meele kõigis raskusis ja õnnetusis. Kuid ühtlasi võib märgata nende mõttelaadis ja tundeilmas teatud kurvameelsuse ja salapärasuse joont. Rahvaluule ja laul on ikka õitsenud Iirimaal, kuigi rahva kerge meel ja mõnikord sitkuse puudus on pidanud rahva aineliselt madalal järjel.

Kehaliselt on iirlased tore rahvas — nad on enamasti suured, sihvakad ja tugeva kehaehitusega ning meeldivate näojoontega. Valitseb tume juuksevärv ja ühes siniste silmadega näeb seda iiri kuulsas iludustüübis, mida leidub mõnel pool õige rohkesti. Ent ka heledaverelised pole väga haruldased, sageli punajuukseliste kujul.

Kehvema rahva seas valitsevad vanad kombed ja võrdlemisi algelised olud ja rahvas on sügavasti kiindunud oma mälestisterikkasse sünnimaasse.

5. FÄR-SAARED JA ISLAND.

Šotimaast ulatub loode suunas Gröönimaa poole lai merealune künnis, kus sügavused on enamasti alla 1000 m. See künnis lahutab Norra ja Gröönimaa vahelise nn. Euroopa Põhjamere ehk Norra mere päris Atlandi ookeanist. Norra meres on sügavused taas tunduvalt suuremad — kuni 3700 m. Künniselt kerkib rida saari — Gröönimaale lähemal suur Islandi saar ja selle ning Šotimaa vahel rühm väikesi Fär-saari. Mõlemad koosnevad peamiselt tulemägede laavast ja Islandil jätkub tulemägede tegevus praegugi. Fär-saarte rohkearvulised mäetipud kerkivad ligi 1000 m kõrgusele merepinnast, piiratud kõrgeist rannikujärsakuist, mille vastu lained vahutades murduvad. Island kujutab endast suurt kõrglava, millel kerkivad tulemägede lamedad kuhikud ja mida lõhestavad sügavad orud. Viimased jätkuvad rannikuil kitsaste looklevate lõhangutena. Keskset kõrglava piirab osalt liivane, kruusane ja rusune rannikumadalik, osalt aga langeb lava serv sünge järsu astanguna otse merre. Lava kõrgemad osad ja sellelt kerkivad tulemäed on kaetud laialdaste lavajäästikkudega, mille servadelt rohked sulamisveed langevad kohisevate ja vahutavate jäästikujõgedena rannikumadalikule või merre. Kiirevoolulised jõed toovad enesega rohkesti kaasa kruusa, liiva ja savi, mille kuhjumise teel ongi tekkinud rannikumadaliku ribad — islandi keeles „sandur'id". Allatormava kruusa ja liiva hulk on eriti suur siis, kui jäästiku all tekib tulepurskamine, mis paiskab ühe korraga alla tohutu hulga sulamisvett ja jääd. Suuremaid lavajäästikke on Islandis viis, neist suurim saare kaguranniku lähedal asetsev Vatnajökull („jökull" on jäästiku islandikeelne nimi). Vatnajökulli merepoolsel jalal on ka Islandi ulatuslikumad sandurid — Skeidararsandur ja Breidamerkursandur. Kõrgel sisemaisel laval on laialdaste sandurite kõrval ka õudselt tühje ja elutuid paljaid laavavälju, suurim neist Odadahraun — Vatnajökullist põhja pool.

Nii Fär-saared kui Island asetsevad keset ookeani avarat veevälja, avatud meretuultele ja niiskusele. Golfi hoovusega ühes tulevad soojad, niiskusega küllastatud tuuled jahtuvad siin Jäämere külmemate vete ja õhuga kokku puutudes ning toovad esile alalisi udusid ja vihma. Kõige rohkem vihma saab Islandi kõrge lõunaosa, kus sajab pea vahetpidamatult ja kuhu on kujunenud ka rohkest lumest saare suurimad jäästikud. Talved on mere soojendaval mõjul võrdlemisi pehmed (keskmiselt 0^0 kuni -2^0), suved aga samuti jahedad, niisked, pilvised ja tormised.

Suvejahedus ei võimalda kuigi lopsakat taimkatet. Metsad puuduvad Islandil täiesti, kuigi see on suurel määral inimeste kätetöö tulemus, sest esimesed asunikud olla leidnud siit eest kasemetsi orgudes ja mujal varjatud

kohis. Nüüd koosneb Islandi taimkate, kus teda üldse olemas, niitudest ja madalast jässikvõsast, sageli soisel pinnal. Laiad alad saare sisemuses, ja osalt ka rannikuil — laavaväljad, sandurid, kalju- ja rusupinnad, jäästikest kõnelemata — on täiesti paljad ja taimekasvuta.

Islandi vähene asustus — vähe üle 100 000 elaniku — on koondunud rannikuile, peamiselt põhja- ja lääneranniku madalikuribale või lõhangute äärde. Sisemaa on tühi ja asustamata ning siin leidub alasid, kuhu inimese jalg ei ole veel üldse saanud. Rannikul asetsevad ka Islandi väikesed linnalised asulad, millest suurimad pealinn Reykjavik 28 000 el. saare edelarannikul ja Akureyri 4000 el. põhjarannikul. Maarahvas elab enamasti harvalt levivais üksikõuedes, osalt mättaist ja kividest, osalt puust ehitatud elamuis. Metsapuuduse tõttu peab puud kalli hinna eest sisse vedama. Asustuse hõredus ja elanikkude vähene arv ei võimalda ega tee ka hädavajalikuks laialdasemat teedevõrku. Sillutatud teid vankri- ja autosõiduks on vaid linnade ümbruses, mujal ratsutatakse hobustel kitsaid radasid mööda või otse läbi maastiku. Ka kraam toimetatakse edasi hobuste seljas. Suurimaks takistuseks liiklemisele on rohked veerikkad, kiire vooluga jõed, millest läbiminek pole sugugi hädaohutu. Sildu on jõutud alles vähe ehitada, kuigi asi selles suhtes kiiresti paraneb. Rahvastik elatub eeskätt lamba-, hobuse- ja veisekasvatamisest, milleks saadakse sööta lopsakailt niitudelt, ning kalapüügist. Vili ei küpse lühikese ja jaheda suve tõttu. Islandi ümbritsevad veed on eriti kalarikkad, siin käivad heeringapüügil peale islandlaste eneste pea kogu Põhja-Euroopa rahvaste, viimaseil aastail ka soomlaste, eestlaste ja lätlaste kalalaevad. Kalad ja kalatraan on Islandi peamine väljaveokaup, lisaks lambaliha, vill ja nahad. Selle eest ostetakse leivavilja, kohvi, suhkrut ja muud välismaist tarbekraami. Väliskaubanduse bilanss on Islandis ikka tublisti aktiivne, sest islandlased on vähenõudlikud ja oskavad omaga hästi välja tulla. Islandi rahvas on pärit Norrast, kuid on kujunenud pika lahuselu järel omaette rahvaks, oma keele ja iseärasustega. Kuulus varemini pikemat aega Norra ja siis Taani külge, 1918. a-st peale on aga iseseisev vabariik, mida ühendab Taaniga vaid personaalunioon ühise kuninga näol. Hoolimata karmidest elutingimusist on islandlased haridustikult kõrgel järjel oma kirjanduse, ajakirjanduse, koolide ja isegi ülikooliga. Nii linnaelamuis kui taludes valitseb enamasti jõukus, puhtus ja kord, kuigi kõik on lihtne ja vähenõudlik.

Nagu Fär-saarte nimetus (s. o. „Lambasaared") näitab, elatub ka siinne rahvas (kokku umbes 25 000 el.) eeskätt lambakasvatusest, millele lisaks tuleb vähene põllutöö, kalastus, vaala- ja linnupüük. Ilmastu sarnaneb Islandi omaga, kuigi on saarte lõunapoolsema asendi tõttu pisut soojem. Suurim asula ja peamine sadam Thorshavn — 3200 elanikuga. Fär-saared kuuluvad Taani külge.

FÄR-SAARED.

Kui läheneda ilusal suvepäeval Fär-saartele idast, sihtkohaks saarte peamine asula Thorshavn, jääd kahtlemata tasa omaette imestelles seisatuma, nähes maad salapärasena ja imelikuna kerkivat udusest merest. Juba kümnete kilomeetrite kauguselt paistavad saarte kõrged äärjooned silma ja kui tulla pisut lähemale, siis kerkivad selgesti silma ette kõrged mäetipud

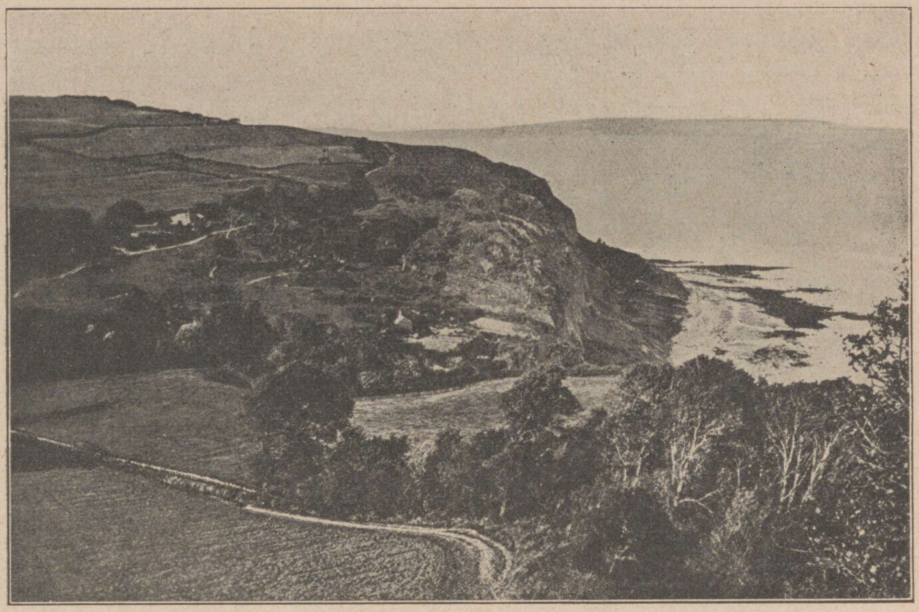

Inglise kanali rannik Wight'i saarel.

lõunapoolsest Suderöst kõige põhjapoolsemate saarte omadeni. Üks terav tipp sirutub teise kõrval. Eriti päikesetõusu ajal jätavad valgustatud mäetipud lumelaikude ja varjudega nii suurepärase mulje, et seda on raske sõnadega kirjeldada.

Kui on ilus selge ilm, siis näivad saared olevat õige lähedal ja hämmastus on suur, kui märkad kaardilt järele vaadates, et oledki arvestanud kauguse liiga väheseks.

Paremat kätt jäävad põhjapoolsed saared, „Norderöerne", kõige lähemal Fuglö. Selle kõrval on Svinö, mida sügav org jagab kaheks. Nende taga paistavad läbi udu Viderö kõrged tipud, nende seas saarestiku üks kõrgemaid tippe — 844 m kõrgune Villingedalsfjeld. Kõrged on ka Viderö naabersaare Bordö teravad tipud. Eemale paistab vaevalt Bordö ja Österö vahel olev Kunö nimeline väike kaljusaar, Österöst ida pool on veel kitsas Kalsö, läänes suur Strömö. Nagu valdava hoone katus kerkib selle kõrgeim mägi 768 m üle merepinna. Strömöst edelas on Vaagö ja kõige kaugemal läänes väike Myggenäs tormist uhetud rannakaljudega.

Lõunapoolseist saartest on kõige kaugemal lõunas Suderö, sügavaist orglahtedest lõhestatud piklik saar. Suderö ja Sandö vahele jääb kolm väiksemat saarekest. Lõunapoolsed saared on üldse madalamad ja lamedamad kui põhjapoolsed.

Fär-saarte lähimailt naabreilt — Shetlandi saartelt — on sinna 300 km,

Islandist umbes 450 km ja Norra rannikult 600 km. Fär-saarestikus on üldse 24 saart, neist asustatud 17, kõikide saarte pindala kokku 1400 km². Haritud ja kasutatud maad on sellest aga vaid 40 km² ümber. Saarestikku lõhestavad kitsad sügavad lahed ja väinad, kõik peamiselt loode — kagu suunas. Ainult Suderö on teistest pisut kaugemal eemal, 20 km laiuse väina taga. Rannikud on kaljused, täis igasuguseid kummalisi moodustisi: koopaid, kaljusambaid, loomulikke kivisildu, kummalise kujuga kaljurahne jne.

Oma tekkelt on Fär-saared vulkaanilised. Praegu ei ole küll saartel ühtegi tulemäge ega ole seal sattunud kogu ajaloolise aja jooksul ühtegi tulepurskamist. Vanemate purskamiste jäljeks on aga valdavad basaldikihid. Basalt ja porfüür — mõlemad vulkaanilised kivimid — ongi peamiselt saare moodustajaiks, lisaks veel õhemaid kobekivikihte. Kobekivi on kohati telliskivipunane, kohati roheline. Myggenäsis ja Suderöl on lisaks 35—75 sm tüsedusi kivisöekihte, mis aga pole kuigi head laadi. Metallide poolest on saared kehvad. Mõnevõrra vaske leidub Kalsöl, Kolsöl ja Suderöl.

Tasasemais kohis katab maapinda õhukesevõitu liivakas mullakiht. Vaid harva on see meetri või enam tüsedune. Elanikele on sellestki suur kasu, sest sellisel pinnal kasvab head heina. Kive ja kaljurahnusid on siiski rohkesti igal pool. Neid on vihmad ja pakased murendanud lahti kaljuste mägede küljest, suuremad rahnud on vahest pärit ka jää-ajast, mil saari kattis tüse mannerjää.

Fär-saarte ilmastu on ühtlaselt pehme ja jahe. Pealinna Thorshavni keskmine aastatemperatuur on + 9°. Golfi hoovus uhab saarte lääneranniku ja talvel valitsevad lääne-, edela- ja lõunatuuled teevad ilmastu pehmeks ja suhteliselt soojaks. Külmim kuu on märts (keskmine temperatuur +3,1°), soojim juuli (+ 10,7°). Aastas on keskmiselt 70 pakaspäeva. Selgeid ja vihmatuid päevi on vähe, vaid keskmiselt 60 aastas. Sademeid tuleb rikkalikult — kuni 1800 mm aastas.

Taimkattele on liigne niiskus ja vähene päikesepaiste ebasoodsad. Metsa, samuti nagu kõrgemat põõsastikku, ei ole saartel üldse, ent rohi kasvab hästi ja lopsakalt. Taimed on enamasti madalad ja püsivad maapinna lähedal, püüdes nii saada paremini tuule eest varju. Peale jaanipäeva löövad niidud uhkelt õitsema. Kõrgete mägede nõlvadel leidub mõnevõrra alpitaimestikku. Madalat vaevakaske näeme soisel pinnal vaevalt kergitavat oma pead sammalde ja rohukõrte vahelt. Vaevakask on ainuke puude esindaja saartel. Kord minevikus on aga siin kasvanud lopsakad metsad, mida tõendavad nende jäänused kivisöekihtides.

Fär-saartele on katsutud istutada puid, kuid nende kasv on olnud vilets. Marjapõõsaid leidub siiski Thorshavni aedades. Ainus ja tähtsaim põldvili on oder, mida kasvatatakse lihtsal algelisel viisil väikestel põllulappidel. Oder valmib alles septembris või oktoobri alul. Seda ei lõigata vikati ega sirbiga, vaid noaga ja viiakse vihkudeks seotult otse koju, et

Murdlevad tormilained Fär-saarte rannikul.

kari pääseks põllule sööma. Viljapead rebitakse lahti suurte raudkammidega ja levitatakse kuivama erilistesse varjualustesse, mida köetakse turbaga. Vilja pekstakse puukootidega, tuulatakse tasase põhjaga puukünades ning jahvatatakse käsikividega või vesiveskeil. Veejõust ei ole saartel puudust. Leivavilja peab muidugi väljast palju sisse vedama.

Odra kõrval kasvatatakse ka kartulit ja siin-seal naereid. Kartulid on õige head ja maitsevad, et aga põllud ei saa pea sugugi puhata, siis ei ole kartulisaak kuigi suur. Saarlastele kõige tähtsamad on aga heinamaad, sest neil põhineb karjapidamise võimalus. Heina tehakse augustikuus ja sageli jätkub seda vihmade tõttu septembrini.

Saarte metsik loomastik ei ole kuigi rikkalik, suuremaist loomadest on vaid jäneseid, rotte ja hiiri. Jäneseid pole isegi kõigil saartel. Metsistunud lambaid on nähtud varemini pea kõigil saartel, kuid nüüd on need lõplikult hävinud. Linduderiik on seevastu eriti rikkalik nii liikide kui hulga poolest. Eriti rohkesti on vesilinde, mille püük moodustab saarlaste ühe tuluala, samuti munade kogumine.

Meri on rikas kaladest, millest majanduslikult tähtsaim on tursk. Kalad kuivatatakse kaljudel, hoonete katustel ja muil sobivail kohtadel „klipfisk"-nimeliseks kalaks. Tähtis on ka heeringapüük. Kalastussaadusi veetakse palju välja, aastast kalastustoodangut hinnatakse kolm korda suuremaks kui põllumajanduse oma. Fär-saari ümbritsevais vetes liiguvad ka mõned vaalaliigid, mida püüavad osalt fär-saarlased ise, osalt aga norralased, kellel on saartel oma pekisulatamisahjud.

Koduloomadest on tähtsaim lammas, sellest on saared saanud oma nimegi. Lambaid on kokku veidi üle 100 000. Veiseid on seevastu vaid 4500, hobuseid umbes 700. Muist koduloomist ja lindudest võiks veel nimetada kitsi, hanesid, parte ja kanu. Koeri ja kasse on rohkesti, koerad on lambakarjaste tähtsad abilised. Lambad elavad läbi aasta poolmetsikult mägedes, kus peavad saama hakkama nii hästi kui oskavad. Neid ei söödeta kunagi ega ole neil mingit ulualust. Kord aastas aetakse lambad kopleisse, kus neid märgitakse ja kitkutakse vill käsitsi maha, mitte niites. Vill on kahte laadi: peal jäme, kuni 30 sm pikkuste kiududega, all aga siidpehme, 5—6 sm pikkuste kiududega „uduvill". See läheks niites suuremalt jaolt kaotsi. Sügise poole võetakse tapalambad karjast välja, liha kuivatatakse erilisis katusealustes. Seda kuivatatud lambaliha süüakse igal pool, soolaliha on vähe, sest sool on kallis.

Fär-saarte lehm on väheldane, kuigi mitte just kääbus. Talvel peetakse lehmi viletsais ja niiskeis lautades, andes söödaks enamasti halvasti kuivatatud heina. Talve jooksul jäävad lehmad väga lahjaks, kosuvad aga suviseil karjamail jälle hästi. Heinte puudusel tarvitatakse lehmade hädasöödaks ka kuivatatud kala. Mai keskelt oktoobrini on lehmad ööd-päevad läbi

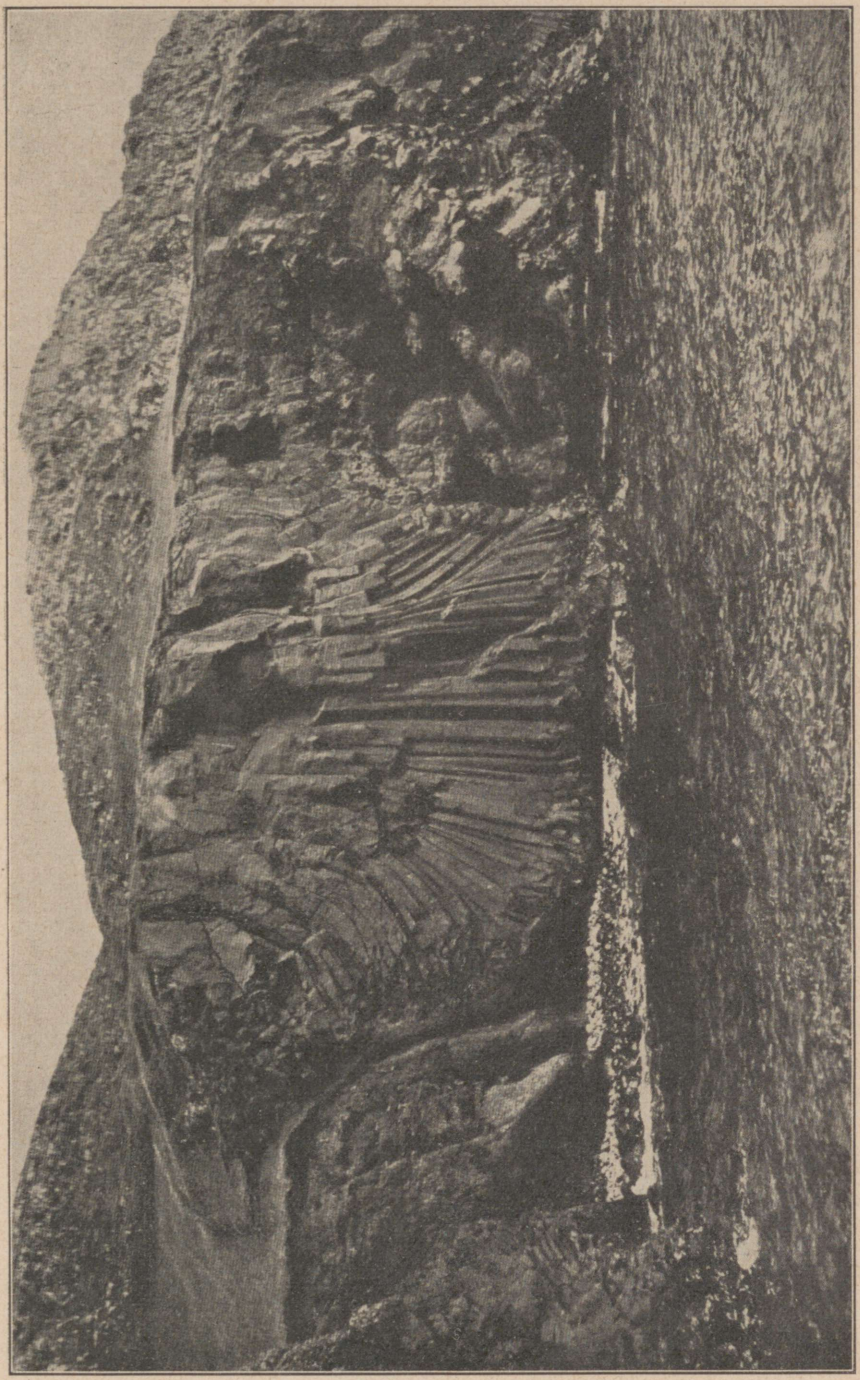

Basaldist hiidlehvik Fär-saarte Syderö saare rannikukaljudes.

lahtise taeva all. Piim on rammus, kuid seda saadakse vähe. Võid tehakse käsitsi ja see on sageli hapu.

Hobuseid on olnud Fär-saartel endistel aegadel hoopis rohkemal arvul kui praegu. Hobused on väikesed, kõhnad ja takuse karvaga. Läbi aasta on nad väljas lahtise taeva all. Koduloomana ei ole neil kuigi suurt tähendust. Maisteid saartel ei ole ja hobuste kinnisaamine on tülikas. Hobuseid kasvatatakse peamiselt väljaveoks, ratsudeks ja koormakandmiseks tarvitatakse neid vähe, sest liiklemine ja kraamivedu toimub peamiselt merd mööda.

Fär-saarte esimesed asunikud olid Norra viikingid, kes põgenesid siia oma rahutult kodumaalt VIII ja IX sajandil. Praegused fär-saarlased on nende otsesed järeletulijad, kes kõnelevad norra ja islandi keelt meenutavat oma keelt ja sarnanevad ka välimuselt norralastega. Maa ametlikuks keeleks on taani keel, kooliõpetus toimub aga kohalikul keelel.

Fär-saarlased on lihtsad oma kombeis ja eluviisides. Sedasama näeb ka nende elamuist ja ehitisist. Majad on mätastega kaetud lihtsad ühekordsed puuehitised, seest aga eriti kodused ja puhtad. Kodus tehakse kõik tööd ja kodune elu on patriarhaalne. Võõrastevastuvõtlikkus on võrratu. Saarlased on väga isukad õppima ja oma teadmisi laiendama.

Saarlased kannavad praegugi üldiselt rahvariideid, eeskätt mehed, kuna naiste rõivastis on omandanud enam üldise laadi. Meeste rõivaste peaosa on tumepruun lühikesevõitu kuub luunööpide ja püstkaelusega, mis on tagant pisut kõrgem kui eest. Tumepruun on mustade lammaste peene villa loomulik värv. Ülikonda kuulub veel must vest ja mustad põlvpüksid, mille välisõmblust kinnitavad kollased metallnööbid. Pikad hallid sukad ulatuvad põlvini, seotud siin kirjude paeltega. Jalanõudeks on kodutehtud, pargitud lambanahast kollased madalad kingad. Peas on puna-musta või sini-musta viiruline tuttmüts. See on eriti praktiline, püsides tuulega hästi peas ja andes külma ilmaga sooja.

Saarte ainuke suurem linnaline asula on Thorshavn. See on õieti suurevõitu küla väheldaste majade, kõverate tänavate ja väikese valge kirikuga (ehitatud XVIII sajandi lõpul). Silmapaistvaim ehitis on „amtmandi" (kuberneri) kivielamu. Muud suuremad külad on Trangisvaag Suderöl, Klaksvig Bordöl ja Vestmanhavn Strömöl. Vestmanhavn on ühtlasi saarestiku kõige parem talvesadam. Sadamais ei ole harilikult sildu, vaid laevadest veetakse reisijad ja last suurte venedega maale. Ühendus muu maailmaga on praegusel ajal kaunis korrapärane, samuti toimib saartel post, telegraaf, telefon ja raadio. Turistimaana võib Fär-saartel olla veel tulevikku.

E. W. Suomalainen, Fär-saaret. „Maapallo" X, Helsinki 1929.

Fär-saarte naisi rahvarõivais.

Tursa kuivatamine Fär-saarte rannakaljudel.

ISLANDI MAA JA RAHVAS.

Islandi saar koosneb üleni tulemägede laavast ja tuhakihtidest ning erineb ses suhtes kõigist muist Euroopa maist, kus on küll mitmel pool tulemägesid, aga pole kuski nii laialdast laava-ala nagu seda on praegune Island. Ühtlasi on Island viimane jäänus hulga laiemast maa-alast, mis on vahest ulatunud Põhja-Šotimaani või vähemalt Šotimaa lähedal olevate saarteni, mis koosnevad samuti vaid laavast ja tuhakihtidest. Igal juhul võib Islandi maapinna ehitusest järeldada, et maakoores tekkinud murrangud on lõhkunud endise laiema laava-ala tükkideks, üksikute osade vajudes sügavamale ja jäädes merepinna alla. Nii on Islandi lõunaranniku eel olevad Vestmannaeyar-saared just sellised merepinnast kõrgemale jäänud laavaülangu tükid. Murrangute kohal kerkib Islandi laavaülangu serv kõrge järsakuna, mis varemini langes otse merre kogu lõunaranniku ulatusel, on aga aegade jooksul jäänud merest kaugemale seetõttu, et sisemaast tulevad jõed ja liustikkude jooks on toonud merre nii palju liiva ja kruusa, et rannikujärsaku jalale on moodustunud paiguti lai, paiguti kitsam madal rannariba. Kui norralased tulid Islandile umbes 1000 aastat tagasi, oli nüüdse rannamadaliku asemel mitmes kohas alles meri, nii et nii mõnigi praegu kruusaväljalt kerkiv mägi oli alles saar, nagu ajaloolisist teateist näha. Islandi laavaülang on umbes 700—800 m kõrge, paiguti pisut madalam ja selle serva-

Kuivatatud kala ladumine Fär-saartel.

dest ning sellesse uuristunud järskudest oruveerudest võib kergesti näha, et kogu ülang koosneb mitmest sajast ülestikku lasuvast laava- ning tuhakihist. Asjaolu, et laava on levinud siin mööda maapinda peaaegu rõhtsate kihtidena, oleneb siinse laava koosseisust. Basaldilaava, millest Island peaasjalikult on kujunenud, on nimelt nii vedel ja kiire jooksuga, et levib purskekohast ühtlaselt laiali. Hilisemail aegadel on tulemägede pursked koondunud enam saare üksikuisse osadesse, nii et tasastelt laavalagendikkudelt kerkib üksikult või ka rühmiti tulemägesid, mis kerkivad 1000 ja enam m üle laavalagendiku pinna, tõustes nii 1700—2000 m kõrgusele merepinnast. Et siinne kliima on jahe, on need kõrgemad tipud igavese jää ja lume peidus ning jääliustikud on väga laialdased eriti Lõuna-Islandis, kus merelt tulevad tuuled toovad rikkalikult niiskust ja sademete hulk on seepärast palju suurem kui Põhja-Islandis. Et jääliustikkude all olevad mäed on tulemäed, siis esineb Islandis vahete-vahel jääaluseid tulepurskeid, mil, nagu juba nimetatud, sulavad jäämassid sööstavad mägedelt alla orgudesse ja lõunapoolsele rannikumadalikule. Lõunaranniku lähedal on ka jäävabu tulemägesid. Need purskavad laavat, mis võib levida väga laiadele aladele ja teha palju kahju, kuna seevastu jääliustikkudega kaetud tulemäed purskavad ainult tuhka ja mitte kunagi laavat. Selle põhjuseks arvatakse, et jäämulamisest tekkiv vesi ja jää jahutavad tulemäe kraatrist välja tungiva laava ja takistavad nii laavajõgede sündi.

Jääliustikuga kaetud tulemägedest on kõige pahem Katla, Myrdalsjökulli kaguosas. Arvatavasti on Katla nn. lõhetulemägi, missuguseid on Islandis palju, aga seda ei ole saadud tõestada, sest iga purske järel laieneb liustik väga kiiresti üle purskekoha ja peidab selle. Ajaloolisel ajal on Katla pursanud õige mitmel korral, viimane kord 1918. Iga Katla purskamine toob esile valdava jääsööstu, mis toob kaasa suured hulgad kruusa ja laiendab nii alatasa rannikul olevat Myrdalssandurit.

Islandi 100 000 elanikust asub umbes pool maal, elades kas üksikõuedes, üksteisest lahus, igaüks oma koduniidu ning seda ümbritsevate heina- ja karjamaade keskel, või väikeste küladena, kus harilikult on vaid paar-kolm talu. Teine pool elanikest on asetunud rannikulinnadesse, alevitesse või suurtesse kalastajaküladesse. Nagu rahva eluasemed, nii on ka nende elatumisviisid kahesugused: maal on tähtsaimaks tulualaks põllundus ja karjandus, eriti lambakasvatus, rannikul aga kalastus.

Islandi talumajad on viimaste aastakümneteni ehitatud puu puudusel mättaist ja kividest, mille juures vaesemais taludes on tarvitatud puud ainult nimeliselt ja jõukamaiski taludes vaid elutubade sisustamiseks ning esikülje vooderduseks. Ehitusviis ja hoonete korraldus on seni olnud pea ühesugune kogu Islandis. Mättaist või kividest aiaga ümbritsetud õueniidu keskel või teisel serval on rühm üksteise külge ehitatud teravaharjalisi hooneid, mille viilulised otsad asetsevad sirge reana kõrvuti. Eesküljed on harilikult värvitud valgeks, punaseks või kollaseks, mujalt on aga ehitised üleni rohelised, sest seinad ja laed on kaetud murumätastega. Ehitisrühma peaosaks on elamu, kus on harilikult neli tuba: elutuba *(stofa* ehk *badstofa)*, magamistuba *(skali)*, köök *(eldhus)* ja käsikamber *(bur)*, mille lisaks jõukamais taludes on veel eriline võõrastetuba, mõnikord paargi võõrastetuba. Välisuksest pääseb väikesesse esikusse või kitsasse käiku, millel on sageli oma katus ja kust pääseb tubadesse kas otse või tubade taga oleva kitsa käigu kaudu. Lisaks eluruumidele kuulub ehitiste ritta üks või paar aita ja sageli hobusetall ning lehmalaut, mis võivad olla kas omaette reas, kas õue serval või ka taga.

Toad on üldiselt väikesed, sageli isegi hämmastavalt väikesed.

Kõigis majades, kus juhtusin oma reisul käima, oli võõrastetuba eriti puhas, ja sageli hästi mööbeldatud. Eriti paistis silma, et igal pool oli palju sugulaste või tuttavate päevapilte laudadel ja seintel.

Islandis ei kasvatata praegu sugugi vilja, sest suved on nii niisked ja külmad, et vili ei küpse iga suvi ja saak jääb väga väheseks. Juurikaist on üldisem ainult kartul, mida kasvatatakse igal pool. Vanadest aegadest alates on islandlased karjakasvatajad ja on pidanud eriti lambaid, kes on ka kõige sobivamaks koduloomaks karjamaade kehvuse ja rohukasvu nappuse tõttu. Islandi lammas on sarvedega ja pika paksu villaga, olles eriti kohanenud maa omapärase loodusega. Aprilli lõpul või mai alul lastakse lambad

karjamaile, alguses majade lähedale, kust nad külmadeks öödeks võivad tulla tagasi tallidesse. Kevadised talled jooksevad emade järel juuni lõpuni või juuli alguseni, mil nad eraldatakse emadest ja aetakse üles mägedele. Lambad lähevad seal laiali väikeste rühmadena ja kõnnivad sageli ka üksi, leides sööta isegi sellistelt kohtadelt, kus ei arvaks olevat midagi söödavat, nagu konarlikelt kruusa- ja laavaväljadelt. Suve jooksul rändavad lambad üha kaugemale, jõudes viimati saare lõunaosa asustatud aladelt saare keskusse, Lõuna- ja Põhja-Islandi vahelisile piirimaadele, kuhu tuleb lambaid ka põhjapoolseist orgudest. Kogu sisemaa ongi jagatud karjamaadeks, kus lambad viibivad septembrikuuni ja veelgi kauemini, mil nad aetakse karjamailt kokku ja tuuakse koju. Kogumine käib nii, et lammaste otsijad lähevad esiteks kõige kaugematele mägedele, kust nad otsivad lambad üles, ajavad nad orgudesse ja ühtlasi kodu poole. Järgmistel päevadel aetakse nad üha lähemale, nii et viimati kogu ala lambad on kogutud ühiseks suureks karjaks. Selle järel aetakse lambad ühte suurde koplisse, kus iga omaniku lambad eraldatakse kõrvamärkide abil, samuti nagu Lapimaal põhjapõdrad. Neid lambaajamisi peab islandlane suureks lõbuks ja koplitesse koguneb vahel mitme küla rahvast, aga kõiki lambaid ei leita siiski üles, vaid osa jääbki mägedesse. Sellepärast peab ette võtma teise ja vahel ka kolmanda kogumisteekonna. Lõuna-Islandis näidati minule ranniku lähedal olevat kõrget mäge, kus lambad olla terve talve väljas, ja üht teist mägederühma, kus elab metsikuid lambaid. Lammaste arv näitab üldiselt talu jõukust. Kalmanstunga talus, Langjökulli lähedal, oli minu sealolekul viis lüpsvat lehma, üle 30 hobuse ja umbes 400 lammast. On talusid, kus on isegi tuhat lammast. Lammaste arv saarel tõuseb nüüd üle 600 000.

Lambakasvatuse saadusist on tähtsaim soolatud lambaliha, mis on rahva lihatoiduse peaosaks ja ühtlasi tähtis väljaveokaup. Teisel kohal on vill, mida on kahte sorti, nimelt kevadine vill ja sügisene vill. Kevadel niidetud vill on pikk talvevill, kuna seevastu sügisel tapalambailt niidetud vill on lühike ja mõnevõrra peenem. Laadilt on islandi vill keskpärane ja sobib kõige paremini karedamate villaste esemete valmistamiseks, eriliselt sorteeritult ka peenemate kangaste kudumiseks. Väljaveoks määratud lambaliha peetakse hoolikalt riigi poolt seatud kontrolöride järelevalve all ja samuti vaadatakse hoolega läbi ning sorteeritakse ka väljaveetav vill. Tähtsaks väljaveoartikliks on ka lambanahad, mida saadetakse müügile harilikult soolatult ühes villadega. Eriti ilusad on Islandil valmistatud valged pikavillalised lambanahad.

Veiseid peetakse Islandis üldse vähe, sest heinamaid on vähe ja lehmi peab pidama laudas sama kaua või veel kaueminigi kui meil siin. Keskmistes taludes nägin harilikult ainult 3—5 lüpsvat lehma ja mitmes suureski talus oli neid alla kümne. Lehmad on üldiselt segatõugu ja tuletavad meelde meie segakarja, aga nad lüpsavad hästi ja piim on maitsev ning tunduvalt

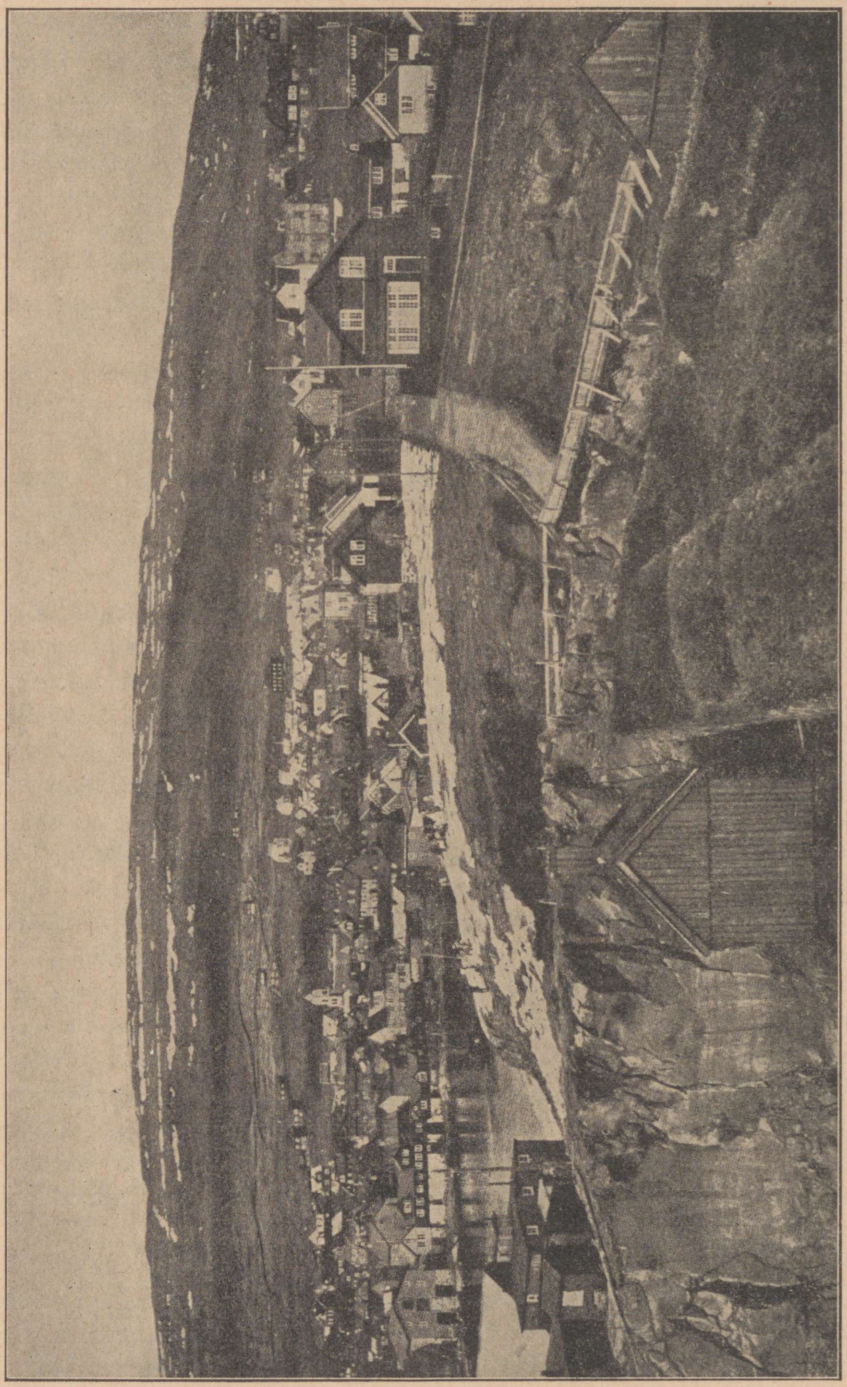

Fär-saarte pealinn Thorshavn.

rasvarikkam kui meil. Islandi meiereivõi, mida veetakse ka välja, on tuntud headusega. Ka maavõi oli kõige kaugemais väiketaludes eriti hea. Veiseid on kokku umbes 30 000.

Otse hädavajalik koduloom on Islandil hobune, kelleta ei saakski hakkama nii laialdasel teedeta maal. Islandlane toimetab ratsahobusel kõik oma sõidud, isegi lähemasse naabertallu, ja hobuse seljas toob ta ka heinad niidult, merest aetud puud rannalt, kõik kraami, mis ta ostab poest, ja viib ühtlasi hobusega müügile kõike, mis tal müüa. Islandi hobune on väikese kasvuga, ainult 110—120 sm kõrge. Pea on suhteliselt suur, hari paks ja tihe, jalad tugevad, aga siiski sihvakad ja väikeste kapjadega. Karv on suvelgi kaunis pikk ja talveks kasvab pikk talvekarv, peaaegu kasukas, mille mahalangemisel kevadeti hobused on sageli väga viletsad ja takerdunud. Islandi hobune lepib väga kehva söögiga, kannatab hästi talve külma ja on väikesest kasvust hoolimata tugev ja sitke. Tööhobused peetakse talvel harilikult väljas ja peavad siis olema rahul söödaga, mida kaevavad ise lume ja jää alt. Ainult südatalvel kõige kõvemate pakastega söödetakse neile pisut viletsat heina. Ratsahobuseid peetakse seevastu talvel tallis ja neile söödetakse head heina. Teekonnal ratsutatakse harilikult tund või poolteist kiiresti, peatutakse siis 5—10 minutiks, mil hobused lastakse sööma, nii palju kui rohtu leidub. Selle lühikese peatuse järel algab uus kõva sõit ja nii sõidetakse pool päeva, vahel ka terve päev enne kui lüüakse laager üles või jõutakse teise tallu, kus hobused saavad süüa karjamaal tunni või paar. Ööbides viiakse hobused karjamaale, kus neid hoitakse ära jooksmast sellega, et kaks hobust seotakse paariviisi kinni, ühe hobuse valjad teise sappa. Kraamivedu ratsarännakuil toimetatakse nii, et sarvedega varustatud koormasadulasse riputatakse mõlemale poole puust tehtud kraamikastid, kotid või nahkpaunad. Koormahobused seotakse harilikult üksteise järele ritta. Mõnes kohas võib vedada kraami ka harilikel kaherattalisil vankreil, mida ei saa küll toimetada läbi käreda vooluga jõgede. Mägisel maal veetakse isegi puusärke hobuse seljas.

Hobuseid on Islandis üle 50 000.

Alles vaevalt paarkümmend aastat tagasi oli kalastus karjakasvatuse järel Islandi majanduses teisel kohal, aga nüüd on see arenenud maa esimeseks tuluallikaks. Islandi riik ei saakski hakkama kalastusest saadavate tuludeta. Islandil, kui jõe- ja järverikkal maal, pole ka sisevete kalastus vähese tähendusega. Tähtsaimad kalad on lõhed. Ent esmajärguliseks tuluallikaks on merikalastus, mida toimetatakse rannikuil ja rannikuvetes ümber Islandi. Islandi rannikuveed ongi kuulsad oma kalarikkuselt. Peale oma maa elanikkude püüavad Islandi vetes ka mujalt tulevad kalastajad, eriti norralased ja inglased. Võõrad kalastajad ei tohi siiski kalastada lähemal kui kolme meripenikoorma kaugusel rannast. Rannik on siiski väga laialdane ja kalastuse järele valvav Taani sõjalaev ei suuda pidada kõiki silmas, eriti kui sajad

Merilind oma pesal valvel püüdjate tulekul.

võõrad aurikud on kalastamas ümber kogu ranniku. Islandlaste oma tähtsaim püügikala on tursk, mida püütakse lahtiste paatidega, eriti mootorpaatidega ja traaliaurikutega, mis püüavad kalu sügavalt käiva pukseernoodaga, eriti lõunarannikul, kus Golfi hoovusest toodud sooja ja toidurikka vee tõttu on erakordselt palju turski ning tasane põhi sobib nooda vedamiseks. Peale tursa püütakse samades vetes ka teisi kalu, nagu näiteks kammeljaid. Turski müüakse suuremalt jaolt soolatult *(saltfiskur)* mida valmistatakse nii, et kalad esiteks soolatakse, siis laotatakse tuule ja päikese kätte kuivama rannakaljudele, ja laotakse siis edaspidise kuivamise jaoks kuhjadesse. Oma tarbeks ja osalt ka müügiks kuivatatakse turska ka lahtiste varjukatuste all. Turski püütakse kogu rannikul ja igal pool on näha kalastuskohtade ümbruses suvisel ajal Islandi maastikus väga iseloomukaid tursakuhje, kust kalalõhn kandub kaugele. Peaosa soolatursast ostab Hispaania, kuna seevastu kammeljad viiakse külmutatult suuremal hulgal Inglismaale.

Islandi kuulsat heeringat püütakse eriti Islandi põhja- ja looderannikul. Kõige parem püügiaeg on suvel, juuli lõpust septembri keskele ja püütakse kas lõhanguis, kui heeringaparved neisse satuvad, või lahtisel merel, vahel päris ranna lähedal, vahel ka kaugemal. Heeringapüügi keskuseks on Siglufjörduri linn, kuhu sajad laevad toovad oma heeringasaagi soolamiseks. Islandi heeringas on väga suur — umbes 300 heeringat läheb ühte 90-kilolisse

Linnupüüdjad Fär-saartel.

tünni — ja eriti rasvane. Heeringat ei lubata soolata väljaveoks enne kui juulikuu keskel, mille tõttu enne seda Akureyrisse saabuvate mootorlaevade lastid viiakse otsekohe lähedasse vabrikusse heeringaõli ja -jahu valmistamiseks. Soolaheeringat islandlased ise ei söö. Lisaks võiks veel tähendada, et mõnel aastal on heeringasaak väga vähene, teisel aastal taas nii rikkalik, et ei jätku tündreid heeringate soolamiseks ega ole ostjaid kõigile soolaheeringaile.

Ranniku üldiseks tuluallikaks on veel lindude püük, sest Island, nagu teisedki põhjapoolsete merede saared, on väga rikas merelindudest. Maalinde on metsapuuduse pärast väga vähe, aga veelindude rikkus tasub selle täiesti, eriti kui lindude maailma kuulub palju majanduslikult väga väärtuslikke linde. Tähtsaim neist on hahk, kelle udusuled on väljaveokaubaks. Hahad on Islandis kaitse all, mille tõttu nad on nii julged, et ei karda sugugi inimest, vaid ujuvad oma poegadega kõige suurema rahuga sadamas keset elavat liikumist. Islandi linnumägedega tutvub reisija juba tulekuteel Westmannaeyeri saarestikus, kus elab umbes 70 linnuliiki. Linde püütakse järskudel rannikukaljudel asetsevaist pesadest võrkude ja nattadega.

Muil tuluallikail on Islandi majanduselus ainult vähene tähendus. Juba vanasti on Islandis tehtud mitmesuguseid käsitöid koduseks tarviduseks ja kohalikuks müügiks. Eriti kuulsad olid ennevanasti kullasepatööd. Vanast ajast tuntud on ka lambanahkade parkimine, millest oli juba kõnet. Päris-

tööndus on siiski alles algastmel, mille tõttu näiteks pealinnas Reykjavikis, kus on ligi 30 000 elanikku ja kus on kaunis rohkesti suuri ärisid ja kaubamaju, ei ole sugugi näha vabrikukorstnaid. Tähtsamad tööndusettevõtted on suurte kalajaamade lähedal olevad kalajahu- ja traanivabrikud. Muist tehaseist on tähelepandavamad kaks kalevitehast, margariini-, seebi-, karastusjookide- ja õllevabrikud. Lisaks tuleks nimetada linnade elektrijaamu, mis käivad erandita veejõul. Neid on peale pealinna Akureyris, Hafnarfjörduris ja Seydisfjörduri linnas. Islandist võib siiski areneda hiljemini ka tööndusmaa, sest maa veejõudu on arvestatud kokku umbes 4 miljonile hobusejõule.

Islandi väljavedu oli 1928. a. 74,3 ja 1929. a. 69,4 milj. Islandi krooni ja sissevedu 60,0 ja 70,0 milj. kr. Väljaveetud kaupadest oli a. 1929 88,3% kalastus- ja 11,7% põllumajandussaadusi.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Islandlastel on üks suur paremus kõikide teiste Euroopa rahvastega võrreldes — nad tunnevad oma asutusajalugu selle esimesest päevast peale. Island avastati alles pisut üle 1000 aasta tagasi. Ja siis oli see täiesti asustamata. Inimjalg polnud siis veel astunud sellele kaljusele, tulemägedega saarele. Esimeseks asunikuks olla olnud üks iiri munk, kelle tuul ajanud Islandi rannikule. See juhtunud umbes a. 800 p. Kr. Munk oli eriti rahul selle maaga suurepäraste valgete suveööde pärast. Ta jutustas pärast suure vaimustusega, et seal võis tappa täisid isegi südaööl.

Merehädalised norralased leidsid uuesti Islandi juba samal sajandil. Mõned kiitsid avastatud maad, mõned laitsid. Uudishimu ja seikluste otsimine ajas ikka rohkemal arvul norralasi vaatama seda laialdast saart. Ühed läksid tagasi kodumaale, teised jäid sinna alaliseks. Ja maa täitus ruttu elanikkudega. Juba aastal 930 oli Islandil korraldatud vabariik ja elanikke umbes 3000.

Islandlased säilitasid kaua oma vabaduse, ja viimaks vandusid vabatahtlikult Norra kuningale truudust. See oli omavaheliste tülide ja riidude tulemuseks. Kui siis hiljemini Norra läks taanlaste kätte, käis ka Island kauba peale. Tänapäevani on Island kuulunud Taani külge, kuigi ta tegelikult on olnud pea täiesti iseseisev vabariik. Mõlemal maal on siiski ühine kuningas, Taani kuningas.

Kõige huvitavam selles asustusloos on küsimus, kuidas norralased tõid oma lahtiste venedega kogu oma kraami siia kaugele saarele. Meie, kes oleme selle sõidu teinud vahest mitmetuhandetonnilistes teraslaevades, ei suuda küllalt imestella, kuidas lahtisel venel on julgetud minna nii tormisele ja udusele merele ilma kompassita, lootes ainult tähtedele taevas, mis nädalate kaupa võivad olla paksude pilvede peidus. Oleme külmetanud üleval kõrgel laevalael, kuhu ka kõige vihasem laine pole jõudnud karata, aga need õnnetud seiklejad oma tillukestes paatides on muidugi sukeldunud igasse Atlandi lainesse ja saanud igaühes vett paati ja vastu vahtimist. Ja vened

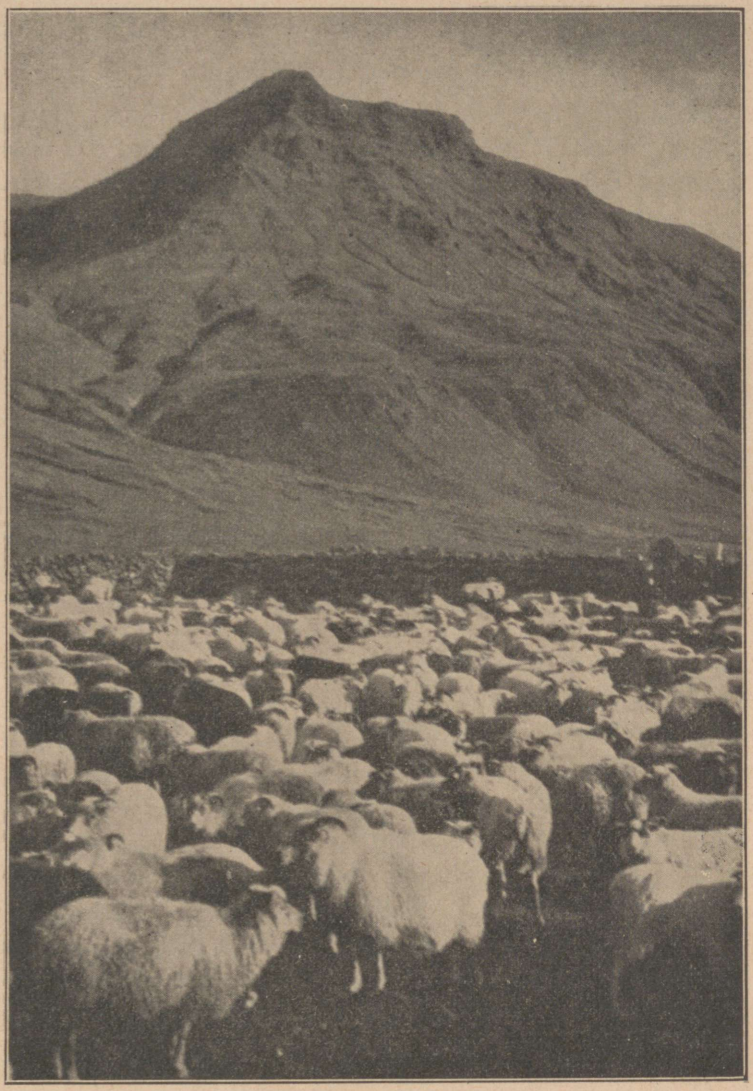

Lammaste koppel Põhja-Islandis.

polnud isegi kaetud, polnud ainustki kohta, kus lainete eest kaitset leida. Ega midagi, millega end soojendada. Külmeta ja lõdise aga, kui on külm, saad läbimärjaks, kui sajab vihma või paat võtab vett. Hea tuulega võis teekonna teha paari nädalaga, vastutuulega kulus selleks terve kuu.

Võib oletada, et nad magasid nahkadel ja katsusid endid soojendada kuidas said. Kitsik oli paatides, sest ka loomad olid kaasas. Oli lehmi, lambaid, sigu ja hobuseid, sest norralased olid põllumehed ja karjakasvatajad ning

mõtlesid ka uutes oludes elada samal viisil. Järgmine lugu on ühest esimesest suuremast asundamissõidust.

Kaks laeva läks Islandile, kummaski 30 inimest, mehi, naisi, lapsi, ka imikuid. Lisaks loomi igat sorti. Kõik veoloomad surid teekonnal, ainult üks jäi elama. Inimesed kannatasid paremini välja. — Viimaks jõuti maale. Laevas oli ka kolm kaarnat. Need lasti lahti. Kaks esimest läksid lõunasse Färsaartele, aga kolmas lendas põhja poole. Kolmas kaaren oli siis näidanud teed Islandile. Pole teada, kas on see teisend Noa laeva loost ja tema tuvikestest või tundsid norralased lindude imelikku võimet leida maid, mida inimese silm ei märganud. Vanast Noast nad küll midagi ei teadnud, sest sel ajal olid nad ju paganad. Kui siis teine norralane hakkas maad kündma, polnud tal rohkem kui üks veoloom. Pani sellepärast orja rakkesse. Ent sellisest häbistamisest said orjad väga vihaseks, tapsid salaja oma peremehe ja vabade meestena varastasid naised ja põgenesid tühjale saarele. Järelejäänud norralane oli kohustatud kätte maksma. Sellel ajal maksti tapmine kätte tapmisega, nimelt mõrtsuka tapmisega. Nii purjetaski ta saarele, tappis kõik orjad, võttis tagasi nende varastatud kraami ja viis naised ja lapsed jälle koju. Islandi asustusajaloos on mõrtsukatööd ja vastutapmised alatasa korduvad asjad.

Kõige suurema tõuke Islandile rändamisele andis kuningas Harald Kaunispea. Ta oli otsustanud heita oma võimu alla kõik Norra väiksemad kuningad. Kes ei alistunud heaga, said rängalt taga kiusata. Osa tapeti, osa aeti maalt välja. Siis otsustasid mitu kõrgest soost norralast kuninga võimu alla sattumise vältimiseks lahkuda vabatahtlikult Norramaalt. Ja selleks pakkus äsjaavastatud Island kõige paremat kohta. Sinna seadsid nad oma teekonna. Sellest tulebki, et Islandile väljarännanud on suuremalt jaolt kõrgest soost ja mitte mõned purupaljad tööotsijad, nagu nüüdisaja väljarändajad harilikult. Islandlaste sugukonnaloendid ulatuvad pea eranditult Norra keskaegsete väikeste kuningateni. Palju inimesi hukkus nendel sõitudel, nii mõnegi võtsid viikingid või meriröövlid vangi või tapsid.

Praegused islandlased on täiesti haritud eurooplase välimusega. Nad pole enam ka nii pikad nagu norralased, kes olla maailma kõige pikem rahvas.

Oleme paar korda sattunud Grimsö saare lähedale. See saar asetseb umbes 45 km kaugusel Islandi põhjarannikust, on 5 km pikk ja 3 km lai. Saarel on kirikuõpetaja ja tilluke kirik, kirikuõpetajal 14 last ja saarel 140 elanikku. Sellel saarel on suur tähendus Islandi kalastuses, sest saare ja Islandi vahel asetseb madalik, Grimsö flakem, mis on kalade mängukohaks. Islandi asundamise ajal lõi Norra kuningas saarele silma. Ta palus seda islandlastelt omale igasuguste meelitustega, ja islandlased olid ka juba järele andmas. Siis aga tõusis üks tark mees rahvakoosolekul üles ja pidas järgmise kõne:

Heina veetakse Islandis hobuste seljas.

„Võib-olla pole meil kuninga poolt midagi karta, aga pange tähele, kui võõras võim pääseb saarele, on meil sealt alati karta hädaohtu. Norra saab saarest suurepärase tugikoha oma laevastikule ja meeskonnale. Kes teab, missugune kuningas võib veel kord astuda Norra troonile. Paha kuningas võib petta ja rikkuda eelmise antud lubadusi." Mehega olid kohe kõik nõus.

Grimsö 140 elanikku olid juba hulga aega näinud meie laeva liikumas saare lähedal. Uudishimu ajas neid meid vaatama. Ja ühel pühapäevahommikul astus 7 meest meie laevalaele. Kõik grimsölased tutvustati. Mitte ühelgi polnud enam vanade meriröövlite ja viikingite näojooni. Nad olid vaid viisakad korralikud eurooplased. Eriti üks neist. Aga ta oli ka ametilt klaverikunstnik. Oli olnud 5 aastat järgemööda Berliinis ja Leipzigis muusikat õppimas. Nii on olud muutunud. Vanast meriröövlite saarest tuleb laevale 7 kangelast, üks tagasihoidlikum teisest, üks astub klaveri ette ja mängib Chopini ja Rahmaninovi nagu kord ja kohus. Kaebas ainult, et saarel polevat klaverit, grammofone on küllalt, raadiovastuvõtu- ja -saatejaam ka.

Kuidas oleks meid võetud vastu 1000 aasta eest? Meie laev oleks võetud käest, kõik heeringatündrid samuti, klaver uputatud merre, meid endid oleks viidud orjadena maale, pandud veolooma kõrvale põldu kündma ja — abiellu seatud mõne saare vanatüdrukuga.

J. Leiviskä, Islanti. Porvoo 1930.

E. Lampén, Sillien kimpussa Islannin vesillä. Helsinki 1931.

HEERINGAPÜÜGIST ISLANDI VETES ENNE JA NÜÜD.

Juba vanas Eddas, islandlaste „Kalevipojas" Tor-jumal laulab järgmiselt:

Enne kui ma kodust läksin,
rahulikult sõin
heeringat ja kaera;
ja veel nüüdki kõht on täis.

Heeringas on olnud Islandi jumalate söögiks nagu kitseliha Abrahami jumalikkudele võõrastele.

Alatasa kerkib heeringas esile Islandi eriti rikkalikus muinaskirjanduses ehk saagades. Esimesed norralased, kes sattusid tuulest aetuna Islandi tühjale saarele, kõnelesid vaimustusega mere kalarikkusest. Üks neist loendab kalu järgmises järjekorras: vaalad, lõhed ja kalad. Kalade all on vist mõeldud heeringaid. Ent ka otse heeringast kõnelevad Islandi vanad luuletajad ja muinasjuttude vestlejad. Norralased võtsid laplastelt isegi heeringamaksu.

Üks luuletaja laulab suurest ikaldusaastast, mis tabas kord Norramaad ja Islandi. Ikaldusaasta põhjuseks oli, et heeringad ei tulnud sellel aastal rannikule, vaid püsisid arvatavasti ulgumerel.

Muistsed islandlased kalastasid päris lihtsate venedega. Nad kartsid tormist merd ja püsisid harilikult lõhangute sopis. Aga ka seal tuli nii palju kala, et aasta hulk saadi kerge vaevaga kätte. Seda mõtet, et kala võiks müüa teistele ja et heeringapüük võiks kujuneda tuluallikaks, ei tulnud pähegi ühelegi. Igaüks püüdis ainult oma jaoks, mitte sabagi rohkem.

Igal islandi perekonnal oli mererannal oma paat. Kui ta elas ka sisemaal, kas või 50 km kaugusel, lõhangusopis oli tal alati paat. Sellega käis ta kalastamas kas või hinge hinnaga nii kaua kui arvas, et saagist jätkub ta perekonna aastaseks elatiseks. Kui oli kala küllalt, vedas ta paadi rannale, ladus kalasaagi hobuse selga ja sammus hobuse kõrval nii mitu päeva kui palju oli teed koju.

Huvitav on jälgida asjade arengut kalastuse alal. Kalastusabinõud ja laevad on nüüd päris teised kui enne. Kui kalastati rannalt, siis jätkus lihtsast noodast, jätkus paari mehe jõust. Ja nii tegid kõik islandlased. Ka välismaalane võis osta või üürida omale rannariba, kust võis vedada noota ja soolata kala. Enamasti aga kalastasid võõrad võrkudega kaugemal avamerel. Aga kui võõraid hakkas tulema liiga suurte hulkadena, tegid islandlased selle tembu, et keelasid välismaalastele üürimast või ostmast rannariba. Lootsid nii ühe ropsuga lõpetada võõraste võistlust. Ent kuidas läks siis lugu? Ameerikas leiutati umbes 30 aasta eest kokkuveetava põhjaga noot. Selle noodaga võib kalastada kuitahes avaral merel. Kui noot vee-

Noor islandi neiu rahvarõivais.

takse ümber heeringaparve, võib ka nüüd juhtuda, et heeringad samal hetkel sukelduvad sügavusse. Sellest parvest ei saa siis kalasabagi. Aga kui parv ei ehmu, vaid laseb noodameestel teha oma tööd, siis on heeringaparv pääsematult ümber piiratud ja saak käes. Sest noodal on põhi, mis vee-takse salakavalalt parve alla. Kui parv viimaks märkab hädaohtu, katsub ta pääseda vee alla. Aga juba on hilja. Nooda põhi takistab põgenemist. See põhi mõjub siis täpsalt samuti nagu liivapõhi ranniku lähedal. Tähen-dab, kunstlik merepõhi.

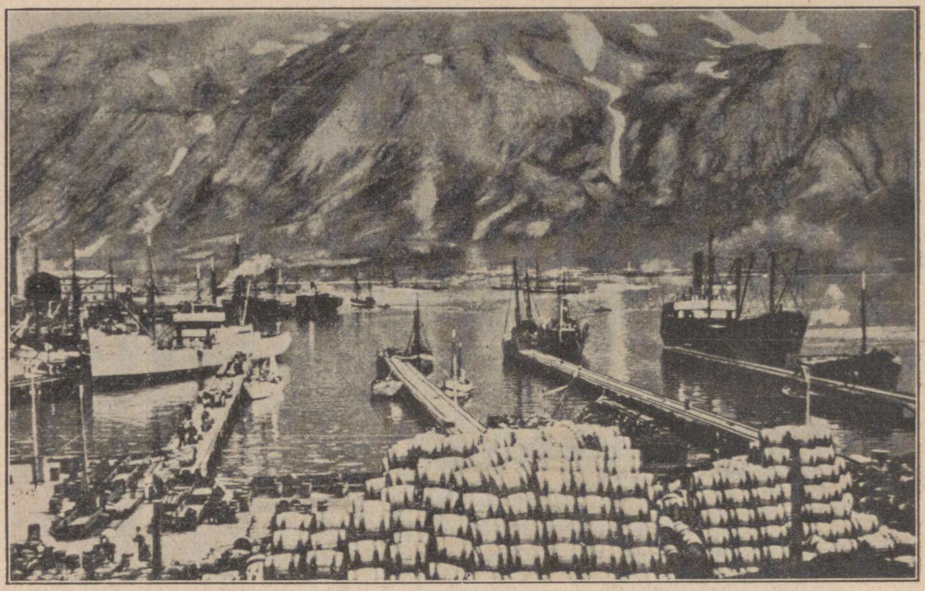

Heeringalinna Siglufjörduri sadam Islandis.

On selge, et selles töös peab olema vähemalt kaks paati ja mitu meest. Paadid, mis nooda laskmisel on kaugel teineteisest, liiguvad sõudes teineteise poole nii kaua kui ühinevad. Sellega aetakse heeringaparv vähehaaval kokku ja kalad hüplevad nagu tangud keevas pajas. Üle nooda servade ei pääse nad hüppama ja põhi takistab sukeldumist.

Ent sellisel nootkonnal pole võimalik võtta tallele kahte paati tervet seda heeringahulka. Selleks peab olema lähedal suurem alus. Nüüdsel ajal alati aurik. Kas tuleb laev nootkonna juurde või vastuoksa. Praegusel ajal on mõnikord teises paadis mootor, mis veab keeva heeringaparve aegamööda auriku juurde. Aerusid tarvitatakse ainult siis, kui noot viiakse heeringaparve ümber. Kui noot on veetud laeva äärde, lastakse sealt hiiglasuur kahv, mis kannab mitmetonnilist raskust, otse heeringate keskele. Kahva põhi käib erilise seadisega kinni ja lahti. Kinniselt lastakse kahv noodaauku. Laeva vintsid tõstavad kahva laevalaele, põhi avatakse nöörist tõmmates ja heeringad valguvad laevalael olevaisse künadesse. Lühikese ajaga on noot tühi.

Kui palju heeringaid saab ühest parvest? Kõige suurem saak võib tõusta 1000 tündrile, see on umbes 90 tonni heeringaid. Vahel veel enamgi. Olen kuulnud hiiglasaakidest, mida on peaaegu raske uskuda. Suurejooneline see heeringakalastus igatahes on. Mõnikord võib juhtuda, et heeringad tormavad sellise jõuga vastu nooda põhja, et mõlemad paadid lähevad ümber ja kalastajad peavad siplema heeringatega samas võrgus.

Soolatursa ladumine Isafjörduri sadamas, Islandis.

Väiksemais laevades roogitakse saak harilikult käsitsi. See on aeglane ja vaevaline töö. Kalad rapitakse pussiga või tangidega. Suuremais laevades tarvitatakse abiks masinaid. Künapõhjas olevast august valguvad heeringad vahetekile, kus asetsevad rookimismasinad.

Mõnikord, kui heeringad ei liigu tihedais parvedes, vaid üksiti, püütakse neid süvavee võrkudega. Neid lastakse kilomeetrite pikkuste ridadena merre. Ühes laevaga liiguvad nad edasi ja heeringad jäävad neisse peadpidi kinni. See püügiviis ei ole nii tootev kui noodaga ja heeringate noppimine võrkudest nõuab palju tööd ja aega. Seda püügiviisi tarvitataksegi ainult häda korral.

Nende uute viisidega on olnud võimalik jätkata heeringapüüki ka väljaspool Islandi territoriaalvett. Siin on püügitöös nüüd pea kõigi maade laevu. Mõnikord koguneb kuhugi rannikulahte tormi eest varju mitukümmend kalalaeva. Nende hulgas võib olla ka mõni islandlane. Sest nüüdsel ajal on islandlased jätnud rannakalastuse ja võistlevad nüüd ulgumerel ühes välismaalastega. Kõikide rahvaste ühinenud kalalaevastik nendel vetel sisaldab mitusada laeva. Vaatepiiril võib neid märgata ühe korraga 50 ümber. Islandlased on siiski peaasjalikult tursapüüdjad. Päris viimaste aastateni on nad jätnud heeringapüügi välismaalaste hooleks. Nüüd on nad märganud, et tasub kalastada ka heeringat, eriti kesksuvel, mil tursasaak väheneb.

Ent veel suurema arenemiskäigu on teinud läbi kalastusalused. Veel viiskümmend aastat tagasi oli näha pea ainult purjealuseid ja lahtisi paate. Nüüd käivad kõik alused kas auruga või õlimootoritega. Veel 50 aastat tagasi oli islandlastel 3208 lahtist püügivenet. Nüüd on pea kõikides mootorid. Maailmasõja järel on olud arenenud väga kiiresti. Ainuüksi heeringaõli valmistamiseks tarvitatakse praegu 516 000 hl heeringaid. Õli veetakse peaasjalikult Saksamaale. Kuna islandlased varemini kalastasid ainult oma tarbeks, on neil nüüd näidata juba selliseid tulemusi, et heeringaid on soolatud 108 000 tündrit ja marineeritud 16 500 t. Selle tagajärjeks on, et nüüd tervelt üks kolmandik Islandi elanikkonnast saab oma elatuse kalastusest. Ja Islandi elanikkude jõukus on kasvanud väga suurel määral. Seda võib märgata juba väliselt sellest, et Islandi pealinnas ehitatakse suuri kivimaju, parandatakse teid ja sildu ning ehitatakse uusi. Autoliiklemine kasvab iga aastaga ja teeb raudteed tarbetuiks. Viimaseid pole ka üldse Islandil.

Ja islandlased on palju õppinud välismaalasilt. Norralased on olnud neile õpetajaiks, nagu kõigile teistelegi. Kui arvaks kokku kõikide Islandi vetel liikuvate kalastusaluste sissetulekud, millest pole küll arvustikku, on teenistus peadpööritav.

Õnneseened on igatahes need islandlased. Põhjameri ühes naabrusesoleva Atlandi ookeani ja Jäämere osaga on maailma rikkalikumaid kalastuspiirkondi, Islandi rannikud vahest üle kõige. Seal on kaks peamist kalastushooaega. Üks algab jaanuari lõpul ja jätkub juunikuuni. Siis püütakse ainult mitmet liiki turska. Neid esineb kõige rikkalikumalt Islandi ida- ja lõunarannikul. Pimedas ja tuisuga kogunes vanasti purjealuseid neile rannikuile kõigist Euroopa maist. Nüüdsel ajal käib siin suuri aluseid isegi Lõuna-Euroopast. Sellest kalastusest on kuulus prantsuse kirjanik Pierre Loti loonud võimsa pildi oma romaanis „Islandi kalurid" — Islandi kalastuse klassiline raamat. Nüüd on purjelaevad jäänud koju, auru- ja mootorialused tulnud asemele.

Teine kalastushooaeg algab juuli alguses. Siis tulevad heeringad Islandi põhjarannikule. Nad tulevad pea järjekindlalt juulikuu keskel. Näib, nagu oleks heeringail kalender veres. Nii järjekindlalt nad tulevad. See aeg kestab kaks kuud. Septembri alul kaovad heeringad jumal teab kuhu. Võib-olla ulgumerele, võib-olla ka alla sügavustesse. Siis saavad islandlased rahu nii heeringaist kui välismaa laevadest. Meri on tühi, udupilved aelevad selle pinnal ja pikk pime sügis algab oma hirmsate tormidega. Kalastajad poevad igaüks oma hütti, puhkavad ja võtavad ajaviiteks välja malemängu, korraldades otsatu pikki võistlusi omavahel ja tervete külakondade vahel. Male on islandlaste rahvuslik mäng, samuti nagu kaardid.

E. Lampén, Sillien kimpussa Islannin vesillä. Helsinki 1931.

Norramaa ja ühtlasi Euroopa põhjapoolseim tipp Nordkap,
mis ei asetse küll mandril, vaid Mageröya saarel.

RATSAMATK LÄBI LÕUNA-ISLANDI.

Islandis on maanteid vankreile ja autodele vaid linnade lähemas ümbruses, kuna mujal toimub liiklemine eeskätt ratsa väiksemaid radasid mööda või otse läbi maastiku. Samal viisil peetakse ka postiühendust. Peamine postiliin käib ümber saare piki rannikut, kus ratsutatakse ühest eraktalust või külakesest teiseni läbi laiade liiva- ja kruusaväljade, mööda järske kaljunõlvu ja üle käredate liustikujõgede. Ühte osa sellisest matkast piki Islandi lõunarannikut kirjeldab soome maateadlane J. Leiviskä oma teoses „Islanti", millest laename järgneva katkendi.

Meie senine reis piki Islandi lõunarannikut oli olnud kaunis mugav ja hädaohutu. Olime pääsenud veerikkamaist jõgedest üle äsjaehitatud sildu mööda ja kogu aja liikunud võrdlemisi tihedalt asustatud piirkonnis, kus oli talusid ikka vahete-vahel ja kus polnud ka mingit hädaohtu ähvardamas liustikkude poolt. Nüüd seevastu oli meil ees mõtlemapanev teekond läbi 35 km pika ja 700 km² ulatusega Skeidararsanduri, mille taga oli Skeidararjökulli võimas, suvisel ajal sageli lagunema lööv liustikukeel ja mõlemal pool valdavad jõed, millest läbiminek oli hädaohtlik igal aastaajal ja eriti nüüd juulikuu alguses, mil sulavad liustikud andsid jõgedele väga rohkesti vett. Seepärast ootasime suure põnevusega lubatud teejuhti, et kuulda lähe-

malt sellest teekonnast ja tarvilikest ettevaatusabinõudest. Õhtul tuligi lubatud juht, vana mees, kes paari aastakümne jooksul oli vedanud posti läbi Skeidararsanduri ja tundis hästi jõgesid. Ta lubas tulla meid juhtima, ei andnud mingit kindlat lubadust õnnestumiseks ja pani ette, et võtaksime teiseks teejuhiks naabrusesoleva Nupstaduri talu peremehe, mil juhul ta võiks kindlustada, et pääseme eluga ja isegi võrdlemisi kuivalt läbi mõlemast jõest. Et meid oleks nii 4 meest, siis läheks vaja 7 hobust, igaühele üks, üks kraami jaoks ja kaks tagavarahobust igaks juhuks. Leppisimegi nii kokku, mille järel meie teejuht läks seadma hobuseid sõiduks, meie aga jäime vaatama kaarte ja korraldama oma kraami järgmise päeva tõsiseks tööks. Peab ütlema, et mõtlesin kaunis murelikult homsele päevale, sest olin kuulnud palju pahas kuulsuses olevast Skeidara jõest, mis jookseb Skeidararsanduri idaserval ja lahutab sanduri asustatud aladest.

Mured kadusid siiski pea, sest nüüd pääseksin oma teekonna sihtkohta, suurele Vatnajökulli liustikule, mille esimene keel oli meist vaevalt kümne kilomeetri kaugusel. Valdav oli küll mere poolt vaadates Eyjafjalla ja Myrdalskulli ühine jäävaip, ent siiski on see vähene Vatnajökulli kõrval, mille pindala on 8500 km². Kui väikesed on sellega võrreldes Alpide liustikud, millest kõige laiem on vaid 130 km², ja ka Norra liustikud, millest suurim katab ainult 1000 km².

Järgmisel hommikul tõusime õige vara ja pea tuligi meie teejuht oma hobustega ning asusime otsekohe teele. Ilm oli seni olnud vastu minu ootusi ja kartusi väga ilus, aga nüüd lõi taevas pilve ja kõle tuul tõi mere poolt peent vihma ja udu. Meie polnud päris rahul selle muutusega, aga meie juht pidas seda kõige paremaks märgiks, sest säärasel kõledal päeval sulas liustik vähem ja jõgedes oleks seetõttu ka vähem vett. Kohe alguses pidime minema läbi mõne väiksema jõeharu, kus oli keskmiselt vett, nii et pääsesime kergesti üle. Pahandavam oli vihm, mis meid peagi üllatas ja sundis panema selga õliriided. Paaritunnise ratsutamise järel jõudsime oma teise juhi kodutallu Nupstaduri, mis on saanud oma nime sellest, et majast otse ülemal kerkib Lomagnupuri-nimeline järsk mägi või õieti ülangu neemik, mis on omal ajal ulatunud ka neemena merre. Nupstaduri väikeses puhtas võõrastetoas jõime kohvi ja siis läks sõit Nupsvötni-nimelise jõe poole, mille kohin kostus peagi meie kõrvu kaugelt läbi uduse õhu. Ratsutanud pool tundi, saabusime jõele, mille vesi tumeda ja sogasena tormas meist mööda ja mis näis nii laia ja ähvardavana, et tõepoolest pidasin võimatuks siit üle ratsutada. Ka meie juhid olid tõsised, liikudes jõgepidi üks üles-, teine allapoole, paludes meid nii kaua oodata hobustega rannal.

Peagi olid meie juhid leidnud koha, kus vahutav ja lainetav jõgi osutas madalamat vett ja kõvemat põhja, kus hobune võis kindlasti astuda, ilma et satuks põhjatule jooksuliivale, mis neelab silmapilkselt hobuse ja mehe. Üks juhtidest võttis endaga ühes tagavarahobused, nõudes, et minu üliõpi-

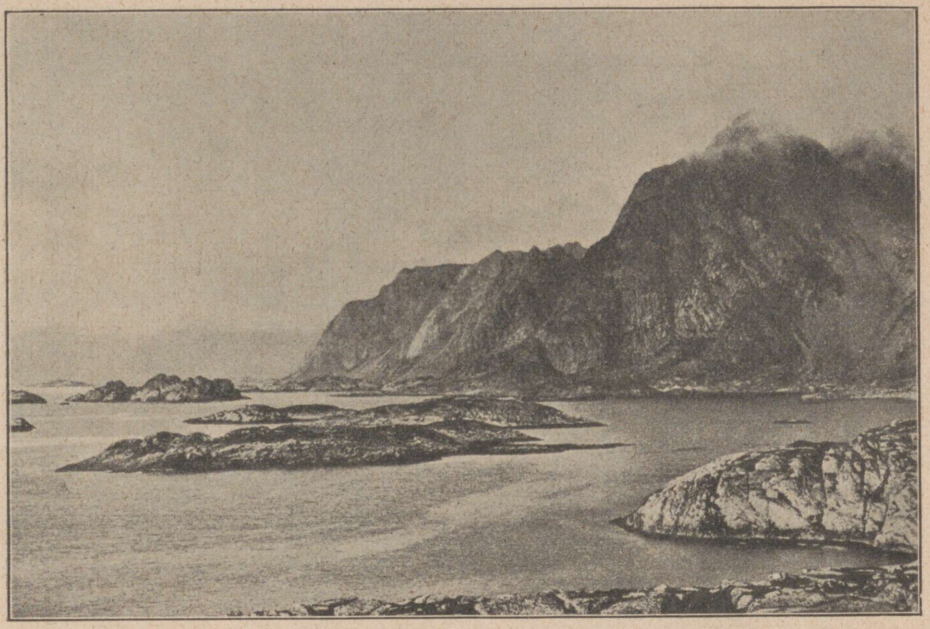

Kaljune rannik Nordlandis, Põhja-Norras.

lasest juht läheks oma hobusega ratsutades jõkke ning püsiks täpsalt tema kannul, mitte meetritki kõrvale kaldudes. Vana postimees aga asetus oma hobusega minu kõrvale ülevalpool, et jõevool ei rõhuks nii palju minu hobust, kellel tema arvates oli väga raske kandam, sest ta ise oli väga lahja mees. Veel soovitas ta minule lasta valjad lahti ja hoida kinni hobuse lakast, millist soovi mina siiski ei tahtnud täita. Nii ratsutasime läbi jõe ja olime äkki keset nii keevat lainetust ja nii suuri pööriseid, et oli päris ime, kuidas suutsid hobused seista voolus, mis rõhus minu vasakut jalga nagu pihtidega. Juht aga rahustas mind, öeldes, et minu hobune on nii kindel, et mul pole vaja karta, kuigi satuksin sügavasse vette. Kui olen ainult rahulik ja hoian hobuse lakast kinni, viib mind hobune kindlasti ujudes madalasse vette, kuna seevastu vette sattunud meest ei saa üldse enam päästa. Möödusid mõned põnevad silmapilgud, mille kestel edasipääs tundus võimatuna, kuni äkki hobused kargasid ühele jões kerkivale kruusaseljakule. Siin peatusime, sest juhid pidid jälle ratsutama piki jõge, et otsida üleminekuvõimalust. Allapoole-minek näis täiesti võimatuna, nii et läksime jõge mööda üles ja umbes poole kilomeetri ratsutamise järel jõudsime sobivasse kohta, kust viltu üle jõe allapoole tulles pääsesime uuele kruusaseljakule ja siis otse jõe teisele kaldale. Arvasin juba, et hädaohtlik Nupsvõtn on nüüd juba meie selja taga, ent mõne sammu pärast tulime teisele jõeharule, ja kui see läbi, siis kolmandale, neljandale jne. On võimatu mäletada, kui mitmeks haruks jaguneb selline liustiku-

Svolväri linnake Lofoodi saartel.

jõgi, voolates läbi kruusalagendiku, sest kruusa toob ta nii suurel hulgal kaasa, et mõne tunni jooksul võib mõni haru sulguda ja avaneda taas uus.

Ratsutanud umbes tund aega vees jõudsime siiski kuivale sandurile, mis laudtasasena levis meie ees. Nüüd oli aega vaadata ka pisut ümber ja kui ühtlasi päike hakkas tulema pilve alt nähtavale, oli meie ees Skeidarari liustiku keel täies oma hiilguses, mille taga Vatnajökulli laiad lumilagendikud valgendasid osalt pilvede peidus, nii et ainult pisut maad oli võimalik jälgida jääliustiku äärjoont. Siit kohalt ei võinud neid ka näha, sest laia keele taolise Skeidararjökulli serv näis kerkivat järsu seinana sanduri pruunilt pinnalt. See jääsein tõi minule kohe suure üllatuse, sest siin polnudki näha jääliustikele harilikult omast sinist ja punast värvi, vaid terve sein koosnes määrdinud mustast jäást, nii mustast, et seda oleks pigemini pidanud kaljunõlvaks, mida katavad siin-seal valged lumelaigud, kui jääliustikuks.

Kui hobused olid puhanud, ratsutasime jääservale, mille ees oli võimas servamoreen. See kerkis järsumalt kui kaugemal olev vana moreen ja selle lai selg oli täis kõrgeid kühmi ja sügavaid koopaid. Ronisin ühe kühma otsa, kust võisin vaadelda jääliustiku kruusast serva, mille servamoreenist eraldas pikk lõhe täis veeloike. Jääliustik ei ulatunud siis otse servamoreenini, mille ta ise oli kokku kuhjanud, vaid selle serv oli taganenud pisut kaugemale ja kuhjas parajasti uut moreenvalli. Läksime edasi piki jääliustiku serva ida poole ja tulime peagi sügavate jõesängide juurde, mida jääliustikust tulevad ojad olid uuristanud läbi moreenvalli ja mille veerud olid nii järsud, et ei

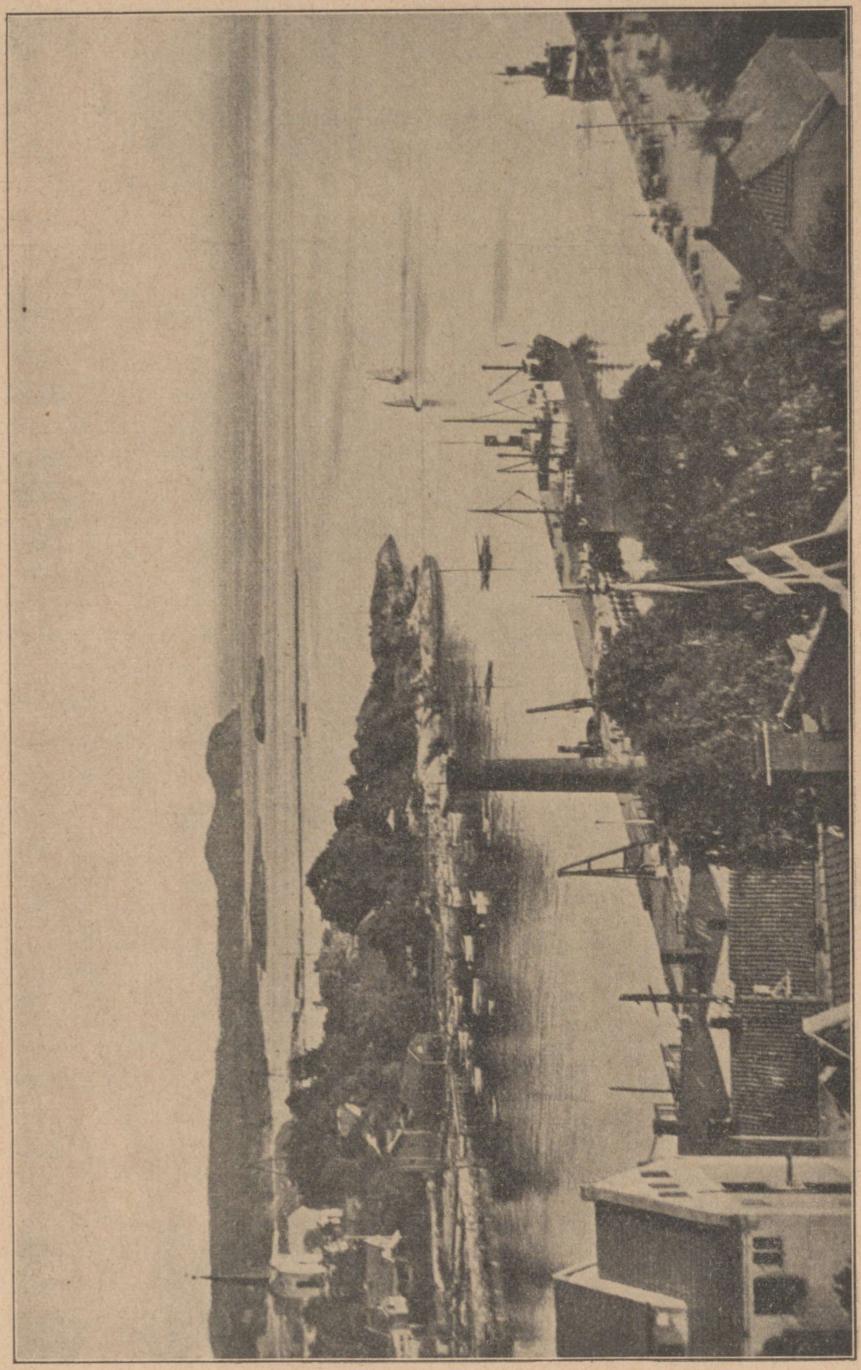

Larvik'i sadam Lõuna-Norras.

uskunud siit hobustega üle pääsevat. Hobused olid siiski harjunud ka säärase maastikuga ja laskusid osavalt nagu mäestikulambad nõlvadest viltu alla, asetades oma sihvakad jalad sageli nii, et kõik neli jalga olid vaid poole meetri suurusel alusel.

Skeidarari liustiku serval juhtub sageli suuri lagunemisi ja jääpankade allalibisemisi mitte ainult tulemäe purskamise puhul, vaid vahel ka suvise sulamise tõttu. Nii jõudsime ühte kohta, kus ainult mõne aasta eest oli olnud selline libisemine. Jäälibisemise ajal mattuvad suured jääpangad kruusa sisse ja jää ära sulades moodustub nendele kohtadele koopaid. Viimase libisemise ajalt oli sanduril palju selliseid koopaid, kus jää oli veel väljas, mõnes kohas ainult umbes meetrisügavuse veekihi all, mõnes kohas sügavamal, nii et koobas hakkas selgemini eralduma. Mõnes kohas oli jää peitunud kruusaga, mis vajub ainult pikkamööda, selle all oleva jää aeglaselt sulades. Vahete-vahel peatudes nende imelikkude kohtade pildistamiseks, ratsutasime edasi seni kui jõudsime laiale kivikuväljale, mis on sündinud mõne suurema jäälibisemise ajal. Siin üllatas meid vihm, kuid õnneks oli keset lagendikku Islandi turistiühingu majake, mis on täiesti tühi, kuid kus reisijad võivad leida kaitset tormi ja vihma vastu. Need on väikesed, mõnikord mättaist, mõnikord kivist või puust ehitatud majakesed, kus on harilikult kaks ruumi, üks, mis on eeskojaks ja ühtlasi hobuste jaoks, teine väiksem — harilikult puuga vooderdatud — inimeste jaoks. Nagu harilikult, oli ka selles elanikkudeta toas priimusköök, õliplasku, tuletikke ja mõned keeduning söögiriistad reisijatele. Hobuste jaoks sööta ei olnud, sest harilikult nii lühikesele (35 km pikkusele) teekonnale ei võeta heinu kaasa ja terve sandur oli täiesti ilma taimkatteta. Oma imestuseks nägin seal kõndimas lambaid. Olen lugenud, et lambad eksivad ära sanduritele, aga meie juht tähendas, et lambad tulevad sinna otsima mere lähedalt noort liivakaera, mida nad eriliselt armastavad.

Kui olime söönud ja lasknud hobustel puhata, liikusime jälle itta Skeidarari jõe poole, millel on veel pahem kuulsus kui Nupsvõtnil ja mis näis tegevat meie juhte õige murelikuks. Nad ütlesid, et jões on sageli väga palju vett, nii et sellest ei pääse sugugi üle, aga see ei takistaks siiski meie teekonda, sest Skeidarari jõest pääseb mööda ka nii, et tõusta üles liustikule ja minna ümber jõe alguse liustikku mööda. Jõgi algab nimelt liustikualusest „väravast". Väiksemaid jõeharusid on küll liustiku ja sellest ida pool kerkiva mäe vahel, aga neist pääseb läbi. Nii tulimegi Skeidarari rannale ja juhid märkasid rõõmsaks üllatuseks, et selle jaheda päevaga oli jõgi langenud paari detsimeetri võrra. Nüüd pääseme kergesti üle jõe, aga siiski on parem võtta puhanud hobused, ütles meie vanem juht, ja nii astusimegi jõkke, mis minu meelest polnud sugugi nii käre kui Nupsvõtn. Nagu eelmisteski jõgedes, sõitsime ka nüüd vahel otse läbi jõeharude, vahel ratsutasime kilomeetrite viisi üles või alla, otsides sobivat üleminekukohta. Pika vees ratsuta-

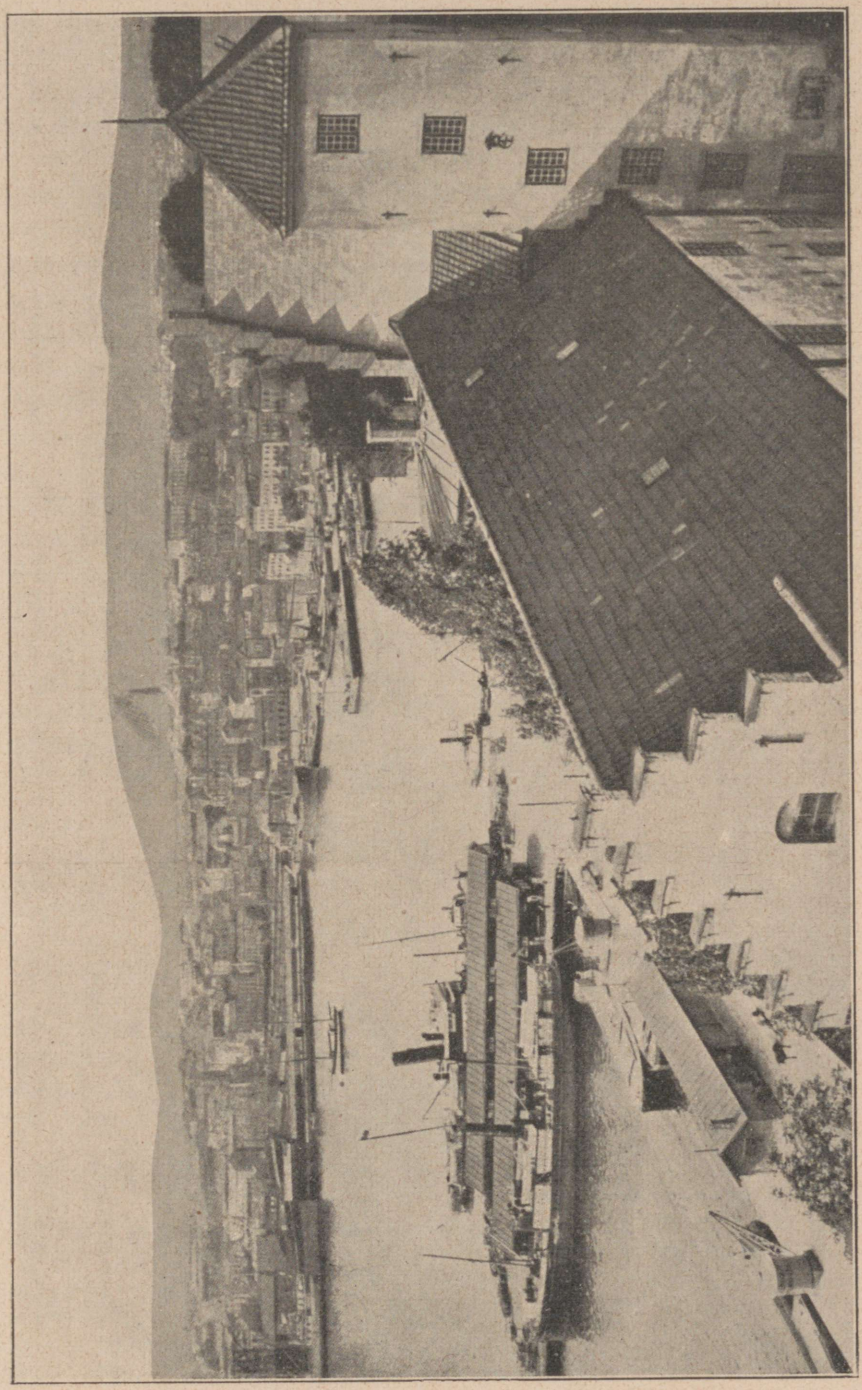

Vaade Norra pealinnale Oslole ja sadamale.

mise järel pääsesime viimaks teisele kaldale, ilma et vesi oleks kuski kerkinud nii kõrgele kui Nupsvötnis. Hea meelega astusime jälle kuivale maale, kus võimsate mägede jalal oli näha mitu talu. Olime siiski tulnud jõe idakaldale tükk maad külast põhja pool, mille tõttu pidime minema veel läbi mitme väiksema jõe enne kui pääsesime külla. Alles kell 8 õhtul tulime Svinafelli külla, mis oligi meie teekonna sihiks.

Küla kuulub Öraefi-nimelisse Islandi ossa, mis on täiesti eraldi teistest asustatud kohtadest. Läänes piirab seda maa-ala eelnimetatud Nupsvötni ja Skeidarari jõgi ning Skeidararsandur, idas pikk Breidamerkursandur ja Jökulsa-nimeline hädaohtlik jõgi. Öraefi talud, mis on hajali ülangu serva jalal, on kõik hädaohtlikus asendis. Otse nende kohal kerkib nimelt Vatnajökulli kõrgeim osa, 2119 m kõrgune lumine tipp, mida nimetatakse Öraefajökulliks ja mille all peitub tulemägi. Et ülangut lahutab merest ainult kitsas madalikuriba, rannikumeri on madal ja täis leetseljakuid, siis ei pääse Öraefi elanikud kuhugi, sest kohe purskumise alul tõusevad rohkearvulised jõed üle kallaste. Öraefajökull on pursanud mitu korda ajaloolisel ajal, nimelt a. 1349, 1350, 1598 ja 1727. Kõige suurem purskamine oli a. 1349, mil purskamisest tekitatud jäälibisemine kandis nii palju kruusa ja liiva merre, et 60 m sügavune rannavesi muutus kuivaks maaks. Jäälibisemise tagajärjeks olnud veetõus hävitas siis kaks kirikuküla ja 40 maja. Terve Öraefi ümbrus jäi siis tühjaks, ent aegamööda tuli siia jälle elanikke, kuni viimati 1927. a. purskamine muutis jälle kogu ala täiesti tühjaks kõrveks. Viimase purskamise järel on tulemägi olnud rahulik. Nüüd on seal 8 väikest külakest, kus elab kokku umbes 200 elanikku.

J. Leiviskä, Islanti. Porvoo 1929.

6. NORRA.

Euroopa Põhjamere idaserva piirab kõrge Norra rannik, mis ühes selle taga kerkiva mägise rannikumaaga moodustab Euroopa Atlandimaade kirdepoolseima järgu. Briti saarte ja Islandi vahelt tulev Golfi hoovus liigub piki Norra rannikut kaugele kirdesse, ulatudes otsaga isegi Jäämere saarte vahele. Norra põhjapoolne tipp — Nordkap — asetseb küll põhja pool 70. põhjalaiuse joont, kuid Golfi hoovuse sooja vee ja tuulte mõjul on rannik siin läbi aasta jäävaba ning temperatuurid laskuvad talvel vaid pisut alla nulli ja enamasti valitsevad sulailmad. Temperatuuride vahe ei ole kogu Norra ranniku pikal ulatusel kuigi suur, temperatuurid muutuvad aga kiiresti sisemaa poole. Ühtlaselt pehmete, pilviste ja sajuste, suvel jahedavõitu ilmade valitsemine teeb Norra rannikust tüüpiliselt atlantilise piirkonna, kuigi ta oma asendilt kuulub Skandinaavia poolsaare külge.

Meri on seega Norra ilmastus esmajärgulise tähendusega. Kuid mere tähendus ulatub veel palju laiemale, mõjustades kogu selle ala maastikupilti ja rahva elu. Norra rannik algab mere poolt killustatud kaljusaarestikuga, mille vahel looklevad loendamatud väinad ja lahed. Need jätkuvad maa poole kitsaste järsuveeruliste lõhangutena, millest mõlemal pool kerkivad tuhandete meetrite kõrguseni tumedad kaljujärsakud. Igal pool palistavad mereäärset kitsavõitu maariba need peadpööritava kõrgusega kaljujärsakud — tundrud, Skandinaavia lavamäestiku kõrge lääneserv. Inimeste eluasemed on surutud siia kitsale ribale, mererannikule, lõhangute äärde ja neist sisemaa poole jätkuvaisse orgudesse. Skandinaavia poolsaare idaosast ja Läänemerest lahutab neid kõrge, tühi ja elutu, kohati igavese lume ja jääga kaetud kõrgmäestik, mis ulatub pika lavaja joonena Norra ja Rootsi vahel. Norralaste osaks on jäänud eeskätt meri ja kalastus ning merisõit ongi nende peamiseks elatumisallikaks.

Geoloogiliselt moodustab Skandinaavia mäestik ühe osa nn. kaledoonilisest kurrutusvöötmest, mis ulatub edela — kirde suunas läbi Loode-Euroopa, Iiri- ja Šotimaalt Põhja-Norrani ja Nabamere saarteni. Skandinaavia poolsaarel on kaledoonia mäestikul lavajas iseloom, s. o. ta ei koosne niipalju kitsaist, teravaist harjadest ja tippudest, vaid peamiselt suure kõrgusega, kuid enam-vähem tasase pealispinnaga lavadest, mida lõhestavad servadelt sügavad lõhangorud ning millelt kerkib lamedamaid mäeseljakuid ja kupleid. Seejuures on mäestiku edelaosa tunduvalt kõrgem ja laiem, kirdeosa aga kitsam ja madalam. Siin jookseb mäestiku peamise osaga rööbiti loodes teine mägederiba, mis esineb saartereana. Saartest on tähtsaim Lofootide rühm, lahutatud mandrist Läänelõhanguga (Vestfjord). Kirdeosa kõrgeimad tundrud kerkivad 1500—1700 m merepinnast, suurem osa mäes-

tikust on aga tunduvalt madalam. Jäätunud on vaid üks mäestikutomp umbes polaarjoone kohal, siinne väheldane jäästik kannab nimetust „Svartis". Lõuna-Norras paisub mäestik kuni 300 km laiuseks ja suured lavajad mäetombud kerkivad 2000—2500 m kõrgusele merepinnast. Suurema kõrguse ja rohkema niiskuse tõttu on mägede jäätumine siin hoopis laialdasem, lähestikku levivad mitu suurt lavajäästikku Dovrefjeld, Jostedalsbrae, Jotunheim jt. Laiadel lamedail mäelatvadel ei ole siin kujunenud laigulisi firnivälju ja pikki orgliustikke nagu teravate harjade ja tippudega Alpidel, vaid enamvähem tasase pinnaga laiad lavajäästikud, mille servadelt laskub alla orgudesse vaid väiksemaid liustikke.

Mäestiku loodeserv laskub kõrge ja järsu astanguna mere poole, põhjustades ühes sügavate väänlevate lõhangutega Norra ranniku kuulsa maastikuilu. Kõige pikemad ja toredamad lõhangud on Lõuna-Norras, põhjast lõuna poole lugedes Trondhjemfjord, Nordfjord, Sognefjord, Hardangerfjord ja Bukkenfjord. Kaljusaared, kitsaid lõhanguid piiravad mõlemalt poolt kõrged tundrud, millelt langevad jõed kohisevate jugadena alla, tundru jalale tihedate pesadena rühmitunud linnad, külad ja üksikõued, kalastajapaadid ja alused — need on Norra lääneranniku tüüpilisimad maastikujooned.

Kagus jääb Skandinaavia mäestiku taha Skarregak-väina äärde sisemaisemat laadi madalam maa, mis on praegu Norra asustuskeskuseks. Siin asetseb sügava Oslofjordi sopis riigi pealinn Oslo, Kopenhaageni ja Stokholmi kõrval Põhjamaade suurimaid linnu. Oslo asend on imeilus, sopilise lõhangu ääres, ümberringi kerkivate mägede vahel. Siit hargneb sisemaa poole laiu viljakaid orge, mis on norra põllumajandusliku rahva peamiseks asukohaks. Oslost suunduvad välja kaks peamist mägiraudteed, mis ühendavad seda Kagu-Norra asustuspiirkonda Norra lääneranniku suuremate merisõidu- ja kalastuskeskustega — Bergeni ja Trondhjemiga. Lääneranniku pidi toimub aga liiklemine pea ainuüksi merd mööda.

TUNDRUTE JA LÕHANGUTE MAA.

Norra maa ja rahvas.

Norra kuningriik ehk „Noreg", nagu teda nimetatakse norra maakeeles, võtab enda alla Skandinaavia poolsaare põhja- ja lääneosa. Ta pindala on 323 800 km² ja elanikkude arv 2,8 miljonit. Maad piiravad lõunas ja kagus Skagerrak ja Põhjameri, läänes Atlandi ookean, loodes ja põhjas Jäämeri ning idas Rootsi ja Soome. Norra on selgekujuline mägine rannikumaa. Tema suur pikkus, kauge põhjapoolne asend, vahelduvad rannikuvormid ja mere tugev mõju — need on asjaolud, mille ühiseks tulemuseks on maa üldilme, ilmastu, taimkate ja ka inimese elu ning tegevus. Omaette eraldatud asend koos kareda, suurejoonelise loodusega on kujundanud ka ühtlase rahva selgete omapäraste joontega. Norralaste osa Euroopa kultuuris, selle teaduses, kunstis ja kirjanduses on erakordselt suur ja viljakas. Heidame järgnevas lühidalt pilku sellele ilusale omapärasele maale ja rahvale.

Norra nimi meenutab meile kõrgeid, igavese lumega kaetud tundruid, käredaid jõgesid, viljakaid orge ja sügavale mandrisse lõikuvaid lõhanguid. Selle pikk rannik kerkib Atlandi ja Jäämere voogudest uhetuna ja tuultest ning vihmadest karastatuna, nagu laulab Björnson tema loodud Norra hüm-

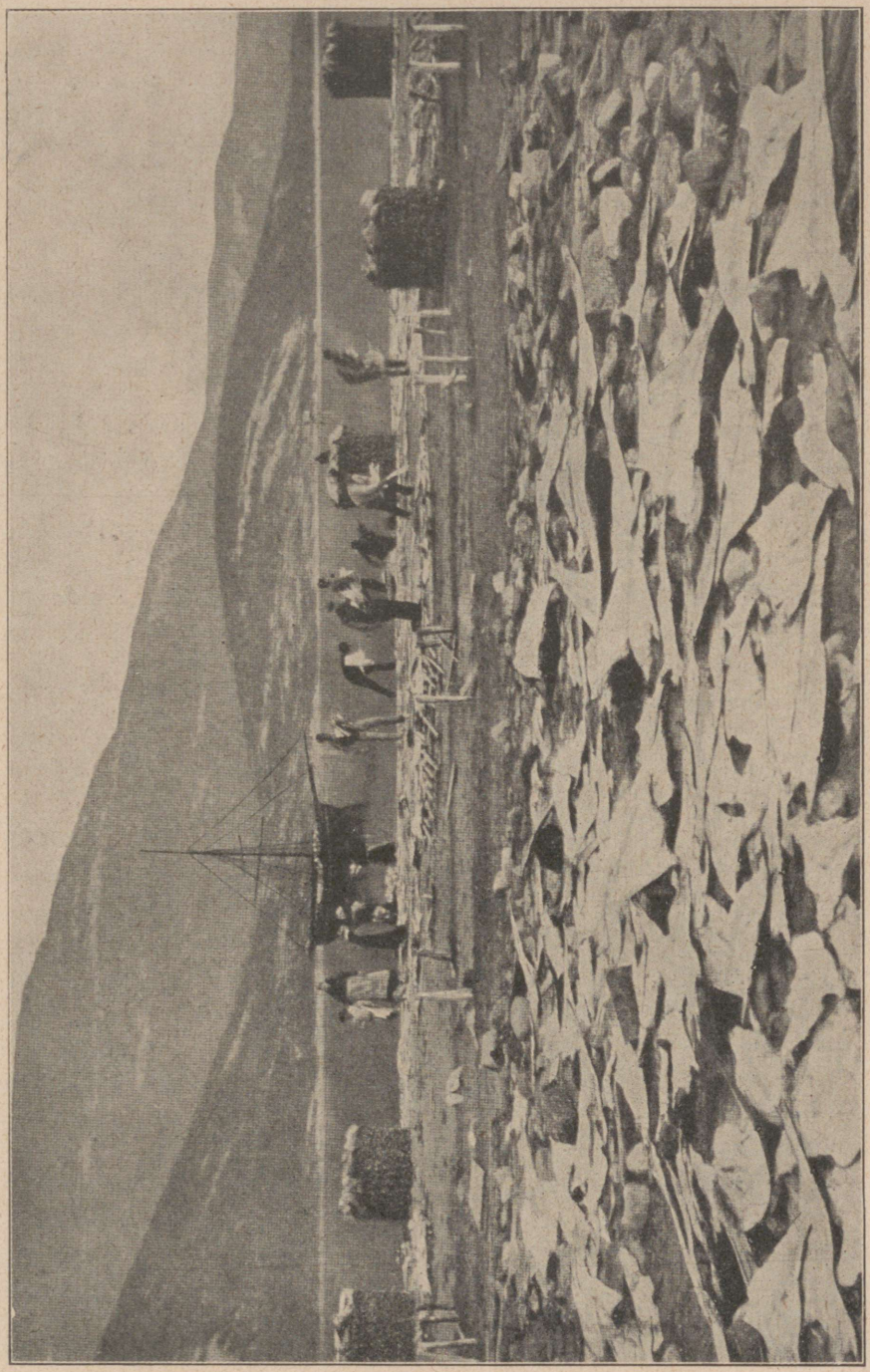

Tursakala kuivatamine rannakaljudel Põhja-Norras.

nis. Enam kui 13 laiuskraadi pikkuselt kerkib kõrgest mäestikuvöötmest tundruid ja mäetippe pea katkestamatu reana. Põhjas ja loodes see mägede rida kerkib merest enam-vähem järsult, kujunedes sügavate lõhangutega lõigatud kõrglavaks. Edelas kõrglava alaneb astmeti, nii et mäed on kõige kõrgemad sisemaal. Lõuna-Norrat lõhestavad pikad orud, mis asetsevad lõunaranniku ja maa idaosa lähedal, madalamate mägede vahel. Kogu tervikus on Norra looduslikult väga ühtlane, ent üksikasjades esineb siin siiski märgatavaid maastikulisi lahkuminekuid.

Norra rahvas elab enamasti rannikul või lõhangute ääres. Pole olemas teist maad, mille rannikud oleksid nii lõhestatud ja sopilised. Jäämerest, Petsamo piirilt alates Skagerrakini ulatub rannikult sisemaa poole hulk sügavaid ja pikki lõhanguid. Nende randadel või pärades asetsevad peaaegu kõik Norra linnad ja liiklemis-, äri- ning kalastuskeskused.

Norra on oivaline turistimaa ja selle nähtavusiks on kõige pealt maastikud, millest Lääne-Norra Vestlandi maakonna suured lõhangud väärivad kahtlemata kõige suuremat tähelepanu. Neist võiks nimetada, näiteks, Storfjordi oma rohkearvuliste harudega, millest üllatavalt ilus Geirangeri lõhang oma järskude tundruseinamitega on kõige huvitavam. Siin-seal võib näha peadpööritavas kõrguses kaljunõlvadel tillukesi maju, kus rahvas peab siduma väikesed lapsed nööri otsa, et need ei kukuks alla. Lõhangute hulgas on ka oma romantilise ja suurepärase looduse poolest kuulus Sogne lõhang, kõige pikem kogu maal. See on kitsas ja sügav — sügavust on kohati 1300 meetrit — ulatudes sisemaa poole 180 km pikkuselt pilvekõrguste, majesteetlikkude mägede vahele Põhja-Euroopa kõrgeima mäestiku Jotunheimini, millel lebab Norra laialdasim lavajäästik Jostedalsbrae.

Sognefjordi harudest on turistidest kõige enam armastatud lõunasse pöörduv kitsas Naerö lõhang ja idasse ulatuv Laerdali lõhang, mille pära Laerdalsör on juba muistseist aegadest peale olnud Vestlandist ja Östlandist tulevate teede sõlmekohaks. Otse Bergeni vanast linnast lõunas asetseb kolmas kuulus nähtavus, meeldiv Hardangeri lõhang, mida ülistavad luuletajad ja maalikunstnikud. Selle kõige pikem haru on 40 km pikkune Sörfjord, mis nagu sinav mõõgatera ulatub otse lõunasse, peegeldades oma pinnal Folgefondeni võimsa liustiku valgeid lumevälju; liustiku keeled — nendest on kõige kuulsam Buarbrae — laskuvad kaugele orgu.

Põhja-Norra laialdase saarestiku kõige tähelepandavamaks osaks on Lofootide ja Vesteraaleni kuulsad saarterühmad. Kahesaja kilomeetri pikkuselt ulatub rida väiksemaid ja suuremaid saari oma imelikkude, peaaegu fantastiliste tundrute ja lõhangutega ning omapärase elanikkonnaga. Mitmed Norra suurimaist kirjanikest, nagu Jonas Lie, Hamsun ja Bojer, on kujutanud Lofootide imelikku loodust ja selle rahva seiklusrikast elu.

Lofoodid on Norra tähtsaimaks kalastuspaigaks. Uusaasta paiku tuleb tursk valdavate parvedena saari mandrist lahutavasse Vestfjordi kudema.

Myrdali org Norras.

Jaanuarikuu keskel koguneb siia kuni 30 000 kalastajat oma raskele ja hädaohtlikule tööle. Siis on liikumist ja elu Lofootide rohkearvulisis kalastuskohtades. Miljonite kroonideni ulatuv teenistus veereb kalastajate, kaupmeeste, ülesostjate ja agentide taskusse. Mõneks lühikeseks nädalaks koondub kogu tähelepanu kalale siin selles kesköö päikese imelikul maal. Lofootide imede hulka kuulub ka sageli mainitav Malström, võimas tõusu-mõõna hoovus täis ähvardavaid pööriseid Moskenesö saare juures.

Kõige vanemast ajast peale on kalastus olnud Norra tähtsaimaks tuluallikaks. Seda toimetatakse kogu Norra rannikul Jäämerest Põhjamereni ja selle majanduslik tähtsus kasvab iga aastaga sedamööda kuidas kalastuseks leiutatakse üha paremaid abinõusid. Kõige suurem tähendus, eriti Põhja-Norras, on tursapüügil. Turska kalastatakse talvel Trömsö ja Stavangeri vahelisel rannikul ning kevadel Finnmarkeni vetes. Teda veetakse õhus kuivatatult peaasjalikult Rootsi ja Itaaliasse, „kaljukalana" (klipfisk) Hispaaniasse, Portugali ja Lõuna-Ameerikasse. Heeringapüük on juhuslikum ja ebakindlam kui tursa oma, ent sellel põhineb konservitööndus, mis viimasel ajal on arenenud eriti suurepäraseks.

Konservivabrikud valmistavad igasuguseid tooteid heeringast, makrelist, tursamarjast, kiludest jm. Tähelepandavaim toode on siiski norra sardiin ehk „brisling". See kala liigub suurte parvedena ja tuleb rannale süüa otsima. Teda püütakse eriti Stavangeri ja Bergeni ümbruse lõhanguist. Kõige parem saak on suvel ja sügisel, mil kala on kõige lihavam. Oliiviõli ja tomatiseguga, suitsutatud või suitsutamata brisling on aegade jooksul saanud kuulsaks üle maailma. Nüüd on Norras umbes 150 konservitehast, kõik uueaegsed hästivarustatud asutised, mille koguväärtus tõuseb vahest 50 milj. kroonile. Tehased asetsevad rannikul, eeskätt maa lääne- ja põhjaosas. Vana Stavanger Bukkenfjordi ääres on konservide väljaveo keskuseks. Selles linnas ja lähemas ümbruses asetsevad pea pooled maa kõigist konservitehastest. Tähelepandaval määral veetakse konserve välja ka Haugesundist, Bergenist ja Trondhjemist.

Kalastuse kõrval väärib mainimist ka vaalapüük, igivana tuluallikas, mis tänapäeval on edenenud hiiglasammudega. Sellel alal on norralased olnud teenäitajaiks nii suurel määral, et kogu nüüdisaja vaalapüüki, mis on võtnud pea suurtööndu se ilme, tuleb pidada eriti norralaste ametiks, mida nad on loonud oma ettevõtlikkuse ja seiklushimuga. Aastal 1927 valmistasid norra vaalapüügiühinguḍ kokku ümmarguselt 700 tuhat tünni vaalatraani 60 miljoni krooni väärtuses. Ja toodang kasvab veel iga aastaga.

Norra rohkearvulised kosed annavad odavat veejõudu ja tööndus tarvitab seda väga suurel määral. „Valgel kivisöel" on tähendust kõige pealt elektrokeemilise suurtööndu se jõuallikana, selle abiga valmistatakse kuulsat põllurammu, Norra salpeetrit. Nii nimetatakse kaubanduses lubjasalpeetrit, mida tehakse õhulämmastikust, oksüdeerides seda elektri abil. Seda tehni-

Vaade Oslo linnale.
Esiplaanil ülikool.

list protsessi kasutati kõige esmalt tööndusе tarbeks väikeses Notoddeni linnas ja hiljemini Rjukani tehastes õpetlase Birkelandi ja insener Eyde poolt leiutatud süsteemi järgi. Notoddeni ja Rjukani vabrikud on Norsk Hydro nimelise ühingu omad, mis on maa suurim tööndusлik ühing, ja võib öelda, et need kaks Telemarkeni linna on kasvanud just salpeetritööndusе kaudu. Seal, kus enne olid vaid väikesed linnakesed, elab nüüd tuhandeid inimesi, kelle elatus ühel või teisel kombel põhineb salpeetri valmistamisel.

Tänapäevani on Norra olnud eeskätt talurahvamaa. Juba muistsetest aegadest peale on vaba iseseisev talumees olnud riigi selgrooks. Võib julgesti öelda, et Norras on rahvas nautinud suuremat vabadust ja kannatanud vähem ühiskondlikku rõhumist ning valitseva kihi meelevalda kui kuski mujal Euroopas. Ja praegugi veel moodustavad talupojad maa võimsaima rahvaklassi, hoolimata sellest, et on arenenud suurtööndus ja linnaelanikkude arv kasvanud viimaste aastakümnete jooksul mitmekordseks. Talupoegade käes on siiski maa kolm tähtsaimat tuluallikat: põllutöö, karjakasvatus ja metsandus.

Elades muust maailmast lahus mäestikuorgudes ja lõhangute ääres, on norra talupojad alal hoidnud palju vanu traditsioone ja vanaaegseid kombeid. Mõningais kõrvalisemais orgudes, nagu Setesdal, Hallingdal ja Numedal, on majades veelgi palju põlise talupojakultuuri mälestusi. Lisaks on norra talumees kangekaelne individualismi pooldaja, kes iga hinna eest püüab elada omaette rahus. Kõige iseteadlikumad ja rikkamad talupojad

elavad Österdali, Gudbrandsdali, Valdresi, Hallingdali ja Numedali orgudes, siin levivad metsarikkad, viljakad maad, on rohkesti jõgesid ja järvi ning suurepäraseid karjamaid. Rahvapärase kunsti pesapaigaks peetakse Telemarkeni ja Setesdali, üht Lõuna-Norra suuremaist orgudest. Seal võib märgata mitmeid päris keskaegseid jooni rõivastes, kudumistöis ja ehitusviisides. Nii Telemarkeni kui Setesdali elanikkudes ilmneb muusikalist ja lüürilist andekust; need kohad on tõelised rahvaluule allikad.

Igivana talupojakultuur ja norra maamehe otsekohesed iseloomuomadused selgitavad küllalt ka seda keskset asendit, mis rahva elukujutusel on norra kirjanduses. Talumees rahvusliku tüübina või üksiku ühiskonnaliikmena oma igapäevses töös on huvitanud pea kõiki norra suuremaid kirjanikke. Meie leiame teda Björnsoni suurepärastes juttudes, Hamsuni suurtes romaanides, Elsteri täpsais rahvaelu kujutusis, Garborgi realistlikes süngemeelseis raamatuis, Kincki sügavais uurimusis, Duuni maaelu-romaanides ja viimaks keskaegses miljöös kujutatuna Undseti kirjanduslikes suurteoseis. Norras on talumehe tähendus ka kunstis vahest suurem kui mujal Euroopas. Need tõsiasjad omalt poolt näitavad tema valitsevat asendit norra ühiskonnas.

Norra kuulub Euroopa kõige vanemate riikide hulka ja enamik ta linnadest võib uhkustada suurepäraste keskaegsete mälestusmärkidega. Võib öelda, et Norral on olnud kolm pealinna, Trondhjem, Bergen ja Oslo. Sedamööda kuidas pealinna asukoht nihkus lõuna poole, seda tugevamaks muutus ka Norra kokkupuutumine lääneeuroopaliku kultuurivaldkonnaga.

Trondhjem ehk Nidaros, nagu seda alguses nimetati, on suure Trondhjemi lõhangu ümbruses leviva maakonna Tröndelagi, igivana kultuuriala ja eriti hästi haritud maa keskuseks. Linna asutas aastal 997 Olaf Trygvepoeg, aga suurema tähenduse sai linn alles siis, kui sinna a. 1152 seati peapiiskopi asukoht. Vana Trondhjemi hiilgeaeg oli 1300. a. ümber. Siis sai valmis toomkirik — Põhjamaade ehituskunsti hiilgavamaid näiteid — ja suur hulk teisi kirikuid ning kloostreid ilustasid linna. Usupuhastuse võidu järel hakkas Trondhjemi hiilgus langema ja alles nüüd liikumisvahendite paranedes on linn jälle nobedasti arenenud. See on nüüd suuruselt Norra kolmas linn 55 000 elanikuga.

Sognefjordist lõunas asetseb Bergen, mille asutas a. 1070 Olaf Kyrre. Juba varakult kujunes sellest elav kaubanduskeskus ja lühemat aega oli ta ka kuninga ning valitsuse asukohaks. Hansa ajal valitsesid linna sakslased. XVII sajandil oli Bergen Põhjamaade suurim kaubalinn ning maailmasõja ajal moodustas ta Skandinaavia värava lääneriikidesse. Bergen on Norra suurim sadamalinn umbes 100 000 elanikuga. Tulikahjud on korduvalt rängalt tabanud Bergenit, ent siiski on õnnestunud päästa mitmeid ajaloolise tähendusega ehitisi.

Norra rohkearvulisist lõhanguist kultuurilooliselt kõige tähelepandavama lõhangu sopis, eriti suurepärases kohas asetseb maa pealinn Oslo, väga heade liiklemisvahenditega ja looduslikult veetleva ümbrusega, millest kõige tuntumad on Holmenkolleni ja Voksenkolleni mäetipud. Oslo asutas a. 1150 Harald Hårdråde. Ta on olnud riigi pealinnaks Kalmari uniooni ajast alates. 1624 juhtunud ränga tulikahju järel ehitati linn uuesti ja toodi praegusse, Akershusi vana kindlustise lähedal asetsevasse keskusse ning ristiti kuningas Kristjan IV nime järgi Kristiaaniaks. Radikaalesil „landsmåli" (maakeele) pooldajail, kes tahavad pühkida ära kõik taani aega meelde tuletavad nimed, õnnestus siiski saada linnale tagasi vana nime Oslo 1925. a. algusest alates. Nagu mitmed muudki Norra linnad on ka Oslo ühes moodsa tööndu se kiire arenguga löönud õitsema. Olles enne 1880 vaid hariduslikuks ja administratiivseks keskuseks, on sellest nüüd kasvanud moodne kaubandus- ja tööndu slinn, Oslo lõhangu ümber leviva rikka tööndu spiirkonna keskus ja Norra suurim kaubalinn, mille kaudu käib 40% maa väliskaubandusest. Oslo nobedast arenemisest saab kõige selgema pildi, kui vaadata selle elanikkude kiiret juurdekasvu: 1809—10 000, 1860—50 000, 1890—150 000 ja nüüd 260 000 elanikku. Oslo on ühtlasi Norra õitseva teaduse- ja kunstielu valitsev keskus. Sinna on koondunud tähtsaimad teaduslikud asutised ja koolid. Selle heades erakogudes ja muuseumides on matkajal võimalus uurida maa ajalugu ja kunsti. Ja sinna, Trogneri puiestikku püstitatakse lähemas tulevikus Gustav Vigelandi — nüüdisaja võib-olla suurima kujuri — purskkaevukujuline mälestusmärk, monumentaalne, kivist ja pronksist tehtud hiiglatöö.

Norra rahva iseloomu on kujundanud Norra loodus. Lõhangute suletud kuju ja raske juurdepääs, tundrute tühjus ja karmid elutingimused on loonud karmi, tõsise, julge ja tugevasti iseteadliku rahva. Üks norra luuletaja on nimetanud norralasi talverahvaks. Võiks veel lisada, et ta on spordirahvas, kes on teinud oma nime maailmakuulsaks eriti talvespordi, uisutamise ja suusatamise alal. Igivana, vaba talupojakultuur, julge ja tubli merimehe ning kalastaja elu on mõjunud nii, et germaani tõu omadused — rahvuslik iseseisvustunne, piiritu individuaalsus, kalduvus vägitegudeks, ebatasane iseloom — kõik need omadused ilmnevad norralastes tugevamini kui nende teistes skandinaavia suguvendades. Norra talumees on teinud suure töö võitluses karmi maa ja loodusega, norra merisõitja on omandanud maailmakuulsuse turistina ja uurimisreisijana ning viimaks norra luuletajad ja kunstnikud on loonud ületamatuid väärtusi. Kuid ühtlasi laidetakse, ja sugugi mitte põhjuseta, norra rahva jonnakust ja vastumeelsust ühiste asjade ajamiseks, selle äärmustesse kaldumist. Need rahvaiseloomu vastuolud ilmnevad ka ajaloos, mida iseloomustavad vägivaldsed pöörded, suured jõukatsumiste ajajärgud kibedate politiliste võitlustega vaheldumisi rahulikumate aegadega. Ka Norra kunsti iseloomustavad suurepärasus, ekstsentrisus ja demonism ja sellel on tugevasti dramaatiline ilme.

BRITI SAARED
Mõõt 1:6000000
50 0 50 150 km
Shetlandi sk
Larwick
Orkney sk
Pentland Firth
Thurso
Hebriidid
Lewis
Minch'i kanal
Skye
Moray Firth
Inverness
Aberdeen
Kaledon'i k.
Ben Nevis 1343
Grampian'i l. mk
Dundee
Firth of Tay
Perth
Firth of Forth
Firth of Lorne
Greenock
Leith
Edinburgh
Glasgow
Firth of Clyde
Põhja kanal
Malin Hd
Londonderry
Belfast
Donegali l.
Ulster
Man
Solway Firth
Carlisle
Cheviot'i mk
Newcastle
Tyne
Sth Shields
Sunderland
Middlesbrough
Pennine'i mk
978
Cumberland
Barrow
York
Connaught
Drogheda
Dublin
Galway
Leinster
Limerick
Munster
Waterford
Killarney
Cork
Queenstown
K. Clear
St. Georgi kanal
Cardigan'i l.
Anglesey
Holyhead
Liverpool
Preston
Blackburn
Manchester
Leeds
Bradford
Hull
Trent
Humber
Grimsby
Birkenhead
Snowdon 1085
Sheffield
Nottingham
Stoke
Derby
Wolverhampton
Leicester
Birmingham
Wales
Severn
Rhondda
Milford
Swansea
Cardiff
Bristol
Bristoli kanal
Bath
Thames
Oxford
Eton
LONDON
Windsor
Croydon
Essex
Norwich
Norfolk
Suffolk
Ipswich
Harwich
Cambridge
Ouse
Wash
Kent
Canterbury
Dover
Sussex
Hastings
Brighton
Portsmouth
Southampton
Wight
Devon
Exeter
Portland
Plymouth
Cornwall
K. Landsend
K. Lizard
Scilly sd
La Manche
ATLANDI OOKEAN
PÕHJAMERI
6 4 0 2
58 56 54 52
8 2 0

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

17

EUROOPA

LÄÄNEMEREMAAD I

Laplaste koja sisemus.

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

TÄNAPÄEVA MAAILM SÕNAS JA PILDIS

Toimetajad:

AUGUST TAMMEKANN
Tartu ülikooli geograafiaprofessor

EDGAR KANT
Majandusgeograafia õp. Tartu ülikoolis

17.

EUROOPA
LÄÄNEMEREMAAD I

„MAAILMA MAADE JA RAHVASTE" talitus
Tartus, K./Ü. „Loodus", 1932.

K. Mattieseni trükikoda o/ü., Tartu 1932.

EUROOPA

V

LÄÄNEMEREMAAD I

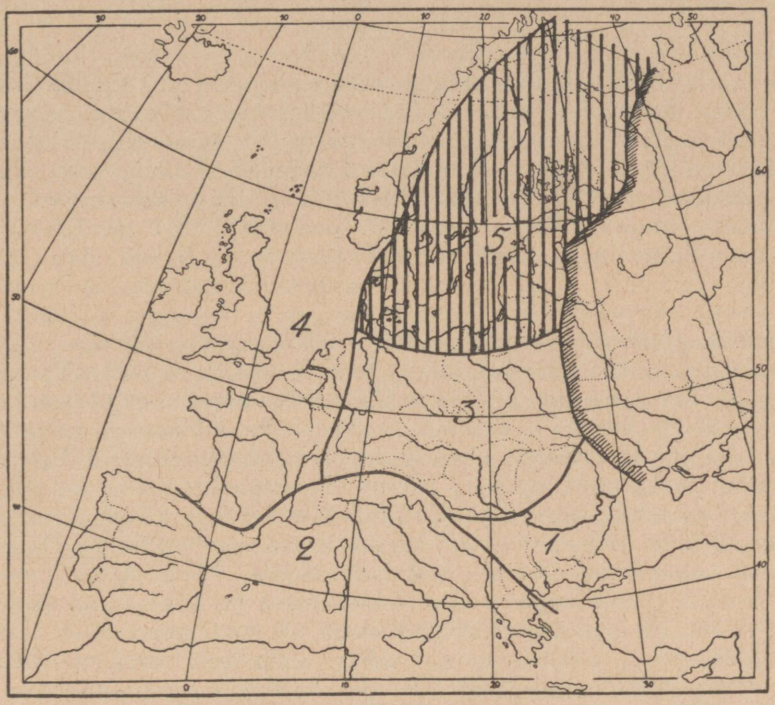

Euroopa Läänemeremaade asend ja ulatus.

Läänemeri on Euroopa põhjapoolne vahemeri, mida ümbritsevad pärjana Läänemeremaad.

LÄÄNEMEREMAAD.

A. Tammekann.

Nagu Atlandi ookean saadab lõunas Euroopa ja Aafrika vahele pika ja laialdase Vahemere, nii on ka Põhja-Euroopal oma „Vahemeri" — Läänemeri, mis hargneb Atlandi ookeanist Põhjamere kaudu. Vahemere värava Gibraltari aset täidavad siin kitsad Taani väinad ja ka oma sopilisuse ning saarterohkuse poolest ei jää Läänemeri palju maha Vahemerest, küll aga oma ulatuselt. Sellal kui Vahemere veeväli katab ligi 3 milj. km², on Läänemere pindala vaid 407 000 km². Veel olulisem erinevus on kummagi mere asendis. Vahemeri sirutub piki suvikuiva ja kuuma subtroopilist vööndet, Läänemeri on aga põhjapoolse parasvöötme jaheniiskes piirkonnas. Vete juurdevool Vahemerre on kuivavõitu ümbruse tõttu suhteliselt vähene, Läänemerre suubub aga rikkalikult niisutatud ümbrusest suuri veerikkaid jõgesid, mis voolates läbi madalate rannikumaade hõlbustavad pääsu merelt sisemaale. Nende kaudu on Läänemeri, nagu Vahemerigi, hoolimata oma suletud kujust olnud tähtsaks läbikäiguteeks Põhja- ja Kagu-Euroopa vahel ning ühendanud ümbritsevate maade rõnga üheks tervikuks — L ä ä n e m e r e m a i k s.

Euroopa liigestuses (vt. 13. vihk, lk. 1678) iseloomustasime Läänemeremaid kui pontilise üleminekuala põhjapoolset järku ümber sisemerelise ilmega

Läänemere, kaitstud Atlandi ookeani mereliste mõjude eest kõrge Skandinaavia mäestiku poolt. Läänemerest idas olevad maad on aga vahenditult avatud Suur-Siberi tasaste metsamaade ja Aasia suure mandri sisemuse poole. Siit ulatuvad mandrilised mõjud ja mandriline ilmastu Läänemereni, kuigi juba nõrgendatult ja pehmemal kujul. Läänemeremaad on seega ilmastuliselt selgesti üleminekuala, nagu nad on seda ka oma asendilt Päris-Euroopa ida-serval vastu Suur-Siberit. Läänemere veeväli avaldab küll teatud pehmendavat mõju ilmastule, kuigi see ei küüni Atlandi ookeani valdava mõjuni. Talvel näeme temperatuuride nobedat langemist läänest, Norra rannikult, Skandinaavia poolsaare sisemuse poole, keskmiselt 0—-10° alla nulli, kõige külmemad on Lapimaa siseosad, alla —14°. Rootsi lõunaosa ja Taani jäävad aga lõunapoolsema asendi tõttu juba tunduvalt soojemasse piirkonda, talvetemperatuurid ei lasku siin keskmiselt alla —4°. Läänemere kohal on õhk ümbritsevaist maist talveti suhteliselt soojem, laskudes vaid Põhjalahe ja Soome lahe päramisis soppides —8°-ni. Pinnavee temperatuur on koguni Läänemere suuremas osas üle 0°. Idapoolseil Läänemeremail jätkub taas temperatuuri pidev langemine ida- ja kirdesuunas, olles Lääne-Kuramaal ja Saaremaal keskmiselt —3—4°, Lätimaa idaosas, Eesti mandril ja Edela-Soomes —4—8° ning Ingeris, Loode-Venemaal ja Kesk- ning Ida-Soomes —8—12°. Talvised isotermid käivad seega üle Läänemeremaade üldjoontes põhjast lõunasse ja loodest kakku, tehes suhteliselt soojema Läänemere kohal tunduva looke põhja poole. Kõige soojemaks piirkonnaks on Läänemere lõunaosa ühes ümbritsevate maadega, kõige külmemaks juba eespool mainitud Lapimaa ja Koola poolsaare siseosad.

Suvel seevastu tõusevad temperatuurid enam-vähem ühtlaselt põhjast lõunasse, olles Jäämere rannikul keskmiselt + 10—12°, Põhja-Rootsis ja Põhja- ning Kesk-Soomes + 12—16° ja lõunapoolsemail aladel Läänemere lõunarannikuni + 16—18°. Läänemeri esineb nüüd suhteliselt jahedama veeväljana, suuremalt jaolt alla + 16°-se õhutemperatuuriga ja 12- —16°-se pinnavee temperatuuriga. Veetemperatuuri aastane kõikumine on seega ümmarguselt 14°, õhu oma Läänemere kohal 18—20°, lõunapoolseis Läänemeremais ümmarguselt 20°, põhjas ja kirdes kuni 26°. Seega näeme suuremat kontinentaalsust Skandinaavia poolsaare siseosades, eriti põhjas, ja edasi Põhja- ning Ida-Soomes. Kõige pehmema merelisema ilmega on aga Läänemere lõunaosa ühes teda ümbritsevate maadega.

Niisutussuhteis ja sademete jaotuses avaldab kõige olulisemat mõju kõrge Skandinaavia mäeahelik, mis kogub oma läänenõlvadele suurema osa Atlandi ookeani poolt tulevast niiskusest, jättes mägede varjus olevad ida-poolsed Läänemere äärsed madalamad maad suhteliselt kuivale. Põhja-Rootsi siseosades langeb sademete keskmine aastane määr alla 500 mm. Läänemerest idas olevad maad on üle Läänemere puhuvaist tuultest jälle pisut rikkalikumalt niisutatud, 500—750 mm aastas, eriti siin kerkivate madalamate kõrgustikkude läänenõlvad, kuna neist varjatud alad on jälle veidi kuivemad. Sademetehulk jääb Läänemerest eemaldumisel vähehaaval väiksemaks, langedes kõige madalamale Valge mere ümbruses, eriti Koola poolsaare sisemuses, alla 250 mm aastas.

Läänemeremaade ala kujutab endast nagu valdava ulatusega nõgu, mille sügavaima keskuse võtab enda alla Läänemeri. Viimase äärest kerkib maapind aegamööda igas suunas kõrgemate servade poole. Kõige nobedam ja

suurem on tõus läänesuunas, kus juba 250—300 km kaugusel Läänemerest kerkib üle 2000 m kõrgusele Skandinaavia kõrgmäestik. Muis suundades on tõus aeglasem ja eriti ida ning kagu poole jätkuvad madalad maad Läänemeremaade piiridest välja kaugele Põhja- ja Kesk-Venemaale. Vaid üksikud mäekingud, nagu Eesti Suur-Munamägi, Läti Gaisingkalns ja Loode-Vene Valdai kõrgustiku kõrgemad kohad, kerkivad siin üle 300 m merepinnast, suurem osa maast püsib aga 150-—200-m-se kõrgusega madalmiku tasemel. Lõunas tõuseb maapind Läänemere rannalt lainjalt Saksa ja Poola keskmäestiku poole, püsides ka enamasti madalmiku piirides.

Pinnamoe üksikasjad olenevad suurel määral aluspõhja ehitusest. Selles suhtes jagunevad Läänemeremaad kaheks teravalt erinevaks poolmikuks — loodes Rootsi ja Soome ehk nn. Fennoskandia, ürgvana kõva kaljupind, mis vajub keeruka kaljusaarestikuna vähehaaval Läänemere alla, kagus aga rõhtsalt ja tasaselt lasuvad pehmemad savi-, liiva- ja lubjakivi lademed, mis moodustavad Ida-Euroopa suure lavatasandiku loodeserva. Fennoskandia kaljualuspõhi on pika geoloogilise mineviku jooksul korduvalt kurrutatud ja lõhestatud ning lõpuks ära kulunud kühmuliseks ja kupliliseks kaljupinnaks, mis üldjoontes ei näita kuigi suuri kõrgusevaheldusi, kuid üksikasjades on väga rahutu ja ebatasane. Ümmarikud või piklikud kaljukingud kerkivad üksteise kõrval vaheldumisi tasandikkude, orgude ja laiemate nõgudega, milles asetsevad enamasti järved. Järvederikkus ongi üheks Rootsi ja Soome maastiku iseloomukamaks jooneks. Fennoskandia, nagu üldse Läänemeremaadegi maastikule on andnud lõpliku ilme jää-aegne mannerjää, mis kattis ühes suurema osaga Põhja-Euroopast võimsa vaibana kogu selle ala, levides Skandinaavia mäestikust üle Läänemere kaugele kakku ja lõunasse Kesk-Venemaani ja Saksa keskmäestikuni. Jäätumise keskusele lähemal oleval Rootsi ja Soome kaljusel aluspõhjal avaldas mannerjää eeskätt kulutavat ja ihuvat tegevust, kandes ära maapinnalt lahtise murenemismaa ja ihudes alloleva ebatasase kaljupinna siledaks ja ümmarajooneliseks. Järsumais kohis murdis jää aluspõhja küljest lahti suuri kaljurahne ja kive, kandis neid edasi ja kuhjas jälle teise kohta valdavaiks kivivaredeks ja rahnustikeks. Mannerjää liikumisel peenemaks hõõrdunud kivirusu läbisegi liiva, kruusa ja saviga — nn. moreen — kuhjus vaid katkendiliselt väiksemate laikudena jää ärakande eest varjatud kohtadesse. Jää-aja lõpupoolel sulas mannerjää jälle pikkamööda ära ja taganes Skandinaavia mäestiku poole, kus ta viimaste jäänustena esinevad praegused väheldased jäästikud kõrgemail lavadel ja tippudel. Jää sulades vabanes rohkesti sulamisvett, mis suurte veevooludena tõttas mannerjää servast eemale Läänemere nõo poole, kuhjates oma teel kaasakantud materjalist laiu kruusa- ja liivavälju ning täites nõgudes asetsevaid veekogusid savi- ja liivasetetega. Mannerjää taganemise ja sulamise ajajärgul oli Läänemere pind praegusest tunduvalt kõrgemal ja Rootsi ning Soome praegused rannikumadalikud kujutavad endast setetega täitunud ja tasandunud vana merepõhja, mis kerkinud nüüd üle veepinna. See kerkimine jätkub aeglaselt veel nüüdki, muutes rannikumadaliku mere suunas üha laiemaks. Liikudes Läänemere rannikult läbi Rootsi või Soome kõrgema sisemaa poole, näeme kõige pealt seda savi- ja liivasetteist koosnevat tasast rannikumadalikku, millelt kerkib üksikuid madalaid kaljukinke ja mis hargneb sisemaa poole suurte orgude lammidena või järvenõgudena. Viimaste vahele hakkavad kerkima üha kõrgemaks muutuvad kaljukünnised ja lavad, osalt kaetud moreeni ja jäävee kuhjatistega, Skandinaavia kõrgmäestikuni välja.

Viimane käändub ka Soome poolele küll suhteliselt madalama Lapi mägismaana, mille idapoolseks jätkuks on Koola poolsaare kõrge siseosa. Üle Soome kaljuse pinna on mannerjää liikunud üldjoontes põhjaloode — lõunakagu suunas, mille jäljeks on maastiku üldine viirulisus, samas suunas piklikud kaljukünnised ja kruusa- ning liivaseljakud ja pikad sopiliste järvede read nende vahel. Järvederohkus on eriti suur just Soome poolel ja maismaa ning vesi on just siin kõige keerukamalt ja kummalisemalt läbi põimunud, andes Soomele täie õigusega „tuhande järve" või veel õigemini „kümne tuhande järve maa" nime.

Kõva, kaljune Fennoskandia piirdub kagus laialdase nõostikuga, mida võtavad enda alla Läänemere lõunaosa — Soome laht — Laadoga — Äänisjärv — Valge meri. Selle nõostiku kirdeosa Laadogast Valge mereni on ühtlasi piiriks Läänemeremaade ja Suur-Siberi vahel, kuna edelaosa Soome lahe ja Läänemere näol lahutab Läänemeremaade loodepoolmikku kagupoolmikust. Viimane on, nagu juba tähendatud, vastandina Fennoskandiale, setelademeist koosneva pehmema aluspõhjaga ja esines jää-aegse jäätumise suhtes rohkem serva-alana, kuhu kuhjus suuremal hulgal jäätumise keskusest toodud moreeni ja kivirusu. Soome lahe poolt piirdub see kagupoolmiku settelava järsu astanguga, nn. paekaldaga ehk klindiga, milles paljanduvad aluspõhja kõige vanemad lademed kambrilisest sinisavist alam-ordoviitsiumi ajast lubjakivideni. Kogu Eesti ja Ingeri, Läti ja Leedu ulatuses näitavad aluspõhja lademed kerget langu lõunasse, mis suunas paekaldas paljanduvad vanemad lademed kattuvad üha nooremate lademetega — Lõuna-Eestis ja Lätis devoni liiva- ja lubjakividega ning Leedus permi-, juura- ja kriidiajastu setetega. Ühtlasi vajuvad aluspõhja lademed üha sügavamale maapinna alla, kattudes samas suunas üha tüsedamaks muutuvate lahtiste mannerjää kuhjatistega. Põhja-Eestis tuleb paene aluspõhi sageli otse maapinnal nähtavale või on kaetud vaid ½—1 m tüseduse katkendilise moreenvaibaga. Lõuna-Eestis ja Lätis tõuseb moreenkatte tüsedus kohati 100 m-ni, kuna Leedus ja Ida-Preisimaal on moreenkõrgustikkude kohal 200—300 m tüseduselt lahtisi kuhjatisi. Kuid maapinna ebatasasused ei ole tingitud ainuüksi moreenkatte vahelduvast tüsedusest ja vormidest, vaid suurel määral ka aluspõhja pealispinna reljeefist. Nimelt on aluspõhja kõrgemad ja vastupidavamad lademed jäänud pikaajalisel kulumisel püsima lamedate kõrgustikkudena, kuna pehmemate lademete kohale on kulunud laialdased nõod, mida jää-aegne mannerjää on omalt poolt laiendanud ja süvendanud. Nii moodustab Põhja-Eesti paekalda serv madala lavaja kõrgumise, millele järgneb lõunas devoni liivakivi kohal nõgude vööde Liivi lahe — Võrtsjärve — Peipsi nõo näol. Liivakivi kattev devoni lubjakivide vööde moodustab taas Kagu-Eestis ja Kesk-Lätis selgekujulisi kõrgustikke (Haanja, Võnnu), et anda taas aset Kesk-Leedu madalikule juura- ja kriidiajastu pehmel aluspõhjal. Teiselt poolt on kõik aluspõhjalademed kooldunud põhja — lõuna-suunalisiks lamedaiks kohrudeks, nii et läänest ida poole järgnevad üksteisele madalad lamedad kõrgumised samalaadiliste lamedate vagumustega. Läänepoolseim vagumus jääb Muhu väina — Liivi lahe — Riia nõo ja Kesk-Leedu madaliku kohale, kust peale aluspõhja pealispind kerkib pidevalt kuni umbes Varangu — Rakvere — Väike-Maarja — Laiuse — Otepää — Haanja jooneni, kus aluspõhja lademed moodustavad ühe selgekujulise kohru. Eriti silmapaistev on see Põhja-Eestis, kus õhuke ja puudulik moreenkate ei ole varjamas aluspõhja reljeefist tingitud vorme. Sellest kohrujoonest ida poole laskub alus-

põhja pind uuesti laiaks vagumuseks, milles asetseb Peipsi ja Pihkva järv ühes oma väljavoolu — Narva jõega. Nii läänest kui idast ja lõunast koonduvad siia kõrgema ümbruse veed — läänest Emajõgi, Võhandu ja Piusa, lõunast Veliikaja ehk Pihkva Emajõgi, nagu kutsuvad teda setud, idast Pljussa ja Luuga. Viimane suubub küll Narva jõest lahus omaette Luuga lahte, kuid on alamjooksul lähedalt seotud Narva jõega järvede ja bifurkatsiooni kaudu. Narva — Luuga vagumusest idas näeme taas kerkivat kõrget aluspõhja künnist, mis käib põhja — lõuna-suunas läbi Vene — Ingeri ja jätkub vähem märgatavana kaugele lõunasse Loode-Venemaale. Kus selliste aluspõhjakohrude kohal avanevad ühtlasi kõvad ja vastupidavad lademed, sinna on kujunenud praeguses pinnamoes kõrgustikud, nagu Põhja-Eesti Pandivere, Haanja, Põhja-Ingeri, kuna pehmemaist lademeist koosnevate vagumuste kohal on nõgusad alad, osalt mere või järvede all — Liivi laht, Peipsi ja Pihkva järve nõgu.

Läänemerd lõunast piiravais mais ei avalda sügaval asetsev aluspõhi enam nii otsest mõju pinnamoele. Siin on reljeef tingitud tüsedaist jää-aegseist kuhjatisist, mis moodustavad suurte kaartena läbi kogu ala käivaid seljastikke. Üht peamist neist seljastikest kutsutakse Balti moreenkaljustikuks. See algab Jüüti poolsaarel, moodustades nagu selle peatelje, kaardub siit esiteks lõunasse ja siis itta läbi Põhja-Saksamaa, et jätkata viimati oma jooksu läbi Leedu ja Läti idaosa. Rahutu ja vahelduv pinnamood, kinkudevahelisis lohkudes asetsevate suuremate ja väiksemate järvede rohkus, nõmmede ja metsatukkade vaheldumine põllulaikudega — iseloomustavad kogu ulatuses seda kõrgustikuvöödet, mida võib pidada piirimaastikuks Läänemeremaade ja Kesk- ning osalt Ida-Euroopa vahel.

Jää-aegse mannerjää tegevuse jäljed ei avaldu üksnes Läänemeremaade pinnamoes, vaid sellest on suurel määral tingitud ka praeguse vetevõrgu peajooned. Kõikide vete ühiseks kesksteks koondajaks on Läänemeri oma lahtedega, mille ümber on aga kujunenud korrapärane radiaalne vooluvetevõrk vaid kohati, eeskätt vähehaaval mere alt esile kerkinud rannikumadalikel, nagu Põhjalahe ja Liivi lahe ümber. Siin on jõed alles peale jääaega rajanud omale aegamööda voolutee läbi esilekerkiva savi- ja liivasetetega kaetud madala, tasase rannamaa. Kus aga pinnamood on tingitud vanadest aluspõhja vormidest või mannerjää kuhjatisist, nagu Rootsi ja Soome siseosades või lõunapoolseil Läänemeremail, seal ei pääse veed valguma otseteed mere poole, vaid liiguvad üldkaldevusega sageli vastuolus olevate kõrgendikkude vahel või piki jää-aegseid ürgorge, kogunevad kõrgendikkude vahelisisse nõgudesse ja voolavad alles siit kaudset teed mööda merre. Eriti korrapäratu kujuga on Sise-Soome veestik, kus ebatasase kaljualuspõhja lohkudes, vagumusis ja nõgudes levivad loendamatud järved, ühendatud isekeskis lühikeste kärestikuliste jõgedega ja koondades enesesse igast suunast lähema ümbruse vooluveed. Järved ühes neid ühendavate ja neisse suubuvate jõgedega moodustavad keerukaid järvestikke, nagu Päijänne, Saima jt., mille veed valguvad siis lühikeste, kuid käredate ja veerikaste jõgedena ühes või teises suunas lähemasse merre — Põhja- või Soome lahte või koguni Laadogasse. Sama lugu kordub Kesk-Rootsi suurte järvede piirkonnas. Ka siin on vesi kogunenud valdavate järvedena — Väner, Vätter, Hjälmar, Mälar jt. — aluspõhja laialdasisse nõgudesse, koondades enesesse igast suunast ümbruskonna veed ja laskudes siis ühe suurema äravooluna merre, nagu Väneri äravooluks olev Göta jõgi.

Piki Fennoskandia kaguserva käiv järvenõgude rida Valgest merest Läänemereni moodustab omaette iseloomuka osa idapoolsete Läänemeremaade vetevõrgus. Äänisjärvest Läänemereni moodustavad nõgudes asetsevad veekogud nagu lääne poole madalduva astmestiku, kus vesi valgub järkjärgult kõrgemal asetsevast veekogust madalamasse: Äänisjärvest Süväri jõena Laadogasse, siit Neeva jõena Soome lahte. Sama näeme väiksemas mõõdus Ilmjärve ja Peipsi puhul, millest esimene saadab oma mitmelt poolt kogunenud veed Volhovi jõe näol Laadogasse, teine aga Narva jõe kaudu Soome lahte.

Läbi lõunapoolsete Läänemeremaade voolab rida suuremaid jõgesid, mis veestavad Kesk-Euroopa põhja- ja kirdepoolset kallet, alates Valdai kõrgustikust (Väina), Lääne-Vene veelahkmelt (Neemen) või Karpaatidelt (Visla ja Oder). Läänemere otsesesse rannikualasse kuuluvad neist aga vaid suudmeosad, peale Neemeni ja Väina, mis mahutuvad siia kogu oma alam- ja keskjooksuga. Ka nende suurte jõgede jooks on korrapäratu ja sageli otsesest kaldesuunast kõrvale kalduv, kuna nad kasutavad sageli vooluteena mannerjää sulamisvetest teissuguseis tingimusis rajatud ürgorge.

Asetsedes parasvöötme jahe-niiskes põhjapoolses osas kujutavad Läänemeremaad endast taimkatte suhtes peamiselt metsamaid, kuigi pikk ulatus põhjast lõunasse toob ka taimkattes esile tunduvaid erinevusi. Jäämere äärsed kaljused rannikud, samuti Skandinaavia mäestiku ja Lapi kõrged tundrud on metsatud, kaetud vaid madala jässikvõsa, rohu, sammalde ja samblikkudega või on koguni laial ulatusel hoopis taimkatteta. Põhja- ning Kesk-Rootsis ja Soomes valitsevad täiesti okasmetsad ühes väiksemate kasesaludega, mis on koondunud eriti okasmetsa põhjapoolsele servale vastu lagedat tundrut. Sellel valdaval okasmetsade alal esineb puhtaid männimetsi kõrgeil kaljumail ja kuivadel liivanõmmedel kõrvuti tumedate kuusemetsadega madalamail niiskemail savimail, metssoodega ja rabadega. Mida kaugemale põhja poole ühes ilmastu jahenemisega ja niiskuse suhtelise suurenemisega, seda rohkem maad võtavad enda alla sood ja rabad. Lõuna-Rootsis ja kagu- ning lõunapoolseil Läänemeremail astuvad okasmetsade kõrval esikohale segametsad, kus männi ja kuusega seltsib rohkemal määral lehtpuid, nagu kaski, leppi ja haabu, aga ka tammi, vahtraid, pärni, jalakaid, pihlakaid ja teisi laialehelisi puid. Äärmisile edelapoolseile aladele — Taani ja Lõuna-Rootsi — ulatuvad koguni Kesk-Euroopa pöögimetsad. Puhtaid lehtmetsi esineb siin siiski harvemini ja väiksemal ulatusel. Valitseva metsamaistu vahel levivad väiksema ulatusega võsa- ja roht-taimestud, nagu põõsasnõmmed ja rabad, rohtsood ja luhad.

Osa looduslikust metsamaast on inimene muutnud kultuurmaistuks, mille rohkus on otseses ühenduses rahvastiku tihedusega, olenedes ka maapinna suuremast või väiksemast kõlblikkusest põllumaaks. Sellal kui põhjapoolsel okasmetsaalal kaob kultuurmaistu väiksemate laikude ja saarekestena ääretusse laande või koondub kitsamate ribadena rannikule ja jõeorgudesse, on põllumaaosa lõunapoolsel segametsaalal juba tunduvalt suurem, moodustades paiguti õige laialdasi pidevaid põllualasid. Kaljuse aluspõhjaga Fennoskandias näeme säärast kultuurmaistu koondumist mereranniku ja suurte järvenõgude saviseile settemaile, kuna Läänemerest kagus oleval settealuspõhja alal on põllumaana eelistatud kõrgemaid moreenmaid. Osa algupärasest metsakattest on muudetud siin maharaiumise, karjatamise jne. teel pool-

kultuuriliseks kasutusmaistuks, nagu puis- ja põõsasniidud, sooheinamaad, loopealsed jne.

Et Läänemeremaad kuuluvad Euroopa põhjapoolsete ääremaade hulka, siis on ka siin elava rahva hulk ja selle levimise tihedus Kesk-Euroopaga võrreldes hoopis vähene, vähenedes omakorda pidevalt lõunast põhja poole. Kui Taanis ja Põhja-Saksa Läänemere äärseis mais rahvastiku keskmine tihedus läheneb 100-le, on see Lõuna- ja Kesk-Rootsis, Leedus ja Lätis 30—50, Eestis ja Lõuna-Soomes 20—30 ning Rootsis ja Soome põhjaosas vaevalt 2—5 inimest ruutkilomeetril. Skandinaavia ja Lapi tundrute alal on laial ulatusel täiesti tühje ja asustamata piirkondi. Rahvastiku tihedama koondumise keskusteks on suuremad linnad, mis levivad enamasti ümber Läänemere rannikuil. Kui jätta kõrvale Leningradi, mis asetseb küll veel Läänemere ääres, kuid mida elatab juba kaugem Vene tagamaa, siis on Läänemeremaade suurimaks linnaks Läänemerest väljapääsu valvav Kopenhaagen, Taani pealinn ning suurim sadama- ja kaubalinn, ligi 800 000 elanikuga. Teisel kohal seisab Rootsi pealinn Stokholm Mälari järve ja mere vaheliste väinade ääres, valitsedes pääsu Kesk-Rootsi rahvarikkale ja viljakale järvedealale. Edasi järgnevad Riia, Göteborg, Helsingi, Danzig, Königsberg, Tallinna, Malmö ja Kiel — asetsedes suuremalt jaolt jõgede varjatud suudmeis ja mugavate merelahtede ääres. Sisemaa nii lääne kui ida pool Läänemerd on suuremate linnade poolest hoopis vaesem. Siin on mainida vaid Rootsi tööndusliinnu Norrköping, Borås ja Eskilstuna, Soome Tampere, Eesti Tartu ja Leedu Kaunas. Maa asulastiku välise ilme poolest erinevad Taani, Rootsi ja Soome tunduvalt kagupoolseist Läänemeremaist. Eelnevate maade üldiselt jõukailmelise, enamasti punaseks värvitud ja sageli kahekordsete taluelamute ja hästiehitatud kõrvalhoonete asemel näeme Eestis, Lätis ja Leedus hoopis kehvemaid, väikesi ja luitunud ehitisi erakõuedena või rühmitunult suuremaiks ja väiksemaiks küladeks. Endise suurmaaomanduse likvideerimisel tekkinud uued asunduskülad oma värskete puuehitistega iseloomustavad omalt poolt seda pilti. Ka teedevõrk on Skandinaaviamais ning suuremas osas Soomest tunduvalt paremas korras ning seda on enam arendatud kui kagupoolseis mais, kuigi olukorrad selles suhtes on viimasel ajal kiiresti ühtlustumas.

Kokkuvõttes võib tähendada, et kultuurmaistu rohkus ja rahvastiku ning asustuse tihedus on kõige suurem Läänemeremaade edelaosas — Taanis, Lõuna-Rootsis ja Põhja-Saksamaal, kust ta väheneb pidevalt põhja- ja kirdesuunas, esindades seejuures kaht asustustüüpi. Üks käib Läänemerest kagu pool Leedu, Läti ja Eesti kaudu Ingeri ja Karjalani, teine Läänemerest läänes ja loodes Taanist Rootsi kaudu Soomeni. Esimest võiksime nimetada Ida-Balti, teist Lääne-Balti ehk Skandinaavia tüübiks. Nende asustustüüpide levimine tähistab ka kahe erineva kultuuri edenemisteed ja valitsemispiirkondi ajaloo jooksul. Kui Skandinaavia (ühes Soomega) kultuur ja kogu eluviis kaldub enam lääne-eeskujude, Põhjameremaade ja Inglismaa poole, siis on Ida-Baltikum ikka olnud ja on seotud enam idapoolse Kesk-Euroopaga ja Venemaaga. Läänemeri oma lahtedega on selle kahe erilaadse piirkonna ühendajaks, sidudes neid asendilt tervikuliseks regiooniks — Läänemeremaiks.

Ka rahvastiku päritolus ja koostises on Läänemeremaade eri osades suuri erinevusi, kuigi need ei ühti maa-alaliselt eelmainitud asustuspiirkondadega. Läänemerest läänes elavad germaanlased, idas soome sugu rahvad, kagus nn. balti rahvad. See rahvaste levimise pilt on kaunis vana ja meile

tuntud ajalookäigu jooksul vähe muutunud. Germaanlasi esindavad praegu rootslased, taanlased ja põhja-sakslased, kellest eriti rootslasi peetakse ürgseimaks ja puhtaimaks germaani tüübiks ning läänepoolseid Läänemeremaid nende igivanaks eluasemeks. Ka soome sugu rahvaste asumisala ulatus Läänemere idarannikuile juba muinasajal. Fennoskandia äärmises põhjaosas elavad praegu skandinaavlaste (rootslaste ja norralaste) ning soomlaste vahel omapärane rahvakild laplased, kes on tõrjutud nüüd kaugele tundrute alale, kuid on omanud varemal ajal kahtlemata laiemat asumisala põhjapoolses Rootsis ja Soomes. Rannikumadalikul ja jõeorgudes ümber Põhjalahe pära elab nüüd osalt soome-, osalt rootsikeelne rahvas, keda rootslased peavad soomestunud rootslasiks, soomlased aga osalt rootsistunud soomlasiks. Vist on nende tõuliste ja muude omaduste erinevused nii väikesed, et seda küsimust on võimatu lõplikult selgitada. Peale nende põliste segaelanikkude on Rootsi metsarikkal sisemaal, eriti Värmlandi maakonnas, alles hilisemal ajal siia Soomest rännanud soomlasi, kes aga rootsikeelse ümbruse tõttu hakkavad juba vähehaaval kaotama oma soomelist ilmet.

Soome sugu rahvaste rohkearvulisist hõimudest, kelle asumisala ulatus vanemal ajal läbi kogu Kirde-Euroopa Läänemerest Uuralini ja sellest vahest isegi üle Siberisse, tulevad Läänemeremaade elanikena arvesse nn. Läänemere soomlased, kellest tähtsaimad on soomlased ja eestlased. Alguses ühine rahvas, on nad mitmeid teid mööda levinud oma praegusele asumisalale — ühed peamiselt põhja pool, teised lõuna pool Soome lahte. Venelaste leviva asustuse kiil ühelt poolt Valge mere, teiselt poolt Soome lahe päramise sopi suunas on lahutanud soome sugu rahvaste asumisalad üksteisest, eraldades soomlaste perest osalt karjalased, vadjalased, vepslased ja ingerlased ning tõrjudes eestlased Peipsi ja Läänemere vahelisele alale, põlisele Eestimaale.

Ka balti rahvaste — lätlaste ja leedulaste — asumisalas on toime tulnud ajalookäigul mõnesuguseid muutusi. Esialgselt asustasid nad vist kogu ala Visla, Neemeni ja Väina jõe alamjooksul umbes praeguse Ida-Preisimaa, Leedu ja Läti ulatusel, kuid on nüüd saksa ja poola ittatungiva kolonisatsiooni tagajärjel tõrjutud tublisti ida poole, väiksemale alale. Seejuures on üks muistseist hõimudest — vanad preislased — sootuks hävinud ja kord nii rohkearvuline ja võimas rahvas, nagu leedulased, suuresti kahanenud. Lätlased on omakord tagasi tõrjunud ja ära sulatanud Liivi lahe rannikuil asunud lõunapoolseima soome hõimu — liivlased.

Läänemere äärde ulatuvad seega praegu kuue keelelt ja päritolult suuremal määral erineva rahva asumisalad, nimelt skandinaavlaste (rootslaste ja taanlaste), sakslaste (preislaste), poolakate, leedulaste-lätlaste, soomlaste (ühes eestlastega) ja venelaste omad. Põlisemad elanikud on skandinaavlased, leedulased-lätlased ja soomlased, kuna sakslased, poolakad ja venelased on tunginud siia oma kaugemal olevaist peamisist asumisaladest alles hiljemini kitsamate kiiludena. Mainitud kuue peamise rahvasterühma omavahelisis kokkupuutepiirkonnis on enamasti kujunenud erilised hõõrdumisvöötmed kas teravamal või pehmemal kujul. Need on tulnud eriti avalikuks maailmasõjale järgnenud piiride määramisel, väljendudes Põhja-Šlesvigi tagasiandmises Taanile, Saksamaale nii vastuvõtmatus Poola koridoris ja Memelimaas, Leedu ja Poola vahelises Vilno konfliktis ning Ida-Karjala küsimuses. Rootsi ja Soome vaheline lahkheli nn. Länsipohja soomekeelse rahvastiku pärast, soome- ja rootsikeelse rahvastiku sisemised hõõrdumised

Soomes ja tülid Eesti-Läti piiri ajamisel on eelmainitud suuremate küsimuste kõrval hoopis tähtsusetud.

Kõigi nende küsimuste kui ka rohkete uute väikeriikide kujunemise tõttu jätavad Läänemeremaad praegu politiliselt killustatud mulje. Riikide huvid ja püüded ristlevad otsivalt mitmes suunas ja lõplik kord ning kokkukõla on alles kujunemata. Läänemeremaade kui politilise terviku mõtet on küll puhuti väljendatud, kuid reaalsemaid tulemusi ei ole sellest veel järgnenud. Teiselt poolt õhutatakse nn. Balti liidu asja, mis ühendaks kokkukõlastatud politikaga rühmaks idapoolsed Läänemeremaad Soomest Poolani, kellel kõigil ühine piir Venemaaga. Ära nähes raskusi selle suure kava teostamiseks on kolm väiksemat Läänemere riiki — Eesti, Läti ja Leedu — hakanud otsima isekeskis lähenemisvõimalusi, mis on viinud seni küll ainult Eesti-Läti ja teiselt poolt Läti-Leedu mõnesuguse koostöö lepinguteni.

Jahe-niiske ilmastuga metsamaana on Läänemeremaad peamiselt metsa- ja põllu- ning karjamajanduse maad. Seejuures valitseb põhjas enam metsamajandus, lõunas põllu- ja karjamajandus, viimasega ülekaalus. Põhja-Rootsi ja Soome elavad peamiselt oma laialdasist metsadest heade parvetamisteede ja rohke veejõuga. Metsaväljaveo sadamad suurte saeveskite ja metsamaterjaliladudega palistavad tiheda reana Põhjalahe rannikuid, asetsedes enamasti sisemaalt tulevate suuremate jõgede suudmeis — Gevle, Sundsvall, Umeå, Luleå, Kemi, Oulu, Pori jt. Kesk- ja Lõuna-Rootsi, Taani ja Lõuna-Soome veavad peamiselt välja karjasaadusi, ostes oma tarbeks juurde teravilja. Viimast kasvatatakse juba rohkemal määral kagupoolseil Läänemeremail, nii et jätkub oma maa tarbeks, kuid väljaveos mängivad samuti peaosa karjasaadused. Läänemeremaade karjasaaduste peamiseks turuks on Inglismaa ja Saksamaa, kust ostetakse ka peamiselt tööndussaadused, mida oma maa tööndus ei valmista. Tööndusliku on Läänemeremaade seas esikohal Rootsi oma rikkalikkude maapõuevaradega ja rohke veejõuga. Peale oma maa metallitööndus tarvete rahuldamise veab Rootsi rohkel määral rauamaaki välja, eriti Lapi suurtest „rauamägedest", nagu Kirunavaara jt. Soome aluspõhi on hoopis vaesem maavarade poolest, kuid sellest hoolimata on siin arenenud mitmekülgne elujõuline ja oma maa tarbeid mitmelgi alal rahuldav metalli-, puu- ja tekstiiltööndus. Kagupoolsed Läänemeremaad on tööndusliku enam maha jäänud, eriti rängaks hoobiks osutus veneaegsete suurtööstuste evakueerimine Tallinnast ja Riiast ning nende turgude kaotsiminek Venemaa näol. Kodumaa turgude rahuldamiseks määratud mitmekesisem väike- ja kesktööndus on siiski nobedasti arenemas.

Nagu eelnevast lühikesest ülevaatest näha, on Läänemeremaad, hoolimata oma ühtekuuluvusest keskse Läänemere ümber, küllaltki mitmekülgse palgega, et võime kõnelda selle Euroopa osa liigestamise tarvidusest väiksemaiks maa-alalisiks ühikuiks. Kõige pealt eraldub siin omaette piirkonnana kaljuse aluspõhjaga Fennoskandia osa, mis kuulub ka samasse asustustüüpi, nagu eespool nägime. Väiksema lisandina tuleks siia külge lugeda ka Taani ühes Rootsi lõunapoolse otsa Skånega, mis aluspõhjalt ei kuulu enam Fennoskandiasse. Tervet seda maaderühma võiksime nimetada L ä ä n e - ja P õ h j a - B a l t i k u m i k s, kui tarvitaksime Baltikumi nimetust üldse Läänemeremaade mõttes. Edelast kirdesse eralduvad siin kolm rahvastikult ja osalt ka kultuurilt erinevat järku, kus igaühes on kujunenud omaette riiklik ühik — Taani, Rootsi, Soome. Neist on Rootsi kaugelt ülekaalus nii pindalalt kui rahvaarvult. Teise erineva poolmiku moodustab Läänemeremaade kagu-

osa ehk Ida-Baltikum — Eesti, Läti ja Leedu. Ka siin on märgata tunduvaid erinevusi põhjast lõunasse liikudes, vähem küll Eesti ja Läti vahel, kuid seda tunduvamalt Leedus. Erinev minevik ja ajalookäik on jätnud siin oma selged jäljed. Looduslikult ja osalt ka kultuuriliselt kalduvad Eesti ja Läti rohkem Põhja-Baltikumi poole, Leedu on aga Ida- ja Kesk-Euroopa vaheline üleminekumaa. Seepärast on mõned rootsi maateadlased kõnelnud Baltoskandiast kui tervikulisest regioonist, mis haaraks enesesse rootsi ajaloolise mõjukonna kõige laiemais piirides, s. o. peale Rootsi enese veel Soome, Eesti ja Läti. Kindlakskujunenud Põhjamaade mõistele (Rootsi, Norra, Taani, Island, hiljemini ka Soome) püütakse sellega anda laiem tähendus, nagu see on väljendunud ka Eesti ja Läti kutsumises Põhjamaade mõningast kultuurilisest ühistööst osavõtuks (näit. Põhjamaade karskuskongressid).

Meie kodumaa lähemate naabritena omavad Läänemeremaad meie lugeja silmis eriti suurt tähendust, mispärast on neile pühendatud käesolevast teosest kaks vihku. Esimeses leiab käsitlust Lääne- ja Põhja-Baltikum, eri peatükkidega Taani, Rootsi ja Soome kohta, teises Ida-Baltikum — meie lõunapoolsed naabrid Leedu ja Läti ning lõpuks kodumaa.

Nii oleme teinud ringi läbi tänapäeva maailma maade ja rahvaste, alates kaugete jäiste nabamaadega ja lõpetades meile nii läheda kodumaaga.

Kirjandust Läänemeremaade kohta:

The Baltic Region. A Study in Physical and Human Geography by E. G. Woods. London 1932.

Das Ostseegebiet von G. Braun: „Aus Natur und Geisteswelt". Leipzig 1912.

Die Nordischen Staaten. Eine soziologische Länderkunde von G. Braun. Breslau 1924.

Die geographischen Gebiete Finnlands von J. G. Granö, Helsinki 1931.

Finnland, Estland, Lettland, Litauen von M. Friederichsen. „Jedermanns Bücherei". Breslau 1924.

Litauen. Gründzüge einer Landeskunde von H. Mortensen. Hamburg 1926.

1. TAANI.

Läänemere edelapoolses suudmepiirkonnas sirutub Lääne- ja Põhjamere vahele pikk Taani ehk Jüüti poolsaar, mis ühes sellest idas leviva laialdase Taani saarestikuga seob Kesk-Euroopat Skandinaaviamaadega. Ümber poolsaare põhja- ja loodeotsa käib võrdlemisi lai Skagerraki ja Kattegati väin, mis aga Taani saarestikus hargneb keerukaks väinastikuks. Looduslikult on Taani seotud Kesk-Euroopaga, rahvastikult ja kultuuriliselt moodustab aga Fennoskandia osa, kuuludes lisaks asendilt Läänemeremaade hulka.

Jüüti poolsaare peatelje moodustab põhja—lõuna-suunaline moreenseljastik, mis on nn. Balti seljastiku läänepoolseimaks järguks. Seljastik kulgeb piki Jüüti poolsaare idaserva, kuhu on koondunud suuremad kõrgused, kuna poolsaare lääneosa on pikkamööda Põhjamere alla laskuv madalik suurte rannalõugaste, liivasäärte ja luidetega. Idapoolse seljastiku kõrgeimad kingud kerkivad 160—170 m-ni üle merepinna, olles kogu Taani kõrgeimaiks kohtadeks. Taani on seega üldiselt madal ja tasasevõitu maa, kus maastikupildis toob vaheldust mere ja maismaa keerukas läbipõimumine saarestikus, asustuse tihedus ja maa viljakas ning hästiharitud ilme nägusate jõukate talude, korralikkude teede ja meeldivate puhaste linnadega. Eriti käib viimane iseloomustus Jüütimaa idaranniku ja Taani saarte kohta, kuna Jüüti seljastik ja seda läänest piirav madal maa on kehvema liivase pinnaga, harvalt asustatud ja enamasti nõmmede ja soode all.

Taani saarte hulgas on kaks suuremat — Sjaelland ja Fyn — ning hulk väiksemaid. Kriidialuspõhjaga maapind, kaetud moreeniga, on siin viljakam ja saared moodustavadki õieti Taanimaa südame. Sjaellandi idarannikul, Taani väina ääres asetseb ka maa pealinn Kopenhaagen. Saarte idarannikuil tuleb kohati kriidialuspõhi kõrgete valendavate järsakutena nähtavale, moodustades omapäraseid maastikulisi nähtavusi. Maapind on kergelt lainjas, randjoon keerukas ja sopiline, liigestatud sügavaist org- ja sopplahtedest.

Taani on pindalalt üks Euroopa väiksemaid riike, kuigi suure tiheduse tõttu rahvaarv tõuseb 3,5 miljonini. Et maavarad puuduvad, siis on Taani eeskätt põllumajandusmaa. Selles elatumisharus on aga Taani saavutanud eeskujuliku maa kuulsuse, eeskätt karjapidamise alal, mille kõrgeväärtuslikke saadusi Taani veab rohkel määral välja tööndusliikesse maisse. Teiselt poolt on aga Taani saarte asend Läänemerest välja viivate väinade ääres soodustanud siin kaubanduse ja meresõidu arengut, mille koondumiskohaks on pealinn Kopenhaagen. Siia toredasse suurlinna on koondunud umbes kuuendik kogu maa elanikkonnast. Kopenhaageni kõrval on Taanis vaid väiksemaid linnu — suuremad neist Aarhus ja Aalborg, Jüütimaa idarannikul.

Taani kõrgeim mägi, Himmelbjerget, Silkeborgi lähedal, Jüütimaal.

Jüüti poolsaart mandriga ühendaval kaelal, nn. Põhja-Šlesvigis seguneb taani asustus lõunast siia ulatuva saksa asustusega. See ala kuulus vahepeal Saksa riigi külge, kuid on maailmasõjale järgnenud piiride õiendamisel antud jälle tagasi Taanile. Lisaks emamaa aladele kuulub Taanile veel Grööni maa (idaranniku üle käib vaidlus Norraga) ja Fär-saared, kuna varemini samuti Taani külge kuulunud Island on nüüd vaid personaalunioonis Taaniga. Grööni maa suurendab oma valdava ulatusega küll tublisti Taani maade pindala, kuid elanikke on siin vaid 17 000. Ka Fär-saarte elanikkude arv ei ole kuigi suur — 24 000, nii et olulisim tähendus on ikkagi Taani emamaa 3,5 milj. elanikul.

ÕITSEV MAA.

Merest piiratud haljendav Taani.

Taani kuningriik koosneb osalt Jüüti poolsaarest, osalt Kattegatis ja Läänemeres asetsevaist saarist, millest tähtsaimad on: Sjaelland (siin asetseb ka pealinn Kopenhaagen), Lolland, Falster, Möen ja Amager Taani väina ja Suur-Belti vahel ning Fyn, Langeland ja Ärö Suur- ja Väike-Belti vahel ning viimaks kaugemal Läänemeres kaljune Bornholm. Taani on Euroopa üks väiksemaid maid, ent ta haritud, arukas ja töökas rahvas on suuresti edenenud nii majanduslikes kui kultuurilisis oludes.

Esimene mulje, mida saavad võõrad Taanimaast, on ta väiksus. „Väike Taani", „Taani on väike maa", öeldakse sageli. Isegi üks taani oma luule-

Roskilde toomkirik Taanis.

Vaade Kopenhaageni loomaaiast.

tajaist, rännates kaugel idamaal, saatis oma kodumaale kuuma igatsuslaulu, nimetades Taanit „väikeseks, vaeseks maaks". Tal ongi omast kohast õigus. Loodus pole kinkinud Taanile kuigi suuri varasid. Selle maapind on kohati kehv ja viljatu ja ta maastikuilu pole kuigi valdav ega suurejooneline. Ent siiski annab ta elatist ja pealegi õige rikkalikult oma elanikele, kes on sügavasti kiindunud oma kodumaasse.

Taani on väike maa, pindalalt on ta Eestist pisut väiksem, aga elanikke on seal siiski kolm korda rohkem. Ka Taani maastikus valitsevad kuidagi väikesed mõõtmed ja jooned. Seal pole suuri mägesid, vaid ainult ümmarikke künkaid, mis ei kerki üle 150—175 m merepinnast, seal pole suuri jõgesid, vaid ainult ojad, ei valdavaid koski ega suuri metsi, isegi mitte korralikke järvi, vaid ainult väiksemaid järvikuid.

Taanis on siiski ka üks suur asi ja see on meri. Taani on väike, aga meri on suur ja lai ja meri on ikka olnud mitte üksnes taanlaste sõbraks, vaid osa nende olemusest, nende elu uhkus. Kes õpib lähemalt tundma taanlasi, märkab peagi, et selle väikese maa elanikud, kes on saanud alati vaadelda ulgumere laia veevälja, on ka ise laia silmaringiga ja suurte aadetega, elav ja valvas rahvas.

Vähe on maailmas maid, mis oleks nii lähedases ühenduses merega, nagu seda on Taani. Ainult ühelt küljelt, Saksamaa poolt, liitub Taani vahenditult Euroopa mandriga. Mujal ümbritseb teda igal pool meri, mis vahel tormab rannikuile, ähvardades kõike uputada, kuid vaikseil suvepäevadel

Kopenhaageni heatujulised kalanaised.

loksub jälle pehmelt vastu valgendavaid liivarandu. Läikivad väinad piiravad haljendavaid saari ja loendamatud lahed liituvad nii lähedalt maaga, et pole hõlpus märgata piiri maa ja mere vahel.

Taani maameeste soontes voolab merimehe veri, mitmedki taani merimehed on maameeste pojad ja üldse tundub kõigis taanlasis veel vanade viikingite verd. Inglismaa ja Prantsusmaa rannikuil on säilinud veelgi mälestisi taani viikingite retkist. Valgeverelised, sinisilmalised jüütid, kes 7. sajandil läksid vallutama Inglismaad, segunesid selle maa ürgelanikkudega nii suurel määral, et nende kahel pool Põhjamerd elavate rahvaste juures võib veel nüüdki leida väga palju sarnasust nii keeles kui välimuses.

Taani ajalugu, mis ulatub tagasi muinasjutuliste hiiglaste ja tontide ajani, on muistsest ajast peale olnud merirahva ajalugu. Rikkalikult liigestatud rand tuhandete väinade ja lahtedega ning heade sadamatega tegid Taani sõjakate merisõitjate peljupaigaks ja hilisemal ajal merisõidust elatuva rahva kodumaaks. Merelt tulles võib märgata igal pool rannikukinkudel kerkivaid vanu haudu, mis kõnelevad oma vaikset, aga võimsat keelt viikingihõimust, ja lahtede ning väinade randadel viikuvad väikesed madalad majakesed kõnelevad neist toiminguist, mida praegusel rahvastikul on merel, kui ta läheb lüpsma „sinist lehma", nagu Taanis öeldakse, mõeldes selle all tursa, punakammelja ja heeringa püüki ümbritseval kalarikkal merel.

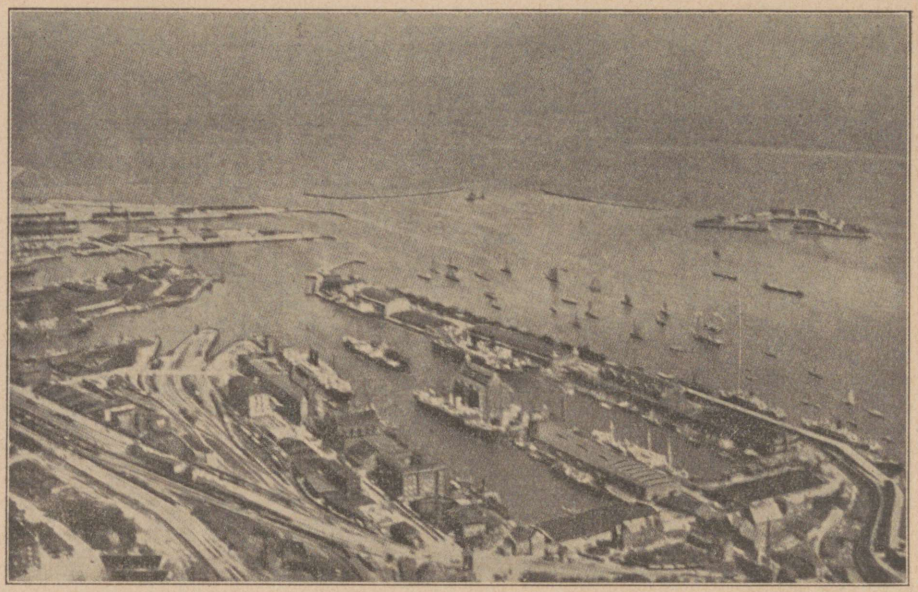

Kopenhaageni vabasadam linnulennult.

See pool, millega Taani käändub suure maailma poole, on nii karm ja sünge, et mitte ükski Põhjamere poolt tulija ei võiks uskuda, et selle „raudse ranniku" taga peituks ilusaid, armsaid paiku ja vaikseid idüllilisi maastikke. Jylland, „peamaa", nagu üks taani luuletaja seda nimetab, pöörab Põhjamere poole lõputu rea paljaid, tuulest uhetud liivajoomi, „klittereid", alates maa lõunapiirilt ja lõpetades selle põhjapoolse tipuga, kus „Grenen" pöördub mere poole, et kaduda vee alla alles kaugel merel, merisõidule hädaohtliku Skageni madaliku kohal. Umbes 400 km pikkune ja 8—10 km laiune liivavööde moodustab vahva kaitse pealetungiva mere vastu. Riigi abil ja valve all on kogu sellele alale külvatud liivataimi siduma tuiskliiva, et see ei peidaks laiemaid alasid ega hävitaks maaharimise võimalusi. Skagenis asetseb veel vana, pooleldi liivasse mattunud kirik tunnistuseks liikuvate luidete tegevusest, ja Fanös, Taani läänerannikul, kus vanemad naised praegugi veel tarvitavad rahvarõivaid, seob rahvas väljas töötades pea rätiga kinni ja peab suu ning sõõrmete peal musta rätikut kaitseks tuiskliiva eest.

Taanlased nimetavad Põhjamerd Läänemereks (Västerhavet). Lakkamatult veerevad selle lained Jüütimaa läänerannikule ja vee jõud kulutab, ihub ja uuristab maad nii, et riik on pidanud astuma võitlusse mere vastu. Suured lainemurdjad kaitsevad nüüd pikki alasid rannikust, vaiaridadest toetatud valdavad betoonpaisud, mis ulatuvad 100 m kaugusele merre. Iga lainemurdja maksab umbes 60 000 krooni ja Taani riik on ohverdanud miljoneid, et takistada rahutut merd röövimast maad.

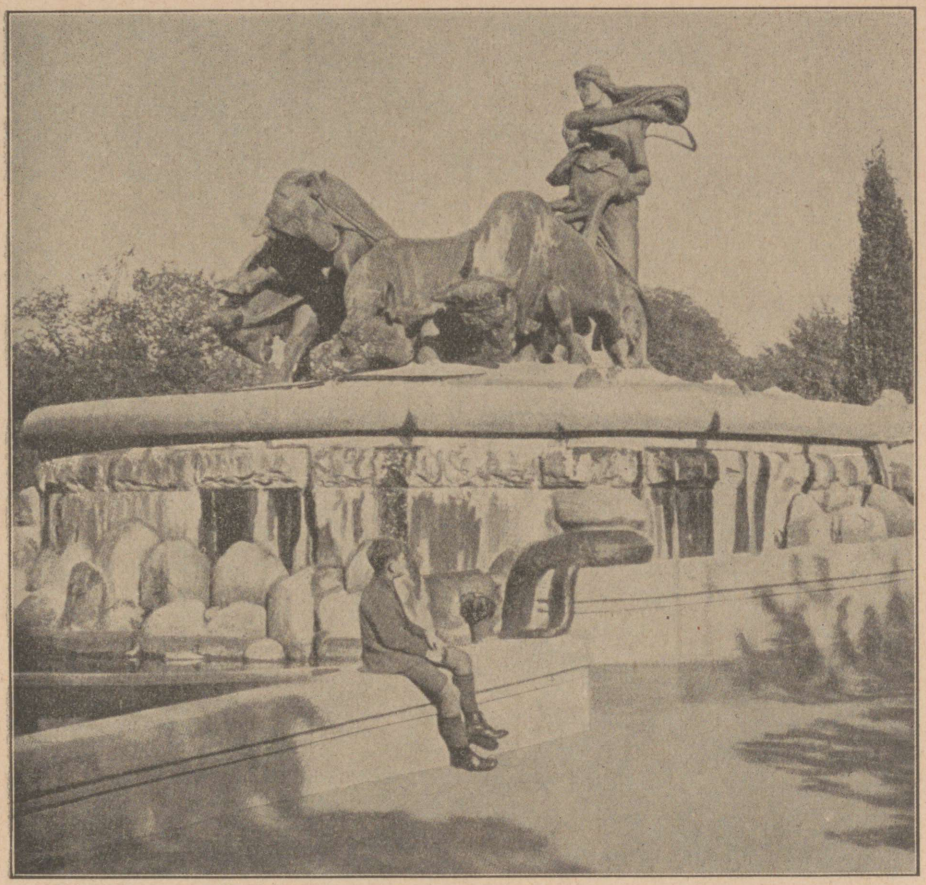

Purskkaevu allegooriline kujurühm Kopenhaagenis, mis esitab Taanimaa muinasjutulist sündi kündmisel.

Põhjamere rannik on väga hädaohtlik merisõidule. Aastail 1858—1885 ajas tuul Jüüti lääneranniku 1500 laeva, mis pani otsima abinõusid merisõidu kindlustamiseks. Nüüd seisab seal tuletorn tuletorni kõrval — mõned neist kuuluvad maailma suurimate ja võimsaimate hulka. Tuletorne on nii tihedalt, et sageli on näha kaks ja enam tuld korraga. Piki rannikut on korraldatud tervelt 60 päästejaama ja taani kalastajad on alati valmis aitama merehädalisi, ka oma elu kaalule pannes.

Jüüti lääneranniku on ainult üks sadam, Esbjerg, ja seda nimetatakse põhjusega Taani väravaks Euroopa poole. Varjatud Fanö saarest, see Taani kõige noorem linn on kasvanud ameerikaliku kiirusega. Esbjergi suurepärasest sadamast veetakse aastas sadade miljonite kroonide eest põllu- ja karjasaadusi Inglismaale ja teistesse meretaguseisse maisse ja siia kuulub ka rohkearvuline kalastuslaevastik, mis toimetab suurkalastust Põhjamerel.

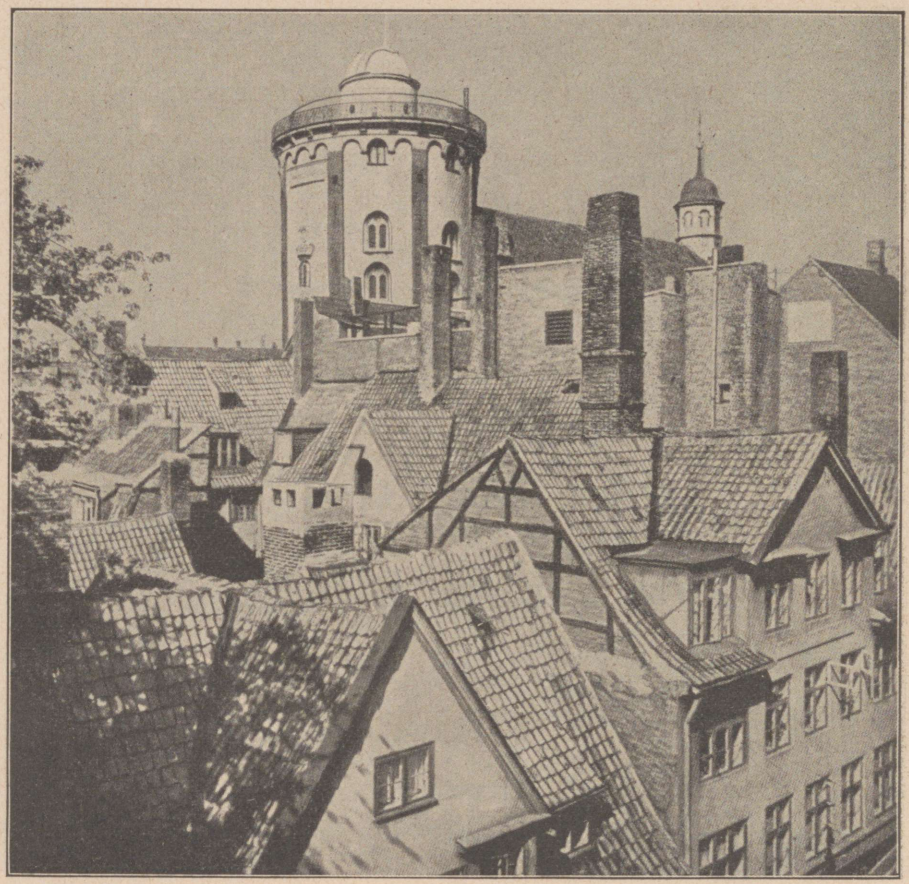

Kuulsa täheteadlase Tycho Brahe tähetorn Kopenhaagenis.

Liivaluidete taga on maapind paiguti väga viljakas, ent siiski peidavad laiu alasid viljatud nõmmed. Mõni peab vist Jüütimaa nõmmemaastikke üksluisiks ja igavaiks, aga sügisel kanarbiku õitsemise ajal, liblikate lenneldes ja metsalõokeste lõõritades võib neis märgata omapärast võluvust ja liivaküngastelt avaneb vaatleja silmade ees väga lai vaatepiir.

Selle järel kui Taani a. 1864 kaotas Saksamaale Jüütimaa lõunaosa, on vaesed jüüti talumehed teinud siin oma nõmmedel suurepärase vaikse kultuuritöö. Nad on kuivatanud soid, istutanud metsa ja kündes üles liivaaluse kõva roostekihi, harinud suure osa nõmmedest viljakaks põllumaaks. Neid töökaid, sitkeid maamehi kutsutakse „nõmmekangelasteks" ja selle nime on nad küll ära teeninud, sest oma tööga on nad suurt kõmu tegemata teinud kaasa seda vaikset, visa võitlust, mille tunnussõnadeks on: „Mis väliselt kaotatud, selle peab võitma tagasi sisemiselt."

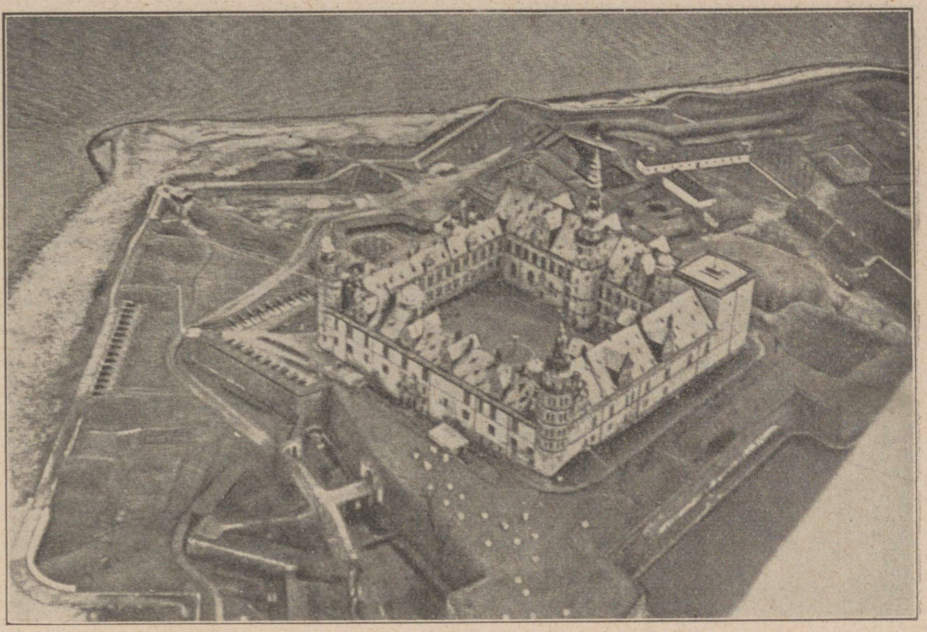

Kronoborgi loss Helsingör'is, saanud kuulsaks Hamleti loo kaudu.

Jüüti sisemaal asetseb Taani kõige vanem linn Viborg, kus on vana mälestusrikas toomkirik, samuti üks Taani kõige nooremaid linnu, Silkeborg, võluvalt ilusal kohal, piiratud järvikuist ja kanarbikuga kaetud künkaist.

Kohe kui Skagerraki tulles kääńduda Skageni tuletorni kohal ümber Jüütimaa põhjapoolse tipu, muutub Taani loodus täielikult. Sama maa, mis läänes näitab ainult kurbi ja tühje liivaluiteid, paljastab siin hoopis sõbralikuma näo. Siin moodustavad tüüpilise maastiku pehmed rannad haljendavate küngastega, viljakad põllud, haljad pöögimetsad ja igal pool künkail väikesed õlgkatustega maatalud või külad. Kui Jüütimaa läänerannikul on ainult üks hea sadam, leidub idas rohkesti sügavaid lahti, mille kaugeisse soppidesse on linnad end omal ajal peitnud, et hoiduda meriröövlite ahnete pilkude eest. Ainuke Ida-Jüüti linn, mis asetseb otse mere ääres, on Taani suuruselt teine linn, Aarhus, umbes 80 000 elanikuga.

Veelgi viljakamaks ja haljendavamaks muutub Taani, kui liikuda edasi lõunasse Kattegatil seni kui jõutakse selle laialdase saarestikuni, mis moodustab nagu silla Jüütimaa ja Rootsi vahel. Nagu isalik kaitseja kaardub Jüüti neem nende saarte kohale. Kõige lähemal on viljakas Fyn, kus kasvavad pöögid, ümbritsetud veel viljakamaist ja haljamaist väiksemaist saarist. Taani saartest suurim on Sjaelland, kus asetseb ka pealinn Kopenhaagen. Kolm väina, Väike- ja Suur-Belt ning Öresund ehk Taani väin eraldavad

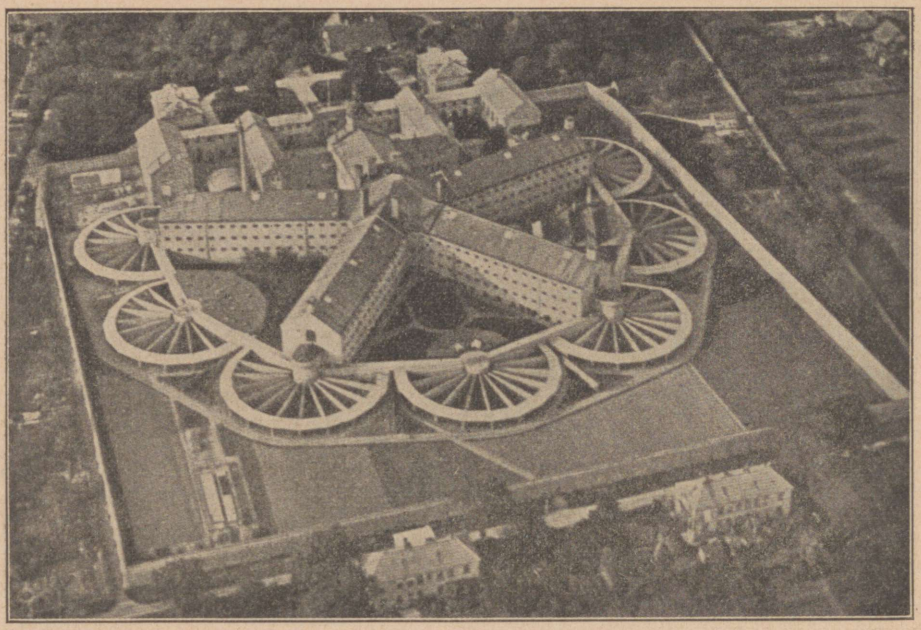

Kopenhaageni suur vangla linnulennult näib nagu mingi hiigla-ratasvärgina.

need saared üksteisest. Ja kaugemal, Läänemeres, kerkib nagu eelvahina maa ainuke kaljusaar, Bornholm, mida sageli kutsutakse „Läänemere helmeks".

On kergesti mõistetav, et nii laiali pillatud maal nagu Taani peab raudteeliikumine olema väga tülikas, aga auruparve ühendus on nüüdsel ajal nii hea, et võib vagunis istudes sõita maa ühest otsast teiseni, pehmete talvede tõttu ei külmu väinad pea kunagi kinni.

On üldiselt teada, et Taani seisab või ja peekoni väljaveo poolest maailmas esikohal. See on seda imelikum, kui võtta arvesse, et Taani pole sugugi eriti viljakas maa. Põllumaa headus on küll keskmine, kuid põllumees on siiski sunnitud tegema kõvasti tööd, et saada vähegi korralikku saaki. Taani riigi jõukus põhinebki suurel määral põllumeestel, keda riik peab täie põhjusega tänama, kui pidada silmas taani põllumehe töökust, rahulolekut ja sitkust.

Kaks viiendikku Taani elanikest on põllumehed ja maa on tihedalt üle külvatud suuremate ja väiksemate taludega. Väiketalude arv on üha kasvamas, sest maaseadusega on hõlbustatud suurtalude ja mõisade tükeldamist. Isegi kõige väiksemate kohakeste pidajad, kes võivad müüa ainult mune, saavad oma tooteist siiski päeva kõige parema hinna. Nii ongi põhjust suurendada iseseisvalt elavat maa rahvahulka nii palju kui võimalik. Ja et taanlased, hoolimata sellest, et elavad nii laiali pillatud maas, on taibanud üksmeele ja ühistöö suurt tähendust, on nende jõukus kasvanud nobedasti. Taani põllumehed on näidanud maailmale, kui kaugele võib ühise tööga jõuda.

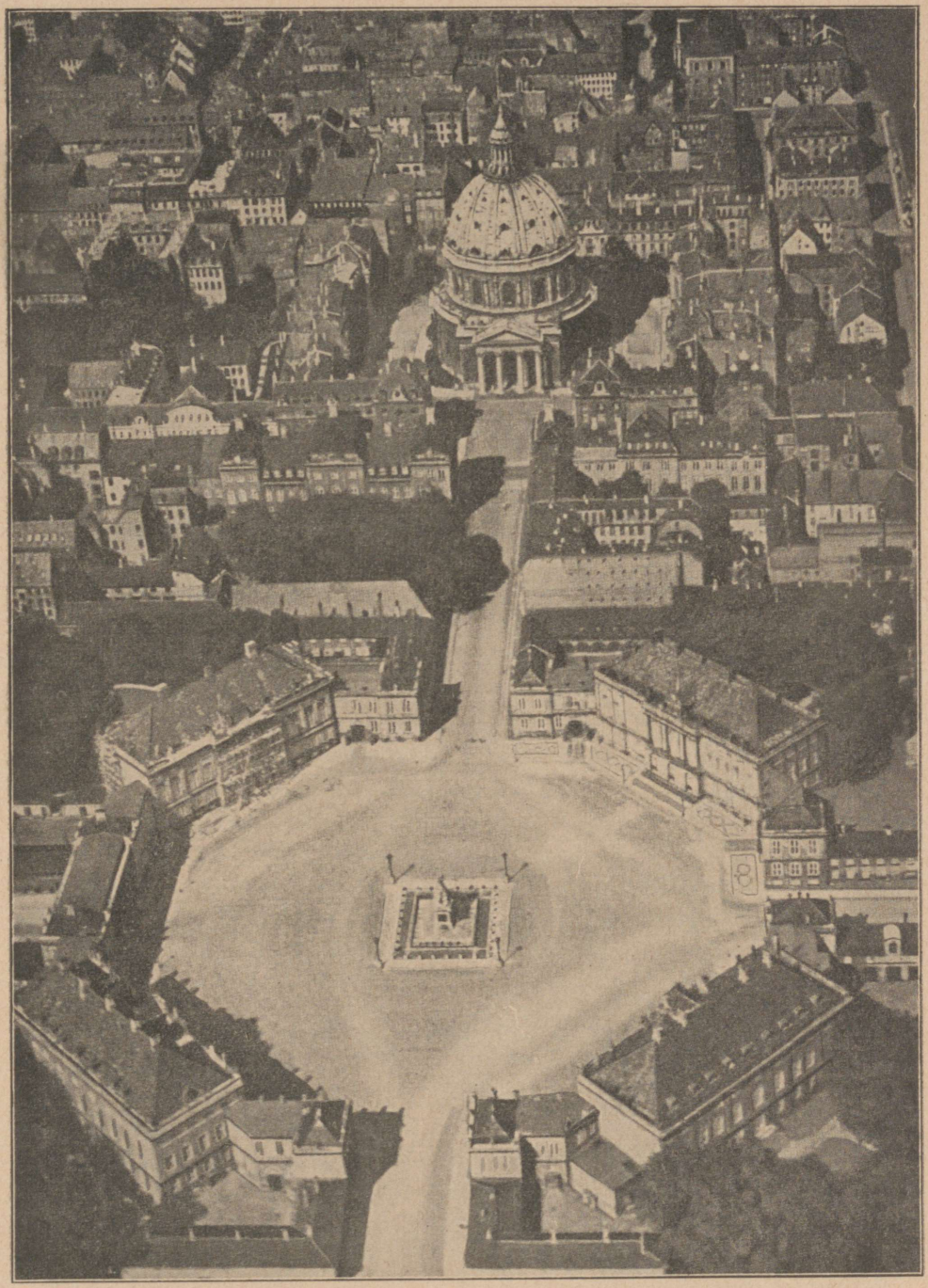

Lennuvaade kuningalossile (esiplaanil) ja Marmorkirikule Kopenhaagenis.
Kuningalossi ehitised piiravad korrapärast kaheksanurkset keskset väljakut, mida ilustab kuningas Frederick V mälestussammas.

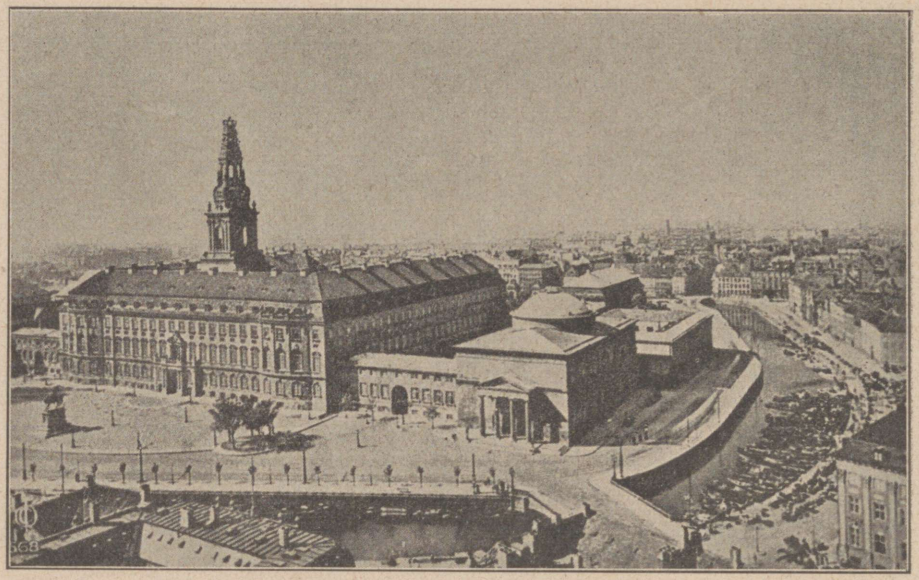

Christiansborgi loss Kopenhaagenis.

Igal hommikul liiguvad piimavankrid läbi terve maa, korjates kokku äsjalüpstud piimaga täidetud piimanõud, mis ootavad igal pool talude ja saunade ees, ja viivad need ühispiimatalitusisse, kus koor separeeritakse ja tehakse võiks; kooritud piim saadetakse taludesse tagasi ja tarvitatakse sigade ja vasikate jootmiseks. Samuti tehakse munadega. Iga kolmas või neljas päev tuleb munamees, korjab munad kokku, mis siis sorteeritakse, tembeldatakse, pakitakse korralikult sisse ja saadetakse ostjaile ümber kogu maailma. Ka sigadekasvatus on korraldatud Taanis väga hästi. Loomad tapetakse ühistapamajades kõikide reeglite kohaselt ja saadetakse Taani kõige suuremale ostjale Inglismaale just säärasel kujul, nagu inglane soovib saada oma „peekonit".

Ühistegelikus liikumises on Taani sammunud eesotsas. Umbes 4000 ühistegelist ettevõtet, neist 1200 piimatalitust, aitab ja toetab taani põllumeest, andes abi nii väikesele kui suurele. Ühistegeliste ettevõtete järelevalve all, kes ei luba ühelgi liikmel valmistada ega tuua halba kraami ja rikkuda nii nende minekut, on väljaveokaubad saavutanud sedavõrt kõrge ja ühtlase kvaliteedi, et selle poolest ei suuda ükski maa võistelda Taaniga.

Kogu rahva põllumeesteklassi ühteliitumine pole muidugi toimunud äkitselt, vaid see on pikaldase arenemise tulemus. See on olnud võimalik vaid seetõttu, et taani põllumees on arukas, hoolas ja austab seadust. Ta on sedavõrt haritud ja arenenud, et kohe, kui teadusmehed Kopenhaageni polütehnikumis,

Kopenhaageni raekoda ja selle esine väljak.

Nn. „kruvitorn" Kopenhaagenis.

põllumajandusülikoolis või katsejaamades avastavad mõne uue tööviisi, on põllumees valmis võtma neid tarvitusele oma majapidamises.

Kõige suuremat au selle kõrge haridusliku järje põhjendajana tuleb anda Taani rahvaülikoolidele ja nende loojatele Grundtvig'ile ja Kold'ile. Viimane asutas esimese rahvaülikooli, rajades selle Grundtvigi põhimõtteile. Võib öelda, et rahvaülikoolid on andnud Taani rahvale sedavõrt põhjaliku hariduse, et selle abil on taanlased tõusnud Euroopas kultuuriliselt esirinda ja arenenud tõesti vabaks ning demokraatlikuks rahvaks.

Taani on põhiseaduslik monarhia ja igapidi hästikorraldatud riik. Muulane peab vaid imestlema seda vaba ja loomulikku viisi, kuidas igaüks kohtleb teist. Kõik harrastavad ühiskondlikke asju ja päeva põlevaid küsimusi. Taanlane pole loomult sentimentaalne, ta ei austa liiga palju autoriteete, kuigi ta on iseloomult lojaalne ega taha teiste eestkostmist. Ta peidab oma tunded kerge iroonia maski alla ja „taanlase irvitus", mis iga kord ei meeldi kõige tõsisemaile inimestele, aitab ta üle nii mitmestki raskest seisukorrast, kus raskema iseloomuga isikud masenduksid. Nagu vaikne oja, mis jookseb läbi haljaste niitude, on ka tema heatahtlik ja lahke, ja nagu suur meri ümbritseb sülena seda väikest maad, nii on ka taanlase elu nagu segu ülevaist, suurist mõtteist ja äripäeva tööst.

Välismaalasele tähendab Taani sageli sama kui Kopenhaagen, maa

Kopenhaagenit on nimetatud jalgratturite linnaks.

Lilleturg Christiansborgi lossi eelsel väljakul.

pealinn Öresundi väina ääres. See on Põhjamaade suurim linn, kus ühes eeslinnadega elab 730 000 elanikku, seega umbes viiendik kogu Taani elanikkonnast. Vaevalt on ükski teine pealinn nii suurel määral rahva vaimse ja ainelise kultuuri keskuseks. See on maa süda ja aju. Seal on Taani valitsus ja kõrgemad ametikohad, kõik tähtsamad haridusasutised, nagu ülikoolid ja muuseumid; Kopenhaagen on ühtlasi maa kaubanduse ja tööndu se keskkohaks ja selle sadam on Taani suurim ning kõige paremini varustatud. Kopenhaagen on üks meeldivamaid, võõrastevastuvõtlikumaid ja mõnusamaid linnu, mis oma suurepäraste kunstikogude, teatrite, heade restoranide ja kuulsa lõbustuspargi Tivoliga meelitab igal aastal enda poole tuhandeid huvireisijaid, eriti Rootsist ja Soomest.

Hardangeri tundrud Skandinaavia mäestiku keskosas.

2. ROOTSI.

Rootsi võtab enda alla Skandinaavia poolsaare idapoolmiku, ulatudes Kattegatist ja Taani väinadest kaugele põhja Lapi tundruteni. Jäämerest lahutab teda siiski Norra põhjapoolne rannikumaa. Nii on Rootsi pööratud peamiselt Läänemere poole, ulatudes vaid oma edelaservaga Skagerraki kaudu Põhjamere äärde. Rootsi Läänemererannik on aga valdava ulatusega — Põhjalahe pärast Skåne lõunatipuni üle 1500 km.

Siit rannikult tõuseb maapind vähehaaval läänesuunas Skandinaavia mäestiku poole, mida mööda käib enamal ulatusel piir Rootsi ja Norra vahel ja mis tähtsa ilmastulise piirivööna lahutab ühtlasi Läänemeremaid merelisist Atlandimaist. Kõrgemad lavad ja seljakud tõusevad siin üle 2000 m merepinnast, kerkides üle metsapiiri puuduliku rohu- ja võsataimkattega või päris paljaste kaljuste ja rususte tundrutena. Kohati katavad neid suuremad ja väiksemad liustikud. Sügavad orud suunduvad mägede vahelt alla madalama maa ja mere poole. Umbes 1000 m kõrgusel algavad metsad, ülemal kasemetsade riba, siis aga peagi suured okasmetsad, mis Lõuna-Rootsis asenduvad madalamal sega- ja lehtmetsadega. Metsade vöötmes on maapind juba veidi tasasem, kuigi veel sugugi mitte tasandik, vaid tublisti lainjas kupliline ja seljakuline maa sügavate jõeorgude ja laiade järvenõgudega. Kõige iseloomustavamaks jooneks maastikus on maa kõva kaljune aluspõhi, mis tuleb igal pool kõrgendikes nähtavale. Moodustab ju Rootsi osa kaljusest Fennoskandiast, kus aluspõhi koosneb suuremalt jaolt ürgvanadest graniitidest, gneissidest ja kiltkividest ning ainult väiksemate laikudena esineb maakoore murdumisel alla vajunud ja seeläbi ärakulumisest säilinud lubjakivi- ja muid setteladeid, eriti Kesk-Rootsis. Lugematud praod ja murrangud lõhestavad kaljust aluspõhja. Kesk-Rootsis on suured osad aluspõhjast vajunud alangutena sügavamale, kus nüüd lainetavad suured järved, osalt aga levivad laialdased viljakad savitasandikud. Samasugune savitasandikkude vööde palistab pea kogu ulatusel Rootsi Läänemererannikuid kord kitsamal, kord laiemal ulatusel. See on jäljeks pärastjääaegse mere tegevusest, mis kattis laial ulatusel rannikuid ja Kesk-Rootsi madalikke. Viimaste kaudu oli Läänemeri siis koguni otseühenduses Põhjamere ja Atlandi ookeaniga. Selles meres settinud savitasandikud moodustavad nüüd Rootsi viljakamaid põllumaid, kuna kaljused metsamaad on seevastu enamasti kehvad ja viljatud. Siin on peamiseks rikkuseks vaid ääretud metsad ja kaljuses maapõues peituvad maavarad — eeskätt raua- ja vasemaagid. Need on koondunud peamiselt kahte piirkonda — Kesk-Rootsi põhjapoolsesse ossa, nn. Bergslageni ja teiselt poolt Põhja-Lapisse. Bergslageni mäetööndus ulatub tagasi muistsete aegadeni, kuna Lapi „rauamäed" on avastatud ja võetud kasutamisele alles võrdlemisi hiljuti. Praegu moodustavad nad Rootsi tähtsaima maarikkuse. Maakide väljavedu toimub ühelt poolt Luleå sadama kaudu Põhjalahes ja teisalt Narviki sadama kaudu Norra rannikul. Neid sadamaid ühendab kaevanduste kaudu käiv selleks ehitatud raudtee, põhjapoolseim maailmas.

Rootsi lõunaots, nn. Skåne poolsaar, on muust Rootsist erineva pinnaehitusega, sarnanedes enam Taaniga. Siin on aluspõhjaks suuremalt jaolt nooremad kriidiajastu setted, mille vahelt kerkivad loode — kagu-suunaliste seljakutena esile vanema aluspõhja joomed. Maa on õige viljakas ja ka hoopis pehmema ilmastuga kui Rootsi põhjapoolsemad osad.

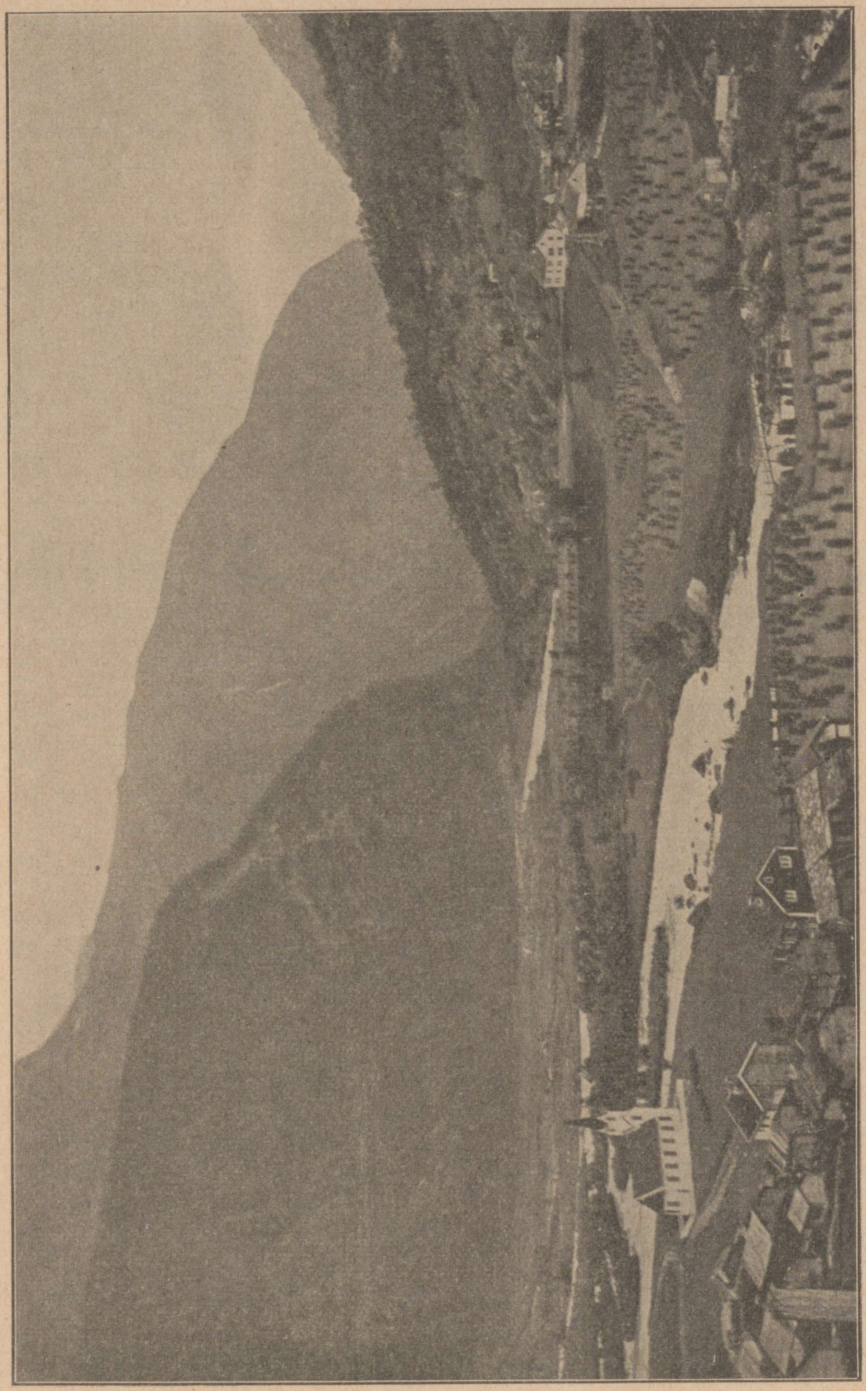

Sognefjordi jätkuks olev viljakas Fortuni org Norras.

Suvine pilt Jotunheimi mägismaalt, Norrast.

Muu Rootsi jagatakse harilikult põhjast lõunasse kolme ossa: Põhja-Rootsi ehk Norrland, Kesk-Rootsi ehk Svealand ja Lõuna-Rootsi ehk Götaland. Norrlandis tulevad eriti selgesti nähtavale Rootsi kolm iseloomukat maastikulist vöödet, nimelt kõrged paljad tundrud, okasmetsade all olev kupliline ja seljakuline maa kõrgmäestiku jalal ja tihedamini asustatud ning rohkema kultuurmaistuga rannikumadalik Põhjalahe ääres. Siit rannikumadalikult hargnevad asustuse ja kultuurmaistu ribad piki jõeorge metsase sisemaa poole. Nende kaudu levib asustus vähehaaval rannikult sisemaa puutumatusse laande. Siin on Rootsi noor kolonisatsiooniala, mis võib mahutada veel hulga uusi asunikke. Rahvaarv kogu selle laialdase maa kohta on alles suhteliselt vähene. Tundrute piirkonnas elavad laplased oma põhjapõtradega, siit algavad sügavaist ja pikkadest tundrutevahelisist järvedest Norrlandi suured jõed, mida mööda metsamaa saadused toimetatakse loendamatute palgiparvedena alla rannikule, jõesuudmeis asetsevaisse saeveskeisse ja väljaveosadamaisse. Viimaseist on tähtsaimad Haaparanta, Luleå, Piteå, Skellefteå, Umeå ja Hernösand, enamasti nimetatud vastavate jõgede järgi. Piki rannikut käiv raudtee, merest mõnekümne kilomeetri kaugusel, ühendab jõeorgudesse ja suudmeisse kujunenud asustuskeskusi, hõlbustades ühtlasi läbikäimist Rootsi lõunapoolsemate tuum-aladega. Tähtis on ka mereliiklemine piki Põhjalahe rannikut.

Svealand on Rootsi südamaa suurte järvede ümber ja neist põhja poole. Kõrge tundrute ahelik on jäänud siin juba Norra poolele, Rootsi poolel on vaid keskmise kõrgusega metsamaad ja mere- ning järvedeäärsed viljakad savitasandikud. Läbi Sveamaa põhjapoolse osa voolavad kaks suuremat jõge loodest kakku: Klarälv, mis suubub Väneri järve, ja Dalälv — Põhja-

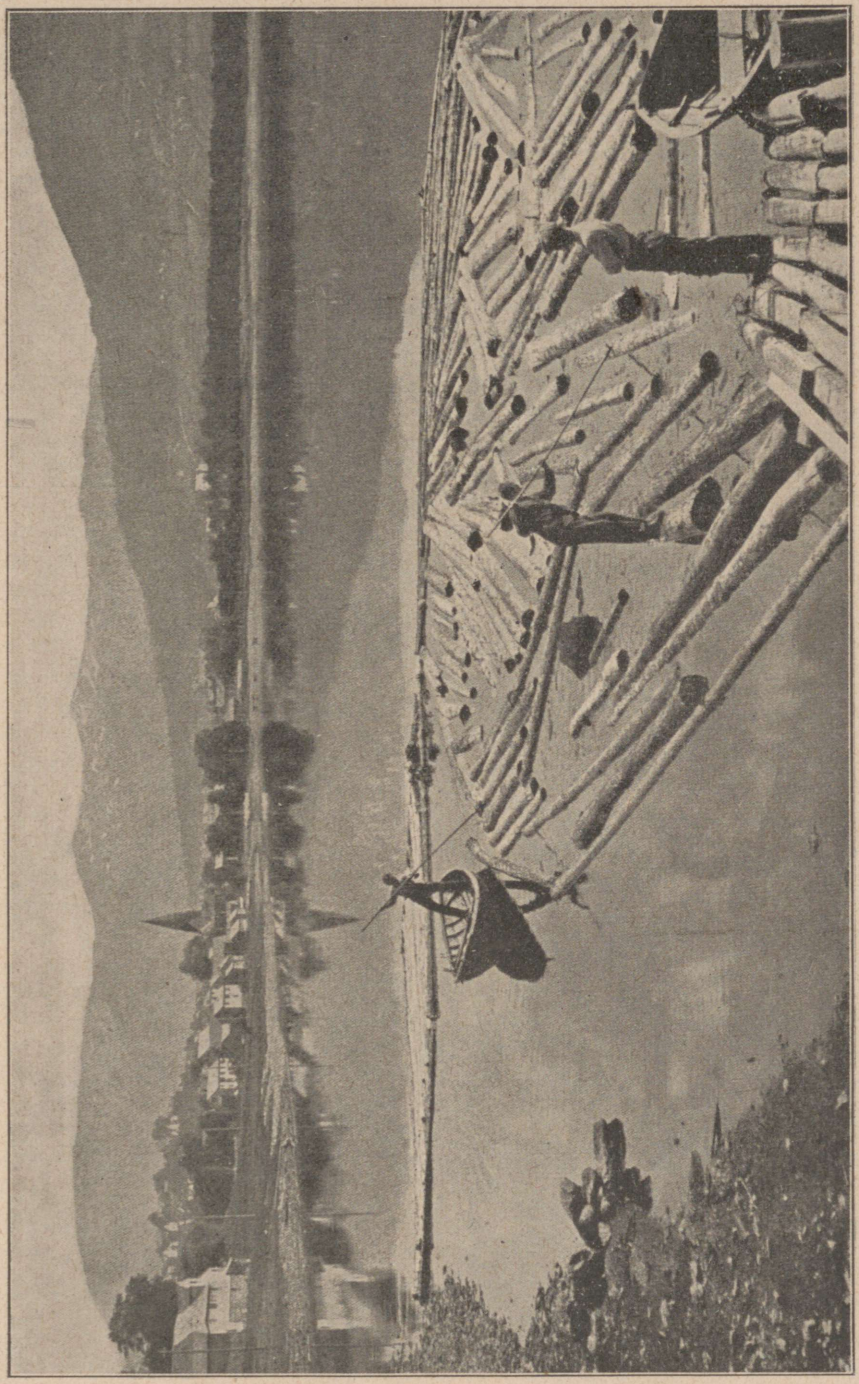

Palgiparvetus Raundalsi jõel Norras.
Tagaplaanil Voss'i linnake.

lahte. Sveamaa põhjaosa, nn. Bergslagen, on vana mäetööndusе piirkond, rohkete suurte kaevanduskeskustega nagu Filipstad, Grängesberg, Falun, Dannemora jt. Ümbruse metsarohkus võimaldas juba ammu maakidest rauasulatamist puusõe abil, nii et rauatööndusel on siin õige vanad juured. Praegu töötavad kaevandused suurejooneliste tehniliste seadistega. Kaevandusettevõtteile kuuluvad sageli laaldased maad ja metsaalad. Svealandi kirdenurga Mälari järve ja Põhjalahe vahel moodustab Upplandi maakond vana ja kuulsa ülikoolilinna Upsalaga. Svealandi lõunaosa suurte järvede ääres on enamalt jaolt madal ja viljakas. Siin ristlevad ja käivad läbi Rootsi tähtsamad raud- ja maanteed ja linnu, aleveid ja külasid levib tihedalt üle maa. Ümber Mälari ja Hjälmari järve asetseb rida tähtsaid tööndusliinnu — Örebro, Eskilstuna, Västerås — ja Mälari suudmes kerkib saartel ja neemedel, väinade ja lahtede ääres toreda suurlinnana Rootsi pealinn Stokholm, mida on nimetatud „Põhjala Veneetsiaks" ja „Mälari kuningannaks".

G ö t a l a n d moodustab Rootsi lõunasse aheneva osa Kattegati ja Läänemere vahel, suurtest järvedest lõunas. Maa põhjaosa järvede ümbruses, Västergötlandi ja Östergötlandi maakonnad, sarnanevad täiesti Sveamaa lõunaosaga: samad viljakad savitasandikud tiheda asustuse ja teedevõrguga, mitmeid suuremaid ja väiksemaid tööndusliinnu, nagu Norrköping, Linköping jt. Huvitava ja omapärase pinnavormina kerkivad siin järvedeäärselt tasandikult suured lavamäed — Kinnekulle, Billingen jt., mis koosnevad lubja- ja liivakiviladememeist, kaetud pealt kõva diabaasikihiga. Viimane ongi hoidnud mägesid ärakulumise eest. Götamaa keskosa — Smålandi maakond — on taas kõrge ja kaljune ning kaetud enamasti metsaga. Kõrgustiku keskne mägi Taberg tõuseb 343 m kõrgusele üle merepinna. Asustus on siin hõredavõitu, suuremad linnalised asulad puuduvad pea täiesti või on koondunud madalamale servaalale Läänemere ääres, nagu Kalmar ja Karlskrona. Götamaa lääneserv vastu Skagerraki ja Kattegati on Rootsi väravaks Põhjamere ja Atlandi ookeani poole. Tähtsaimaks punktiks on siin Göteborgi sadamalinn Väneri järvest välja voolava Göta jõe suudmes, Rootsi suuruselt teine linn ja sadam Stokholmi kõrval. Siit algab tähtis Göta kanal, mis Väneri järve kaudu ühendab Rootsi läänerannikut Kesk-Rootsi peamise asustusala ja Läänemerega. Raudteeliinid ühendavad omalt poolt Göteborgi Norra pealinna Osloga, Stokholmiga ja Lõuna-Rootsi suurima linna Malmöga, kust on omakord auruparveühendus Taani pealinna Kopenhaageni.

Lisaks mandrilistele aladele kuulub Rootsile rida saari Läänemeres, nende hulgas Läänemere suurimad saared Gotland ehk Ojamaa ja Öland. Mõlemad sarnanevad oma lubjakivise aluspõhja, tasase pinnamoe, kõrgete rannikujärsakute, kadakaste karjamaade ja loopealsetega suurel määral Eesti Saaremaaga. Gotland ühes oma pealinna Visby'ga oli keskaja alul tähtsaks kaubanduslikuks keskuseks ja kaubasadamaks Läänemerel. Sellest ajast on pärit Gotlandi ja Visby omapärane vana ehitistik ja rohkearvulised toredad kirikud. Praegu seisavad nad vaid jõuka ja kuulsusrikka mineviku jälgedena meie ees. Gotland on muutunud kõrvaliseks saareks, mis elab oma vaikset idüllilist elu, meelitades enda poole vaid turiste ja omapärase looduse uurijaid.

ROOTSI MAA JA RAHVAS.

Suurtes joontes vaadeldult kujunes Rootsi aluspõhi juba maakera ajaloo varajasema hommiku koidikul ja omandas oma pinnamoe üldjooned nende

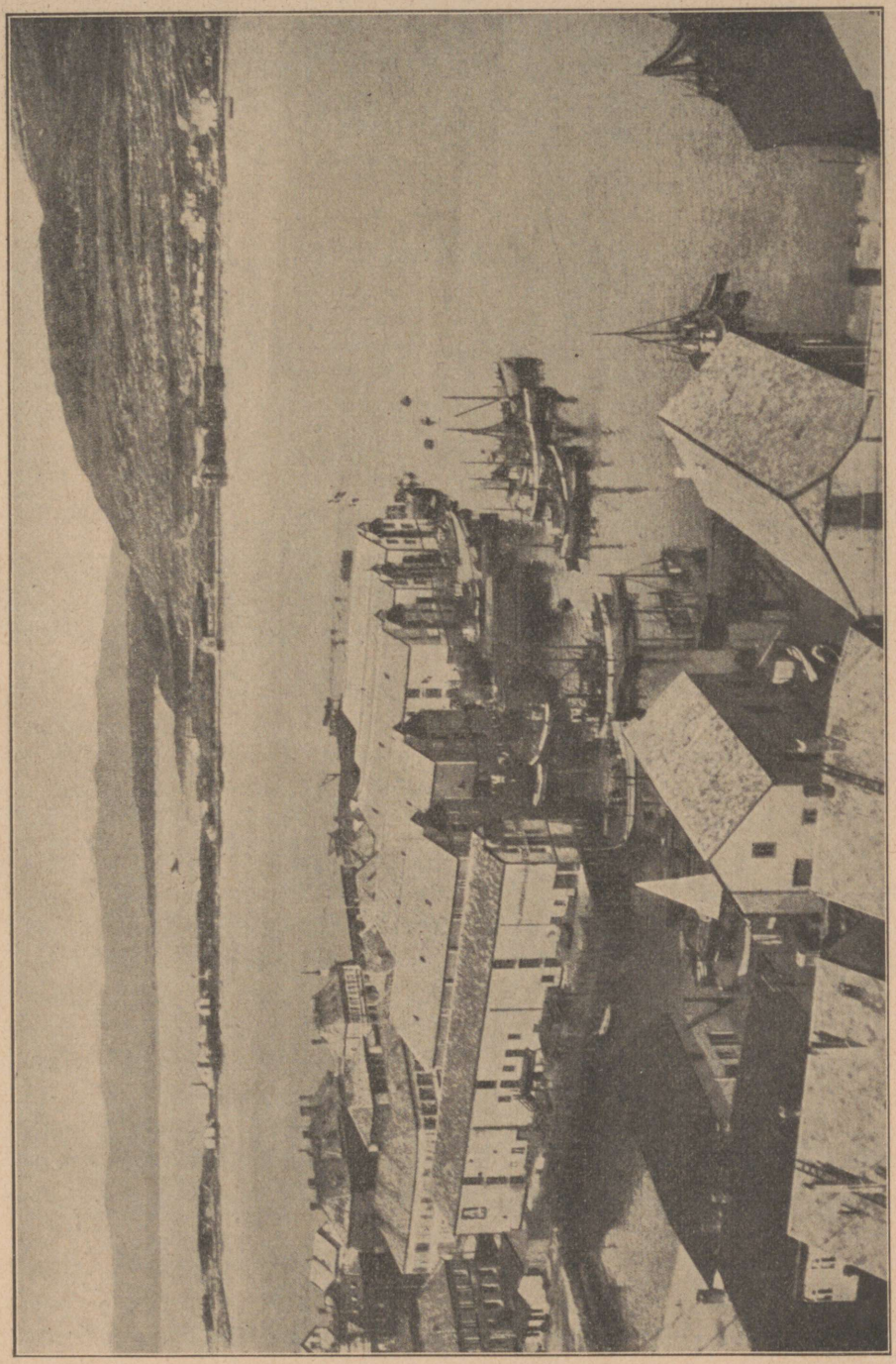

Maailma põhjapoolseim linn Hammerfest Põhja-Norras.

Turistijaam Sylfjället'i tundrul, Jämtlandi maakonnas.

mõõtmatute aegade jooksul, mis olid möödunud enne suurt jääaega. Viimasel ajal ja peale seda ajajärku on kujunenud maa üksikasjalikum pinnamood ning praegune maastikupilt.

Viimane pole igal pool ühesugune — Rootsi on suur ja lai maa, ulatudes põhjast lõunasse 1500 km pikkuselt, mis on sama palju kui näiteks Rootsi lõunaotsast, Malmöst veel Rooma. Ja Rootsi pindala on 450 000 km², mille poolest Euroopas ainult Venemaa, Prantsusmaa, Hispaania ja Saksamaa ületavad Rootsi. Sellel laial alal võib eraldada mõned erinevad peaosad, milliest igaüks esitab teatud valitsevat maastikutüüpi. Prof. Helge Nelsoni maateadusliku liigestuse järgi on neid osi seitse: Skåne tasandik, Ölandi ja Gotlandi saared, Lõuna-Rootsi kõrgustik, Kesk-Rootsi madalik, Põhja-Rootsi rannikumaa, Põhja-Rootsi metsamaa ja tundruteala. Kolm esimest võtavad endi alla peaasjalikult ajaloolise Götlandi ala, neljas langeb umbes ühte Svealandiga ja kolm viimast moodustavad Norrlandi.

Tundruteala.

Tundruteala ulatub Rootsi põhjapoolsest tipust piki Norra-poolset piiri umbes saja kilomeetri laiuse vööna peaaegu Kesk-Rootsi Dalarna maakonnani.

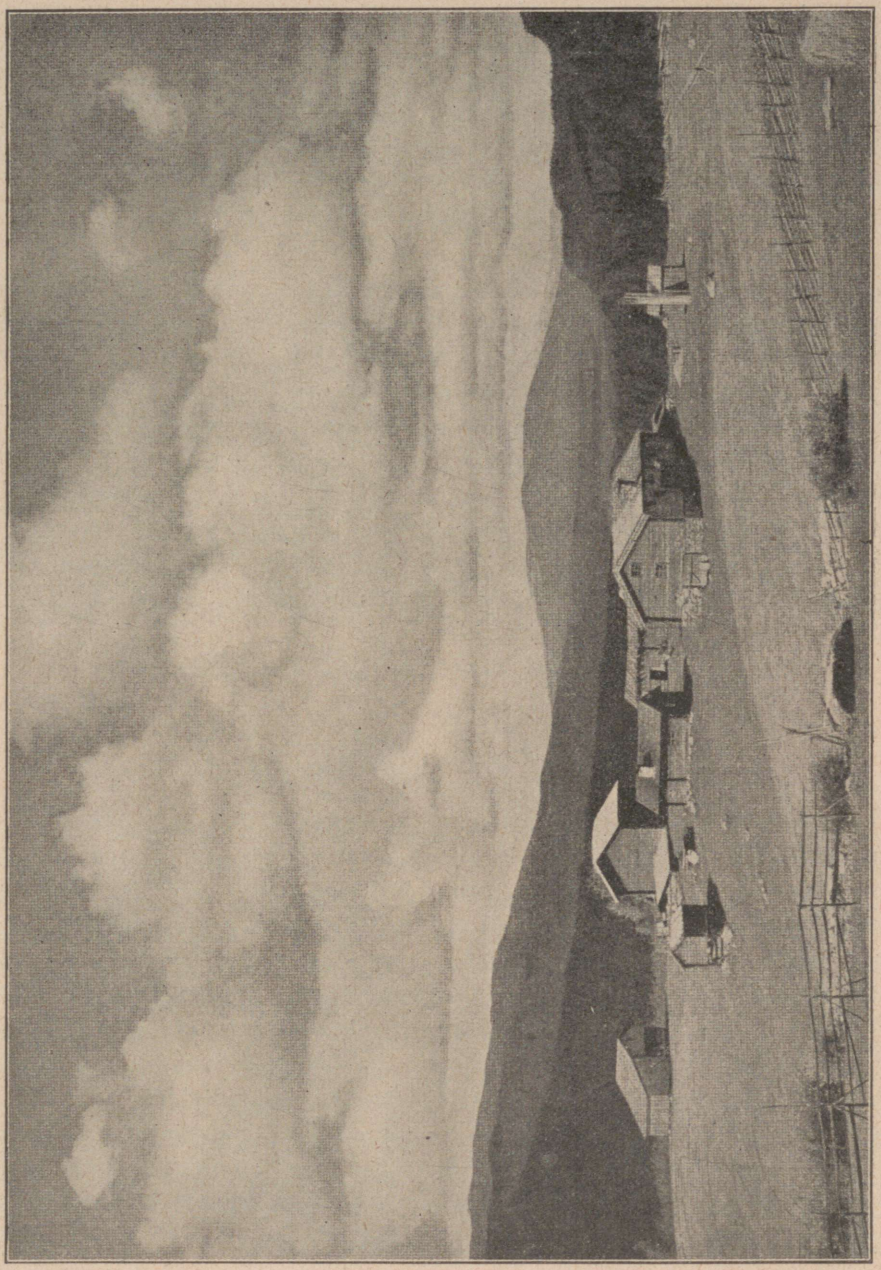

Vaade Rootsi-Norra vahelisele tundrutealale.

See erineb üldiselt väga selgesti ümbritsevast metsamaastikust. Siit poolt vaadates näivad tundrud sageli kerkivat järsu, sinetava müürina vaatepiiril. Tundrute nõlva mööda ronib ülespoole kask — Dalarna maakonnas leidub kaski veel 900 m kõrgusel merepinnast, aga kõige kaugemal põhjas lõpevad

kasetukad juba 400 m kõrgusel. Lõuna pool järgneb kasele kuusk, metsamaa eelvaht, põhja pool mõnikord kidur mänd, mõnikord haab või pihlakas, aga kõige sagedamini on kask üksi. Metsapiirist kõrgemal laiietavad igasugu rohud, jässikpõõsad ja kanarbikutaimestik, samblad ja samblikud ja otse jääliustikkude jalani kasvab väike jäätulikas oma imeilusate lumivalgete, mõnikord õrnroosade õitega. See on tundrutaimestik, mis levib mägede lamedail lagedel ja mille järgi tundrud on saanud oma nime. Taimestik on siin küll kehv ja vähene, aga oma karedas üksilduses omab tundru siiski ülevat ilmet, mis loodusearmastajale jätab ununematu mulje. Suve alul lokkab siin rammusama mullaga ja niiskemail kohtadel imerikas lillede meri, kus sinine gentiana, valge või kollane kivirik ja rhododendron paistavad meile vastu oma pehme läikega, mida ei leidu iga kord isegi soojemail lõunamail. Lillede ilu kaob hiljemini sügisel, aga järelejääv roostepruun, purpurpunane või kullakarvaline lehtedevaip ületab pea kõik, mida loodus muidu värvidemängu alal võib pakkuda. All orgude põhjas, eriti seal, kus kaldaäärne leetemaa on lubjasegane, kasvab lühikese, aga sooja ja pakatava suve ajal taimestik, mis on paiguti pea troopiliselt lopsakas ja tihe; tihedate, helehallide pajupõõsaste keskelt kerkivad kõrgete, laialeheliste rohttaimede suured, imelikult kiirgavad õismikud, hiilates vahelduvates värvides.

Põhja-Rootsi metsamaa.

Tundruteala on kahtlemata maa kõige suurepärasem ja kõige rohkem turiste ligi meelitav piirkond. Kuid teiselt poolt köidab samuti meeli Põhja-Rootsi laialdane metsamaa oma moreenjal maapinnal levivate ääretute laantega, mida siin-seal katkestavad kurvad, ainult valget sammalt, kanarbikku ja tarna kasvatavad sood, loendamatute sääseparvedega suveajal. See umbes 1000 km pikkune ja 100—250 km laiune valdav ala (pindala on umbes 100 000 km^2 ehk ¼ Rootsi kogu pindalast), mis ulatub Soome piirist põhjas Väneri ja Mälari järveni lõunas, peidab eneses mitmedki tähtsamad Rootsi loodusvarad. Metsad on olulisemaks aluseks selle ala laialdasele puutööndusele. Ta äärepoolseil aladel on selle kuulsad rauamaake sisaldavad mäed, niihästi Gällivara, Luossavara ja Kirunavara kaugel Lapis, kui Bergslageni mäed kaugel lõunas. Siia on koondunud ka suurimad, enamasti alles kasutamata veejõuallikad.

Põllumaad on siin seevastu kaunis vähe, enamasti väiksemate aladena järverandadel ja jõeorgudes — Västerdali jõe org on isegi võrdlemisi tihedalt asustatud. Eriasend on Jämtlandi silurialuspõhjaga laval, mille lubjasisaldavusega maa, omal ajal kaetud suurte jää-paisjärvedega, annab võrdlemisi rikkalikku saaki.

Palgiparvede sorteerimisseadis Põhja-Rootsi Indali jõe suudmes.

Põhja-Rootsi rannikumaa ja Kesk-Rootsi madalik.

Metsamaast idas algab Norrlandi peamine asustusala — Põhja-Rootsi rannikumaa, aastatuhandete vanune kultuurmaistu oma viljakate, tasaste lagendikkudega, mis on moodustunud jõgedest merre kantud savi- ja liivasetteist. Põhja-Rootsi rannikumaa laieneb lõunas vahenditult Kesk-Rootsi madalikuks, mis on Rootsi kultuurühiskonna hälliks. See ala ei esine siiski ühtlase, hõlpsasti haritava tasandikuna. Rohkearvulised murrangud ja nihkumised maa koores on põhjustanud tunduva erinevuse üleskerkinud ülangute ja allalaskunud nõgumaade vahel. Kohati, nagu Kolmårdenis ja Vätteri järvest põhja pool olevas mägises piirkonnas, ei ole meri jääaja lõpul ulatunud üle kõrgemate kohtade. Merelaineist puutumata jäänud ebatasastele, kivistele moreenmaile on kasvanud nüüd laialdasi okasmetsi, mis omal ajal lahutasid tasandiku külad üksteisest ja takistasid nii nende liitumist ühiseks politiliseks tervikuks. Teistes kohtades on meri küll ujutanud üle maa ja kandnud ära kivise moreeni, kuid asemele kuhjunud settekate ei ole küllalt rikkalik, et võimaldada lopsakamat taimekasvu, või seegi vähene pinnakate on uhetud ära vooluvetest, nii et all olev kõva kaljune aluspõhi tuleb nähtavale. Selle eest on olnud kaitstud vaid laiade nõgude põhjad, kus aluspõhi koosneb lubjakividest. Lääne- ja Ida-Götamaal, Närkes ja mõningais

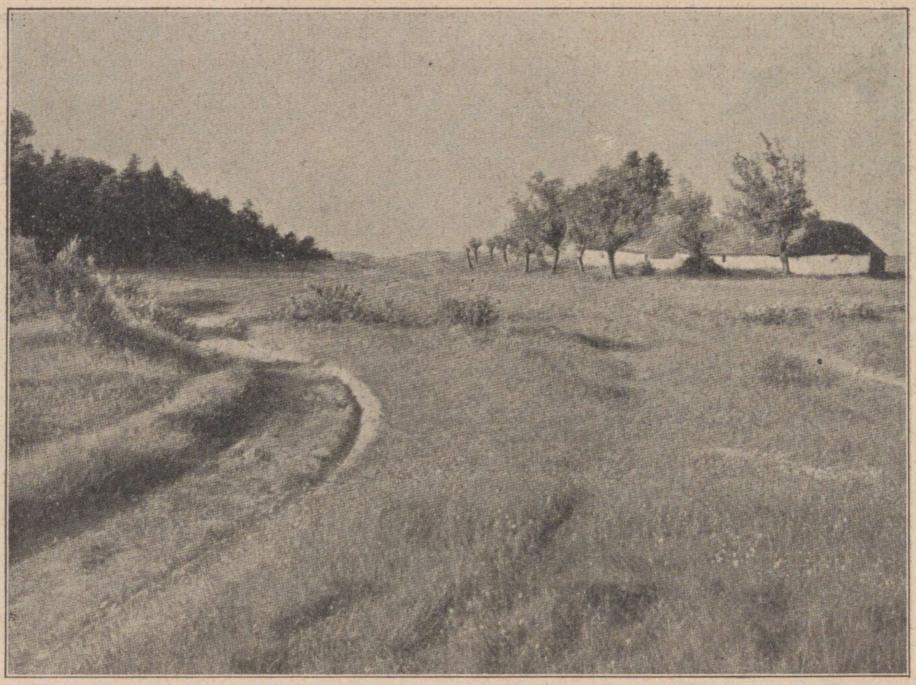

Kaluriteküla Lõuna-Rootsi Skåne maakonnas.

Uplandi osades on nii moodustunud laiu viljakaid tasandikke, kuhu asusid elama Kesk-Rootsi esimesed muistsed elanikud aastatuhandete eest, hakkasid harima põldu ja panid aluse Rootsi riigi kujunemisele.

Lõuna-Rootsi kõrgustik.

Lõuna-Rootsi kõrgustik, mida geoloogilise laadi poolest võib pidada Põhja-Rootsi metsamaa jätkuks, haarab Smålandi — mis on saanud oma nime sellest, et siin oli varemini mitu väiksemat asustusala, mida suured metsad eraldasid üksteisest — ja Blekinge maakonna ning hilisjääaegse mere piirist kõrgemal oleva maa Skånes, Hallandis ja Lääne-Götamaal (Västergötlandis). Ala moodustab põhjas ja lõunas kaunis künkalise, läänes ja idas tasasema kõrgustiku, mille kõrgeim koht (380 m) on Tomtebackenis, Nässjö järvest lõunas.

Siit, samuti nagu teistelt tippudelt on väga ilus vaade laialt üle sinavate seljakute ja läikivate vete loendamatute saarte, laidude, väinade ja lahtedega. Ent väga kivine, raskesti haritav moreenmaa, sageli laialdaste soodega annab maastikule üldjoontes kehva ja karmi ilme ning paneb vaatlejat imestlema

Visby linna Suurturg Gotlandi saarel.

selle sitke hoole ja väsimatu töö üle, millega usinad smålandlased üks sugupõlv teise järel on saanud maast oma kehva elatist.

Ida-Götamaa (Östergötlandi) piirimail ja Läänemere rannikul on loodus lahkem ja naeratavam, maastik vahelduvam ja viljakam. Rohkearvuliste järvede vahel lainetavad siin-seal viljapõllud vanal merepõhjal, mis alloleva lubjakivise aluspõhja tõttu on tublisti lubjakas.

Skåne tasandik.

Veel kaugemal lõunas on Skåne tasandik, Rootsi viljaait, riigi viljakaim ja rikkaim ning tihedaimini asustatud maa-ala. See võtab enda alla umbes poole Skåne maakonnast, kus üldse on 750 000 ehk umbes üks kaheksandik kogu riigi 6 miljonist elanikust. Rahvastikutihedus on siin 68 inimest km^2-l, kogu maal aga ainult 14. Oma rohkete hästiehitatud külade ja talude, mälestusrikaste lossidega, haljendavate pöögisaludega ja varjukate puiesteedega pakub see lai, tihedasti asustatud tasandik veetlevat pilti, mida nii mitmed Skåne luuletajad on ülistanud oma lauludes. Eriti õhtu- või hommikuvalgustuses võib see maastik jätta ka mitte-skånelasele unustamatu mulje.

Öland ja Gotland.

Nagu Skåne tasandikul, nii on ka Ölandi ja Gotlandi saarel märgata veel selgesti mere tegevuse jälgi, kuid siin eeskätt lubjakivise aluspõhja paljaksuhtmise ja kulutamise näol. Ölandi saare moodustab lääne poole kaldev lubjakivilava, mis langeb järsult merre, moodustades siin nn. „läänepanga". See kerkib paiguti otse merest, paiguti aga palistab seda viljakas rannariba põllumaaga. Sisemaal levivad „alvarid", maaharimiseks kõlbmatud kuivad loopealsed, kus lubjakivine aluspõhi tuleb paljana maapinnal nähtavale, ja õhuke mullakiht lohkudes ja süvendusis suudab vaevalt kasvatada kidurat rohtu lammaste ja hobuste söödaks.

Gotlandi maastik pole suurtes joontes vaadelduna palju vahelduvam Ölandi omast ja saart moodustav paelava on siingi kaunis tasane ja üksluine. Ent kus see langeb järsult mere poole, seal on murrutus uuristanud kummalisi koopaid ja kaljumoodustisi.

Ka Gotlandi paelava on üldjoontes kehv ja viljatu ning kaetud tähelepandavalt osalt männimetsadega, kus ei ole rohttaimestikku. Kus aga mullakiht on tüsedam, sinna on levinud hästiharitud põllumaad ning rikkaliku taimestikuga niidud, mis meelitavad siia taimeteadlasi kaugemaistki maist.

Rootsi maastiku üldine iseloom.

On tõsi see, mida üks Rootsi suurimaid luuletajaid on lausunud: „Rootsi pole mingi paraadimaa." Siit läbisõitev muulane, kes rongiaknast näeb maastikke kiiresti mööda libisevat, ei satu just kergesti vaimustusse (kui just mitte viisakuse pärast) sellest väikekünkalisest maast, kus vahelduvad üksteisega kivised koplid ja lahjad põllulapid, nukrailmelised sood, madalakasvulised segametsad. Reisija mõtleb vist küll eneses: vaene ja üksluine maa! Selles suhtes on Rootsi peamised raudteeliinid küll väga õnnetus asendis; need puudutavad tõesti harva päris ilusaid ja suurejoonelisi paiku. Kuid muulasel tarvitseb tulla vaid riigi pealinna, Stokholmi, vete ja saarte linna, mis on kogu maailmas kuulus oma veetleva ilu poolest, või Göteborgi, või matkata selle kahe linna vahel Rootsi sinist veeteed, Göta kanalit mööda, et ta vaimustus muutuks tõeliseks. Ja kes raatsib kalduda suuremaist teist pisut kõrvale, veendub peagi, et Rootsis leidub kõige vahelduvamat loodust ja kõige mitmekesisemat ilu.

Turisti meelt ei köida Rootsis siiski ainult looduse imed. Kõik see, mida Rootsi rahvas on loonud arhitektuuri ja ehituskunsti alal linnades, kirikuis ja lossides, pakub tõepoolest palju omapärast ja vaatamisväärset, inimsoo vanast muinasajast alates eri ajajärkude kultuurilist arengut esitavate mälestusmärkide ja nüüdisaja mitmekülgsete saavutisteni.

Linnadest tuleks kõige pealt nimetada Stokholmi, riigi pealinna, „Mälari kuningannat", ja Göteborgi — „Rootsi väravat läände" — oma valdavate

Eelajalooline linnamägi Ölandi saarel.

sadamatega ja suurepäraste parkidega. Nii mõnigi tahaks meeleldi näha meeleolurikast Visby't, rooside ja varemete linna Gotlandi saarel — nimetatud Läänemere helmeks oma kuulsusrikka mineviku, väärtuslikkude kunstiliste mälestusmärkide ja pehme ilmastu pärast, milles kasvavad lopsakalt pähklipuud, akaatsia- ja mooruspuud ning igihaljas metsviinapuu kasvab kõrgemaks ja tihedamaks kui mujal maal.

Kuigi enamik maa väiksemaist linnadest on praegu tähtsusetud, lõunas on neid hävitanud sõjad, Põhja-Rootsis tulikahjud, nii et nende kõige vanemad ja huvitavamad osad on hävinud, on siiski mitu linna säilitanud omapärase veetlevuse ja huvitavaid mälestisi. Teisi on taas viimastel aegadel ilustatud kunstiesemetega, mis ühelt poolt tõendavad rootslaste loomisvõimet, teisalt aga annavad tunnistust nende heldest käest ja kohusetundest kodukoha vastu.

Ystadi vanad, kõverad tänavad, piiratud omapäraseist võrestikehitisist, Lundi ja Upsala peen kultuuriõhkkond ja teaduslik ilme, Sigtuna vaikne, keskaegne vaikus, Strängnäsi ja Mariefredi idülliline rahu pakuvad nii kultuurikui ka loodusesõbrale meelepäraseid nähtavusi.

Rootsi minevik.

Rootsi on igivana maa, mille tõttu ta ühes oma lähemate naabritega omab Euroopas hoopis erinevat asendit. Sama lugu on Rootsi rahvaga. Aegade lainetus on heitnud teisi rahvaid Euroopa mandril siia-sinna enne kui nad juba võrdlemisi kaugele arenenud kultuuriastmel asusid oma praegustele elukohtadele. Rootslased ühes oma suguvendade taanlastega on aga asunud oma praegusel alal kauemat aega kui ükski muu Euroopa rahvas. Selle asemel on nad ise pannud loendamatuid kordi liikuma võimsaid rahvasterändamiste laineid üle maailma, kuid nende oluline osa, võiks öelda „üdi", on püsinud ikka samal alal, kuhu olid kord asunud nende kiviaegsed esivanemad ja kust nad on siis aeglast ja vaevarikast arenemisteed mööda jõudnud praegusele kultuurijärjele.

Rootsi riigile ja ühiskonnale pandi alus juba kiviajal, s. o. umbes 600 a. e. Kr. — 800 a. p. Kr. Rootsi üksikud hõimud ja külakonnad — teiste sõnadega, igimuistsest ajast peale iseseisev talupojaklass — hakkasid liituma suuremaiks kogukonniks. Lõunapoolsed hõimud liitusid Taani valitsuse alla, kuhu nad jäidki enam kui tuhandeks aastaks. Neid lahutas Lõuna-Rootsi metsane kõrgustik kesk-rootslasist, kes umbes aastal 700 p. Kr. rajasid oma riigi Kesk-Rootsi järvemadalikul. Selgusetu on, kui kindel see esimene riiklik moodustis oli. Igatahes jäi see suuresti varju nende suurte ja teovõimsate üksikisikute kõrval, kes iseloomustavad nn. viikingi-ajajärku 800—1050. Sellele võimsale välistoimingu ajale järgnes taas nõrkusejärk sisemiste riidude, vastuolude ja laostumisega, umbes 1050—1250. Võitlesid

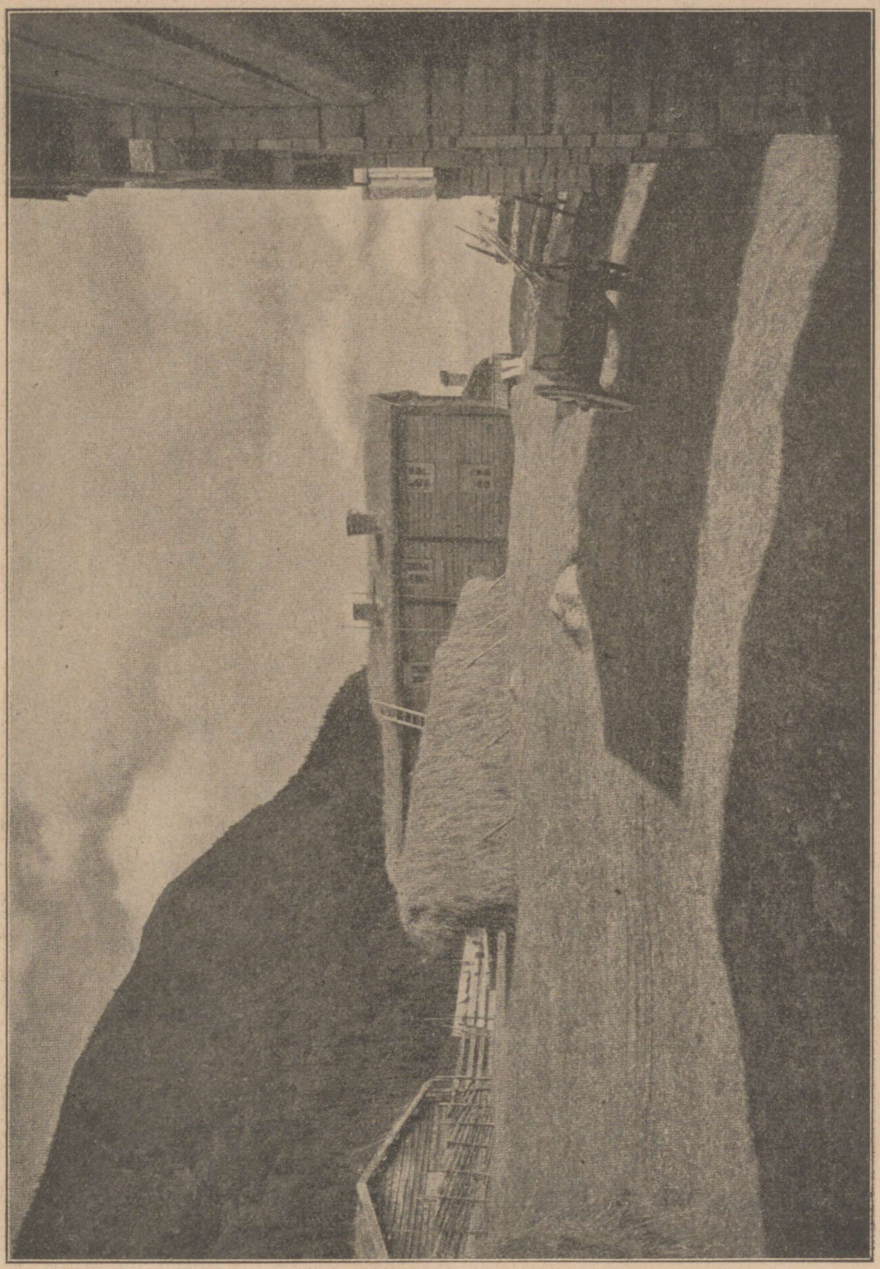

Vana talutõu Lääne-Rootsi Härjedaleni maakonnas.

omavahel maakonnad, samuti ristiusk paganlusega. Nüüd kerkis ühtlasest, oma eluasemega seotud talupojaklassist juhtiv kiht, maad omandav aristokraatia, kelle seast üks sugu, Folkungid, tõusis peagi teistest omalaadseist ülemale. Nende seast ilmus esile mõningaid silmapaistvaid võimukandjaid,

kes ühendasid jälle laialilagunenud maa ja lõid tugeva kuningriigi. Kuid ka selle iga polnud kuigi pikk — kõigest umbes aastasada. Aristokraatia haaras jälle võimu, mida aga nõrgestasid nende omavahelised tülid, lisaks käis 10. sajandi keskel üle maa laastav katk. Rootsi kroonikandjaks kutsuti üks saksa vürst ja ühes temaga tuli rohkesti saksa aadlikke ja kodanikke, mis segunesid rootsi ühiskonnaga. Peagi algas Rootsi ajaloos ainus järk, mil maa oli võõra valitsuse all, kui mitte just vormiliselt, siis igatahes sisuliselt. Taani politiline ülevõim, saksa hansalinnade ja rootsi sisserännanud kaupmeeste majanduslik üleolek, katoliku kiriku raske käsi rõhumas vaimset elu — kõik see iseloomustab Rootsi ajalugu kahe järgneva sajandi jooksul, kuni viimati Engelbrekti ja Sture poolt juhitud vabadusvõitlus viis maa vabanemiseni ja ülesehitamiseni suure Gustav Vasa valitsuse all.

Selle tööd jätkas ta noorim poeg Karl IX ja Gustav II Adolfi valitsemisega algas Rootsi lühike, kuid seda hiilgavam suurusaeg, mis saavutas oma tipu 1658, mil Karl X koondas oma võimu alla praeguse Rootsi lõunaning läänepoolseimad alad, idapoolsed Läänemeremaad ja osa Põhja-Saksamaast. Kuid suhteliselt vähesearvulisel ja kehval rahvastikul (1650. a. 1¼ milj. el.) käis üle jõu pidada nii laialdase riigi kaitsemiseks vajalikku suurt sõjaväge, ja Karl XII lühikese, kuid kuulsusrikaste kangelastegudega täidetud valitsemisaja lõpuks varises Rootsi suurriik kokku. 18. sajandi kahel esimesel aastakümnel kaotas Rootsi suurema osa oma meretaguseist maist, rahvaarv vähenes umbes 10% võrra ja politilisele murdumisele järgnes ka majanduslik kokkuvarisemine. Järgneva sajandi oli Rootsi vaid tähtsusetu ja kõrvalise asendiga väikeriik.

A. 1809 Rootsi kaotas ka Soome, kes oli seni nii sõdurite kui rahaga olnud emamaale suureks abiks ta võidukal riigi laiendamisel. Õnnetu sõja järel loobus Rootsi täielikult aktiivsemast välispolitikast, ja elu omandas siin tüüpiliselt väikekodanliku, pisut ummistunud ilme. Alles XIX sajandi lõpul hakkasid puhuma uued värskemad tuuled.

Peagi hakkas tungima esile uut ettevõtlikkuse ja töökuse vaimu, mis kandis Rootsi nime kaugele üle maailma. Tekkis rida suurettevõtteid, nagu tikutrust, kuullaagritetehas S. K. F., elektriühing A. S. E. A., Ericssoni telefonivabrikud jne.

MILLEST ELATUB ROOTSI?

Meiegi kodumaad külastanud Rootsi kroonprints Gustav Adolf valiti 1929 Inglismaa Cambridge'i ülikooli audoktoriks, mil puhul ta pidas seal tähelepandava kõne Rootsist ja rootslasist. Laename järgnevas kõnest katkendi, milles leiavad iseloomustamist Rootsi majandusliku elu alused.

Heidame nüüd pilku Rootsi ainelisele kultuurile, teiste sõnadega, püüame leida vastust küsimusele: millest elab rootsi rahvas ja millised on tema peamised tulualad?

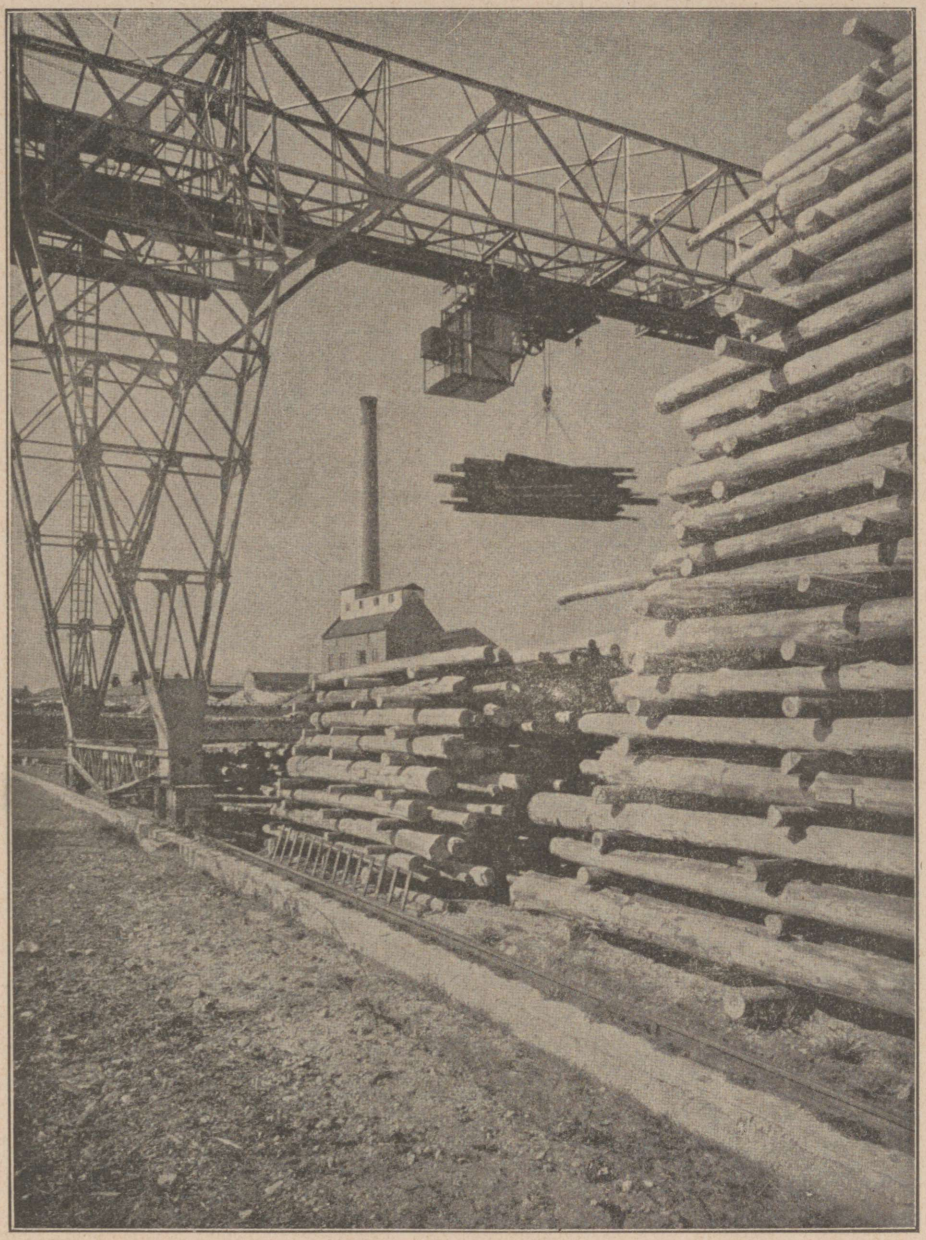

Rootsi paberitööndus.
Hallstavik'i paberitehas Kesk-Rootsi Upplandi rannikul.

Rootsi rahvas oli, nagu mitmete teistegi maade oma, esialgselt põlluharija. Alles võrdlemisi hilisel ajal leidis tööndus meil laialdasemalt maad ja poolehoidu. Võõrais mais arvatakse sageli, et Rootsis on tööndus rahva

peamiseks elatajaks, hoopis tähtsamal määral kui muud tulualad. Inglismaa veab küll sisse meie puumaterjali, tselluloosi, paberit ja mitmeid muid tööndussaadusi. Ent tahaksin siiski juhtida tähelepanu asjaolule, et kui loete oma hommikulehte, mis võib-olla kord on kasvanud Rootsi metsas, siis ei maksaks lasta külmaks minna singist ja munast koosnevat hommikueinet, sest on väga võimalik, et ka need on pärit meie maalt. Põllutöö on nimelt üks meie tähtsamaid tööalasid ja sellest saab oma elatise 40% elanikkonnast. Viimase 50 aasta jooksul on põllutöös läbi viidud mitmeidki suurejoonelisi parandusi, muu seas elektriseerimine, mis on teinud nüüd suuri edusamme. Praegusel ajal võib umbes kolmandik kõigist põllumeestest tarvitada elektrit nii valgustuseks kui jõuallikaks. Peale selle on meil õnnestunud tõsta tunduval määral kõikide viljade keskmisi saake, eriti just nisu oma, mille saak on 40 aasta jooksul suurenenud tervelt 40%.

Kõigest sellest hoolimata ei ole põllumajandus siiski kuigi tasuv. Põllusaaduste hinnad, võrreldes muude hindadega, on praegu väga madalad, mida näeme pea kõigis mais peale sõda. See on valjult arvustades praegu ainuke nõrk punkt Rootsi majanduselus, aga siia on raske midagi parata, sest maa looduslikkude olude tõttu on põllupind suuresti killustatud, mis raskendab ratsionaalselt läbiviidud mehaanilisi tööviise, nagu need on laialdaselt tarvitusel näiteks Kanada laiadel põllulagendikel.

Need, kes tunnevad meid hästi, ütlevad sageli, et rootslasi on raske panna liikuma, aga kui nad on kord käigus, siis on neid jälle pea võimatu kinni pidada. Moodne tööndus on Rootsis 50 aastat noorem kui Inglismaal, aga viimastel aastakümnetel on see edenenud väga kiiresti. Selle üheks tähtsaks põhjuseks on, et rootslased ei valmista üldiselt sugugi teise järgu tooteid, vaid ainult kõige paremat. Ja igal alal võetakse kõige uuemad leiutised kohe tarvitusele. Eriti on nii lugu säärastel aladel nagu telefon, auto, praktilised ja mugavad raudteevagunid, elamud ja eriti haigemajad. Ma ei tunne ühtegi teist maad, kus võib näha nii palju hästiriietatud isikuid, ka töölisklassist. Vahete-vahel võib koguni märgata teatud luksust, eriti võib seda öelda naiste kohta.

Võtame raua, metsa ja rohke veejõu! Anname need loodusvarad rahva kätte, kellel on terav silm tehnilistes probleemides ning hea organiseerimisanne, meie ees ongi kokkusurutud kujul Rootsi tööndusе arengu peamised põhjused. Minule tundub, et tänapäeva rootslased on päris vaimustusega asunud seesuguste küsimuste kallale, nagu tööndusе organiseerimine, ratsionaliseerimine ja keskendamine, millest on saanud põlevad päevaküsimused ja millel on kindlasti väga suur tähendus kogu maa majanduselu arenemisele. Isiklikult olen veendunud, et tänapäeva Rootsis on valitsemas kõva tung ja püüe edasijõudmiseks ning et maa on nüüd suurte sammudega edenemas tööndusе, kaubanduse ja merisõidu alal. Loomulikult on veel palju teha. Õieti olemegi alles alguses ja ees on kindlasti mitmesuguseid raskusi. Ühe

Rootsi paberitööndus.
Suured paberirullid ootavad väljavedu Hallstavik'i tehasest.

näitena võiksin nimetada, et meie rauatööndus, mis sajandite jooksul on olnud killustatud rohkearvulisiks pisiettevõtteiks, on parajasti valurikkalt ümber kujunemas võistlusvõimelisiks suurettevõtteiks. Teiselt poolt usun

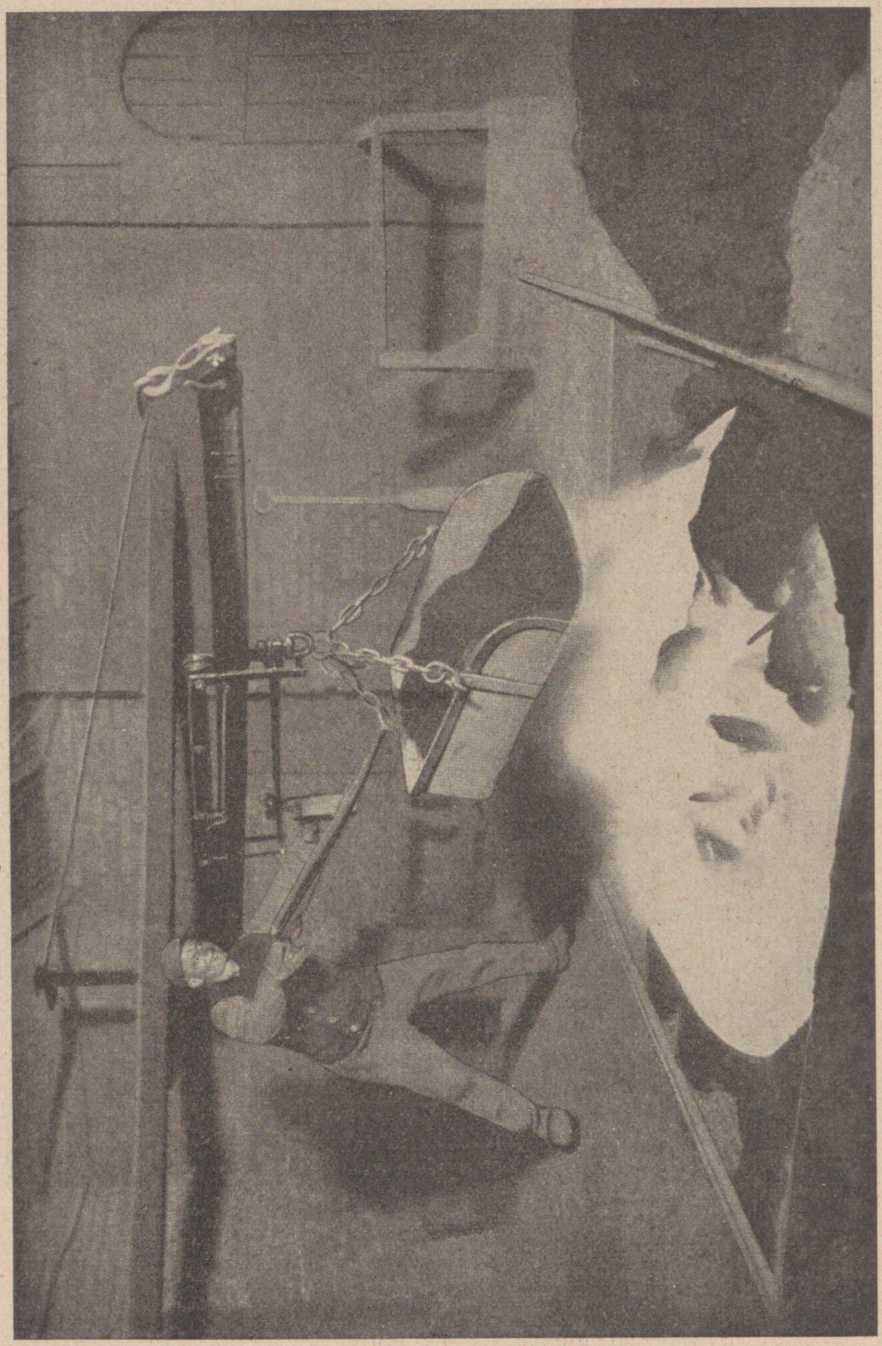

Kesk-Rootsi mäetööndus piirkonnast.
Suurde rauasulatamisahju puistatakse vaheldumisi rauamaaki ja puusütt.

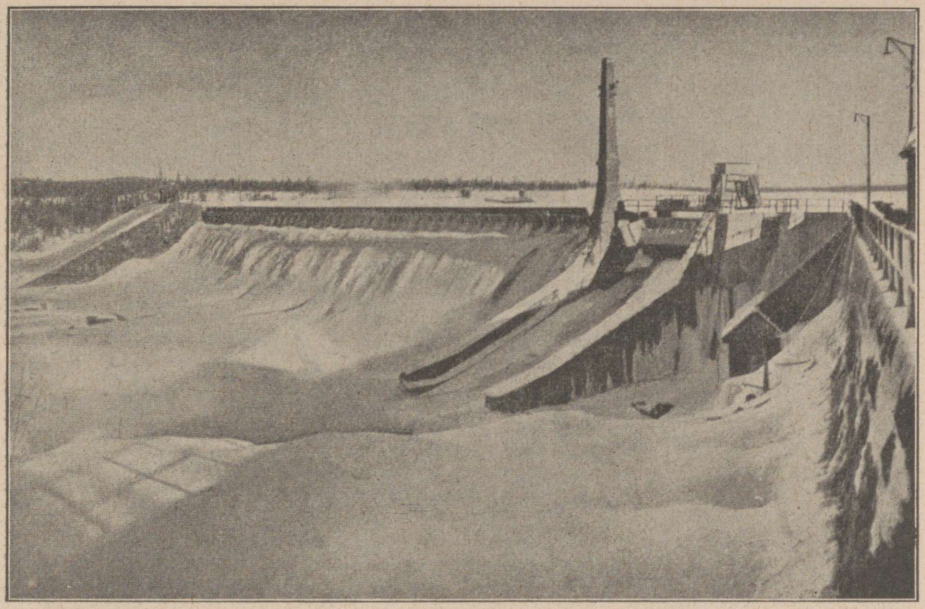

Porjuse jõujaam Norrbottenis, varustab elektrijõuga mäekaevandusi ja raudteed.

kindlasti, et meie eksporttööndus ei kõhkle võtmast tarvitusele seda, mis seal veel puudub organiseerimise, ratsionaalse mehhaniseerimise ja kõige pealt töö täpsuse alal. Nimetan näiteks vaid selliseid tööndussaadusi nagu paremad terasesordid, separaatorid, telefonimaterjal, tolmuimejad, kuullaagrid ja tuletikud.

Suur osa meie tööndusettevõtteist töötab elektrijõul, mida saadakse loendamatuist võimsaist koskedest. Jõujaamad levitavad elektrit pea üle kogu maa. Jaamad on isekeskis ühendatud, nii et on kindlustatud pidev ja ühtlane vooluandmine. Stokholmis on vaevalt veel näha vabrikukorstnaid, mis töötaksid jõuandmise otstarbel. Linn ja selle rohkearvulised tööstused saavad elektrijõu linnast väljas asuvaist jõujaamadest, mis töötavad suuremalt jaolt veejõul, olles ühendatud pealinnaga kuni 170 km pikkuste juhtmeliinidega.

Sõda tõi meie riigi majandusele tõsiseid vapustusi, samuti nagu ta põhjustas äriringkondadele suuri kahjusid. Riigi rahandus ei sattunud siiski tõsiselt kriitilisse seisukorda ja seati peagi jälle korda. Riigi rahanduse küsimusis talitame üldse äärmise ettevaatusega. Riigil on ikka oma rahalised tagavarad ja on koguni neid, kes ütlevad, et oleks parem neid summasid mitte kõrvaldada üldisest rahaliikumisest. Pole vist midagi imestella, et sellised riigivarandused, nagu metsad, kosed, raudteed, post, telegraaf, telefon, elektrivõrk, mis on kõik produktiivset laadi, ületavad oma väärtuses kaugelt kõik

Palgiparvetus Põhja-Rootsi metsa-alal.

riigivõlad, nii kapitali kui protsendid. Rootsi riigivõlast, mis teeb ainult 300 krooni isiku kohta, on lisaks umbes 80% mahutatud rootslaste endi kätesse.

Rootsi oli esimene maa Euroopas, mis peale sõda laskis uuesti käiku kuldraha, ja seda isegi nii vara nagu aastal 1924. Rootsi kroon viidi oma endisõjaaegse väärtuseni [1]. Üleminekuaeg oli muidugi täis raskusi ja tõi kaasa kahjusid ning tööpuudust. Ent lõplik kasu oli siiski tunduv. Võisime nii juba võrdlemisi vara alata majanduse ülesehitamise ja kindlustamise tööd, ja usun, et saadud kogemused on täielikult õigustanud neid samme. Majanduslik areng on olnud selle järel väga kiire.

Kuid asjal on ka teine külg. Tööpuudus on olnud ja on parajasti väga rängaks küsimuseks. Seltskond on teinud palju, et pehmendada seda hirmsat nuhtlust, mis lebab nüüdisaja industrialismil. Ja abi on katsutud korraldada nii, et töötu võiks otsida jälle võimalikult pea tööd vabal turul. Ja hoolimata üha kasvavast tööpuudusest märkame Rootsis, nagu teisteski kõrgejärgulisis tööndusmais, et tublid ja hea erialalise oskusega töölised leiavad tööd üha

[1] Inglise naela kullaaluselt nihkumise tagajärjel 1931. a. sügisel pidi ka Rootsi loobuma kullaaluselt ja Rootsi krooni kurss langes ligi 30%. (Toim.)

Skogaholmi mõisa härrastemaja Kesk-Rootsi Närke maakonnas.

kõrgemate palkadega. Võib-olla leiamegi ühe tööpuuduse põhjuse üha suurema ja parema tööoskuse nõudmises, mis tabab eriti rängalt väiksema oskusega osa tööliskonnast.

Om Sverige och svenskarna — av Kronprins Gustaf Adolf. S. T. A. Stockholm 1930.

STOKHOLMI ELU.

Rootsi pealinna ja riikliku, majandusliku ning kultuurilise elu keskus Stokholm, ühtlasi kogu Põhja-Euroopa üks suuremaid ja nägusamaid linnu, asetseb Mälari järve Läänemerega ühendavate saareliste ja neemeliste väinade kohal, kust ühelt poolt avaneb tee Mälarisse ja selle kaudu Kesk-Rootsi suurte järvede alale, teisalt aga võimaldub siit kitsaste väinade vaheliste saarte kaudu kõige hõlpsam pääs üle Mälari ja seega ühenduse loomine põhja- ning lõunapoolsete rannikumaade vahel. Mälari ja mere veepinna kõrgustevahe on minimaalne ja Mälari mage järvevesi asendub Stokholmi kohal idasuunas vähehaaval üha soolasemaks muutuva mereveega. Piir järve ja mere vahel asetseb otse vanas linnasüdames, kus ühendavat väina suleb pea täiesti rühm saari, nn. „Staden mellan broarna" — „linn sildade vahel". Sellest läände paisub üha laiemaks Mälar, itta aga levib keeruka kaljusaarestikuga „Saltsjön", s. o. „soolane meri". Järve ja mere vaheline väin linnasüdame kohal on nn. „Strömmen", mis oma veeväljaga, ümbritsetud kaidest ja uhkeist ehi-

Karlskrona kalasadam.

tüsist, moodustab olulisema elemendi Stokholmi kesklinna pildis. Linnasüdant moodustav saarterühm koosneb kolmest saarest — Staden, Riddarholmen ja Helgeandsholmen, millele lisaks tuleb veidi eemal idas neljas saar Skeppsholmen. Saartel on linna tähtsaimad ehitised — kuningaloss, peakirik, riigipäeva maja, riigipank, börs jne. Rida sildu ühendab saari Strömmenist põhjas ja lõunas olevate linnaosadega. Ka viimased levivad osalt saartel, osalt neemedel. Väinast põhja poole olev linn jaguneb kolme peaossa — Norrmalm, Östermalm ja Vasastaden, millele lisaks tuleb läänes ühel Mälari saarel Kungsholmen ja Östermalmist idas Södra Djurgården. Põhjapoolse linnapoolmiku tänavastik hargneb linnasüdamest kodarjalt loodesse, põhja ja kirdesse, peamisiks tänavaiks on Vasagatan ning selle jätkuks olev Upplandsgatan, Drottninggatan, Regeringsgatan ja Birgerjarlsgatan. Strömmeni põhjapoolseid kaldaid palistab uhke puiestee Strandvägen. Ka raudteepeajaam asetseb väinast põhja pool, selle kalda lähedal, Vasagatani ääres.

Linnasüdame saarterühmast idas Saltsjö väinade vahel asetseb pea üleni puiestikkude all olev saar Södra Djurgården, mille läänеosas on kuulus vabaõhumuuseum Skansen. Väinast lõunas olev linnaosa Södermalm on ulatuselt põhjapoolsest tublisti väiksem, asetsedes samuti ühel suuremal saarel. Siin on teine raudteejaam — Södra stationen.

Stokholm on moodne suurlinn, suurejoonelise arhitektuuri ja kogu Rootsi vaimse ning ainelise kultuuri keskusena eriti uhke ja jõukailmeline. Järgnevas saame lühida kujutluse Stokholmi avalikust elust läbi aasta, ühe stokholmlase enese sulest.

Stokholmi aasta algab pisut väsinult jõulude veetmise järel. Kirikukellad helistavad uus-aasta tulekut. Skansenil põlevad tõrvatünnid. Restoranides peetakse nüüd mandri eeskujul uus-aasta vastuvõttu tantsu ja šampanjaga ning kodudes tõstetakse klaase ja soovitakse üksteisele õnnelikku uut aastat.

Jaanuaris katkestab korraks äripäevse halluse riigipäeva pidulik avamine. Karusnahast mütsid, pidulikkus parlamendi saalis — kuigi stokholmlased pole just uudishimulikud, pole siiski vaatlejaist puudust.

Muide on talv ühingute, klubide ja kinniste pallide aeg. Nii härradel kui daamidel on oma klubid, kus talve jooksul võetakse ette nii tõsist tööd kui lõbusat ajaviitmist. Lossipall, ooperimaskeraad ja rida galaetendusi enam või vähem ametliku ilmega esinevad reeglipäraselt korduvate tähtsündmustena Stokholmi talvises pimeduses, mis puutub eriti ülemasse klassi. Muud peavad leppima teatriesietenduste, kontsertsaali, kino ja restoranide tantsupõrandatega.

Kui talvepäevad on läinud valgemaks ja talitee hea, hakkab stokholmlaste elu suunduma ikka rohkem linnast välja. Varemini hoiduti ikka enam linnapiiridesse, aga viimase kahekümne aasta jooksul on toimunud väga suur muutus. Kõige pealt iseloomustab seda uisutamine ja suusatamine. Nagu enne käidi suuskade ja kelkudega parkide mägedes ja uisutamas Nybrovikenil, nii veetlevad nüüd sportijaid saarestik ja Mälari jää, ja suusatajaid liigub linnast lõunas ja põhjas üha laienevas kaares. Iga pühapäeva hommikul on trammid ja kohalikud rongid täis spordirõivastises inimesi, mehi ja naisi igast vanadusest ja seltskonnaklassist ja spordivõistlused võivad alati arvestada suurt poolehoidu.

Keset seda värsket talveaega tuleb vastlapäev pajuokstega ja kuklitega. Vastlapajuoksad, mis hiilgavad kõigil turgudel oma pehmete urbade ja kirjude paeltega, moodustavad igivana rahvakombe, salapärase tähendusega varajase suvesümboli. Ja igal teisipäeval kogu paastuajal süüakse vastlakukleid, mis on samuti vana komme. Kui on jõutud lihavõtteni, hakkab elav šokolaad- ja martsipanmunade ostmine kondiitriäridest ning paasalillede ja kaseokste toomine turult.

Praeguse Stokholmi seltskonna talveelus pole vähene tähendus ka rahvapäraseil loengu- ja piduõhtuil, mida korraldavad mitmesugused rahvaharidusseltsid. Noorsoo omakultuuri liikumine hoiab elavalt üleval huvi rahvatantsude ja mängude vastu, võisteldes selle abil moodsamate lõbustusvormidega.

Ent talv, olgu kuitahes käre ja pikk, hakkab siiski vähehaaval lõppema, ja 1. mai õhtu, olgu siis soojema või jahedama ilmaga, omab ikka alles oma vana kohta kevade kuulutajana. Sel õhtul rändavad kümned tuhanded stokholmlased linnast välja sama teed, mida on sammunud nende esiisad juba 700 aastat. Djurgården on esimene koht, mida õige stokholmlane peab meeles kevadel, ja Skansen, mis on just Djurgårdenisse rändajate teel, võib arves-

tada oma külastajate arvu kümneile tuhandeile. Üliõpilasmütsid on võetud välja talvise katte alt ja pandud pähe ning laul kõlab kõikjal. Rahvusrõivais noored tantsivad. Södermalmis on saanud viimasel ajal kombeks koguneda tulede ümber, mis Skinnarviki mäelt paistavad kaugele ümberringi, aga suurem osa peab siiski paremaks vana traditsioonilist jalutuskäiku Djurgårdenisse.

Nii tuleb esimene mai. Vana rootsi komme nõuab, et seda päeva viidetaks väljas looduses ja siis näebki inimesi valguvat suurte hulkadena linnast välja. Nüüdsel ajal selle vana kombega segunevad tööliste rongkäigud, kõned ja laul.

Nüüd tulevad jalgpallipühapäevad, teatejooks ja mitmesugused võistlused. Sport on toonud ühe uue kire Stokholmi elaniku muidu rahulikku meelde. Igal pool kaldail vete ääres värvitakse paate ja proovitakse mootoreid, ja nii pea kui jää on läinud, on esimesed neist väljas proovimas tuleva suve sõiduvõimalusi.

Stokholmi elaniku üks suuremaid kirgi on suvised väljasõidud linnast. Ja seal on ka väga arenenud igasugused liikumisabinõud linnast välja. Suured hulgad vaesemaid lapsi saadetakse kogukonna kulul suvekoloniidesse.

See on kõige dramaatilisem aeg Stokholmi elus. Seda aega oodatakse ja selle tulekul hakkaks nagu igaühe soontes voolama uus värske veri. Vaadeldes iga-aastasi uusi keskkooli lõpetajaid, kes liiguvad ringi, lilled rinnas, tunneb vana Stokholmi elanik põksuva südamega taas kevade tulekut. Siis on veel ees nelipühad, mil usklikud inimesed rändavad vanale ohvrikaevule Ugglevikeni. Ja siis tuleb suvi.

Vahepeal valgub rohkesti maarahvast pealinna — koolikskursioonid ja muud matkajad, rännates vaiksete ja tõsiste nägudega kuningalossis ja raekojas, muuseumes ja puiestikes. Turiste tuleb rongide ja laevadega, nad täidavad hotellid, sõidavad välja Drottningholmi või Gripsholmi, külastavad suverevüüsid ja püüavad kujutella, millisena näib Stokholm sesooni ajal. Kuigi stokholmlased püüavad veeta jaaniõhtut mõnel linnaesisel saarel tule ümber, pole linn siiski tühi ja sinnajääjad kogunevad meelsasti Skanseni Orsakulle ridva juurde. Linna tuuakse palju lilli ja rohelist.

Hiljemalt selleks ajaks on riigipäev lõpetanud oma töö ja ametlik puhkus algab — kui mitte pole mõnest kongressist osavõttu, mida armastatakse pidada sageli just Stokholmis.

Keset suve, 26. juulil, on rootsi populaarsema luuletaja Bellmani päev. Siis kogunetakse laulu ja pidutsemisega Bellmani mälestussamba ümber, Djurgårdenisse.

Need stokholmlased, keda töö sunnib ka suveks jääma linna, leiavad omale siiski võimaluse nautida pisut suvepuhkust. Laupäeva poolest päevast esmaspäeva hommikuni on nad harilikult oma paatidel väljas merel, peatudes igal pool saarestikus ja Mälari randadel, nii et need hakkavad ikka enam meenutama vanaaja luuletajate ülistatud õnnist Arkaadiat. Muil äripäeva

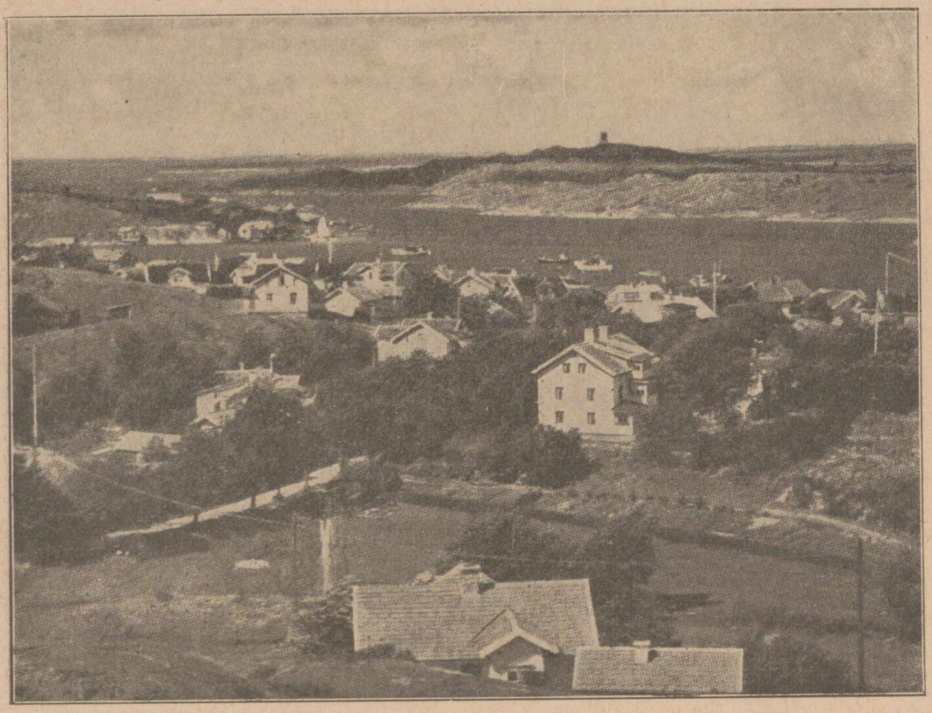

Styrsö-Tånge kalastus- ja supellinnake Lääne-Rootsi kaljusaarestikus, Göteborgist lõunas.

õhtupoolikuil täidavad nad ujulad ja supelrannad. Ühel heal päeval augusti lõpupoolel, kui ööd on juba pimedad ja õine kuupaiste hakkab end jälle näitama oma täies hiilguses, on Stokholmi suvel lõpp. Koolid alustavad oma tööd, teatrid teevad harjutustega algust ja stokholmlane hakkab ootama külalisi. Sügisene pimedus läheneb aga iga päevaga.

Varasügis pakub aga veel ühe suure rahvaliikumise päeva — lastepäeva. Selleks ajaks on möödunud stokholmlaste suur kirg linnast välja. Küsimuses on vaesedlapsed ja kõikumatu järjekindlusega ohverdab Stokholm juba hulga aastaid sellel päeval oma veeringuid, käies rahvapidudel, ostes loose ja sõeludes rõõmsalt tänavail.

Esimene oktoober on kolimispäev. Näib nagu oleksid rootslased muutunud äkki mingiks rändrahvaks. Ent paari päeva pärast on kõik jälle vaikne ja rahulik nagu ennegi. Ja siis hakkavadki jõulud lähenema. Jõulu tulek on Stokholmis hästi ja rahulikult korraldatud nagu seal on hästi korraldatud kõik väline elu. Ettevalmistused algavad juba detsembri alul. Tänavaid ilustatakse elektrilambikeste ja kuusevanikutega. Suure turu jõululaat, vana idüll, ilustatakse nüüd uuemal ajal elektrituledes särava jõulupuuga. Juba ammukujunenud jõulusöökideks on libekala ja riisipuder ning jõulusingi rasva leiva

kastmise vana komme jõulureedel elab veel paljudes kodudes endiselt edasi. Ja ühine kõigile on jõulupuu säravate küünaldega.

Vana hea komme on, et teatrid valivad jõuluvaheajaks vanaaegse rahvaliku programmi. Näiteks ooper esitab vanu „Värmlandlasi" teisel jõulupühal juba 1840. aastast alates. Skansenil liiguvad ringi jõulunäidendeid esitavad poisikesed ja laulavad oma laule. Ka raadios saab jõuluvaheajal kuulda vana rahvamuusikat ja -laule. Ja siis ühel pilvisel vaiksel päeval tuleb lumi ning katab kõik. Vaiksemail tänavail ja Djurgårdeni sõiduteil kuuleb kuljuste kõlinat. Üks Stokholmi aasta on jälle möödunud.

Ernst Klein, Stockholmsliv. En bok om Stockholm. Stockholm 1929.

GÖTEBORG.

Rootsi värav läände.

Matkaja, kes läheneb Göteborgile idast, märkab, kuidas Västergötlandi tüüpiline Kesk-Rootsi maastik muutub vähehaaval teissuguseks ja omandab nagu karmima ilme sedamööda kuidas läheneda lääneranniku.

Pikad seljakud käivad läbi maastiku. Kõva kaljune aluspõhi muutub ikka valitsevamaks. Maa poolt sirutuvad välja pikad kaljused neemed mere suunas. Seal on graniitkupleid, mida lained aastatuhandete jooksul on ihunud siledaks.

Saabudes Göteborgi, märkab võõras hämmastudes, kui pehme tundub siin õhk. Meretuuled puhuvad üle linna ja on otse nauding hingata nende puhast õhku ning tunda selle puhanguid oma paletel. Ainult idast puhub vahel karedamaid tuuli.

Linnas leidub vaid harva tänavaid, kust ei avaneks vaade merele või mägedele. Asustus pole suutnud täielikult võita algupärast loodust. Inimelamud on laiali jõeorus. Kaljustel mägedel polnud suurt peale hakata. Mitmed tänavad peavad ronima üles ja alla graniitseljakuid mööda. Paiguti on tänav rajatud otse läbi seljaku, kahel pool kerkivate lõhutud seinamite vahel.

Esimesed elanikud rajasid oma eluasemed alla jõeoru savisele pinnale, mida olid kandnud siia Vänerist välja voolavad veed. Piki jõge käis ka kõik liiklemine. Jõgi voolas ja kandis aluseid oma tugeval turjal. Suured kosed takistasid liikumist jõge mööda üles, ent ehitustehnika võitis needki raskused. Kogu Väneri laialdaselt vesikonna alalt liikus kaupu kokku sinna, kus Väneri veed laskusid merre. Siin oli värav suurde maailma. Siin oli värav sisseveetavale kaubale, mida laevad tõid kaugeilt mailt.

Hilisema aja liiklemisteed on jälginud sedasama endist joont. Vanad teerajad on ümber ehitatud uue aja nõuete kohaselt. Raudtee viib kraami ja inimesi nii nagu seda enne tegid veo- ja kandeloomad ja nagu laevad

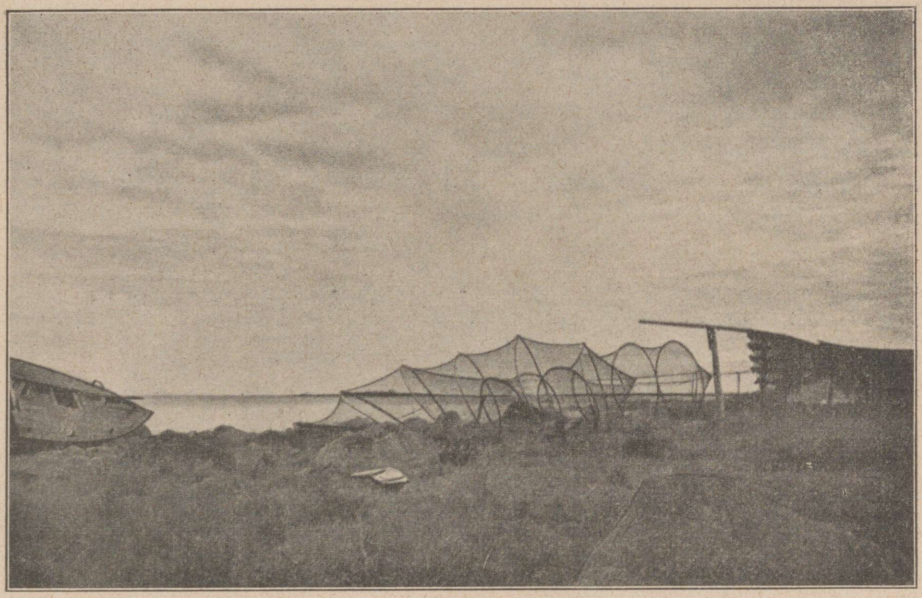

Lõhevõrgud Kluntarna järve ääres, Norrbottenis.

teevad seda praegugi. Tagamaaks on maagirikas Bergslagen ja viljakas Kesk-Rootsi järvedeala.

Kõik see annab linnale oma ilme. Põhjamaine laad sulab siin nagu ühte mingi teiselaadsema, nagu lõunamaisemaga. Ilmastu on siin pehmem ja taimkate rikkalikum. Göteborg on igalt poolt haljendav linn. Seda ei põhjusta üksnes avalikud pargid ja puiesteed, vaid sama palju ka erakrundid, mis upuvad samuti rohelusse. Taimestiku talvine puhkeaeg on siin ka hoopis lühem kui mujal Rootsis.

Mõlemad need tegurid, selle laiuskraadi jaoks suhteliselt pehme kliima ja liiklemisteede koondumine siia, kus Göta jõe üks suudmeharu laskub merre, need mõlemad asjaolud on tinginud Göteborgi iseärasused. Linna ülesandeks on kaupade toimetamine üle mere ja sealt Rootsi. Sadam on linna südameks. Merisõit annab Göteborgile peamise elatise. Ka jääd pole siin harilikult sadama tegevust takistamas.

Ärielu on linnas tähelepandaval kohal. Paljugi sellist, mis iseloomustab Stokholmi, puudub Göteborgis. Pealinna koguneb ikka palju jõukat rahvast, kes tahab võtta osa seltskonnaelust. Juba tänavapildis võib märgata erinevust Stokholmi ja Göteborgi vahel.

Göteborgis ei viideta asjata aega. Kui just kõnelda ilma erilise põhjuseta tänavail kõndijaist, siis tuleks mõelda vahest noorsugu, kes suveõhtuil koguneb Lisebergi mäele ja pimedamal ajal kõnnib edasi-tagasi piki Östra Hamngatanit. Päevavargad on Göteborgis nõrgalt esindatud. Linnas tehakse

kõige pealt tööd. Tänavail on suuremal hulgal inimesi harilikult ainult siis, kui nad tulevad või lähevad oma töökohtadesse. Restoranidel pole siin nii suurt tähendust kui Stokholmis.

On loomulik, et linna peamiselt äriline ilme pole jätnud avaldamata mõju ka selle kultuurielule. Kaubanduskultuur on väga kõrgel järjel ja siin on palju igivanu kaupmeestesugusid, kes, hoolimata kõrgest haridusest, peavad ikka kujunenud kaupmeheametist kinni. Nende uhkus ja iseteadlikkus on sama suur kui vanades põllumeeste- või aadliperekondades. Kaupmehekultuur võlgneb muidugi ühe osa nende sidemeile ja läbikäimisele võõraste maadega. Kaupmees, kellel on ärisidemeid välismaa suurte kaubamajadega, ei või jääda nii kitsarinnaliseks nagu ametnikkond, kes alati liigub vaid oma koduseis askeldusis.

Göteborgi elu on suundunud eeskätt läände, mere poole. Siit kaudu seisab ta ühenduses meretaguste maade ja rahvastega, siit kaudu on ta saanud neilt ka tähelepandavaid mõjustusi, mis on andnud Göteborgile mingi sakslas-hollandlas-inglisliku ilme. Kõik kriisid ja raskused, mis on tabanud meretaguseid rahvaid, on sama rängalt kajastunud Göteborgis. Napoleoni sõjad ja maailmasõda andsid end Göteborgile valusalt tunda. Sõjale järgnenud aastad muutsid palju Göteborgis, tegid suurt puhastustööd, palju kadus, mis polnud säilitamisväärt. Teiselt poolt tuli uut, vabamat õhkkonda. Göteborgis tähendab inimese tublidus kõike, selle abil on Göteborg päästnud enese laastavaist voogudest, mis maailmasõja ajal lõid nii rängalt üle linna. Vanad head omadused, lai silmaring ja ettevõtlikkus on varemini ja nüüdki teinud linnast selle, mis ta on. Ja need omadused on ühtlasi tagatiseks, et Göteborg püsib oma kohal ka edaspidi.

T. Segerstedt, Göteborg. En bok om Göteborg. Stockholm 1931.

NORRBOTTEN — ROOTSI TULEVIKUMAA.

Norrbotten on Põhja-Rootsi ehk Norrlandi kõige kaugem põhjapoolne osa. Kõrgelt ja lumiselt tundrute alalt läbi ääretute okasmetsade ulatub see Põhjalahe äärsele rannikumadalikule. Tundrute ja metsamaa üleminekualal rändavad oma põdrakarjadega laplased. Metsamaa rikkused valguvad suuri jõgesid mööda loendamatute palgiparvedena rannikule, saeveskeisse ja siit üle mere Inglismaale, Belgiasse ja mujale puumaterjali tarvitavaisse maisse. Rannikumadalikul ja jõeorgudes levivad kitsama ribana põllumaad. Uudismaa ja asunikud tungivad vähehaaval mööda orge rannikult sisemaale.

Norrbotten on suur ja lai maa. Tarvitseb mainida vaid mõningaid arve. Lääni (maakonna) pindala on 105 000 km² ehk umbes veerand kogu Rootsi pindalast. Põhjapoolseima ja lõunapoolseima koha vahel on otsejoones ümmarguselt 500 km. Mõned külad on 80, isegi 100 kuni 120 km kaugusel kihelkonnakirikust.

Rootsi laplane turistide juhina.

Norrbotten haarab seega tubli tüki maad. Ta viljakas rannikumaa, laialdane metsa- ja tundruteala, mis muu seas on üks rikkamaid Euroopas oma rauamaakide poolest, moodustavad üheskoos ühiku, mis on küll vahelduv, kuid mille osad täiendavad õnnelikult üksteist ühtekuuluvaks tervikuks.

Risti läbi maa voolavad suured ja veerikkad jõed. Piki nende orge on esiisad kord samm-sammult tunginud edasi ja ülespoole, vallutanud puutumatu laane ja muutnud osa sellest põllumaaks. Nii majanduslik kui vaimne läbikäimine on liikunud selle järel põlvest põlve piki neid jõeorge, luues nii igas orus omaette tervikulise kultuuripiirkonna. Hilisemal ajal on üha tihe-

damaks muutuv raud- ja maanteede, telegraafi-, telefoni- ja elektrijuhtmete võrk sidunud need lahus olnud piirkonnad omavahel ühte.

Kui matkaja külastas Norrbottenit 30—40 aasta eest, enne ranniku-raudtee ehitamist, siis tegi ta seda enamasti merd mööda aurikul. Esimene asi, mida ta sealt nägi Norrbottenist, oli rannikumaa oma sadamate, saeveskite ja haljendavate põldude ja niitudega. Jätkates siis teekonda hobustel mõnd orgu mööda üles, nägi ta juba rohkem sisemaad kõigi selle looduse ning rahva elu-olu iseärasustega.

Praeguse aja Norrbotteni külastaja saabub harilikult rannikuraudteed mööda Bodenisse. Raudtee on ehitatud strateegilisil põhjusil merest veidi eemale, metsamaastikku, risti üle jõeorgude. Bodenist läheb sõit edasi kas Lapi mäekaevanduspiirkonda või tundrute alale enamasti läbi laiade, tühjade metsa- ja soomaade. Maakonna tähtsaimat osa — rannikuala näeb ta vaevalt mööda vilksatavat. Kui siis võõras püüab selle kiirsõidu põhjal luua endale kujutlust Norrbottenist, siis pole ime, kui ta arvab, et kogu maa on vaid üks tühi laas metsade, mägede ja laplastega, kuhu mäekaevanduspiirkond kaob üksiku vähese tsivilisatsioonisaarekesena. Norrbottenil on siiski oma jõukas asustuspiirkond, mis kõige vanemast ajast peale on olnud maakonna olulisemaks osaks. Vanemad kirikud, nagu Piteå maakoguduse, Nederluleå ja Nederkalix'i kihelkonna omad, on pärit XV sajandist. Enamik rannikukihelkondi võivad ka oma põllukultuuriga täiesti võistelda Rootsi lõunapoolsemate osadega.

Maastikus on suured, loodest kakku suunduvad orud kõige olulisemaks elemendiks. Kõige parem põllumaa levib piki rannikut ja orulamme, eriti orgude suudmeosas. Siin on ka asustus kõige tihedam ja esineb enamasti suuremate küladena. Leidub küli 5000—6000 elanikuga. Jõukaimaks asustuskeskuseks tuleb pidada Piteå jõe suudme ümbrust. Mida kaugemale orge mööda üles jõuame, seda harvemaks jääb asustus ja seda väiksemaks jäävad ka külad. Kaugel ülemjooksul on vaid üksikuid asunikkude erakõuesid. Siiski võib leida ka kaugel tundrute alal asulaid kaunis rohke elanikkudearvuga, nagu Kvikkjokk jt.

Jõeorgude vahel levivad valdavad metsaalad, läbitud rohkearvulisist väiksemaist ojadest ja jõekesist, mis voolavad läbi vahelduva suurusega järvede. Harilikult on need kalarikkad ja ümbritsetud loomulikest niitudest, mis on meelitanud sinna esimesi asunikke. Nii on sellest väikesest algusest kasvanud aegamööda küla, mille nimi harilikult lõpeb „sjö", „träsk" (järv, soo), „järvi" või „jaur" liitega. Enamasti on metsakülad väiksemad kui ranniku omad, kuid on ka juhtusid, kus sügaval metsas on külasid 300—400 elanikuga, mis alles viimase kahe aastakümne jooksul on ühendatud maanteega.

Mörrumi kärestik Lõuna-Rootsi Blekinge maakonnas.

Umbes 400 m kõrgusel merepinnast lõpevad okasmetsad ja nii olemegi tundrutealal, kus leidub veel ainult mõningaid üksikuid eraktalusid. Siin valitseb laplane oma põtradega.

Norrbotten on muidugi väga vähese rahvastikutihedusega, aga rahva juurdekasv on selle eest suur. Aastal 1870 oli maakonnas 76 000 elanikku, 1927 aga juba 194 000. See kiire juurdekasv on küll tingitud osalt sellest, et kaevanduspiirkonda tuleb palju inimesi mujalt, aga siiski on andnud kõige suurema hulga suur sündimuse ülekaal. Elanikest loetakse 30 000 soome päritoluga ja umbes 4500 laplast.

Norrbotten on suur toorainete tagavaraait. Metsadest saab puud ja mägedest rauda. Kosed on lakkamatuks jõuallikaks. Ent siiski on põllutöö, hoolimata maa kaugest põhjapoolsest asendist, maa peamiseks tulualaks. Norrbotten on tüüpiline väikepõllupidamise ala ja suuri mõisu ei ole sugugi. Kasvatatakse otra, kohati ka kaera ja rukist, kuid pea erandita ainult oma tarbeks. Viimasel paarikümnel aastal on märgata põllukultuuri kiiret arengut nii ulatuse kui laadi poolest. Tegelikult on kliima seal maaharimisele hoopis soodsam kui lõuna pool harilikult arvatakse. Taimede kasvuperiood on küll lühike, aga kõige kuumemal suveajal, juulis, augustis, on pea kogu Norrbottenis sama soe kui Kesk-Rootsiski. Lisaks tuleb suvine pikk ja hele päikese-

paiste. Päikesepaiste tundide arv on, näiteks, Luleås suvepoolaastal kaugelt suurem kui Stokholmis. Maapind on jõeorgudes üldiselt viljakas, mõnel pool isegi nii hea, et seda võib võrrelda Lõuna-Rootsi kõige paremate maadega.

Norrbotteni põllumees on kõige vanemast ajast peale harjunud kasutama karja söödamaaks looduslikke niite. Neid oli igal pool küllalt ja need ei nõudnud mingit ülesharimist. Kuid kahjuks on need väga tundlikud ilmastu vaheldusile nii kuival aastal, mil sealt midagi ei saa, kui ka niiskel aastal, mil vihm nad üle ujutab. Heinasaak on seetõttu väga ebakindel ja viimasel ajal on püütud korraldada asju nii, et tuleksid enam tarvitusele kultuurniidud, kust saaks ühtlasemat ja kindlamat saaki. Põllu- ja karjamaade kõrval on suur tähendus ka juurvilja-aedadel, mida leidub kaugele põhja Karesuandoni Soome piiril. Juurvilja kasvatus on näidanud viimaseil aastail kiiret arengut, eriti linnade ümbruses.

Metsa- ja puutööndus omab põllumajanduse kõrval tähtsuselt teist kohta. Metsatööndusel on suur tulevik. Mida paremale järjele tõuseb metsakasvatus ja mida kohasemaks tehakse parvetamisteed, seda suuremat kasu hakkab mets andma. Ent Norrbotteni metsad ei anna üksnes tooresmaterjali, vaid seal töötatakse seda ka ümber oma saeveskeis. Norrbotteni kuulsast mäetööndusest saab umbes $^1/_{10}$ elanikkudest oma leiva. Kuid kaudselt on selle tähendus maakonnale veel palju suurem.

Lõppeks tuleks ka mainida põdrakasvatust, sest vähesed aimavad selle tõeliselt laia ulatust. Norrbottenis on umbes 220 000 põtra, Rootsi muis osades kokku vaid 50 000 ümber. Norrbotteni põdrad esindavad umbes 9 miljoni krooni suurust kapitali ja kui põdrakasvatus annab aastati umbes 2 miljonit krooni puhast, siis peab küll ütlema, et see on kaunis suur tulu aladelt, kust muidu poleks midagi loota. Lisaks tuleks märkida selle tähendust väikemajapidamistele metsas, kus põdraliha on pea ainuke leivakõrvane pikkade talvekuude jooksul.

G. Malm, Norrbotten. S. T. Å. Stockholm 1929.

3. SOOME.

Soome on Läänemeremaade ja ühtlasi kogu Päris-Euroopa kirdepoolseim nurk ning üks kaugemaid põhjapoolseimaid maid maailmas. Nii looduslikult kui kultuuriliselt kuulub Soome Fennoskandiasse, moodustades selle idapoolse ääremaa. Oma põhjapoolse äärega Põhja-Jäämere ääres riivab Soome juba nabamaade piire, idas läheb ta Ida-Karjala kaudu vähehaaval üle Põhja-Vene harvalt asustatud metsatasandikeks ja tundruks. Läänes ja lõunas on enamalt jaolt selgekujulised merepiirid — Põhja- ja Soome laht ning Laadoga.

Fennoskandia idaosa moodustav maastikuline Soome on veidi laiem praegusest politilisest Soomest. Nagu märkasime juba Euroopa liigestamisel (vt. lk. 1678), kuulub Fennoskandiasse nii aluspõhjalt kui ka üldse maastikulaadilt praegu Nõukogude-Vene külge kuuluv Ida-Karjala ühes Koola poolsaarega ehk nn. Koola Lapimaaga. Fennoskandiale iseloomulik kõva kaljune aluspõhi paljaste kaljukinkude ja seljakutega ning nende vahel levivate loendamatute sopiliste järvedega jätkub ilma mingi olulise muutuseta samal kujul üle Soome idapiiri Ida-Karjalasse. Samuti on oma siseosades kõrge ja mägine Koola poolsaar Lapimaa vahendituks jätkuks itta. Kogu maastikuilme muutub vaid idasuunas vähehaaval tühjemaks ja metsikumaks, sedamööda kuidas asustus ja ühes sellega inimese mõju algupärasele loodusele jääb ikka vähesemaks ning harvemaks. Sama harv veteäärne asustus keset laialdasi okasmetsi jätkub ka läbi kogu Põhja-Venemaa Uuralini ja isegi sellest üle Lääne-Siberisse, kuid rahvastikuna astuvad siin juba esile venelased teisalt pärit ning teisi teid mööda siia levinud kultuuriga ning osalt ka majandusvormidega. See piir Fennoskandia ja Põhja-Venemaa vahel ei ole küll kuigi teravalt väljendunud, kuid on siiski olemas. Oleme ta tõmmanud umbes Fennoskandia kaljualuspõhja kagupoolse piiri kohale, Valgest merest üle Äänisjärve Laadogani ja Soome laheni, mis piir lahutab ka kõige üldisemais joontes soomlaste, laplaste ja karjalaste asumisala venelaste omast.

Varemini oli see Euroopa kirdeosa hoopis laiemalt asustatud soome sugu rahvaist, kelle vahele tungisid vähehaaval kiiluna lõunast venelased, liikudes oma asustuskäigul piki Põhja-Vene suuri jõgesid Valge mere poole ja edasi piki selle rannikuid, kuni puutusid viimati Jäämere ääres kokku norralastega. Soomlased ja laplased tõrjuti nii Jäämerest eemale sisemaale ja alles Tartu lepinguga 1920 sai Soome omale uuesti pääsu Jäämere äärde Petsamo maakiilu näol.

Oma valdava ulatuse tõttu põhjast lõunasse — ümmarguselt 1000 km — näitab Soome muidugi suuri erinevusi oma eri alade maastikuilmes ja inimese

elutingimusis ning -viisides. Sellal kui Edela-Soome rannikuil ja Ahvenamaa saarestikus haljendavad lopsakad leht- ja segametsad vaheldumisi kenade niitude ja viljakate põllumaadega, katab Lapi tundruid vaid kidur võsa ja madal rohu- ning samblakate, ja sellal kui Lõuna-Soomes õitsevad tomingad, on Lapimaal alles hea saanitee. Kõige üldisemais joontes võime eraldada Soomes järgmised iseloomukad maastikulised alad, mida püüame ühtlasi mõne reaga iseloomustada, liikudes nende loendamisel põhjast lõunasse:

1) Soome Lapimaa ühes Koola poolsaarega — valitsevalt tundruteala, mis ei tõuse küll nii kõrgele kui Rootsi poolel, muidu aga sarnaneb sellega täielikult. Väiksema kõrguse tagajärjel võtab suurema osa pinnast enda alla metsamaa, millest kerkib üle paljaid tundruid peaasjalikult maa lääne- ja põhjaosas, vastu Rootsi ja Norra piiri. Petsamos omab Soome tüki Jäämere jäävaba rannikut, mis on ühendatud Soome Põhjalahe äärse raudteevõrguga vastehitatud hea maanteega. Koola poolsaare keskosas kõrge tundrute ala rändavate laplastega, madalamail rannikumail vene kalurikülad. Maailmasõja ajal venelaste poolt ehitatud Muurmani raudtee ühendab seda kauget rannikut Loode-Venemaa asustuskeskustega.

2) Põhjalahe rannikumadalik palistab Põhjalahte idast Rootsi—Soome piiriks olevast Tornio jõest umbes Edela-Soome Kokemäe jõeni. Rannikumadalik koosneb hilisjääaegse mere savi- ja liivasetteist, mis kerkides üle merepinna on andnud hea viljaka põllumaa, sarnanedes ses suhtes Põhjalahest läänes oleva Rootsi Norrlandi rannikuga. Viljaka, tasase põllupinna tõttu on Põhjalahe rannik kujunenud Soome üheks tähelepandavaks kultuurmaistu ja asustuse keskuseks. Madalikku läbivad suured jõed on ühtlasi sisemaa metsade parvetusteedeks, kuna jõesuudmeis on saeveskid ja metsasaaduste väljaveosadamad — Tornio, Kemi, Oulu, Vaasa, Pori.

3) Kesk-Soome järvedeala — tüüpilisim ja „soomelisim" Soome maastikest. Metsased kaljukingud ja -vaarad, nende vahel loendamatud sopilised ja looklevad järved tuhandete neemede, lahtede, väinade, saarte ja saarekestega. Põllumaad ja külad kaovad suhteliselt väheste lappidena ääretusse metsa, koondudes eeskätt järvede ümber. Lääne- ja lõunasuunas muutub asustus tihedamaks ja kultuurmaistu osa suuremaks. Rohkeist järvestikest on tähelepandavaimad Näsijärve, Päijänne ja Saima süsteem, mis asetsedes järvedeala lõunaserval, koondavad enesesse suurema osa järvedeala vetest. Näsijärve veed laskuvad Kokemäe jõe kaudu läände, Põhjalahte, Päijänne omad Kymi jõe kaudu lõunasse, Soome lahte, ja Saima omad Vuoksa kaudu kakku, Laadogasse. Kõik need suured peavooluteed on suhteliselt lühikesed, kuid suure languga, käreda vooluga ja jõurikaste koskedega. Näsijärve võimsamad kosed on Tampere kohal, ja koskedele võlgnebki see elav tööndusliinn oma olemasolu. Kymi jõe kosk — Kuusankosk — on samuti põhjustanud suure paberitehase tekkimise. Vuoksal on aga teiste seas Soome kuulsaim kosk Imatra, kuhu on nüüd ka mõne aasta eest ehitatud suur veejõujaam. Järvedeala piirab lõunast läbi kogu Lõuna-Soome käiv pikk kahekordne kruusa- ja liivaseljak — Salpausselg, kuhjunud jääaja lõpupoolel siin kauemat aega peatunud mannerjää serval. Kymi ja Vuoksa puhandavad selle seljaku, lõikudes koguni võimsalt allolevasse kaljualuspõhja. Imatra ongi kujunenud sellise kaljukünnise kohale.

Nagu juba tähendatud, on Kesk-Soome järvedealal kultuurmaistu ja asulad koondunud eeskätt järvede äärde, mis kujutavad endast ühtlasi

Lapua kirikuküla Põhja-Soomes.

oivalisi liiklemisteid. Tampere järel on Kesk-Soome suuremaks asulaks Savomaa „pealinn" Kuopio, Saima süsteemi kuuluva Kallavee järve ääres. Linna lähedal olevalt Puijo mäelt avaneb oma suurepärasuses ainulaadne vaade ümbritsevale järve- ja metsamaastikule. Väiksemaist linnalisist asulaist olgu mainitud seminarilinnad Jyväskylä ja Heinola, supellinn Savonlinna ja otse ala lõunaserval, Salpausseljal või selle läheduses Hämeenlinna, Lahti ja Lappeenranta.

4) Karjala ühes Ida-Karjalaga. Ajaloolisest Karjala maakonnast kuulub suur osa äsjakirjeldatud järvedealasse, nimelt Saima süsteemiga ühenduses oleva Orihvee ja Pielisjärve ümbrus. Käesolevas nimetame Karjalaks sellest kagus olevat ala Laadoga ümber, mis ulatub ühelt poolt nn. Karjala kannasena Laadoga ja Soome lahe vahele ning teisalt levib Laadogast põhja ja kirde poole. Maakonnalinnaks on elav kaubandus- ja sadamalinn Viiburi, suuruselt Soome kolmas linn umbes 60 000 elanikuga. Viiburi lahte suubub Saima süsteemi merega ühendav Saima kanal, mis omab suurt tähendust siseveeliiklemises. Karjala kannas kuulub looduslikult juba enam ühte Eesti ja Ingeriga, kuna siin pole otseseks aluspõhjaks enam Fennoskandia ürgkalju, vaid sellel lasuvad nooremad setteladem ed, kaetud õige tüsedate jääaegsete kuhjatistega. Kannase kaudu rajab omale Vuoksa läbi mitme järve tee Laadogasse. Laadogat piiravad loodest ja põhjast oma maastikuilu poolest kuulsad kõrged metsased kaljurannikud, mille asustuskeskuseks on Sortavala linn. Siit põhja ja kirde poole, vastu Venemaa piiri ulatuv osa Karjalast on üks Soome kõrvalisemaid alasid, mis oma kauge asendi ja endise kauaaegse Venemaa külge kuulumise tõttu on majanduslikult ja kultuuriliselt maha jäänud, moodustades juba nagu ülemineku Ida-Karjalasse.

Ida-Karjala moodustab praegu autonoomse vabariigi Nõukogude-liidus, kus soome keelel küll täied õigused, mille majandust aga juhitakse siiski kogu Venemaa huvide seisukohalt. Osa elanikkonnast moodustavad pika aja jooksul siia elama asunud venelased, kes on osalt tõrjunud karjalasi tagasi, osalt sulatanud need endaga ühte. Ida-Karjala kaugemad põhjapoolsed osad on harvalt asustatud ja alles vähe tuntud. Uut elu ja liikumist tõi enesega ühes Muurmani raudtee ehitamine, mis käib otse läbi Ida-Karjala kõrvalisemate alade.

5) Lõuna- ja edelapoolsed rannikumaad ning Ahvenamaa saarestik. See on ilmastult kõige pehmem ja soodsam ala ning on kujunenud oma viljakate savimaade ning mereäärse asendi tõttu Soome tähtsaimaks asustuspiirkonnaks. Suurem osa rannikumaast on vana merepõhi, kaetud tüsedalt savisetetega, millest kerkib saartena kaljukupleid ja seljakuid. Madalamad savimaad on võetud nüüd üleni põldude alla, kuna kaljukõrgendikel kasvavad endisest metsarikkusest säilinud väiksemad metsatukad. Talud oma nägusate, punaseks värvitud hoonetega asetsevad enamasti kõrgendikkude nõlvadel või jalal, kus väänlevad ühe künka juurest teisele maanteed. Asulastiku üks vanemaid keskusi on Turu, maa edelanurgas, Aura jõe suudmes, laialdase kaljusaarestiku varjus. Siit kaudu tungis rootsi võim ja ristiusk Soome ja Turu oli kaua maa esmajärguliseks valitsuslikuks ning hariduslikuks keskuseks. Nüüd on see elav tööndus-, kaubandus- ja ülikoolilinn hea sadamaga, mille kaudu toimub eeskätt suhtlemine Rootsiga. Turu kõrval on edela- ja lõunarannikul rida teisigi tähtsaid sadamaid, nagu Soome ainus jäävaba sadam Hango, Soome edelapoolseima

Pyhäkosk Oulu jõel, Põhja-Soomes.

neeme otsas, Kotka — Kymi jõe suudmes Soome lahe rannikul ja kõige pealt Soome pealinn ja suurim linn ning sadam Helsingi, millest allpool pikemalt.

Soome lõuna- ja edelarannikut palistab mere poolt kogu ulatusel laialdane kaljusaarestik, mis annab rannikule omapärase maastikulise võlu. Saarestik on asustatud peamiselt kalastajaist, lisaks käib siin rohkesti linnarahvast suvitamas. Soome külge kuuluvad ka mõned suuremad saared veidi eemal keset Soome lahte, nagu Suursaar, Tütarsaared, Lavansaar jt.

Soome rannikurahvastikust on osa rootsikeelsed, kelle päritolu ja siia asumise aeg pole täiesti selge. Tõuliselt sarnanevad nad küll täiesti soomekeelse rahvastikuga, mis isegi osutab väga suurt vahelduvust kehaliste omaduste suhtes. Varemini võttis rootsikeelne asustusala enda alla pea kogu Põhjalahe ranniku ühes selle ees leviva saarestikuga ja Soome lahe ranniku lääneosa, nüüd on aga soomekeelne rahvastik tunginud edelarannikul, Turu ja Pori vahemikus, mereni välja ning jaganud rootsikeelsete asumisala kaheks — üks Põhjalahe ääres Vaasa ümber ja teine Soome lahe ääres Hangost Loviisani.

Üleni rootsikeelse rahvastikuga on ka Ahvenamaa saarestik Põhjalahe suudmes. Ahvenamaa on Turu saarestiku läänepoolseks jätkuks. Saarestiku tuuma moodustab üks suurem saar, nn. „Ahvena manner", millel asetseb ka saarestiku tähtsaim asula — sadamalinn Mariehamn.

Soome on ühes Skandinaaviaga vana põline talupojakultuuri maa, kus pideval iseseisval majanduslikul teotsemisel on pandud tüse alus võrdlemisi suurele üldisele jõukusele, mis omakord on soodustanud rahvusliku vaimse kultuuri arengut. Tarvitseb vaid mainida selliseid rahvuslikke suurettevõtteid, mille aineline alus on kantud kokku peamiselt erateel, nagu Turu soome ülikool, Soome teadusteakadeemia, mitmed teatrid, muuseumid, alalised sümfooniaorkestrid suuremais linnades jne. Hoolimata karmist ilmastust ja valitsevalt kehvast kaljusest ning kivisest maapinnast on soome põllumeeste elujärg kauaaegse hoolsa ja takistamatu töö tagajärjel üldiselt jõukas, hoonetesse, inventari, karja jne. on mahutatud suured kapitalid, mis alles nüüd üldise majanduskriisi ajal ei taha end enam hästi tasuda ja on toonud mõningaile kõige ettevõtlikumaile põllumeestele raskusi. Sama rikkalikku kapitalimahutust näeme ka linnades, kus ehitistik enamasti uuevõitu, hea ja isegi teatud määrani tore ning võimaldab linlastele õige suuri ainelisi mugavusi. Palgad ja üldine ostujõud on olnud seni Eestiga võrreldes ikka kõrge ja põhjustanud elavat tööndusliku ning kaubanduslikku tegevust, kuigi Soome jääb kõige selle suhtes teatud määrani maha Rootsist, kus seisukord on olnud seni eriti hiilgav.

Järgnevas esitame rea soomlaste endi koostatud kirjeldusi selle laialdase maa eri paikade loodusest ja rahva elu-olust, liikudes kaugelt Põhjamaalt alla Soome lahe rannikuile.

AAVASAKSA.

Ühelgi teisel kohal kauges Põhjalas pole nii levinud kuulsust nagu sellel mäel Tornio jõe ääres, kuhu kogunetakse lähedalt ja kaugelt vaatlema suveöö päikest. Mis on põhjuseks, et just see mägi on võitnud selle suure au, kuigi nii mitmelt teiseltki mäelt samal laiusel võib näha kesköö päikest?

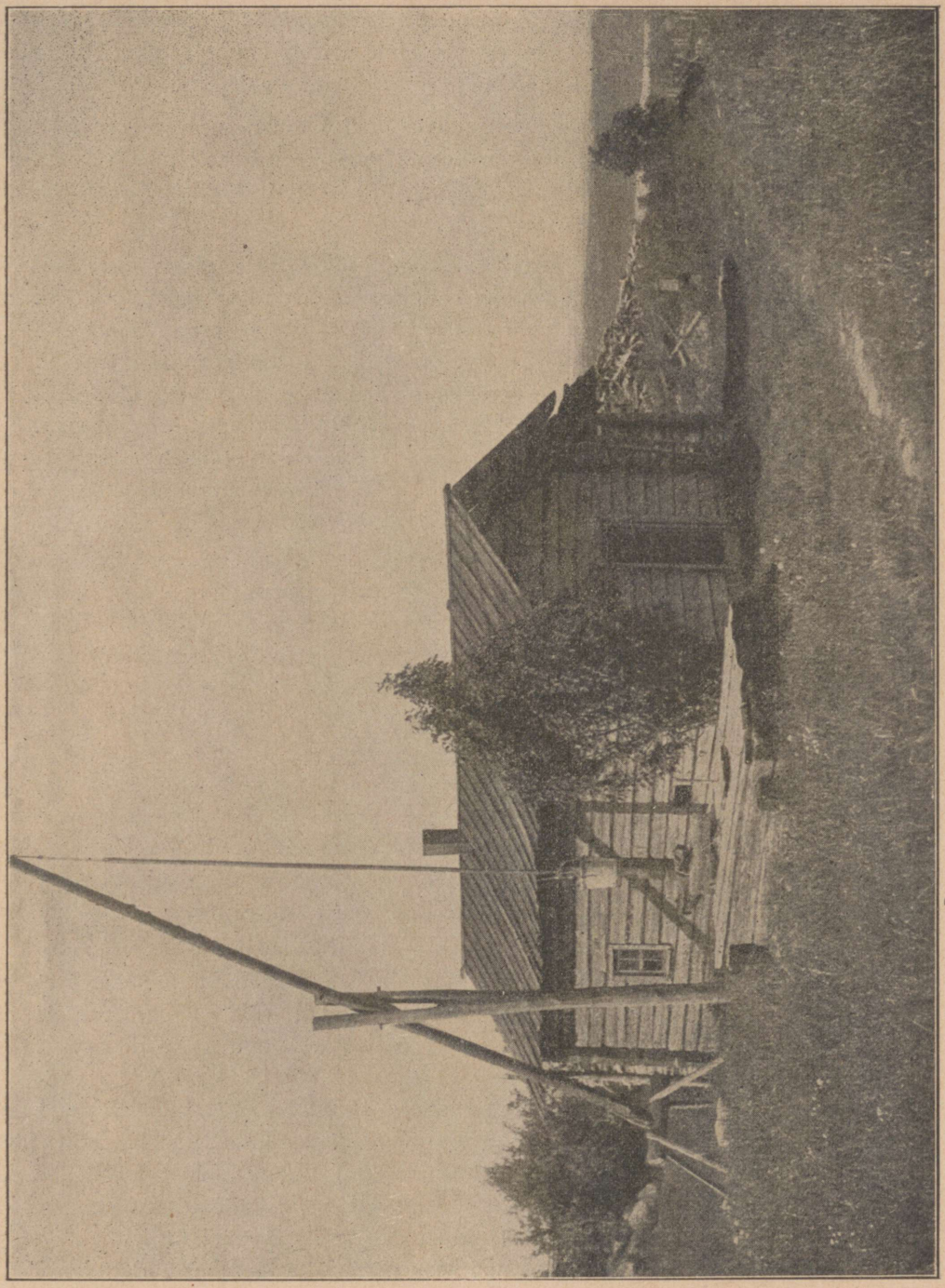

Saun Põhja-Karjalas.

Üldiselt arvatakse, et Aavasaksa on, peale Rootsi ja Norra kõrgete tundrute, kõige lõunapoolseim koht, kust on näha suveööpäikest, ja et siia pääseb kõige väiksema vaevaga. Vaade Aavasaksalt ulatub kaugele piki Tornio jõe orgu ja põhja pool pole ka teisi mägesid varjamas vaatepiiri.

Laevad, mis lähevad paar päeva enne jaani Oulust, on täis reisijaid, kõigil sama siht ja eesmärk. Tornio väike hotell teenib neil päevil hästi, rootsipoolne naaberlinn Haaparanta vist veel paremini ja posthobused on 60 km pikkusel teel alatasa sõidus.

Tasaselt mererannikult hakkab maapind sisemaa poole vähehaaval kerkima ja lainjaks muutuma, mida kaugemale, seda suuremal määral. Tornio jõe orus levivad laia ribana tasased savimaad, kuhu on koondunud asustus. Imestuse ja üllatusega vaatab esimest korda siin käija alla jõeorgu selle ääres kerkivailt vaaradelt, kuhu maantee mõnikord tõuseb. Näib, et jõgi siin kaugel põhjalas on loonud oma orupõhja jõuka ja viljaka maa. Mida kaugemale põhja poole jõuab rändaja, seda enam aheneb jõeorg ja seda suurejoonelisemaks muutuvad ebatasasused. Mäed ulatuvad otse jõe kaldaile, kaljukünnised moodustavad käredaid koski.

Tõusnud ühele vaarale Alkkula kiriku taga, liigub maantee selle vaara põhjapoolset nõlva mööda nii kõrgel, et Aavasaksa mägi on väga hästi näha. Kui ronida veel kõrgemale vaarale, siis võib seda mäge näha pea tema kõige paremalt küljelt. Rohkem pole vajagi, et mõista, et Aavasaksa kuulsuse üheks põhjuseks võib olla ka ta ilu. Aavasaksa pole teiste tundrutega võrreldes eriti kõrge, kuid on kujult lühike ja kerkib järsult üles. Üksi keset lagedat maad näib ta õige võimsa mäena. Idanõlv kerkib aeglasemalt, Tornio jõe poole aga langeb mägi kaunis järsult. Rootsi poolel on otse vastas järsk Luoppiovaara, mis on kõrgem kui Aavasaksa, ja selle taga ülamaa serv, mis pideva kuplite reana piirab siit poolt Tornio jõge. Aavasaksa ja Rootsi mägede vahel voolab võimas jõgi, mille üleujutusest tekkinud ajutisi järvi ulatub kilomeetrite viisi metsa sisse.

Aavasaksa nõlval on Soome poolel maja, kus reisijad peatuvad, et alustada siit tõusu mäkke. Tõus pole kuigi raske, aga kõndida annab siiski küllalt. Kirju hulk rahvusvahelist rahvast on kohal, riigi poolt ehitatud norralaadiline matkajatetuba on avatud ja pakub ootajaile karastust. Kui pole muid välismaalasi, siis on vähemalt rootslasi piiri takka. Kui vaatepiir selge ja on loota, et päike tuleb südaööl nähtavale, siis valitseb mäel lõbus meeleolu. Kui taevas on pooleldi selge, siis oodatakse suure põnevusega, kas juhtub kesköö ajal päikese kohal olema taevas selget kohta või katab pilv kõik ära. Kui aga taevas juba õhtust peale on paksus pilves ja tundub nagu polekski lootust päikest näha, siis valitseb mäel tusane pahameel, kuigi väga paljud jäävad siiski üle kesköö, et täita igatahes endale kord võetud kohustist. Kõige pahandavam on aga see, kui taevas on päris selge

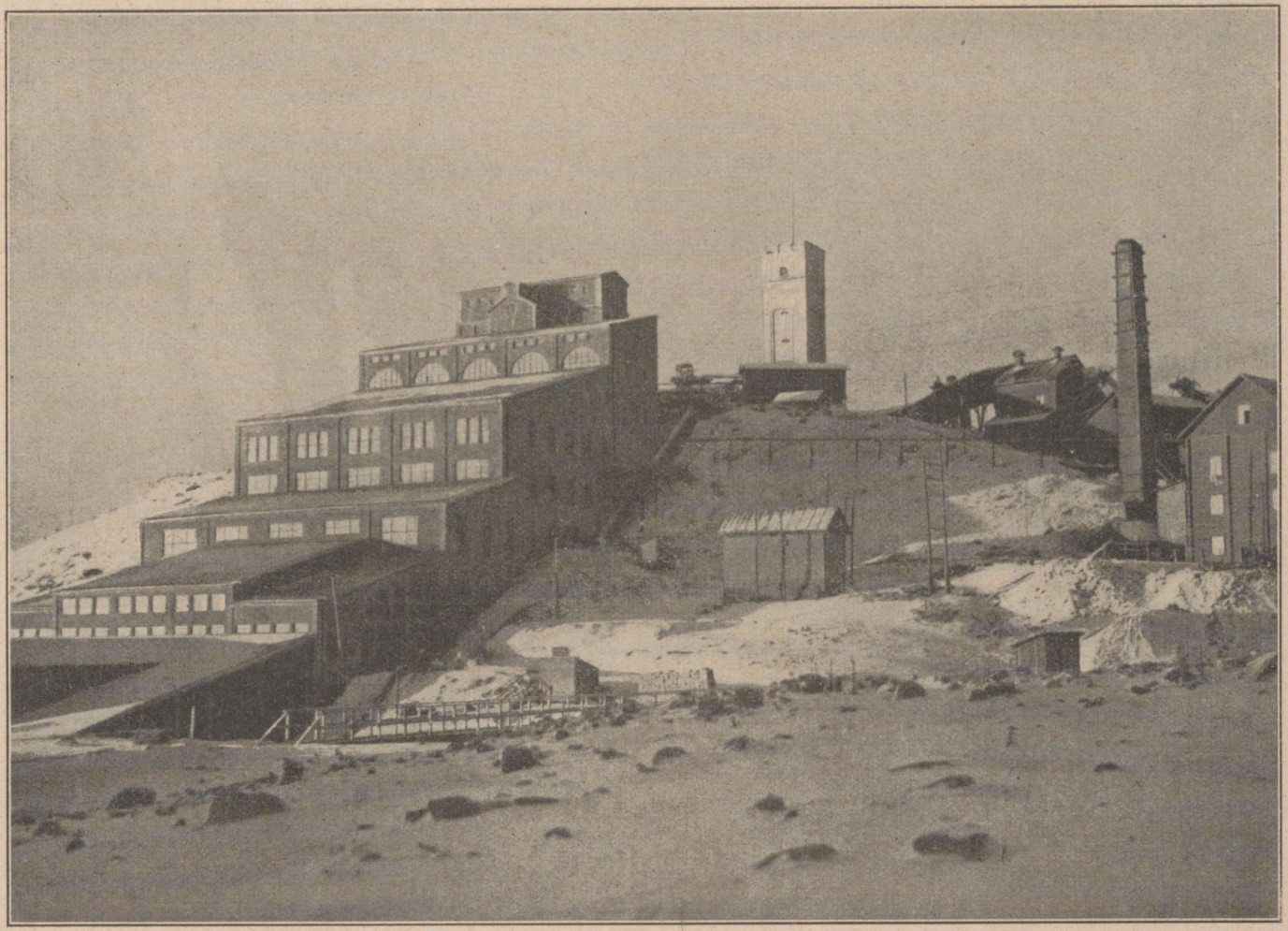

Outokumpu vasekaevandus Ida-Soomes.

ja lootused kõige kindlamad ning kui päikese ette just kesköö ajal tõuseb nii väike pilv, et katab päikese hädavaevalt. Sedagi juhtub mõnikord.

Jõe uhke org, Rootsi pool võimas Luoppiovaara ja selle taga ülangunõlv, põhja pool sinavad kauged mäed, lõunas Alkkula tumedad metsased kingud, siin on pilt, mis võidab küll nii mitmegi tähelepanu sel kohal. Ent kõige ilusam on minu arvates vaade ida poole, üle laia metsamaastiku, mis nagu paksu tumerohelise vaibana peidab madalat maad. Selle läbi lookleb Tenkeliö jõgi, kohati mõlemalt poolt metsaga piiratud, kohati palistatud kaldaniitudest, ja siit ülevalt võis imelikult selgesti jälgida jõe kõiki käänakuid ja ümbritsevaid maid. Oli näha väikesel niidulapil parvepoiste lõkkesuitsu jõerannal, kus mehed ühe laguneva küüni seina veeres olid oma keeduaskeldusis, ja palgiparv liikus üksi, nagu tuletikud ojas. Kõik oli nii ütlemata tilluke ja kena nagu pildil, aga siiski väga selge. Maastiku võlu lisas veel hämar valgustus.

Aavasaksa on siiski Soome mägedest esimene, kas näeb sealt südaööpäikest või mitte.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

OULU.

Läbi madala, puust ehitistikuga linna sõidame jaamast võõrastemajja. See on suur ja tore, nagu härg võõras karjas. Linn on tagasihoidlik ja lihtne, aga võõrastemaja nagu mõni palee. Kuidas nii lihtne linnake on hankinud omale nii toreda asutise? Tutvudes veidi kohalikkude oludega märkadki, et kõike seda peab ülal elav laevaliiklemine. Ärielu keeb. Reisijaid tuleb ja läheb äriasjus lähedalt ja kaugelt. Kodu- ja välismaisile kapteneile peab olema pakkuda kõige paremat. Ja linna jõukam klass armastab suurejoonelisust. See on ühine joon kogu Põhjamaale.

Esimesed sammud seadsin sadamasse ja kosele. Siin nad nüüd olid need kitsad, teravaninalised tõrvavened, millest olin nii palju kuulnud, kümnete, isegi sadade viisi, kõik rannad täis. Oligi paras aeg. Tõrv oli lossitud Oulu meresadama Toppila tõrvahoovi, mis on seal kaugemal põhja pool, telingid tehtud lahti ja laotud vene põhjale, tõukesauad pandud nende peale ja veonöör ninas tehtud klaariks.

Seal lähebki juba üks venekond teele. Alguses sauatakse natuke maad, tõugates jõe põhjast pikkade teivastega, minnakse siis kaldale ja hakatakse kiskuma venet köiega piki randa kosest üles. Seal tuleb teisi venesid parajasti tõrvahoovist, sõudes altpoolt koske üle jõe. Lastakse randa, veetakse pisut venenina üles maale või seotakse silla külge, minnakse kontorisse õiendama arveid või linna ostudele.

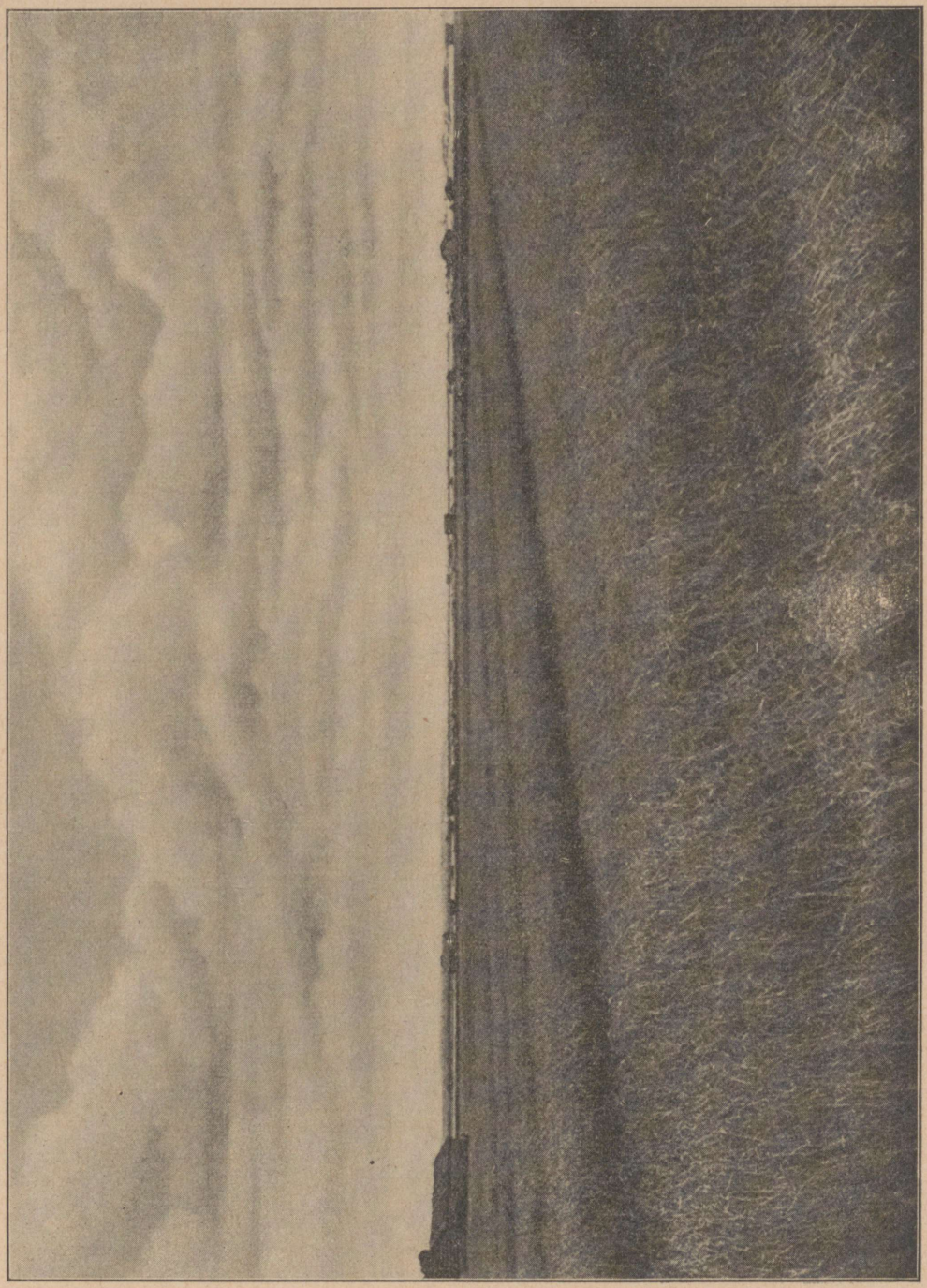

Maastik Põhjamaa rannikumadalikult.

Teised tulevad juba linnast tagasi, kandes jahukotte, seemevilja, kohvi, suhkrut ja muidugi ka viina. On toodud, aga viiakse ka. Ja üksteise järel lähevad needki vaevalisele tagasisõiduteele. Polegi enam palju aega viita. Suvi on lühike, tulekul on vahest muidugi läinud vastutuule tõttu palju aega, kodus ootavad suured tööd. Aga mis nüüd viga sõuda, kui on vilja kotis koju viimiseks.

Sadamaelu saadab kogu aeg Merikose lai kohin, nagu tõendades takka salkadeks kogunenud tõrvameeste, tõrvanaiste ja tõrvalastegi jutujätku venede ääres. Nad vestlevad raskest talvisest ajast, hädast ja puudusest, ja olid nüüd rahul, et kõige raskemad ajad on juba seljataga, on tuldud venedega õnnelikult jõge mööda alla, nähtud Oulut. Küll nüüd juba hakkama saab, kui on saadud jahu ja vilja, olgugi et tõrvast ei saanud kuigi head hinda.

Laevasadamast viib puiestee Merikose kolmele sillale. Need ühendavad üle kahe saare kose kaldaid. Merikosk jaguneb nii kolmeks haruks. Siit sildadelt on kõige mõnusam vaadelda Oulut. On näha linna ilusamad ehitised, kivikirik, maaülema maja ja hotell, postkontor ja ülemal rühm nahavabriku hooneid. Linna osaks saab siiski vaid möödaminev pilk. Kogu tähelepanu tõmbab endale kosk, mis laia ja vahutavana voolab siit, sildade alt läbi. Parempoolsel kaldal on tõrvameeste ülestõusutee kivimuulidega, vasemal kaldal äratavad tähelepanu lõhetõkked, mida parajasti ehitatakse. Sealt ülevalt, raudteesilla võimsa kaare alt liigub parajasti kosele hulk koormatud tõrvavenesid. Vened ropsutavad ninadega vett üles, mattuvad ägedasse lainetusse, mis käib laia künnisena läbi kose, pääsevad läbi, tormavad tulise hooga suurema silla alla, paiskuvad kosealusesse voolusoiku, kus kihutavad veel tükk aega kosest saadud hooga edasi.

Veel selgemini kui sildadelt on kose kõige kõvem lainetus näha jõe kaldalt kose taga. Kõrge vee ajal näib see lainetus nii kohutavana, et ei usuks tõesti kedagi julgevat minna kosele ja veel raskes lastis venega. Ent ikka on lainete vahel mõni tasasem vahe ja juhi kogenud silm märkab just paraja läbisõidukoha oma venele. Raskem on juhtida vene just siia kitsasse auku, mis on jäetud selleks lõhetõkkeisse. Kosk rõhub tõkke vastu ja siin hukkub venesid pea iga aasta. Vene puruneb ja mehed katsuvad kuidas saavad tünnide najal kosest alla.

Ent seal tuleb kosest alla teist laadi matkamees — suur palgiparv. Palgid on laotud ülestikku ja seotud kõvasti kinni, nii et parv on nagu pikk laev, mida tugevate palkaerudega juhitakse eest ja takka. Kõik läheb hästi seni, kui parv jõuab kõige kõvemasse lainetusse. Vett purskub igalt poolt. vesi aina keeb parve ümber, ja tervest palgivirnast pole näha muud kui vahutavaid laineid ja musti mehemürakaid, kes tulise kiiruga jooksevad edasi-tagasi, sõudes ja väänates eest ja takka.

Silla otsas, kus õitseb ilusasti tomingas, nõuavad plikakesed korvidega sillaraha. Raha igaühelt, muidu ei lasta sillale. Seadus on kõva, kuigi selle

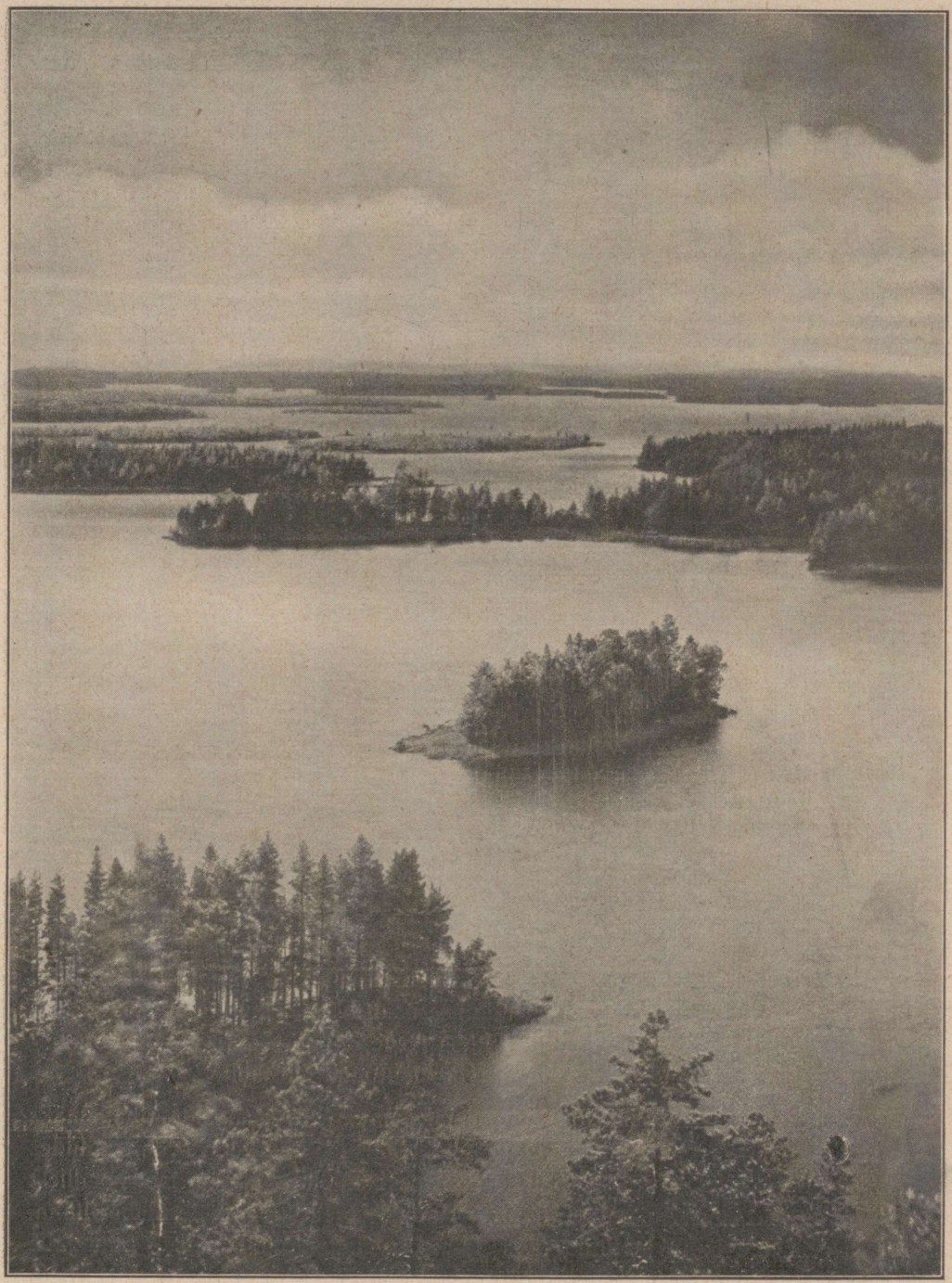

Vaade Puijo mäelt Kallavee järvele.

järele valvajad nõrgakesed. Makstakse tõrkumata. Sama suur nagu jõel, on liiklemine ka sellel suurel maanteel, mis algab siit laia ja tolmusena ning jaguneb peagi mitmes suunas sisemaale, kaugemad harud viivad isegi Kuusamoni.

Sillale tagasi tulles vaatame ka mere poole ja näeme Pikisaare takka tükikese Põhjalahe veevälja. Hiline on juba õhtu, ent ikka on päike alles taeval. Ka siis, kui päike loojanud, ei kao veel valgus. Kogu taevalaotus hiilgab siis punasena, kollasena ja rohelisena ja valgustab pehmelt ja varjutult kõiki kohti, nagu polekski siin magamisaega. Seep see oligi, see hilisõhtune päikesepaiste ja südaöö helendav selgus, seep see täitiski meele erilise õnnetundega, mis paneb kergesti noore vere lainetama. Veel lahti rõivastudes pidi tahtmatult istuma voodiservale ja imestlema, kas siis ööd ei tulegi. Kell oli juba üksteist ja üha paistis päike tuppa. Alles kesköö ajal vajus ta hetkeks metsa taha puhkama.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

SAVO SÜDAMES.

Rongiga Lõuna-Soomest Savosse sõites liigutakse üle maakonnapiiri enamasti öösi ja hommiku koites ollakse juba kaugel Savo südames. Mägede asemel näeb vaguniaknast lehtmetsi ja salusid, siin-seal tükikese kivisemat tagamaad ja vähevõitu järvi. Piklikkude vaarade laele on kogunenud talud ja külad. Siin-seal kerkiv kütisesuits ja vasttehtud uudismaad näitavad, et asustus on siin noorem ja palju maha jäänud Lääne-Soome põlisest asustuspiirkonnast. Ja polnud tarvis jaamades kuigi kaua kuulata rahva kõnet enne kui märkasid, et oled jõudnud teissuguse keelemurdega ja teislaadilise rahva keskele. Raudtee ääres ei ole loodus siiski veel nii vahelduv ja iseloomukas, et annaks matkajale kujutluse Savo kuulsast maastikuilust.

Rändaja saabub seetõttu Kuopio ümbrusse teatud määrani ettevalmistamatult. Kui ta juhtus teekonna lõpupoolel vaatama rongi aknast õigel hetkel, siis sai ta seda tunduvama üllatuse osaliseks Vanuvuorist mööda sõites. Rong liigub kõrgel teevallil üle kitsa järve, viimase taga kerkib ootamatult kõrge okasmetsane mägi haljendavate lehtpuude keskelt.

Siit peale muutub maastik mägisemaks, mets kõrgemaks ja tihedamaks ja Kallavee järve mõni laheke ulatub hetkeks otse raudtee äärde, kadudes taas järgmisel silmapilgul. Viimane osa teest on jälle sünge mets, millest rong nagu koti suust puistatuna hüppab Kuopio lagendikule, käib ümber linna, näitab reisijaile linna ja linna taga laia järvelagendikku, teisel pool jälle Kallavee sügavat lahte ja selle ääres kõrgeid mäekinke ning viimati Puijo ümmarikku metsast kuplit.

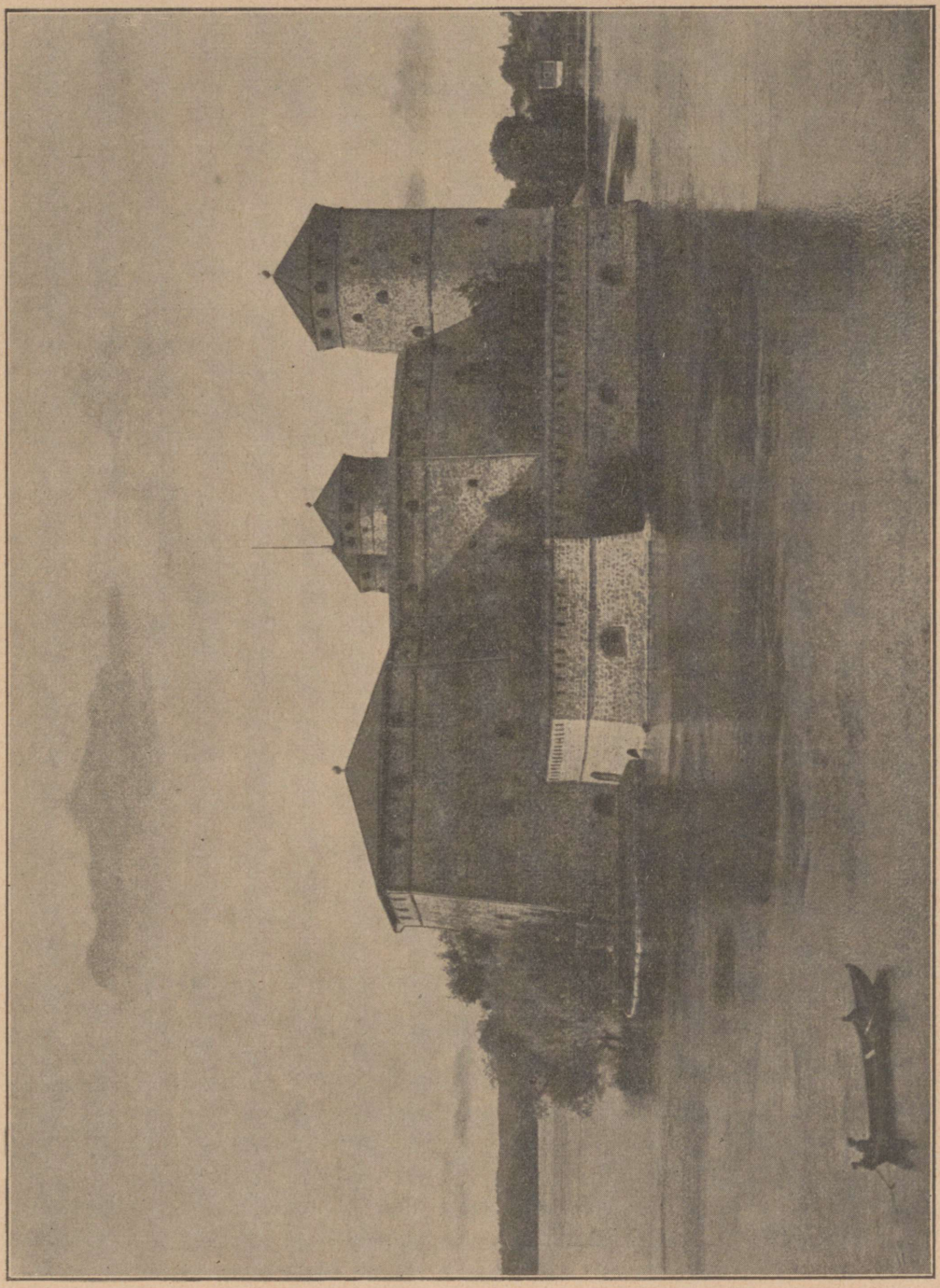

Olavi loss Savonlinnas.

Reisija sõidab uudishimulikuna linna, näeb siin sirgeid tänavaid ja madalaid ehitisi, Snellmani puiestikku tiheda kaasikuga, suurt kivikirikut, mõningaid õige nägusaid avalikke ehitisi, lossitaoliselt ehitatud muuseumi — muidu aga harilikku väikelinna õige elava liikumisega, millele ümbruskonna maarahvas annab oma erilise ilme. Ei tarvitse kuigi kaua liikuda mööda tänavaid enne kui märkab, et ka linna oma rahvastik on sama laia loomuga, lahke ja rõõmus Savo rahvas. Maainimesed, keda näeb tänavail harilikust rohkem, pole siin võõrad, vaid tunnevad end nagu kodus kunagi. Kuopio on savolaste pealinn.

Sadamast avaneb Kallavee sinav selg saarte ja väinadega. Vasemat kätt kerkib Puijo otse linna servalt. See näib nüüd palju võimsamana kui raudteelt vaadates. Tumeda okasmetsa varjus on talusid, jaamahooned ja veel madalamal sadamalahe vastaspoolne rand.

Väinölä neem ulatub sõrmetaoliselt linnast lõuna poole. Kindlasti on igaüks, kes on kuulnud Kuopiost, kuulnud ka Väinölä neemest. Järve pool moodustavad neeme harud ühes lähedalolevate saartega Kemi soppe ja väinu, seal on roostikke, kaljunukke kõverate pedajatega ja lopsakaid lehtpuusalku. Need on kuopiolaste meelepärasemad kohad, siin nad jalutavad meeleldi päevatöö järel piki liivaseid, väänlevaid jalgteid. Supelvõõrad, enamasti lähema ümbruse inimesed, teevad isekeskis tutvust. Ühelt või teiselt poolt toob tuul vahete-vahel puiestikku värsket järveõhku. Neeme läänerannalt paistab linn ja Puijo, neeme otsast näeb kaugele üle järve ja saarte, mille vahel pea alati on pukseeraurik raskelt koormatud lotjadega. Laial spordiväljal on pühapäeviti vilgas elu ja liikumine, spordivõistlused või rahvapidu. Neem kihab siis kokkukogunenud rahvast. Väinölä neem on nii kuopiolaste kui võõraste armastatud kohtumispaik. Kuid loodusilust kõneldes mainitakse siiski esikohal Puijot.

Lähened Kuopiole kust poolt tahes, ikka äratab see teistest ümmargusem mäekink tähelepanu. Põhja poolt tulles pole selle taga linna näha, aga lõunast vaadeldes on see alati nagu linna mõjukaks ja tuntud tagapõhjaks. Puijo pole siiski üksik kuppel keset lagedat maastikku, vaid kõrgeist rannaseljakuist eraldunud mägi. Mõlemal pool Kallavee järve kerkivad mitmedki mäed peaaegu Puijo kõrguseni, kuid need kulgevad rannast kaugemal peaaegu katkestamatu seljakuna, mille vahel järv on nagu laia oru põhi.

Puijo on kaetud üleni nii tiheda kuusemetsaga, et selle laelt ei näeks midagi ilma vaatetornita. Madalamail nõlvul, kus piki mäe külge käib liivane seljak, astub kuusiku asemele männik. Nende vahel on väikesi metsajärvikuid tublisti Kallaveest kõrgemal. Lai, mugav sõidutee viib üles kõige kõrgemale kuplile matkajate ülespääsu hõlbustamiseks. Suurem osa neist ronib mäe otsa siiski jala, kas vana teed mööda, mis on nüüd maha jäetud oma liiga järsu tõusu tõttu, või kasutades otse läbi metsa viivat jalgrada, mille ääres on rohkesti teenäitajaid, puhkekohti ja varjualuseid vihma puhuks.

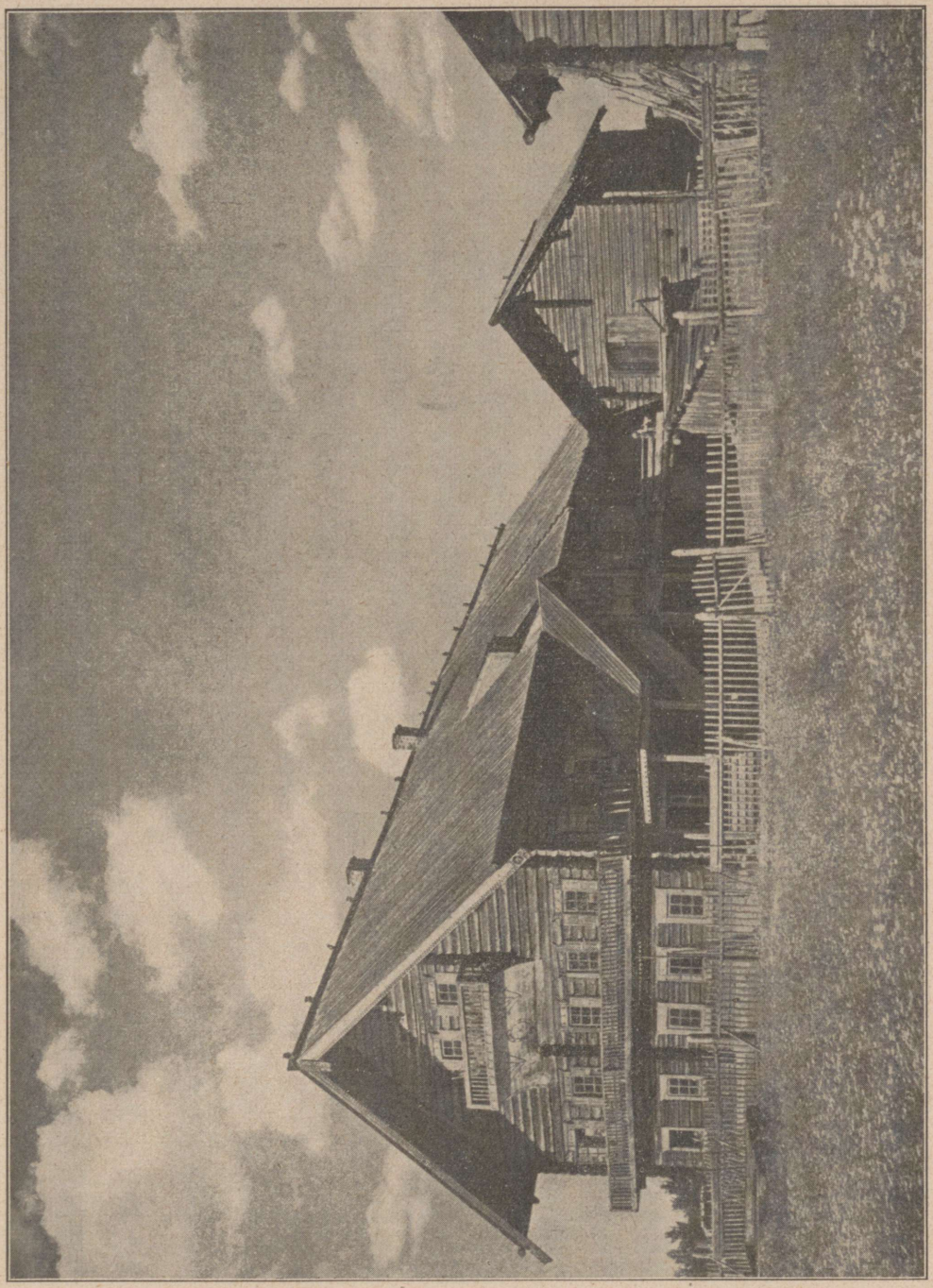

Vana talumaja Suojärvel, Raja-Karjalas.

Üleval kuplil, kuhu on tubli tükk tõusu, on metsa- ja mäevahi maja, ning selle kõrval vaatetorn. See oli enne nelinurkne, laudadest kokku löödud, päris Paabeli torn, kuid nüüd on ehitatud selle asemele kivist uus ja kõrgem, sest vana torni vaatelava hakkas jääma juba metsa varju. Üle selle tumerohelise okasmetsa avanevad vaatlejale Puijo maastikud. Kolmel pool on Kallavee pind, mis läigib hõbedasena või sinab tumesinisena sedamööda missugune on taevas. Tuleb sealt kaugelt põhja poolt loendamatute saarte vahelt, läheb meist mööda ja kaob lõunas, puistates oma teel saari nii kaugele kui silm ulatub, tungib maasse sügavate lahtedena, pikkade neemede vahel. Puijo jalal levib puiestikkudesse uppuv linn oma kirikutega, Väinölä neem ja selle äärsed nägusad saared. Läänes üsna lähedal on tume Neulamägi ja selle jätk kaljune Laivonsaar. Ent veel uhkem, kuigi palju kaugem on idapoolne maastikuserv. Sealt paistab mägesid ja kinke silmapiirini.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

VIIBURI JA SAIMA KANAL.

Vana-Viiburi, pole Soomes teist linna, mis tooks meelde nii palju mälestisi vanadelt aegadelt. Nagu Turus, nii tuletavad ka siin nii mitmedki nimed meelde Soome ajaloo varajasemaid aegu. Seal seisab praegugi Torkel Knutipoja loss, kergitades oma tornitippu kõrgele üle lagedate maastikkude, ja varemed ning kindlusevallid tõendavad ikka veel, kui tähtis keskus Viiburi on olnud. Läänest ja idast tulnud lained on ristelnud siin kõrgete voogudena kordamisi võites ja tagasi tõmbudes. Soomlus on sitkesti seisnud enese eest ja kuigi Viiburis on rohkem venelasi ja sakslasi kui teistes Soome linnades, pääsevad siiski soomemeelsed aated, arusaamised ja rahvuslus ikka rohkem võidule.

Istume Viiburi varjurikkal Esplanaadil, vaadeldes rahvahulkade liikumist ja kuulates orkestri mängu, mille tuttavad viisid kajavad linnaehitiste vahel ja lendavad mere lahtedele, kadudes viimati Monrepos' ja Papula puiestikes. Enne kui astume laevale Saima kanalit mööda ülessõitmiseks, teeme väikese ringkäigu ümber linna. Põhja pool jõuame Salakkalahe äärde, mille kaldad on tasandatud laiaks kauba- ja väiksemate reisialuste sadamaks. Kõnnime läbi linna, mööda uuest, uhkest luteri kirikust, vanadele müüridele, mis omal ajal kaitsesid Viiburi lõunapoolset randa Uura poolt tuleva vaenlase vastu. Praegu on müürid mitmelt poolt kokku varisenud ja kaetud haljendava rohuga. Siit avaneb lai väljavaade Uura väilale. Väina suudmes, kus seisab ka Viiburi loss, on meresadam, seal tulevad reisijad maale ja lossitakse laevu. Sadamaameti uhke maja kerkib siin otse sadamasilla ääres. Lossi kohal jõuame oma ringkäigul pikale sillale, mille kaudu toimub liikumine põhjapoolsete eeslinnadega. Sild avatakse ja suletakse iga kord, kui peab

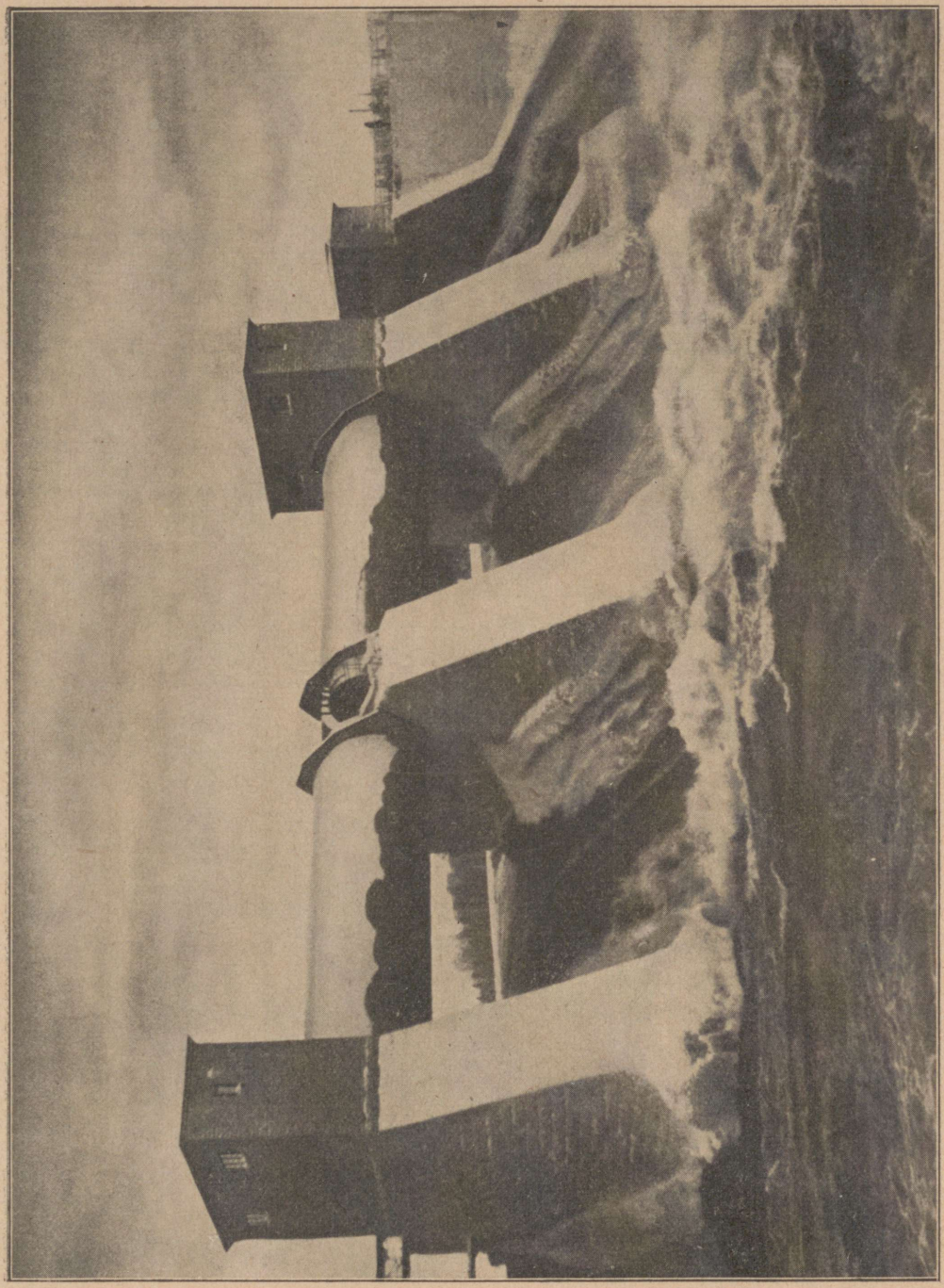

Uus jõujaam Imatra kosel.

laskma läbi laevu. Sillast põhja pool on nende laevade peatuskoht, mis Saima poolt tulles ei lähe Viiburist kaugemale.

Mis oleks Viiburi ilma oma ajalooliste mälestisteta? Või mis oleks ta ilma Monrepos' pargita? Selle pargi varjukad puiesteed, metsatukad, haljendavad murud, mälestussambad ja kujud jätavad sügava mulje külastajale. Väga harva on kunst nii hästi käinud käsikäes loodusega, loodust mitte muutes, vaid ainult parandades ja täiendades.

Viiburi all kohtuvad meri ja siseveed. Sisevetelaevad, mille lühikese ja tömbi kuju on määranud kanalipaisude vaheline pikkus, veavad edasitagasi kraami ja reisijaid. Sajad lodjad libisevad allapoole, täis Savo ja Karjala metsadest toodud puid, päras tõsise näoga, aga väleda suuga savolane, kellele praamimehe amet näib olevat nagu Jumalast antud. Merelt jälle liigub sisemaale jahte ja kuttereid kokkukääritud purjedega, kõrgete mastide ja pikkade poomidega. Milline vahe praamimehe ja neid aluseid juhtiva kippari vahel. Eelmine on kasvanud kuski Savo kaskede all, kündnud maad nooremas põlves, vetele tulles aga liikunud kogu aeg kanaliauriku päras kitsaid veeteid mööda ja näinud väikesi laineid nõrgalt loksuvat vastu tugeva praami külgi. Teine on seevastu juba poisikesest peale pidanud juhtima oma alust mere tuulte ja lainete käes läbi tormide ja karide, arendades oma oskust ja julgust. Praamimees on teinud oma töö, kui ta on viinud oma koorma Uura sadamasse, ent seal hakkab kippar alles elama. Kanalis näis ka merelaev täies lastis, pisut kange ja kohmakana, ent pääsedes ulgumerele ja sirutanud seal oma tiivad, saab ta nagu uut elu, liigub sama hõlpsalt vasemal ja paremal küljel ning lõikab kergesti nagu lind merelaineid.

Varahommikul algab laev sõitu Viiburist Saima kanalit mööda üles. Laeval on alles sitkes hommikuunes kõik, kellel pole just otse tegemist laeva sõiduvalmis seadmisega. Korstnast tõuseb kerget suitsu, tüürimees astub oma ratta taha, kapten annab käske rahuliku häälega ja unised laevamehed teevad köied lahti ning tõukavad pikkade teivastega laeva sillast eemale. Heidame laeva päralt viimase pilgu võimsale lossile ja jätame siis linna kogu ta rahvaga jätkama magusat hommikuund. Me pole siiski ainsad vara jalul olijad. Meile tuleb ähkides vastu väike aurik, vedades enda järel nelja-viit kuhjani koormatud lotja.

Lahe maapoolses otsas vähendab meie laev kiirust ja suundub kitsaisse kaevatud väinadesse, mille kaldail on näha suvilaid lehtpuude ja kuusikute vahelt, kaldail laevasildu, ujumismajakesi ja sõudepaate. Ei lähegi kuigi palju aega, kui oleme sattunud nagu umbsoppi. Lavola, Saima kanali esimene sulg, on meie ees.

Lavola kohal on loodus sedavõrt meeliköitev, et isegi kõige unisemad reisijad ei püsi enam kajuteis, vaid kogunevad komandosillale kapteni ümber vaatama ja üht-teist küsima. Eriti ärasõit sulust äratab nii mitmeski vaimustust. Piiratud mõlemalt poolt tihedate lehtpuuridadega, liigub laev aeglaselt

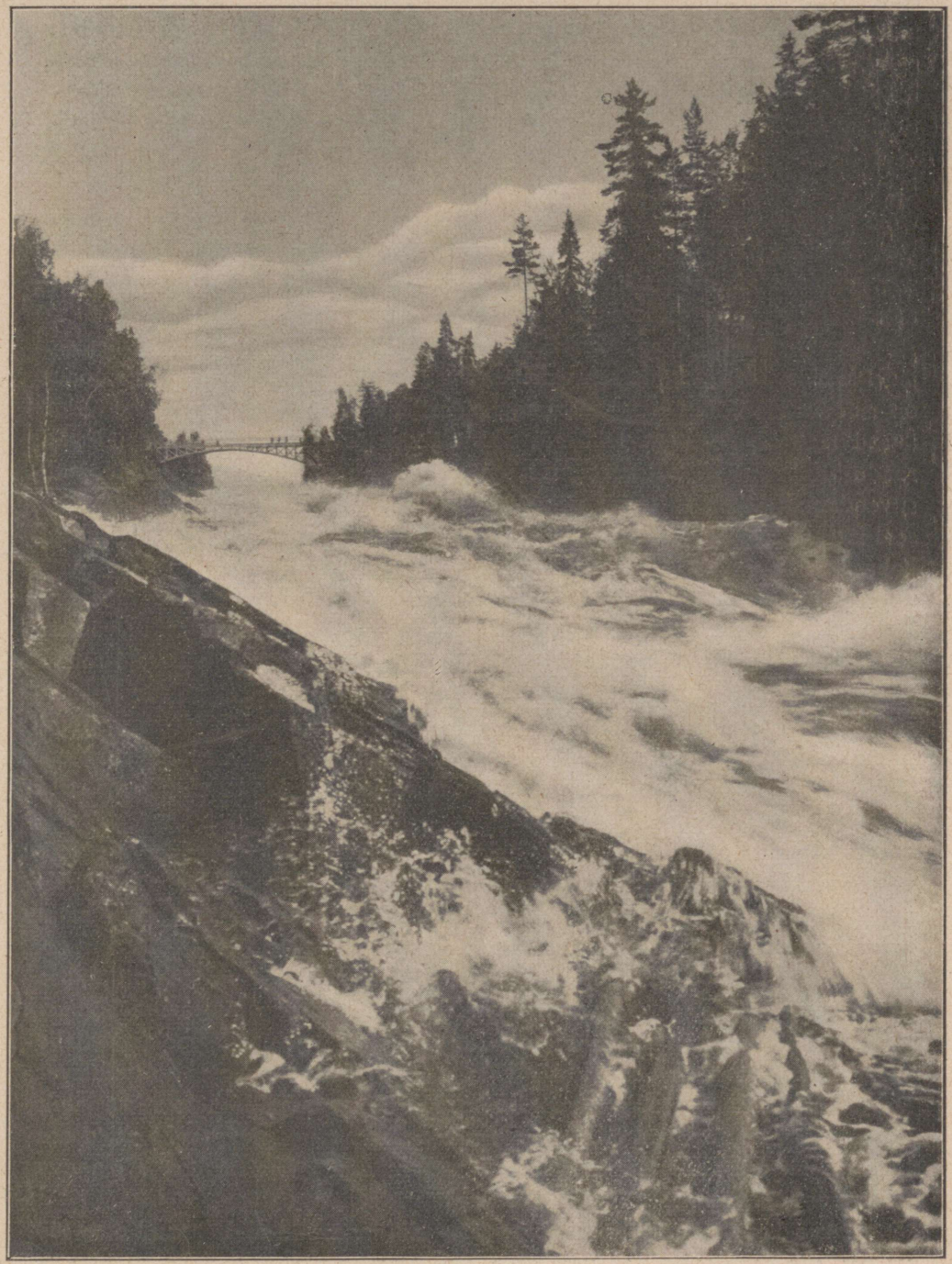

Imatra.

edasi, kuid vaevalt oleme jõudnud paarsada meetrit edasi, kui meie ees avaneb põigiti väheldane järv ja selle taga otse meie vastas järsk rannalt kerkiv mägi, kaetud paksult sambla, kadakate, kaskede, mändide ja pihlakatega. Mägi näib sulgevat otse meie tee. Samal hetkel kostub kanaliäärse puudetihniku takka vasemalt poolt läbilõikav vile, millele meie kapten vastab kohe veel läbilõikavamalt, äratades heleda vastukaja ühelt mäeküljelt teisele. Neeme takka ilmub vasemalt poolt ettevaatlikult ja aeglaselt lähenedes aurik, mille pardal paistab rahvast värvirikkais rõivais. Sinna siis käändub laeva käil. Meil on eesõigus, sest oleme juba paisuväravast ülalpool, teine laev peab ootama. Laevamasinad algavad kiiresti tööd. Ja jättes endi järel lainetava joone, liigume kanalist kitsale järvele.

Lavolast Rättijärveni on Saima kanal juhitud peamiselt väiksemaid järvi mööda, seepärast on see vahemik nii vahelduv ja meelepärane. Loodus on moodustanud kanali rannad nagu puiestikuks, kasvatanud laevatee äärde ilusad metsad, sirutanud siin-seal sileda kalju järve rannale, levitanud piki randu kivikuid täis kahisevat pilliroogu, inimene omalt poolt on õgvendanud, süvendanud väinu, ehitanud valgeid teemärke ja sambaid, puhandanud siin-seal kitsa, lahutava maakünnise. Neemedelt ja lahesoppidest, kus aga vähegi kohast mäad, paistab silma suvilaid läikivate akende ja rõdudega.

Juba pisut laiem on Juustila järv, kuhu nüüd jõuame. Selle vahelduv loodus leiab reisijate poolt üksmeelselt tunnustust. Ihaleme eriti väikesi kaljusaari, millest ruttame mööda suurema kiirusega. Samuti kaljuseid randu mägede ja kõrge kuusikuga. Juustila pais on avanud reisijatelaevale oma süle, vesiväravad suletakse meie järel ja oma ametis halliks läinud vanad paisuvahid käänavad luugid lahti. Ametliku väärikusega ja ruttamiseta toimub see töö. Iga väiksemgi liigutus on kujunenud kindlaks pikaajalisest harjumusest.

Saima vesi tormab meile kohinal vastu, kui veevool tasandub, avatakse väravad, laev ujub teise kambrisse, saadakse uut vett, tehakse uus värav lahti ja nii jätkub töö, kuni oleme jälle paisust ülemal, kõrgel nagu maja katusel, valmis jätkama teekonda.

Taipale kohal läheb kanal kahe kõrge mäe vahelt läbi ja teeb nii äkilise käänaku, et laevast peab heitma köie maale kivisambasse pööramise hõlbustamiseks. Saarerikas Rättijärv on kuulus oma loodusilu poolest. Selle varjurikkais puiestikes on mõnus viita mõned tunnid, oodates vastutulevat laeva. Kui oleme kord otsustanud viita päeva siin kanalil, mida siis asjatult tõtata, päike hakkab paistma juba õige soojalt ja raugestama keha, kuid see kõik on nagu kokkukõlas ümbruse ääretu rahuga. Otsime omale mugava lebamispaiga kanali lähedal, kust võime jälgida liikumist.

Saima kanali ehitamine oli suur töö. Kui insenerid olid saanud oma töö valmis, siis hoolitsesid nad veel selle kaunistamise eest. Nad kaevasid väikesi kunstlikke järvekesi, ehitasid neisse tillukese saari, vooderdasid servad

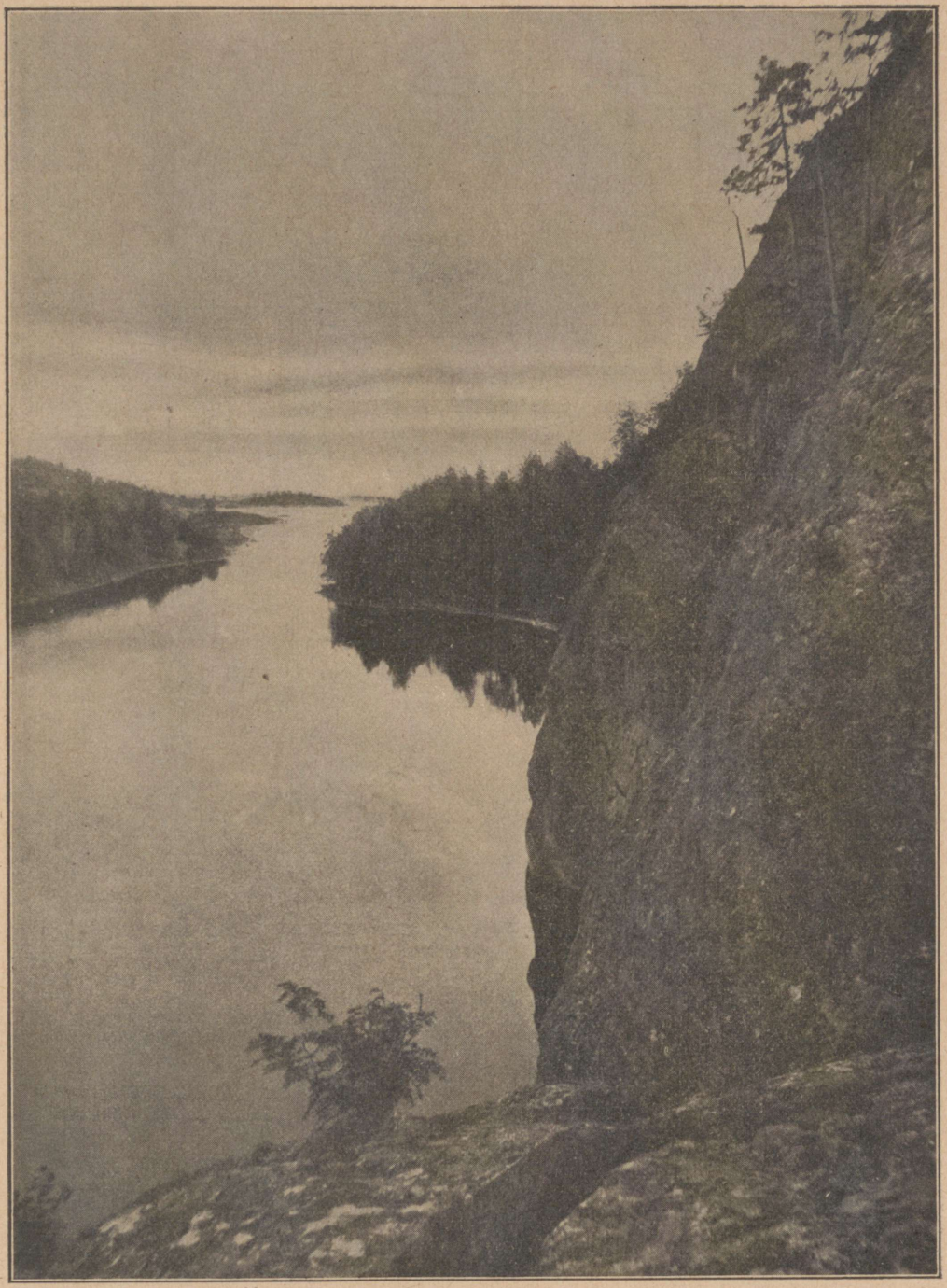

Laadoga kaljune põhjarannik.

tasaste kividega, istutasid puid ja põõsaid. Paisude kohale ehitati nägusad vahimajad ja nende ümber puhastati maad viljapuuaedade ja juurvilja jaoks. Kahele poole piki kanalit külvati muru, istutati põõsaid ja muudeti mets korraldatud puiestikeks. Kõik on hakanud hästi kasvama ja kanali ümbrus on nüüd merest alates Saimani üks pidev haljendav vöö, ka seal, kus see käib läbi kehva ja üksluise maa.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

IMATRA.

Imatra on vanim ja kuulsaim Soome turismikohtadest. Seal käivad peaasjalikult need, kes tulevad Soome vaatama selle ilusat loodust. Ja ka soomlane, kes tahab vähegi tutvuda oma maaga, ei jäta Imatral käimata.

Suurema osa kose kaldaäärseist maist on riik ostnud omale ja säilitanud need rahvusliku pargina. Riik on püstitanud kose juurde hotelli, üle selle ehitanud uhke raudse kaarsilla, isegi raudtee on ehitatud peaasjalikult turistide jaoks. Soome riik on ohverdanud palju Imatra heaks.

Raudteejaamast on umbes kilomeetri pikkune tee kosele. Jaam on metsas tasasel kohal. Alles tükikese aja kõndimise järel näeme Imatra kaela. Tee läheb pisut aega kose kaldast mööda ja pöördub siis laiale kaarsillale, mis viib vastaskaldale. Kui rändaja läheneb kosele pisut allpool olevailt kaldailt, saab ta vähehaaval kujutluse vee kohutavast kiirusest ja jõust ning süveneb vaatlema igavest võitlust kalju ja vee vahel. Kuigi kõik pealetungid kaljude vastu näivad tühja töö ja vaevana, jääb vesi siiski lõppude lõpuks võitjaks. See on ju vee enese uuristatud kuristik, mida mööda nüüd vesi märatsedes alla tormab. Vee kõrvulukustava mühina läbi kostub tumedat mürinat, summutatud möllu, kui lained veeretavad kive kaljusel põhjal või selle varjatud hiiekirnudes ning heidavad nähtamatuid kivilahmakaid kaljuseinte vastu.

Mida kaugemale allapoole jõuame, seda metsikumaks muutub kosk, seda pöörasemaks lähevad vahutavad pöörised. Vee kokkukuhjumine on nii suur, et ta vahete-vahel unustab oma piirid ja tormab üle kiviste kallaste, ähvardades tõmmata kaasa vaatleja, kes on julgenud tulla liiga lähedale seda vete möllu vaatlema.

Alles kose all on selle hiilgekoht. Imatra on siin kõige kitsam ja kaldast teise ulatub põigiti üle kose valdav laine, mis virutab vastasoleva kaljuseina vastu kõik, mis kosest alla tuleb. Siin purunevad kõik, vened, palgid, kõik esemed, mis reisijate huviks on lastud kosest alla, nii ka õnnetud inimesed, kui nad mitte pole purunenud juba ülemal. Kaljuneemelt paistab kosk oma järskude, süngelt toredate kallastega ja siit on seda juba vanast ajast peale kõige enam ihaletud.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

Korpiselja metsane vallseljak Tolvajärves, Ida-Soomes.

LAADOGA RANNIKUL.

Veetsin kord oma suvepäevad Sortavalas, vaadeldes sealseid maastikke, mis on kuulsad oma loodusilu poolest, ja tutvudes rahvaga, kelle omapäraseist vanaaegseist oludest olin kuulnud jutustatavat. See väike nägus linnake Laadoga pika lahe ääres on nagu selle uue aja võrdkuju, aja, mis oli saabunud Raja-Karjalale. Linna kohal olevast Vakkolahest idas, õieti kirdes, on vanalinn oma laevasildade ja kauplustega, läänes aga nn. „Kymölä kant" õpetajateseminariga, uute majade, jaamahoone ja haiglaga. Idas valitseb see aeg, mil Raja-Karjala elas alles omaette elu — kuigi ka idapoolmik on tublisti uuendunud —, läänes aga soomeline haridus ja rahvuslik meel, mida seminar on külvanud sadadesse Karjala noortesse leidma teed laiade rahvahulkade sekka.

Kymölä kandis oli mul õpetajate seas mitugi tuttavat. Nende juhatusel õppisin tundma siinse maanurga loodust ja rahva elu, õppisin tundma neid harrastusi, mis püüdsid tõsta Raja-Karjala muu Soomega võrdsele tasemele.

Sortavala elanikud on suuresti vaimustatud oma linna ümbrusest ja Laadoga saarestik on uhkem kui kuski Soome lahe rannal. See on rännatud läbi risti ja põiki, otsitud üles parema väljavaatega kohad, juhitud tähelepanu kummalisimaile pinnavormele, märgitud haruldasemad taimed ja nende kasvukohad. Rändaja võib seal liikuda just kui nootide järgi, teades, et näeb ja leiab kõik, mis seal näha. Mõnikord võib säärane juhatamine tunduda tüütavana, aga kui see on seotud nii otsekohese huvi ja armastusega oma kodukoha vastu kui siin, siis tõstab see koguni omalt poolt rändaja meelt. Toredad on need kohad, mine kuhu tahes. Umbes 15 km kaugusele linnast ulatub Laadoga poole saarestik, kord mägise ja kaljusena, kord põldude ja haljendavate niitudena. Kitsad väinad väänlevad saarte vahel. Ja sama kõrged kui mäed, niisama sügavad ja selged on nende vahelised väinad. Sortavalast pääseb siia igale poole hõlpsasti kas laevaga või venega. Käisin seekord väiksema laevaga Haavuse saarel, kus oli tuttavaid suvitamas, ja Haavuselt tegin lahkete rõõmsameelsete kalastajatega purjevenel sõidu ja rännaku läbi kogu saarestiku. Nii Haavus kui ka sellest lõunas olev Tamhanka on õige suured saared osalt karmi, osalt aga eriti pehmeilmelise ja lopsaka loodusega. Rahvas elab kalastusest ja põllutööst. Haavuse välisserval kerkib järvest kõrge järsk Haukkariutta. Tamhanka rannad on järsud, kuid saare siseosade poole ulatub sügav laht, mille randadel arvad enese olevat kaugel meretaolisest Laadogast mõne sisejärve ääres. Näed enda ümber vaid haljendavaid maid, rohuse rannaga lahesoppe, nägusaid talusid, kuid keset seda rahulikku maastikku äratab imestust isesugune vahetpidamatu mürin, mis nagu ennustaks lähenevat äikeseilma. See pole aga muud kui Laadoga alaline lainete murdumine vastu saare kaljust randa siinsamas selle mäekingu ja metsa taga. Kevadsuvel on Laadoga vesi külm.

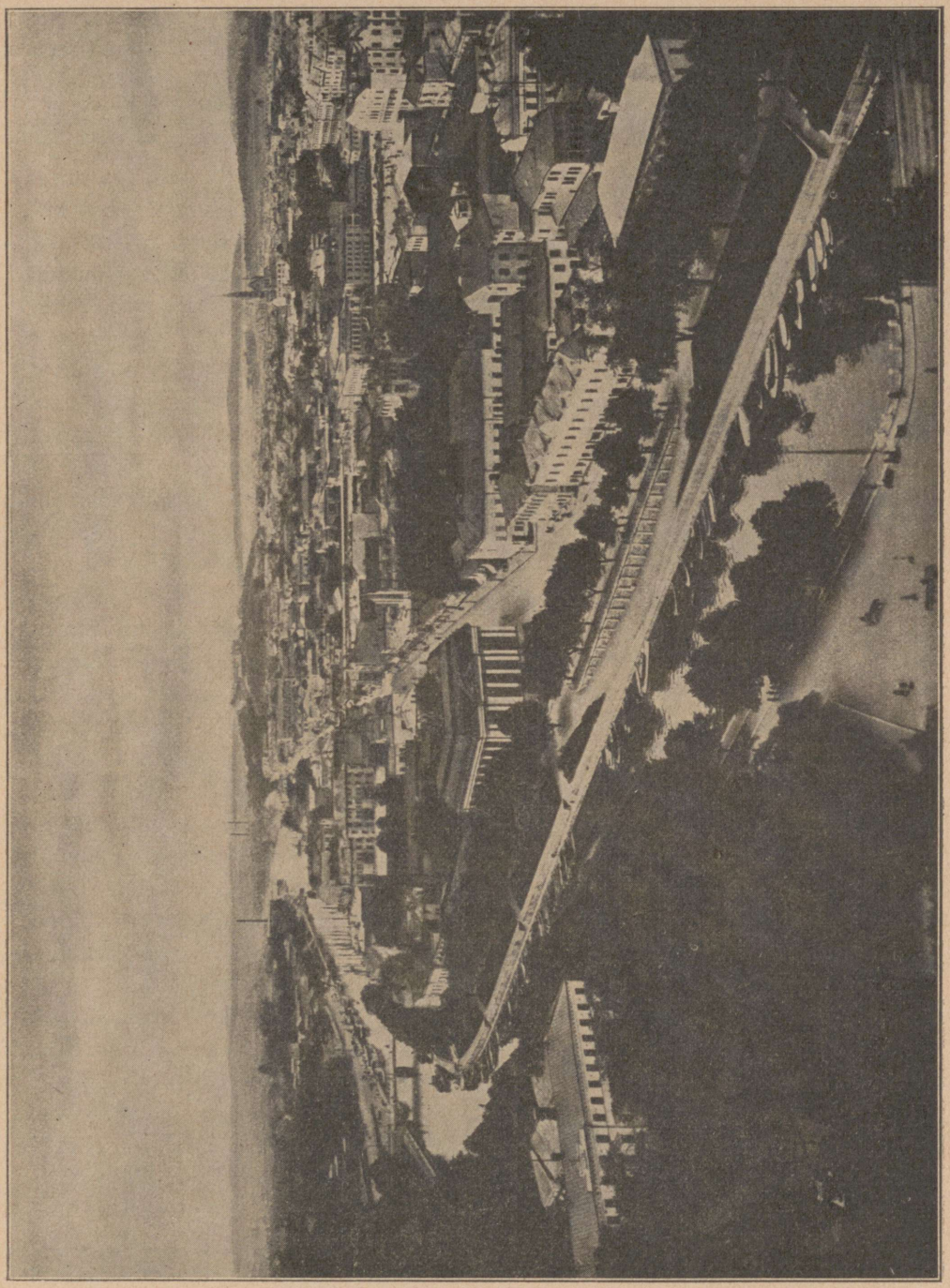

Üldvaade Turu linnale.

Kui tuleb sooja vihma, siis tõuseb järve kohal äkki paks udu, mis mähib oma tihedasse vaipa kogu saarestiku ja rannad tüki maa peale.

Purjetasime Haavuselt risti üle Sortavala väina sellesse laialdasse saarestikku, mis asetseb väinast idas. Kui maa pool oli pehmejoonelisi sisejärve maastikke, siis on see väin vastupidi tükk merelist loodust, mille Laadoga poole avanevad laiad väljavaated, mäed ja vahutavate lainetega rannad jätavad igaühesse sügava mulje. Sõites seekord Tamhankast üle selle 5 kilomeetri laiuse väina oli nii paks udu, et ei näinud ette muud kui lähemate lainete harju, kuigi puhus õige kõva tuul. Seepärast polnud ka vähematki kujutlust, missuguses maastikus nüüd olime, kuid õhtuks kadus udu sama äkki kui oli tulnudki. Nagu nähtamatu käsi oli tõmmanud kõrvale paksu eesriide ja selle takka oli tulnud nähtavale imeilus vaikne mägimaastik lahtede, orgude, järskude kaljuseintega, niitude ja metsatukkadega, mis kõik punas loojenevas päikeses. Seal teiste mägede keskel kerkis kõrge ja järsk Riuttavuori, Sortavala saarestiku toredaim väljavaatekoht. Purjetasime järgmisel hommikul Laadoga ulguvete äärde Honkasalo väina. Saared lõpevad siin vastu ääretut veevälja kõrgete kaljude, rahude ja salakaridega. Neemede jätkuks on veealuseist kuristikest lahutatud kumera turjaga kaljusaared. Neid on mõned üksikud veel kaugel ulguvees lainest siledaks uhetud, kaetud nagu tüseda kaljusoomusega kõigi väljastpoolt tulevate hädaohtude vastu. Nende alamail nõlvul ei kasva enam taimi, laelgi leidub harva mõni üksik kaljumänd, koos mõningate rohtude ja põõsastega. Honkasalo väinast purjetasime Orjatsaare ja Karli saare vahelisse kitsasse väina, kus rannakaljud on lagunenud harukordselt toredaks kivikuks. Seal on üks kaunis suur koobas, kaljurahnud on maja kõrgused. Mõned kerkivad veest nagu tornid, mõni on langenud lapiti nagu laud, millele mahuks terve suur retkkond kogu oma varustisega. See koht on Sortavala elanikkude meelepärasemaid väljasõidukohti, sest siin on ühelt poolt sisesaarestiku vahelduvad pildid, teisalt aga välissaarestiku karm ilu. Kõige kaugemal meres on kloostrisaarestik kirikute, kaljude ja erakukoobastega ning läbi aasta rändab sinna turiste ja palverändajaid ning palju muidki inimesi lihtsalt uudishimust. Laev läheb Sortavalast ida poole piki kitsast väina, mida põhja poolt piirab kõrge Hiidenneem. Siit algab Hiidenselg, mille rannad on eriti sünged ja mägised. Selle otsast ulatub kaugele maa sisse Kirjavalaht. Kaljukink kaljukingu ja mägi mäe kõrval piirab ümberringi Kirjavalahte. Kõrgelekerkivad metsased mäed ja konarlikud kaljuseinad peegelduvad lahe siledal pinnal, kuid mägede ja kaljukinkude vahel on igal pool meeldivaid jõeorge, lehtpuudega kaetud nõlvakuid, väikesi talumaju, looklevaid teid ja mitmele poole kaldevaid väheldasi põllulappe. Lahesoppi suubub väike jõgi suures sügavas orus. Selle kosel käib väike veski keset lillede ja pajupõõsaste padrikut nii rõõmsana ja rahulikuna nagu ei oleks maailmas midagi häda nii kaua kui kõik siin on korras.

Kevadtalv Sise-Soomes.

Suvine järvemaastik Soomes.

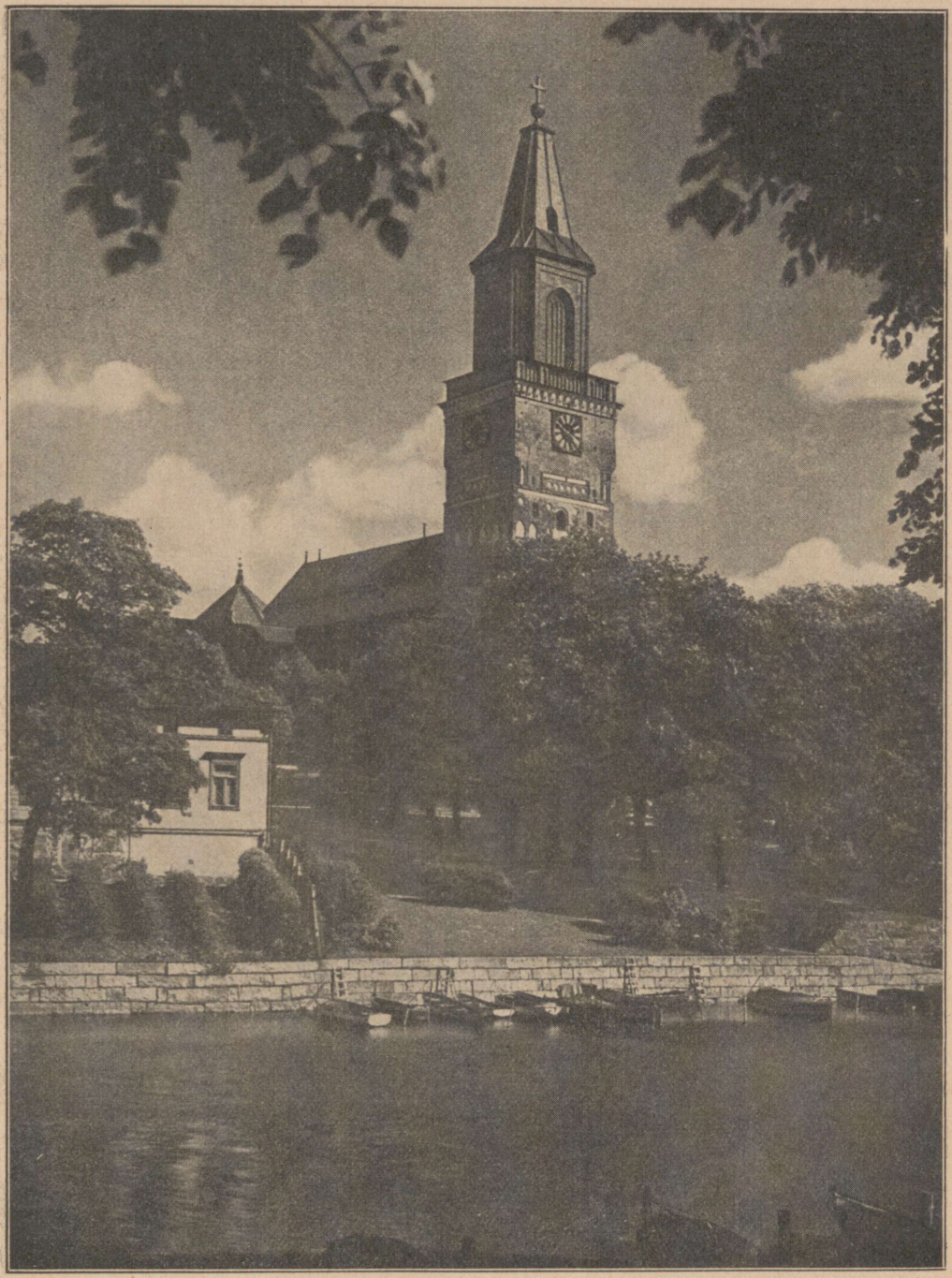

Turu vana toomkirik.
Esiplaanil Aura jõgi.

Kogu Laadoga põhjarannik Impilahe ja Kiteläni on samasugune uhke ja kaunis mägine maastik. Sisesaarestikus on see oma kõrgest mägisest laadist hoolimata pehme ja lopsakama ilmega, kaugemal ulguvee ääres aga tormine ja ähvardav. Kõige kaugemale mere poole ulatuvad paljad kaljud nagu tardunud eelvahid, kes on otsustanud kaitseda oma seisukohti lainete vastu kas või igavesti. Alaline lainetus käib siin nii vaiksema kui tuulisema ilmaga ja selle kohin kostub isegi kaugele varjatud sisesaarestikku.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

TAMPERE JA ÜMBRUS.

Nii valdavaid tehaserühmi, nagu kahel pool Tammerkoske, pole Soomes mujal. Tehaseid on veel Pyhäjärve ja Näsijärve ääres ja Pyynikki nõlvadel. Pikad vabrikukorstnad, mitmekordsed ehitised ja läbilõikavad vabrikuviled, need on Tamperes esikohal.

Kindlal kellaajal heidavad hiiglatehased oma väravaist tänavad täis kojutõttavaid töölisi, kindlal kellaajal voolab neid sama suurel määral tagasi oma tööle. Siis on Tampere tänavail üldine rahvasterändamine. Pühapäeviti on taas lähedad järved täis inimesi. Nii suures linnas nagu Tampere on ka palju äritegevust, sest sinna tuleb palju maarahvast kaugelt ümberringi nii ostma kui müüma.

Kevadsuvel, kui vesi seisab kõrgel, on Tammerkosk kõige uhkem. Muidu on kosk nüüd suurema osa aastast pea kuival. Nii viimase tilgani tarvitavad vabrikud vee ja siiski ei jätku seda igaühele.

Tampere on ka looduslikult väga ilus linn. Mustalahe kaljudelt näeme enda all väikest sadamat hulga laevadega, valdavate puuvirnadega, vana saeveski ja tehastega ühise elava ja meeldiva rühmana. Sinna paistab Näsijärve avar veeväli oma kaugete neemedega ja lõunarannikuga. Pyhäjärve rannad on kõrgemad, aga järv ise kitsam. Pyynikki seljakult, mis kõrgena ja järsuna kulgeb mõlema järve vahel, avaneb väikesest vaatetornist lai vaade mõlemale järvele ja Messuküla põlisele kultuurmaistule. Ent kõige ilusamad vaated avanevad Pyynikki loodeotsast piki Näsijärve lõunaranda ja eriti põhja poole, üle terve järve.

Mustalahest hargneb Näsijärvele kümnete viisi laevateid. Ruovee laevad käivad keset järve laia veevälja, neilt ei näe rannikuist muid kui kaljuseid neemi ja saari. Aga kui sõidame väiksemate laevadega Ylöjärve, Teisko ja Kuru sügavatesse lahtedesse, siis leiame peaväilast kõrvale pöördudes ilusaid lahekesi, mis ulatuvad sügavale maa poole, ja nende ümber vahelduva ilmega kuplilisi maid.

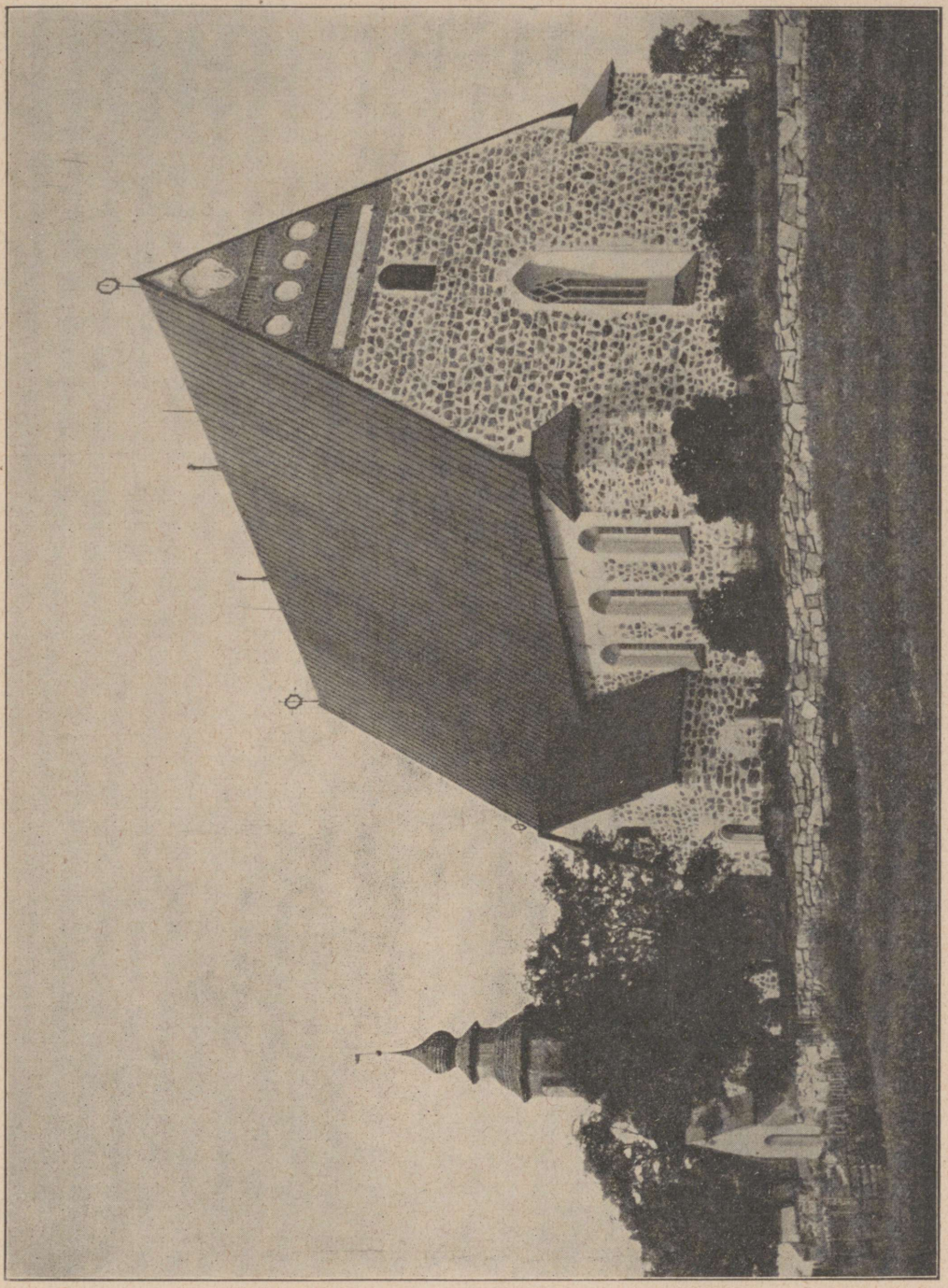

Vana Sauvo kirik Soomes.

Siin on vaheldumisi süngeid mägesid ja meeldivaid niidu- või põllumaastikke, väikesi järvi ja hästiehitatud talumaju. Nagu maastik, nii on ka taimestik väga rikas vastuoludest. Mägedel on mänd valitsevaks puuks, aga see on siin hoopis lopsakam ja paremini arenenud kui mererannikul. Orgudes on metsad ilusad ja vahelduvad. Nõmmemail on männik arenenud tugevaks ja pikaks.

Kurus omavad rannad tühjemat ilmet. Pole tarvis liikuda kuigi kaugele kummalegi poole, enne kui künklik rannikuala kerkib laiaks ülamaaks, mis eriti läänesuunas ulatub sadu kilomeetreid ja metsade kõrval kannab oma pinnal suuri soid.

Sünged vaarad, valdavad mäed, harv asustus, vaade kõrvalistele vetele. Laiad metsad katavad künkalist maad, talud ja saunad on kaugel üksteisest. Siin pole igal vaaral tehtud kütist nagu Savomaal, aga maastik pole ka nii tühi kui Põhjamaal. Sageli on talud vaarade kõige kõrgemal künkal, kust on näha kümnete kilomeetrite kaupa metsarikkaid mägiseid maid, järvi ja teisi üleval vaaradel asetsevaid talusid.

Ruoveel on maastikud sama uhked, ent asustus on seal tihedam ja jõukam. Kuid siingi pole tarvis eemalduda järvest kuigi kaugele, kui oleme juba kauges ja tühjas laanes. Laevatee lõpus on viimati Virrat. Maastik hakkab siin tunduvalt ilmet muutma. Järved kaovad, maa tasandub ja algab lage Metsa-Põhjamaa.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Kangasala on üks ilusamaid Soome „harjudest", mida on ülistatud isegi tuntud lauludes. Umbritsevail vetel pole küll nüüdsel ajal kuigi suurt tähendust, sest kogu liiklemine käib nüüd Tampere—Kangasala vahel maanteed mööda.

Raudteesõitudest on üks ilusamaid teekond Tamperest Pori poole. Kolmeosalise silla kaudu läheb raudtee üle Tammerkose kaela, lõikub Mustalahe kaljudesse, kulgeb sadamast mööda piki kõrget valli, mis tõuseb kõrgemale maja katustest ja on Tampere elanikkude meelest üks maailma imedest. Ent veel ilusam on vaade Pyynikki nõlvalt, kuhu raudtee on sisse lõigatud. Terve Näsijärv jääb paremat kätt oma sügavate, kaugete randadega. See vaade pole jõudnudki veel silmist kaduda, kui seljaku kõige kõrgemal kohal avaneb Pyhäjärve poolt juba teisi. Pyhäjärv on veel sügavamal, kuid jääb kaugemale ja vahel on lai põllumaade riba. Tükk aega vahelduvad need maastikud, aga siis tungib raudtee metsa ja Nokiast mööda sõites ei näe muud kui metsa mõlemal pool.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

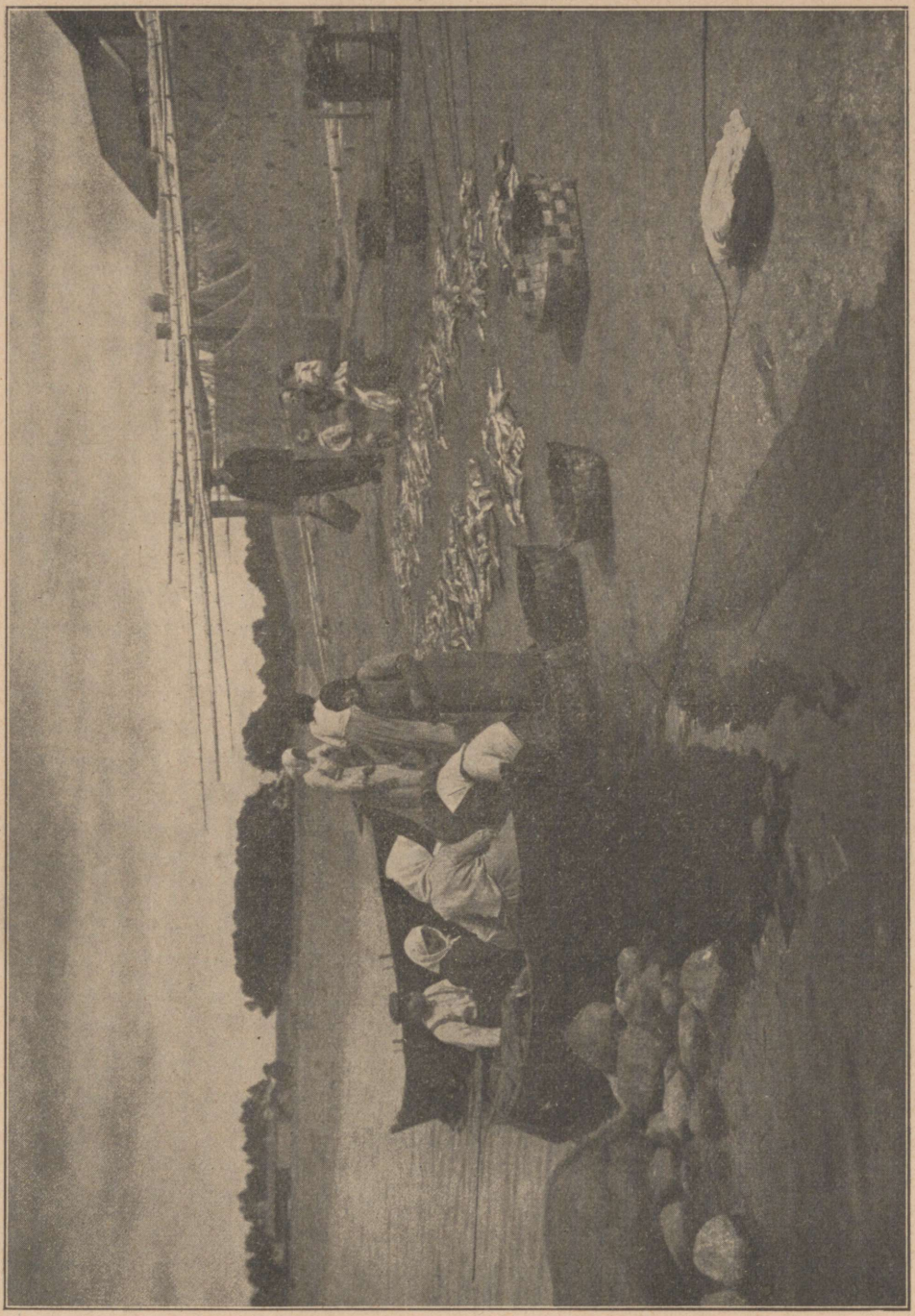

Kalasaak Soome saarestikus.

EDELA-SOOMES.

Soomes on vähe kohti, kus oleks rohkem ajaloolisi mälestisi kui Turu linnas ja selle ümbruses. Need kõnelevad seal oma keelt igal pool, vana loss Aura jõe suudmes, Aura jõgi ise, mis kitsa veesoonena käib läbi linna, tänavate ajaloolised nimed, mis liituvad koha minevikuga, auväärne toomkirik, mis nii mitmed sajandid on seisnud hariduse ja kultuuri eelvahina Soome edelanukis. Kuid ka loodus on siin kas eriliselt ilus või mitmesuguste mälestiste tõttu huvitav ja meeltköitev.

Kui võõras loeb Turu tänavanimelaualt kuningas Eeriki nime ja juhtub lisaks teadma, et just see koht nägi ristisõitjate esimest maaletulekut Soome rannikule, siis viib see tema mõtted otsekohe Soome ajaloo koidikule. Kui ta kõnnib piki Lossitänavat, mis lossist alates käib läbi terve linna, liiguvad ta silmade eest läbi valitsejad, sõjameeste jõugud ja rahvahulgad, mis maa kõigilt äärtelt on siia kogunenud.

Vana lossi kõrged müürid ja tornid on näinud Soome mineviku nii hiilgavaid kui ka süngemaid päevi. Kuigi lossi välimus on aegade jooksul suuresti muutunud, on seal siiski säilinud veel osi, mis pärit kõige vanemast ajast. Lossi sisemisis ruumides on veel seintel näha vanu vappe, kitsaid keerdtreppe on säilinud selle müüride vahel, on alal hoidunud koguni mõni vana võlvitud laega saal, keskaegne ahi ja mõnda muud. Aga väga palju on ka hävinud ja uus aeg ei ole osanud pidada lugu vanadest mälestistest. Enamik vanadest lagedest on langenud sisse või on lammutatud, kõik vanemad sisustusesemed on kantud laiali ja pikad ajad on loss pidanud olema viljaaidaks ning vanglaks.

Ent ülevaim Turu vanadest mälestusmärkidest on toomkirik. Selle korrapäratud välismüürid annavad tunnistust mitme sajandi tööst, pikalisest arenemisest, väikesest tagasihoidlikust algusest. Küll on kiriku keskvõlv oma värskes valges värvingus kaotanud keskaegse värvihiilguse, aga kõrvallöövides kõnelevad rohkearvulised vanad hauakabelid seda selgemat keelt kaugest minevikust oma keskaegsete raudvõrede, kujude ja mälestussammastega. Kiriku põranda all lebab kuninglikustki soost isikuid.

Kirikutorn paistab kaugele ümbrusse, tornist avaneb lai väljavaade: Aura jõgi kogu oma pikkuses merelähedase lossini, rannad täis saarlaste aluseid, venesid, palgiparvi, elavat liikumist. Teiselt poolt näeb kaugele sisemaale, seal on kohad, kus vanad soomlased paganaajal võitlesid Püha Eeriki ristisõdijate vastu ja Püha Henrik jutlustas esimesena ristiusust. Seal on Maarja madal hall kivikirik oma kõrge, järsu katusega, liivakünka taga Numme pea sama vana kirik.

Toomkiriku kõrval kerkib järsk Vartiomägi, kaetud üleni lehtpuude, põõsaste ja lillepeenardega, mille vahel looklevad teerajad. Siin võib suve-

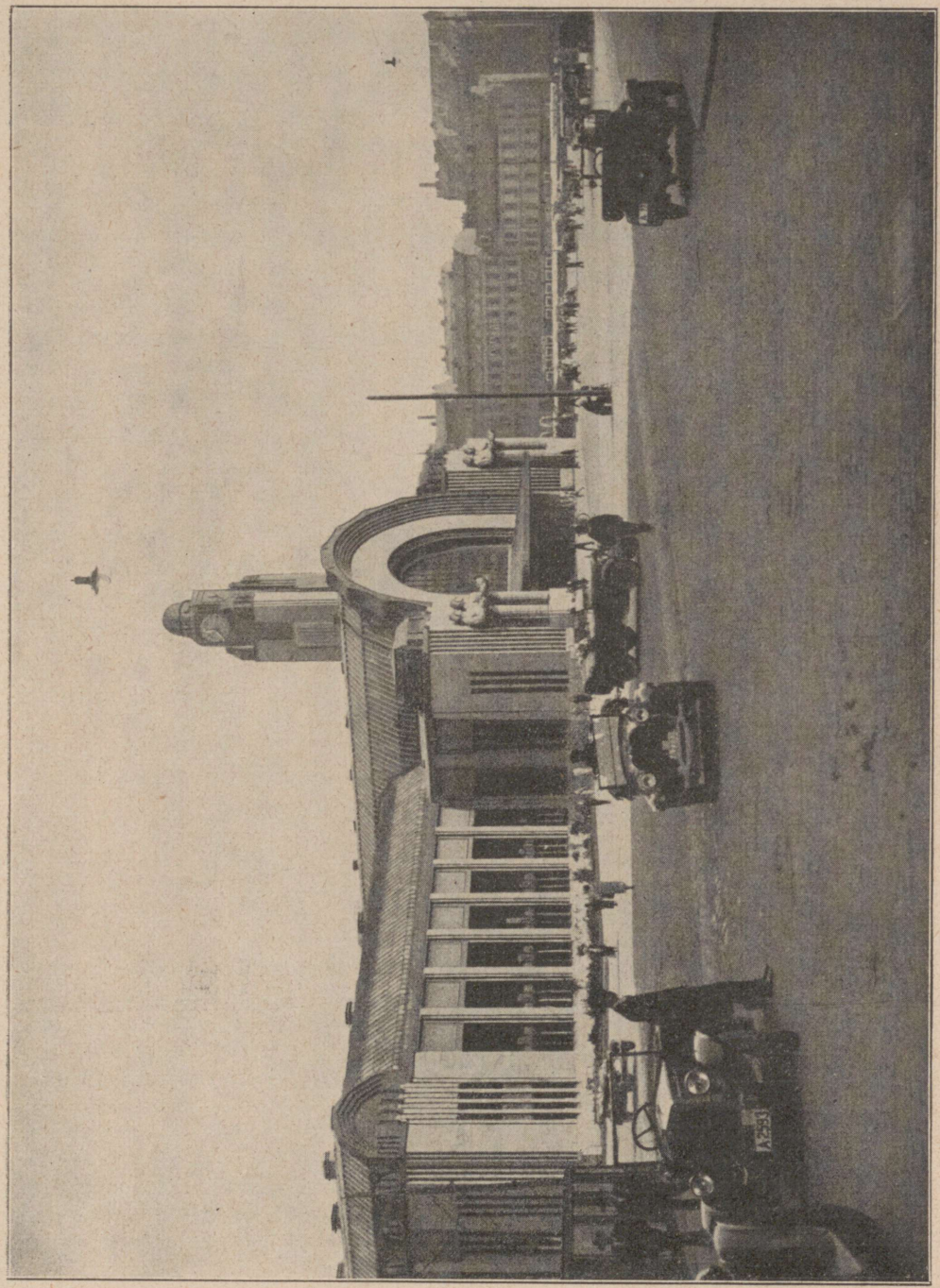

Helsingi raudteejaam.

päeval istuda kaua. Siit on Turu kõige ilusam. Otse kõrval kerkib toomkirik kogu oma valdavuses. Linn näib nii sooja, pehme ja lopsakana, nagu vana ajalooline asustuskeskus võib üldse olla. Vastaspoolel on kaljukünkail veel tükike kõige vanemat Turut, kui just mitte ehitiste, siis igatahes ehitusviisi poolest: kitsaid põiktänavaid, madalaid majahütikesi laudplankudega, kõik veidi korratus ja ripakil olevas maalilises segaduses.

Veetsin siin kord üksi jaaniõhtut, sammusin tänavail, vaadeldes turulaste jaanipäeva askeldusi, ja seisatusin viimati auväärt toomkirikut ümbritsevas puiestikus. See oli nüüd päris tühi. Tummade seltsilistena seisid mu kõrval mõtteisse vajunud Porthan ja toomkiriku kõrgust imestlev Pehr Brahe [1]. Linnast väljas olevail mäekinkudel põlesid jaanituled, kõlas pauke, igaüks, kes aga sai, oli rutanud linnast looduse hõlma. Kuulasin tornikella raskeid lööke aja kuludes ja ehapuna kustudes õhtutaeval. Istusin üksi pingile, vanade vahtrate all. Kuid üksiolek ei tundunud siin üksildusena. Möödunud sugupõlvede mälestised hõljusid siin mu ümber. Kesköö paiku läksin jälle edasi. Olin kuulnud, et Turu noorsugu oli ennevanasti käinud jaaniööl linnalähedasel Kupitta allikal ohverdamas hõberaha heaks armastusõnneks. Olin minagi varustunud selleks läikiva hõbepenniga ja seadsin nüüd sammud linnaserva poole. Vahest oli seal muidki samal asjal? Ei kedagi, kõik oli tühi. Kurva ja pimedana uinus läte väikeses kabelikeses, milles ta ei saanud enam peegeldada oma pinnas ei taevasina ega kallaste haljendust. Näis, nagu oleks maa-alune veesoon ära kuivanud ja vesi kahanenud. Kukutasin sinna heleda kõlinaga oma penni, vist küll ainsa, mis siia mitme-mitme aasta jooksul heidetud.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

HELSINGI.

Põhjala valendav linn.

Helsingi on eestlastele harilikult esimeseks Soomega tutvumise kohaks. Korrapärase laeva- ja lennuühenduse tõttu on sinna hõlpus pääseda ja selle külastamine ei nõua kuigi aegaviitvat sõitu. Soome rannale lähenedes paistavad esmakordsele külastajale kõige pealt võõrastavatena silma laineist paljaks uhetud kaljusaarekesed, kõige merepoolsemad täiesti tühjad ja asustamata, maa poole üha tihedamate rühmadena, aga juba metsased ja ehistatud. Ühel kaljusaarel kerkib otse laevatee ääres võimas tuletorn — Harmaaja, näidates teed Helsingi sadamasse. Kuid on veel tükk teed piki saartevahelisi looklevaid väinu, enne kui sinna jõuame. Harmaaja järel möödume peagi Suomenlinna kindluse süngeist kaljusaartest vanade kindlusemüüride, kasarmute ja kirikuga. Suomenlinna taga avanebki juba põhja-

[1] Soome ajalooliste suurmeeste mälestussambad Turu toomkiriku esises puiestikus.

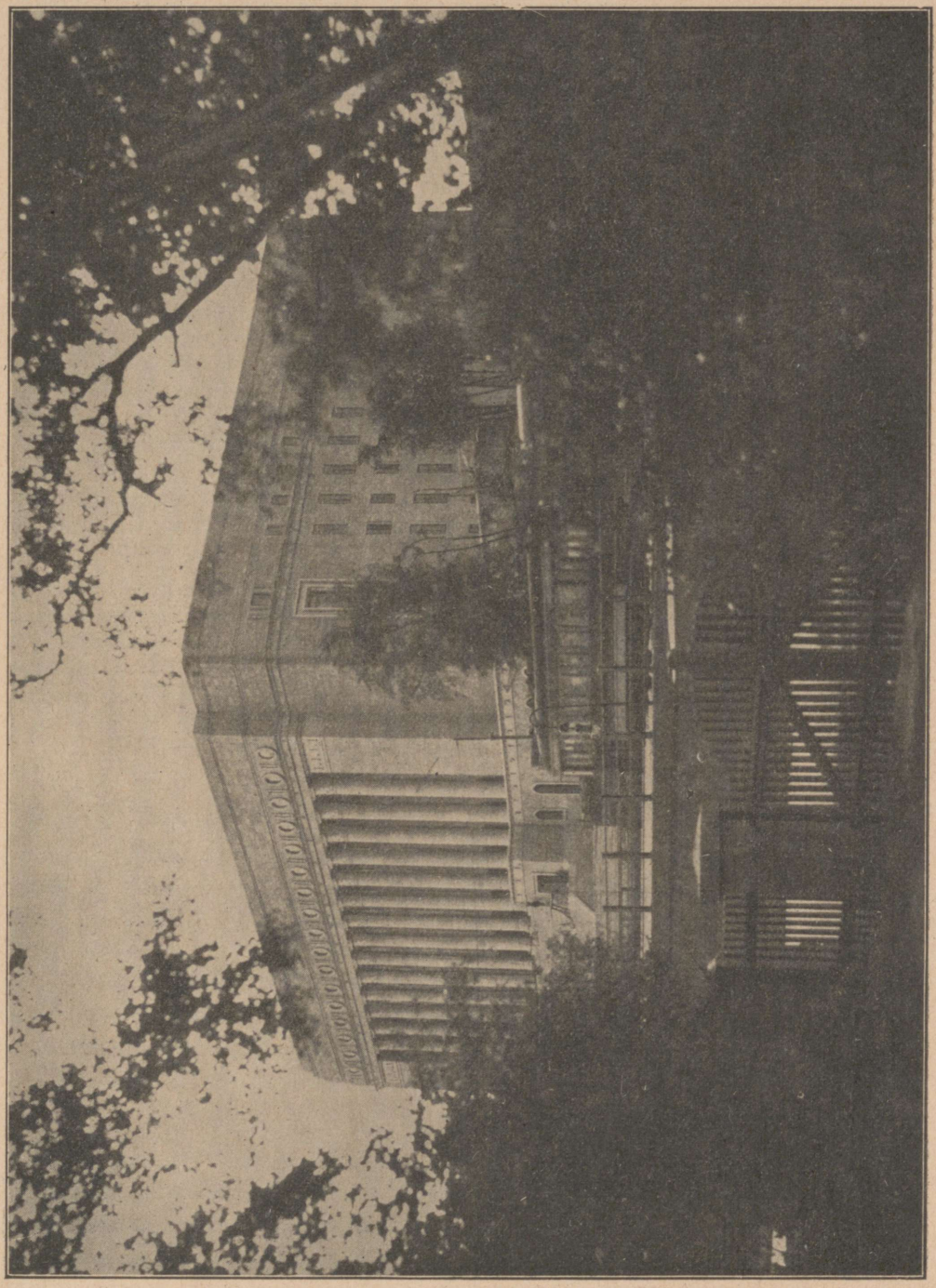

Soome parlamendihoone Helsingis.

poolsel vaatepiiril laia helehalli majademerena Helsingi, mille ühtlast tasast profiili kaunistavad Suurkiriku, Johannese ja Kallio kiriku sihvakad tornid.

Helsingi linn asetseb Soome lahe põhjaranniku kaljustel neemedel ja saartel, nendevaheliste väinade ja lahtede ääres. Linna kõige vanema osa moodustab üks idapoolseist saartest, nn. Katajanokka ja sellest läänes oleva lahe äärne Kruunuhaka linnaosa. Viimasega liitub praegune linnasüda Suurturu väljaku ümber, mida piirab neljalt küljelt stiililt ühtlane ehitiskompleks — Suurkirik, valitsushoone ja ülikool. Siit viivad läände kaks peatänavat — Aleksanterinkatu ja Esplanaad, mis ühes ristikäivate põiktänavatega moodustavad Helsingi peamise city ehk ärila. Veel kaugemale läände ja loodesse, läänepoolsete merelahtede äärde, jäävad laialdased korterilinnaosad Eira ja Töölöö, mis on kerkinud alles viimaste aastakümnete jooksul ja omavad seetõttu eriti uueaegset välimust. Eira on enamikus väiksemate üksikelamutega villa-linnaosa, Töölöö seevastu aga tihedalt ehistatud üürikasarmute ala, kus elab peamiselt jõukam keskklass — haritlaskond, ärimehed jne. Uus monumentaalne linnakeskus on kujunemas ärila ja Töölöö siirdealale, raudteejaama lähikonda, kuhu on juba püstitatud uus tore parlamendihoone ja plaanitsetud rida teisi monumentaalseid ehitisi. Helsingi kirdeserva moodustavad tööndus- ja tööliste linnaosad Sörnäinen, Vallila ja Kallio. Töölöö ja Kallio vahele jääb laialdane Eläintarha puiestik, tükike endist männimetsa, spordiväljade, sõiduteede, suvirestoranide ja villadega.

Helsingi linnapildis on tähtis osa merel, selle lagedail veeväljadel, looklevail randadel, sopilistel lahtedel, väinadel ja rohkearvulisil saartel. Piki randu levivad sadamakaid või puiestikud jalutus- ja sõiduteedega. Neist armastatumaid on Helsingis neeme lõunaotsas olev Kaivopuisto ja Tähetornimägi suurepärase väljavaatega merele ja saartele. Kõige parema ja soodsama pildi linnast saab liikudes ümber linna piki rannateid, nagu kirjeldatud järgnevas lugemispalas suvise Helsingi kohta.

Vaevalt on jõutud Helsingis 1. juuniks vahetada harilikul kombel kortereid, kui juba rutatakse otseteed võõpama suveks kriidiga aknaid ja tõtatakse maale, nii noored kui vanad, kellel aga on selleks raha ja aega. Helsingist tormatakse siis välja nagu katkupesast. Nii mõnigi sügav ohe kerkib nende rinnast, kes saadavad linnast lahkujaid ja kuulevad neid lõõritavat nagu puurist pääsenud linde. Linna jääjail pole muud nõu kui olla rahul oma saatusega ja lohutada end mõttega, et vahest tuleb hiljemini neilegi vabanemise hetk. Kuid palju on ka neid, kel pole sedagi lohutust, vaid kes peavad jääma linna kogu suveks ja katsuma seal seada oma elu nii mugavaks kui võimalik.

Kõige meelsamini seaksin siis oma sammud linna ümbritsevaile rannateile. Meri säilitab oma võimsa loodusliku tunde ka suurlinna läheduses. Sageli astun aga enne raudteejaama, kus laupäevaõhtuti ja pühapäeviti on alaline rahvatung. Lõbus on vaadelda inimeste rõõmsaid minekuaskeldusi. Tungil täis olevad rongid lähevad teele, puistates oma elava koorma vähe-

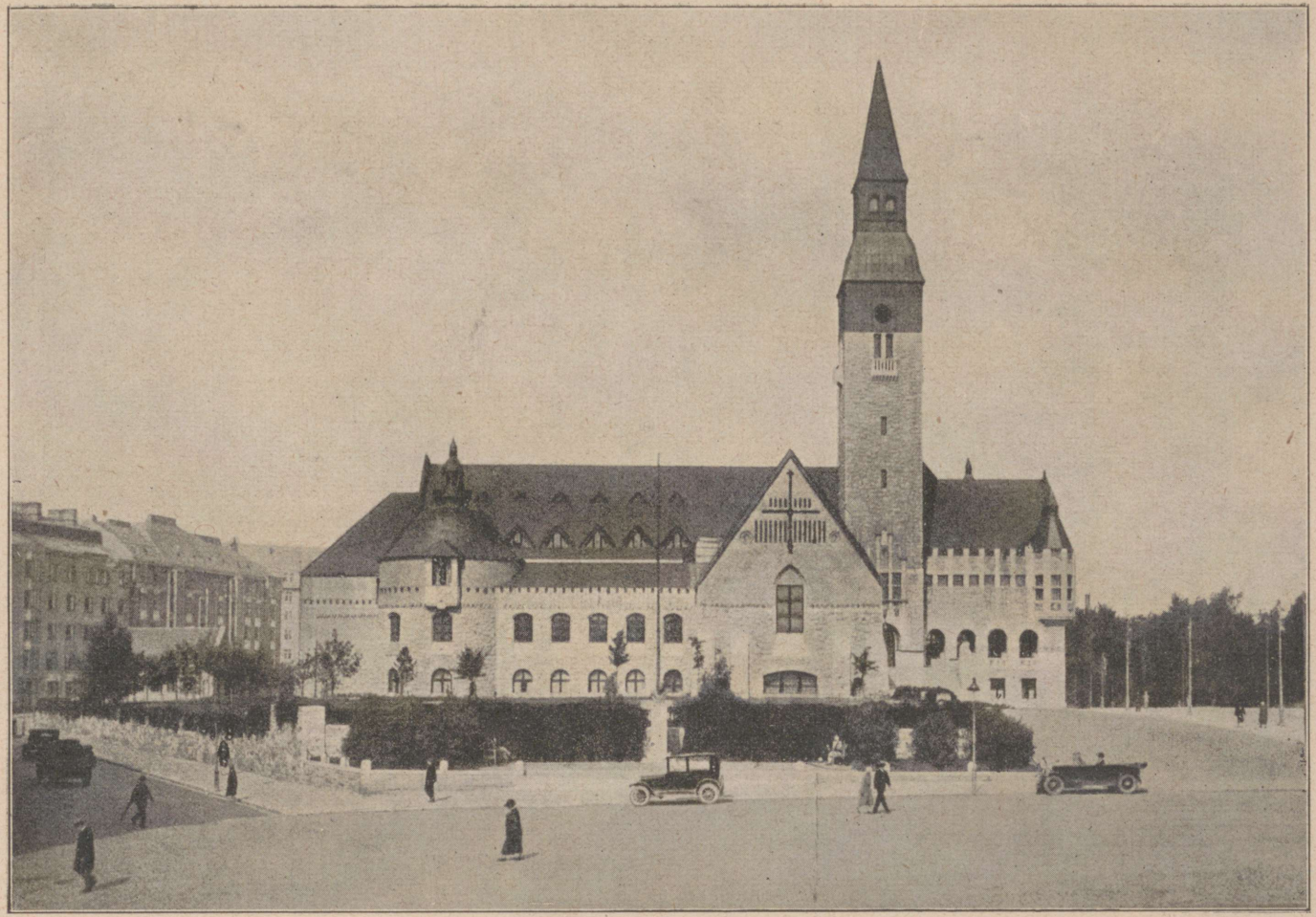

Rahvusmuuseum Helsingis.

haaval maha lähemais jaamades ja peatuskohis, mille lähedased teed, puiestikud ja kraavikaldad on peagi täis rahvast.

Linnas olev Kaisaniemi puiestik on helsinglasist külastatud kõige enam kevadel. Veel enne kui lehed on jõudnud täielikult puhkeda, on Kaisaniemi hiilgeaeg. Puiestiku liivaväljad on siis hommikust õhtuni täis igasugu sportijaid, Töölöö lahelt kajab laul, ja vened täis kevadrõivastises noorsugu liuglevad selle pinnal. Suvel on Kaisaniemi seevastu pea täiesti tühi. Laul ja mängud on siirdunud linnast välja kaugemale. Ainult sõudeklubi püsib ustavalt oma kohal, Töölöö lahe kaldal.

Elava liiklemisega Pikkasilla otsast astume piki lahe randa Põhjasadamasse. Siit rannateelt ja eriti selle äärseilt kaljudelt avaneb vaade piki tehaste all olevaid randu Sörnäiste linnaosani, mille sadamas kerkib metsamaterjali laadivate laevade mets läbi suve. Otse meie ees on rand täis linlaste väikesi sõudevenesid, millega nad oma naiste-lastega teevad lõbusõite saarestikku. Selle rannatee äärde ulatuvas linnaosas näeme veel neid varjukate õuedega vanu puuehitisi, mis tuletavad meelde möödunud sajandi keskpaika ja on nüüd linnas pea täiesti kadunud. Siin aga rõõmustavad veel mitmel pool vanad laiavõralised puud silma.

Põhjasadama rannapuiestee äärde on kerkinud pikk rida toredaid ehitisi ja vaevalt on Helsingis teist kohta, mis oma ilusate väljavaadete poolest oleks mõnusam elamiseks. Talvel liugleb sadama avaral jääväljal tuhandeteviisi noori, suvel on mitmelt poolt tuleva mereliiklemise koondumiskohaks. Siin võib vesta hetke juttu Suursaare või Virolahe tublide saarlastega, enamik aluseid on rannikurootslaste omad. Vihma järel, kui rohkearvulised purjealused on levitanud oma laiad purjed kuivama, omab laht eriti maalilist välimust.

Lõunasadamasse viiva kanali suudmest lähevad laevad Korkeasaarele, kus on loomaaed, samuti rohked väiksemad alused, mis peavad ühendust idapoolse saarestikuga. Pühapäeviti on siin väga elav liiklemine. Sadade, tuhandete kaupa sõelub inimesi Korkeasaarele ja tagasi. Paljud käivad seal oma paatidega. Sageli on rannal näha lõkkeid, millel keedetakse kohvi.

Kel aga on rohkem aega, see liigub meelsamini kaugemale. Küll mitte kuhugi saarerannale astumiseks, sest seda keelavad rohked keelulauad. Kuid mõnus on vaadelda, kuidas on korraldanud oma suvise elu suvitajad, ja võib tulla juba sama laevaga tagasi linna, kui pole kedagi, kelle juurde sisse astuda. Sillalt sillale, ühest suvilast teise juurde, liiguvad nobedad aurikud, tuues ajalehti, kirju ja toidukraami, lastes maale oma tööst tulevaid linlasi või suvitajate külalisi.

Lõunasadam pakub kõige elavamat pilti hilja sügisel silgulaada ajal. Siis on sadamasillad ja basseinid täis saarlaste paate Soome lahe igast äärest Ahvenamaa ja Eestini. Kuid ka kesksuvel seisavad siin pikkade

Suurkirik ja J. V. Snellman'i mälestussammas Helsingis.

ridadena saarestikualused, müües värsket kala ja mõningaid oma talu tooteid, isegi hapupiima pütte.

Et saada kõige paremat ülevaadet Helsingist, läheme Tähetornimäele, mis on juba ammusest ajast olnud helsinglaste uhkuseks. Sealt paistab pealinn kogu oma hiilguses, Kruunuvoore laht oma väinade ja saartega ning lõunas ääretu meri. Otse meie ees on Uusimaa jahtklubi uhked jahid, ja Luoto suvirestoran kõrgel kaljusaarel veetleb helsinglasi oma avaraile rõdudele. Vaade Tähetornimäelt Kaivopuisto poole oli enne palju ilusam, aga nüüd on see osalt ehitisist varjatud ja kaotanud seega palju oma ilust.

Tähetornimäelt liigume edasi Kaivopuisto rannateele, mida seirab kogu aeg avar vaade merele. Kogu tee piki randa Merisadamani on nagu mõni Riviera väikeses mõõdus. Ullalinna kaljudelt paistavad kõik lõuna- ja läänepoolsed väinad rohkete purje- ja aurulaevadega. Jahtklubi kaljusaare taga on juba avameri, mille vaatepiirilt paistavad silma Harmaaja tuletorni ja välissaarte siluetid. Haruldaselt ilusana näib meri siit rannakaljudelt selgel pühapäeval, kui lained loksuvad vastu randa ja sajad vened kiiguvad kerges suvetuules.

Veel tükike maad ja oleme nn. Ursini kaljudel, ainsal kohal, kus neeme rannad pole varjatud saarestikust. Kuid sinna kohale, kust enne oli nii mõnus vaadelda lainete veeremist, on ehitatud nüüd ujula, mis on võtnud neemelt kõige parema väljavaatekoha. Astume edasi piki Hietalahe randa Ruoholahe soppi. Kogu selle rannikuosa suureks veetluseks on asjaolu, et siiapoole loojab päike, heites igale poole oma värvikat puna.

Ka Hietalahel käib elav laevaliikumine ja askeldus. Siit lähevad pühapäeviti loendamatud linnaelanikud Seurasaarele, kus asetseb vabaõhumuuseum. Äripäevadel on dokkidest kuulda ühetoonilist töömüra ja parandusel olevad laevad näitavad valge- ja punasekirjusid külgi.

Helsingi looduse suurim võlu avaneb meile neil rannateil, mis käivad ümber linna, näidates meile ümbritsevat laia merd üha uuelt poolelt, üha muutuvas valgustuses.

I. K. Inha, Suomen maisemia. Porvoo 1925.

LÄÄNEMEREMAAD
Mõõt 1: 10000000
100 50 0 100 200 km
Nordkap
Nerokyn
Vardö
Varanger fjord
Vadsö
Petsamo
Aleksandrovsk
Murmansk
Koola
Inari j.
Soome
Finnmark
Inarijärv
Saariselkä
Imandra j.
Kantalahti
Kantalahti
Kemijärv
Rovaniemi
Kemijärv
Kemijoki
Pääjärv
Kemijoki
Kemi
Tornio
Kiruna
Haparanda
Kvikkjokk
Luleå
Luleälv
Ster-Umeå
Vilhelmina
Umeå
Oulu
Oulujärv
Raahe
Kajaani
Suomenselkä
Jyväskylä
Jämsä
Kokkola
Pietarsaari
Vaasa
Seinäjoki
Tampere
Hämeenlinna
Kotka
Viipuri
Laadoga j.
Leningrad
Helsinki
Turku
Soome laht
Ahvenamaa
Mariehamn
Stockholm
Uppsala
Västerås
Örebro
Karlstad
Örnsköldsvik
Sundsvall
Östersund
Storlien
Trondhjem
Stavanger
Bergen
Oslo
Kristiansand
Skagerrak
Kattegat
Göteborg
Jönköping
Norrköping
Visby
Gotland
Öland
Borgholm
Karlskrona
Helsingborg
Malmö
Lund
Skåne
Kopenhagen
Sjælland
Falster
Bornholm
Lolland
Flensburg
Kiel
Lübeck
Rostock
Stolp
Danzig
Danziger Bucht
Elbing
Königsberg
Tilsit
Memel
Kaunas
Vilno
Molodetsno
Minsk
Pinsk
Lida
Gumbinnen
Insterburg
Suwalki
Tukkum
Libau
Mitau
Jelgava
Riga
Rigaer Bucht
Pernau
Roorjärv
Viljandi
Fellin
Wenden
Walk
Dorpat
Wirz
Pebrus j.
Peipus
Narwa
Tapa
Rakvere
Reval
Tallinna
Hapsalu
Pärnu
Saaremaa
Kuressaare
Hiiumaa
Liivi laht
Soome laht
Lääne meri
Eesti
Läti
Leedu
Taani
Saksa
Poola
Atlandi ookean
Norra
Rootsi
Botnia laht

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

18

EUROOPA

LÄÄNEMEREMAAD II

Vilno üldvaade.

Turuvaade Jelgavast (Miitavist).

MAAILMA MAAD JA RAHVAD

TÄNAPÄEVA MAAILM SÕNAS JA PILDIS

Toimetajad:

AUGUST TAMMEKANN
Tartu ülikooli geograafiaprofessor

EDGAR KANT
Majandusgeograafia õp. Tartu ülikoolis

18.

EUROOPA
LÄÄNEMEREMAAD II

„MAAILMA MAADE JA RAHVASTE“ talitus
Tartus, K./Ü. „Loodus“, 1932.

K. Mattieseni trükikoda o/ü., Tartu 1932.

EUROOPA

VI

LÄÄNEMEREMAAD II

4. LEEDU.

Leedu on lõunapoolseim kolmest nn. Balti riigist, asetsedes Läti, Poola ja Saksamaa vahel. Läänemerega puutub ta kokku vaid lühikesel ulatusel Neemeni ehk Meemeli jõe suudme ümbruses. Balti riikide seas on Leedu pindalalt keskmise suurusega (ümmarguselt 50 000 km²), elanikkudearvu poolest (1931. a. 2,2 milj.) seisab ta aga esikohal.

Nagu teisedki kagupoolsed Läänemeremaad, nii moodustab ka Leedu osa laialdasest madalast lauskmaast, mis piirab Läänemerd lõunast ja idast ning ulatub kaugele Venemaale. Seejuures on Leedul enam sarnasust Ida-Preisimaa ja Poolaga kui põhjapoolsemate naabrite Läti ja Eestiga. Küll on kõigi nende maade praeguse pinnamoe jooned tingitud eeskätt jää-aegse mannerjää tegevusest, kuid Eestis ja osalt ka veel Lätis on mannerjäärst kuhjatud lahtine moreenkate võrdlemisi õhuke, ning vanem kõva aluspõhi tuleb enamasti kas otse maapinnal või selle läheduses nähtavale. Siit kaugemal lõunas — Leedus, Poolas ja Põhja-Saksamaal on aga mannerjää kuhjatiste kate hoopis tüsedam, ulatudes mitmesaja meetrini ning varjates alloleva vanema aluspõhja ja selle ebatasasused täielikult. Viimastel ei ole seetõttu praeguses pinnamoes enam mingit otsest vormemoodustavat tähendust. Sellele lisandub veel asjaolu, et aluspõhja ei moodusta siin kõvad lubja- ja liivakivid nagu Eestis ja Lätis, vaid pehmemad ning hõlpsasti kuluvad liiva, mergli ja savi lademed.

Aluspõhja pealispind asetseb Leedu läänepoolsel naabrusalal Ida-Preisimaal 50—100 m sügavuses alla merepinna, tõustes siit vähehaaval idasuunas. Leedu pealinna Kaunase kohal asetseb aluspõhja pealispind juba umbes 50 m üle merepinna ning tõuseb maa idaosas veelgi kõrgemale. Põhjasuunas, Läti Kuramaa poole, näib aluspõhja pealispind taas vähehaaval laskuvat, et Kuramaal taas uuesti kerkida.

Maapinna praegused kõrgusevaheldused olenevad aga mannerjää kuhjatisist, nende tüsedusest ja vormidest. Läbi Leedu lõuna- ja kaguosa käib laia vöötmena eriti ebatasane ja vahelduva reljeefiga kuplistik ja seljastik, mida nimetame Ida-Leedu moreenseljastikuks. Sellest kuulub Leedu praegusse territooriumi vaid läänepoolmik, kuna idaserv jääb Poola alale. Seljastik jõuab Leedu piiridesse edelas, Ida-Preisimaalt tulles ja jätkub kirdes Leedu piiridest välja Läti idapoolsesse Latgale maakonda. Seljastiku lõunaosa, nn. Suvalki seljastik, ulatub üldjoontes lääne—ida-suunas ja kujutab endast üht jääaegse mannerjää peatumisel kuhjunud servamoodustiste ahelikku. Selle lõunaserv jääb juba Poola piiridesse. Seljastiku idapoolne tiib, mida võiksime nimetada Ida-Leedu seljastikuks, koosneb seevastu mitmest säärasest

servamoodustiste reast, mis järgnevad üksteisele edelast kirdesse. Väina jõele lähemal olev kirdeosa on eriti rikas järvede poolest, nagu see üldse iseloomulik ebatasaseile moreenkuplistikele.

Lisaks Suvalki ja Ida-Leedu seljastikule läbivad Leedu ala veel kaks mannerjää servamoodustiste ahelikku, mis tulevad maastikus nähtavale kuplite ja seljakute reana. Nn. Kesk-Leedu seljastik käib lõunasse pööratud kaarena lääne — ida-suunas läbi Leedu keskosa, Läänemere äärest alates Kaunase kohalt läbi maa idaservale, kus ta liitub Ida-Leedu kõrgustikuga. Kõige põhjapoolsem on aga nn. Kura-Leedu seljastik, mis käib kaarena piki Läti-Leedu piiri, ulatudes vaid oma lõunasse kaarduva keskosaga Leedu alale.

Nende kuplistikkude ja seljastikkude vahele jääb madalamaid ja tasasemaid alasid, mis on osalt põllumaade all, osalt aga kaetud metsade ja soodega. Nende kaudu käivad Leedu suuremate jõgede vooluteed. Kuna madalamad maad on pea ümberringi piiratud kõrgustikest, siis on neist vete äravool takistatud ja maa kannatab laialdaselt liigvee all. Leedu keskusjõeks ja suurimaks veesooneks on Neemeni jõgi, mis mahutub küll Leedu piiridesse vaid oma keskjooksuga, kuna ülemjooks on Poolas ja alamjooks moodustab Leedu—Saksa piiri. Neemen puhandab Poolast tulles Leedu lõunapiiril Suvalki kõrgustiku ja jätkab siis oma jooksu Suvalki ja Kesk-Leedu kõrgustikkude vahelisel madalikul esiteks põhja- ja siis läänesuunas Läänemerre suubumiseni. Neemeni 962-kilomeetrisest kogupikkusest mahutub Leedu piiridesse ühes Leedu—Saksa piiriks oleva alamjooksuga ümmarguselt 500 km, s. o. umbes pool. Jõe 97 500 ruutkilomeetrisest vesikonnast kuulub Leedule aga vaid umbes kolmandik (38 000 km^2). Neemeni tähtsamad lisajõed tulevad idast ja kirdest, Ida-Leedu kõrgustikust ja osalt sellest läbi. Neist on suurim Vilia, mis tuleb Poola alalt Vilno linna kohalt läbi ja suubub Neemenisse Kaunase kohal. Alamjooksul kogub ta endasse veel Leedu kirdenurgast tuleva ja piki Ida-Leedu kõrgustiku läänenõlva voolava Szwenta veed. Leedu põhjaosa, Kesk-Leedu seljastikust põhja pool, on veestatud juba Lätimaa lõunapoolsete jõgede Venta ja Lielupe ülemjooksust.

Nagu juba tähendatud, on võrdlemisi suur osa (umbes 20%) Leedumaa pinnast metsade ja soode all, mis levivad eeskätt niiskeil madalikel. Metsad on enamalt jaolt okasmetsad, milles valitseb mänd ja kuusk. Segametsades ja lehtmetsades on esikohal kased, mida leidub kaunis rohkesti ka okasmetsades. Kaunis rohkesti maad võtavad endi alla ka puis- ja põõsasniidud, mis, samuti nagu Eestis ja Lätis, on tekkinud metsadest laastamise, karjastamise, niitmise jne. tulemusena. Põllumaad on ümmarguselt 40% üldpindalast.

2,2-miljonisest rahvastikust moodustavad ülekaaluka enamuse l e e d u l a s e d (84,0%), kes ühes oma suguvendade lätlastega kuuluvad nn. balti rahvaste hulka, elades juba kõige vanemast ajast peale oma praegusel asumisalal. Viimase piirid olid küll vanasti praegustest tunduvalt laiemad, eeskätt ida- ja lõunasuunas, kus leedulased on pidanud taganema valgevenelaste ja poolakate ees. Et Leedu praegused piirid ümbritsevad vaid leedulaste keskse-mat asumisala, siis on venelaste ja poolakate arv Leedu praeguses rahvastikus võrdlemisi vähene — venelasi 50 000 ehk 2,5% ja poolakaid 66 000 ehk 3,3%. Suurimaks vähemusrahvuseks on juudid, keda on ümmarguselt 150 000 ehk ligi 8% rahvastikust. Juudid elavad peamiselt linnades ja alevikes kaupmeeste ja käsitöölistena, moodustades mitmel pool linnaelanikkude enamiku. Juutide rohkus Leedu linnades on tingitud omaaegseist Vene valitsuse määru-

sist, mis piirasid juutide elukoha valiku vabadust, koondades neid enam läänepoolseile poola, leedu ja valgevene aladele. Vastandina teistele Balti maile on sakslaste mõju olnud Leedus võrdlemisi vähene. Preisi- ja Liivimaal valitsenud saksa ordu ei suutnud laiendada oma võimu üle sel ajal võimsa Leedu. Praegu Leedus elavad vähesearvulised sakslased (umbes 30 000 ehk 1,4% rahvastiku üldarvust) on vähehaaval sisse rännanud osalt maale väikekohapidajatena ja maatöölistena, osalt linnadesse kaupmeestena, käsitöölistena ja tehastöölistena. Osa sakslasi on nüüd tublisti leedustunud. Leedu põhjapoolseimais maakonnis Läti piiri ääres elab ka vähesel arvul lätlasi.

Keskaja lõpupoolel kujunes praeguse Leedu lääneserval, Preisi ordu ja Leedu riigi vahel strateegilise lahutava joonena eriline tühjaks tehtud ja asustamata vööde, kuhu Leedu kolonisatsioon on tunginud alles XVI sajandist peale. Leedu asustuse keskuseks oli sel ajal praegune Ida-Leedu kõrgustik ühes Poolale kuuluva Vilno piirkonnaga ja Leedu vanaks pealinnaks oli Vilno. Leedulased peavad praegugi Vilnot Leedu ajalooliseks pealinnaks ja see on kujunenud tõsiseks, pea lahendatamatuks tüliküsimuseks Leedu ja Poola vahel, kuigi tõeliselt leedulasil ei ole enam ülekaalu Vilno linna ja piirkonna rahvastikus, vaid viimane koosneb suuremalt jaolt valgevenelasist, juutidest ja poolakaist. Leedulaste asumisala ida- ja kagupiir käib lookleva ja sopilise joonena läbi praeguse Poola Vilno piirkonna Daugavpilsist (Dünaburgist) Vilnoni, tehes Vilnost kirdes kaugeleulatuva sopi kakku. Vilno kohal ulatub taas poolakate ja venelaste asumisala sopina leedulaste asumisalasse. Vilnost lõunas ulatub leedulaste ala veel korraks neemena kakku peaaegu Berezina jõe ülemjooksuni, kust käändub siis järsult itta ning jõuab Leedu praeguse lõunapiiri juurde Neemeni jõe kohal. Vilnomaa vallutamisel püüdsid poolakad haarata niipalju lääne ja loode poole, et strateegiliselt ja majanduslikult tähtis Daugavpilsi — Vilno — Varssavi raudtee jääks tervelt nende kätte ühes tähtsa sõlmejaama Vilnoga. See raudtee kulgebki praegu enamasti Leedu—Poola piirile õige lähedal. Vilno — Kaunase vahelise raudtee lõikab aga piir läbi ja läbikäimine Leedu ja Poola vahel ongi siitkaudu täiesti seismas.

Ka edelas, s. o. vastu Ida-Preisimaad, ulatub leedulasist suuremal või väiksemal määral asustatud ala üle Leedu—Saksa piiriks oleva Neemeni alamjooksu, umbes Virbalis—Labiau vahelise jooneni. Siin ei või küll enam kõnelda leedulaste enamikust, vaid ala kannab nii majanduslikult ja kultuurilisilt iseärasusilt kui rahvastiku koosseisult juba selgesti saksapärast ilmet.

Leedu praegustesse riigipiiridesse jääv ala on seega osalt leedu põline asustusala, nimelt kesk- ja idaosas, kuna piki selle lääne- ja põhjaserva, vastu Preisi- ja Lätimaad, käib noorema kolonisatsiooni vööde, kuhu leedulased on uuesti tunginud alles peale saksa ordu lagunemist XVI sajandil. Need asustusajaloolised erinevused avalduvad ka praeguse asulastiku välises ilmes. Sellal kui leedu põlisel asumisalal valitsevad suuremad tänav- ja sumbküla d, on noorema kolonisatsiooni alal eeskätt üksikõued ja väiksemad haja- ning ahelküla d. Põllumaa levib siin enamasti väiksemate laikudena keset valitsevaid metsi ja soid, enamasti kõrgendikel või veesoonte ääres. Viimased näitavad leedulaste kolonisatsioonikäigu teid.

Leedu talumaja tuletab üldiselt meelde eesti vanemaid taluelamuid. Majad on ehitatud palkidest, varemini tahumata palkidest ristinurkadega, nüüd tahutud ja siledate nurkadega. Vanemail ehitisil on täis- või pool-

kelpkatused, uuemail enamasti täisviilkatused. Katusekattematerjalina tarvitatakse veel praegugi õlgi. Saksa piiri lähedal leidub ka telliskivikatuseid. Eesti vanemaile taluhooneile iseloomukat elamu ja mõningate kõrvalruumide ühise katuse alla ehitamist ei esine Leedus pea sugugi, vaid kõrvalhooned seisavad ikka elamust lahus ümber hoovi. Tänavkülades on elamu asetatud otsaga tänava poole, sellest pisut eemal, jättes maja ees ruumi väikesele eelaiale, mille läbi käiakse ka maja küljel oleva esiku kaudu tuppa. Hoov ja kõrvalhooned on tänavast kaugemal, elumaja taga. Hoovis võib sageli märgata kõrget puuristi, mida leidub rohkesti ka teede ääres, eriti teeristmeil. Elamu aknaluugid ja -raamid on enamasti värvitud siniseks või punaseks, mis on ainsaks ilustiseks muidu hallil ja luitunud ehitisel.

Külade kõrval on Leedus rohkesti väikesi alevikke, mis kujunenud enamasti kirikute juurde. Siin asetsevad kauplused, mis varustavad maaelanikke mitmesuguste tarbeesemete ja kaupadega, samuti käsitöölised. Alevikud on levinud enam-vähem ühtlaselt üle maa, 10—15 km kaugusel üksteisest, olles sageli ühtlasi turukohtadeks maa põllu- ja karjasaadusile. Alevikes näeme juba harilikest taluhooneist erinevaid ehitisi, mõnikord suuremaid ja kahekordseid maju. Talumajade iseloomukad eelaiad puuduvad ja alevivaheline tänav on enamasti kividega sillutatud.

Alevite ja pärislinnade vahel on rida üleminekuid asulate suuruse suhtes. Väiksemate linnade ilme ei erine aga millegagi alevite ja alevikkude omast. Leedu suurimad linnad — pealinn Kaunas umbes 100 000 el., Šiauliai 23 000 el. ja Panevezys 20 000 el. — asetsevad tähtsate liiklemisteede ristmeil või jõgedest ülemineku kohis. Kaunas asetseb Vilia suubumiskohas Neemenisse, kahe jõe vahelisel kõrgel järsuveerulisel neemikul. Selle soodsa asendi tõttu on tal olnud juba ammusest ajast kindlustatud kohaks, kaitsedes Leedu idapoolset tuumala läänest, piki Neemeni jõge tulevate pealetungide vastu. Linna vanim osa asetseb otse neemiku teravas otsas, Neemeni jõe veeruastangul. Selle vanima osa ehitistik rühmitub ümber vana peakiriku. Siit on linn kasvanud eeskätt piki Neemeni orgu itta ja kakku, osalt ka piki Viliat kirdesse, mis suunas viib linnast välja tähtsaim maantee. Raudteejaam ja tööndusliinnaosa Nižni-Šantsô asetsevad linna kaguserval. Praegune uus valitsuslik ja ärikeskus levib piki Laisves Aleja nimelist peatänavat, mis viib vanalinnast ida poole. Et endisest kõrvalisest kubermangulinnast Kovnost on saanud nüüd iseseisva riigi pealinn Kaunas, siis on tulnud linna endist kehva ja madalat, pealegi sõjas kannatanud ehitistikku täiendada uute suurte ja sageli isegi toredate avalikkude hoonetega, mis asetsevad enamasti mainitud peatänava ääres. Kaunas on seetõttu Leedu iseseisvuse ajal muutnud tublisti oma ilmet ja kujunenud tunduvalt suurlinnalikumaks ning euroopalikumaks.

Vene valitsuse ajal oli Leedu kõrvaliseks ääremaaks, millel oli Venemaale vaid srateegiline tähendus ja mille majanduselu arendamiseks ei tehtud midagi, vaid takistati koguni selle loomulikku käiku leedu rahva rõhumise ja venestamispüüetega. Leedu oli kõige selle tõttu kehvavõitu ja mahajäänud põllumajanduslik maa, kus leedulased moodustasid eeskätt väikekohapidajate ja maatööliste kihi. Suurmaaomanikud olid eeskätt poolakad, kauplemine ja käsitöö oli aga peamiselt juutide käes. Lisaks sai Leedu maailmasõjas tublisti kannatada. Iseseisvuse saabumisel seisid seega leedulased kehvavõitu maarahvana sõjast laastatud maal ja pidid neis raskeis oludes hakkama rajama oma iseseisvat kodu. Tänu leedulaste töökusele, visadusele ja vähe-

nõudlikkusele on nad saanud selle ülesandega kõige paremate tagajärgedega hakkama ja praegu on Leedu kolmest noorest Balti riigist majanduslikult kõige kindlamal järjel. Suhteliselt madalal järjel olnud ja sõja läbi kannatanud põllumajandust on valitsus püüdnud igapidi edendada, eriti aga tõsta karjapidamise taset, mis ongi nüüd tõusnud Leedu majapidamises õige tähtsaks ja oluliseks haruks. Tööndusel polnud varemini ega ole ka praegugi veel Leedu majanduses kuigi suurt tähendust.

Ülemal oli juba kõnet Leedu ja Poola vastuolust Vilno küsimuse pärast, mis nõrgestab tunduvalt Leedu politilist asendit ja teeb takistusi Balti riikide koostööle. Ka läänepoolse naabriga, Saksamaaga, on Leedul piiritülisid, nimelt nn. Meemelimaa pärast. Nagu tähendatud, elab Ida-Preisimaa kirdeosas sakslaste kõrval ka rohkesti leedulasi, kes on Neemenist kirdesse jääval maaribal koguni enamuses. See ala anti Rahvasteliidu otsusega teatud määrani autonoomse moodustisena Leedu ülemvalitsuse alla, millega Leedu sai vabama pääsu Läänemere äärde ja ühtlasi Klaipeda (Meemeli) sadama Leedule nii tähtsa Neemeni jõe suudmes. Sakslased on aga seal kultuuriliselt ja majanduslikult juhtival kohal ega taha hästi leppida kujunenud olukorraga.

KAUNAS.

Läti—Leedu piirialal säilitab maa sajandite jooksul umbe kasvanud lätileedu sõjameeste jälgi vanemate ja vürstide aegadelt, mil mõlemad rahvad panid alles visalt vastu ristiusu toojaile. Jõudes Meitenest sõites Leedusse, avaneb meile Žemaiti tasandik, mille elanikud, kaitsedes oma metsi, soid ja sangarlikkust, kõige kauem pidasid kinni oma muinsest usust. Nüüd levivad siin nurmed ja niidud. Uued ajad on loonud uue maastiku. Muistne romantika on säilinud rahvajuttudes, uue aja märkidena kerkivad taludel raadioantennid. Sõidan läbi Leedu, mööda sinerdavaid avarusi nende majarühmadega, nurmedega, niitudega ja metsavöötmetega.

Šaulist Kaunasesse sõitsin hommikul. Vaguniaknaist libisesid mööda sinakasse uttu mähitud põllud, üksikult seisvad talud, kõrgele küündivad katoliku ristid teede ääres ja kauged metsad. Nagu kurvapoolne pilt läänepoolsest Latgalest. Ka poollätilikud pealkirjad jaamades.

Põhjapoolselt madalikult veereb rong kõrgustikule, nähtub jõgesid, metsi; siis läbi tunneli, ja ilma et linna enne oleksime silmanud, olemegi Kaunases, mis on peitunud sügavasse orgu. Sammume läbi endiste keiserlikkude tubade, millised on jaamas ehitatud kindluse vägevuse aegadel, ja kõnnime peagi Leedu praeguse pealinna tänavail.

Kaunas näib endisest haledast kindluselinnakesest kasvavat suurlinnaks. Leedu visa tööjõud on ta juba täiesti muutnud. Ligi kuustuhat uut ehitist on andnud linnale uue välimuse.

Sõitsime mäele, kus Vene ajal asetses kindlustis ja polnud ainustki maja. Nüüd on siia ehitatud uus linnaosa, hoone hoone kõrval. Maa on jagatud kruntideks, ehitamiseks on riik andnud krediite. Kümne iseseisvuseaasta jooksul on Kaunas imekiiresti kasvanud. Vanas linnaosas on paljudele maja-

dele ehitatud kolmandad ja neljandad korrad. Toredaimaid ehitisi on valitsushoone ja Leedu pank. Kaunas on saanud ehitamispalaviku ja sealsed vanad tuttavad ütlevad, et teda enam äragi ei tunne. Majade ehitamine pidavat end hästi tasuma, sest korterid on kallid, üürid kolme ja nelja võrra kõrgemad kui Riias. Kaunasel pole vana hiilgust, millega uhkustada, aga tal on indu uueks tööks, mida näeb nii linnas kui ka kogu ümbruskonnas.

Teiselt endiselt kindlustiselt, kuhu on nüüd ehitatud kunstikool Čurlionise piltidekoguga, avaneb suurepärane vaade linnale Neemeniga ja raudsildadega. Teispool Neemenit asetseb 14-kordne elevaator, vastuseisval mäel uus ülikoolihoone, vana Kaunas basiilikaga XV sajandist, jesuiitide kirikuga ja vanima ehitisega Kaunases — Vitautase kirikuga, mille see vürst ehitanud tõotusega, mille ta andnud pärast tatarite vastu kaotatud lahingut Vorska jõest üle ujudes. Napoleon oli omal ajal kirikukese muutnud hobusetalliks ja taganedes maha põletanud. Keskmine osa oli hävinud, säilinud oli vaid omapärane torn ja altaripoolne ots. 1899 on kirik renoveeritud. Sealsamas lähedal on maja, kus Napoleon ise asunud, kaugemal Neemeni taga mägi, millelt ta jälginud lahingut. Vitautase lossist on säilinud ainult torni varemed. Seal on Vitautas elanud 30 aastat. Oruastangule suletud Kaunas kiverdi-kõverdi jõelindiga, kirikute kuplitega ja oru rahulikkusega meenutab midagi firenzelist. Kui on möödunud veel kümme sama töökat aastat, siis on linn üks ilusamaid Baltimail. Ümberkaudsele loodusekaunidusele ei leidu praegugi võrdset.

Siis Čurlionise muuseum. See pole suur. Kahes saalis asetseb rahvakunst: pühakute kujud, värtnad, kudumistööd, pühapildid, ühes toas vanade meistrite koopiad, kahes uuem kunst ja kahes geniaalse Čurlionise teosed. Juba nende kahe viimase toa pärast maksab sõita Kaunasesse. Õnnelik on rahvas, kes õpib maailma vaatlema nii omapärase ja haruldase kunsti kaudu. See on konstruktsioon, milleks mateeriat on tarvitatud nii vähe, et tuleb kahelda tema olemasolus. Väga tähelepanuvääriv on ka siia koondatud ristide kogu.

Laskudes oruveerult vanalinna Neemeni kaldal, satume olematusest tõusnud rikkale Leedu ajaloole: sõjamuuseumis, ohvitseride kasiinos, koolides — kõikjal maalid muistsest ajaloost ja kuningate näopildid. Sõjamuuseumi aias vabadussõjas purustatud kahurite kõrid, langenute mälestussammas, vabadusmonument ja mälestusmärgid esimestele kultuuriloojatele. Sõjamuuseumi tornikellad laulavad igal hommikul ja õhtul igavest mälestust langenuile, mis ajal riigilipp lastakse poolvardasse ja invaliidid trompeetidega saluteerivad.

Minu tulekul Kaunasesse logistas Laisve (Vabaduse) puiesteed mööda veel vene aja vilets jäänus — hoburaudtee. Aga juba mu siinoleku kolmandal päeval oli suur rahvapidu, mida pühitses terve linn „konka" matusepäevana. Läbi linna liikus pidulik rongkäik vanade vagunite, hobuste ja

Devoni liivakivi paljand Amati jõe kõrges kaldas Lätimaal.

tuhandete sõitjatega. Raekoja ees pidas linnapea matuskõne 36 aastat teeninud kadunukesele. Puistati isegi lilli ja üks vagun paigutati muuseumi. Konka aset täidavad praegu autobused. Selle juurde jäädaksegi ja linn edaspidi elektritrammi ei ehitagi. Rahaga, mida tuleks panna elektriraudteesse, on kasulikum asfalteerida tänavaid ja sel viisil moderniseerida liiklemist. Samuti tahetakse toimida linna ääreosades, mis ei tuleta meelde mitte Firenzet, vaid Berdičevi oma sillutamata tänavatega. Peatänav, Laisve puiestee, ulatub läbi kogu vanalinna, Vitautase mäest raekojani. Garnisoni katedraalis, mis õigeusulisest on muudetud katolikuusuliseks, kummitavad vene habemikud pühakud seintel ja ümber altari nagu mineviku varjud, jättes jaheda ja võõrastava mulje. Neilgi ebarahvuslikel pühakuil tuleb kord kaduda ja aset anda helgematele, lihtsamatele, katoliiklikult leedu kujudele, nagu neid näeme Čurlionise muuseumis.

Kaunas on vanimaid Leedu linnu. Arvatakse, et ta on muistse leedu sangari Palemoni poja Kunase asutatud. Rahvajutt kõneleb, et linna nimi on tulnud armastusjumalanna Milda poja Kaunase (häbi) nimest. Milda elanud Aleksota mäel, kus veel näidatakse ta püha hiit ja ohvripaiga aset. Poolsaarel, kus Neemen ühineb Viliaga, olnud samuti hiis; seda kohta kutsutakse praegu Gojaks. Mõne kilomeetri kaugusel linnast Muravjani jõekese kaldal on leitud laipade põletamise koht. Ülempreestri pühapaik asetsenud Sapežiškis, 10 km linnast. Praegu seisab sel paigal kirik, mis ehitatud pärast paganaaegse templi lammutamist. Siit ulatunud püha hiis Dievagala külani. Ajalugu nimetab Kaunast ühenduses rüütlite ilmumisega, kes 1317. aastal rünnanud kindlustatud linnust. Vitautase ajal olnud Kaunas juba tähtis kaubanduslinn. Siin asetsenud hollandi, inglise, preisi, rootsi ja veneetsia kaupmeeste kontorid. 1600 ümber on Kaunas juba suur ja rikas linn. Pärast seda on ta paljude sõdade, Karalauči (Königsbergi) kasvamise ja Napoleoni hävitustööde tagajärjel kidunenud. 1842. aastast, saanud kubermangulinnaks, on ta uuesti õitsema hakanud. Vanalinnas Vilia suudmel on säilinud vanad ehitised, kitsad tänavad, kirikud ja kloostrid, nagu juba mainitud Vitautase kirik ja basiilika, millega võib end mõõta üksnes Vilno katedraal, siis veel Vitautase lossi varemed. Velona juures, mitte kaugel Kaunasest, asetseb Gedimini mägi, kus see suurvürst 1341. a. langenud, piirates sakslaste Brandenburi lossi, mis olnud ehitatud Neemeni kaldale. Mõne kilomeetri kaugusel Velonast on Raudone loss, kaugemal Gelguda varemed, mille rüütlid ehitanud XIV sajandil ja kus nad piinanud oma vaenlasi. Lossi müürid olnud kohati kaks sülda paksud. Kaunase luuleline ümbrus on rikas ajaloolisist mälestisist — vahvad leedulased on siin oma vabaduse eest valanud palju verd.

Neemeni teisel kaldal, Aleksotas, asetseb linna väiksem osa aleviku iseloomuga. Siin on linna serval jällegi vene kindluse fordid, pooleldi maa sees, paistes kõrgete küngastena.

Vene talumaja Latgale Luutsi maakonnast.

Linna ümber olnud kümnest fordist on tasandatud kaks. Ülejäänutest võib veel õppida vana sõjakunsti. Mõnes maa alla peidetud ehitises on sisse seatud kaubalaod, mõnes ka eluruumid ja asutised. Forte ühendab ümber linna hästi sillutatud teede võrk, mis kõlblik isegi autospordiks.

Jalutamispaigaks on väga mugav puiestik Vitautase mäel, kust on tore vaade kogu linnale. Siin asetseb ka raadiojaam. Pargi taga on uudisehitiste raioon, kuhu kasvab uus linnaosa. Kaunases viimasel ajal ehitatud majade arv ulatub tuhandeisse.

Kaunas on suurvürstide aegadel olnud kaubanduse vahetalitajaks ida ja lääne vahel, asetsedes Neemeni ja Vilia veeteede sõlmekohal. Siin on kaubad suurematelt laevadelt laetud ümber väiksematele. Praegu on linn suurim Leedu kaubanduse, riigi valitsuse ja kultuuri keskus kõigi pealinna asutistega. Leedulased peavad Kaunast ajutiseks pealinnaks, lootes kord pöörduda tagasi Gedimini Vilnosse. Peale valitsusasutiste on Kaunases veel ülikool, riigiteater, ooper, etnograafiline ja arheoloogiline linnamuuseum, Čurlionise pildikogu, sõjamuuseum, kunsti-, muusika- ja mitu keskkooli, siin ilmuvad kõik tähtsaimad ajalehed ja ajakirjad. Siin elavad teadlased, kirjanikud ja kunstnikud.

Linna kasvamist näitab elanikkude arvu suurenemine: 1860 — 14 000, 1912 — 84 000, praegu ümmarguselt 100 000. Tänavail on liiklemine elav, eriti Laisve puiesteel, kus on suuremad ärid ja mis on liiklemise peasooneks, ühendades vanalinna uuega. Siit kaudu liiguvad kõik autobused. Jalgteed kubisevad käijaist: ametnikud, üliõpilased, õppurid, kaupmehed, välismaalased, proovireisijad, kohtab sageli ka kirjanikke, kunstnikke ja näitlejaid.

Juudipoed Latgale Luutsi alevis.

Sellel tänaval on kohvikud ja võõrastemajad, riigiteater, kus tegeleb ka ooper ja ballett, ja suur „Aušra" gümnaasiumi hoone. Ühes puiestee otsas on garnisoni katedraal, teises raekoja väljak. Hiljuti on linn saanud enesele ka veevärgi.

Puutusin kokku leedu kirjanikkudega, kunsti ja teaduse esindajatega, üliõpilastega ja ametnikkudega. Nad kõik on suured isamaalased, armastavad oma minevikku ja on uhked sellele. Minu sealoleku ajal, 1930. aastal, valmistuti suurvürst Vitautase 500-aastase juubeli pühitsemisele, seda aastat nimetati Vitautase aastaks. Vitautas on saanud maa ja rahva üksuse sümboliks. Et see vürst on maetud Vilnos, siis pöörduvad kõigi leedulaste mõtted sinna. „Nerise jõgi kannab meile romantilisi mälestisi meie rahva muinsusest, sellest, kuhu käivad meie igatsused," seletas mulle leedu kirjanik, kellega seisime Nerise kaldal, mis jookseb siia, möödudes Vilnost, — „rahva igatsus täitub kord siiski."

Minevik vangistab leedulaste mõtteid. See peegeldub sageli nende kirjanduses ja kunstis. Mineviku romantika nõuab neilt palju vaimset energiat ja varjutab sageli nende olevikku. Kirjanduses on suur ülekaal ajaloolisel ainestikul. Ka leedu teater, otsustades repertuaari järgi, armastab rohkem minevikku kui olevikku — minu sealoleku ajal nägin nelja ajaloolist algupärandit ja ainult üht praegusaegset. Vaevalt võis see olla juhus.

Neemenil liiguvad laevad. Kõrgete romantiliste kallaste vahel, mööda vanade kindluste varemeist, lookleb veetee Jurbarkani, Tilžani ja Kura maa-

sääreni. Seda laevateed kiidetakse ilusaimaks Balti vetes. Siin jääb meist kaldale maha Zapiški alev vanima kirikuga Leedus, Velona kahe linnusega. Rumbine mägi kauni ümbrusega. Sellel mäel põlenud vanal ajal püha tuli.

A d. E r s s, Lietuva, 1930.

ŠAULI JA ÜMBRUS.

Kurzeme tasandik viljakate nisuväljade ja haljendavate karjamaadega ei lõpe veel Meitene jaama juures. Oma viljakusega küünib ta kaugele Leedusse, nagu oleks kuramaalastele ja žemaiitidele kaetud ühine pidulaud. Aga teispool Meitenet nähtub, et leedulased on oma lauaotsa katnud teisiti kui lätlased. Seal nähtub veel nöörpõlde ja õlgkatustega külasid uute üksiktalude ja laastkatuste vahel. See on nii Šaulini, lähema naaberlinnani, kuhu Riiast võib raudteel sõita.

Rändur kuulab ja vaatleb kõikjal: tänaval, kohvikus, restoranis, vagunis ja majades. Ta on elav fotoaparaat ja fonograaf, kes võtab vastu muljeid, et neid edasi jutustada või veel aastate pärast mäletada. Šaulile liginedes pidin toetuma seljatoele, et vastu võtta endise vene ohvitseri jutustust maailmasõjast ja polgukomanderi kindral Jazõkovi enesetapmisest Olaines. See lugu alanud Šaulis, mis käinud viis korda käest kätte, linnast jäänud ainult varemed. Viimaks kolinud vene staap Frenkeli vabrikust välja ja asunud Jelgavasse. Siin püsinud kuulus Potapov, kellele lätlased annetanud kuldmõõga. Aga vene sõjavägi olnud juba sellises seisukorras, et staap pole teadnud, kas on ta sisse piiratud või piirab ise vaenlast. Jazõkov kutsunud ohvitserid nõupidamisele ja öelnud, et sissepiiratud sõjamehel on ainult kolm väljapääsu — murda vaenlase rindest läbi, anda vangi või lasta enesele kuul pähe. Siis kihutanud kaks polkovnikut ratsa rinde ülemjuhataja juurde ja teatanud valesti, et Jažõkov hässitavat sõjaväge allaandmisele. Ülemjuhataja määranud kohe Jazõkovi asemele teise neist sõnumitoojaist. Seda pidanud Jazõkov selliseks solvamiseks, et enese ohvitseride juuresolekul kohe maha põmmutanud. Endine staabiülem kirjastavat praegu Leedus venekeelseid raamatuid, mida trükitavat Riias, kus hinnad olla poole odavamad kui Kaunases. Ta olla tõsine leedulane, aga isa saadetud omal ajal Siberisse mingisuguse orjaaegse mässu pärast. Jutustaja ise võidelnud oma polguga mitu päeva Šauli rindel, kuni linn vaenlase tulest täiesti hävinud. Väejuhist on ta nüüd saanud kaupmeheks.

„Eks ole tore nali?" küsis ta, silitades habet, milline näinud neid lahinguid ja millest ta ei tahtvat lahkuda isegi praegusel habemeta ajal. Lõpuks loorib ajalugu kõik sündmused poolnaljaga ja igasugune seik on möödaminev, kui ta ei lõpe nii traagiliselt kui Jazõkovi elu.

Šaulile liginedes paistab esimesena silma kõrge valge kirik, mille stiil pole mitte jesuiitide aegadelt, nagu Latgale suure kloostri oma Aglonis. Eriti meeltköitev on sale torn. Kahurid pole kirikule viga teinud, kuna linnas nähtub veel kohati hoonete varemeid. On ehitatud palju uusi kivimaju, mis annavad linnale viisaka välimuse. Ainsa kohaliku ajalehe „Momentas'e" toimetuses näidati mulle uut linnaplaani, mille järgi kavatsetakse linna ehitada poole suuremaks.

Šaulis tunneb lätlane ennast olevat nagu mõnes Latgale linnas. Sildid tunduvad lätikeelseina, inimesed lätilaadseina, isegi juudid ei erine palju, sest nad kõnelevad meelsasti leedu keelt. Nahatööndus olevat ikka veel linna uhkuseks. Teotsevad sel alal kolm suuremat ja mitu väiksemat vabrikut.

Šauli on Žemaiti raudteesõlm, kust teeharud viivad Riiga, Kaunasesse, Biržisse, Telši, Klaipedasse ja Tilziti. Ta on üks suurimaid Leedu tööndus-keskusi, kus peale nahavabrikute töötavad veskid, õlletehased ja paljud muud töökojad. Linna ümbruses on suured turbatööstused. Elanikke on linnas 22 000. Iseseisvat teatrit ei ole, seltskondlik elu areneb kahes klubis. Seal tutvusingi lahkete läti-leedu liginemise sõpradega, kes viisid mind linnast välja külastama põllupidajate talusid.

Kõndisime jala tublisti kulunud auklikku teed mööda. Nurmedel läikis veel vett, lumi oli vaevalt sulanud. Paremat kätt piki kõrget laudaeda venis raudteevall. Tehes suure kääru haarab see nagu lohesaba linna oma hõlma, käändudes alles vastaspoolel Gubernia jaama juures põhja poole. Tee ääres asetsevad pikad sõjaaegsed moonaladude küünid nagu hiiglasuured hallid puusärgid. Kaugemal mingisugune vabrikuhoone oma sõrmetaolise korstnaga vastu valkjashalli pilve. Tee lookleb nagu kitsas kangas üle nurmeribade küla õlgkatuste poole, mille kohal seisab tuuleveski oma lennu-valmis tiibadega. Vana tuulikute poeesia, millele pühendanud oma novellid prantsuse kirjanik Daudet, pole Leeduski veel surnud: kummitavad tiivad keerlevad veel paljude külade kohal, ilma et nad kunagi jõuaksid lennata pilvedesse, rühkides küll igavesti eemale maast. Ainult Saaremaal on see luuleline pilt veel iseloomulikum.

Põldude kitsad ribad ulatuvad lõpmatusse, külg külje juures, nagu hallid põrandavaibad. Külani on veel kaks kilomeetrit, aga põlluribad venivad kolm-neli kilomeetrit teisele poole kõrvale, isegi veel linna taha. Nii peavad taluinimesed külast põllutööle minnes oma viis kilomeetrit läbi linna maha sõitma, et jõuda oma nurmele.

See nöörisüsteem on siinse rahva vaesuse suurim põhjus, nagu seletas kaaslane. Põllutöö ei tasu end. Isegi kümne ja viieteistkümne hektaari omanikud peavad kõrvalt muud tööd otsima või käsitööd tegema. Enne sõda, kui kõik vabrikud olid tegevuses, võis talurahvas hästi teenida, aga praegu on neil raske, sest vabrikuil pole pooltki endisest tööst.

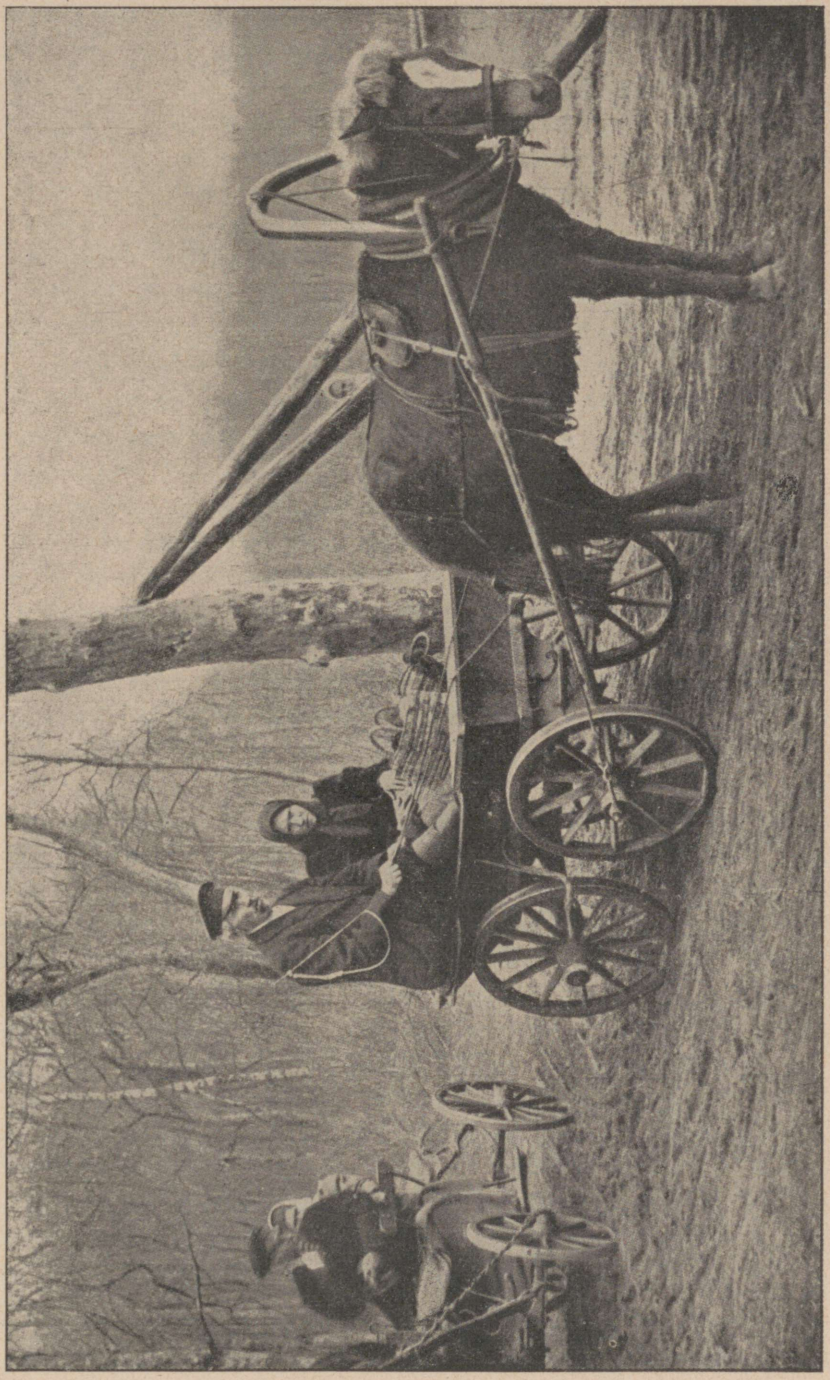

Taluvanker Läti Liivimaalt.

Teel liigub inimsalku. Enamasti on need naised. palja jalu, kingad käes, valged rätikud peas. Täna on pühapäev, nad tulevad kirikust, mis seisab valgena linna kohal nagu aegade vägevuse, hävimatuse ja igaviku sümbol. Hall linnapesa on nagu põlvili tema ees. Linna välimus muutub, majad varisevad ja kerkivad uuesti, inimpõlv tuleb inimpõlve järele, aga kirik seisab juba kolm sajandit endisel paigal, tõstes oma pead üle kauguste. Mis oleksid vanad linnad ja alevid kirikuteta, mis annavad neile surematuse ja kindla ilme? Tornid annavad linnale rohkem ilmet kui elanikud. Kirikud on ainsad ehitised, mis püsivad üle aegade oma kunstilise õilsusega, mis panevad meid mõtlema elust, milline on ülevam, kestvam ja kõrgem harilikust igapäevsusest. Pole tähtiski, millise kombe järgi seal jumalateenistust peetakse, vaid ehituskunst ise kõneleb kaunimat keelt kui jutlustajad.

Inimesed tulevad kirikust tagasi rõõmsana ja kergena oma hallidesse küladesse õlgkatuste alla, mis nagu pehmed kasukad kaitsevad neid kõikide tuulte ja külmade eest. Kasvanud samblasse näivad need katused sametmütsidena. Need vanad õlgkatused sammaldunud küla panoraamina peidavad eneses palju luulet, nende all elutseb sajandite jooksul kujunenud kodusus sooja ahjuga ja madala suitsunud laega, mis on näinud inimpõlvede sündi ja surma väikeste aknaruutude taga, kust avaneb vaade haljendavale maastikule aedade ja põldudega. Neile piltidele pole tarvis muuseumi, neid on loonud Jumal ise rõõmuks inimese silmale. Kus kerkivad uued ehitised laastu- ja kivikatusega, valgete pottahjudega ja lubjatud seintega, seal tundub olevat külm ja ebamugav. Moodsal majal puudub vana luule.

Külasse jõudes pöördusime kõige vaesemasse ja madalamasse majasse, mis liibudes väikese tara külge meenutas sauna. Sammaldunud katusel polnud isegi korstnat. Majake oli nagu alandus ise ja raske oli uskuda, et selles elab inimesi. Ainult fuksialill, mis paistis pisikesest ruudust, tõendas, et siin on elu. Paari sammu kaugusel lävest oli vinnata kaev.

Majakese juurde jõudes vilksatas uksest hall pea ja kadus kiiresti. Avades nägime, et see oli kaheksa-aastane poisike, pelglik, suurte silmadega, määritud suuga, seljas täismehe kuub, mis ulatus allapoole põlvi. Esises seisis kirst, hunnik puid ja labidas. Poiss küsimusele ei vastanud. Astusime kambrisse. See oli väike, madal ruum pisikese aknaga. Ninna lõi suitsulõhn.

Ukse kõrval asetses pliit musta paja ja savipotiga. Pliidi kohal oli laes auk pööningule, mis täitis korstna aset.

„See on suitsuonn, ilma korstnata," seletas kaaslane. „Kui luuk ei suuda suitsu välja tõmmata, tuleb avada ülemine uksepool." Nüüd alles märkasin, et välisuks koosnes kahest osast nagu vanasti rehetarel: ülemine osa oli avatav suitsu väljalaskmiseks, alumine pool hoidis soojust.

Voodis, kus õled olid kaetud kulunud vaibaga, istus elatunud naine, kes sissetulijaile ei omistanud vähimatki tähelepanu. Ta kuivetunud sõrmed sebisid roosipärga, kuna suu luges palvet. Ta ei tõstnud pead ega silmi ega kuulatanudki, nagu ei elaks ta siin maailmas. Ta süles magas hall kass, sassis karvadega ja kõhn nagu vanakese käed. Ka loom näis mõtlevat mõnd palvet, sest ta ei pilutanud silmi ega liigutanud sabagi.

Vanaeit meie tervitusele ei vastanud. Ta riided olid samuti kulunud nagu vaip voodil, pearäti alt paistsid paar valget juuksesalka. Meie kannul sisse tulnud ja pliidi ääres seisatunud poisilt küsisime, miks vanaema ei kõnele.

„Ta ei kuule ega näe, suits on söönud silmad," vastas poiss. Poisilt saime veel teada, tal olla ka vend, kes isaga linna läinud. Siinsamas toas nad kõik elavad. Siin keedetakse, süüakse, magatakse. Jumalaema ja püha Kasimir vaatasid seinalt sellele vaesusele. Jätsime üheksakümneaastase vanaeide voodiservale istuma ja oma roosipärga servima sellel teel, mis viib igavikku.

Teine maja lilleaiaga on uuem, tal on korstengi. Sõda on teda rüüstanud, šrapnellid on kohati seinu purustanud. Peremees, endine kivitee valvur, jutustab: „Venelased tulid ja läksid ühele ja teisele poole. Kord tuli meile vene polkovnik tensikuga ja palus munarooga. Naine praadiski ja andis lauale siinsamas toas, selle uue akna all. Vaevalt sai ta eemalduda, kui õhk lõi ulguma ja põratas terve maja. Kui tensik jooksis vaatama, leidis ta polkovniku surnult nõjatumas seinale, kuklaluu põrandal nagu purustatud kauss. Järgnes veel teine kuul, mis tungis läbi nurgapalkide ja kukkus kaevu, kus ta veel praegu on. Aga siin aias, kus soldatid sõid õunu, kasvas hiljemini õunapuu. Antonovka. Annab palju õunu."

Astume sisse. Väike tuba, aga suur leivaahi, mille ees pliit. Seinad kleebitud ajalehtedega. Laes „motilis", kartulisse torgitud õlekõrred kirjude paberituttidega. Lapsed võtavad künataolisest nõust keedetud kartuleid, koorivad ja söövad. Vanim õde talitab ahju ümber. Tagakambrist ilmub perenaine. Jutustab sugulastest ja ütleb, et ta ka Jelgavas elanud. Kõneleb läti ja vene keelt. Noorem põlv oskab üksnes leedu keelt, koolis muud ei õpetata, elus pole juhust õppida.

Siis siirdume kolmandasse tallu, kus eluruumid on ühe katuse all lauda ja talliga. Ka siin elatakse ühes ainsas toas. Laudas aga on tõulehm, tallis hea hobune. Maja ees jällegi lilleaed. Astume läbi mesila, kus reas moodsad mesipuud. Meenub muistne Leedu mesindus, mis turustas saadusi Saksamaal ja Skandinaavias. Praegu pole enam lõpmatuid õitsevaid aasu ega pärnametsi. Üldse peetakse vähem mesilasi. Sõda on teinud siingi hävitustööd.

Astume veskisse, mille tiivad puhkavad kevadises õhus, sest jahvatamist on praegu vähe. Veski on samasuguse värgiga nagu vanad tuulikud

Talumaja Läti Liivimaal, Võnnu lähedal.

Liivimaalgi. Kõik on tehtud puust, raudseid osi pole olemaski. Kui ses keres hakkab kõik keerlema, lõgisema ja mürisema, siis on see tehnikailma idüll, mille mujal on hävitanud uue aja turbiinid, mootorid ja muud inseneride saatanlikud leiutised. Kui vanad tuuleveskid lakkavad keerutamast tiibu, siis on see samasugune kaotus, nagu vana usundi hääbumine, muinasjuttude ja rahvalaulude vaikimine.

Veski peast näeb läbi väikese luugi Põhja-Leedu tasast panoraami põldudega, niitudega, kraavidega ja kaugete metsadega. Saatja näitab üht kõrgemat kohta, kus olla järv. Järve pind olla kõrgem kui Šauli vabrikute korstnad ja kiriku torn. Kui selle vee maha laseks, uputaks ta Šauli terve ümbrusega. Siin on ka veestiku jagunemispunkt, kust jõed jooksevad kolmele poole: Mūse harusid mööda Lielupesse, Dubissat mööda Ventasse ja Neemenisse. Niitudel läiklevad sirged kraavide triibud, mis juhivad mudast vett jõgedesse. Mindaugi soine Leedu on praegu ümber kujunemas. Inimese loodud kraavid on maa kuivaks lasknud ja viljakandvaks muutnud.

Ad. Erss, Lietuva, 1930.

5. LÄTI.

Läti ametlik nimetus Latvia tuleneb vanast liivikeelsest sõnast „latvis", mis tähendab sõõrutegijat (kütisetegijat). Latvia vabariik asetseb Läänemere idarannikul, Liivi ehk Riia lahe ääres, Väina jõe mõlemal kaldal 55° 40′ 30″ ja 58° 5′ 22″ põhjalaiuse ning 20° 58′ 4″ ja 28° 14′ 30″ idapikkuse vahel Greenwichist. Latvia pindala on ümmarguselt 66 000 km², seega on ta suurem kahest teisest Balti riigist — Leedust (55 000 km²) ja Eestist (48 000 km²). Latviast väiksemad on mõned vanad Euroopa riigidki, nimelt Taani, Holland, Belgia ja Šveits; enne maailmasõda oli Euroopas praegusest Latviast väiksemaid iseseisvaid riike 11.

Latvia politilised piirid langevad peaaegu täiesti ühte etnograafilistega. Merepiiri pikkus on umbes 500 km, maismaa piir Eestiga 347, Venega 269, Poolaga 93 ja Leeduga 487 km. Kaugus äärmisest läänepunktist, Liibavist Zilupini Vene piiril on õhuteed 445 km.

Latvia jaguneb kolmeks administratiiv-ühikuks: Vidzeme, Kurzeme (mille alaosaks on Zemgale) ja Latgale. Kolm tähte Latvia riigivapis tähendavad neid maaosi. V i d z e m e (Liivimaa) võtab enda alla enam kui kolmandiku kogu Latviast (35,4%), nimelt endise Liivimaa edelaosa ühes riigi praeguse pealinna Riiaga. See ongi suurim linn Latvias 377 000 elanikuga, elavaim tööndluse, kaubanduse ja hariduse keskus. Seal asub Latvia saeima, elab riigipresident, teotsevad ministeeriumid ja teised kõrgemad riigiasutised, samuti kõrgemad õppeasutised — ülikool (ligi 8000 üliõpilast), konservatoorium ja kunstide akadeemia. Riia keskkooles õpib rohkem kui pool (52,5%) kogu Latvia keskkooliõpilasist. Riia on vanim linn Baltimail (asut. 1201) ja seepärast leidub seal palju ajaloolisi mälestisi ja vanu ehitisi. Riia on ka suurim raudteedesõlm ja sadamalinn Latvias, suurima vabrikutööliste arvuga. Sadamat külastab $^2/_3$ kõigist Latviasse tulevaist laevust, tollist käib läbi 85% väljastpoolt toodavast kaubast.

Riia lähedal lõunasuunas mere ääres asetseb Jurmala (Mereranna) suvituslinn, sirutudes piki rannikut umbes 13 km ulatuses. Sinna viib Riiast raudtee ja hea maantee. Suurimad supelpaigad ses linnas on Bulduri (Bolderaa), Majori (Majorenhof) ja Dubulti (Dubbeln). Riiast kirdes on samuti supelkohad Vecāķi ja Neibāde. Ķemeri (Kemmern) on tuntud oma väävli- ja mudavannidega. Ka Baldones on väävliallikas. Suvituskohtadena on veel mainida Ogre ja Koknese (Kokenhusen), samuti nn. Liivi Šveitsis Sigulda, Krimulda ja Turaida. Sloka (Schlock) Lielupe jõe ääres on tähelepanuväärv laialise tselluloosivabrikuga. Teised linnad on veel: Cēsis (Võnnu) Gauja (Koiva) kaldal, Valmiera (Volmari), kus laiarööpalist raudteed lõikab Smiltene—Ainaži (Heinaste) kitsarööpaline, ja lõpuks Läti-Valga, mis pärast piirijoone määramist jõudsasti kasvanud ja muutunud üsna elujõuliseks.

K u r z e m e on endise Kuramaa läänepoolne osa, pealinna Liepajaga (Liibaviga), mis rahvaarvult teine linn riigis, 57 000 elanikuga. Riiaga ühendavad teda kaks laiarööpalist ja kaks kitsarööpalist raudteed. Liepaja on aasta ümber lahti oleva sadamaga kaubandus- ja tööndusiinn, seal asetseb ka laevadokk. Ka Ventspili (Vindavi), 17 000 elan., omab kinnikülmumatut sadamat. Pävilosta Saka neemel võimaldab ainult rannaäärset liiklemist. Kuldiga (Goldingen) asetseb Venta (Vindavi) jõe ääres, kohal, kus devoni liivakivi ja dolomiidi piiril on kujunenud kosk. Künklikul paigal asetseb Talsi, kuna lopsakas loodus on Kandavi ja Sabile ümbruses. Kurzeme poolsaare põhjanurgas asetseb laevadele kardetav Kolga maanina, mis ulatub 5 km kaugusele merre.

Z e m g a l e (endise Kuramaa kesk- ja idaosa) on põllupinnalt viljakaim Latvias. Suurim linn on Jelgava (Miitavi, 33 000 elan.). Vana hertsogiloss põles 1919 ära, nüüd on ta uuendatud. Jelgavas on tähtis raudteedesõlm ja jõesadam, seal asetseb suur linavabrik, kuna ümbruse maapinnas leiduv rohke savihulk annab tooresainet telliskivitehastele. Teised linnad on Dobele Liepaja—Gluda raudtee ääres, Tukum kolme raudteeharuga ja Jēkabpils (Jakobstadt).

L a t g a l e asetseb vastu Venemaad ja võtab enese alla endise Liivimaa kaguosa. See on kultuuriliselt mahajäänum nurk Latvias, vähemusrahvaid on seal kõige rohkem (43%), enamikus venelasi ja poolakaid, kes on suurelt osalt katoliku usku. Latgales püsis veel hiljuti maa ühisomandus kolmepõllusüsteemiga, kuna rahvaski armastab asuda külades. Viljeldakse kõige rohkem lina. Suurim linn ja tähtsaim kultuurikeskus on Daugavpils (Dünaburg, 43 000 elan.). Ilusal paigal kahe suure järve vahel asetseb Aglūna katoliku klooster. Väina jõe kaldal on teised linnad Krāslava, Līvāni ja Krustpils (Kreuzburg).

Pinnamoelt on Latvia enamalt jaolt tasandik või madalavõitu lauskmaa, vähesed kõrgustikud ei ulatu palju üle 200 m merepinnast. Vidzeme osas on kõrgeim Alūksne (Marienburi) kõrgustik Dēlini mäega (275 m), Limbaži (Lemsalu) kõrgustik Sinise mäega ja Gauja-Vestiene (Koiva-V.) kõrgustik Gaizini mäega (314 m), mis ongi kõrgeim koht Latvias. Limbaži ja Gauja-Vestiene kõrgustiku vahel asetseb looduselt kaunis Gauja org, niinimetatud Liivimaa Šveits, eriti ilus Cēsisest (Võnnust) Līgatneni. Teiselt poolt asetseb Gauja-Vestiene ja Latgale kõrgustikkude (kõrgeim mägi Volkenberg, 230 m) vahel lai Lubāni tasandik samanimelise suurima Latvia järvega. Gauja-Vestiene, Zemgale ja Kurzeme (Kuramaa) — Talsi kõrgustikkude vahel asetseb viljarikas Zemgale tasandik mitme suurema jõega — Daugava, Lielupe (Kura Aa) ja nende harudega. Kurzeme ja Talsi kõrgustikkude vahel asetseb Imula-Amula-Abava org, nn. Kuramaa Šveits. Paljudel Latvia mägedel leidub veel endiste linnuste ja losside jäänuseid ja varemeid. Kõrgendikud on enamasti kaetud paksu metsaga, mille vahel leidub järvi, mis annavad alguse mitmele jõele. Siin võib üldiselt mainida, et Latvias on valdav ülekaal okasmetsal (78%), kuna kõige rohkem on levinud männimets, mis katab mereranda peaaegu kogu ulatuses. Vanadel eelajaloolistel aegadel on Latvia praegune ala seisnud laialt merevee all. Sellest ajast on pärit sügav aluspõhja kiht, mida nimetatakse kembriumi formatsiooniks ja mis koosneb sinisest merglist, liivakivist ja punasest või pruunist savist. Selle peal lamavad siluri formatsiooni kihid, mis koosnevad

suuremalt osalt kivististe poolest rikkalikust dolomiidist (paest) ja lubjakivist. Need kihid ulatuvad pealispinnani kohati üksnes põhjapoolses Lätvias. Järgmise — devoni formatsiooni kihid koosnevad liivakivist, merglist, kipsist ja dolomiidist. Liivakivi tuleb eriti hästi nähtavale põhjas Gauja ja selle lisajõgede kallastel, Burtnieki järve ääres ja Salatsi jõe jooksul, lõunas Venta ja Abava jõgede jooksul ning Dundaga ümbrustikus. Paljudes kohtades on vesi neisse liivakaljudesse uuristanud koopad, nagu Krimuldas Kuradi koobas, Turaidas Gutmani koobas ja Siguldas Peetri koobas. Dolomiiti ja lubjakivi leidub pealispinnal Daugava kallastel, eriti rohkesti Koknesi (Kokenhuseni) ümbruses, lõuna pool veel Baldone raioonis ja Meemeli jõe kallastel. Lubjakivi asetseb tihti kipsikihil. Kurzeme lõunaläänes leidub mõnes paigas pruunsütt, aga segatud savi ja liivaga, mille all mõnes paigas esineb kriiti.

Eelmainitud kihid moodustavad Latvia pindala aluspõhja, mis vähestel kohtadel ulatub pealispinnani ja mida katab kvartaari formatsioon, koosnev samadest ainestest kui alumisedki, millised aga on peeneks purunenud ja omavahel segatud.

See kvartaari formatsioon on ajalt tekkinud jääajastu (diluuviumi) ja praeguse ajastu (alluuviumi) vahemikul. Jääajast on pärit rändrahnud (maakivid). Pealispinna ülemine mullakiht on tekkinud alluuviumi ajastu jooksul taimestiku kõdunemisest.

Latvia pinnakihis asetsevaist mineraalainetest valmistatakse tööndusliikult telliskive, lupja, tsementi, kipsi, klaasi ja savinõusid. Turvast on 10% pindalast.

Latvias leidub niiskevõitu ilmastiku tõttu rohkesti järvi ja jõgesid. Järvede arv ulatub üle 1000 (Cēsise ja Valga maakonnas umbes 540, Latgales 300, Kuramaal 150 jne.). Suurimad neist on: Lubāne 88 km², Rāzna 57, Engure 46, Liepaja 40, Usma 40, Burtnieki 40 ja Babīte 39 km². Järved on rikkad kaladest, nende kallastel ja roostikus pesitseb palju metsalinde ja parte. Rida järvi hõlbustab ka liiklemist ja tööndust. Nii on näit. Riia ümbruse järved Baltezer ja Jugla ühendatud kanalite kaudu Lielupe, Daugava, Gauja ja Jugla jõega, võimaldades seega parvetamist ja palgiparvede paigutamist. Nende järvede kallastel asetseb hulk tehaseid ja lauavabrikuid. Muu seas on Kīšezer väga soodus tulevase Riia vabasadama sisseseadmiseks. Looduslikult eriti kaunid on Latgale järved, mille pinnal kasvab haruldane veepähkel. Huvitav on loodusteaduslikult seisukohalt Usma järv Kuramaal oma Moritsa saarega, kus kasvavad kõik Latvias leiduvad taimed ja puud. Āraiži järves Liivimaal on leitud muistseid vaiehitisi. Eriti rikkalikku kalasaaki annab Liepaja järv, kus leidub ka tervismuda.

Tähtsaiks liiklemisteiks on Latvias jõed. Needki on rikkad kaladest. Tulunduslikult seisab esikohal Väina jõgi, mis algab Valge-Venest ja läbib Latviat 367 km pikkuselt. Vidzeme osas on kõige pikem jõgi Gauja (380 km), muistne sõjatee Eestisse. Kurzeme Venta (Vindavi) on 300 km pikk, Zemgale Lielupe 150 km. Kõige rohkem jõgesid on Zemgales, kus maapinna kõrgus on ainult umbes 25 m üle mere. Mitmes paigas leidub jõgedel koski, neist tähtsaim Daugaval Dole saare juures, kuhu kavatsetakse ehitada elektrijaam, mis võiks varustada kogu Riia tööndusraiooni.

Et Latvia kliima on tunduvalt soojem meie omast, siis kasvab seal puid ja taimi ning elab mõningaid loomi, mida meil vähe või ei leidu üldse. Nii näiteks on eriti lõunapoolsed Latvia metsad rikkad tammedest, pärnist, jalakaist, saarist jne. Muu seas on paju esindatud 17 eriliigiga. Mitmes paigas kasvab vabalt metseefeu. Kultuurtaimedest annavad head tulu suhkrupeet ja tubakas, viimast esineb rohkem kui tosin liiki. Aedades valmib isegi viinamari, kuid seda veel ei viljeldata. Seemnekasvatuses seisavad esikohal ja heas kuulsuses ristikhein ja lina. Haruldusena on mainida järvepähklit *(Trapa natans)*, mis varemini levinud Latgale vetes, nüüd aga kasvab ainult veel Klaucāni järvel Jēkabpilsi (Jakobstadti) ligidal.

Latvia metsades elab peale tavaliste loomade, peamiselt lõuna pool, veel metssiga ja ilves, ka lendavat oravat esineb. Uue tuluallikana on soodsates vetes hakatud elustama saarmakasvatust, samuti ka tehtud õnnestunud katseid hõberebase kasvatamisega.

Viimase üldise rahvalugemise andmeil oli Latvias 1930. aastal 1 898 859 elanikku. Neist Riia linnas 377 443, Vidzemes 404 624, Kurzemes 288 167, Zemgales 287 533 ja Latgales 541 092. Ruutkilomeetrile tuleb keskmiselt 29 elanikku. Rahvuselt on kõige rohkem lätlasi, üldarvust nimelt 73%, venelasi on 12%, juute 5%, sakslasi 3,5%, poolakaid 3%, leedulasi 1,5%, muid võõraid rahvusi kokku 2%.

Erandliku massi lätlaste seas kujundavad latgallid, kes sajandite jooksul on olnud tugeva poola ja vene mõju all ning tunnustavad katoliku usku. Nende kultuuriline tase on hoopis madalam kui mujal Latvias, nende seas leidub 31% kirjaoskamatuid. Nad elavad suuremate külade viisi koos, kuna põllud on endist vene viisi jagatud pikkadesse ribadesse, mis raskendab korralikku viljeldamist.

Latvias elab Kura rannikul vähesel arvul ka veel liivlasi, kellel aga ei ole omavalitsuslikke ühikuid. Endised liivlased kui rahvas on tervelt sulanud lätlaste sekka, ning praegu on neid säilinud kõigest umbes 2000 in.

Usult on Latvias luterlasi 57,2%, katoliiklasi 22,59%, õigeusulisi 9%, vanausulisi 4,8% ja juudiusulisi 4,5%.

Latvia haridusoludest annavad pildi järgmised arvud: iga 1000 elaniku kohta tuleb 1 algkool ja 84 algkooliõpilast, peale selle 12 keskkooliõpilast ja 4 üliõpilast. Kõigis õppeasutisis kokku õpib 200 000 õpilast, seega igast üheksast elanikust üks. Iga 1000 elaniku kohta ilmub aastas raamatuid 101, ajalehti ja ajakirju 19.

Latvia kuulub sõjast kõige rohkem rüüstatud maade hulka, kuna siin veel pärast Versailles' rahutegemist tuli võitlust pidada Nõukogude-Venega ja Bermonti vägedega. Lõuna-Latvia oli üle kuue aasta sõjategevuse tallermaaks, kus hävis hulgaviisi elavat ja eluta inventari: 124 vallas on põlenud ja rusudeks muutunud 63% kõigist hoonetest ühes sisustise ja varustisega, kõnelemata muudest kahjudest. Elu uuestikorraldamine tuli läbi viia mingisuguse välise abita, sest Latvial polnud kasutada selliseid kahjutasusummasid, nagu Belgial ja Prantsusmaal. Nüüd on hooned peaaegu kõikjal juba asendatud uutega, samuti on põllud suurelt osalt korda seatud, ja mõnel alal, nagu piimanduses, on ennesõjaaegsest tasemest kõrgemalegi jõutud. See on olnud võimalik sellepärast, et Latvias on töötavate käte arv võrdlemisi suurem kui Lääne-Euroopas: 60,9% kõigist elanikest teenib enesele ülalpidamist iseseisvalt, samuti teeb naistest 56,3% kehalist tööd.

M. Pukits.

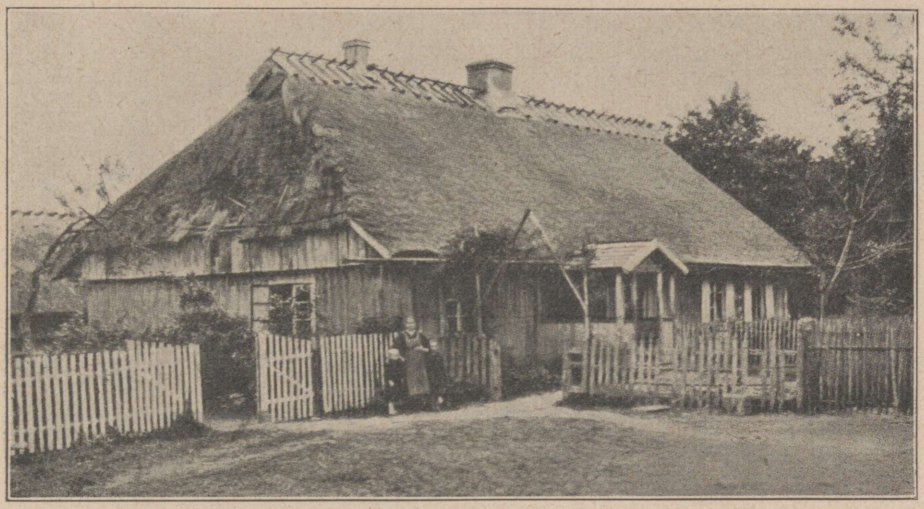

Vana talumaja Läti Kuramaal.

LIEPAJA.

Liepaja on kummaline linn. Sõjasadama muulidelt vaadates paistab ta vägevas looklevas joones tõsise suurlinnana, aga kõndides ta tänavail meenub Rodenbachi kujutatud „Surnud Brügge". Rongis kuulsin üht daami rääkivat: Riia on poolsurnud, Liepajas on palju rohkem elu. See daam võis kodumaa linna kiites olla küll hea isamaalane, aga mere sinakas udu oli ta silmi looritanud, näidates talle Latvia teise suurlinna aeglasi inimrühmi elavamas ja hoogsamas rütmis kui tõeliselt. Liepajas on kõike — maju, laevu, ärisid, elanikke, aga siiski puudub midagi. Linn tukub nagu printsess Okasroosike, uinutatud merekohinast.

Hiiglaavaruse kohta, mida täidab Liepaja, näib inimesi olevat liiga vähe. Sadama veeväli meenutab ennem vanade hollandlaste maale kui nüüdisaja sadamaelu kujutisi. Kaugeleveerevad veevallid, roheline taevas (ei oleks uskunud, et taevas võib mõnikord olla nii roheline), pilvemäed, silmapiiril hõljuvad purjelaevad. Uude aega kuuluvad suured ookeaniaurikud, kõrged tõstekraanid. Üks neist sirgub õhku nagu mõni fantastiline, kummaliselt veider metalline elukas. Inimene tunneb end väetina nagu laps võõrast hiiglasuurt mehhanismi nähes, kuid ühtlasi uhkena, et see võluvalt lihtne jõumasin on tema ajude saavutis. Võib armuda linnasse, mille meri — looduse vägevaim ja algelisim avaldis — sulab kokku moodsa tehnikaga. Ja seepärast heidan ma mõnikord oma mured kõrvale ja sõidan Liepajasse.

Tramm sõidab hunnates mööda vabrikute korpustest, mis vahivad meile vastu pimedate väljalöödud silmadega. Teisel pool on väli, mille

Riia mererand.

serval lookleb linn järsus kaares. Kui jõuame sillale, mille taga algab sõjasadama piirkond, muutub taevas mustjassiniseks ja nii raskeks, nagu tahaks ta ühes pilvedega maha langeda. Aga õhus tundub soojust küllalt, meri kohiseb rahustavalt.

Sõjasadamas on kõikjal asfalteeritud jalgteed ja sillutatud tänavad, kõndimine on kerge nagu parketil. Tihedad, käharad aiad, suurepärased pärnade puiesteed, tänavad ristlevad ja põiklevad sirgetena ning sümmeetrilistena. Millist tööd on see omal ajal nõudnud, kuni ranna tuiskav liiv muutus selliseks, et temas võivad püsida ja elada lõhmuste juured. Sõjasadam ja kogu see raioon kuulub suurepäraseimate nähtuste sekka, mida leida Lätis.

Kord on siin elanud keiserliku Vene kõrged võimukandjad: siin on admirali maja, meriväeohvitseride kodu jne. Kõndides sõjasadama pärnateed mööda, näivad nad mälestuses ja kujutluses muinasjutulistel ristlejail mööda liuglevat, kaugele olematusse. Aastate pärast, kui on kadunud viimased sõja jäljed, ei kerki neist enam mälestisigi. Juba praegu on siin tänavanurkadele tekkinud teised nimed: polkovnik Kalpaki, polkovnik Briedise, kindral Balodise väli.

Kolm kummaliselt ristamisi pandud raadiotelegraafi saledat, graatsilist tulpa kerkib õhku, nagu mõne tontliku looma kolm kõrva, millega see kuulatab meretagust müra. Järsku algab pärnatänavate taga männimets sama hästi sillutatud tänavatega. Sõdurid sõidavad kõrgete heinakoormatega. Rahu ja kord kõikjal.

Mere ääres näeme muule, lainemurdjaid, paremal, vasemal, ees. Teisel pool, Liepajas, on aurikumüraka siluett väiksemaks muutunud, aga sügisene

Metsastunud luited Riia rannal.

õhk on selge, kerge ja graatsiline. Õõnsalt kumisevad sammud tsemendist kantkividel: meie oleme muulil, mis otseteed suundub merre, vist enam kui kilomeetri kaugusele.

Läänemeri, imetore põhjamaa meri!

Kohisedes, mürisedes, mühades jooksevad lained mööda muulide seinu kalda poole. Tugeva tuulega ja tormiga tungivad nad ülegi, uuristades tugevaid kantkive. Kohati on kividesse uuristatud uurded ja lohud, kuigi mitte sügavad, aga siiski küllalt laiad. Üks raudne rööpakang, näritud nagu riidenarts, ripub vee kohal. Keset muuli kerkivad meie ette risti-rästi segi paisatud kivimürakad, kust tuleb läbi pugeda nagu mäelõhestikust. Alt merest viskub kividele murdlaine, pudenedes mikroskoopilisteks piiskadeks, sädelevaiks, hambulisiks veenarmaiks, irdudes kergeks vahuks, haihtuvaks nagu õhk.

Kauget silmapiiri ei häiri viimaks enam midagi. Meie oleme muuli otsal, kõrgendikul, mis piirab meid kolmest küljest. Torm on kandnud kõrgendikule kõntsa ja kivisöeprügi. On juba hakanud pimenema ja paremal pool lainemurdjal lööb vilkuma roheline tulesilm. Taevas on muutunud tumedamaks ja meri kohiseb süngemalt.

Varsti näitab Liepaja poolt ka tuletorn meile oma põlevat kämmalt, nagu kutsudes koju — siis veel üks punane, üks roheline tuli, kolm, neli: kauges kaares terve tulede ridastik, küünlad mere altaril.

Miks muutub meri pimeduse tulles karmimaks, salapärasemaks? Lained loksuvad kivimüüri vastu tumeda orelihüürgamisega, lakkamatu ja vägeva

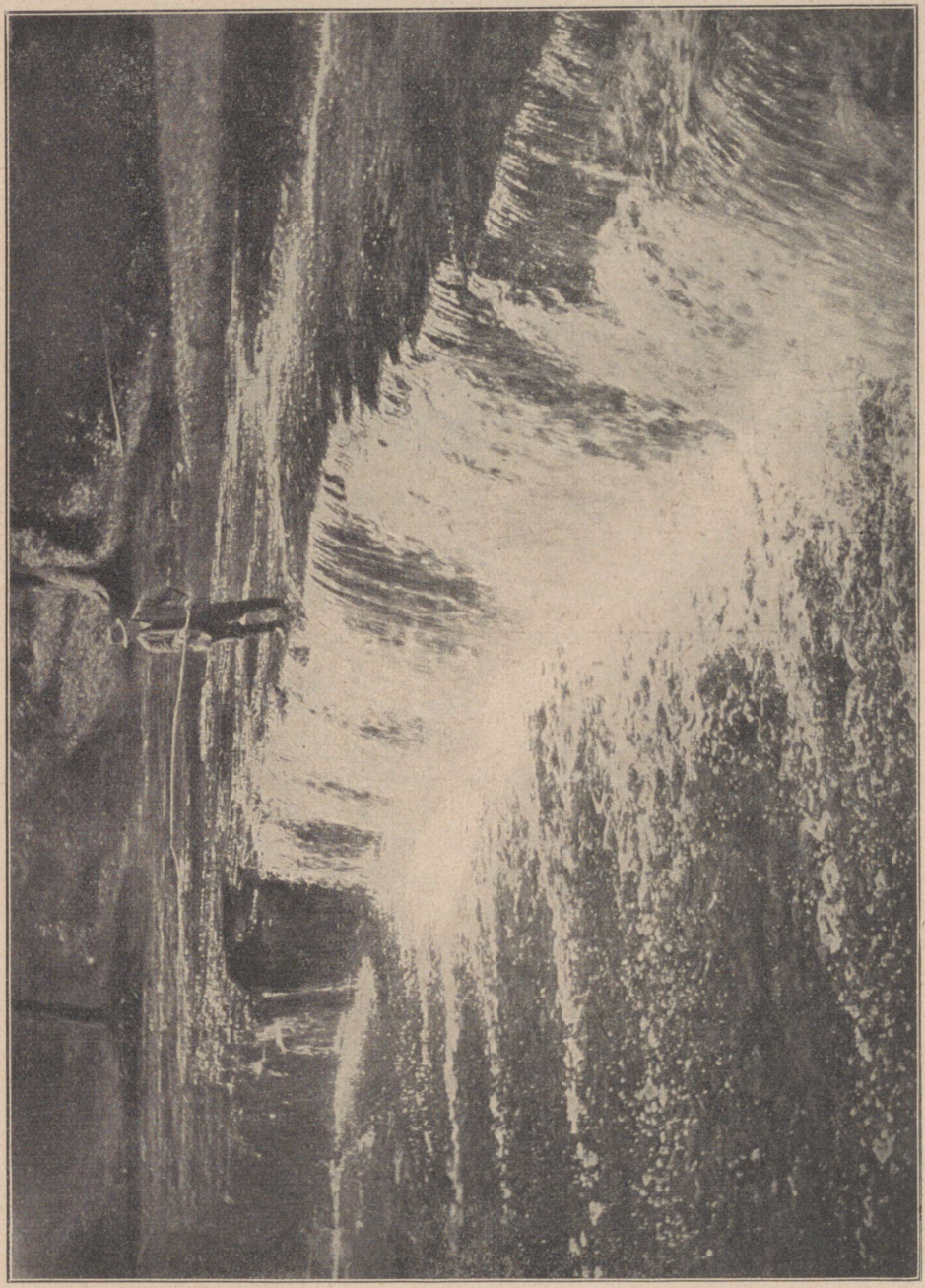

Juga Pērse jõel, Koknesi lähedal.

kohinaga, mis tõuseb üles musta öö gootiliste võlvide alla. Kui oleme jälle kaldal, tunneme kontides väsimust, aga südant on haaranud selline rahu, nagu pärast raske töö lõpetamist või lepitava sõpruse sõlmimist. Sõjasadama sillalt vaatame veel kord tagasi merele ja varsti võtab tuledes virvendav trammivagun meid oma klaasmajasse ning veereb hunnates Liepajasse.

J. Sudrabkalns, „Latv. Vēstnesis" 1923.

DAUGAVA.

On juunikuu keskpaik. Vihma on sadanud mitu päeva. Väikesed veeojad sulisevad kivide vahel ja valguvad vaikselt läbi niitude. Daugava on paisunud ja tema vool veereb kiiremini.

„Kas tahad sõita meiega Riiga?" küsib mult onu, parvetaja, kes mind kogemata kohanud väikeses Latgale alevis Daugava kaldal.

Mul ongi Riias tegemist. Ma vaatan voogavale jõele, liikuvale taevale ja rõõmutsen ebatavalisest rännakust. Olen nõus. Vaiksel, lõõmaval keskpäeval astun parvele.

Kõnekõmin, käsklused, tööliste liikumine... Palgiparv hakkab pikkamisi kaugenema kaldast ja veevool kisub ta jõe keskele. Hiiglasuured mõlad parve kummaski otsas seatakse korda ning raskes rütmis hakkavad nad vajuma ja tõusma. Väike alev paremal kaldal kaob varsti silmist, nähtuvad veel katoliku kiriku tornid ja kõrts all ülesõiduparve juures. Ma istun pisikese hütikese juurde valgetele liipritele, kus on kuiv.

Kaldad on siin lamedad ja mõlemalt küljelt paistavad viljapõllud. Aga juba Trepi mõisa kohal hakkavad kohati järsud lubjakaljud vahelduma nõlvakute kallastega. Kurzeme poolt paistavad sinerdavad männimetsad nagu maalitud, sulades suvisesse lämmatavasse leitsakusse. Milline vaheldus silmadele! Igal hetkel uus vaade, uus käänak, mõni majake kaldal, vaikne üleveoparv, kummuli paadid kaldaliival, pesunaised, kelle riided lumivalgena lipendavad mustava vee kohal. Ja kaugel mõlemal pool põllud, põllud hallide talumajadega.

Daugava vool on ühtlane ja kannab meid kergesti. Ainult Jēkabpilsi lähedal hargneb jõgi ja lained uhavad üksildasi saari. Siis ilmub tumedate madalate majade rühm paremal pool kõrgemal kaldal. See on Krustpils. Tema vastas asetseb Jēkabpils kirikutornidega. Mõned vabrikukorstnad kerkivad nagu sõrmed taeva poole. Vaiksed inimesed jalutavad kaldatänavail.

Ent veevool ruttab. Paremat kätt vilksatab mõisa valge härrasmaja neljakandilise torniga käharate puudega saarte tagant. See on Krustpilsi mõis. Aga meie oleme juba eemaldunud ja lained hakkavad tugevamalt

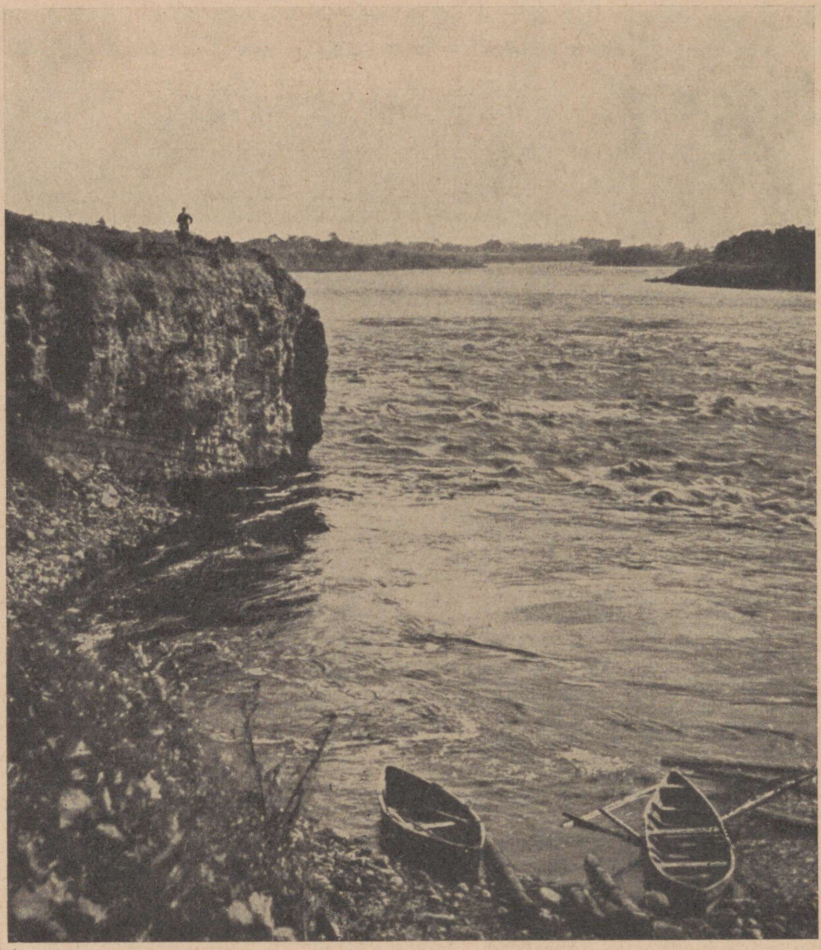

Väina jõe kärestik Plavina (Stockmannshofi) kohal.

parve hõljutama. Ligineb Daugava kärestik. Vasemale jääb suur jõeharu, Saka, mis voolab Kurzeme põldude vahele ja tekitab laia saare Daugaval, peaaegu poole valla suuruse. Liginevad vägevad kärestikud, kus palgiparv, kui ta satuks valeteele, puruneks nagu tikutoos ja palgid paiskuksid mööda jõge laiali.

Ühe käänaku tagant näen ma eespool valgena vahutavat veepinda ja kuulen isesugust kohinat. See on Priedulajs oma lainetava kosega. Palgiparv kistakse suure hooga sinna sisse ja raksub kõigist nurkadest. Oo, kuidas siin hõljub! Hiiglakiirusega paisatakse meid edasi. Mürinas pole kuulda inimese häält.

Varsti silman vasemalt musta veeriba, mis nagu tint seguneb kollakalt keerleva Daugavaga. See on Maliena ja Latgale metsade ja soode vaikne

K. Mägi: Kasaritsa maastik.

kaunitar Aiviekste, kes omad mured liidab vägeva õe mühiseva vooluga. Aiviekste suudme kaldal on tore linnamägi, muinsete võitluste ja võimu paik. Mäekünkal, üsna kõrgel asetseb rahulik Plavini alev oma lätilise vaikusega.

Siis kistakse meid voolukeerisesse, kust näeme vaid taevast ja kaldaid. Iga kaugem väljavaade kaob. Jõe mõlemal pool on järsud paeseinad, millelt ripneb metshumal ja immitsevad kohati allikad, langedes peente jugadena Daugavasse. Sügav rahu valitseb ses lõhestikus, kus üksnes päikesehelk puhkab kividel, hällib mõni üksik kaluripaat ja sirtsub mõni linnuke kaldavõsastikus. Kõrgel ujuvad valged pilved ja kõrvetab päike. Daugava on siin samasugune olnud isegi muinasajal. Siit otsivad ajaloolased vana Jersika lossi, vene asundust, mille hukkumisest loeme ajaloos nii traagilisi jutte.

Paremat kätt kõdunevad paljal järsul kaldal Sēlpilsi rüütlilossi varemed. Samast paigast, kus seisnud vanade seelide loss, murrab Daugava läbi lubjakivikallaste, tungides hooga uude sängi, kus põimub rohelisse nagu tumedasse pärga Kurzeme kallas, kerkides järjest kõrgemale. See on Vīganti mõis oma ilusa puiestikuga, tumedalt haljendava pärna-, tamme-, jalakametsaga. Siin jääb Daugava vaiksemaks, nukramaks. Kaldad on ta üsna kokku kägistanud. Ta keerab end toredas kaares ja haarab Kurzeme poolel meie pühapaika — Staburagi. See on meie muinasjuttude Daugava. Kaldalt vaatab Staburagi kalju nagu tuhmunud ja nutetud silm. Haljas puudepärg ümbritseb teda. Vee äärde on kaks kaljumürakat alla kukkunud, üks suurem, teine väiksem. Neile valguvad Staburagi pisarad... Kaldaserva mööda, üsna jõe lähedalt, käib kitsas maantee, kust Lāčplēsis kõndinud Koknesi, vanapagan tema kannul.

Veevool kannab meid varsti Koknesi mõisa juurde. Veel peame üle pääsema Kuradi keermikust, suurest haudmikust Daugavas. Vasemat kätt Kurzeme kaldal valendavad Altene rüütlilossi varemed väikese oja ligidal, aga eestpoolt paistavad vägeva Koknesi kindlustise müürid, paljude võitluste ja legendide tunnistajad. Pērse jõgi, tulles Vidzeme vaiksetelt väljadelt, voolab pehmelt ja rahulikult Daugavasse, möödudes linnusest.

Ligineb õhtu. Kuldsed pilveribad üleval on nagu saledad kuldsillad üle mõlema kalda, mille alt liugleme läbi, kantud voolust. Päike on veerenud. Veepinnalt tõuseb kerge jahedus. Tulelõke loitleb parve hütikese juures, ja meie joome teed, kuna veevool meid peatamatult allapoole viib. Kaldailt kuuldub kauget koerahaukumist, laulu ja kõnekõminat. Libisevad mööda nurmed, niidud, mõisad, üksildased metsatukad. Jaunjelgava must majademügermik uinub suveöö vaikuses. Udu venib pikkamisi vete äärtel. Kaldad näivad kaduvat, on ainult vesi ja kerged, roosatavad ööpilved... Vaikuses kääksuvad suured parvemõlad ja kõlavad käsklushüüded. Olen uinunud hütis õlgasemel. Vaevalt-tunduv jahedus teeb une erksaks. Siis ehmun

korraga üles. Kohiseb, kumiseb, kuuldub käsklus. Palgiparv hällib nagu kätel, kergelt ja sügavalt. Kegumi kärestik pillutab meid. Daugaval on see hõlpus . . .

Jälle vaikne liuglemine ja õine rahu. Kallastelt vilguvad siit ja sealt tulukesed. Seal on palgiparved ankrus, mõnes kohas vist ka õitselised. Väljad on täis rahu, isegi rohutirtse pole kuulda. Kaldad on haihtunud. Daugava vallandatud. Ta voolab tasa ja rututa.

Kui kerkib päike, oleme Dole saarte juures. Siin hargneb Daugava, et allpool jälle ühineda. Mõlad tõusevad ja langevad, tõusevad ja langevad, kuni jõuame vaiksele ja avarale veteväljale. Peetri kiriku torn kerkib kaugel meie ees — Riia ongi siinsamas. Daugava kohal paistavad sildade kaared.

Ja kaua, kaua hällitab mind veel suur rõõm ja õndsus, tahaks sulgeda silmad, et kaoks tõelikkus ja ma veel unes võiksin näha seda pikka teed, kus mind kandis Daugava rüpp.

J. Akuraters.

GAIZINI MÄGI.

Vidzeme kaguosas, Gauja, Aiviekste ja Daugava jõe vahel, asetseb Gauja ehk Piebalgi kõrgustik. See on üle külvatud tuhandete järvedega, millest suurim on Alaukste järv Vana-Piebalgis. Ta asetseb kõrgendiku keskel ja annab alguse Gaujale. Terve ümbrustik on ilusaim maakoht Lätis. Eriti kaunid kohad on Sigulda ja Krimulda ümbruses, niinimetatud Liivimaa Šveitsis, ja lõuna pool Koknesi ümbruses. Eelmainitud kõrgendikult saavad alguse ka Gauja harud Tirza, Palce, Rauna, Amata ja Līgate; Daugava harud Pērse, Ogre ja Jugla; Aiviekste harud Kuja, Arona ja Vesēte.

Suurima kõrguse saavutab Gauja kõrgustik Vestiene ja Bērzaune lähikonnas. Bērzaunest kirdes asetseb Läti kõrgeim mägi Gaizin. Selle kõrgus on umbes 300 meetrit. Gaizini ümbruses leidub palju mägesid, sügavaid orge, nõgusid ja järvi.

Välimuselt võib mäe latva võrrelda ebaühtlase, tömbiks lõigatud püramiidiga, mille ülemine ots moodustab kaunis suure tasandiku. Mäe küljed on järsumad vastu põhja, kirret ja kagu, mujalt aga üsna lamedad. Mäe tipul kasvab kaasik, mille keskel on avar lagendik.

Gaizini suurust võime kujutella, kui teame, et tema ülemine ots ühes kõrgema küljeosaga, mis seisab põõsaste, põldude ja niitude all, on umbes 70 hektaari suurune, mis moodustavad Mäe- ja Ala-Gaizini talude maa. Need talud asetsevad lõunapoolsel mäekallakul ja on põhjatuulte eest hästi varjatud.

Mäe otsas kasvavad puud peavad alati võitlema tuultega, mispärast neil osa oksi on murdunud, kuna teised väga mitmesuguse kuju on oman-

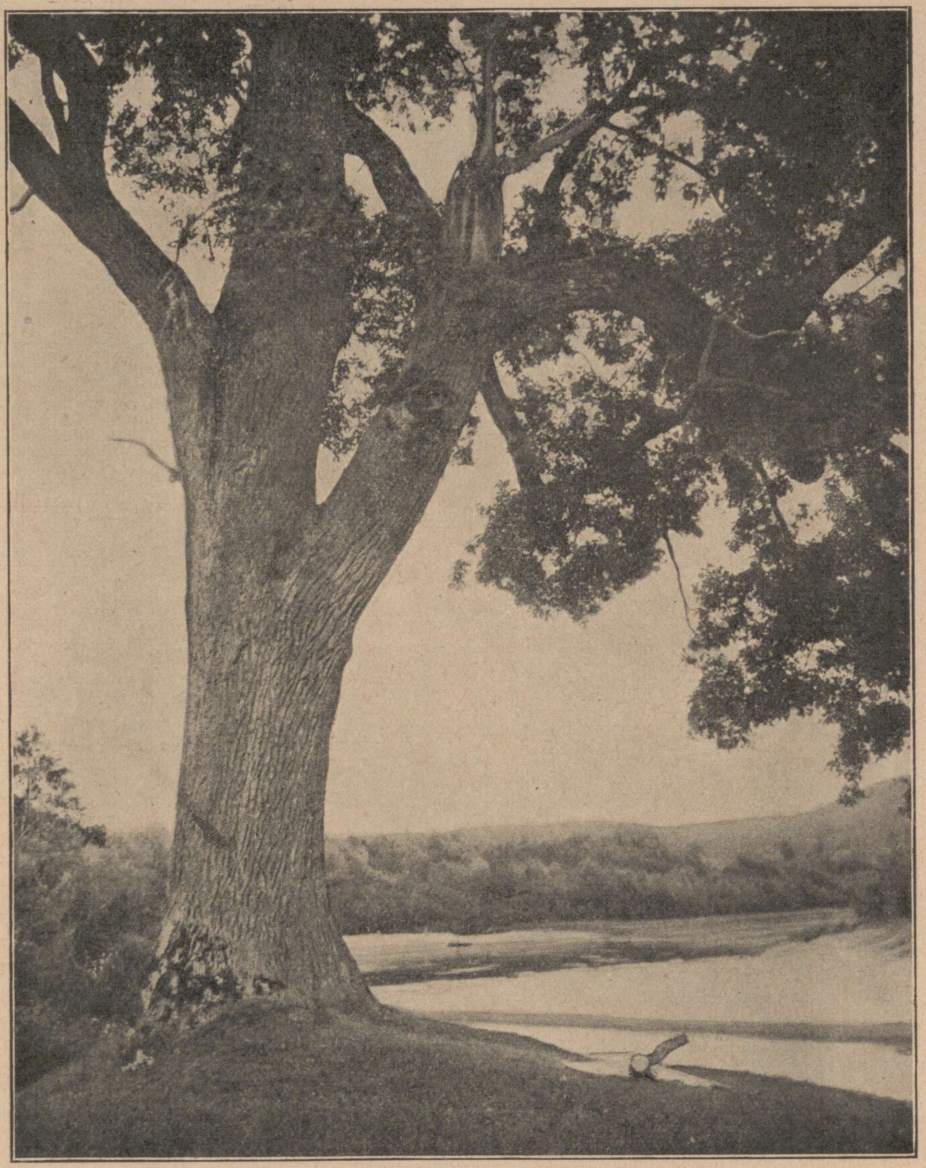

Igivana tamm Koiva jõe kaldal, Turaida kohal.

danud. Kohalikud seltsid korraldavad sageli mäe otsas oma vabaõhupidusid.

Mäelt avaneb väga kauge vaade igale poole, eriti kaugele võib näha lõunasse. Selge ilmaga nähtuvad Kalsnava, Bērzaune, Vestiena, Ērgli, Cesvaine ja Lazdona kiriku tornid, mitu mõisa ja hulk talusid. Kõige

selgemini ja kõige kaugemale näeb selgeil sügispäevil, kuna suvel silmapiir sageli on mattunud uttu.

Mägi koosneb suuremalt osalt kruusast ja liivasest savist, kohati esineb ka musta turbamulda, kuna lubjaosi, mis kõrgendikel muidu harilik, vähe leidub, seevastu on aga purunenud graniidikilde rohkesti. Mäe külgedel leidub palju allikaid, vesiseid heinamaid ja ojasid, mis voolavad ümberkaudseis orgudes asetsevaisse järvisse. Tugevaist vihmavalanguist on tekkinud orgmikud, mille kallastel kasvavad puud ja põõsad.

Mäe nimest arvatakse, et see olla tulnud sõnast „gais-zinis" (õhutundja). Kohalikud elanikud kuulutavad praegugi veel mäelt tõusva udu seisundi järgi ilma ette. Isegi vanimad inimesed ei mäleta, et Gaizini ja Bērzaune mõisa vahelisel kõrgendikul rahe kunagi oleks põldudele kahju teinud, kuna kaugemal ümbruses tihtigi rahetormi on olnud. Seepärast peavad inimesed Gaizini mäge tormi eemalepeletajaks.

Üks rahvajutt kõneleb, et mäe põues leiduvat soola, mida ümberkaudne rahvas vanasti olevat kaevanud, aga valitsejad keelanud selle ära ja käskinud soolakoopad kinni ajada.

Gaizinist lõunasse langeb Gauja kõrgustik nii järsuna, et Vana-Kalsnava ümbruses kevad üle nädala varem algab kui Gaizini enese läheduses.

Gaizini ümbruskonda peetakse ta üldiselt mägise iseloomu pärast üheks kaunimaks maakohaks Latvias.

D. Soste.

ZEMGALE TAEVA ALL.

Päike veereb juba puude taha, kui väljume vagunist Kandava jaamas. Linnakeseni olla kuus kilomeetrit. Valgega ei jõua enam sinna. Ööbime linna lähedal talus.

Hommik on udune ja sünge. Kandava tervitab meid esmalt vana läti linnusega. Siit on avar vaade Kuramaa Šveitsi esimesele kaunitarile. Oleme siiski rahuldamatud: kas teeb meid ühekülgseks ja õiglusetuks hall hommik või jälle see, et võrdleme Kandavat Liivimaa Šveitsiga ja Daugava toredusega. Ei suuda veel tajuda Kuramaa Šveitsi omapärast ilu ja seepärast astume pahuralt edasi. Abava jõe käärus aasal sööb hulgapealine linnakari.

Sammume Abava kallast mööda väävlivesiravila poole. Siin tunneme endid üsna ebamugavana.

„Väävlivesiravila?! See on ju lihtne küün!" naeratame. Peagi kaob meie pahurus. Oleme karjamaast üle ja ligineme kirikumõisale. Udu on haihtunud, päike hakkab särama. Heidame pilgu tagasi Kandavale. Vaikne lihtsus hakkab meile meeldima. Varsti oleme teises maailmas. Meid haa-

Jaanipäeva piihitsemine Pebalgis, Läti Liivimaal.

rab niitude magus aroom. Tamme- ja männimetsa pärgadest piiratud Abava org muutub järjest ilusamaks. Unustame hommikuse viperuse ja otsustame Sabileni minna jõe kallast ja mitte maanteed mööda.

Abava heinamaad! Milline lillerikkus, milline lõhnade üliküllus! Sõnad peavad vaikima selle toreduse ees.

Vaatamata kõrvetavale kuumusele, oleme pärastlõunal Sabiles. Meid valdab täielikult Kuramaa Šveitsi võlu. Linnuse mäelt vaadates asetseb Sabile sõna tõsises mõttes meie jalgade all. Kõrgeimad majad küünivad vaevalt mäejalani. Isegi kirikutorni rist on allpool mäetippu. Vaade on siit suurepärane üle linna ja jõe ning selle tihedate puudega kasvanud kallaste.

Õhtu eel rühime edasi. Meil on veel palju maad käia, et hommikuks jõuda Usma järvele. Oleme Abava vasakul kaldal. Vaatame veel kord tagasi Sabile poole. Punaste katustega valged majad eralduvad teravalt oru tumedast haljusest. Linnamäe taha on koondunud mustad äikesepilved. Kõmiseb kõu. See pilt ei kustu kunagi meelest. Kaugemal tervitavad meid õitsevad ristikheina- ja lainetavad rukkiväljad. Punetades veereb päike, aga teispool kõmiseb kõu. Homme vihma ei tule.

Kui hämarus on juba tihenenud, otsime öömaja. Teisel hommikul ärkame päikesega koos. Peremees õpetab meile teed „Maarja kambritesse" ja Rendasse. Jõudnud uuesti jõe äärde, sammume ainult selle kallast mööda. Mitte Kandavas ega Sabiles, vaid siin Sabile ja Renda vahel on tõeline Kuramaa Šveits. Abava org on kõige võluvam seal, kus ta on eraldi põldudest ja taludest ning kuulub ainult enesele ja oma aasadele, metsadele ja oma harudest uuristatud urgmikele. Jõe sügavikkude kohal ripnevad kaharate põõsaste mügerikud. Harva on lagedat kohta, kust pääseme vee äärde, ilma et tarvitseks pugeda läbi puhmastiku. Oru kallastik ligineb siin jõele kord ühelt, kord teiselt poolt ja kaugeneb samuti jälle. Sellest kallastikust sõltuvad ka mitmekesised vaated. Imeilusad tammesalud laskuvad terrassikujuliselt alla aasadele, uhked männid kerkivad järsuküljelisile kõrgendikele. Rohi ja lilled, värvid ja lõhnad. See on tore looduse sümfoonia! Kahju on minna edasi, kahju jätta seda jumalikku looduseluulet. Aga ees viipavad järjest uued pildid teistes variatsioonides ja nii meelitatakse meid märkamatult kaugemale ja kaugemale. Päike kõrvetab, aga Abava jahedad lained ja tammede varjud võtavad väsimuse ja vahetavad erksuse vastu. Nagu unenäos lendavad tunnid. Käimine edeneb visalt. Imestleme metsi, aasu, lilletõugude mitmekesisust. Abava on meid võlunud. Meie unistame tema unelmaid.

„Maarja kambrites" on igavene hämarus ja niiske jahedus. Päikesekiired ei pääse siia kunagi sisse. Puud ja kivid on seepärast sammaldunud. Vuliseb ojake, mis liivakivis on tekitanud isesuguseid kujundeid — koopaid. Puhkame jalgu, loeme sisselõigatud nimesid ja sammume viimaks edasi.

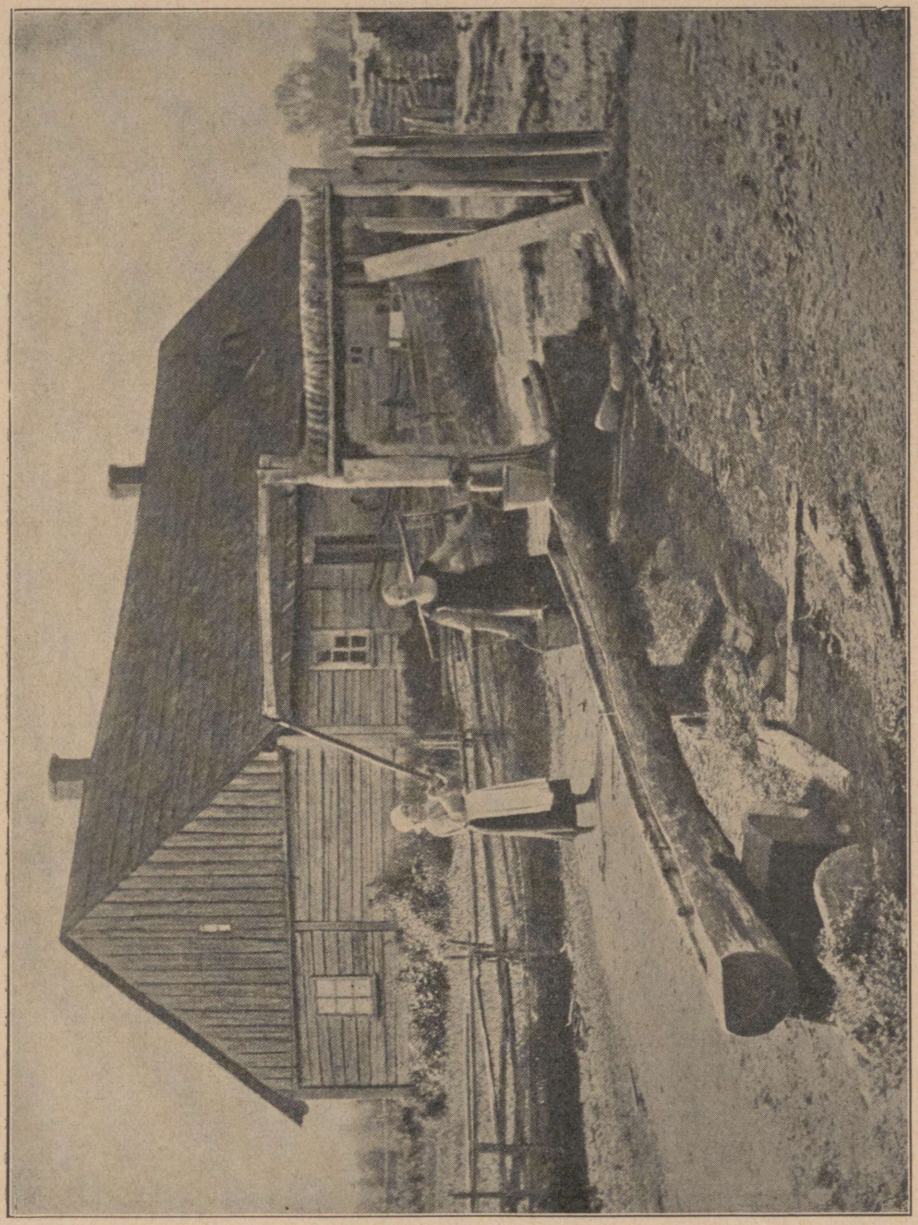

Talumaja Läti Kuramaa põhjaosas, Dundaga kihelkonnas.
Esiplaanil pumbaga kaev.

Lahkume Abava orust ja kõnnime maanteed mööda. Hoopis teine maailm: kõrbenud, liivased männimetsad, kanarbik ja porshein. Ja vaevalt paari kilomeetri kaugusel on tore Abava org!

Renda on üks ilusamaid Kurzeme mõisu mitte üksnes loodusekauniduse, vaid ka oma lossi ja pargi tõttu. Kirikumõisa juures on kaks koske. Teine

neist on kaks meetrit kõrge. Meeldiv on kuulata nende ühetoonilist laulu. Aga päike meenutab, et õhtu on juba liginemas.

Rendas öeldakse meile, et Usma järveni on kuus, seitse, kaheksa kilomeetrit. Arvestame suurimat kaugust ja loodame päral olla poolteise tunni pärast. Võtame kärmed ja pikad sammud. Tee viib läbi metsa. Mets, mets, lõpmatu mets. Astume ikka kärmemalt ja kiiremalt, sest päike on juba loojanud. Aga mets ei lõpe ega lõpe. Kas oleme viimaks eksinud? Sääsed piiravad meid sellisel hulgal, et hingamine muutub raskeks. Mõned meist on neid tiivukaid kurku neelanud. Nüüd algab alles aevastamine ja köhimine. Sääseparv ajab meid taga nagu must pilv.

Hämarik muutub juba üsna pimedaks. Kaks tundi oleme juba käinud, aga järvest pole veel jälgegi. Kõmbime veel pool tundi ja alles siis näeme, et oleme jõudnud järve äärde. Pikali heites naerame Kurzeme kilomeetrite üle. Vist loevad kuramaalased neid väikevenelaste eeskujul, kellel ükski koht ei ole üle kümne versta kaugel.

„Need kaks päeva on ilusaimad mu elus," arvab keegi meie seast.

Vaikselt nõustuvad teised.

Aleksandrs Upits, kogust „Mööda Latviat".

DUNDAGA.

Dundaga vald on kõige suurem Latvias. Ta pindala on 918,5 km² ja ta võtab enese alla Kurzeme poolsaare põhjapoolse otsa, mis lõpeb Kolga maaninaga. Loodes on madal Irbe väin, mis lahutab Kurzeme Saaremaast. Kitsaim koht, Väike-Irbest Sõrve sääreni, on 28 km lai, kaugus Kolga maaninast Ruhnu saareni 36 km. Dundaga mõisa päralt oli enne sõda 185 000 vakamaad maad, s. o. 690 km². Seega oli see mõis suurem neljast iseseisvast riigist Euroopas ja suurem mitmest Saksamaa osariigikesest. Dundaga loss on ehitatud 1240. a. Kolmelt küljelt piirab teda avar tiik, neljandalt sügav kraav, mis praegu ummistunud. Loss on kaks korda põlenud, viimasel uuestiehitamisel enne maailmasõda on jäänud torn pooleli ja on kaetud tõmbi katusega. Ehitis ise on neljatiivaline, keskel õu. Rasked müürid jätavad sünge mulje: hoonel on vähe aknaid, vähe valgust. Lossi ja tiigi ümber on avar puiestik.

Dundaga ala jaguneb loomult kahte ossa: kõrgendikuks ja mereäärseks madalikuks. Kõrgendik on tasane ja pinnalt ühetooniline, vaheldust pakuvad üksnes väikesed ojad. Kõrgendiku nõlva nimetatakse „Sinisteks mägedeks", mida õigustab vaade kaugelt merelt, kuhu metsad paistavad sinistena. Nõlvakud on osalt hambulised, kohati tuleb orgudes nähtavale devoni liivakivi. Dundaga madalik ulatub piki mererannikut, ta laius on läbistikku 6—7 km. Rannikut palistab 2—3 km la[illegible]ne luidete vöö.

Kolga maanina ulatub veealuse [illegible]daliku näol kaugele merre ja on kardetav laevasõidule. Seepärast on 5 km kaugusel rannast ligi 20 m kõr-

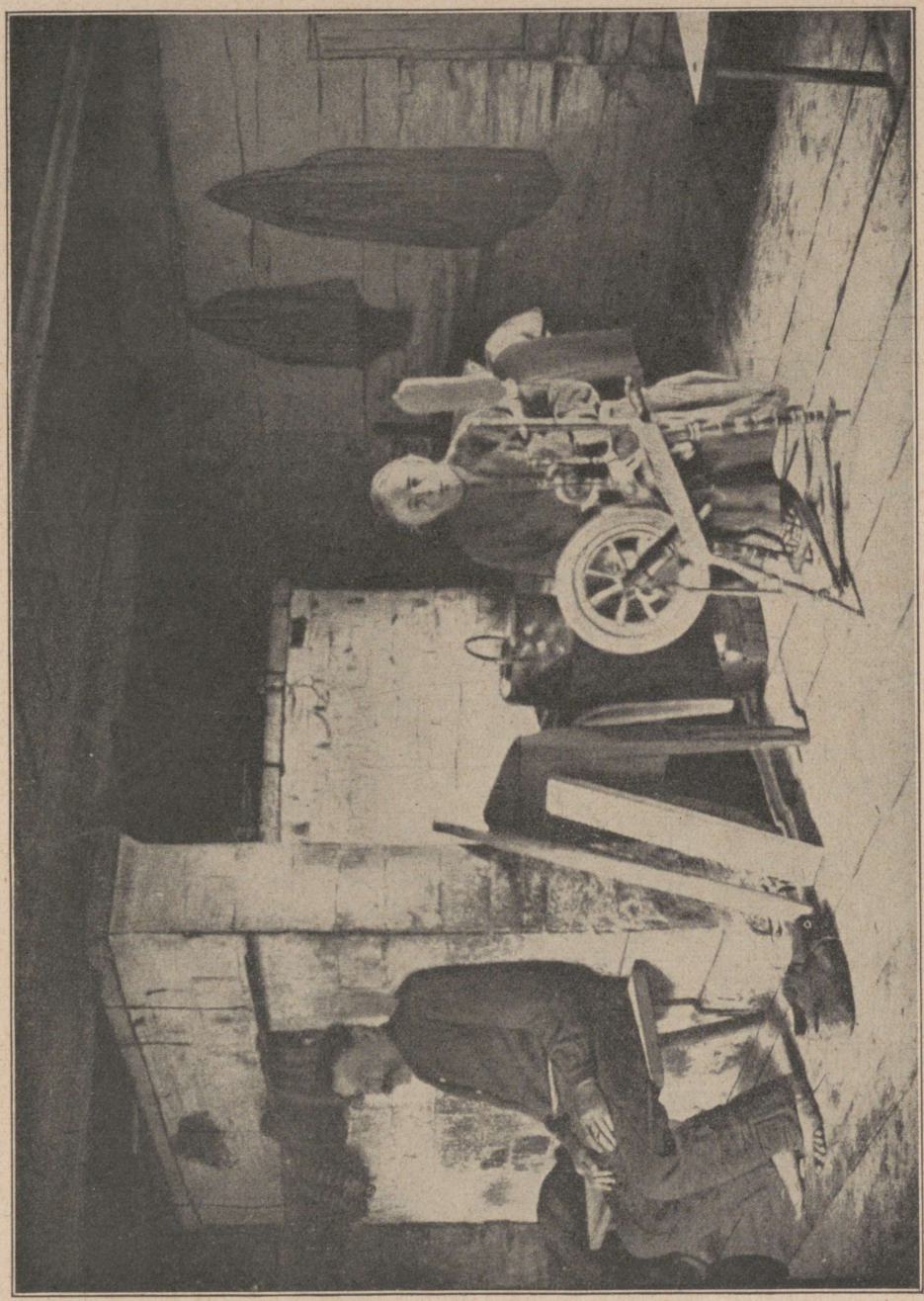

Liivlaste talutoa sisemus.

gune tuletorn, mille valgus paistab 9 merepenikoorma kaugusele. Tuletorni juures on ka päästejaam. Endine m[illegible]jakas, mis asetseb kuival maal, on muudetud vaatluspunktiks, kust antakse Riiga teateid veeseisu kohta Irbe väinas.

Dundaga rannikul elab peale lätlaste liivlasi — endise suurema rahva järglased. Aastal 1881 oli liivlaste arv 2376, praegu aga ainult ligi 2000. Nende eluhoonete ümber on liivased põllud, piiratud rõhtsate taradega, mis on iseloomulik soome sugu rahvastele. Heinamaid on neil vähe, mispärast kariloomigi palju ei peeta; seevastu peetakse kitsi rohkem kui mujal Lätis. Liivlaste peamine tuluallikas on kalastamine. See annab aga praegu vähem sissetulekut kui enne sõda. Siis teotsesid külades konservivabrikud, kuhu kalurid andsid oma saagi. Puudub praegu nähtavasti algatusvõime ühisteks ettevõteteks. Rannal näeb paate vähem kui varemini. Sõja ajal pidi rannarahvas, nende seas ka liivlased, mere äärest kaugemale asuma. Tagasitulekul oli nende kalapüüdmise inventar suurelt osalt hävinud.

Ikka rohkem tungib liivlaste sekka lätlasi. Viimasel rahvalugemisel leiti seal rohkesti segaperekondi, kus ülekaalu võtab läti kõnekeel. Seepärast väheneb liivlaste arv, seda enam, et ka koolides ja kirikutes tarvitatakse ammusest ajast läti keelt, mida kõik liivlased oskavad. Viimasel ajal on siiski eestlaste ja soomlaste mõjul liivlaste iseteadvus elustuma hakanud. Tulevik näitab, kas on võimalik liivlasi päästa lätistumisest. Seepärast rutatagu liivlaste keele, kommete ja vaimuvara uurimisega.

M. Skujenieki ja Fr. Adamoviči järgi.

RIIA SADAM.

Arvestamata Leningradi sadamat, kus viie kuu jooksul aastas laevade liikumine on täiesti katkestatud, on Riia kõige lähem meresadam Kesk-Venemaale ühes Moskvaga kui suurima tarvitajaskeskusega, peale selle Volga jõe ümbrusele ja Lääne-Siberile. Selle lisaks asetseb sadam Daugava suudmes. Daugava algab Kesk-Venemaal ja tema vesikonna laius ulatub üle 70 000 km^2, mispärast sadam on ka loomulikuks transiidipunktiks kaupadele, mis tulevad mööda jõge ja tema harusid. Daugava kui veetee tähtsus tõuseb veelgi siis, kui viiakse läbi Lätile nii erakorraliselt tähtis jõepõhja reguleerimine ja kärestikkude korraldamine, mis võimaldaks intensiivsemat liiklemist. Oma sündsa geograafilise asendi tõttu oli Riia enne sõda ka suur tööndusekeskus, mis andis tegevust kuni 100 000 töölisele. Lõppeks on Riial esmajärguline tähtsus Lätile enesele kaubanduse alal: asetsedes merelahe ääres, mis lõikab sügavale sisemaasse, ning Daugava ja Lielupe loomuliku ühinemise kohal, samuti Daugava — Gauja kanali ääres, omab Riia keskset tähtsust riigis, kuna sinna pealegi jooksevad kokku kõik Läti raudteeliinid. Sellega on linn ühtlasi ka riigi loomulik jaotuspunkt. Kõik ülalmainitud seigad on niivõrt tähtsad, et nende väärtust ei suuda vähendada ainuke Riia sadama puudus — raskendatud laevaliikumine 1—2 talvekuu jooksul. Aga isegi selle poolest ei ole lugu nii paha, nagu alul võiks paista. Praktika näitab, et arvestamata väheseid eriti külmi päevi, võib ka talvekuudel jäämurdja

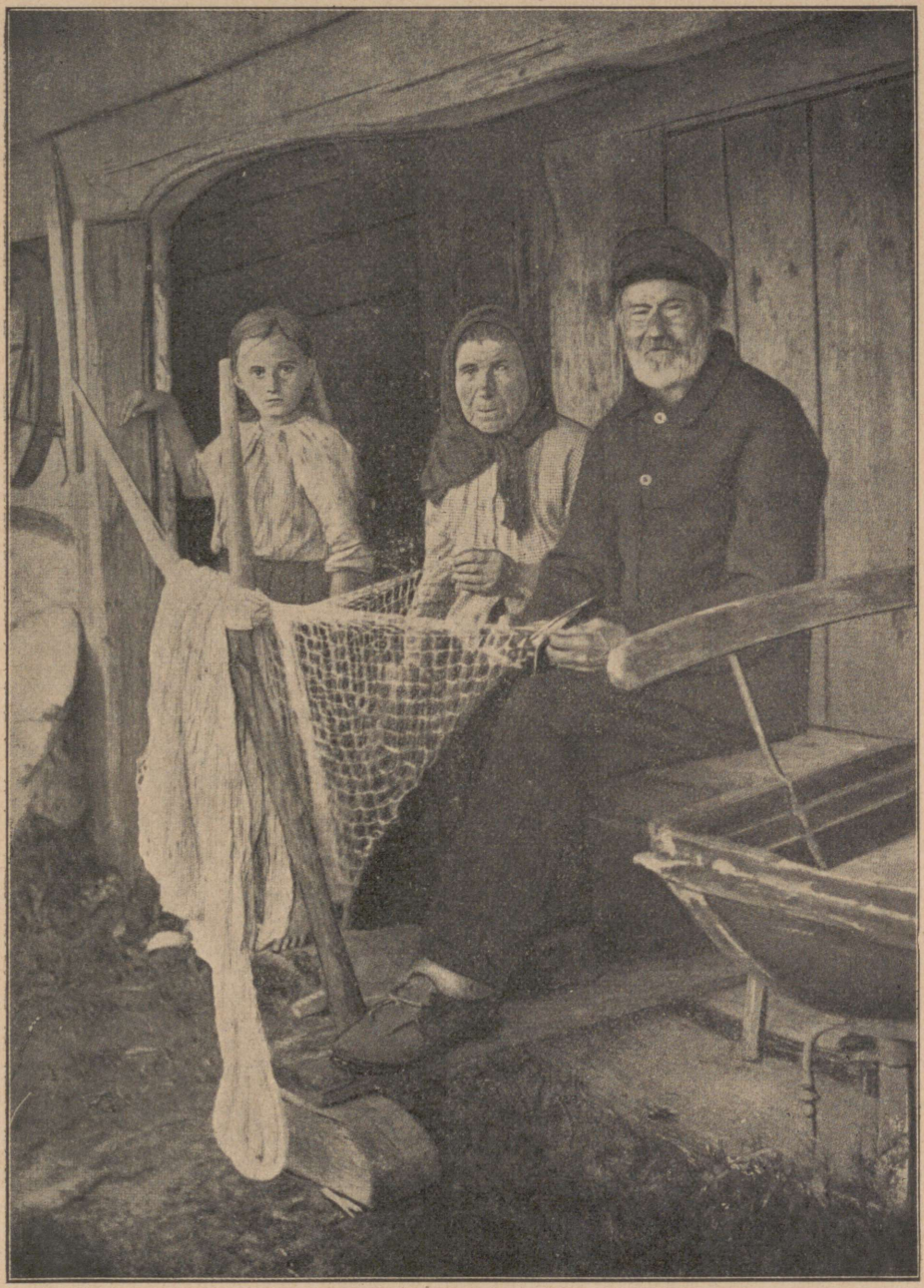

Liivi kaluripere võrku parandamas.

Riia üldvaade Väina jõe poolt.

abiga Daugava alamjooksu ja suudme sõiduvett hoida liiklemiskõlvulisena. Tõsisemad raskused tekivad lühikeseks ajaks ainult kevadeti, kui kaugemalt merelt aetud ujuv jää ummistab Irbe väina Kolga maanina juures. Kõigel muul ajal on meretee Riia sadamasse täiesti kindel ja ohutu, kuna õiget rada juhivad tuletornid, millest Oveši ja Mikeli tuletorn asetsevad veel Läänemere rannikul, Sõrve ja Kolga kummalgi pool Irbe väina ning Mērsragciema ja Daugavgrīva (Dünamünde) tuletornid juba Riia lahes.

Riia sadama veevälja laius on 3600 ha, arvates siia Daugava alamjooksu ühes harudega 36 km kogupikkuses, Mīlgrāvi (Mühlgrabeni) ja selle juurde kuuluva Kīšezeri osa ning Lielupe alamjooksu. Raudteesild linnas, umbes 16 km kaugusel jõe suudmest, jagab sadama kaheks osaks. Ülemine madalam pool on avar loomulik palgisadam, kuhu korraga võib mahutada umbes 15 000 parve. Daugava kallastel on palju puu ümbertöötamise vabrikuid, mis valmistavad materjali ekspordiks välismaile. Omapärast vaadet pakub see puusadam, kui jõgi enam kui kümne kilomeetri ulatusel ja kõik ta harud on tulvil täis palgiparvi, mille vahele on jäetud kitsas veeriba puksiirlaevade liikumisele. Enne sõda oli Riia suurim palgisadam maailmas.

Sadama alamosa on määratud peamiselt suurte kauba- ja reisijatelaevade liiklemisele ja on praegu kõlblik kuni 6,6 m sügavuselt ujuvatele laevadele, kuna endise meretee sõidutee on ummistunud; jõe alamjooksu sõidutee linnani on praegugi veel 7,2 m sügav. Rahulepingu alusel andis Nõukogude valitsus kümne aasta eest Lätile tagasi kaks tugevajõulist põhjapuhastajat.

Riia vanalinna tänav.
Tagaplaanil paistab Peetri kiriku torn.

Nende abil loodetakse sõiduteele nii jões kui ka merel anda endist sügavust, mis oli jõe alamjooksul 7,8 m ja suudmelt merele 9 m.

Sadama peamine kaubanduslik tegevus on keskendatud otse linna südamesse. Peale Vana-Riia jõekalda, mille läheduses asetsevais hoonetes toimuvad kõik tähtsaimad kaubanduslikud tehingud ja mida kasutavad sadamaks kõik korralikku ühendust pidavad reisijatelaevad, täidavad eriti transiitkaubanduslikke ülesandeid veel järgmised sadamapunktid:

Tollivalitsuse jõekallas, mille ehitised viidi lõpule veidi enne maailmasõda, kus vee sügavus on 8,4 m. Kaldasilla pikkus on 1,03 km, seal asetseb

Nn. „Püssirohutorn" Riias,
kus asetseb praegu Sõjamuuseum.

4 ruumikat laohoonet 8190 m² põhipinnaga, kuna laadimist aitavad toimetada tugevad tõstekraanid. Andrejsala jõekallas, 0,9 km pikk. Siin asetseb 12 000 tonni mahutav elevaator teraviljale, siis külmutushoone, mis sõja ajal on saanud kannatada, kuid varemini võis mahutada umbes 40 000 tünni võid ja 1000 vagunit mune; lõppeks linna heeringalaod 9700 tonni mahutusega. Ekspordi jõekallas, 0,95 km pikk, veesügavus 7,8 m. Selle territooriumil asetseb 12 laohoonet 25 500 m² põhipinnaga, mis enamikus kuuluvad valitsusele.

Läti ülikooli peahoone Riias.

Kolmel viimasel sadamal on igaühel oma raudteeliin, mida mööda antakse vaguneid eriti selleks otstarbeks ehitatud keskjaamast. Ekspordi jõekallas oli enne sõda mõeldud keskkohaks uuele suurele sadamale, kuna 1914. a. alul Riia börsikomitee ja Vene valitsuse vahel oli sõlmitud leping, mille järgi börsikomitee oli kohustatud ehitama sellel territooriumil rea kõigi moodsate tehniliste nõuete kohaselt sisse seatud mitmekordseid laohooneid. Sõda katkestas alustatud tööd ja seega jäid ka teostamata muudki sadama avardamise kavatsused.

Peale nende sadamakohtade Daugava paremal kaldal on veel teisi kindlalt sillutatud kaldaääri, mis suuremal või väiksemal määral samuti on kasutatavad sadamatena, peamiselt puumaterjali ja kivisõe ümberlaadimiseks. Tähtsamad neist paikadest on: AB-kaldatamm jõe vasakul kaldal vastu südalinna, Kīpsala ja Volermuiža laadimisplatsid eelmisest allpool. Mainida tuleb veel Mīlgrāvi kaldasillutist, mis umbes 1,5 km pikk. Ka sealsete aitade juurde käib raudteeharu. Samas asetseb ka mitu naftapuhastamisvabrikut, mille tsisternid on otseselt ühendatud kaldal oleva torustikuga. Sügavalt ujuvate aurikute jaoks on otse jõe suudmes avar sadamatamm, mis samuti on ühenduses raudteevõrguga.

Peale eelmainitud laohoonete, mis asetsevad otse sadama territooriumil, on veel linnaski hulk aitu ja laoruume, kuna kõigi Riia hoiupaikade üldmahutust arvestatakse umbes 200 000 tonnile. Kallastel on eraldatud küllal-

dasel määral lagedaid välju ka selliste kaupade mahutamiseks, mis ei nõua katuse all hoidmist.

Sadamasse tulevad laevad võivad väiksemaid parandustöid teha lasta börsikomitee mehaanikatöökodades Bolderaas ja Daugava suudmel asetsevas dokis. Nende töökodade 3000 tonni tõstejõuline ujuv dokk, samuti ka Lange ja poegade laevaehitustehas evakueeriti sõja teisel aastal. Pooleli jäid ka ettevalmistused laevatehase ehitamiseks Mīlgrāvis.

Ins. A. Labutjin, „Ekonomists".

AINAŽI (Heinaste).

Tähelepandav koht Liivimaa mererannikul on läti laevanduse häll Ainaži, mis asetseb üsna riigi põhjapiiril. Aastat 80—90 tagasi oli Ainaži ümbruskond üks ainus silmaga ülenähtamatu soine mets ja praeguse linnakese kohal asetses üksildane kaluriküla, mis oma nime oli saanud sealseilt muistseilt asujailt liivlastelt, kuna liivikeelne „ainagi" tähendab „üksildane". Puude ja kividega kaetud maa ei suutnud kohalikele elanikkudele peatoidust pakkuda, mispärast need pöördusid rikkalikult toitva mere poole. Ja nii jäigi nende üksildaste elanikkude, peamiselt eestlaste, ainsaks tegevuseks kalapüük. Aga kui möödunud sajandi neljakümnendail aastail hakkas elavnema rannasõidu laevandus, astus suur hulk heinastelasi nende laevade teenijaskonda.

Tol ajal teotses Daugavgrīvas laialdane ettevõte, mis varustas kipskividega ja muu ehitusmaterjaliga peamiselt Peterburi linna. Nende materjalide vedu oli tookord tervelt soomlaste käes, kes mõistsid ehitada kergeid ja lihtsaid rannaveolaevu.

Kui Heinaste mehed olid taibanud sellise teenistuse kasutoovust, tulid nad mõttele, et parem on olla sääraste laevade omanikuks kui lihtsalt teenijaks, ja nad hakkasid aru pidama, kuidas oleks võimalik ehitada tugevamaid ja odavamaid laevu, et ületada oma naabreid soomlasi. Ja nii tõrjusidki ettevõtlikud heinastelased endised vetevalitsejad läti ja eesti rannikult pikkamisi taganema. Aga peagi ei rahuldanud uusi laevaomanikke enam ainult kohalik rannavedu, vaid nad hakkasid ehitama ka suuremaid kaugesõidupurjekaid. Õnnetuseks puudusid aga erioskuslikud kaptenid ja tüürimehed, mispärast varsti hakati mõtlema ja hoolitsema selliste praktiliste teadmistega merimeeste ettevalmistamisele ja kasvatamisele.

Ja siis tuli mees, kellel seisis südamel läti laevanduse saatus — Kristjan Valdemar. Juba aastal 1860 panevad mõned Heinaste laevaomanikud Peterburis Valdemari juures aluse Heinaste merimeestekoolile, mis avati omavahel kokku pandud rahaga 1864. aastal. Paar aastat hiljem võttis Vene valitsus sellekohase seaduse põhjal kooli ülalpidamise riigi hoolde. Siit

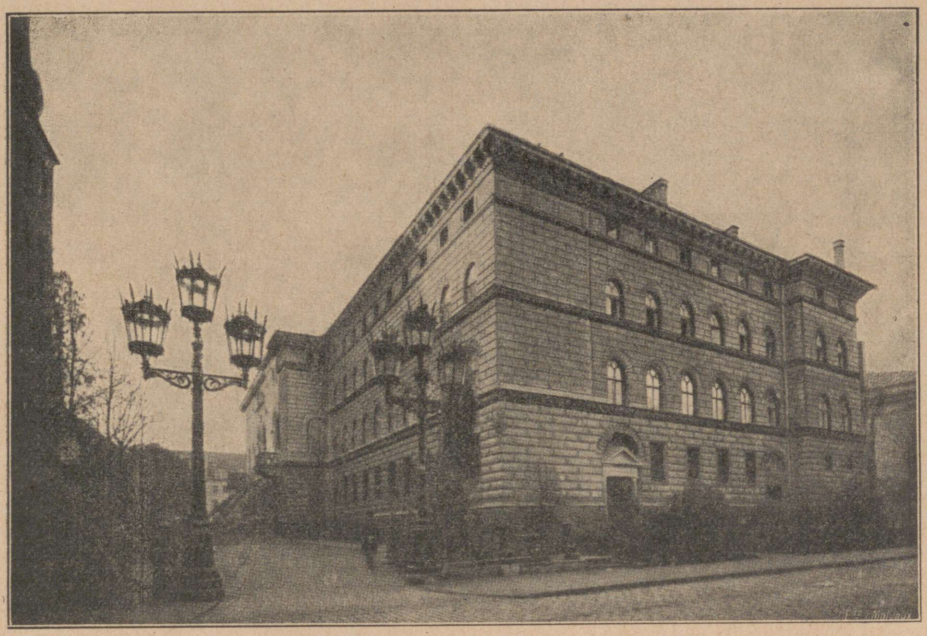

Parlamendi (saeima) hoone Riias.

algabki uus ajajärk läti laevanduses üldse ja Heinaste elus eriti. Kool andis iga aasta 20—30 kaugesõidukaptenit ja tüürimeest, mis asjaolu põhjustas kohaliku laevanduse kiiret arengut. Laevade arvu järgi seisis Heinaste möödunud sajandi lõpupoolseil aastail Lätis teisel kohal, kuna esimene koht jäi Riiale.

See ajajärk oligi Heinaste õitseaeg. Pärnu sadama korraldamisega ja kitsarööpalise raudtee ehitamisega hakkas Heinaste pikkamisi oma tähtsust kaotama. Suurelt osalt mõjusid kaasa ka sadama enese loomulikud olud, mis ei luba laevu sadamas ületalve viibida.

Möödunud sajandi alul seadis Vene valitsus Heinaste sadama täielikult korda ja ehitas kindla kaitsetammi, aga kõik need ehitised ja hooned lasti sõja ajal õhku ning põletati maha. Samuti langes kogu purjelaevastik sõja ohvriks. Ka merekool ei tööta enam. Selle hoones asetsevad praegu sadamavalitsus ja linna algkool.

Sõja haavu ei ole endine alev veel kaugeltki jõudnud parandada, kuigi tal praegu on linna õigused ja umbes 20 km² suurune pindala, mis eraldatud endisest samanimelise valla maast. Elanikke on linnakeses 1100, sellest suur osa eestlasi. Sadam on pooleldi korda seatud, osalt valitsuse, osalt eraalgatusel ja elu areneb pikkamisi jälle. Linnani ulatub Valmiera — Smilteni kitsarööpaline raudtee, mida kavatsetakse ühendada eestipoolse Riisselja — Ikka liiniga, mille lõppjaam on otse Läti piiril.

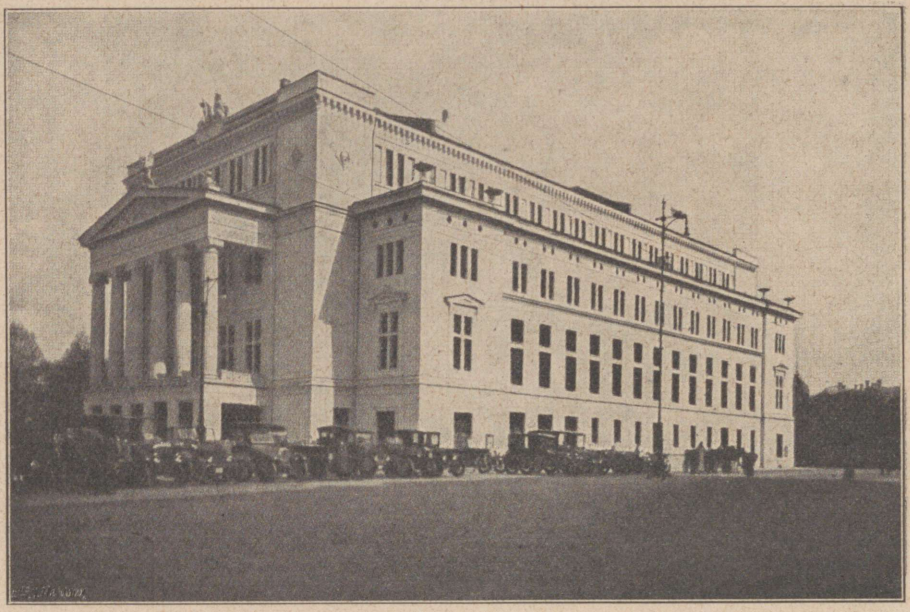

Rahvusliku ooperi hoone Riias.

Suurem osa linna hooneid on rühmitunud peamiselt ühele tänavale — endisele Pärnu — Riia maanteele. Linnavalitsus on asunud endisse härrastemajja, kuna ehitisist suurim on 1928. a. valminud seltsimaja, kohalikkude organisatsioonide kodu.

Omapärase mälestisena seisavad mõisa pargis üheksa männipuud, mille külge seotult lasti karistussalkade poolt maha jaanuaris 1906 üheksa kohalikku tegelast.

Mereäärsetel luidetel kasvav männimets on ilusamaid suvituskohti lõunapoolsel Riia lahe rannikul, samuti nagu oma rahuliku võlu poolest otsitud Kuivastu rand umbes 8 kilomeetri kaugusel lõunasuunas Heinastest Salatsi poole.

A. Melnalksnis, „Dzinita zeme".

BURTNIEKI (ASTI) JÄRV.

Burtnieki järv asetseb Valmiera maakonnas, umbes 25 km kaugusel sellest linnast ja 17 km Rūjienast. Järvest mere äärde Ainažini saab otseteed 48 km.

Järv on 12 km pikk ja 6 lai, ta pind 42 m merepinnast kõrgemal. Vesi on kohati 4—6 m sügav. Järves pole ühtegi saart ega luhaga või kõrkjaga kasvanud kohta, nagu on lugu Läti teiste suuremate järvedega. Järve

Luutsi alev ja järv Latgales.

idakallas on lame, lõuna- ja läänekallas seevastu kõrge ja kohati järsk. Eriti samanimelise lossi läheduses tõuseb järve kallas 60 m kõrgusele üle veepinna. Maapinna põhi järve ümber ja vee all on läbini punane liivakalju nagu Sigulda ümbruses (keskdevoni ladestu). Maapinna ülemkiht on suurelt osalt kõikjal lihav savimuld, mis väga viljakandev, mispärast seal elab rahvast palju ja põllud on hästi haritud. Järveäärsed madalamad kohad on heinamaad.

Burtnieki järve ümbruses kasvab palju metsa — harilikult võtavad nad endi alla 10—25% kogu pindalast. Aga järvest idasse, Säde ja Ruhja jõe vahel, on metsa koguni 50%. Kohati, peamiselt Säde jõe kaldamail, leidub isegi tammemetsa, mis Põhja-Lätis võrdlemisi haruldus. Järve jookseb ümbrusest hulk jõgesid, peale eelmainitute suuremaist veel Briede jõgi. See tuleb Limbaži kõrgendikult, möödub muinasjutulisest „Sinisest mäest" ja on 37 km pikk. Jõe alamjooksul, järve läheduses, on ta kaldad kõrged ja järsud, kuna põhjaks on punane liivakivi.

Rūja (Ruhja) jõgi algab Rūjiena järvest ja jookseb läbi rahvarikaste kohtade, kus ta kaldad on kõrged ja orulised. Järve läheduses muutub jõesäng madalaks, isegi soiseks, ja ta kallastikel on avarad heinamaad. Säde jõgi tekib Valga ümbruses, kahe kilomeetri kaugusel Gaujast. Ta tee käib läbi metsade ja suure Tīreli soo. Neil kõigil on Burtnieki järvest ühine väljavool — Salatsi jõgi, mis suubub merre.

Burtnieki järv on rikas maitsevaist kaladest. Kõige rohkem püütakse sealt latikaid, mis kasvavad eriti suureks. Enne sõda saatsid kohalikud

Foto K. Akel & Ko.

Vana talu Läänemaal.

mõisnikud Burtnieki latikaid kui erilist maiusrooga Peterburi ja Berliini keisrikodadele. Harilikult on järvekaladel pori maik, aga et Burtnieki järves põhjapori peaaegu polegi, on ka kalad puhtamaigulised.

Haruldastest metsloomadest on järve ümbruses mõnikord näha hunti, merepoolseist metsist satub siia sageli ka ilves. Tammikuis ja muis kohis, kus kasvab rohkesti pähklipuid, elutseb kallihinnaline kärp, kuna suuremais padrikuis leidub lend-oravaid.

Veelindude poolest on järv vaene, sest siin ei ole madalaid loigustikke ega kasva rooheinu, mis meelitaksid linde pesitsema, nagu on lugu Läti teiste järvedega. Kõikjal lainetab avar, lage vesi, mille kohal lendlevad lagled ja vahel harva ka mõni kalakull.

Talveti on järvel iseäralik omadus — kõva külma ajal praguneb jää valju raginaga ja sinna tekivad laiad lõhed. Huvitav on veel märkida Burtnieki järve ümbruse temperatuuri iseärasusi suvel ja talvel, võrreldes Läti lõunapoolsemate kohtade temperatuuriga samal ajal. Nii on jaanuari kesktemperatuur Burtnieki ääres 6,5° C, Riias 5°, Liepajas 3°. Seega on Burtnieki ümbruses jaanuaris täpsalt nii külm nagu samal ajal Helsingis, Soomes. Juulikuu kesktemperatuur on Burtniekis 17,5° C, täpsalt nagu

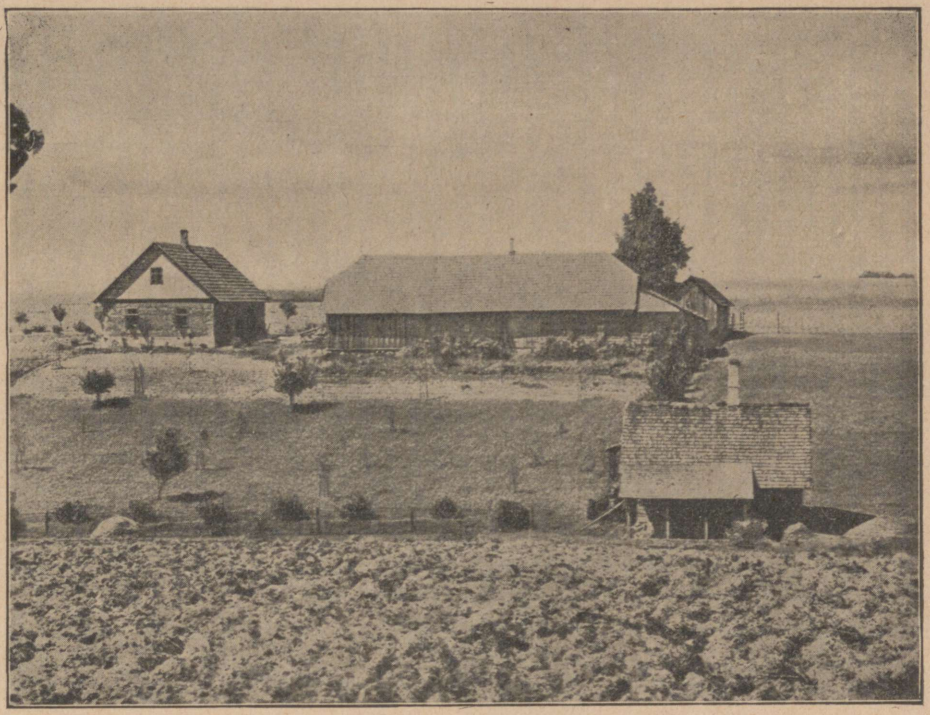

Foto K. Akel & Ko.

Uus asundustalu Virumaal.

Riias ja Kemeris, kuna Ventspilis (Vindavis) seevastu soojust on läbistikku ainult 16°, seega 1,5° vähem.

Muistseil eelajaloolisil ajul on üldine temperatuur siin palju madalam olnud ja sellega ühenduses on ka looma- ja taimeriik hoopis teissugune olnud. Seda tõendavad mitmesugused arheoloogilised ja geoloogilised leiud järve lähedusest. Salatsi jõe väljavoolu kohal, Vana-Atte piirides olevast soost, on leitud muskushärja jäänuseid, samuti Gröönimaa hülge luid. Läänemerest on see hülgetõug täiesti kadunud, kuid kord on olnud aeg, mil need hülged merelt mööda Salatsi jõge on pääsenud üles Burtniekini. Sama suur arheoloogiline tähtsus on ka mainitud raioonis tehtud teisel leiul, kus on avastatud küngas muistsete inimeste toidujäänustega, mis on koosnenud metsloomadest ja kaladest.

Sakslaste sissetungimise aegadel Lätisse on järve ümbruses aset leidnud verised ja ägedad lahingud. Järve idarannikul oli vanasti eesti-läti piir. XIII sajandil on eestlased siit tagasi tõrjutud ja järve ümbrus on jäänud lätlaste kätte. Läti Hendriku ajal ja kaua hiljeminigi on järve nime-

tatud Asti järveks, mis nime tüvi on liivikeelne ja tähenduselt vist sama mis „eesti". Nii oleks järve muistne nimetus olnud „Eesti järv".

Rahvasuus elab palju legende ja muinasjutte Burtnieki järvest, tema õhku mööda tulemisest, järvepõhja vajunud lossist ja paljust muust.

Fr. Silinš, „Jaunibas Tekas".

GAUJA (KOIVA).

Gauja on kaunitar Läti jõgede seas. Ta algab Gauja kõrgustikult, jookseb läbi nelja Vidzeme maakonna, läbi looduskauni Liivimaa Šveitsi ja suubub siis pärast 380 km pikkust rännakut Carnikava juures Riia lähedal merre. Gauja lähtub Alaukste järvest, mis asetseb Vana-Piebalgi ja Nēkeni valla piiril 203 m kõrgusel üle merepinna. Alul suundub Gauja võrdlemisi kitsa ojana edela poole ja valgub läbi rabasoo ja sellel kasvavate männijändrikkude, loogeldes ümber Bregži mäe. Läbinud mitu väiksemat järvekest, otsides rada mööda heinamaid ja põldudevahesid rahvarikastes kohtades, võtab ta Lejasciema juures enesesse Tirza jõe. Rahvajutt räägib, et Gaujal olnud kavatsus voolata päikesele vastu, ikka kaugemale idasse Alūksne (Marienburi) poole, Alaukste muinasjutulisele kodumaale. Aga Tirza joosnud talle vastu ja torganud ta silmad välja. Nii pole Gauja saanud enam jätkata oma sihti, vaid pöördunud põhja poole. Edasisel jooksul ühineb Gaujaga Palce ja Melnupe (Mustjõgi). Lätis on mitu Mustjõge, mis oma nimetuse on saanud nähtavasti tumedast veest. See vesi on musta värvi ja omapärase keemilise koostise omandanud soistelt metsamailt, mida ta läbinud.

Alates kalarikkast Melnupist on Gauja parvetamiskõlvuline. Siit Valmierani jookseb Dauja suuremalt jaolt läbi suurte okas- ja lehtmetsade ning lopsakate niitude. Neis padrikuis leidub veel põtru ja hirvi. Teisel pool Vijciemat pöördub Gauja läände, nagu kardaks ta Eestimaa soid. Selles ümbruses on Gauja kallastel iga aasta rohke suurvesi. Varsti aga ligineb jõele paremalt poolt Limbaži (Lemsalu) kõrgendik, kuna vasakut külge palistab Gauja kõrgendik. Ülalpool Valmiera linna, Strenči lähedal, on Gauja voolul mitu kärestikku jääajal kuhjunud kividega. Muinasjutt kõneleb, et vanapagan kord öösi tahtnud jõge kividega täita. Esimese kohaletoodud sületäie kive saanud ta õnnelikult kavatsetud kohta maha puistata, aga teise sületäie puistanud ta kärestikust tükk maad eemale kuivale maale, sest kukk pistnud külas kirema ja ehmatanud vanapaganat. Strenči juures viib jõest üle raudteesild. Valmierast allpool pigistavad eelmainitud kõrgendikud jõe oru ikka kitsamalt kokku, metsased kaldanõlvad lähevad järjest järsumaks. Valmiera, ainus linn Gauja jooksul, asetseb kaunis kõrgel jõe kallastikul, millest eraldub Valteri mägi sellel

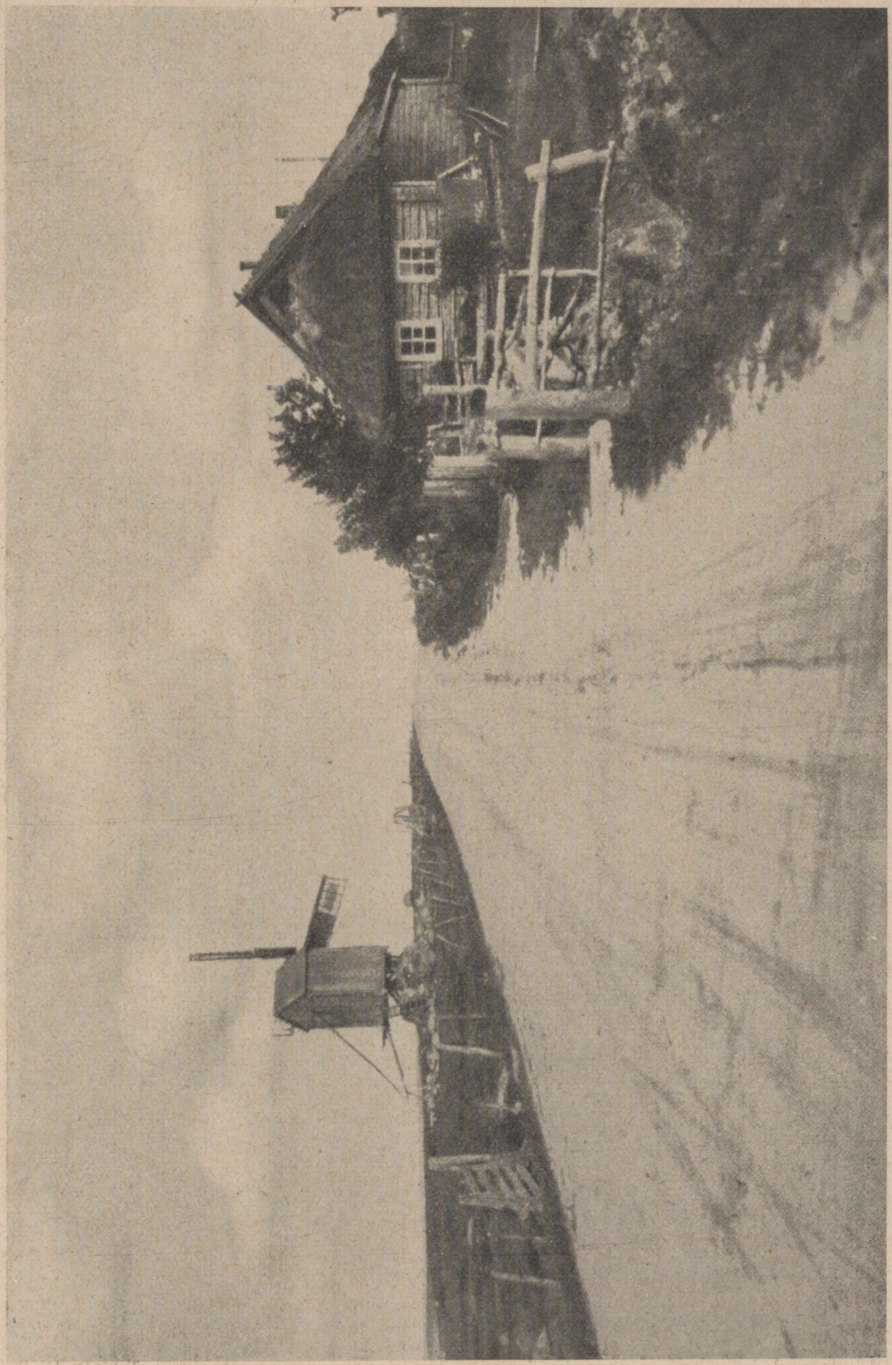

Foto Parikas.

Tüüpiline Saaremaa maastik.

seisvate rüütlilossivaremetega. Valmierast Inčukalnani lookleb Gauja haruldaselt toredat maastikku mööda, läbitud sügavate orgudega, millel kohati järsud punasest liivakivist kaldad, kus leidub lõhestikke ja koopaid. Viimastest olgu eriti mainida Gutmani, Kuradi, Peetri ja teised koopad Sigulda ümbruses. Kus org laiem, palistavad jõge sametrohelised heinamaad. Kõrgeimad kohad on Gauja kallastel Cēsis 98 m, Siguldas 102 m, Turaidas ja Krimuldas ka 98 m. Seda Läti looduskaunimat paika nimetatakse Liivimaa Šveitsiks, mis ongi saanud armastatuimaks suvituspaigaks ja tõmbab iga aasta kokku kümneid tuhandeid turiste ja loodusearmastajaid. Selle piirkonnaga lähemalt tutvumiseks on eriti soovitatav paadisõit jõge mööda, peamiselt kevadel, kui punased kaldalõhed on kaunistatud toomeõitega, mis vahelduvad männimetsadega, kaasikutega ja teiste lehtpuude varikutega. Siin piirkonnas laskub Gaujasse hulk lisajõgesid, tuntud ajalooliselt või oma loodusekauniduselt, nagu Jumera, Brasla, Abula, Rauna, Amada ja Līgatne.

Vanasti on Gaujast ja tema lisajõgedest — Amadast, Tirzast ja Melnupist, leitud pärle. Praegusel ajal leitakse neid harva ja needki on ebapuhtad ning alaväärtuslikud. Kalu ja vähke on Gaujas vähe, mille põhjuseks küll jõe liivased kaldad. Viimase osa oma ulatusest mereni voolab Gauja pikaldaselt läbi avara madaliku. Allpool Ādažit ujutab ta kevadeti oma suurveega jälle laiu alasid üle. Samas piirkonnas hargneb ta mitmes paigas rohketeks harudeks, mis, tekitades eneste vahel suuremaid liivasaari, pärast jälle ühinevad. Carnikava juures voolavad ta veed uuesti ühises sängis ja suubuvad ka koos merre.

Gauja kallastikul on juba muinsest ajast elanud inimesed, tema läheduses leidub palju esivanemate linnuseid. Tema piirkonnas on löödud ägedaid lahinguid, küll muiste, küll meie päevilgi. Kuigi jõgi pole tähtis kaubanduslikult, sest ta seks pole kohane ega kohandatud, on ta siiski alati inimesi ligi tõmmanud ja neid suurelt osalt oma kaladega toitnudki. Aga Gauja selged lained, kus suvel mõnus supelda, sooritavad palju kasulikku tööd: veeretavad paljude veskite vesirattaid, panevad käima kraasimis- ja ketramistöökodasid, samuti paberivabrikuid, kannavad palgiparvi. Tulevikus loodetakse ta veejõust saada elektrit nii valgustamiseks kui ka tööndusliikeks tarbeiks.

K. Bormanis, Gaujas Kalendars.

LATGALE MAAST JA RAHVAST.

Latgale asetseb Läti idaosas. Ta suurus on 15 679 km², see on rohkem kui viies osa kogu riigist. Elanikkude arv ulatub üle 540 000, seega tuleb ruutkilomeetrile 34 inimest. Võrreldes teiste Läti osadega on Latgale kõige

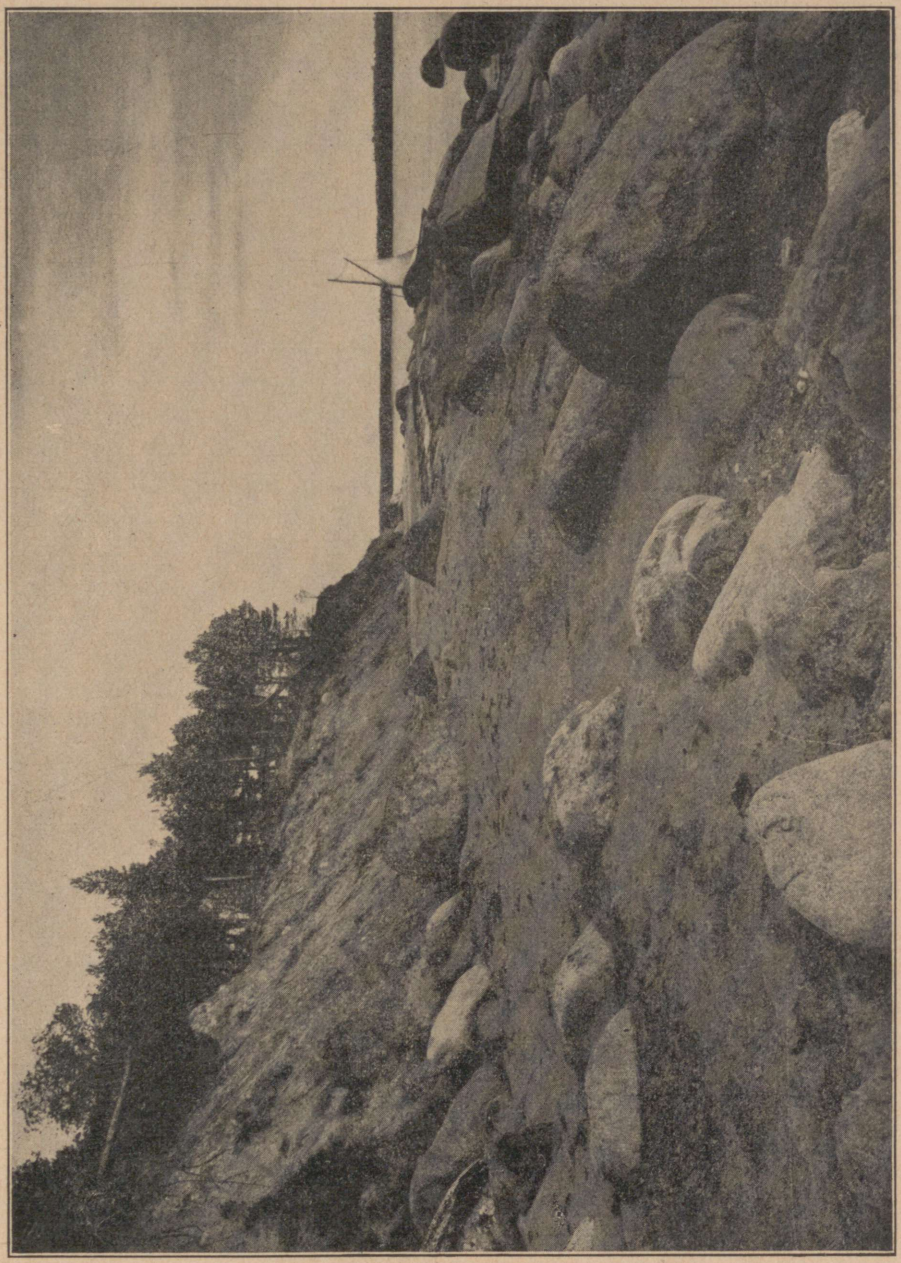

Foto E. Vitoff.

Kaberneeme ots Põhja-Eesti rannikul.

tihedamalt asustatud. Ja tõesti, sõites piki maanteid, kohtame sageli päratu suuri külasid, kus maja maja küljes. Samuti on Latgale alevid ja linnad rahvarikkad ja latgallastega kokku puutudes pöördub nende jutt kohe maapuudusele ja elamiskitsusele. Maapuudus on suurelt osalt seletatav

sellega, et maa on võrdlemisi halvasti haritud, kuna rohkesti on ka kohti, mis ei kõlbagi elamiseks ega harimiseks.

Selliste hulka tuleb lugeda esmajoones päratuid soid Latgale loodeosas, mis pole muud midagi, kui täitunud ja umbekasvanud järved. Need ähvardavad tõsiselt ümberkaudseid põllumaid ja metsi: sammal neil soodel, kasvades aastast aastasse, kerkib järjest kõrgemale ja kõrgemale, sest veerõhumine on altpoolt nii tugev, et ei lase sammalt vajuda järve põhja. Seetõttu seisavad paljud sood kõrgemal ümberkaudsest maast. Neist samblamägedest valgub alatasa vett ümberkaudsele mullamaale, mis muudab selle vedelaks mudaks. Sellised niidud ja metsaalused ei kanna looma ega inimest, kuna alaline niiskus mõjub hävitavalt puudekasvulegi.

Ainus kasu soodest on marjad, aga needki jäävad suurelt osalt noppimata. Kevadeti lendab neile soodele hulgaviisi kõiksugu linde kokku marju sööma ja nende kannul ilmuvad ka kohe kütid, kes siis leiavad rikkalikku saaki. Soodelt korjavad inimesed ka mitmesuguseid juuri ja taimeõisi rahvapäraste arstimite valmistamiseks. Paljud sood annavad head turvast.

Asustamata paiku on rohkesti Lubāni järve piirkonnas. Siin pole soid, vaid laialdased lahmakad mudaseid heinamaid, laasi ja metsi, kus juba õhukese mudakihi all on kindel maapõhi. Külasid on siin vähem ja need asetsevad kõrgemail, kuivemail küngastikel, mida üsna õieti nimetataksegi saarteks. Kevadeti ja sügiseti lainetab nende ümber vesi ja läbikäimine välismaailmaga on mõneks ajaks katkestatud. See nähtus seisab ühenduses Aiviekste jõe madala langusega: suurvee ajal ei suuda ta oma lisajõgede vett viia Daugavasse ja seepärast ujutab Lubāni järv oma vesikonnaga ümbruskonna laialt üle, nii et elanikud peavad liiklemiseks tarvitama paate. Lubāni järve hävitavat mõju on tunda kaugel Põhja-Latgales, mis halvab põlluharimist ja rikub ilmastikuoludega inimeste tervist.

Latgale lõunapoolne osa on kõrgem ja kuivem, seepärast ka tihedamalt asustatud. Siingi on palju järvi, aga neid ei saa võrrelda põhjapoolsete porilammikutega. Siin asetsevad järved laialipillatult külade ja mõisade vahel, nende kallastel haljendavad pärnapuusalud ja kaharad pähklipuude põõsastikud, helkivalt peegeldudes selges vees. Järved vahelduvad aasade ja nurmedega, püstakad mäenõlvakud on palistatud tumesiniste männi- ja kuusemetsadega, mille varjus põimlevad külade ridastikud oma haljendavate viljapuuaedadega. Selgete järvede sära, lokkavate põldude ja heinamaade haljendus, ümmargused kalmistumäed, valged kirikukabelid ja muinsed lossivaremed — see kõik annab maakohale oma erilise võluva värvingu.

Looduse mitmekesisus on avaldanud oma mõju ka inimestele. Sopaseil tasandikel ja soomaadel on latgallane pikatoimeline, väsinud ilmega ja vaikne. Oma ümbrusse ja teistesse inimestesse suhtub ta passiivselt. Rabastiku õhk, raske töö juba maast madalast ja vilets toit — see kõik koos jätab

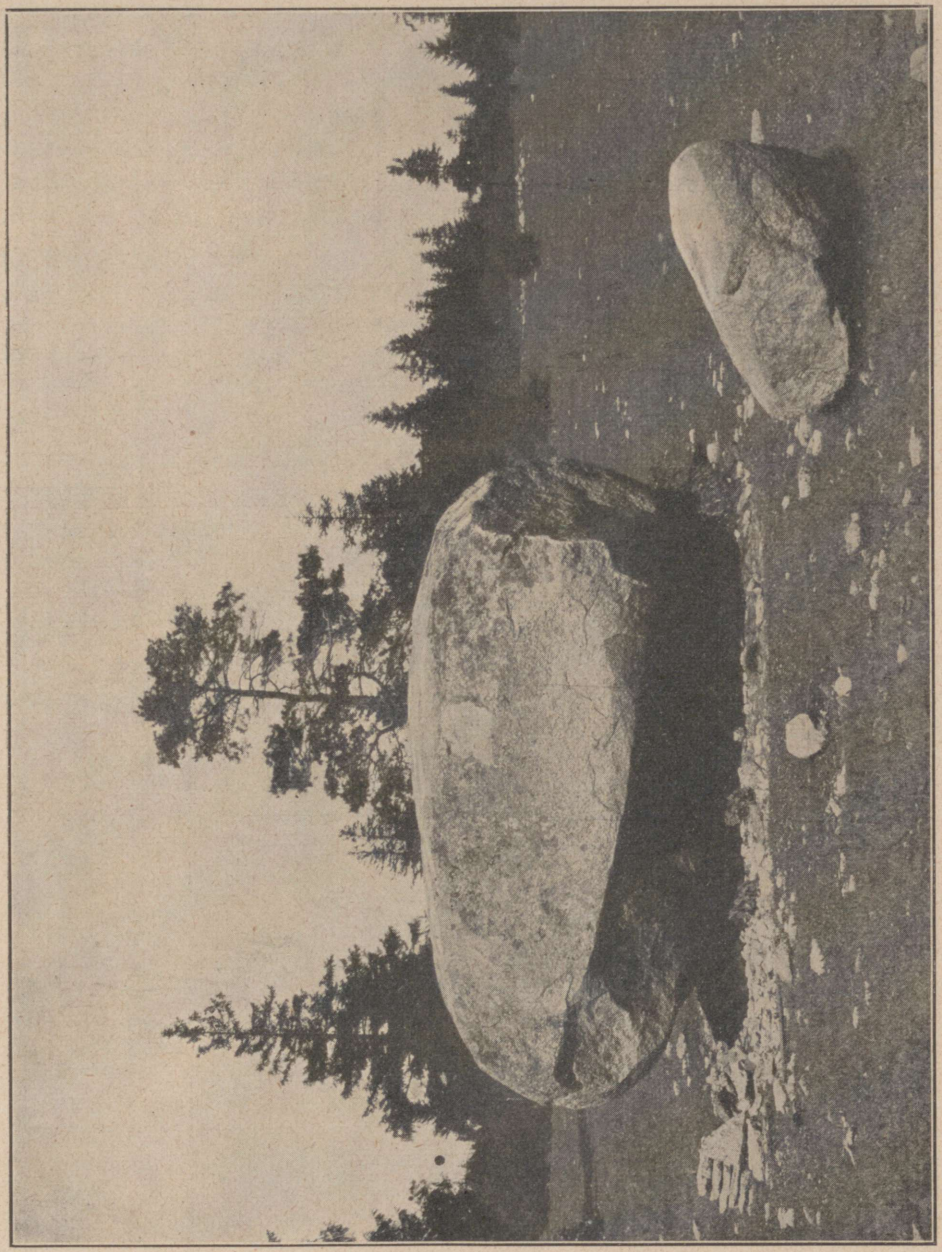

Foto E. Vitoff.

Suur rändrahn Põhja-Eesti loopealsel.

salgamatu mõju ka inimese välimusele. Noorpõlv närtsib varakult, kaotab värskuse ja painduvuse, nägu vananeb, võttes hahkjaskollase jume, käed muutuvad kondiseks ja kortsuliseks. Naised kaotavad varsti pärast abiellumist oma saleduse ja lõbusa meele, sest nendele langeb peale igapäevse

töö veel hoolitsemine arvurikka lastepere eest. Lõunas, kus maapind künkalisem, on ka inimesed elavamad ja erksamad — sageli kuuldub seal laulu ja naeru, vallatus muutub tihti isegi ülemeelikuseks. Võõrast koheldakse siin lahke vastutulelikkusega ja avameelsusega.

Pole kerge leida teist seesugust maanurka, mis oleks nii kirju mitmesuguste rahvuste poolest kui Latgale. Siin elab lätlasi, suurvenelasi, valgevenelasi, juute, poolakaid, leedulasi, sakslasi, eestlasi, mustlasi ja veel teisi, kaugelt üle kümne rahvuse. Arvult esinevad pärast lätlasi teisel kohal venelased, kellest suurem hulk on vanausulisi. Need on siia asunud Venemaa sisekubermangudest, otsides pääsu usulise tagakiusamise eest, osalt on nad siia saadetud tsaarivalitsuse ajal poliitiliste põhjuste pärast, asunikena vene mõju kindlustamiseks. Neid inimesi nimetatakse siin „setukateks". Alles sõda ja hilisemad sündmused tegid lõpu sellele süstemaatilisele „setukate" sissesokutamisele Latgalesse. Kõige selle tagajärjena leiame praegu selliseid valdu, kus vene rahvusest elanikke on peaaegu pooleks teistega.

Vastuvahendina venestamisele on siin omal ajal toimetatud poolastamist. Algatus selleks tuli esmajoones jesuiitidelt, siis mõisnikelt ja teistelt vaimulikelt.

Igas Latgale vallas on kiriku ja vallamaja ümber suuremad või väiksemad alevid, kus elavad enamasti juudid, keda leidub rohkesti ka Latgale linnades. Need on siia asunud pikemate aegade jooksul väga mitmesuguseil põhjusil.

O. Svenne, Vecā un Jaunā Latgale.

6. EESTI.

Eesti on põhjapoolseim kolmest Balti riigist, asetsedes Soome lahe ja Läänemere ning Liivi lahe vahelisel laial neemikul. Lisaks mandrilisele alale Eesti haarab veel laialdase saarestiku Läänemere idaosas, nn. Eesti saarestiku (Saaremaa, Hiiumaa, Vormsi, Muhu, Kihnu, Ruhnu ja hulk väiksemaid saari ning laide). Ka idas on Eestil pikal ulatusel veepiir — Peipsi ja Pihkva järv. Maismaapiir on Eestil eeskätt lõunapoolse naabriga, Lätimaaga, kus piiri asendit määrab rahvuste ja keelte levimine. Neis piirides Eesti mahutab ümmarguselt 47 500 km², millel elab 1,1 milj. elanikku.

Eesti on seega üks väiksemaid iseseisvaid riiklikke moodustisi Euroopas, kuigi just mitte kõige väiksem. Eriti väike on Eesti rahvaarv, mis näib olevat peaaegu liiga väike iseseisva riigi jaoks. Küll on olemas maailmas mitugi veel väiksema rahvaarvuga iseseisvat riiki, nagu Euroopas Albaania, Luksemburg, Island, Danzigi vabalinn jt. Kesk- ja Lõuna-Ameerikas Dominikaani vabariik, Honduras, Costarica, Nikaragua, Panama ja Paraguay või Aasias Mongoolia ja Tannu-Tuwa nõukogude-vabariik. Need väikeriigid on aga enamasti kas õige algelisel kultuurilisel järjel ja mõnest suuremast riigist majanduslikult sõltuvad, või siis on neil mõne suurema riigiga ühise päritoluga rahvas ja ühine keel, mis teeb nende kultuuriliste tarvete rahuldamise lihtsaks ja hõlpsasti teostatavaks. Nii on just lugu Euroopas Luksemburgi, Danzigi, Lichtensteini ja teiste väikeriikidega, teatud määrani ka Kesk- ja Lõuna-Ameerika väikeriikidega, kus kirjakeeleks on hispaania keel. Eestis on aga lugu, kahjuks, ebasoodsam. Eestlased moodustavad omaette keelega rahva, kes on suutnud küll arendada omakeelse kooli ja kirjanduse, kuid kelle vähene arv hakkab tegema takistusi kõigi kultuuritarvete rahuldamisele. Peame kas neist loobuma, surudes endid teadlikult madalamale kultuuritasemele, või siis toetuma kultuuriliselt mõnele suuremale rahvale ja keelele. Nii üks kui teine moodus ähvardab aga sisuliselt meie iseseisvust.

Kõigist ülemalloendatud väikeriikidest maailmas on Eesti kõrval vahest ainult Island, kes on arendanud omaette kirjakeele ja selle abil omakeelse kooli ja kirjanduse, seistes kirjanduse lugemisrohkuse poolest esimeste seas maailmas. Islandile seisavad aga keelelt ja kultuurilt lähedal kokku umbes 12-miljonise rahvastikuga Skandinaavia maad (Rootsi, Norra, Taani), kelle laialdasele kirjandusele, ülikoolidele ja muile õppe- ning uurimisasutisile võib Islandi intelligents oma sügavamaleulatuvais kultuurilisis otsinguis alati toetuda. Ka Eestil tuleks säärase kultuurilise tagavarasalve üle ümber vaadata ja sellisena tuleb kõige pealt arvesse Soome, kui Eestile nii rahvalt ja keelelt kui ka asendilt lähedaim maa.

Vaatame nüüd, missuguseid elatumisvõimalusi pakuvad Eesti looduslikud tingimused. I l m a s t u l t kuulub Eesti Põhja-Euroopa paras-jahe-

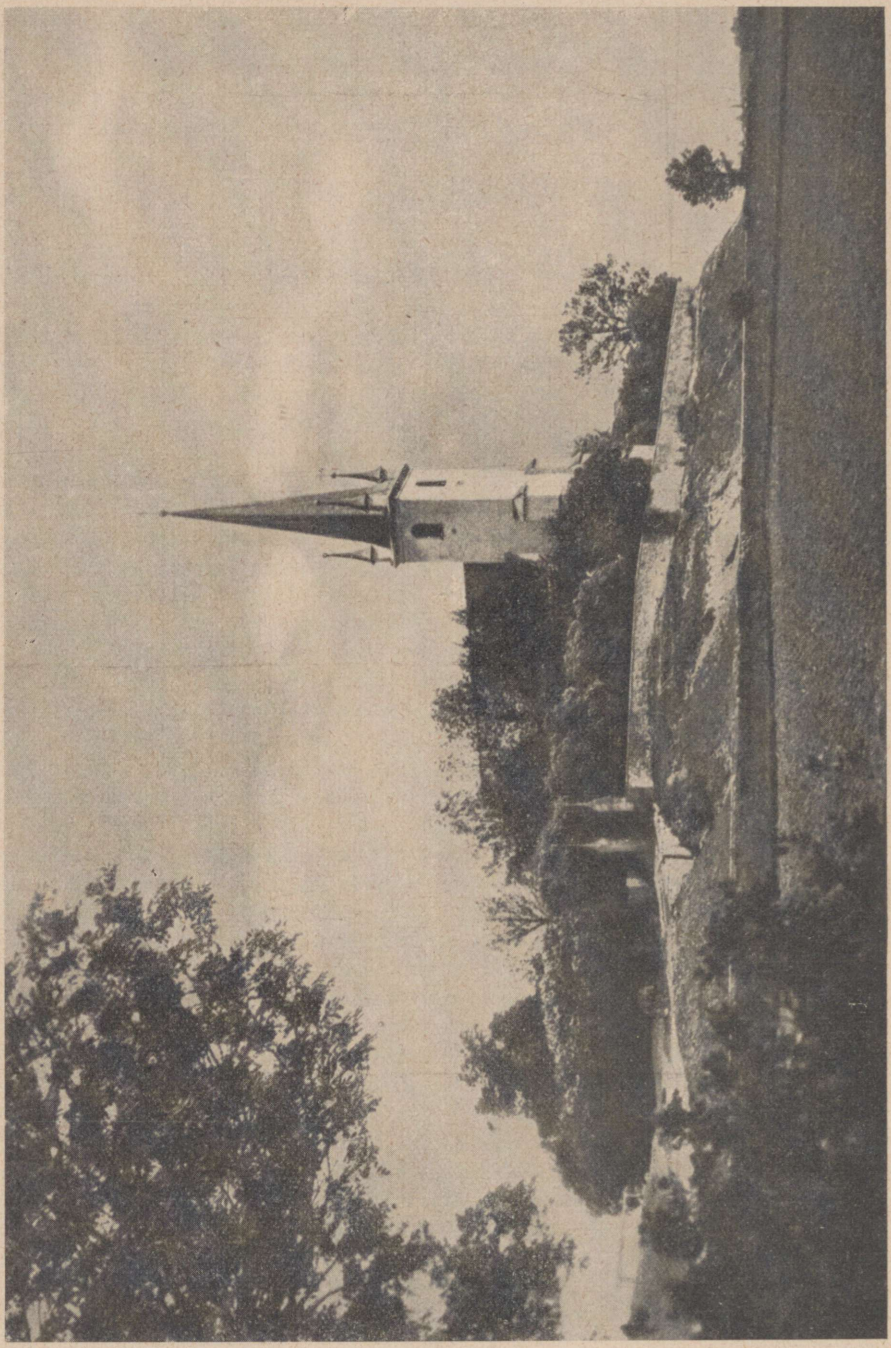

Foto Parikas.

Harju-Madise kirik.

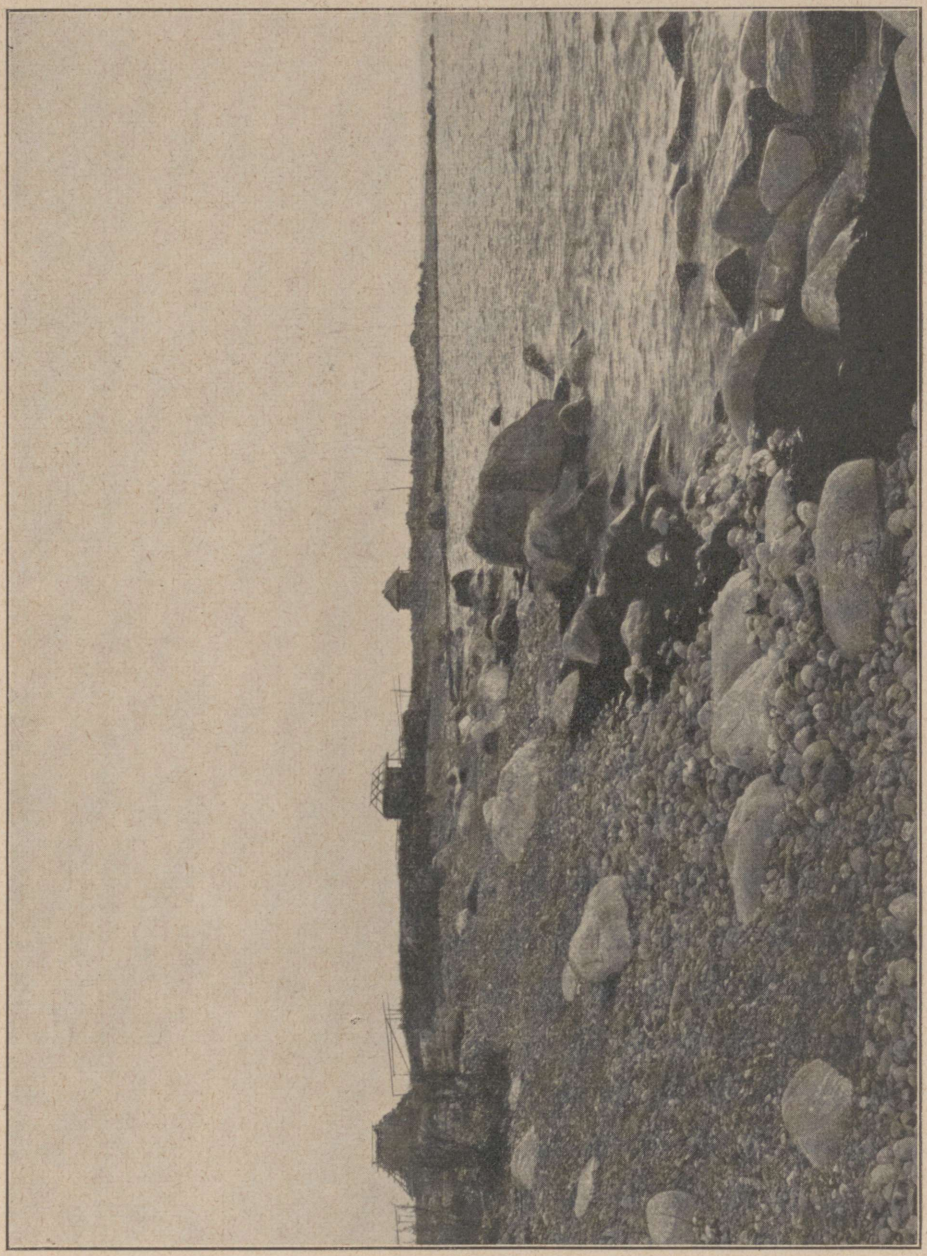

Madal kivine ja riihane rand Põhja-Eestis.

dasse vöötmesse, mida iseloomustab 3—4 kuud kestev talvine lumikate, jahedavõitu kevad, parajalt soe suvi neljal kuul kesktemperatuuriga üle + 10° ja küllaldane, isegi rikkalik niisutus enam-vähem ühtlaselt läbi aasta. Keskmiselt neljal talvekuul laskub temperatuur alla nulli, olles kõige madalam veebruaris. — 3° kuni — 7°. Üksikuil käredail talvedel on aga südatalve

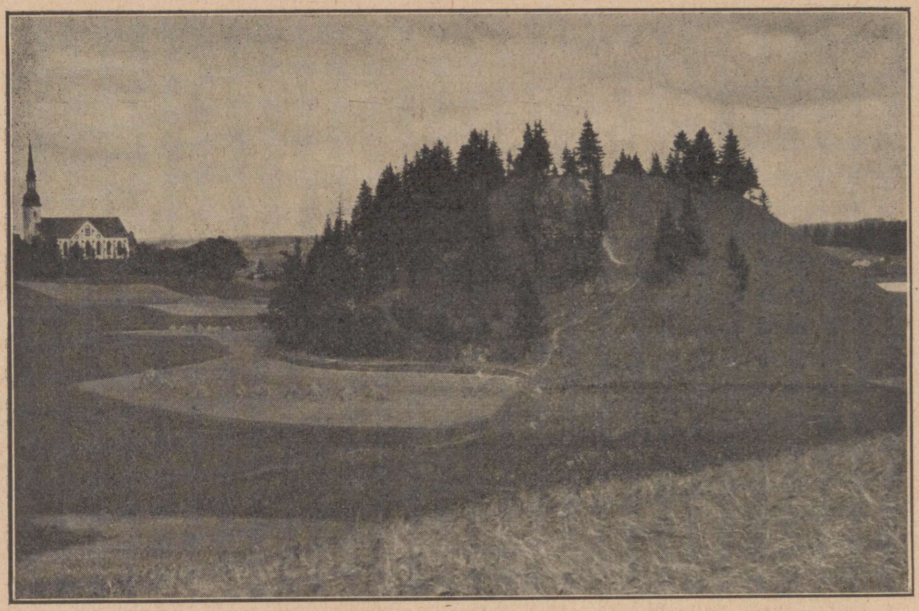

Otepää Linnamägi.

temperatuurid laskunud koguni — 36°-ni alla nulli. Südasuve temperatuurid on enam-vähem ühtlased üle kogu maa, 16,5—17°. Üksikuil erakordselt kuumadel suvedel on aga temperatuurid tõusnud kuni 35° üle nulli. Absoluutne aastane kõikumine ulatub seega üle 70°, keskmine kõikumine on aga maa eri osades 19—25°. Seejuures võib märgata suuremat aastast temperatuuride vahet sisemaisis ida- ja kaguosades, väiksemat aga rannikuil, eriti läänepoolseil saartel.

Sademete jaotuses ei ole kuigi suuri erinevusi üle maa, sademete keskmine aastane määr kõigub 450—600 mm vahel. Kuna niiskust toovad peamiselt Atlandi ookeani ja Läänemere poolt puhuvad läänetuuled, siis saavad kõige rohkem sademeid kõrgustikkude läänenõlvad, kõrgustikkude varjus olevad madalamad nõgusad alad jäävad aga suhteliselt kuivemale. Need vähesed erinevused ei ole aga maa niisutamise mõttes kuigi olulised. Et suur osa sademeist tuleb talvel lume näol, mis koguneb maapinnale ja sulab võrdlemisi lühikese aja jooksul kevadel, siis on sellel äravoolu perioodil vett igal pool liiga palju. Kevad on Eestis üldiselt sademetekehv aastaaeg, seda tasandab aga teatud määrani kevadine sulamisvete rohkus. Kõige vihmasem aastaaeg, sügis, on juba sedavõrt jahe, et mahalangenud niiskus ei auru kuigi suurel määral ära ja siis valitseb maal teine liigvee periood, mis võib mõnikord isegi ületada kevadise.

P i n n a e h i t u s e l t on Eesti noor ala, mille pinnavormid ja pinnakatte koosseis on jääaegse mannerjää kulutava ja kuhjava tegevuse tulemuseks. Seejuures kuulub Eesti põhjaosa enam kulumise, lõunaosa aga kuhjumise piirkonda. Põhja-Eestis tuleb tasane paene aluspõhi enamasti maapinna läheduses, kohati otse maapinnal nähtavale. Kõige õhem on lahtine pinnakate Põhja-Eesti paelava põhjaserval, kus aluspõhja kihid

N. Triik: Emajõgi talvel.

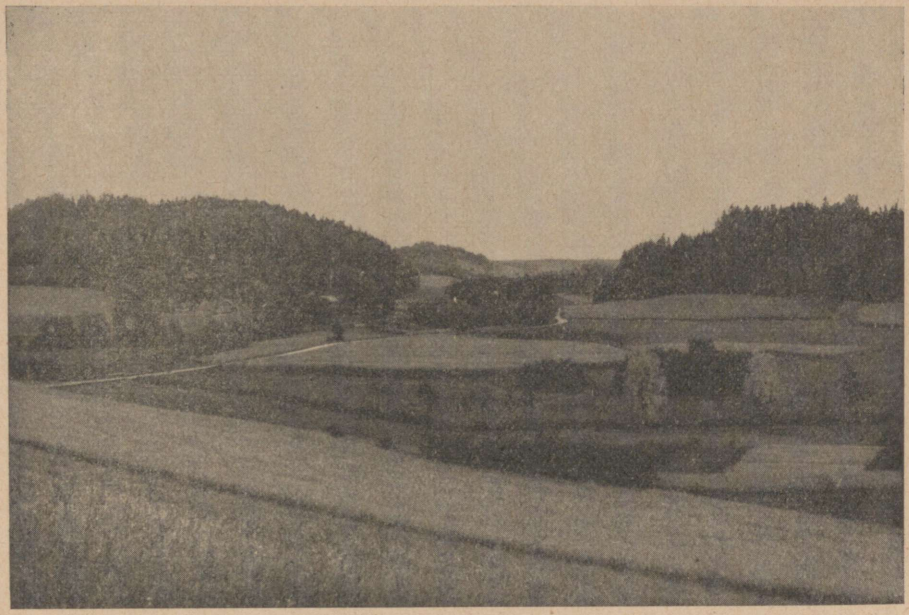

Kupliline maastik Otepää ümbruses.
Vasemal Väike-Munamägi, paremal Tedremägi.

kerkivad lamedalt kõrgemale, piirdudes mere poolt kõrge järsu astanguga, nn. paekaldaga ehk glindiga. Aluspõhja kihid omavad üldiselt langust lõunasse ja läände, laskudes läänes vähehaaval merepinna alla. Eesti läänepoolne saarestik on mandrilise Põhja-Eesti vahendituks jätkuks, olles lahutatud mandrist vaid suhteliselt kitsaist väinadest, mis kujutavad endist arvatavasti vanade jõeorgude jälgi. Aluspõhja laskumine lõunasuunas ei toimu ühtlaselt kaldeva pinnana, vaid lainjalt, kuna kõvemate paekihtide avamuste kohale on kujunenud astangud ja nende jalale lamedad vagumused. Astangud ja vagumused ulatuvad kergelt loogeldes enam-vähem rööbiti lääne—ida-suunas läbi kogu Põhja-Eesti. Kõige põhjapoolsemaks madalaks ribaks on paekalda jalal olev rannikumadalik, mis ulatub vahelduva laiusega neemelise ja saarelise vöötmena Paldiskist Narvani ja edasi üle Eesti ida-piiri. Järgneb lõuna pool paekallas ja selle pervel paelava kõrgem äär, mis omakord lõuna poole madaldub lamedaks vagumuseks teise lõunapoolse astangu jalal. Nii kordub mitmeti, kuni jõuame viimati lõunas kõige ulatuslikuma nõostikuni Liivi lahe — Võrtsjärve — Peipsi joonel, mis on ühtlasi üleminekuks Põhja-Eesti kõva paese aluspõhja alalt Lõuna-Eesti pehmema liivakivise aluspõhja alale. Nõostik on täitunud tüsedamate lahtiste kuhjatistega, seetõttu on selle aluspõhja kahe erineva lademe otsest teineteisel lasumist näha vaid harva, seal, kus mõni suurem jõgi, nagu Pärnu ja Navesti, on uuristanud endale läbi lahtise pinnakatte sügavama oru. Siia nõostikku valguvad Põhja-Eesti lõunapoolse kalde veed, mis kogunevad Pärnu jõkke, Võrtsjärve ja Emajõkke ja viimase kaudu, ning osalt ka otse Peipsisse. Kõigi vete loomulik äravool oleks piki nõostikku läänesuunas

Liivi lahte, nagu on olnud ka lugu hilis-jääajal, nüüd on aga tekkinud Viljandi kohale veelahe, mis lahutab läände suunduva Pärnu jõgikonna itta suunduvast Emajõe ja Peipsi jõgikonnast. Selle veelahkme tekkimise põhjuseks on maakoore suhteliselt nobedam kerkimine läänes ja loodes kui nõostiku idaosas ja selle tagajärjel üldiste kaldevussuhete aeglane muutumine. See muutumine näib jätkuvat praegugi, Viljandi veelahe nihkub pidevalt üha enam lääne poole, mille tagajärjel Pärnu jõe läänepoolsete lisajõgede Viljandi, Navesti ja Halliste langus üha väheneb, äravool neis jõgedes saab üha enam takistatud ja vee seisatumine ning üleujutused jõgede alamjooksul kasvavad. Seetõttu jäävad teatud määrani tühjaks tööks ja nagu loodusjõudude vastu sõdimiseks kõik katsed nende jõgede äravoolu soodustada alamjooksude kunstliku süvendamise teel, sest mõne aja pärast on edenev maatõus teinud taas nulliks kõik selle töö tulemused. Asjasse tuleb lõplikku parandust alles siis, kui jõed on saanud praegusele vastupidise küllaldase langu itta, Võrtsjärve poole ja hakkavad saatma oma vett Emajõe kaudu Peipsisse. Selleks kulub muidugi palju aega, sest Emajõe enesegi praegune lang on äärmiselt väike, enam kui 100 km-se pikkuse peale vaid 5 m. Ka Peipsi järv on äravoolu suhtes ebasoodsas asendis, asetsedes ümberringi suletud laialdases nõos, kust veed peavad otsima endile äravooluteed põhja poole, risti üle paelava kõrgemalekerkiva serva. Siit servalt mereäärsele madalikule alla langedes moodustavadki Narva jõe veed võimsa kose, mis aga teiselt poolt pidurdab tunduvalt Peipsi vete äravoolu, paisutades nii ühes Peipsi vesikonna laienemisega lääne ja loode suunas Peipsi veed üha laiemale.

Kõnesolev Kesk-Eesti nõostik omab seega esmajärgulist tähendust Eesti vetevõrgus ja pinnavete äravoolus. Nõostik ulatub kolme pika sopina lõunasse, need on Liivi laht, Võrtsjärve nõo lõunaosa ja Peipsi nõo lõunaosa ühes Pihkva järvega. Nende soppide vahel tõuseb Lõuna-Eesti liivakivine aluspõhi kahe lameda kühmana kõrgemale, moodustades läänes, Liivi lahe ja Võrtsjärve vahel, Viljandi ehk Sakala kõrgustiku ja idas, Võrtsjärve ja Peipsi vahel, Otepää kõrgustiku. Nende kõrgustikkude tähendus Lõuna-Eesti pinnamoes selgub meile veel paremini, kui seame kõrgustikkude ja nende vaheliste nõgude absoluutsed kõrgused lääne—ida-suunaliseks reaks. Nii nõgude kui kõrgustikkude kõrgused on loetud siin pealispinnalt, s. o. arvestades aluspõhja kõrgusele juurde veel lahtise pinnakatte tüseduse:

Liivi lahe rannik	0— 20 m
Viljandi kõrgustik	147 „
Võrtsjärve pind	35 „
Otepää kõrgustik	217 „
Peipsi pind	30 „

Võrtsjärve nõgu jätkub kaugele lõunasse V.-Emajõe ja Pedeli orundina, mis omakord jätkub üle Valga Eesti piiridest välja Põhja-Lätimaale, kus ta liitub laiade soiste nõgude kaudu Säde ja Koiva orunditega. Kogu selle pika vagumuse kõrgeim koht asetseb Valga linna kohal, kus ta tõuseb 53 m-ni üle merepinna, moodustades veelahkme Pedeli—V.-Emajõe ja Säde—Koiva vahel. Võrtsjärve—Väike-Emajõe vagumus lahutab nii täielikult Viljandi kõrgustiku Otepää kõrgustikust. Viimane madaldub lõunas uuesti kirde—edela-suunaliseks vagumuseks, mis ühendab Pihkva järve nõgu Koiva keskjooksu orundiga ja selle kaudu Liivi lahega. Nimetame seda vagumust Võru—Hargla orundiks, kuna Võru linn asetseb otse selle põhjas. Võrust

Pühajärv Otepää kuplilises maastikus.

pisut edelas on ka orundi kõrgeim koht või veelahe — 72 m kõrgusel üle merepinna või veidi üle 40 m Peipsi pinnast. Orundi kirdepoolset kallet mööda valgub Pihkva järve Voo ehk Võhandu jõgi, edelapoolset kallet mööda aga Koivasse Mustjõgi. Nagu Kesk-Eesti nõostik on seotud üleminekuga Põhja-Eesti paeselt aluspõhjalt Lõuna-Eesti liivakivisele aluspõhjale, nii on Võru—Hargla orundi olemasolu tingitud üleminekust liivakiviselt aluspõhjalt Kagu-Eesti lubjakivisele ja dolomiitsele aluspõhjale. Nagu Viljandi kõrgustiku põhjapoolne ots kerkib Navesti orundist silmapaistva astanguna, nii piirab ka Võru—Hargla orundit lõunast astanguna Haanja kõrgustiku põhjaserv. Haanja kõrgustik kerkib oma keskosas Eesti kõrgeimaks piirkonnaks, üle 300 m merepinnast ulatuva Suur-Munamäega, mis on ühtlasi kõrgeimaks punktiks kogu kagupoolseil Läänemeremail.

Lääne-Eesti rannikumaa ühes saartega ja kõrgustikke üksteisest lahutavad nõod ning vagumused, nagu Navesti orund, Võrtsjärve nõgu, V.-Emajõe orund, Võru—Hargla orund ja Peipsi-äärsed madalad rannikumaad, on ühetoonilise tasase pinnamoega, nagu seda on kujundanud nõgusid täitev settekate. Kõrgustikud omavad aga lisaks oma suhteliselt suuremale kõrgusele veel hoopis mitmekesisemat ja vahelduvamat pinnamoodi. Seda põhjustavad ühelt poolt aluspõhja kumerusile kuhjunud mannerjää kuhjatised, teisalt aga aluspõhjasse ja glatsiaalsesse kattesse uuristunud orud. Põhja-Eesti paene aluspõhi kumerdub üles lameda kilbi taoliselt, mille kõrgeim keskus asetseb Väike-Maarja ja Pandivere ümbruses (umbes 130 m kõrgusel merepinnast). Kõrgustikku lõhestavad loode—kagu-suunalised laiad lammorud (Valgejõe, Selja, Kunda jõe ülemjooksul), millega rööbiti kerkivad samasuunalised pikad kruusaseljakud, nn. vallseljakud ehk oosid (Tapa—Ambla,

Suur-Taevaskoda Ahja jõel.

Haljala—Rakvere, Viru-Jaagupi, Sonda). Ka Pandivere kõrgustikku loodest piiraval madalamal nõgusamal alal Järvamaa ja Harjumaa piiril levib rohkesti põhja—lõuna- ja loode—kagu-suunalisi vallseljakuid. Kõrgustiku lõunapoolsel kaldel astuvad aga nende asemele lühemad ja lamedamad ovaalsed künnised ja seljakud, nn. voored, mis asetsedes isekeskis rööbiti moodustavad laialdasi rühmi, voorestikke. Seejuures jälgib voorte suund eri rühmades aluspõhja kaldevust. Nii katab Põhja-Eesti kõrgustiku edelanõlva kirde—edela-suunaline Türi voorestik, mis laskub kõrgustikult Pärnu jõe madaliku poole, kagunõlva aga loode—kagu-suunaline Põhja-Tartumaa voorestik, mis laskub S.-Emajõe orundi poole. Ka Viljandi kõrgustiku nõlvu palistavad pärjana ümberringi voorestikud, jälgides oma suunaga kõrgustiku kuju: loodes, Suure-Jaanis, kirdest edelasse, läänes, Kõpus, Saardes ja Hallistes, põhjast lõunasse, edelas, Läti Ruhja ümbruses, loodest kakku. Kõrgustiku idaserval: kirdes, Põltsamaal ja Kolga-Jaanis, loodest kakku, idas, mõlemal pool Võrtsjärve, Tarvastus, Helmes, Rannus ja Sangastes, põhjast lõunasse.

Läbi Põhja-Eesti kõrgustiku idaosa käib risti põhjast lõunasse, Soome lahest Peipsi järveni, lai vagumus, mille keskel levivad praegu laialdased Alutaguse sood ja rabad (Muraka, Sirtsu), kust valgub ühelt poolt põhjasuunas Soome lahte Purtse jõgi ja teisalt lõunasuunas Peipsisse Rannapungerja jõgi. Vagumusest idas kerkib paene aluspõhi veel korraks saaretaoliselt lameda kühmana kõrgemale, saavutades suurima kõrguse (63 m) Jõhvist loodes, Järve küla kohal. Lõunas madaldub selle kühma pind aegamööda Peipsi nõoks. Üleminekujoonel paeselt kõrgustikult liiva- ja savitäitega Peipsi nõkku on kuhjunud mitu rööbitist edela—kirde-suunalist kruusaseljakute ahelikku, millest silmapaistvamad on nn. Iisaku—Illuka

mäed. Need esindavad vallseljakute ja voorte kõrval kolmandat tüüpi jääaegseid pinnavorme Põhja-Eesti kõrgustikul, kujutades mannerjää serval kuhjunud nn. servamoodustisi.

Viljandi kõrgustiku kohal tõuseb liivakivise aluspõhja pealispind kõrgemais kohis ligikaudu 100 m kõrgusele merepinnast. Seda katvad lahtised kuhjatised tõstavad seda kõrgust ülimalt 147 m-ni, nagu eespool nägime. Kõrgustiku keskosa on lõhestatud rohkearvulisist sügavaist orgudest, mis suunduvad peamiselt põhjast lõunasse või loodest kakku, suubudes ümbritsevaile madalikele. Neist orgudest on tähtsamad Halliste—Karksi, Õisu, Raudna—Loodi, Vana-Võidu ja kaugemal lõuna pool Helme org. Viljandi linna kohalt käib mainitud orgude suunale risti idast läände suur Viljandi org, mis alates Võrtsjärve madalikul suubub Viljandist läänes Raudna—Loodi orgu. Need orud on omal ajal uuristatud mannerjää rohkeist sulamisvetest ja praegu voolavad neis vaid väikesed tähtsusetud ojakesed. Viljandi oru kaudu voolasid arvatavasti ajutiselt Võrtsjärve veed Liivi lahte. Viljandi kõrgustiku serva-alad on palistatud voorestikkude pärjast, nagu ülemal kirjeldatud. Lisaks voortele ja orgudele esineb kõrgustiku pinnamoes veel üksikuid väiksema ulatusega moreenkuplistikke, nagu Viljandist põhja pool, Karksi kihelkonna lõunaosas ja Hummulis. Just nende kuplistikkude kohal tekivadki suurimad kõrgused, nagu Karksi Rutu mägi — 147 m üle merepinna.

Üldjoontes Viljandi kõrgustikuga sarnaneva pinnamoega on ka Tartu—Otepää kõrgustik. Selle põhja- ja idaosa on lõhestatud keerukast orgude võrgust, mille peamine suund on taas põhjast lõunasse või loodest kakku. Emajõe alamjooksu org käib sellele risti idast läände, suubudes Tartu all laia orulaiendina Tartu—Reola orgu. Kõrgustiku edelaosa võtab aga enda alla laialdane kuplistik, mis kannab otseses mõttes Otepää kõrgustiku nime. Siin asetsevad kogu kõrgustiku kõrgeimad tipud — Kuutse mägi 217 m, Leenardi mägi 211 m ja Väike-Munamägi 205 m. Kuplistiku lõuna- ja kaguserval levib riba madalamat ja tasasemat maad Antslast üle Urvaste Kanepini, lõhestatud loode—kagu-suunalisist orgudest. Sellest kagus, Võru—Hargla orundi põhja- ja loodeserval, levib kitsama vöötmena teine kuplistik Sõmerpalust Karulani ja Koiva oruni. See jääb nii ulatuselt kui kõrguselt Otepää kuplistikust maha.

Piki Haanja kõrgustiku põhja- ja loodeserva ulatub kaarena pikk läbikäiv orustik, mille üksikuid järke kasutavad nüüd mitmed eri suunas voolavad jõed: läänes Mustjõe alamjooks, keskel Tuderna jõgi ja idas Piusa jõgi. Lõunast kõrgustiku keskuse poolt suubub siia orustikku rida väiksemaid lisaorge — Pärli, Rõuge, Loosi, Irboska jt., mis lõikuvad läbi moreenkatte lubjakivisesse aluspõhja. Kõrgustiku keskosa võtab taas enda alla laialdane moreenkuplistik, mille kõrgeimaks tipuks on Suur-Munamägi. Kuplistiku erakordne kõrgus — kõrgeimad tipud üle 300 m merepinnast — on peale moreenkuhjatiste võrdlemisi suure tüseduse tingitud aluspõhja pealispinna kõrgest asendist, tõenäoliselt üle 100 m merepinnast. Idasuunas madaldub aluspõhja pealispind, asetsedes Setumaa idapiiril, Petseri ja Pihkva vahel 50—100 m kõrgusel.

Pärast mannerjää taganemist Eesti alalt jäid kõrgustikkudevahelised madalamad alad suurte sulamisveekogude alla. Pea kogu Kesk-Eesti nõostik kujutas üht suurt sulamisvete järve, mis jagunes kolmeks laiemaks veeväljaks. Läänes ujutas Liivi lahe kohal olev veekogu üle terve Pärnu

Küla Piirisaarel.

madaliku Sakala kõrgustiku lääne- ja loodenõlvani. Navesti orundi kohalt ulatus kitsam väinataoline veekael Võrtsjärve nõgu täitva järveni, mis oli omakord Kesk-Tartumaa ürgorgude ja Põhja-Tartumaa voortevaheliste väinade kaudu ühenduses Peipsi järve nõgu täitva laialdase veekoguga. Nende endiste veekogude suurima ulatuse jäljeks on vanade randjoonte jäljed kõrgustikkude nõlvadel, järvede praegusest pinnast 10—20 m ja merepinnast isegi kuni 50 m kõrgemal. Hiljemini laskus läänepoolne veekogu merega ühendusse jõudes selle tasemele ja muistse Võrtsjärve ning Peipsi veed valgusid ühendavate väinade kaudu samuti merre, eraldudes merest ja tõmbudes vähehaaval kokku oma praegustesse piiridesse. Ka meri on vähehaaval taganenud rannikuil oma kõrgeimast tasemest, jättes aegamööda kuivale varemini üleujutatud rannikumadaliku. Veekogude endise laiema ulatuse jäljena katavad madalikke ja nõgusid veekogudesse settinud savi- ja liivakuhjatised. Selle tagajärjel on olemas terav vahe nende varemini üleujutatud madalate nõgusate alade ja veekattest välja ulatunud kõrgustikkude vahel, mille pind, vastandina nõgude liivasele ja savisele kattele, on kaetud peamiselt savika moreenkruusaga. Kui madalikkude kehval ja enamasti vesisel pinnal levivad metsad, sood ja niisked niidud, on kõrgustikkudel suhteliselt rohkesti põllumaad. Samad maastikulised tingimused on määranud ka Eesti asustuskäigu. Juba keskmisest rauaajast peale on Eestis elanud põlluharija rahvas, kes vallutas endale põllumaaks ja asumisalaks kõige pealt just viljaka moreenkattega kõrgustikud, laastates selleks eelolnud kuusemetsa. Ajaloolise aja alguseks, s. o. XII sajandi lõpuks, olid juba võetud põldude alla tõenäoliselt kõik kõrgemad ja kuivemad moreenmaad, mida võis harida algelisel viisil suuremate ettevalmistustöödeta. Tihedamat asustust omasid seetõttu juba võrdlemisi varakult Põhja-Eesti

Parv Omedu jõel, Põhja-Tartumaal.
Paremal paistab Peipsi veeväli.

kõrgustiku keskosa ühes paelava kõrgema põhjapoolse servaga, Viljandi, Otepää ja Haanja kõrgustik, kuna läänepoolne rannikumadalik, Võrtsjärve ja Peipsi nõgu püsisid kaua tühjade ja asustamatutena. Vähehaaval rahvaarvu kasvades ja uue maa järele vajaduse tõustes levis asustus ka sia, vallutades kõige pealt kõrgemad ja kuivemad piirkonnad. Nii edenes kolonisatsioon Põhja-Eesti kõrgustiku lääneosast Türi voorestikule ja Kasari—Pärnu jõe vahelise veelahkme moodustavale kõrgemale kühmulisele alale Läänemaa ja Pärnumaa piiril (Mihkli ja Pärnu-Jaagupi kihelkonnas). Samuti levis asustus Põhja-Eesti kõrgustikult lõunasse Põltsamaa ja Kolga-Jaani ning Põhja-Tartumaa voorestiku alale, kus olenedes pinnamoest, ei kujunenud laiemaid pidevaid põllualasid, vaid üksikud väiksemad lapid voorte lael, üksikõuede ja väikeste küladega, mis kerkisid saartena ümbritsevaist soist ja metsadest. Kõige kauem jäid asustamatuks Hiiumaa, Pärnu jõe lähem ümbrus ja siit lõuna poole piki Liivi lahe rannikut levivad madalad soised ja liivased alad, soine vööde Harju- ja Järvamaa piiril, nn. Kõrvemaa, Võrtsjärve nõo madal ja tasane kirdeosa Pedja jõe alamjooksul ja Peipsi nõo põhja- ning loodeosa, nn. Alutaguse. Samad alad on praegugi tühjadeks aukudeks rahvastiku levimise pildis, mahutades vaid õige hõredat rahvastikku harvades erakõuedes ning väikekülades.

XVI—XIX sajandi jooksul kujunes Eestis suurmaapidamine, mis vallutas vähehaaval kõige paremad tasasemad moreenmaad, tõrjudes talumajapidamised ebasoodsamaile ääremaile. Asulastikku tekkisid seetõttu augud ja ebaühtlus, vahe laialdaste ja heade mõisapõldude ning kehvade külapõllulappide ja teisalt toredate mõisa-härrastemajade ning lihtsate, sageli isegi viletsate talumajade vahel. Alles iseseisva Eesti valitsuse esimeseks

tööks olnud maareformi tulemusena hakkas see ebaühtlus jälle vähehaaval tasanduma. Mõisapõldudele kerkivad nüüd nobedasti uued asundustalud ja maa-asulastik omandab vähehaaval pideva ja ühtlase kuju. Vahe vanade ostutalude ja uute asundustalude vahel on küll praegu veel kaunis silmapaistev, kuid väheneb iga aastaga, sedamööda kuidas uued talud suudavad endid varustada kõigi tarvilikkude hoonetega, kaotada tuultes ja sadudes oma tulivärske välimuse, rajada ja kasvatada lopsakamad viljapuuaiad hoonete ümber jne. Maapidamised ei erine nüüd enam üksteisest niipalju suuruselt, nagu enne maareformi, vaid peamiselt vanaduselt, mis avaldub hoonete eri ehitamisperioodidesse kuuluvas välises tüübis. Viimaseist võime moodustada järgmise kronoloogilise rea:

1) suitsutare — säilinud vaid erandeina;

2) vana talutare, ühise katuse all oleva elutoa ja rehetoaga — esineb vanemais ostutaludes, rohkemal arvul Lääne-Eesti kehvemais maakonnis, Põhja-Pärnumaal, Saaremaal, Läänemaal, Lääne-Harjumaal;

3) kõrvalhooneist lahus olev elumaja — uuemais ja jõukamais ostutaludes, eeskätt viljakamail kõrgustikel;

4) asundustalu — enamasti lahus oleva elumajaga, vaid erandeina leidub asundustalusid, kus elutoad oleksid kõrvalhoonetega ühise katuse all.

Ka mõningais välimuse üksikasjus erinevad need neli taluehitiste tüüpi üksteisest. Nii on suitsutaredel ja vanadel talutaredel pea eranditult täiskelbaline õlgkatus, uuemail ostutaluhooneil poolkelbaline laastkatus, asundustaludel valitsevalt täisviilulised laastkatused. Kõige vanemail ostutaludel on õued piiratud roikaist längtaradest, uuemail ostutaludel rõhttaradest, asundustaludel peamiselt püst-taradest. Samuti kaevude tüübid — kooguga salvkaev, vändaga salvkaev, pumpkaev — esindavad kronoloogilist rida, mis on seotud talude kronoloogilise tüübireaga.

Missugune on Eesti asustuskäigu praegune seisund, kas on veel võimalusi ja väljavaateid selle ulatuslikumaks muutmiseks, või on siin saavutatud juba teatud lõplikumat laadi ja püsivam olukord?

Meil tundub praegugi veel maanappust ja tungi uute asumisalade järgi, kuigi maarahvastiku keskmine tihedus üle kogu maa ei ole kuigi suur (16—17 inimest ruutkilomeetril). Oluline ei ole aga see keskmine tihedus üle kogu pindala, sest palju maad on põllumajanduslikuks kasutamiseks kõlbmatu, vaid tihedus põllumajandusliku maa kohta. Siin saame aga juba võrdlemisi kõrge arvu — ligi 30 inimest ruutkilomeetril. Seni kasutamata soo-, metsa- jm. maid on küll teatud määrani võimalik muuta põllumajanduslikuks maaks, rajades sel teel uusi talumajapidamisi, kuid ka sellel on võrdlemisi kitsad piirid. Kui viimaseil möödunud sajandeil suurmaapidamine röövis taludelt üha enam nende põliseid maid ja surus talud kehvemaile või seni hoopis harimata soo- ja metsaservadele, siis tekkis küll õige rohkel arvul uusi, praegu täiesti elujõuliseks kujunenud talusid. Praegu oleks aga sellelaadiline protsess hoopis küsitavam, sest põllumajanduses üldse ja eriti uute talude rajamisel on kerkinud esile uus oluline tegur — maapidamise tasuvus olenevuses maailmamajanduslikust konjunktuurist. XVIII sajandil ja XIX sajandi algpoolmikul elas meie maa omaette, muust maailmast suuresti lahutatud elu, algelise naturaalmajanduse alusel, kus talu seadis oma tarbed ja elamistaseme selle järgi, mida ta ise omal jõul suutis oma kehvast pinnast hankida. Praegusel rahamajanduse ajajärgul moodustab aga meie kodumaa osa suurest ja keerukast maailmamajanduslikust tervikust, kus iga

maapidaja ja eriti uudistalu rajaja peab arvestama, kas ta saab oma kehva pinna saadusist maailmaturu hindade kohaselt sedavõrt kõrget tulu, et võib sellega hankida väljastpoolt tarvilikke töövahendeid ja tarbeaineid, mida ta oma majapidamises ei valmista. Või kui see on võimalik vaid oma elamistaseme sedavõrt madalaks surumisega, et sellest paremat suudab pakkuda iga muu tegevusharu, siis ei ole uute pindade asustamine kuigi avatlev ning võib toimuda ainult erilise kitsikuse ajajärgul, kui inimestel pole midagi muud ette võtta.

See, et euroopalik tsivilisatsioon ja ratsionaalsed, suuresti mehhaniseeritud põlluharimisviisid on vallutanud uusi viljakaid alasid noortel meretaguseil koloniaalmail Põhja-Ameerikas, Argentiinas, Austraalias, on asetanud kehvema maapinna ja ebasoodsama ilmastikuga vanad põllumajanduslikud maad järk-järgult üha raskemasse seisundisse, sest nende toodang nõuab hoopis suuremaid omakulusid ja ei ole seetõttu hinnalt võistlusvõimeline. Esialgu leiti pääsetee põllupidamiselt üha suuremal määral karjapidamisele siirdumises. Odavat teravilja produtseerivad noored koloniaalmaad on nimelt praegu alles sedavõrt hõreda rahvastikuga, et ei ole võimalik ega tasuv laialdasem piimakarja pidamine, mis nõuab rohket talitustööd ja alalist hulgalist tööjõudu. Peetakse seepärast vaid lihaloomi (Argentiina, Austraalia) või lambaid villaloomadena (Austraalia). Kuid see on vaid teatud ülemineku olukord ja ühes rahvastiku juurdekasvu ning tihenemisega kasvab ka neis ülemeremais piimakarja tähendus ja need maad muutuvad üha kardetavamaiks võistlejaiks Euroopa vanadele piimandusmaadele. Nagu seda just näeme käesoleval ajamomendil, mil Briti dominioonid peavad endid võimelisiks üha täielikumal määral varustama emamaa lauda või, juustu, peekoni jm. piima- ja lihasaadustega, tõrjudes senised hankijad Põhja-Euroopa maad eemale. Viimased peavad omakord kas otsima omale uusi turge, kuhu võistlejad pole seni ajutiselt ulatunud, või alandama oma elamistaset ja selle kaudu toodete hinda, et püsida endistel turgudel võistlusvõimelistena. Teatavasti pole aga seejuures võimalik säilitada saaduste endist kõrget kvaliteeti, sest elamistaseme alandamine toob enesega lõppude lõpuks paratamatult kaasa ka tootja rahva kultuurilise taseme languse ja see avaldub omakord toodangu väärtuses. Nii hävitab uus kahju kogu oodatud kasu ja seistakse jälle endise probleemi ees.

Nende sisemiste põhjuste sunnil näitab Eesti maarahva üldarv järjekindlat kahanemist, mille võrra taas linnad kasvavad. See maalt linna valgumine on avaldunud kõige rohkemal määral viljakama pinnaga ja suuremate jõukamate taludega kõrgustikel, kus rahvamajandus, maatöö mehhaniseerimine, suuremate kapitalide investeerimine masinate tarvituselevõtmise teel ning elamistaseme tõus on edenenud kõige kaugemale. Üle kogu maa on maarahvastik kahanenud 1922.—1931. a. jooksul 792 000-lt 754 000-le, ehk 72,6%-lt 67,5%-le. Linnadest on kasvanud 1922—1931 kõige enam Tartu (üle 15 000), Tallinna ühes Nõmmega (üle 10 000), Petseri (2300) ja Viljandi (umbes 2000). Kahanenud on seevastu Narva ja Haapsalu rahvastik, mis on seega osaliselt valgunud ülalmainitud kasvavaisse linnadesse. Missuguseid uusi töövõimalusi võivad aga linnad pakkuda neile juurdetulijaile? Tööndus ja kaubanduse laienemine ja uute jõudude juurdetõmbamine sellel alal on võimalik nii kaua kui tõuseb siseturu ostujõud või tööndus leiab endale laiemaid välisturge ja kaubandus saab üha suuremaid tulusid läbiveost. Siseturu ostujõu kasvamine on aga teiselt poolt

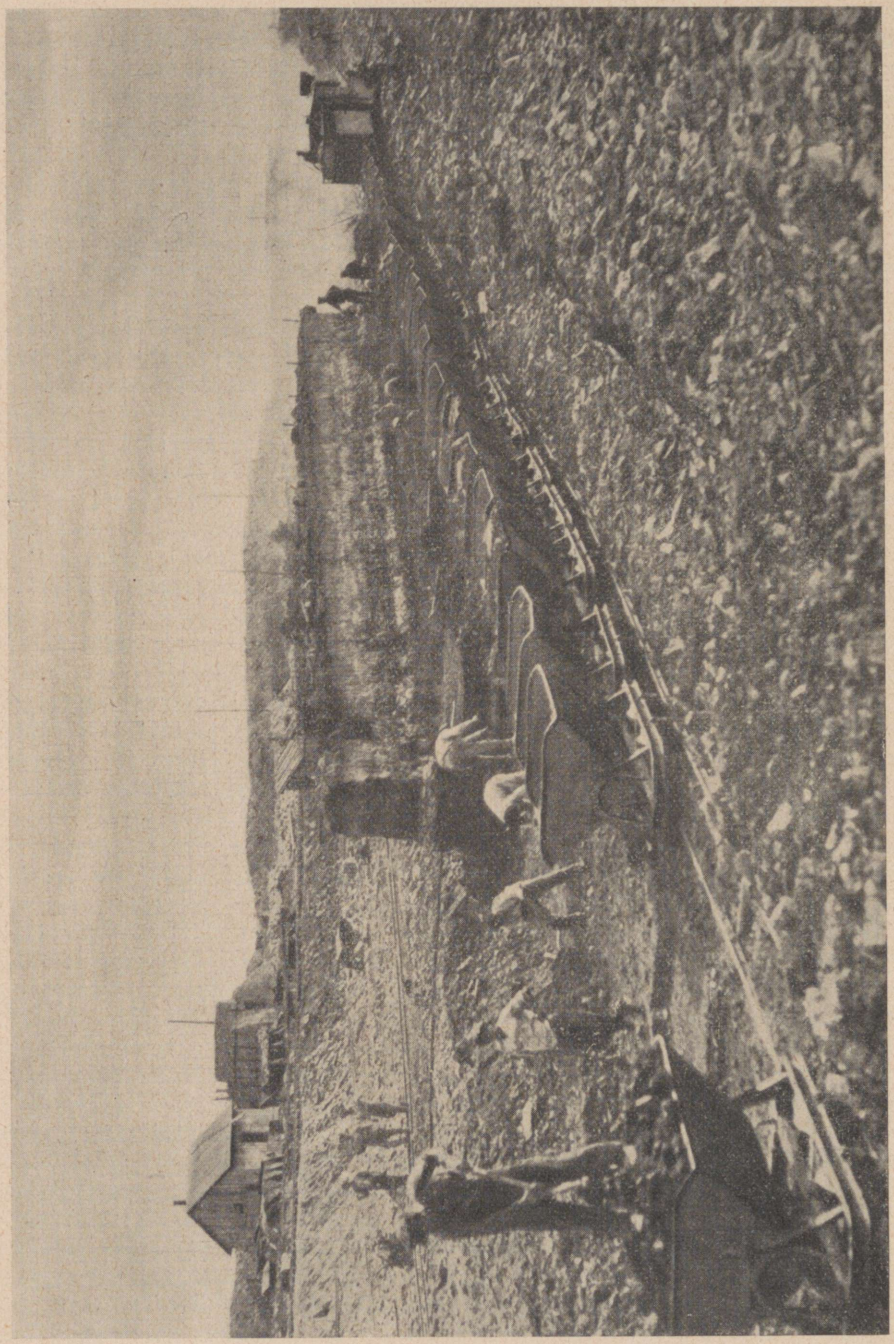

Põlevkivikaevandus Kohtla-Järvel.

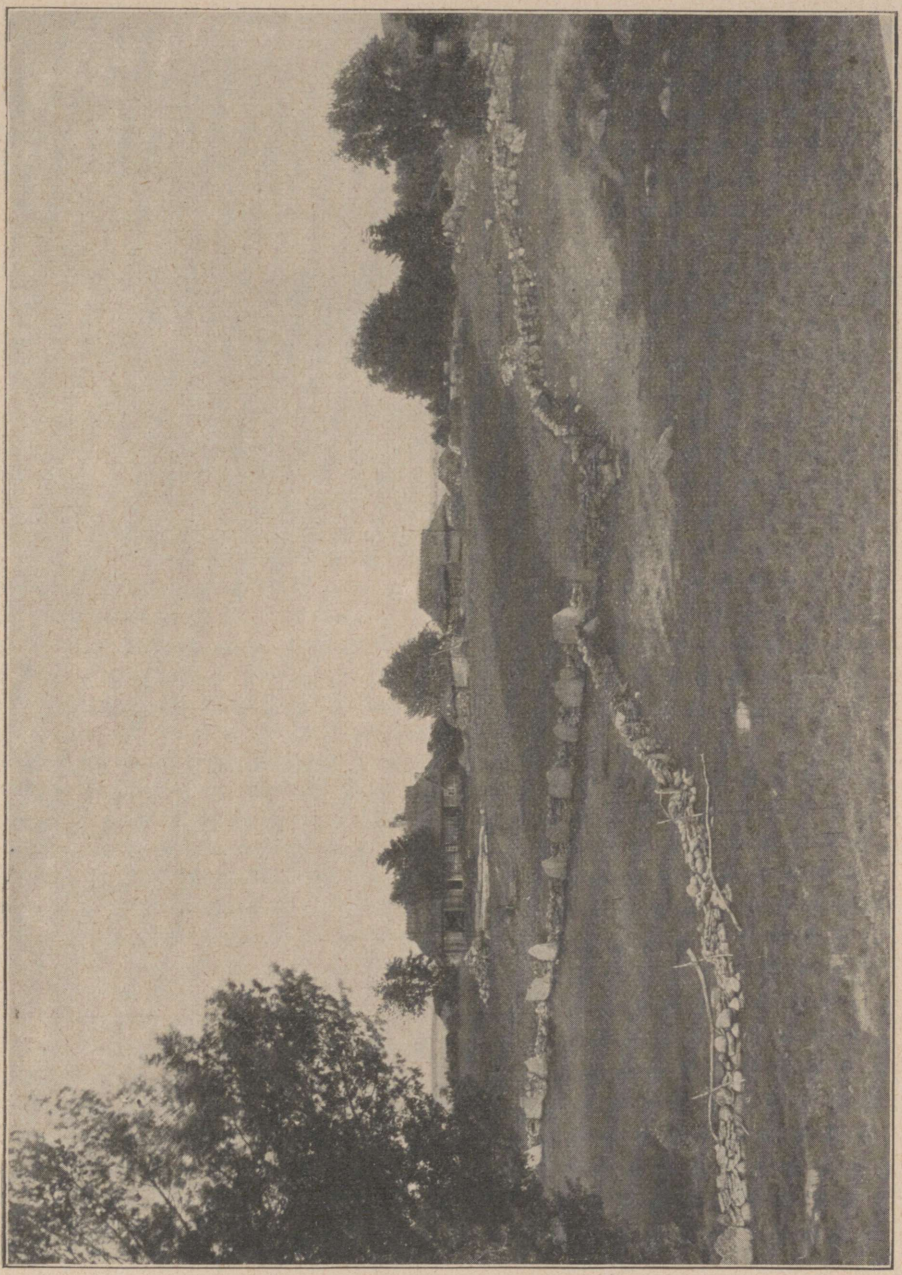

Kiila Prangli saarel Põhja-Eestis.

tihedalt seotud kahe viimase asjaoluga. Abi võiksid tuua vaid täitsa uute tööalade avastamine või seni kõrvalisel kohal olnud alade esikohale nihutamine. Ühe säärase näitena võiks nimetada kaugemere laevandust ja kalastust (näit. heeringapüük), kas eesti oma laevadega või merimeestena võõrail laevadel. Eestlased, eriti rannikumaakonnist, on tuntud tublide merimees-

tena ja liiguvad praegugi kaunis rohkel arvul kaugeil meredel. Jälgides Eesti ja üldse Kagu-Baltikumi majandusajalugu, näeme selles suure jõukuse ja õitsengu aegu vahelduvat kehvuse ja kitsikuse järkudega, olenedes ühelt poolt kogu maailma majanduslikest olukordadest ja teisalt küsimuses olevate maade majanduslikest ja politilisist suhteist lähemate naabermaadega. Üks õitsengu järk oli ilmselt keskaja lõpul, XV sajandil, mil eriti linnade jõukus kasvas erakordselt suureks, püstitati rohkel arvul suuri monumentaal-ehitisi, nagu kirikuid, raekodasid jm. avalikke ehitisi, ümbritseti linnad tüsedate müüride ja tornidega, mahutades kõigesse sellesse suuri kapitale. See linnade jõukuse ajajärk on elava transiitkaubanduse tulemus, mis käis läbi Baltimaade põhjapoolsest Kesk-Euroopast (Inglise Kanali, Põhja- ja Läänemere suurtest sadamaist) Loode- ja Kesk-Venemaale, andes Balti linnadele suuri vahekasusid. Sel ajal valitsenud konjunktuur ongi õieti ainsaks Ida-Baltikumile ja seega ka Eestile tõelisi kasusid andvaks soodsaks olukorraks. Seni kui seisame Venemaa suletud väravate ees ja püüame oma puuduliku oskusega ning mahajäänud tehnikaga leida turge lääne pool, jääb meie olukord majanduslikult kitsikuks ja kultuuriline kandejõud nigelaks. Ida-poolsed Läänemeremaad on selgekujulised vahetalituse- ja transiidimaad tööndusliku Lääne-Euroopa ja eeskätt põllumajandusliku Ida-Euroopa ning Põhja-Aasia vahel. See asend võimaldaks normaalolukorris võrdlemisi rohke linnarahvastiku olemasolu, mis koosneks eeskätt kaupmehist, äriteenijaist, veo-, laadimis- ja laopersonaalist, merimehist, laevavarustajaist jne. Maarahvastiku keskmine tihedus põllumajandusliku maa kohta ei võiks tõusta praegusest palju suuremaks, vaid peaks pigemini vähenema. Maarahvale annaks peamist tulu kodumaa ja naabermaade suurlinnade varustamine karjasaadustega — piima, või, juustu ja lihaga, vahest ka kartulite, puu- ja keeduviljaga. Elamistase võiks tõusta praegusest tunduvalt kõrgemale ja haridus- ning kultuurpolitikat tuleks juhtida nii, et eestlased oleksid eriti hästi informeeritud oma majandusliku suhtlemispiirkonna maade asjust, olles nendega elavas kultuurilises läbikäimises ja tundes nende keeli, kirjandust, maitseid, vaimseid püüdeid ja ainelise elu nõudeid ning eeldusi. Säärane õhkkond on soodus mitmesuguste uute ja viljakate mõtete sigimiseks, mille kandjatena võib ka väikesearvulisel eesti rahval olla oma oluline osa maailma ja inimkonna kultuurilises arengus.

Eesti maateaduslik liigestus.

Juba eelnevast lühikesest ülevaatest võisime märgata, et hoolimata Eesti suhteliselt väikesest ulatusest ilmneb maa eri osades siiski tunduvaid erinevusi nii looduslikes tingimusis kui asustuses ja rahva elus-olus. Eesti jaguneb seega laadilt erinevaiks osadeks, mille ülesleidmine ja piiritlemine ongi maateadusliku liigestuse ülesandeks. Kõigile on tuntud Eesti administratiivne liigestus maakondadeks ja valdadeks. Administratiivsed ühikud on küll suuremalt jaolt kujunenud pika aja jooksul teatud olenevuses looduslikest ja majanduslikest tingimusist, kuid ei peegelda siiski neid olukordi täiel määral ega kõlba otse sellistena maateadusliku liigestuse ühikuiks. Teatud ajalooliste ühikutena tulevad veel arvesse kihelkonnad, mis kohati näitavad oma ulatuses otse üllatavat kohandumist maastikuliste ja asustusoludega, kuid on sageli liiga väikesed ja siiski juhuslikud esmajärgulisiks ühikuiks.

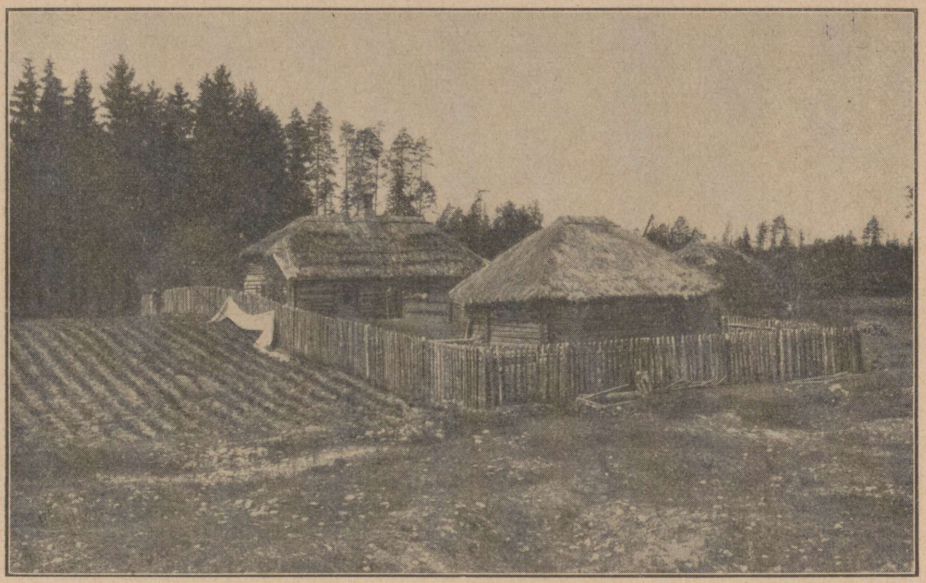

Üksikõu Läänistes, Ida-Tartumaal.

Eesti esimese, põhjalikult läbimõeldud ja põhjendatud maastikulise liigestuse esitas prof. J. G. Granö 1922. a. („Eesti maastikulised üksused", ajakiri „Loodus", Tartu 1922). Selle aluseks on täppis topograafiline kaardimaterjal, mis on olemas ühtlaselt suures mõõtkavas kogu Eesti kohta ja mille järgi võib küllaldase üksikasjalikkusega otsustada Eesti pinnamoe, veestiku, taimkatte ja asulastiku ning teestiku üle. Viimased kaks elementi on küll viimasel ajal kõige enam muutunud, eriti maareformi ja teedevõrgu arendamise tagajärjel. Olulist tähendust maastikulises liigestuses sellel siiski ei ole.

Granö poolt tuletatud Eesti maastikulised ühikud kujutavad endist väliselt ilmelt enam-vähem ühtlasi maa-alasid, mida lahutavad üksteisest ilmelt ebamäärasemad piirivöötmed ja siirdealad. Need piirivöötmed langevad harva täiesti ühte administratiivsete või kihelkondade piiridega. Seepärast ei ole ka võimalik moodustada maakonnist, kihelkonnist või valdadest ühikuid, mis langeksid ulatuselt ühte nende maastikuliste ühikutega. Teatud määrani ühtelangevust võib saavutada valdade, kui vähimate valitsuslikkude ühikute rühmitamisel maastikulistele ühikutele vastavaiks rühmadeks. Need vallarühmad võimaldavad meile arvestada ühikute pindala ja võivad olla aluseks arvustikulise materjali kasutamisel majanduslikkude jm. olude valgustamiseks, kuna arvustikku kogutakse meil just valdade viisi.

Maastikulised ühikud on esitatud ja loendatud lk. 2297 oleval kartogrammil. Nagu sellest näeme, moodustab omaette ühiku täielikult vaid Saaremaa ja teatud määrani ka mandriline Läänemaa, kuna teised maakonnad jagunevad kahe või enam ühiku vahel. Osa ühikuist langeb ilmsesti ühte eesti vanade ajalooliste maakondadega, millest on tuletatud ka vastavate ühikute nimetused, nagu Ridala, Sootaguse, Sakala, Ugandi, Jõetaguse ja Alutaguse. Teiste nimetused on tutetatud kas keskse kihelkonna või mõne tüüpilisema maastikujoone järgi. Maastikulisist ühikuist on ulatuselt suure-

Rannu kirik.

mad Eesti Läänesaarestik (vastava vallarühma pindala 3930 km²), Ridala (3380 km²), Alutaguse (3360 km²), Kõrvemaa (2950 km²) ja Sakala (3390 km²). Väikesimad on keset Liivi lahte asetsev üksik Ruhnu saar (11 km²), Lauramaa (800 km²), Jõetaguse (900 km²) ja Põhja-Eesti rannikumaastikud Tallinnamaa (1220 km²), Lahemaa (835 km²) ja Lavamaa (1720 km²). Ühikute keskmine pindala on ümmarguselt 2000 km².

Maastikulisi ühikuid võib liita ülevaate saamise otstarbel rühmadeks, millest igaüks koosneks 3—6 ühikust. Nii võiksime jagada Eesti viide peaossa, rühmitades maastikulisi ühikuid nende asendi järgi ilmakaarte suhtes:

I. Lääne-Eesti: a) Saared.

b) Manner: Ridala, Sootaguse ja Soomaa. Kogu Lääne-Eestit iseloomustab rannikuasend piki Läänemerd ja Liivi lahte. Pinnamood on valitsevalt madal ja tasane, asustus hõredavõitu, koondudes eeskätt jõgede äärde ja rannikuile, palju maad on metsade, soode, loopealsete ja puisniitude all. Rahvastiku keskmine tihedus 16—19 inimest km²-l.

II. Põhja-Eesti: a) Rannik: Tallinnamaa, Lahemaa ja Lavamaa. Asend kitsa ribana piki Soome lahe lõunarannikut, pinnamoe iseloomustavaks jooneks on paekallas ja seda lõhestavad orud. Asulad reastuvad peamiselt piki paekalda perve.

b) Sisemaa: Hagerimaa, Kõrvemaa, Pandiveremaa. Kaks tihedama asustuse ja rohkema kultuurmaistu piirkonda (Hagerimaa ja Pandiveremaa), mida lahutab harvalt asustatud metsa- ja soorikas vööde — Kõrvemaa.

III. Kesk-Eesti: Põltsamaa, Jõetaguse, Vooremaa. Kesk-Eesti nõostiku üleminekumaastikud Põhja-Eesti kõrgustikult Lõuna-Eesti kõrgustikele. Pinnamoe iseloomustavaiks vormideks on voored, mis rühmituvad kirde—edela-, põhja—lõuna- või loode—kagu-suunalisiks voorestikeks.

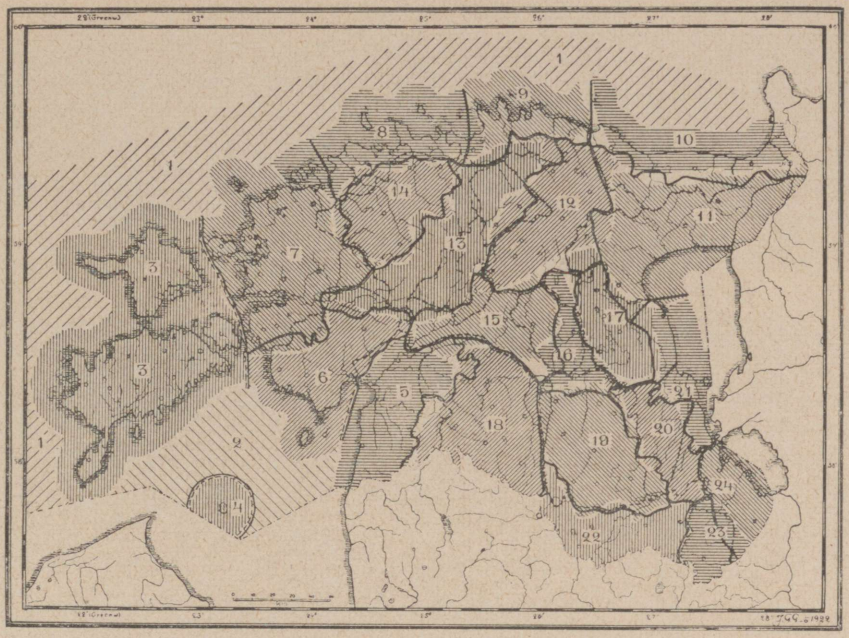

Eesti maastikuline liigestus.

Maastikulised alad viirutatud, piirivöötmed ja siirdealad valged. Mustad jooned on maastikulistele ühikutele vastavate vallarühmade piirid, täppjooned neile ühikuile ligikaudu vastavate kihelkonna-rühmade piirid. Maastikuliste ühikute loend:

1 — Läänemeri ja Soome laht, 2 — Liivi laht, 3 — Läänesaarestik, 4 — Ruhnu saar, 5 — Soomaa, 6 — Sootaguse, 7 — Ridala, 8 — Tallinnamaa, 9 — Lahemaa, 10 — Lavamaa, 11 — Alutaguse, 12 — Pandiveremaa, 13 — Kõrvemaa, 14 — Hagerimaa, 15 — Põltsamaa, 16 — Jõetaguse, 17 — Vooremaa, 18 — Sakala, 19 — Ugandi, 20 — Põlvamaa, 21 — Peipsimaa, 22 — Haanjamaa, 23 — Lauramaa, 24 — Palumaa.

IV. Lõuna-Eesti: Sakala, Ugandi, Põlvamaa, Haanjamaa ja Lauramaa, Lõuna-Eesti kõrgustikud ürgorgude, moreenkuplistikkude, viljaka põllupinna ja tiheda asustusega (rahvastiku tihedus 20—25 in. km^2-l).

V. Ida-Eesti: Alutaguse, Peipsimaa ja Palumaa. Eesti idapoolne serv piki Peipsi ja Pihkva järve, enamasti madalad, metsased ja soised maad järveäärsete kaluriküladega.

Maakondade viisi sisaldub Lääne-Eestis üldjoontes Saaremaa, Läänemaa ja Pärnumaa (peale kaguosa), Põhja-Eestis Harjumaa, Järvamaa ja Virumaa (peale kaguosa), Kesk-Eestis Põhja-Viljandimaa ja Põhja-Tartumaa, Lõuna-Eestis Lõuna-Viljandimaa ühes Pärnumaa kaguosaga, Valgamaa, Lõuna-Tartumaa, Võrumaa ja Setumaa lääneosa ning viimati Ida-Eestis ülejäänud Peipsi ja Pihkva järve äärsed osad Virumaast, Tartumaast, Võrumaast ja Setumaast.

Allpool järgnevad Eesti maastikuliste ühikute üksikasjalisemad kirjeldused, milles lisaks nende alade maastikulise ilme selgitamisele püütakse valgustada looduslikkude tingimuste suhteid asustuse ja majanduslikkude olukordadega. Et teose ruum ei võimalda peatuda kõigil ühikuil, siis on lähemaks kirjeldamiseks võetud neist tüüpilisemad ja iseloomukamad, liites mõned

Võrgud seatakse korda Põhja-Eesti rannikul.

väiksemad ja laadilt sarnanevad üheks suuremaks alaks, mis on käsiteldud siis ühekorraga. Kirjeldusühikute valikut on toimetatud nii, et oleksid esindatud kõik Eesti ülemalloendatud pea-osad, nimelt Lääne-, Põhja-, Kesk-, Lõuna- ja Ida-Eesti.

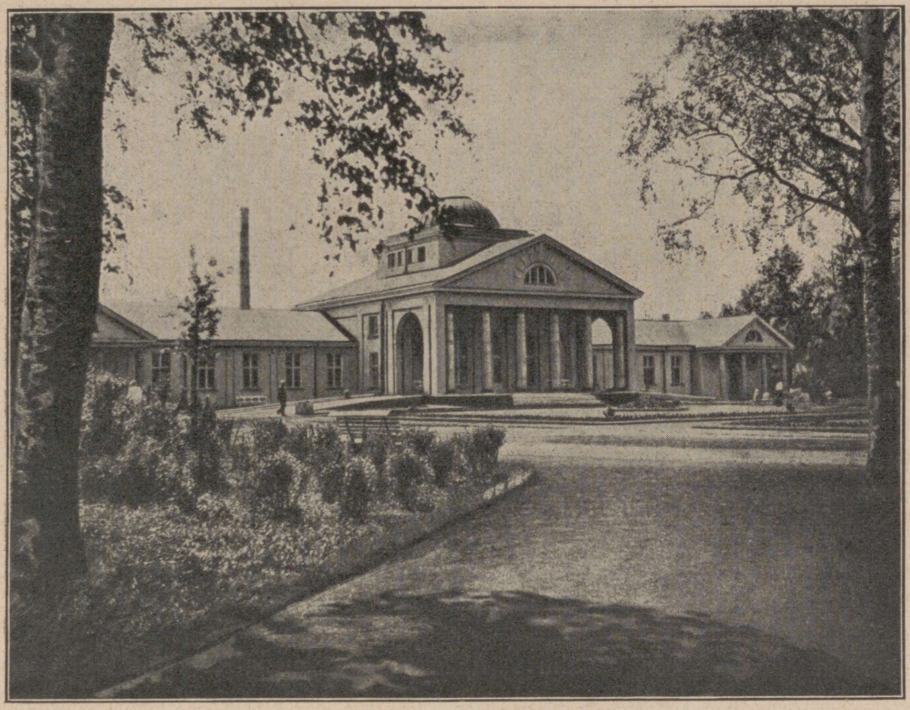

Pärnu uus supelravila.

LÄÄNE-EESTI.

Saaremaa.

Saaremaa on suurim Lääne-Eesti saarist, 2710 km² pindalaga. Ta asetseb Liivi lahe suudmes, lahutades seda Läänemerest. Saaremaa ümber rühmituvad saarestiku teised väiksemad saared, asetsedes peamiselt põhjas ja kirdes. Saaremaale kõige lähemal on Muhu saar, lahutatud Saaremaast vaid kitsa ja madala Väikese väinaga, millest käib lisaks üle merepõhja ehitatud valltee. Muhumaa moodustabki maastikuliselt vaid osa Saaremaast. Põhjapoolsemaist saarist (Hiiumaast) lahutab Saaremaad Soela väin ja mandrist Suur ehk Muhu väin. Saaremaast lõuna ja kagu poole jäävaist saarist on suuremad Abruka ja kaugel keset Liivi lahte üksik Ruhnu.

Saaremaa moodustab osa Põhja-Eesti paese aluspõhjaga lauskmaast. Nagu kogu Põhja-Eestis, nii ka Saaremaal kalduvad paese aluspõhja kihid kergelt lõunasse, moodustades saare põhjaserval üle merepinna kerkivaid madalaid astanguid ning laskudes lõunas pikkamööda merepinna alla. Saaremaa ja Muhumaa põhjarannikul on mereäärne paene astang väljaulatuvate neemede otsas laineist uuristatud järsakuiks, nn. pankadeks — Suuriku, Ninase, Panga, Pulli, Üügu ja Püssina. Neemevaheliste lahtede rannikuil ja

ühendavail õgurannikuil kerkib aga madal merepõhi pikkamööda lamedaks liivaseks rannamaaks. Pankadest on suurim ja maastikuliselt silmapaistvaim Panga ehk Mustjala pank, Panga poolsaare loodenukis. Neeme põhjarannikul olevast Panga külast põldude ja metsa vahelt loode poole liikudes jõuame peagi neemenukile, mis kerkib järsult 21—22 m üle merepinna. Pangajärsak ulatub siit läände umbes poole kilomeetri pikkuselt ja lõunasse ligikaudu kahe kilomeetri pikkuselt, vähehaaval madaldudes ja kadudes. Neeme otsal kerkib pank ühise 20 m kõrguse järsakuna, jaguneb aga lõuna pool kaheks madalamaks astanguks. Panga järsak on pea kogu ulatusel paljandatud, näidates vahelduva paksuse ja kõvadusega, lõhenenud ja konarlikke paekihte. Panga jalga palistab kitsa ribana allavarisenud paerusu, mida lained alatasa uhavad ja loksutavad.

Pankade laelt kaldub maapind nõrgalt lõunasse, et kerkida siis Saaremaa lääneosas suureks kaaretaoliseks seljakuks, mis käib kirdest edelasse ja käändub siis lõunasse läbi Mustjala, Kihelkonna ja Kärla kihelkonna. Seljak kannab põhjaosas Kodara mägede, läänes Viidu mägede nime. Seljak koosneb pealispinnalt enamasti lahtisest liivast ja moodustab Saaremaa kõrgeima osa, kuni 52 m üle merepinna. Kuigi näeme seljaku pealispinnal ainult lahtist liiva, on siiski tõenäoline, et ta tuumaks ja aluseks on aluspõhja astang, mis teeb üksi välja suurema osa seljaku kõrgusest. Seljakut palistavad ümberringi vanade luidete ja randvallide ahelikud, mis näitavad, et meri on kord ulatunud siia. Luidete ja randvallide taga ja osalt nende jalal on madalad sooribad suuremate ja väiksemate järvedega, nagu Järvemetsa, Ohtja ja Järise.

Seljak on kaetud pea üleni kuivade männimetsadega, mis vahelduvad mainitud sooribadega. Asustus on siin õige vähene ja harv, piirdudes üksikute erakõuede ja metsavahitaludega. Asulastiku keskuseks on Järvemetsa ehk Karu järve ümbrus, kuhu on koondunud mõned suuremad külad, nagu Sarapiku, Iru ja Varkja.

Kõrgustikust lääne poole jääb Lääne-Saaremaa rannikumadalik, mis hargneb keeruka neemestiku ja saarestikuna Läänemere poole. Nii randjoone jooksus kui maapinna väheseis kõrgusevaheldusis on märgata loode — kagusuuna valitsemist, mis on ilmsesti jää-aegse mannerjää samasuunalise liikumise tulemuseks. Pinnamoes vahelduvad lamedad loode — kagu-suunalised künnised samasuunaliste madalate moldlohkudega. Künnised sirutuvad mere poole pikkade neemedena, kuna lohud lähevad üle kitsaiks lahtedeks neemede vahel. Künniste ja moldide kõrgusevahed ei ole kuigi suured, ülimalt kümmekond meetrit, nii et maapind on üldiselt tasasevõitu. Maastiku loode — kagusuunalist viirulisust teeb aga silmapaistvamaks see, et põllumaad ja külad on koondunud enamasti lamedaile kõrgendikele, kuna lohkudes on sood, niidud ja võsased karjamaad, paiguti metsatukad. Läänepoolne rannikumaa on õige tihedalt asustatud, küla levib küla kõrval, ühendatud tiheda teedevõrguga. Asulastiku keskuseks on Kihelkonna alevik, kuhu viib Kuressaarest suurem

Tallinna üldvaade lennukilt.
Esiplaanil Rannavärav, Pikk tänav ja Oleviste kirik, keskel raekoda, paremal Toompea.

maantee. Tähelepandavamaist kohist tuleks nimetada Vilsandi saart, tuletorniga, ja sellest läänes kolme väikest Vaika saart rohkearvulise merilinnustikuga. Kihelkonna alevikust põhja pool, mere ääres, on Jaagurahu nn. „marmori" kaevandus oma sadamaga.

Saaremaa keskse kõrgustiku lõunapoolseks jätkuks on Sõrve poolsaar,

mis kerkib pikliku moodustisena merest Läänemere ja Liivi lahe vahel. Sõrve poolsaare siseosa võtab enda alla piklik kõrgustik, mis sarnaneb oma vormilt ja koosseisult Saaremaa keskkõrgustikuga. Nad ei liitu siiski vahenditult üksteisega, vaid nende vahele jääb riba madalamat maad Sõrve kaela kitsaimal kohal, kus lookleb väike Salme oja. See madalik on olnud varemini mere all, kujutades endast väina, mis lahutas Sõrve muust Saaremaast. Kõrgustikku piiravad ümberringi astangud, randvallide ja luidete ahelikud, mille jalale, mere äärde, jääb vahelduva laiusega madal rannariba. Lõunas sirutub siit kaugele merre pikk ja kitsas Sõrve säär, jätkudes viimati meres madalate leetseljakute ja ribajate laidude ahelikuna.

Sõrve on õige rohkearvulise rahvastikuga ja tihedalt asustatud, suuri küli levib tihedalt nii rannikul kui sisemaal. Peamine maantee Kuressaarest Sõrve poolsaare lõunaotsa liigub piki idapoolset astangute ja rannavallide ahelikku. Siin on ka põhjapoolse Sõrve asustuskeskus — Anseküla kirik ja küla. Sõrve lõunaosas on selleks Jämaja kirikuküla.

Sõrve moodustab ka rahvastikult Saaremaa omapärase nurga, kus muu seas säilinud laialdaselt rahvarõivaste kandmine ja muid vanu kombeid. Suur osa rahvast elab kalapüügist ja merisõidust, mis ka omalt poolt annab rannikuküladele omapärase ilme.

Saaremaa keskkõrgustikust idas ja kagus levivad taas madalamad maad, kohati suurte tasaste soode ja metsadega, kohati aga vahelduvama madalkuplilise pinnamoega. Viimased on ühtlasi põllumaa ja asustuse koonduskohtadeks Kärla ja Kaarma, Valjala, Karja ja Pöide ümbruses. Maad piirab lõunas ja kagus eriti sopiline, laheline ja neemeline rand, kus Saaremaa tasane paene pind laskub aegamööda mere alla. Ühe lahe ääres Saaremaa lõunarannikul asetseb ka Saaremaa pealinn ja suurim linnaline asula Kuressaare. Linna edelaserval kerkib vana hästisäilinud piiskopiloss oma hallide müüride ja tugeva torniga, uppudes ümbritseva puiestiku haljendusse. Lossi juurest suundub kodarjas tänavastik põhja ja kirdesse. Tänavate äärde rühmituvad idüllilised valged ehitised punaste telliskivikatustega, sageli piiratud suurtest aedadest. Kuressaare on tuntud eeskätt supellinnana, tänu oma arstivate omadustega tervismudale, mida leidub linna ümbritsevate praeguste ja endiste merelahtede põhjas. Suveks koondub siia seetõttu rohke supelvõõraste hulk ja linn saab suveks nagu uut elu.

Saaremaa on üldiselt kehvavõitu kivise või liivase pinnaga ja põllumaa hulk kogu pindalaga võrreldes suhteliselt vähene. Seetõttu valitsevad siin kehvad väiketalud ja mehed peavad otsima lisatulusid väljaspool oma kodumaakonda. Osa neist läheb „Suurele maale" ehitus-, kraavikaevamis- ja muule tööle, osa püüab leida elatist kalapüügi ja merisõiduga. Selles suhtes on saarlased eestlaste seast kõige liikuvama ja ettevõtlikuma vaimuga, teenides hulgaliselt kodu- ja välismaisil kaugesõidulaevadel merimeestena, lihtmadrusest kaptenini. Mitmed neist saadavad nii mööda kogu elu või jäävad

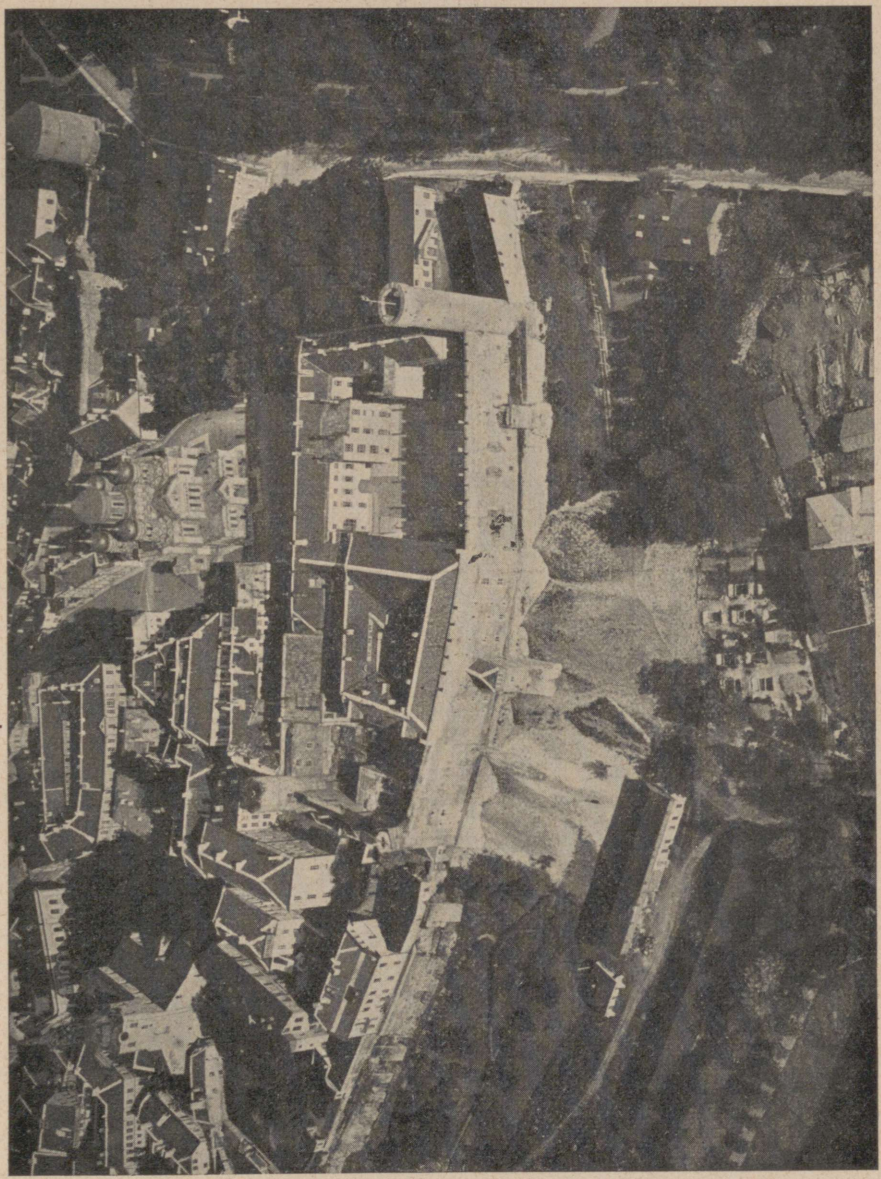

Vaade Tallinna Toompea lossile lennukilt.

asunikena võõrale maale, suurem jagu aga püüab rajada selle võõrsil liikumise abil vaid kindlama majandusliku aluse oma edaspidiseks eluks armsal kodusaarel. Merimehi annavad peamiselt Saaremaa lääne- ja lõunapoolsed kihelkonnad — Kihelkonna ja Sõrve, kuna saare kesk- ja idaosas on rahvastik enam seotud maaga, käies otsimas lisatööd ja teenistust vaid „Suurelt maalt". Nii ühel kui teisel juhul lasub meeste äraolekul kogu kodune talutöö naistel, kes on ka selles osavamad ja agaramad kui vahest kuski mujal Eestis.

PÕHJA-EESTI.

Rannikumaastikud — Tallinnamaa, Lahemaa ja Lavamaa.

Põhja-Eesti rannikualad moodustavad omapärase maastikulise vöötme, mis ulatub vahelduva laiusega ribana piki Soome lahte Paldiskist Narvani. Kõige huvitavamaks ja iseloomukamaks moodustiseks on siin Põhja-Eesti paekallas, mis ulatub vahelduva kuju ja kõrgusega astanguna läbi kogu selle rannikuala läänest itta. Paekallas on vaid Põhja-Eesti tasase paelava merepoolne järsk serv. Tema jalale jääb vahelduva laiusega madal rannariba, mis kitsamais kohis kaob pea täiesti, laiemais aga paisub mere poole sirutuvaiks neemedeks, mille vahele jäävad sügavad lahed saarte ja saarekestega. Paekaldast sisemaa poole levib aga kõrge tasane paelava, mille pind kaldub ühes paekihtidega kergelt lõunasse. Paelava kõrgemal pervel levivad põllumaad külade ja taludega asenduvad lõuna pool vähehaaval metsade, niitude ja soodega, mis levides pea katkestamatu vöötmena läänest itta moodustavad rannikuala maastikulise lõunapiiri vastu Põhja-Eesti siseosi. Rannikuala on kõige kitsam otstes, nii läänes kui idas, kus ta laius ei ületa 6 km, kuna keskosas see tõuseb kohati 12—15 km-ni. Suure pikkuse tõttu lääne — ida-suunas (ümmarguselt 250 km) võime kogu ala jagada kolme järku, mis on mõnevõrra erinevad ka oma maastikuliselt ilmelt. Need on pealkirjas mainitud Tallinnamaa, Lahemaa ja Lavamaa.

Teiselt poolt liigestub rannikumaastik ka ristisuunas kolme erinevasse vöötmesse. Need on: 1) rannamadalik neemede, lahtede ja saartega, 2) paekallas ja 3) kõrge ja tasane paelava. Algamegi oma lähemat kirjeldust nende vöötmete järjekorras.

Rannamadalik on õieti üle merepinna tõusev osa Soome lahe põhjast. Soome laht on üldiselt madalavõitu meri, mille keskel sügavused püsivad enamasti 50—80 m piirides. Ainult paaris väiksema ulatusega kohas (Prangli saarest kirdes ja Pärispea neeme kohal keset Soome lahte) ulatuvad sügavused veidi üle 100 m. Soome lahe põhjareljeefis, samuti nagu lõunapoolsel rannamadalikul ning isegi üleval paelaval võib märgata selget viirulisust põhjaloode—lõunakagu- või loode—kagu-suunas. Selles suunas ulatub risti üle Soome lahe lamedaid künniseid, mis moodustavad veealuseid madalikke või kerkivad koguni rööbiti üle merepinna piklikkude saartena, nagu Naissaar, Prangli, Aksi, Rammu saar, Malusi saared, Mohni ja Uhtja saared. Enamasti on ühes ahelikus olevad saared seotud veel veealuste künnistega. Rannamadalikul avaldub see viirulisus randjoone jooksus, kus mere poole sirutuvad pikad neemed ja nende vahele jäävad piklikud või ümmarikud lahed. Seejuures on saared ja neemed sageli sama veealuse künnise liikmeiks, nagu Naissaar ja Kopli neem, Aigna ja Viimsi, Pakri ja Ihasalu.

See merepõhja ja rannikumaa viirulisus on ilmsesti jää-aegse mannerjää kulutava ja kuhjava tegevuse tagajärjeks ja näitab mannerjää liikumise

Tallinna Toompea ja Patkulli kraav.

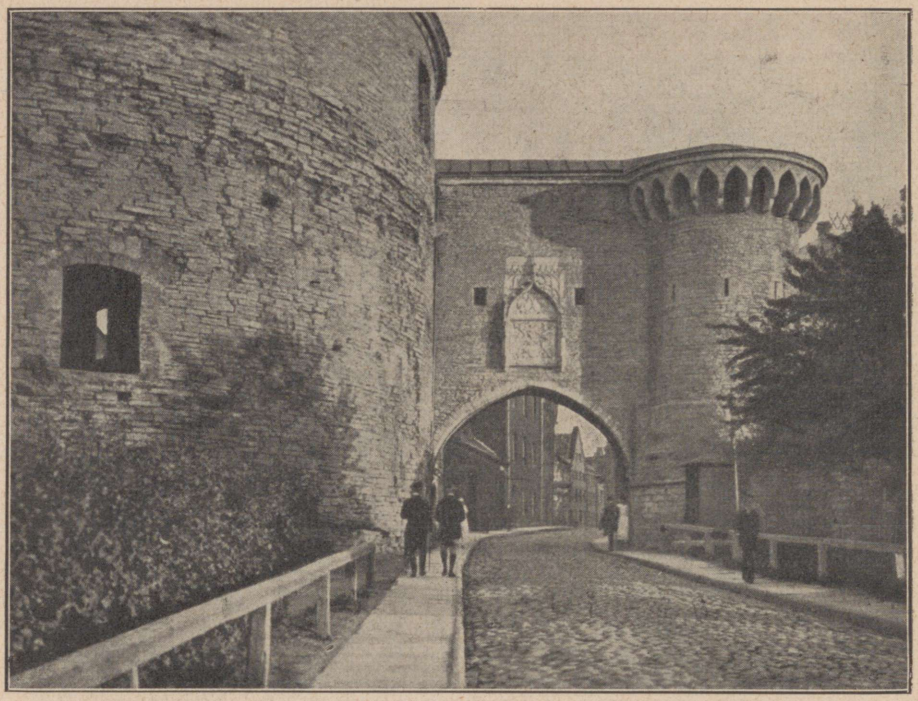

Tallinna Rannavärav. Vasemal „Paksu Margareeta" torn.

suunda. Levides Soome kaljuselt aluspõhjalt vähehaaval lõunasse ja kakku, täitis mannerjää peagi kogu Soome lahe ja liikus üle selle, kulutades merepõhja liikumise suunas lamedaid vagumusi ning kuhjates osalt rusu samasuunalisiks lamedaiks künniseiks. Mannerjää ärasulamisel ja kadumisel jäi Soome lahe nõgu vee alla, mis on nüüd tõmbunud vähehaaval oma praegustesse piiridesse, paljandades lõunas praeguse rannamadaliku riba. Veealused künnised kujundasid neemi, kuna nendevahelisisse lohkudesse jäid lahed.

Põhja-Eesti ranniku lääneserval näeme kõige pealt kaht Pakri saart ja Pakri neeme. Nii saared kui neem on pikliku kujuga ja sirutuvad loode — kagu-suunas, nagu muudki Põhja-Eesti ranniku neemed ja saared. Nad ei kuulu aga siiski rannamadaliku moodustiste hulka, vaid kujutavad endast paelava osi, milles tuleb küll nähtavale sama loode — kagu-suunaline viirulisus. Paekallas langeb Pakri saarte ja neemede otstel järsult merre, moodustades laineist vahetpidamatult uuristatud seinameid. Alles Pakri neeme kirde- ja idaserval hakkab tulema nähtavale vähehaaval laiemaks paisuv rannamadalik. Viimane omab suuremat laiust alles Lahepere lahe päras, kus ta moodustab laia, liivase, kuiva männimetsaga kaetud tasandiku. Merest mõned kilomeetrid lõunas asetseb siin keset metsa ilus Klooga järv, kuna mereäärse metsa varju on kujunenud Klooga suvituskoht. Samalaadiline metsane rannariba

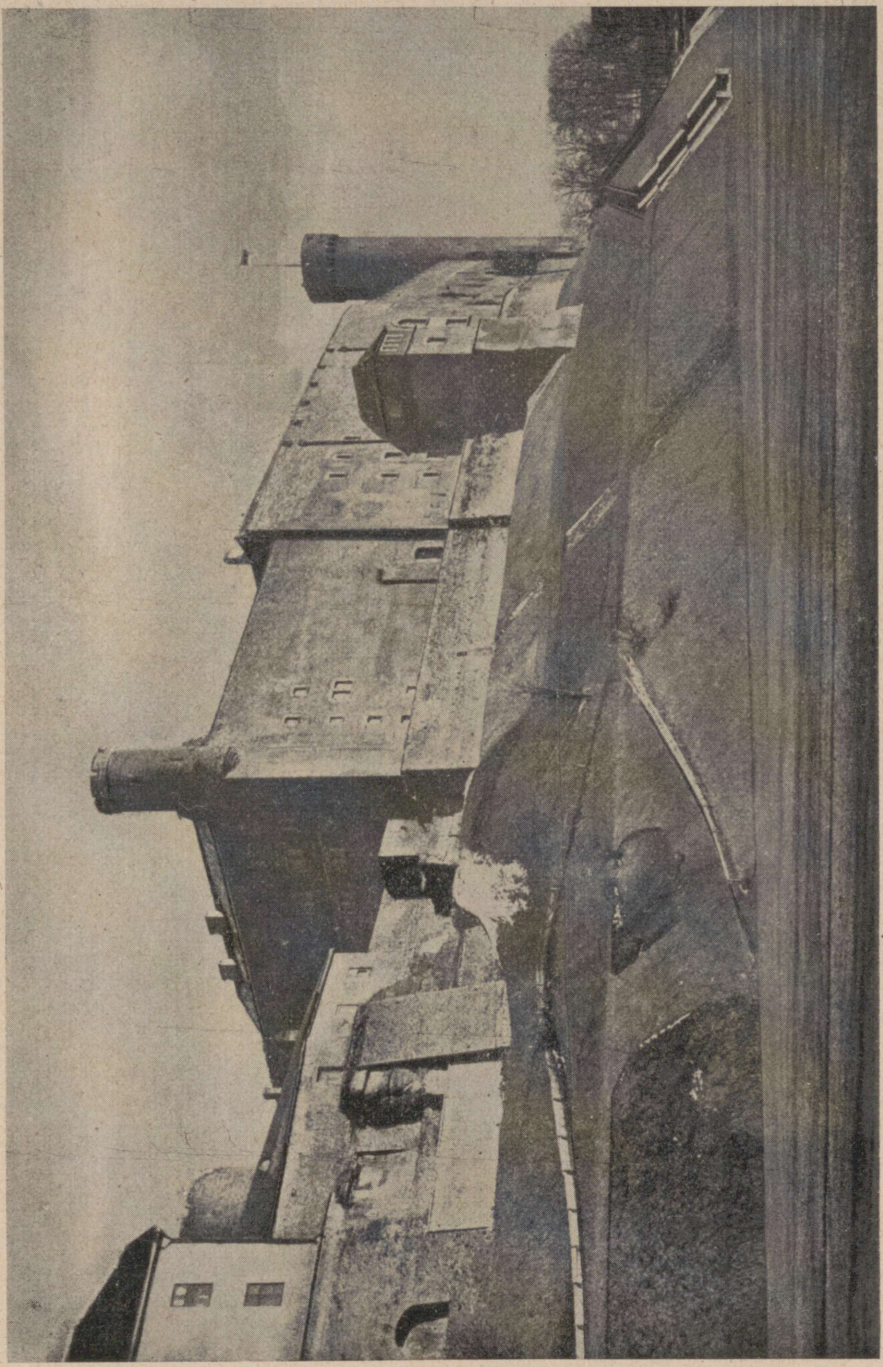

Tallinna Toompea loss lääne poolt.

Tallinna raekoda.

piirab ka Lahepere lahe idakallast ja ulatub ümber Laulasmaa ja Lohusalu otsa Keila-Joani. Siin suubub merre ülevalt paelavalt ilusa joana alla langev Keila jõgi. Mõlemal pool jõesuuet on ilusad liivased rannad, mida kasutatakse supelrandadena. Alles mõned kilomeetrid ida poole, Türisalu kohal, aheneb rannamadalik äkki kitsaks mereäärseks ribaks, millelt kerkib taeva poole

Tallinna Oleviste kirik ja Lai tänav.

kõrge paljandatud Türisalu kallas. Viimast jätkub vaid paar kilomeetrit, siis käändub paekallas järsult kakku ja rususel rannal vaevaliselt edasi sammunud rändajale avaneb lai, tasase põhjaga orund, milles lookleb madalate liivaste kallaste vahel Vääna jõgi. Jõest kirdes käib rannamadalik vahelduva laiusega

ribana ümber Suurupi neeme, olles enamasti metsaga kaetud. Neeme kirdeserval, Rannamõisale lähenedes, hakkab ta jälle nobedasti kahanema ja peagi kerkib Rannamõisa ja Tiskre kohal pea otse merest kõrge paekalda sein. Paekallas jätkab siit oma suunda kakku ja siis itta ning kirdesse, jättes oma jalale laia poolsõõrja rannamadaliku, millel asetseb Tallinna oma lähema ümbrusega. Siin tuleb esmakordselt selgemalt nähtavale rannamadaliku loode—kagu-suunaline viirulisus, millest oli ülemal kõnet, ja mis seni oli avaldunud vaid paelava neemikute suunas (Pakri, Suurupi). Tallinna madaliku läänеserval näeme laia vagumust, millesse tungib mere poolt Kakumäe laht ja milles asetseb maa pool Harku järv. Järve pind on vaid veidi merepinnast kõrgemal, olles ühendatud merega Tiskre oja kaudu. Järvest ja ojast kirdes kumerdub maapind pikaks lamedaks künniseks, mis sirutub mere poole Kakumäe neemena. Neeme kirdeserv vastu Kopli lahte on laineist järsult ära uuristatud, moodustades paekaldataolise astangu. Kakumäe neeme kagupoolseks jätkuks on lüheldane seljak Tallinna—Paldiski maanteest lõuna pool — nn. Veskimägi —, mis on tallinlaste armastatud pühapäevaste väljasõitude kohaks. Sellest kirdes ulatub Kopli lahest kagu poole jällegi lai vagumus, mille põhja mööda lookleb väike Mustjõe oja, laskudes Kopli lahte. Järgmise kõrgema vöötme moodustab Kopli neem ja nagu selle jätkuna otse Tallinna südames kerkiv Toompea. Viimane kuulub juba paelava hulka, moodustades sellest kulumisel osaliselt eraldunud saaretaolise osa. Toompea piirdub pea ümberringi järsu paekaldaga, ainult lõunas ühendab teda muu paelavaga lamedam kaelataoline künnis, nn. Tõnismägi. Suurem osa linnast jääb Toompeast idas olevasse lohku ümber Tallinna lahe lõunaosa. Suure kaare lõunasse teinud paekallas hakkab siin uuesti merele lähenema ja jõuabki nn. Suhkrumäe kohal mere äärde välja, moodustades siin kõrge astangulise nuki. Alumise astangu jalale, otse mere äärde on nüüd ehitatud uus maantee Tallinnast Piritale, mis on suuresti muutnud selle koha esialgset looduslikku ilmet. Suhkrumäe nukiga lõpeb Tallinna madalik ja rannamadalik paisub sellest idas uuesti laiaks, moodustades suure Viimsi neeme. Selle keskosas kerkib samalaadiline lavajas paekõrgendik nagu Tallinna Toompea, palistatud eriti läänes ja põhjas järsust paekaldast. Kõrgendiku põhjapoolset nukki kutsutakse Tornimäeks seal varemini seisnud ja praegu jälle uuesti ülesehitatud tuletorni järgi. Kõrgendiku jalal levib madal ja tasane rannamaa, pea üleni metsa all, läbitud randjoonega rööbiti jooksvaist madalaist liiva- ja kruusavallidest. Nende vahele jääb kohati väikesi merest eraldunud rannajärvekesi. Viimsi neem lõpeb põhjas pika kitsa Rohuneemega, mille taga, teispool kitsavõitu väina, asetseb metsane Äigna saar. Ühes Viimsi neemega varjab ta Tallinna lahte idast, kaitsedes seda pahade ida- ja kirdetuulte eest. Ka läänest on Tallinna laht võrdlemisi hästi varjatud, kuna Kopli neeme jätkuna kerkib veidi kaugemal meres suur Naissaar. Tallinna laht moodustab seega õige hästi varjatud

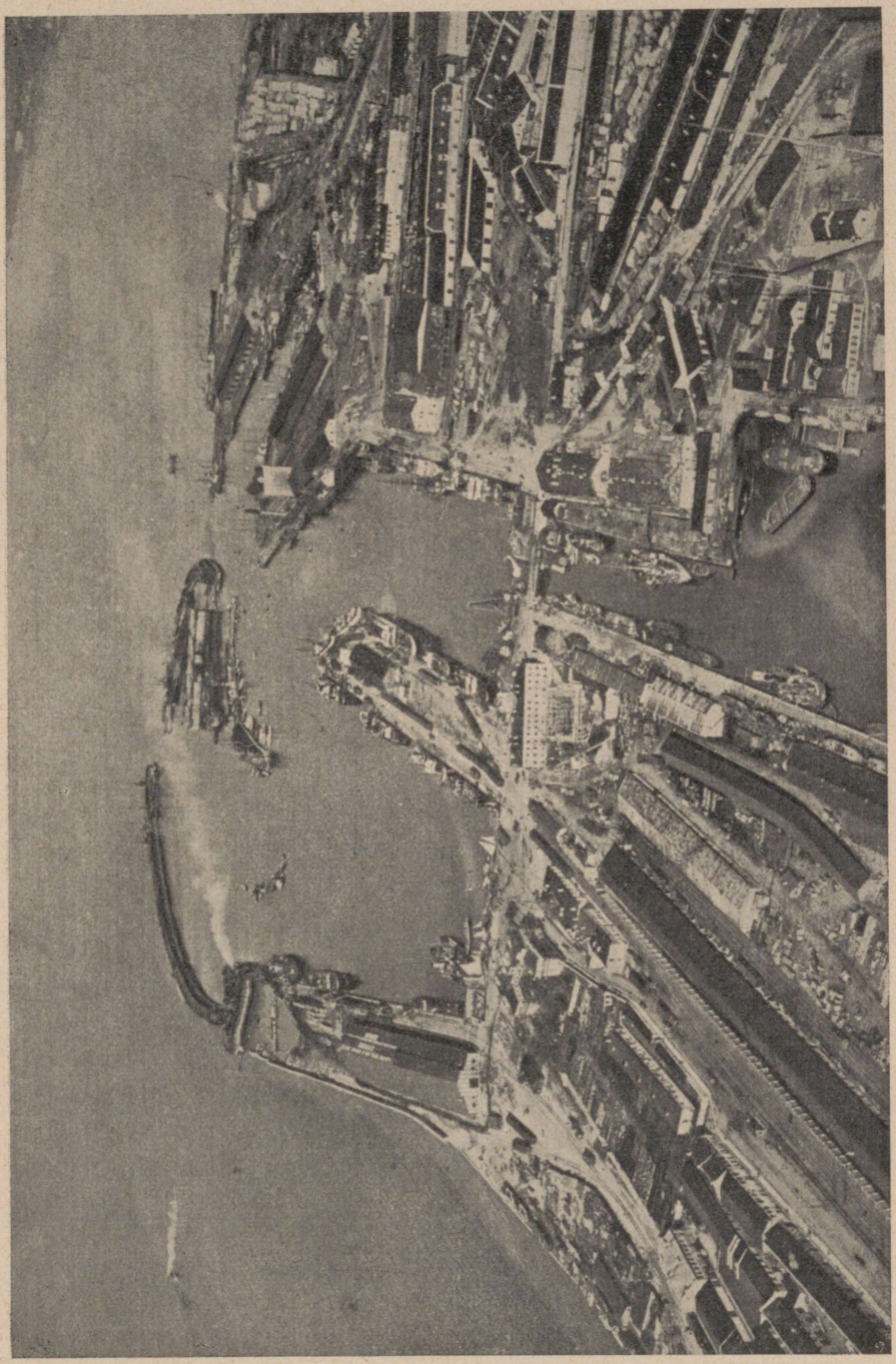

Tallinna sadama üldvaade.

laevade ankrupaiga, mis on olnud kahtlemata üheks oluliseks kaaspõhjuseks linna tekkimisele ja arengule. Linna esimene tuum on kujunenud Toompeale, mis kerkib soodsas kaitseasendis keset ümbritsevat madalikku. Siin seisis vist vana eestlaste maalinn, mille vallutasid taanlased, ehitades asemele oma kindluse. Hiljemini on sama soodsat asukohta kasutanud ka järgnenud vallutajad — sakslased, rootslased ja venelased. Ja ka iseseisva Eesti valitsuse keskus asetseb Toompeal, mille märgiks lehvib kõrges Pika Hermanni tornis iseseisvuse alguspäevist peale eesti lipp.

Toompea lossi ümber kujunes peagi väike kindlustatud asula, kust viisid väravaist suletud käigud alla madalikule. Nende kohal, Toompea idaserval, hakkas vähehaaval suuremaks paisuv linn Toompealt alla valguma, kujundades keskaja lõpuks kindlate müüridega ümbritsetud ja tihedalt ehistatud linna, praeguse Vana-Tallinna. Linnamüür käis Toompea põhjapoolsest otsast, praeguse Nunnevärava kohalt kaares itta ja lõunasse ning liitus Harju värava kohal jälle Toompea lõunaotsaga. Läänest kaitses linna Toompea ise oma järsu läänepoolse paekaldaga. Vana linnamüür oma tornide ja väravatega on suuremalt jaolt praeguseni hästi säilinud, eriti põhjaosas. Peale juba mainitud Nunne- ja Harjuvärava oli linnamüüris veel kaks suuremat väljapääsu — Rannavärav ja Viruvärav. Väravate kaudu viisid linnast välja peamised maanteed linna lähemasse ja kaugemasse ümbrusse — Rannavärav randa ja sadamasse, Viruvärav Virumaale ja Narva (praegune Narva maantee), Harjuvärav Harju- ja Pärnumaale (praegu Pärnu ja Raudalu maantee) ning Nunnevärav Läänemaale. Siit välja suundunud maantee algosa on nüüd jäänud nähtavasti raudtee ehitistiku alla ja selle aset täidab veidi lõuna poolt käiv Paldiski maantee. Peagi jäi müüride vahel olev ala paisuvale linnale kitsaks ja linnast välja viivate maanteede äärde kujunesid agulid kehvema ja ajutisema rahva jaoks, nn. „Väravatagune". Vastandina päris linna kiviehitistikule olid need agulid ehitatud enamasti puust, sattusid seetõttu sageli tule ohvriks ja muutsid uuesti ülesehitamisel tublisti oma ilmet. Kõige vanemate agulite hulka kuulub nn. Juhkental linna kaguserval, Tartu ja Pärnu maantee vahel, kust kaudu käib Ülemiste järve väljavool ojakeste ja allikate näol. Nagu teada, kasutati Ülemiste järve juba õige varakult Tallinna veega varustamiseks. Endised agulite nimetused on säilinud praeguseni linna ääreosade nimetustena, nagu Kalamaja, Pelgulinn, Kassisaba, Sibulaküla, Juhkental, Sikupill jt. Osa neist nimetusist võivad olla kaunis vanad, osa on aga tekkinud alles viimastel aastakümneil, sedamööda kuidas levis ja tihenes linna äärepoolne ehitistik. Kõige paremad eeldused linna kasvamisele on olnud lõunas ja edelas, piki Pärnu maanteed, kus paekallas pole järsu kõrge astanguga takistuseks. Linna kasvu läänesuunas takistas aga raudtee ja jaam oma laiade maaalade ja ehitistega, kuigi siinpool oli rohkesti vaba ruumi. Raudtee taha

Narva jõgi ja Jaanilinna kindlus.

kujunenud Pelgulinn oli kaua aegu muust linnast nagu ära lõigatud, ‹ ades alles kõige viimasel ajal parema ühenduse muu linnaga.

Kopli poolsaarele tekkis uus linnaosa just enne maailmasõda, kui sinna asutati mitu suurt laevatehast, mis tõmbasid kokku suure tööliskonna väljastpoolt Tallinnat. Sõja ajal ja sellele järgnenud aastail oli ehitustegevus ja linna kasvamine ajutiselt soigus, kuid võttis peagi uuesti hoogu, suundudes eeskätt lõunasse ja läände. Linna edelapoolse külje alla, siit välja suunduva Tallinna — Haapsalu raudtee äärde, kujunes omaette linnaline asula — Nõmme, mis on küll administratiivselt iseseisev linn, kuid on nüüd pea täiesti Tallinnaga ühte kasvanud ja moodustab nagu selle eeslinna. Ka mitmed muud, seni tühjade niitude ja karjamaadena seisnud maa-alad läänes ja edelas on nobedasti kattunud ehitistega. Seejuures ei näita elanikkude arv kaugeltki nii suurt kasvu kui linna ehistatud pindala. Selle põhjuseks on asjaolu, et ajajärgul, mil linna kasv seisis, täitus linn sedavõrt liigselt elanikkudega, et sama rahvastik ilma suurema juurdekasvuta sirutab end nüüd alles lisanduvas majastikus mugavamalt ja normaalsemalt laiali.

Tallinna on Põhja-Eesti ja üldse kogu maa suurim linnaline keskus, mis asetseb paekalda pervel ja selle-eelsel rannamadalikul. Linna maa-ala lääneserval suubub kagust Tallinna lahte Pirita jõgi, laskudes Iru kohal paekaldalt alla ilusa järsuveerulise oru kaudu. Jõesuudmesse on kujunenud kena liivane rand — Pirita rand —, mis on tallinlaste suviseks supelrannaks. Seda kasutatakse ka õige ohtrasti ja suvel, eriti pühapäevadel, keeb siin kirev rannaelu. Piki maalilist jõeorgu reastuvad suvilad keset metsa ja puiestikke.

Suhkrumägi oli läänest tulles viimane koht, kus paekallas lähenes pea otse merele ja rannamadalik ahenes selle jalal kitsaks ribaks. Siit ida poole taganeb paekallas enam kui 100 kilomeetri ulatusel merest kaugemale ja rannamadalik omab vastavalt suuremat laiust, moodustab pikki metsaseid neemi. Viimsi neemele järgneb tõmp Ülgase neem, siis pika kaelana väljasirutuv Ihasalu neem, edasi lühike, kuid terav Kaberneem ja siis ranniku neli suurimat ja silmapaistvamat neeme — Juminda, Pärispea, Käsmu ja Lobineem. Pärispea neeme otsast sirutuv kitsas kivine säär, nn. Purekkari ots on ühtlasi Eesti mandrilise ala põhjapoolseimaks tipuks. Neemedevahelisisse lahtedesse suubub suuremaid ja väiksemaid jõgesid, mis tulevad ülevalt paelavalt ja laskuvad paekaldast alla sügavate järsuveeruliste orgude kaudu. Jõgedest on tähtsamaid Jägala, Valgejõgi, Loobu, Võsu, Selja ja Sämi ehk Kunda jõgi. Neist moodustavad Jägala, Valgejõgi ja Loobu jõgi paekalda kohal järske jugasid, teised jõed on aga jõudnud uuristada oma sängi ühtlasemaks ning omavad paekalda kohal vaid suuremat langu ja kärestikulist jooksu. Jõgede suudmeisse on kujunenud enamasti ilusad liivased rannad, mille kohale on moodustunud suuremad või väiksemad suvitus- ja supelkohad, nagu Tsitre, Loksa, Võsu, Vainupea, Selja jt.

Paekallas läheneb uuesti merele alles Kalvi kohal, Aseri lähedal, kus rannamadalik aheneb taas kitsaks, rusuga ülepuistatud ribaks. Sellisena jätkub rannik vähese vaheldusega Merekülani. Mereküla ja Narva vahemikus paisub senine kitsas rannariba uuesti laiaks metsaseks madalikuks, mis jätkub üha laienedes üle Narva jõe ja Eesti idapiiri Ingerisse. Narva jõgi on Põhja-Eesti ranniku jõgede seas esimene oma suuruse ja veerohkuse poolest. Narva jõe suudmesse on kujunenud ka kogu ranniku ulatuslikum ja suurepäraseim supelrand — Narva-Jõesuu.

Oleme eelnevas jälginud Põhja-Eesti rannikumaastikke mere poolt palistavat rannamadalikku tema vahelduvas ulatuses läänest itta. Kogu aeg kerkib rannamadaliku taga p a e k a l l a s, kord järsu ja kõrgema, kord madalama ja lamedama astanguna. Ühtlasi omab paekallas looklevat ja sopilist jooksu, tungides kord esile pikemate või lühemate neemikutena ning taandudes teisal lahtedena lõunasse. Et paekallast moodustavad aluspõhja lademed kalduvad kergelt lõunasse, siis on paelava perv ja seda piirav paekallas kõige kõrgem põhja ja loode poole sirutuvate neemikute otstel, kuna lõunasse taanduvate lahtede kohal on ta hoopis madalam ja lamedam või kaob sootuks. Seetõttu esineb kõrgem ja silmapaistvam järsk paekallas järguti just nende neemikute kohal. Kus neemik ulatub otse mereni, seal uuristab ta jalga lainetus ja sööb jalas avanevaid savi- ja liivakivi kihte. Paekalda ülaosas avanevad paekihid jäävad nii vähehaaval räästataoliselt üle rippuma ja langevad viimati suure müra ja robinaga alla, puistates kitsa rannariba üle paerahnude ja jämeda rusuga. Merest eemal olev paekallas aga on jäänud juba rahule, ta jalal olev vana rusukalle on kattunud metsa ja võsaga ning ka kõrgemal olev järsk paesein laguneb vähehaaval lamedamaks ja rohustub.

Läänest ida poole liikudes näeme kõrget järsku paekallast kas ühel või teisel eespool-kirjeldatud kujul järgmiste neemikute põhja- ja loodeotstel: Pakri saared, Pakri neem, Laulasmaa, Türisalu, Suurupi — Rannamõisa — Tiskre, Tallinna Toompea ja Lasnamäe, Viimsi Tornimäe, Ülgase, Valkla (nn. Tallukmäe), Mäepea, Tillivere, Tsitre, Kolga mõisa, Kolga küla, Ilumäe, Sagadi ja Vihula, Karula ja Kandle, Selja, Malla. Kalvilt algab pidevam paekalda järk, mis jätkub sirgjooneliselt väiksemate vahemikkudega pea Narvani. Vahemikke kujundavad paekallast lõhestavad suuremad orud, mille kohal on paekallas pikemal või lühemal ulatusel ära kulunud ja langeb sageli kaheks või enam madalamaks astanguks. Seda näeme Purtse, Pühajõe, Voka ja Sõtke jõe suudmes. Jõgede vahelisel alal on selgekujulised kõrged paekalda järgud: Kalvilt üle Aseri Purtseni, Sakalt üle Ontika ja Valaste Toilani, Orult Vokani, Konjust Päiteni ja viimati väiksemaist sälkorgudest lõhestatud Sillamäelt üle Perjatsi ja Utria Merekülani. Siit Narva poole muutub paekallas vähehaaval üha lamedamaks nõlvaks. Narva jõgi on siit alla laskudes uuristanud endale kitsa järsuveerulise oru, mille päras moodustab võimsa

joa. Joa praeguse koha ja paekalda joone vahel olev mõne kilomeetri pikkune org näitab joa aeglase taganemise teed. Siin selle oru järsel veerudel kerkib vana kuulus Narva linn oma uhkete kindlustornide ja suurte kudumistehastega. Kuigi viimased mängivad linna praeguses elus kõige olulisemat osa, ei ole nad siiski olnud linna esialgseks tekitajaks. Narva joa veejõudu hakati tarvitama tööndusliku otstarbel suuremal määral alles võrdlemisi hilja — XIX sajandi alguses. Narva seisis aga juba mitmeid sajandeid enne seda joast veidi põhja pool, otse paekalda pervel, tähtsa kaubandus- ja liiklemislinnana. Narva kaudu käib nimelt ainus looduslikult mugavam liiklemistee Eestist Ingerisse ja Loode-Venemaale piki paekalda kõrgemat perve, kuna sellest põhja pool levib madal ja liiklemiseks ebasoodus rannamaa ning lõunas Alutaguse ulatuslikud sood ja metsad Peipsini. Seda kohast joont piki paekalda perve kasutab praegugi Tallinna — Narva maantee ning siit kaudu käisid ka pikkade ajajärkude jooksul raudtee ehitamiseni kaubavoorid Eestist Loode-Venemaale ja vastupidi. Narva kohal pääses kõige hõlpsamini üle Narva jõe ja ühtlasi oli see koht strateegiliselt tähtsaks kaitsepunktiks. Nii kerkiski jõe läänekaldale ordu ja hiljemini Rootsi Hermanni kindlus oma saleda nelitahkse torniga ja idakaldale venelaste Jaanilinn pika müüri ja tömpide ümmarikkude tornidega. Hermanni kindluse jalale, jõeoru kõrgele pervele kujunes linn, ümbritsetud maa poolt müüridest, vallidest ja kraavidest. Sellest väljapoole, eeskätt piki jõge nii põhja kui lõuna poole, samuti Tallinnasse viiva maantee äärde kasvasid agulid. Joa veejõu kasutusele võtmine tekitas uue tööndusliku linnaosa vanalinnast lõunas, mis seisab täitsa teiseilmelise uueaegsema moodustisena vana auväärse Narva kõrval. Narva kohal puutusid varemini kokku Tallinna ja Peterburi kubermangu piirid ja see oli ühtlasi nagu eesti ja vene rahvastiku ning lääne ja ida mõju kokkupuute sümboliks. Seepärast on Narva üks vastuolurikkamaid linnu Eestis, kus näeme ühelt poolt rootsiaegse ilmega stiilikat vanalinna ning selle kõrval näotuid venepäraseid alevikke lõunas ja üle jõe. Omal ajal näis vene mõju ja vene laad Narvas võimust võtvat, nüüd on ta vähehaaval jälle kadumas. Kuid ühes sellega kaotas Narva palju ka oma tähendusest tööndus-linnana, sest tehased kaotasid oma peamise turu ja pidid vähendama tegevust. Narva elanikkude arv on ka viimasel ajal pidevalt langenud.

Kuigi Põhja-Eesti rannikumaastikkude piirides asetseb Eesti pealinn Tallinna ja tähtis tööndusliik keskus Narva, ei kuulu see ala siiski kaugeltki jõukamate ja tihedamalt asustatute hulka. Paremaiks põllumaa aladeks on paelava neemikud, kuhu olid ka eeskätt koondunud mõisad ja külad. Paekalda eelne rannamadalik, samuti neemikute vahelised lahed ja rannikuala lõunast palistav madalam nõgus vööde on aga enamasti niiskete puisniitude, soode ja metsade all ja seetõttu harvalt asustatud. Erandiks on vaid neemeline järk ranniku keskosas, kus piki randa levib kaunis tihedalt suuremaid ja väiksemaid kalurikülasid Viimsist peale Aserini. Kalastuse kõrval õitseb

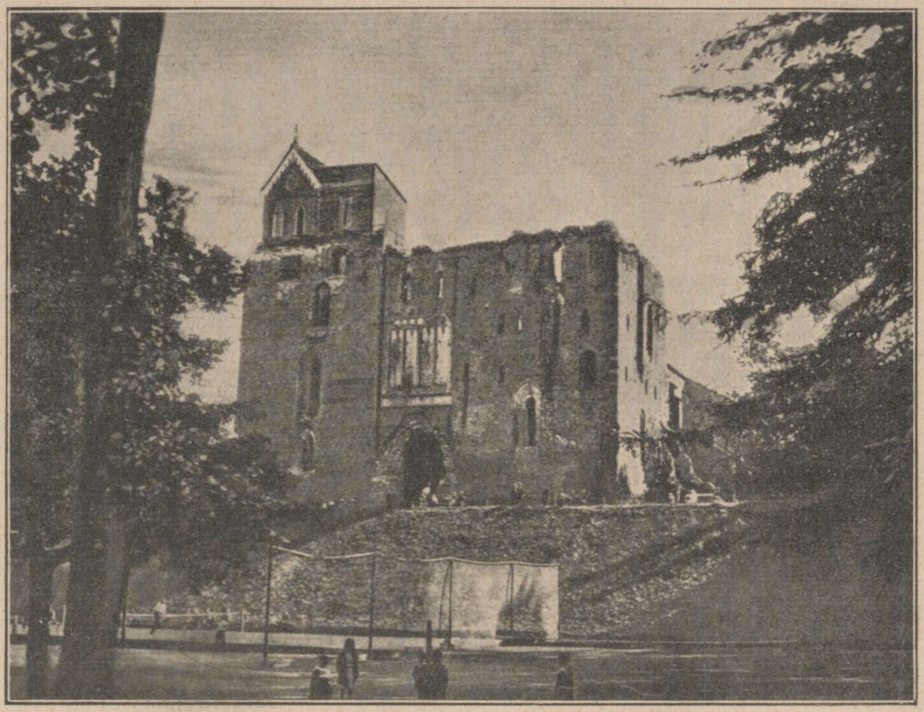

Tartu Toome peakiriku varemed.

siin ka väiksemate purjealuste ehitus ja merisõit, peamiselt puudevedu rannikumetsadest Tallinnasse.

Eesti iseseisvuse ajal on kujunenud Põhja-Eesti rannikualale ka omaette tööndusplirkond, nimelt põlevkivikaevandused ja õlitehased Ida-Virumaal Vanamõisas, Sondas, Püssis, Kohtlas, Järvel, Kukrusel ja Türsamäel. Selle piirkonna peamine keskus asetseb Kohtla — Järve — Kukruse vahemikus, kus maastik kannab juba selgesti mäetööndusraiooni ilmet lahtiste ja maa-aluste kaevanduste, raudteede, tehaste, õlipaakide jm. seadistega.

KESK-EESTI.

Vooremaa.

Põhja-Eesti tuumalaks ja tähtsaimaks põllumajanduslikuks piirkonnaks olev Pandivere kõrgustik Ida-Järvamaa ja Lääne-Virumaa piirides jätkub kagus aheneva sopina Põhja-Tartumaale, kus ta kerkib Võrtsjärve ja Peipsi nõo vahel omaette voorestatud kõrgustikuna. See on Kesk-Eesti vooremaastikest tähtsaim ja selgejoonelisim — Vooremaa.

Voorteks nimetame hiiglaleivapätsi-kujulisi piklikke selgkõrgendikke mis koonduvad enamasti rohkemal arvul üksteisega rööbiti rühmadeks, nn.

voorestikeks. Ka Vooremaa koosneb säärastest voortest, mis asetsevad siin kõik pea täpsalt samas loode — kagu-suunas. Esimesed vooretaolised moodustised tulevad nähtavale Pandivere kõrgustiku kagunõlval Rake ümbruses, kus Pandivere kõrgustiku kõrgeim tipp Emumägi kuulub ka voorelaadiliste moodustiste hulka. Endla järve nõo Onga jõe ja Pedja jõe ülemjooksu kohale jääb tasasem vahemik, millest lõunas algab õieti päris Vooremaa. Seal, kus Pedja jõgi teeb oma keskjooksul järsu käänaku läände, et jätkata siis jooksu piki Tapa — Tartu raudteed lõunasse, kerkib jõest idas kogu Vooremaa suurim ja maastikuliselt mõjukaim voor, Laiuse mägi, mille lagi kerkib 144 m kõrgusele merepinnast ja enam kui 60 m üle ümbritseva soise madaliku. Mäe kirdenõlval asetseb Laiuse kirik ja rida külasid, Jõgeva — Mustvee maantee tõuseb mäe edelanõlvalt loogeldes üles. Laiuse mägi moodustab nagu Vooremaa peatelje, millest edela ja kirde poole jäävad mitmekordse ahelikuna väiksemad ja madalamad voored. Läänepoolseimad neist ulatuvad Kurista — Kassinurme — Visusi — Pupastvere — Kärkna — Tartu jooneni, millest edelas algab kaunis järsu üleminekuga Võrtsjärve metsane ja soine madalik ehk maastikuline Jõetaguse. Vooremaa idapoolne serv ei ole nii selgelt piiratud. Peipsiäärsele madalikule suubuvad jõeorud tungivad siin laiemate soppidena voorte vahele, moodustades kohati laiu tasapõhjalisi lohke järvedega, nagu Kaiu ja Saaremõisa kohal. Teisalt ulatuvad Peipsi poolt voorte alale kinkude rühmad, nagu Tooljase, Selgise ja Vedu mäed, kuhjudes kohati otse voorte laele. Ligikaudu võiks seada Vooremaa idapiiri Laius-Tähtvere — Torma — Reola — Vara — Luunja joonele. Emajõe ürgorg seab Vooremaale kaunis järsu piiri lõunas. Ürgoru ahenduse kohal asetsev Tartu linn jääb seega otse Vooremaa piirile, kus see läheb üle Põlvamaa orustatud lavamaastikuks. Emajõe org kuulub juba õieti viimase moodustiste hulka.

Vooremaa kõige tüüpilisemaks ja selgekujulisemaks tuumaks tuleb pidada Äksi — Saadjärve — Elistvere ümbrust, kus voortest tingitud viirulisust aitavad omalt poolt nagu rõhutada ja kaunistada voortevahelisis lohkudes asetsevad piklikud rööpjärved. Viis suuremat järve — Saadjärv, Soitsjärv, Elistvere, Raigastvere ja Kaiavere järv — moodustavad võluva rühma, millele võrdset tuleks kaugelt otsida. Paiguti langeb voore järsk nõlv otse järvekaldale, nagu Raigastvere järve ääres, enamasti aga ümbritsevad järvi laudtasased soised madalikud niitude või hõreda võsaga. Varemini on olnud kahtlemata järvi rohkem, kuid enamik on vähehaaval umbe kasvanud ja kadunud, kuna nende asemel levivad nüüd vaid soise põhjaga lohud. Järvi üksteisega ühendavad kraavid ja ojakesed käivad piki lohkude põhja rööbiti voortega, tehes vahete-vahel järske käänakuid ümber voorte otsa, et pääseda ühest moldlohust teise, madalamal asetsevasse. Et Vooremaa üldine kaldevus on lõunasse, siis valguvad ka kõik veed viimati Emajõkke, kogunedes enne kaheks suuremaks veesooneks — Ammejõeks ja Laeva ehk Mudajõeks.

Vooremaa viirulise ilme teeb veel selgemaks see, et põllud levivad vaid peamiselt voorte lael ja nõlvadel, kuna lohud ja madalikud on niitude, soode, võsa- ja metsamaade all. Metsa ei ole küll enam kuigi palju säilinud ja seda esineb laiemalt vaid Vooremaa äärealadel. Vooremaa keskus on lagedavõitu, siin toob vaheldust vaid pinnamood, künniste vaheldumine lohkude ja tasandikkudega. Ka teestik ja asulastik on kohandunud selle viirulise reljeefi järgi. Teed liiguvad piki voorte selgi või nõlvu, püüdes võimalikult kaua püsida samas suunas. Kui see hakkab viima liiga kaugele kõrvale, siis käändub tee äkki, nagu südametäiega voorelt alla lohku ja püüab pääseda sellest risti võimalikult nobedasti üle, et jätkata siis endises suunas jooksu teisel voorel. Isegi raudtee ei ole suutnud vabaneda sellest reljeefi juhtivast ja sundivast mõjust. Talud reastuvad enamasti piki voorte selgi või nõlvu rida-, ahel- või haguküladeks, kuna talude krundid käivad siiludena risti üle voorteturja. Võib-olla peitubki just selles põhjus, et eriti Kesk-Eesti vooremaastikes on erakordselt rohkesti „-vere" lõpulisi külanimesid. Lõpp „-vere" peaks tähendama keelemeeste seletuste järgi õieti „veere", seega küla asendit mingil veerel, vahest voorte „veerel" (s. o. nõlval) või voortevaheliste lohkude „veerel".

Ka Vooremaa lõunapiirile jääva Tartu asend ja Emajõe ürgoru suund linna kohal on tingitud veel Vooremaal valitsevast loode — kagu-suunalisest viirulisusest. Tartu kohal on orul märgatav ahendus, mis hõlbustab orust ülepääsu. See ongi vist olnud peamiseks mõõtuandvaks asjaoluks linna kujunemisel siia kohale. Eriti jõele lähedal ja ühtlasi järsk on oru edelaserv praeguse Toomemäe kohal, kus lisaks on suubunud peaorgu kaks sügavat sälkorgu (Vallikraavi ja Kroonuaia tänava kohal), lahutades veerust kantsitaolise neemiku. Seda on kasutatud kaitseseisukohana, siin kerkis kõige esmalt eestlaste Taara (või Taarapada) maalinn, siis venelaste Jurjevi kants ja hiljemini vaheldumisi saksa piiskopi, poolakate ja rootslaste lossid ja kindlused. Kaupmehist ja käsitöölisist asustatud linn kujunes kindlustatud koha jalale oruveeru ja Emajõe vahelisele kõrglammile, piiratud kolmest küljest müüridega. Vanast linnamüürist on säilinud praegu vaid vähesed riismed, mille järgi võib siiski jälgida endise müüri asendit. See on käinud Toomemäe kirdenukist alates praeguse Kroonuaia ja Laia tänava vahelt läbi botaanikaaia Lihaturu äärde, kust jätkus vist praeguse Kaubahoovi ja Barklai väljaku kaudu Toomemäe kagunukki kinni.

Linnast viis välja kolm peamist maanteed — Narva, Pihkvasse ja Riiga, mille äärde kujunesid linna müüride taha agulid. Need maanteed moodustavad praegugi Tartu tänavastiku peatelgi, mille kaudu linna ehitistik suundub kompaktsest keskusest välja harudena. Linna külje all olnud mõisade (Raadi, Ropka, Maarjamõisa, Tähtvere) maad tegid kaua takistusi linna vabale arengule ja alles viimasel aastakümnel on hakanud maanteedevahelised tühjad sektorid täituma uute linnaosadega (Tamme, Tähtvere, Ropka).

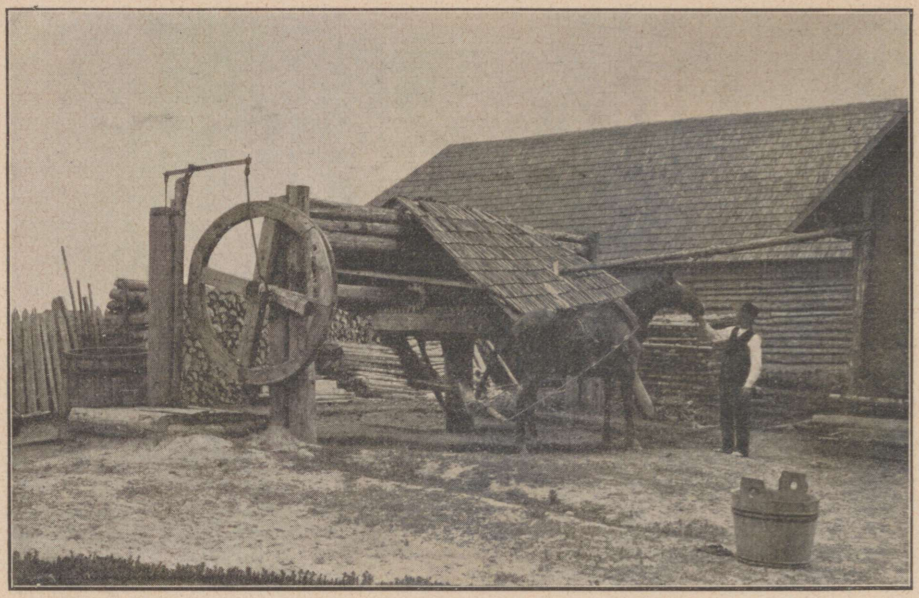

Hobusepump Lõuna-Tartumaal Akste külas.

Tartut tuntakse harilikult kui ülikooli- ja koolilinna, kuid tegelikult on Tartu eeskätt kaubanduse, tööndu se ja liiklemise keskus, kuigi ei saa eitada, et ka koolidel on Tartu elus suur tähendus. Tartu kohal ristlevad Põhja-Eestist Lõuna-Eestisse viivad peamised maanteed ja raudtee Peipsi — Võrtsjärve veeteega. Tartu suudab seetõttu edukalt varustada kaupadega õige laia tagamaad, eeskätt kogu Peipsi piirkonda ja Võru- ning Setumaad, kogudes teiselt poolt kokku ka selle tagamaa saadused. Tartusse valgub piki Emajõge kokku nii Võrtsjärve kui Peipsi metsarikkast ümbrusest puid ja palke, kus nad saetakse ja töötatakse ümber lähema ja kaugema ümbruse varustamiseks. Veetee ja raudtee liiklemise ühendust parandas tunduvalt sadamaraudtee ehitamine, mis võimaldab eeskätt metsamaterjali laadimist raudteele vahepealse kuluka veota.

Tartut on korduvalt hävitanud sõjad ning laastavad tulikahjud ja ta vanast ajaloolisest ilmest pole säilinud muud kui mõned ehitised, varemed ja tänavastiku jooned. Valdavam osa linnast on täiesti uueaegne, teatud määrani labane, ilma erilise stiili ja omapärata. Võluv on vaid linna mahe asend oru süles, uppudes rikkalikku rohelusse. Linn esineb vaatleja silmade ees täieliku idüllina eriti päikesepaistelisel kevadisel päeval, kui puiestikud on löönud just õitsele ja haljendama, majad pistavad puude haljendusest esile vaid katused ja valgendavad korstnad ning Toomemäe varjukate puude all valitseb sügav rahu.

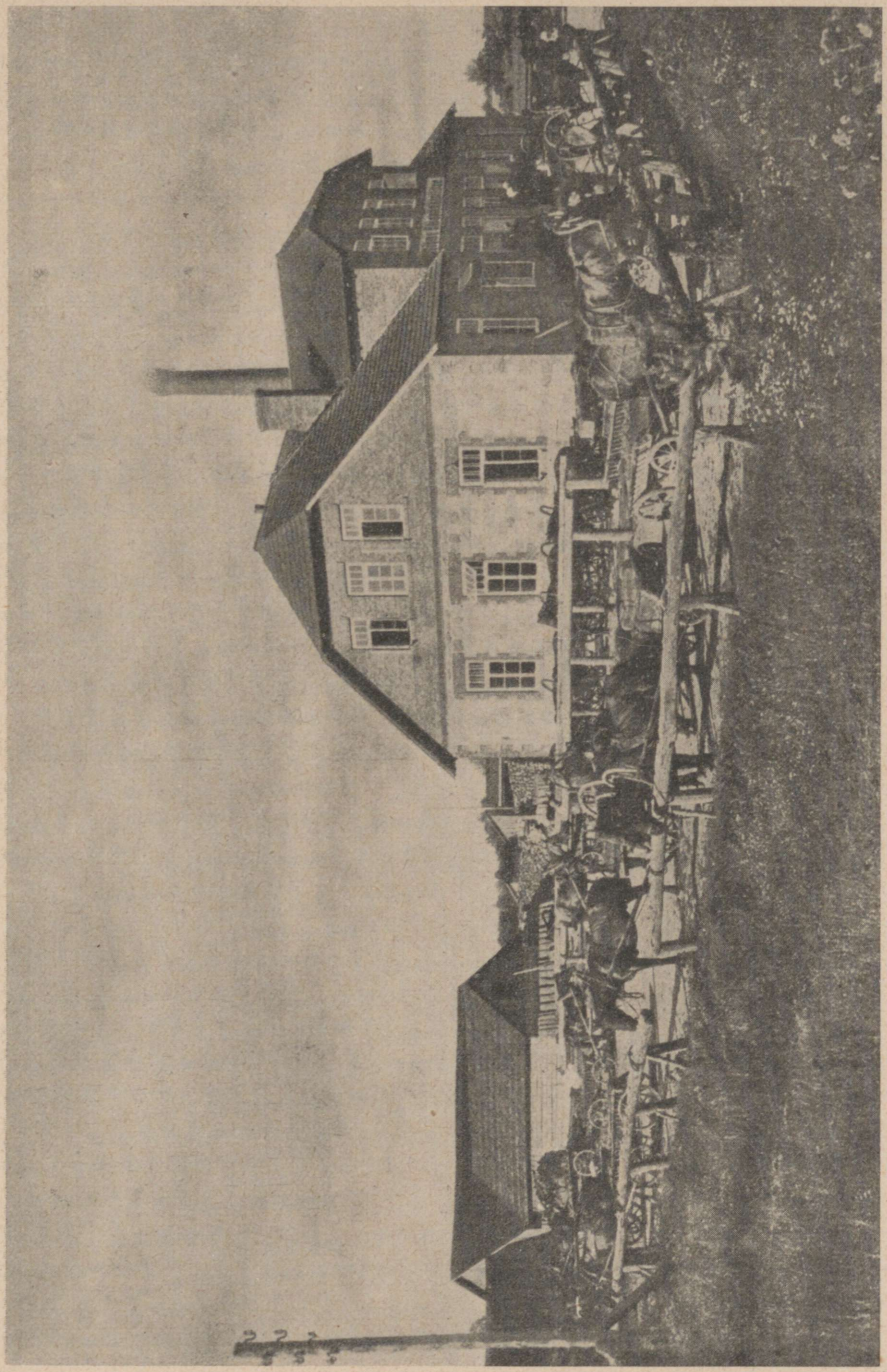

Võhma ühispiimatalitus Viljandimaal.

LÕUNA-EESTI.

Sakala.

Sakala on Lõuna-Eesti tuum ja süda, mitte niipalju asendilt kui majanduslikult ja kultuuriliselt ilmelt. Siin on kõige varajasemalt kujunenud eesti jõukas maatalu, mis on omal jõul ostnud end majanduslikult iseseisvaks ja vabaks mõisa orjusest. Siit on lähtunud ka tähtsaim osa eesti esimese põlve haritlaskonnast ja siin on uueaegne rahamajandus, põllutöö mehhaniseerimine ja keerukamad tootmisviisid edenenud kõige kaugemale ühes oma heade ja halbade külgedega.

Ka looduslikult moodustab Sakala erakordselt selgesti piiratud ühiku. Selle aluseks on devoni liivakivi kõrgustik Liivi lahe äärse Pärnu madaliku, Navesti orundi ja Võrtsjärve nõo vahel, mis kerkib vahest ligi 100 m kõrgusele merepinnast. Kõrgustik on kaetud mannerjääst maha jäetud moreenvaibaga, mis on keskel õhem, servadel paksem. Moreenkate esineb mõne meetri paksuse tasase või kergelt lainja põhimoreenvaibana, piklikkude rööbitiste voortena või kohati ka ebatasaste ja vahelduvate moreenkuplistikkudena. Lainjas põhimoreenkate ja kuplistikud esinevad rohkem kõrgustiku keskosas, kuna serva-alad on palistatud voortest. Seejuures käivad voorestikud pärjana mõlemal pool ümber kõrgustiku, muutes oma suunda ühes kõrgustiku äärjoonega. Väiksema ulatusega kuplistikke on Viljandist põhja pool ning Holstre, Karksi ja Hummuli ümbruses. Karksi ja Taagepera vahelises kuplistikus kerkiv Rutu mägi on kogu Sakala kõrgustiku kõrgeimaks kohaks (147 m üle merepinna). Viljandist põhja pool kerkib kõige kõrgemale Sürgavere mägi — 128 m üle merepinna.

Kõige suuremat vaheldust Sakala maastikku toovad aga sügavad orud, mis lõikavad risti-rästi läbi kogu kõrgustiku. Peamised orud läbivad kõrgustikku loode — kagu-suunas, nagu Karksi — Halliste, Õisu, Loodi — Raudna, Uusna ja kõrgustiku lõunaosas Helme. Viljandi alt käib sellele suunale risti idast läände ja edelasse Viljandi org, mis suubub linnast läänes Raudna — Loodi orgu. Viljandi kohal sirutub oru põhjal ilus pikk järv. Mujal levivad orgude põhjal enamasti niisked niidud harva võsaga. oruveerud on aga osalt metsatukkade, osalt põldude, perved aga pea üleni põldude all. Siit levivad lagedad põllud üle lainja moreenlava järgmise oruni, kus kordub sama maastikupilt. Kohati on orgude veerud õige lauged ja org ise lai ning ebamäärane, kohati kerkivad aga järsult, andes orule sügava haudmikoru ilme. Seesuguseis kohis on oruveerud rikkalikult lõhestatud nobedasti süvenevaist lühemaist sälkorgudest, mida on uuristanud allikad, osalt ka vihma- ja lumesulamisvesi. Allikaid esineb rohkesti ka peaoru veerudes, kus nad uuristanud paljandatud järsakuid või koguni koopaid. Neis kohis kannavad orud ja koopad „põrgute" või „põrguorgude" nime (Loodi, Helme jt.). „Põrgu" muljet suurendab veel koopais ja veerupaljandeis nähtavale tulev

punane liivakivi, mis ühes ümbritseva puudetihniku rohelusega loob üllatavaid värvikontraste. Need on Sakala maastiku omapärased ja meeliköitvamad kohad, mida ei tüdi üha ja jälle külastamast nii kohalik rahvas kui ka kaugemalt tulnud võõrad.

Sakala pealinnal Viljandil on palju ühiseid jooni Tartuga. Mõlemad asetsevad sügavate ürgorgude lammil, veerudel ja pervel, vaid selle vahega, et Viljandi on seni piirdunud vaid oru ühe poolmikuga ja et linna kohal ei voola suurem jõgi nagu Tartus, vaid lebab järv. Ka Viljandis on oma keskne kantsi- või lossimägi oru järsul veeruneemikul ja selle kõrval linn, mis piirdub küll peamiselt orupervega, laskudes osalt veeru mööda alla. Linn sai uut elu ja hoogu arengusse raudtee ehitamisega, mis puudutab linna läänеserva. Selles suunas on ka linn hiljemini peamiselt kasvanud, kuigi siin tuli ületada takistav lisaorg, mis suubub loodest Viljandi orgu. Viljandi raudtee ühendas Valga — Mõisaküla — Pärnu kitsarööpalise juurdeveoliini Tallinnaga ja avas seega Sakala jõukale põllumajanduslikule ringkonnale Tallinna turu. Kõige ebasoodsamasse asendisse jäi seejuures Sakala ida- ja kaguosa, mis jäi ühtviisi kaugele nii Viljandi — Mõisaküla kui Valga — Tartu raudteest. Selle ala keskus, Tõrva ja Helme, käändus siiski Valga poole ja Valga — Tõrva — Abja raudtee oli helmelaste ammuseks igatsuseks, mis nüüd näib lähenevat viimati täitumisele.

Sakala tüüpilisim osa on Viljandist lõunas, nn. Mulgimaa, kus selle kirjutise alul mainitud majanduslikud ja kultuurilised jooned, nn. „mulgi meel" avalduvad kõige teravamalt. Mulgimaa sisaldab viis kihelkonda — Tarvastu, Paistu, Halliste, Karksi ja Helme, mis kõik mahutuvad pea üleni maastikulise Sakala piiridesse. Siin on esindatud ka kõik kolm peamist maastikutüüpi — tasased või lainjad põllustatud moreenlavad, läbitud sügavaist orgudest, vahelduva reljeefiga kuplistikud ja korrapärase viirulise ilmega voorestikud.

IDA-EESTI.

Peipsimaa.

Eesti idapiir vastu Venemaad käib pikal ulatusel piki Peipsi ja Pihkva järve. Eesti on seetõttu ümbritsetud pea kolmest küljest veega, kas merega või suurte siseveekogudega. Piki Peipsi järve kujuneb nii maastikult kui rahvastikult omapärane rannikuvööde, mida nimetame P e i p s i m a a k s.

Peipsi asetseb laias nõos, mille lääneosa on Eestis, idaosa ulatub aga kaugele Venemaale. Järv võtab sellest nõost enda alla vaid sügavama keskuse, kuna loodes, põhjas ja kirdes moodustab nõopõhi ulatuslikke soisi ja metsaseid madalikke. Ka järve all olevas osas ei ole sügavused kuigi suured — ülimalt 13—14 m. Ainult Peipsit Pihkva järvega ühendavas kitsas kaelataolises Lämmijärves ulatuvad sügavused ligi 18 m-ni.

Peipsi nõo lai ja tasane põhja- ning loodeosa oma liivase ja savise pinna, vähese põllumaa, harva asustuse ja ulatuslikkude metsade, soode ja rabadega moodustab omaette maastikulise ühiku — Alutaguse. See on Ida-Eesti maastikulise vöötme põhjapoolseimaks järguks. Põhjas piirab teda paelava kõrgemale kerkiv ja tahedam serv järsu paekaldaga (Lavamaa), läänes seavad Alutagusele piiri Pandivere ja Vooremaa kõrgustikud. Viimane laieneb oma kaguosas tunduvalt ja läheneb Kodavere ja Kallaste kohal otse Peipsini. Siin on Peipsi nagu kergelt surutud kõrgemate kallaste vahel, sest ka Venemaa pool, Oudova ümbruses, ulatub järve äärde kõrgustik. See Vooremaa kõrgustiku laiend on moodustatud devoni aluspõhja kühmast, nagu selgub Kallaste kohal. Kõrgustiku pealispind ei ole siin siiski nii selgesti voorestatud kui kaugemal läänes, nii et on põhjust eraldada seda omaette rannikuvöötmeks, mis kuuluks Peipsimaa hulka. See pole aga mingi tüüpiline järk Peipsimaast, sest Kallastest ja Alatskivist veidi lõuna poole hakkab kõrgustiku nõlv järvest jälle eemale tõmbuma, jättes järve äärde üha laieneva madalikuriba, mis sarnaneb jälle Alutaguse tüüpiliste rannikualadega. Otse Peipsi rannal, kitsal luiteahelikul reastuvad suured kalurikülad peamiselt vene rahvastikuga. Pea katkestamata rea moodustavad Peipsi äärse Lahepera lahe ja Emajõe suudme vahel Kolkja, Sohvia, Kasepää ja Varnja küla. Need on kõik ühtlase ilmega venelaadilised tänavkülad, piki keskset tänavat tihedalt reastunud ühelaadiliste väikeste puuelamutega, mille taga levivad katkestamatu reana juurviljaaiad. Kalastus ja aiapidamine ongi nende külade rohkearvulise elanikkonna ainsaks ülalpidajaks. Külade taga algavad laialdased soised niidud ja võsamaad pea laudtasasel pinnal, kus asetseb vaid mõni üksik erakõu oma vähese põllulapiga. Niidu- ja võsavöötmele järgnevad läänes metsad, mis ulatuvad enamasti Vooremaa piirideni, katkestatud harvade külade ja üksikõuede põllumaist. Viimased on koondunud eeskätt Vooremaa kõrgustiku idanõlvale, kus see laskub järsuma või laugema astanguna Peipsi madaliku poole. Seda astangut mööda käib ka Kavastu — Alatskivi — Kodavere maantee, mis ristleb Koosa kohal Tartust tuleva maanteega.

Emajõe suudme ümbruses muutub Peipsiäärne madalik ääretuks tasaseks luhaks, millel looklevad aeglaselt Emajõe suudmeharud ja neisse põhjast ning lõunast laskuvad väiksemad lisajõed. Viimased on ühenduses järvedega, nagu Koosa, Kaali ja Leegu, mis lainetavad luha kõrge rohu vahel. Luht on pea üleni pehme ja vajuva pinnaga ja kõrge vee ajal jääb ta koguni laial ulatusel lausa vee alla. Seepärast piirdub siin asustus vaid üksikute kalurionnidega jõekaldal, ehitatud enamasti vaiadele ja laudparvedele. Emajõe suudmes on samalaadiline väike kaluriküla Praaga ning Koosa jõe suudmes Liivanina. Emajõe luht piirdub maa poolt selgekujulise astanguga, mis käib risti üle Emajõe oru Kavastu ja Kastre kohalt. Luht jätkub piki Ahja jõe alamjooksu sopina lõunasse, moodustades siin ulatuslikke Peravalla soid. Soost kerkib madalaid metsaseid saari, millel asetsevad üksikud erakõued.

Narva juga ja kudumistehased.

Kagu poole muutub maa veidi kõrgemaks, kattudes suurte Peravalla metsadega. Tasaselt maapinnalt hakkab siin kerkima lamedaid lääne—ida-suunalisi maakünniseid, millele on koondunud põllumaa ja külad. Riba kõrgemat lainja pinnaga maad käib piki Peipsi randa Parapalust Mehikoormani ja siia on reastunud külasid ja talusid kõige tihedamini. Mehikoorma on suur alevitaoline kalurikülа, mis asetseb otse Peipsi ja Pihkva järve vahelise kitsa kaela kohal ja kust peeti varemini elavat läbikäimist üle järve Venemaaga. Nüüd kulgeb keset järve Eesti-Vene piir ja Mehikoorma on oma endisest tagamaast ära lõigatud. Kagu poole muutuvad põllustatud kõrgendikud üha laiemaks, kuni Räpina ümbruses tüüpiline järveäärne Peipsimaa siirdub vähehaaval lavakõrgustikkude ja ürgorgude Põlvamaaks.

Peipsimaad iseloomustavad seega peamiselt soised, niidused või metsased madalikud piki järve randa, mis kannatavad alaliselt liigvee all ja ujutatakse koguni sageli laial ulatusel üle. Neid madalaid soid ja niite kasutatakse heinamaadena ja veerikkail aastail võib kogu saak minna kaotsi ning tekkida terav söödapuudus. Asja parandamiseks võeti ette suur ja kulukas Peipsi pinna alandamine 0,3 m võrra, mis oleks vabastanud sadu ruutkilomeetreid kasutuspinda liigvee nuhtluse alt ja hõlbustanud seega järveäärse elanikkonna olukorda. Kahjuks on pandud töö nüüd rahapuudusel seisma.

Põlluks kõlblikku maad on Peipsi ääres üldse napilt ja seepärast elatubki järveäärne rahvastik peamiselt kalapüügist, kasvatades lisaks rohkesti juurvilja. Suur osa Peipsimaa elanikkonnast on vanausulised venelased, kes on omal ajal siirdunud siia Venemaalt pakku usuliste tagakiusamiste eest. Eesti ja vene külad levivad järve rannikul vaheldumisi ilma kindla korrapärasuseta. Siiski võib märgata, et Voo ja Emajõe vahemikus, s. o. Räpina kihelkonna piirides, valitseb eesti asustus mõningate eesti-vene segaküladega (nagu Mehikoorma), kuna Emajõe suudmest põhja poole Kallaste alevini on peamiselt vene külad. Kodaverest peale Omedu suudmeni ulatub aga taas eestlaste asumisala Peipsini välja. Säärast jagunemist näib seletavat asjaolu, et eestlased on harva ainuüksi kalastajad, vaid teotsevad ikka suuremal või väiksemal määral põllutööga, valides seepärast järverannikust kõrgemad ja põllumaaks sobivamad järgud. Venelased on aga asunud puhtkalastajatena viljatuile luite- ja soorannikuile, mida eesti asustus polnud nähtavasti siis veel vallutanud.

Peipsimaa järveäärset asulastikku seob järve veeväli. Siin käiakse püügil ja siit kaudu toimub ka liiklemine omavahel ning naabruspiirkondadega. Järvest sisemaa poole viivaks veesooneks ja liiklemisteeks on Emajõgi ja liiklemise koonduskohaks sellel asetsev Tartu sadam. Siit käivad aurikud piki jõge alla Peipsile, jõest põhja ja lõuna poole ja Tartusse liiguvad piki Emajõge üles kohmakad Peipsi lodjad kõrgete puukoormate ja muu lastiga.

A. Tammekann.

LISA.

Arvustikulisi andmeid maailma maade ja rahvaste kohta.

Maailmajagu Riigi nimetus	Nime lühend	Pindala km²	Elanikke	Aasta	Suuremad linnad (Pealinnad)		Neis elanikke	Aasta
1. Euroopa		**5 361 460**	**375 382 250**					
Albaania	Al	27 538	1 005 902	1930	**London**	SB	8 202 818	1931
Andorra	An	452	6 025	„	**Berliin**	S	4 024 286	1925
Austria	A	83 838	6 534 481	1923	**Pariis**	Pr	2 871 429	1926
Belgia	B	30 444	8 129 824	1930	**Viin**	A	1 865 780	1923
Bulgaaria	Bu	103 146	5 478 741	1926	**Varssavi**	P	1 115 651	1931
Danzig	D	1 893	407 517	1929	Glasgow	SB	1 088 417	„
Eesti	E	47 549	1 117 397	1931	Hamburg	S	1 079 126	1925
Hispaania	Hi	503 075	21 817 179	1930	**Budapest**	U	1 004 699	1930
Holland	H	34 222	7 920 388	„	Birmingham	SB	1 002 413	1931
Iirimaa	Ii	68 895	2 971 992	1926	**Rooma**	I	999 964	„
Inglismaa — vt. Suurbritannia					Milaano	I	990 099	„
					Liverpool	SB	855 539	„
Island	Is	102 819	108 644	1930	**Praha**	Tš	848 801	1930
Itaalia	I	310 415	41 178 419	1931	**Madrid**	Hi	845 471	„
Jugoslaavia	J	248 665	13 930 918	„	Napoli	I	841 104	1931
Kreeka	K	130 199	6 204 684	1928	**Brüssel**	B	839 581	1930
Leedu	Le	55 659	2 367 042	1931	Barcelona	Hi	775 272	„
Liechtenstein	Li	157	10 213	1930	**Kopenhaagen**	T	771 168	„
Luksemburg	Lu	2 585	294 748	„	Manchester	SB	766 333	1931
Läti	L	65 792	1 900 045	„	**Amsterdam**	H	752 003	1930
Monako	M	1,5	24 927	1927	Köln	S	700 222	1925
Norra	N	323 795	2 809 564	1930	München	S	685 036	„
Poola	P	388 390	31 927 773	1931	Leipzig	S	684 728	„
Portugal	Po	92 713	6 032 991	1920	Marseille	Pr	652 196	1926
Prantsusmaa	Pr	550 986	41 943 935	1931	**Bukarest**	Ru	631 288	1930
Rootsi	R	448 439	6 141 571	1930	Essen	S	629 564	1925
Rumeenia	Ru	294 967	18 025 237	„	Dresden	S	625 016	„
Saksamaa	S	470 586	64 895 766	„	Genua	I	607 650	1931
San Marino	SM	61	13 387	1929	Lodz	P	605 617	„
Soome	So	388 217	3 634 047	1930	Breslau	S	599 770	1925
Suurbritannia (Inglismaa, Šotimaa, Wales, Põhja-Iirimaa, Man, Kanali saared, Gibraltar, Malta)	SB	242 928	46 452 438	1931	Torino	I	596 566	1931
					Lissabon	Po	587 334	1930
					Rotterdam	H	581 899	„
					Lyon	Pr	570 840	1926
					Konstantinoopol	Tü	563 623	1927
Šveits	Š	41 295	4 066 400	1930	Frankfurt M/ä	S	540 115	1925
Taani	T	44 333	3 574 851	„	Dortmund	S	525 837	„
Tšehhoslovakkia	Tš	140 394	14 726 158	„	Sheffield	SB	511 742	1931
Türgi (Euroopa osa)	Tü	23 975	1 044 306	1927	Stokholm	R	509 097	„
Ungari	U	93 036	8 683 740	1930				
Vatikan	V	0,4	1 010	1931				
2. Suur-Siber (Venemaa)		**21 342 872**	**146 989 460**	1926				
R. S. F. S. R.		19 748 296	100 857 985	„	**Moskva**		2 025 947	1926
Kirde-raioon		1 091 590	2 368 331	„	Leningrad		1 614 008	„
Leningradi oblast ja Karjala		513 723	6 659 801	„	Kiiev		513 789	„
					Bakuu		452 808	„
Lääne-raioon		98 615	4 298 023	„	Odessa		420 888	„
Kesk-tööstusraioon		421 777	19 305 567	„	Harkov		417 186	„
Kesk-mustamullaraioon		188 935	10 826 566	„	Taškent		323 613	„
Vjatka raioon		159 058	3 463 018	„	Rostov ja Nahitševan		308 284	„
Uurali raioon		1 757 329	6 786 799	„	Tiflis		292 973	„
Baškiiria aut. vab.		162 627	2 694 924	„				
Kesk-Volga raioon		327 227	10 238 819	„	Dnepropetrovsk		233 001	„

Maailmajagu Riigi nimetus	Nime lühend	Pindala km²	Elanikke	Aasta	Suuremad linnad (Pealinnad)		Neis elanikke	Aasta
Alam-Volga raioon . .		324 300	5 529 726	1926	Saraatov		215 369	1926
Krimmi aut. vab. . . .		25 310	714 081	„	Nižni-Novgorod . .		185 274	„
Põhja-Kaukaasia. . . .		293 176	8 363 086	„	Kaasan		179 207	„
Dagestani aut. vab. . .		54 212	788 078	„	Astrahan		176 530	„
Kazakstan		2 957 786	6 491 732	„	Samaara		175 662	„
Kirgiiside aut. vab. . .		195 171	993 115	„	Krasnodar		162 524	„
Siber.		4 057 032	8 690 990	„	Omsk		161 615	„
Mongolo-Burjaatia. . .		379 416	491 266	„	Tuula		152 677	„
Jakuutia		4 023 307	278 800	„	Stalingrad		148 370	„
Kaug-Ida raioon. . . .		2 717 705	1 875 254	„	Sverdlovsk		136 404	„
Valgevene autonoomne nõukogude-vabariik .		126 792	4 983 884	„	Minsk		131 803	„
					Orenburg		123 284	„
					Novosibirsk . . .		120 701	„
Ukraina.		451 730	29 020 304	„	Voronež		120 017	„
Taga-Kaukaasia.		184 492	5 860 337	„				
Uzbekistan. . . .		340 346	5 274 998	„				
Turkmenistan . .		491 216	991 952	„				
3. Kõrg-Aasia		**4 265 700**	**4 928 097**					
Hiina:								
Sinkiang (Ida-Turkestan)	S	1 425 000	2 700 000	—	Kašgar	S	300 000	—
Tiibet	T	1 150 000	1 500 000	—	Džarkend . .	S	200 000	—
Mongoolia.	M	1 525 700	670 000	—	Chotan	S	190 000	—
Tannu-Tuwa . . .	Ta	165 000	58 097	1925	Lhasa	T	20 000	—
4. Kaug-Ida		**6 582 988**	**574 796 348**					
Hiina (peale Kõrg-Aasia osa)	H	4 740 000	457 984 000	1926	Šanghai . . .	H	2 677 000	1928
Mandžuuria.	M	1 161 480	24 113 000	„	Osaka	J	2 453 569	1930
Jaapan:					**Tokio**	J	2 070 529	„
Päris-Jaapan	J	382 071	64 447 724	1930	Nagoja . . .	J	907 402	„
Korea (Tšosön)	K	220 741	21 058 305	„	Hankou . . .	H	818 800	1928
Sahhaliin (Karafuto) .	S	36 089	295 196	„	Kanton . . .	H	811 800	1926
Formoosa (Taiwan) . .	F	35 974	4 592 537	„	Peiping . . .	H	805 000	„
Kvantung.	Kv	3 462	955 741	„	Tientsin . . .	H	800 000	1928
Lõunamere saared . .	L	2 149	48 530	1925	Tšöngtu . . .	H	800 000	1926
Hongkong (Briti) .		1 012	1 143 510	1930				
Makao (Portugali). .		10	157 805	1927				
5. Malaia		**2 549 159**	**78 254 131**					
Hollandi Ida-India. . .	H	1 900 134	60 731 025	1930	Batavia . . .	H	437 433	1930
Filippiinid (Põhja-Ameerika Ühendriikide). .	F	297 905	12 604 100	1929	Manila	F	285 306	1918
					Singapur . . .	M	259 613	1930
Briti Borneo, Brunei ja Sarawak	B	195 861	884 804	1921	Surabaja . .	H	255 124	1928
					Surakarta . .	H	157 724	„
Briti Malaia.	M	136 270	3 572 598	„	Bandung . . .	H	144 993	„
Timor (Portugali) . . .	T	18 989	451 604	1927	Džokžakarta .	H	107 622	„
6. India		**5 842 895**	**361 520 313**					
Briti India	I	3 721 641	304 930 663	1921	**Kalkutta** . . .	I	1 383 898	1931
Tseilon.	Ts	65 906	4 576 962	„	Bombay . . .	I	1 157 851	„
Birma	B	605 277	13 212 192	„	**Bangkok** . . .	S	931 170	1929
Siiam	S	518 162	11 506 207	1929	Madras . . .	I	647 225	1931
Prantsuse Indohiina. .	P	741 250	20 650 000	1926	**Delhi**	I	439 736	„
Prantsuse India. . . .		513	288 546	„	Lahore . . .	I	429 403	„
Portugali India		4 146	531 952	1921	Rangoon . . .	B	400 419	„
Nepal	N	140 000	5 573 791	1920	Haidarabad. .	J	377 006	„
Bhutan.	B	46 000	250 000	—	Bangalore . .	I	306 365	„
					Ahmadabad .	I	274 007	„
					Karatši . . .	I	260 639	„
					Kolombo . . .	Ts	248 826	„

Maailmajagu Riigi nimetus	Nime lühend	Pindala km²	Elanikke	Aasta	Suuremad linnad (Pealinnad)		Neis elanikke	Aasta
7. Orient		**12 042 931**	**71 427 699**					
Belutšistan	B	348 698	799 625	1921	**Kairo**	E	1 064 567	1927
Afganistan	A	731 000	10 000 000	—	Aleksandria	E	573 063	„
Pärsia	P	1 643 558	9 000 000	1931	**Teheran**	P	320 000	1931
Irak	Ir	370 980	2 849 282	1920	**Bagdad**	Ir	287 000	1920
Türgi (Aasia osa)	Tü	738 761	12 603 964	1927	Alžiir	Pr	257 122	1926
Itaalia Dodekanesi saared		2 664	118 100	1927	**Damaskus**	S	250 000	1924
Küpros (Briti)		9 282	347 959	1931	Täbris	P	240 000	1931
Süüria	S	148 821	2 422 724	1924	Haleb (Aleppo)	S	200 000	1924
Taga-Jordanimaa		42 000	260 000	1927	Marrakeš	Pr	193 852	1931
Palestiina	P	26 000	946 132	1930	Tunis	Pr	185 996	1926
Araabia:					Casablanca	Pr	161 113	1931
Hedžas-Nedžd		2 240 100	1 579 900	—	Smürna	Tü	153 845	1927
Jemen		62 000	750 000	—	Mešhed	P	152 000	1931
Aden (Briti)		28 461	167 000	1921	Oran	Pr	150 301	1926
Hadramaut (Briti)		151 500	120 000	—	Beirut	S	150 000	1924
Egiptus	E	994 300	14 217 864	1927	**Kabul**	A	140 000	—
Liibüa (Itaalia)		1 500 000	706 272	—	Ispahan	P	126 600	1931
Prantsuse Põhja-Aafrika	Pr	2 691 230	13 692 877	1926	Saleh	Pr	125 821	„
Hispaania Maroko ja Lääne-Sahara		313 200	776 000	1920	Fess	Pr	107 843	„
Tandža (rahvusvaheline)		373	70 000	—	**Jeruusalemm**	P	93 000	1929
8. Nigriitsia		**24 246 538**	**110 473 119**					
Abessiinia	A	1 120 400	10 000 000	—	Johannesburg	U	307 036	1928
Libeeria	L	95 400	1 500 000	—	Kaplinn	U	246 017	„
Inglise alad:					Ibadan	Ni	238 094	1921
					Durban	U	164 440	1928
Inglis-Egiptuse Sudaan	S	2 611 255	5 808 100	1929	**Addis Abeba**	A	150 000	—
Uganda		243 973	3 515 625	1931	Omdurman	S	102 983	1929
Briti Somaalimaa		176 000	344 700	—	Lagos	Ni	99 690	1921
Keenia	K	582 374	2 891 691	1929	Tananariva	M	92 493	1928
Tanganjika		941 552	4 319 000	1925	**Pretoria**	U	83 017	„
Njassamaa		103 482	1 392 742	1931	Port Elizabeth	U	62 495	„
Põhja-Rodeesia		745 760	1 308 632	1930	Nairobi	K	51 599	—
Lõuna-Rodeesia		389 374	1 108 949	1931				
Nigeeria	Ni	919 458	20 111 101	„				
Kullarannik		237 372	2 296 500	„				
Sierra Leone		80 400	1 541 311	1921				
Gambia		10 706	199 520	1931				
Lõuna-Aafrika Unioon	U	2 820 097	7 954 049	1928				
Saared Atlandi ja India ookeanis		5 778	680 585	1931				
Prantsuse alad:								
Lääne-Aafrika		5 134 091	17 071 144	1930				
Kesk-Aafrika		2 255 870	3 127 707	1926				
Somaalimaa		22 000	85 232	„				
Madagaskar	M	627 327	3 694 611	1928				
Muud saared		4 830	313 440	1926				
Belgia alad:								
Belgia Kongo		2 385 120	9 500 000	1928				
Ruanda ja Urundi		53 200	3 450 000	1929				
Itaalia alad:								
Erütrea		119 000	510 175	1928				
Somaalimaa		490 000	1 028 895	1930				

Maailmajagu Riigi nimetus	Nime lühend	Pindala km²	Elanikke	Aasta	Suuremad linnad (Pealinnad)		Neis elanikke	Aasta
Portugali alad:								
Guinea		36 125	289 000	1920				
Angoola		1 255 775	2 503 000	1929				
Mosambik		775 030	3 714 612	1928				
Saared		4 789	212 798	1929				
9. Anglo-Ameerika		**19 343 685**	**131 890 462**					
Kanada	K	9 556 817	8 788 483	1921	**New York**	Ü	6 930 446	1930
Põhja-Ameerika Ühendriigid	Ü	7 839 063	122 775 046	1930	Chicago	Ü	3 376 438	„
Alaska (Ühendriikide)	A	1 530 328	58 758	„	Philadelphia	Ü	1 950 961	„
Newfoundland ja Labrador (Inglise)	N	417 477	268 175	1929	Detroit	Ü	1 568 662	„
					Los Angeles	Ü	1 238 048	„
					Cleveland	Ü	900 489	„
					St. Louis	Ü	821 960	„
					Baltimore	Ü	804 874	„
					Boston	Ü	781 188	„
					Pittsburgh	Ü	669 817	„
					San Francisco	Ü	634 394	„
					Toronto	K	627 582	1931
					Montreal	K	618 506	„
10. Ladina-Ameerika		**21 178 933**	**114 270 661**					
Argentiina	A	2 978 590	10 646 814	1928	**Buenos Aires**	A	2 153 200	1930
Boliivia	B	1 332 808	2 911 283	1929	**Rio de Janeiro**	Br	1 468 621	„
Brasiilia	Br	8 511 189	40 272 750	1930	**Mexico**	M	968 443	„
Dominikaani vabariik	D	48 711	857 105	1920	São Paulo	Br	879 788	„
Ecuador	E	451 180	2 000 000	—	**Habana**	Ku	581 115	1929
Guatemala	G	109 724	2 004 900	1921	**Santiago de Chile**	T	538 144	1931
Haiti	H	27 844	2 291 248	1927	Rosario	A	470 000	1930
Honduras	Ho	154 305	859 761	1930	**Montevideo**	U	432 200	„
Kolumbia	K	1 150 220	7 992 990	1928	Recife	Br	340 543	„
Kostarika	Ko	58 000	503 856	1930	São Salvador	Br	328 898	„
Kuuba	Ku	114 524	3 607 919	„	Avellaneda	A	293 182	1928
Mehhiko	M	1 969 154	16 404 030	„	Belem	Br	279 491	1930
Nikaragua	N	118 453	818 184	1931	Porto Alegre	Br	273 376	„
Panama	P	74 522	467 459	1930	La Plata	A	259 728	1928
Paraguay	Pa	288 019	1 065 000	1931	Cordoba	A	236 000	1930
Peruu	Pe	1 378 360	6 147 000	1927	**Bogotá**	K	235 421	1928
Salvador	S	34 126	1 437 611	1930	**Lima**	Pe	220 000	1927
Tšiili	T	741 767	4 287 445	„	Valparaiso	T	191 494	1931
Uruguay	U	186 926	1 955 801	1931	Campos	Br	175 850	1920
Venezuela	V	912 050	3 157 025	1930	Theophilo Ottoni	Br	163 199	„
Inglise alad	I	306 296	2 178 869	—	Tucuman	A	150 000	1928
Prantsuse alad		91 248	528 614	1926	**La Paz**	B	146 930	1929
Hollandi alad		130 230	229 605	1930				
Ühendriikide alad		10 687	1 605 392	„				
11. Okeaania		**107 149**	**1 008 339**					
Inglise saared	I	53 981	452 366	1929				
Prantsuse saared	P	35 729	159 061	1926	Honolulu	Ü	137 582	1930
Ühendriikide saared	Ü	17 439	369 912	1930				
12. Austraalia		**8 441 536**	**8 744 139**					
Austraalia riikideliit	A	8 174 039	7 231 512	1931	Sydney	A	1 238 660	1930
Uus-Meremaa	U	267 497	1 512 627	„	Melbourne	A	1 018 200	„
					Adelaide	A	324 898	„
					Brisbane	A	318 631	„
					Auckland	U	213 330	„